Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii

Marcel Knyżewski

Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr hab. Anny Marciniak-Kajzer, prof. Uniwersytetu Łódzkiego
Instytut Archeologii UŁ

Łódź 2018

Spis Treści

1. Wstęp (cel, zakres, metoda pracy)....4
2. Rozwój zainteresowań i stan badań....13
    - XVI-XVIII w....14
    - XIX w. - 1945 r....16
    - Początki archeologii w Prusach....20
    - Lata 1945-2016....23
3. Warunki naturalne na terenie państwa krzyżackiego i lokalizacja siedzib urzędniczych....39
4. Powstawanie siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich w kontekście przemian administracyjnych i osadniczych....71
    - Ziemia Chełmińska....74
    - Prusy Właściwe....79
    - Pomorze Gdańskie....96
5. Formy siedzib urzędniczych....106
6. Sposoby wznoszenia siedzib urzędniczych....212
7. Funkcje siedzib urzędniczych....235
    - Funkcje administracyjne i sądownicze....236
    - Funkcje militarne....241
    - Funkcje gospodarcze....253
    - Pozostałe funkcje....260
8. Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na tle pozostałej architektury obronnej Prus....269
    - Zamki konwentualne....278
    - Siedziby biskupie i kapitulne....300
    - Kwestia murowanych siedzib rycerskich....308
    - Dotychczasowe opinie o siedzibach średnich i niższych ranga urzędników krzyżackich....309
    - Czas a forma....320
    - Zamki wieżowe....330
    - Wieże na zamkach....332

- Dwory murowane.....338
- Siedziba a miasto.....346
- Dwory drewniane.....350

9. Zakończenie.....365
10. Katalog.....381
11. Spis ilustracji.....415
12. Bibliografia.....427

1. Wstęp (Cel, zakres, metoda pracy)

Nikolaus Pevsner napisał o architekturze późnego gotyku, że „*obfitość jej bogatej i dojrzałej dekoracji ma ciepło i słodycz sierpnia i września, żniw i winobrania*”[1]. Właściwie cytat ten można odnieść w głównej mierze do architektury sakralnej. Murowana architektura obronna rządziła się nieco innymi prawami, chociaż stosowano w niej często podobne konstrukcje i elementy dekoracyjne. Pamiętajmy jednak, że pojedyncze elementy, a już szczególnie konstrukcyjne nie decydują o stylu[2]. Można wskazać zresztą na kryzys pojęć stylowych, który trwa w historii sztuki od dziesięcioleci. Mimo tego zastrzeżenia, składniki gotyckie są wyraźnie dostrzegalne w warowniach późnośredniowiecznych, które same są najczęściej postrzegane jako budowle reprezentujące ten styl, a pojęcie gotyku pozostaje wciąż żywe.

W przypadku zamków krzyżackich warto w tym kontekście zwrócić uwagę na kaplice i refektarze, pomijając najbardziej oczywisty stołeczny Malbork. Przykładowo w kaplicy zamku w Lochstedt zastosowano sklepienia pseudopoligonalne, a w zachodniej ścianie kaplicy znajdowała się ostrołukowa arkada, komunikująca wnętrze z emporą. Istniał tam również okazały, bogato zdobiony portal, który był wzorowany na Złotej Bramie z Malborka[3]. Przykłady tego typu można oczywiście mnożyć i sądzę, że nikogo nie trzeba przekonywać o występowaniu tych elementów także w architekturze obronnej.

O ile w kościołach gotyckich dążono do eliminacji wypełnienia pomiędzy filarami, usuwając masywne mury i wybijając w ich miejscu wielkie okna, o tyle w murowanej architekturze obronnej masywny mur był elementem niezbędnym. Jest to jedna z podstawowych różnic pomiędzy gotycką architekturą sakralną a obronną. Chociaż na zamkach krzyżackich wybijano często wielkie okna na pierwszych piętrach domów zamkowych.

Niekiedy można się spotkać z twierdzeniem jakoby zamki reprezentowały raczej budownictwo niż architekturę[4]. Jest to jednak duże uproszczenie, które jest krzywdzące dla tych dzieł średniowiecza. Nawet jeżeli przyjmiemy taką klasyfikację, to i tak ruiny zamków od dawna przyciągały wzrok, fascynowały i oddziaływały na ludzką wyobraźnię. W świadomości wielu ludzi

1 N. Pevsner, *Historia architektury europejskiej,* przekł. A. Morawińska, H. Pawlikowska, Warszawa 1976, s. 128.
2 O. von Simons, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie,* przekł. A. Palińska, Warszawa 1989, s. 25.
3 J. Adamski, *Sklepienia pseudopoligonalne w architekturze gotyckiej. Studium z dziejów architektonicznego iluzjonizmu,* Kraków 2013, s. 202-205. Także inne kaplice zamkowe znajdują analogie w architekturze sakralnej, np. w kościele św. Jakuba w Toruniu: M. Kutzner, *Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu,* [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815,* red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 75.
4 W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich,* t. 2: *Budownictwo i architektura w warunkach rozkiwtu wielkiej własności ziemskiej (XIII w. - trzecia ćwierć XIV w.),* Warszawa 1990, s. 289.

architektura gotycka kojarzy się głównie z architekturą sakralną i właśnie zamkami[5]. Potężne budowle obronne wpływały na inne realizacje architektoniczne już od momentu ich wybudowania[6]. Faktem jest jednak, że wiele obiektów obronnych powstałych wówczas zachowała się do dzisiaj w formach uniemożliwiających prowadzenie badań charakterystycznych dla przedstawicieli historii sztuki. Zapewne z tego względu badania te zostały zdominowane przez archeologów.

W niniejszej pracy pragnę omówić zarówno murowane warownie jak i te powstałe głównie z wykorzystaniem materiałów organicznych. Niewielkie obiekty drewniano-ziemne powstające w późnym średniowieczu, często na kopcach, są zwykle określane w literaturze polskiej mianem dworów. Niekiedy uczeni traktują je jako redukcję zamków. Ich ogólny kształt często zawierał w sobie dodatkowe znaczenia, podkreślające pozycję fundatora. Trudno je jednak uznać za budowle gotyckie w rozumieniu stylu. Nie stosowano w nich przecież murowanych elementów charakterystycznych dla budowli reprezentujących taką estetykę z terenów całej Europy, czyli konstrukcji o zwartym i konsekwentnym systemie szkieletowym tj. krzyżujących się żeber, zastosowaniu łuków ostrych, łuków przyporowych, odpowiednich dekoracji itp.[7]. Zdarza się jednak, szczególnie archeologom, stosowanie określenia „relikty gotyckiej architektury" np. w odniesieniu do kamiennych fundamentów, na których wzniesiono ściany w lżejszej konstrukcji. Niekiedy także relikty architektury murowanej są określane jako „gotyckie", chociaż nie wiemy jak wyglądała budowla powyżej poziomu gruntu. W tym kontekście określa to najczęściej późnośredniowieczną chronologię owych pozostałości, a nie styl w jakim wzniesiono konkretny budynek. Odnosi się to do uwagi Erwina Panofskiego, który napisał, że „*historyk z konieczności dzieli swój materiał badawczy na «okresy», które są – jak gładko wyjaśnia Słownik Oksfordzki - «częściami historii o dającej się uchwycić odrębności»*"[8]. Świadczy to o potrzebie pewnej kategoryzacji poszczególnych elementów historii – zarówno materialnej jak i niematerialnej, a przy ograniczeniach poznawczych i warsztatowych, zamkniętych często w wąskich granicach poszczególnych dyscyplin naukowych, może to prowadzić do znacznych uproszczeń. Biorąc pod uwagę powyższy wywód, w dalszej części pracy postaram się unikać określania stylu obiektów,

5 Jacques Le Goff stwierdził, że „*... średniowiecze symbolizują dla nas przede wszystkim dwie budowle: zamek i katedra, siedziba rycerzy i Dom Boży, a ściślej przedstawicieli Boga na ziemi...*": J. Le Goff, *O średniowieczu,* przekł. M. Ochab, Warszawa 2007, s. 41; C. Sciacca, *Building the medieval world,* Los Angeles 2010, s. 4.

6 Nie bez powodu niektóre ratusze średniowieczne są „ubrane w styl zamkowy", np. ratusz w Toruniu nawiązuje swoją architekturą do zamków konwentualnych: M. Zlat, *Ratusz-zamek mieszczan: symbolika typu architektonicznego i jego formy,* [w:] *Ratusz w miastach północnej Europy,* red. S. Latour, Gdańsk 1997, s. 13-36.

7 A. Bochnak, *Historia sztuki średniowiecznej,* Warszawa-Kraków 1973, s. 182-200; J. Bony, *French Gothic Architecture of the 12th and 13th centuries,* London 1983, s. 5-7; R. and J.A. Brandon, *An Analysis of Ghotick Architecture,* vol. 1, London 1903; A. Clifton-Taylor, *The Cathedrals of England,* London 1969, s. 67-119; M. Rożek, *W cieniu katedr i zamków,* Kraków 1988, s. 27; R. A. Scott, *The Ghotic Enterprise. A Guide to Understanding the Medieval Cathedral,* Berkeley-Los Angeles-London 2003, s. 103-120; G. Marrucchi, E. Nesti, C. Sirigatti, *Sztuka gotycka,* przekł. T. Łozińska, Warszawa 2010, s. 15; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych,* red. K. Kubalska-Szulkiewicz, Warszawa 2003, s. 135-137.

8 E. Panofsky, *Architektura gotycka i scholastyka,* [w:] tenże, *Studia z historii sztuki,* Warszawa 1979, s. 33.

które zachowały się jedynie w formie reliktów najniższych partii budynków.

Pomimo interdyscyplinarności tematu, którym się zająłem, w podtytule zawarłem słowa „studium archeologiczne". W niniejszej pracy chciałbym pokazać rolę archeologii w badaniach tytułowych siedzib. Wbrew pozorom nie ogranicza się ona do rozpoznania planów nieistniejących już budynków[9]. Badania archeologiczne mogą w znakomity sposób uzupełniać wiedzę historyków. Mogą również stanowić punkt wyjścia do rozważań historyków sztuki i architektury.

Archeologia w swojej „formie podstawowej" jest często uznawana za naukę pomocniczą historii. Przez dłuższy czas traktowało się ją jako naukę zajmującą się społeczeństwami, które nie doszły do wykształcenia kultury pisanej. Bywa również uznawana za dyscyplinę samodzielną, a wówczas stosuje się często określenie „prehistoria"[10]. Archeologia historyczna wykracza poza granice wyznaczone przez wcześniejszych badaczy i można powiedzieć, że ma już swoje tradycje w dziejach polskiej nauki[11]. Różni się ona w znaczny sposób od badania prehistorii, które zbliżyło się do nauk przyrodniczych. Zajmując się czasami średniowiecza, nowożytnymi i bliższymi współczesności archeolog musi zadawać pytania historyczne. „*Badacz zajmujący się archeologią historyczną musi zatem stać się historykiem, nie przestając być archeologiem*"[12]. Oczywiście osoby kształcące się w archeologii nie zdobywają pełnego warsztatu historyka, a co za tym idzie często muszą „zaufać" historykom. Na marginesie pojawia się pytanie, czy historycy ufają w równym stopniu archeologom, czy traktują wyniki badań archeologicznych jako równorzędne źródło? Z pewnością w wielu wypadkach tak, ale czytając liczne opracowania można także odnieść wrażenie, że często traktują te źródła bardzo wybiórczo, bądź też pokładają większą ufność w źródłach pisanych. Przy zagadnieniach interdyscyplinarnych, a takim z pewnością jest badanie siedzib krzyżackich, najlepsze efekty przyniosłoby stworzenie pracy przez kilku autorów, reprezentujących różne nauki historyczne. Niestety czytając prace powstające w taki sposób można niekiedy odnieść wrażenie, że poszczególni autorzy nie współpracowali ze sobą i nie próbowali przedstawić wspólnego stanowiska, opatrzonego odpowiednimi zastrzeżeniami każdego z badaczy[13]. Uwidacznia się to szczególnie, gdy autorzy poszczególnych rozdziałów wywodzą się z różnych ośrodków. Mimo wszystko takie inicjatywy są potrzebne i, co godne odnotowania, coraz częstsze.

---

9 „*Archeologia pokazuje sam szkielet*", a przynajmniej tak to sformułowano w: G. Duby, *Życie w społeczności,* przekł. W. Gilewski, [w:] *Historia życia prywatnego,* t. 2: *Od Europy feudalnej do renesansu,* red. G. Duby, Wrocław-Warszawa-Kraków 2005, s. 83.

10 Rozważania na ten temat np. w: W. Hensel, *Archeologia żywa,* Warszawa 1973, s. 7-24.

11 J. Kruppe, *Narodziny i rozwój archeologii późnośredniowiecznej i staropolskiej,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 7-22.

12 L. Kajzer, *Wstęp do archeologii historycznej,* Łódź 1996, s. 22.

13 O potrzebie podejmowania prób ponaddyscyplinarnyej syntezy problemów źródłoznawczych pisał np.: S. Tabaczyński, *Archeologia średniowieczna. Problemy. Źródła. Metody. Cele badawcze,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987, s. 151-153. Na problemy związane z zagadnieniami interdyscyplinarnymi w prostych słowach zwrócił także uwagę: J. Tyszkiewicz, *Aspekty środowiskowe osadnictwa w późnym średniowieczu,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 26.

Zasadniczym celem pracy jest próba usystematyzowania wiedzy o siedzibach średnich i niższych urzędników krzyżackich oraz przedstawienie ich form na tle pozostałej średniowiecznej architektury obronnej z terenów dawnego państwa krzyżackiego w Prusach. Zebranie w jednym miejscu tak znacznej ilości obiektów powinno stworzyć dobry punkt wyjścia do dalszych badań prowadzonych zarówno przez archeologów, jak i historyków, a także historyków sztuki i architektury. Już w tej pracy chciałbym jednak podjąć się analizy występowania określonych form siedzib w czasie i przestrzeni.

Na wczesnym etapie powstawania tego opracowania okazało się, że wiele sądów na temat form poszczególnych siedzib zakonnych jest nieaktualnych, a mimo to są one cały czas powielane. Wynika to zapewne z faktu opierania się w większości prac na wcześniejszych opracowaniach i nie weryfikowaniu ich z wynikami badań archeologicznych, które niestety często pozostają nieopublikowane. Z tego względu ważne miejsce w pracy zajmuje rozdział dotyczący form poszczególnych obiektów. Niestety nie w każdym przypadku stan badań pozwala na w miarę precyzyjne opisanie kształtu i jego przemian w średniowieczu, co prowadzi do wysuwania niekiedy jedynie bardzo ogólnych hipotez.

Z racji tego, że obiekty, którymi zajmuję się w tej pracy, były związane z administracją, wskazanym jest także przedstawienie ich powstawania na tle przemian administracyjnych państwa krzyżackiego. W końcu budynki, a także zamki odzwierciedlają społeczeństwo, które je stworzyło[14], a co za tym idzie koniecznym jest naszkicowanie obrazu instytucji jaką byli Krzyżacy. Zostaną również omówione funkcje siedzib urzędniczych. Zagadnienia te będą w głównej mierze przedstawione w świetle dzisiejszej historiografii. Wynika to z faktu, że przemiany administracyjne, a także i funkcje siedzib urzędniczych leżą w większej mierze w sferze zainteresowań historii, niż archeologii.

Zakony rycerskie, które powstały w Ziemi Świętej „*wyrosły z połączenia ideału mnicha i ideału rycerza jako najczystsze ucieleśnienie ducha średniowiecznego w tej epoce, w której walka z islamem stała się rzeczywistością*”[15]. Wiele stron poświęcono duchowym podstawom ruchu krucjatowego[16]. Jean Flori pisał, że zakony rycerskie były doktrynalną potwornością[17]. Często zresztą podkreślano surowość, okrucieństwo i brutalność rycerzy zakonników. Odbijało się to również w działaniach Krzyżaków zarówno w Ziemi Świętej jak i w krajach nadbałtyckich[18].

14 R. A. Brown, *The Architecture of Castles. A Visueal Guide,* New York-Bicester 1984, s. 7.
15 J. Huizinga, *Jesień średniowiecza,* przekł. T. Brzostowski, Warszawa 1974, s. 109.
16 Przykładowo: C. H. Lawrence, *Monastycyzm średniowieczny,* przekł. J. Tyczyńska, Warszawa 2005, s. 199-207.
17 J. Flori, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu,* przekł. E. Trojańska, Poznań 2003, s. 180.
18 S. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowiecza,* Szczecin 2005, s. 14.

Zapewne w oczach ówczesnych wyglądało to zupełnie inaczej[19]. Natomiast współcześnie zbyt często zapomina się, że wbrew potocznym opiniom Zakon Krzyżacki był „*w pierwszym rzędzie korporacją o własnej regule z obowiązkami duchownymi*”[20].

Zakon Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie powstał jako ostatni z trzech największych zakonów rycerskich. Powstał on w czasie trzeciej krucjaty, nazywanej niekiedy krucjatą „europejskiej elity”[21], podczas oblężenia Akki[22]. Miało to miejsce pomiędzy końcem sierpnia 1189 r. a przed połową września 1190 r. Według tradycji był to początkowo szpital założony przez mieszczan z Bremy i Lubeki dla ratowania rycerzy chrześcijańskich. Szpital ów nazwano imieniem Marii, która była postacią wyjątkową w pobożności XII w.[23]. Z czasem szpital miał otrzymać regułę Joannitów w zakresie opieki nad chorymi i ubogimi, a regułę Templariuszy dla utrzymania wspólnoty duchowej i idei rycerskich[24]. Jednak to nie Akka była głównym ośrodkiem krzyżackim w Ziemi Świętej, ale położony w jej pobliżu Montfort, gdzie Krzyżacy przebudowali tamtejszą warownię[25]. Jest to jedyny obiekt, przy którym Zakon Krzyżacki rozwinął szerzej działania budowlane na obszarze Ziemi Świętej.

W 1171 r. papież Aleksander III ogłosił, że krucjaty przeciwko poganom w północnej Europie są równoważne walkom z muzułmanami w Ziemi Świętej. Jednak początek ruchu

19 Dusze Krzyżaków poległych w walce z niewiernymi miały trafiać prosto do nieba: S. Bylina, *Religijność późnego średniowiecza,* Warszawa 2009, s. 149. W Ziemi Świętej natomiast „*...sprawiedliwość krucjaty polegała na odzyskaniu kolebki chrześcijaństwa...”*: J. Kłoczowski, *Europa. Chrześcijańskie korzenie,* Warszawa 2004, s. 130.

20 M. Biskup, *Średniowieczna sieć klasztorów w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach (do 1525 roku),* [w:] *Zakony i klasztory w Europie środkowo-wschodniej w X-XX wieku,* red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 49.

21 H. Nicholson, *Kampania Europejskiej Elity,* [w:] *Krucjaty,* red. T. F. Maddena, przekł. M. Zwoliński, Warszawa 2007, s. 78-97. O trzeciej krucjacie patrz także: M. Balard, *Wyprawy krzyżowe i łaciński wschód XI-XIV w.,* przekł. M. Witkowski, Warszawa 2005, s. 184-194; A. Jotischky, *Wyprawy krzyżowe i państwa krzyżowców,* przekł. E. Możejko, Warszawa 2007, s. 204-214; S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych,* t. III: *Królestwo Akki i późniejsze krucjaty*, przekł. J. Schwakopf, Warszawa 1987, s. 17-107; C. Morrisson, *Krucjaty,* przekł. M. Kropiwnicka, Warszawa 1997, s. 44-47; E. Piotrowski, *Zakony rycerskie,* Warszawa 2005, s. 90-98; tenże, *Rycerze w habitach,* Warszawa 2004, s. 110-120; S. Weiderkopf, *Chwała krucjat,* przekł. K. Aust, A. Szurek, Kraków 2015, s. 146-167. Także w: R. Barber, *Rycerstwo i zakony rycerskie. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy,* przekł. J. Kozłowski, Warszawa 2014, s. 63 i n.; jest tam jednak podana informacja o czwartej krucjacie, która trwała w 1190 r. Może to być błąd w druku. Bardzo skrótowo o powstaniu zakonów rycerskich także w: F. Kusiak, *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej,* Warszawa 2002, s. 209-210.

22 O powstaniu Zakonu patrz: U. Arnold, *Powstanie i najstarsze dzieje zakonu krzyżackiego. O założeniu i strukturze wewnętrznej szpitala niemieckiego w Akkonie oraz zakonu rycerskiego w pierwszej połowie XIII w.,* [w:] Tenże, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk,* Toruń 1996, s. 13-49. Co ciekawe nawet w polskiej literaturze połowy XIX w. początki Zakonu Krzyżackiego były przedstawiane w pozytywnym świetle: L. Rogalski, *Dzieje Krzyżaków oraz ich stosunki z Polską, Litwą i Prussami, poprzedzone rysem dziejów wojen krzyżowych, czerpane z najlepszych źródeł,* t. 1, Warszawa 1846, s. 210-211.

23 G. Duby, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420,* przekł. K. Dolatowska, Warszawa 2002, s. 117.

24 Istnieją także informacje o szpitalu niemieckim w Jerozolimie, który miałby funkcjonować wcześniej (byłby wówczas jednak podporządkowany Joannitom), ale o zakonie rycerskim możemy dopiero mówić od lat ok. 1190-1198.

25 Zamek był przedmiotem badań archeologicznych: B. Dean, *The Exploration of a crusaders' fortress (Montfort) in Palestine,* „Bulletin of the Metropolitan Museum New York”, 22, 1927; D. Pringle, *A thirteenth century hall at Montfort Castle in Western Galilee,* „The Antiquaries Journal”, 66, 1968, s. 52-81; T.S.R. Boase, *Castles and churches of the crusading kingdom,* London-New York-Toronto 1967, s. 64; H. Kennedy, *Zamki Krzyżowców,* przekł. K. Ziółkowski, Oświęcim 2015, 169-172; A. Tuulse, *Castles of the Western World,* translated by R.P. Girdwood, Mineola 2002, s. 53-54.

krucjatowego na północy nastąpił już wcześniej, bo przed połową XII w.[26]

Mimo, że ziemie nadbałtyckie nie były gęsto zaludnione, to władcom polskim nie udało się nawrócić plemion Prusów na chrześcijaństwo. Aktywność misyjna na tych terenach doprowadziła do akcji odwetowych ludności pruskiej na terenach ziemi chełmińskiej[27]. Władze zakonu miały oczywiście rozeznanie w sytuacji tego regionu i być może „*już od dłuższego czasu kierowało uwagę polityków zakonnych w stronę Bałtyku*"[28].

Niewiele wiadomo o pierwszych mistrzach krzyżackich. Zakon zawdzięczał swoją zawrotną karierę dopiero czwartemu z rzędu, czyli Hermanowi von Salza (1209-1239). Na czasy sprawowania przez niego najwyższego urzędu przypadła próba stworzenia krzyżackiego władztwa terytorialnego w ziemi węgierskiej Borsa (1211-1225). W znacznej mierze to dzięki niemu Krzyżacy znaleźli się także nad Wisłą. Rokowania Konrada Mazowieckiego z Zakonem trwały od 1226 r. W 1228 r. książę mazowiecki darował zakonowi ziemię chełmińską[29], a dwa lata później nadał im grody na lewym brzegu Wisły, gdzie tego samego roku się osiedlili.

W tym miejscu omówić należy także zakres terytorialny oraz chronologiczny niniejszego opracowania. Być może, zdaniem niektórych uczonych, należałoby przesunąć dolną granicę chronologiczną na przełom XIII i XIV w., kiedy to wykształciły się w Prusach urzędy niższego szczebla, ale w następnych rozdziałach będę jednak często odnosił się do budownictwa krzyżackiego powstającego w pierwszych dziesięcioleciach pobytu Zakonu na tych ziemiach. Dodatkowo już teraz zaznaczę, że niektóre obiekty, które funkcjonowały w XIII w., jako punkty o charakterze głównie militarnym, przekształciły się z czasem w siedziby urzędnicze. Z tego względu można przyjąć zakres chronologiczny tej pracy na lata 1230-1525. Główny nacisk zostanie jednak położony na XIV w. Wówczas powstało najwięcej obiektów stanowiących przedmiot moich zainteresowań. Początek tego stulecia przyniósł przeniesienie siedziby wielkich mistrzów do Malborka, a jego druga połowa to „*okres wyjątkowej wręcz w tej części Europy prosperity i pokoju z*

26 Kwestia krucjat nad Bałtykiem patrz np.: E. Christiansen, *Krócjaty północne,* przekł. J. Szczepański, Poznań 2009 (Podbój Prus s. 148-154); M. Gładysz, *Zapomniani Krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII wieku,* Warszawa 2002, s. 70-97.

27 W. L. Urban, *Krucjaty w Europie: Niewierni, Poganie i Heretycy,* [w:] *Krucjaty,* red. T. F. Maddena, przekł. M. Zwoliński, Warszawa 2007, s. 128. Zdaniem niektórych autorów w pewnym momencie Prusowie byli także na „wyższym stopni rozwoju gospodarczego" od ich sąsiadów z Mazowsza. Uwaga ta odnosi się, co prawda, do czasów nieco wcześniejszych (XI-XII w.), ale w ogólnej świadomości Prusowie są jednak odbierani jako lud prymitywny, co nie jest sprawiedliwe: J. Antoniewicz, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej,* [w:] *Pomorze średniowieczne,* red. G. Labuda, Warszawa 1958, s. 122.

28 H. Samsonowicz, *Krzyżacy,* Warszawa 1988, s. 27.

29 Sporo miejsca ziemi chełmińskiej w początkowym okresie pobytu Zakonu Krzyżackiego nad Wisłą poświęcił: G. Labuda, *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228-1454,* [w:] tenże, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane,* Poznań 2007, s. 103-174; szczególnie do strony 135; tenże, *Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i Prusach,* [w:] tamże, s. 271-298; T. Jasiński, *Okoliczności nadania ziemi chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle dokumentu łowickiego,* [w:] *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 1992, s. 151-163; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-1259),* Warszawa 1992.

imionami wielkich władców: Karola, Kazimierza, Ludwika, Winrycha"[30]. Zakon dochodzi wówczas do szczytu swojej potęgi, co łączy się także z licznymi inwestycjami budowlanymi. Jest to tym bardziej widoczne, gdy porównamy sytuację tej części Europy z kryzysem w krajach zachodnich[31]. Dopiero początek XV w., a szczególnie klęska pod Grunwaldem, przyniosły znaczące pogorszenie sytuacji państwa zakonnego. Kolejnym ciosem była wojna trzynastoletnia, którą zakończył traktat toruński. Oczywiście zakon nie pogodził się z klęską. Podejmowano próby rewizji traktatu, odzyskania pozycji, jednak słabość militarna, niedostatki środków materialnych w okrojonym terytorialnie państwie, czy nawet brak uzasadnienia dla funkcji misyjnych Zakonu legły u podstaw sekularyzacji Prus Krzyżackich. Geneza wydarzeń z 1525 r. jest bardzo złożona i poświęcono jej już wiele stron[32].

Zakres terytorialny tej pracy prezentuje się bardziej skomplikowanie niż chronologiczny. Zacząć należy od stwierdzenia, że przyjęty zakres jest sztuczny w kontekście przedmiotu opracowania. Oczywistym jest, że dzisiejsze granice Polski nijak mają się do średniowiecznych granic państwa krzyżackiego. Taki zakres wynika z subiektywnych ograniczeń, ale można powiedzieć także, że skupiam się na siedzibach, które znajdują się, albo powinny się znajdować pod opieką polskich organów ochrony zabytków. Z drugiej strony zakres terytorialny definiuje w tym wypadku obszar dla jakiego przeprowadziłem kwerendy na płaszczyźnie badań archeologicznych. W rozdziale ósmym owe granice zostaną przekroczone i odniosę się również do siedzib zakonnych, które znajdują się poza obecnymi granicami Polski, ale nie dokonałem wobec nich dogłębnych kwerend, a wszelkie sądy na ich temat będą powieleniem informacji z literatury przedmiotu. Nie miałem także na celu stworzenia pełnej listy siedzib krzyżackich znajdujących się poza granicami dzisiejszej Polski.

Kwestie ram terytorialnych wymagają jeszcze jednej uwagi. Zdecydowałem nie zajmować się tzw. czasowymi nabytkami terytorialnymi państwa krzyżackiego. Można więc powiedzieć, że obszar moich zainteresowań zamyka się w trzech podstawowych częściach dawnego państwa

30 J. Kłoczowski, *Młodsza Europa,* Warszawa 2003, s. 98. O owym *prosperity* także w: tenże, *Rozwój środkowowschodniej Europy w XIV wieku,* [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku,* red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 13-52; M. Małowist, *Problem nierówności rozwoju gospodarczego w Europie w późnym średniowieczu,* przekł. T. Duliński, [w:] tenże, *Europa i jej ekspansja XIV-XVII w.,* Warszawa 1993, s. 14-30. Przemiany tego okresu, a także XV w., ze szczególnym naciskiem na tzw. historię idei zostały krótko omówione także w: S. Świeżawski, *Panorama doktrynalna XV wieku,* [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce,* red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 7-16. Z bardziej ogólnych opracowań poruszających kwestie kryzysu Europy zachodniej i rozwoju jej części środkowo-wschodniej: D. Hay, *Europa w XIV i XV wieku,* przekł. H. Zaremska, Warszawa 2001.

31 J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy,* przekł. H. Szumańska-Grossowa, Gdańsk-Warszawa 2002, s. 141-145.

32 Przykładowo: M. Biskup, *Geneza i znaczenie hołdu pruskiego,* KMW nr 4, 1975, s. 407-424; S. Jóźwiak, *Kryzys władzy terytorialnej,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 332-356; B. Wachowiak przy współpracy A. Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701),* Poznań 2001, s. 194-203. Opublikowano także teksty źródłowe opatrzone wstępem i licznymi komentarzami (właściwie jest to tłumaczenie niewielkiego tomiku niemieckojęzycznego, które uzupełniono podstawą źródłową): M. Bogucka, K. Zernack, *Sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach. Hołd pruski 1525 roku,* przekł. T. Ososiński, Warszawa 1998.

zakonnego, czyli: ziemi chełmińskiej, Prusach Właściwych (tutaj rozumianych jako Warmia, Mazury oraz tereny Żuław) i Pomorzu Gdańskim. Oczywiście granice, nawet biorąc pod uwagę te trzy podstawowe krainy, nie były stałe[33].

Wypada w końcu także określić, co rozumiem pod określeniem „średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich". Otóż postanowiłem pod tym pojęciem umieścić wszystkich urzędników poniżej rangi komtura, którzy zawiadywali mniejszymi okręgami administracyjnymi. Zaliczają się do nich wójtowie, prokuratorzy, komornicy, leśni, rybiccy, a także urzędnicy o nieznanej tytulaturze (np. z terenów wójtostwa tczewskiego). Od razu należy podkreślić, że nie byli oni sobie równi. Nawet nie wszyscy wójtowie, czy nie wszyscy prokuratorzy byli urzędnikami zbliżonej rangi. Najogólniej można ich podzielić na tych, którzy byli podporządkowani bezpośrednio władzom w Malborku oraz tych, którzy podlegali konkretnym komturom. Dodatkowo podkreślenia wymaga fakt, że komornicy nie byli członkami zakonu. Ich siedzibami były zarówno monumentalne zamki, mniejsze warownie murowane, jak i założenia drewniano-ziemne.

Podtytuł pracy, czyli „studium archeologiczne" powinien informować o tym na jakie źródła będę się w znacznej mierze powoływał. Jednak specyfika tego zagadnienia wymusza niejako również szersze spojrzenie na problem. Przygotowując niniejszą pracę korzystałem z licznych opracowań dotyczących siedzib krzyżackich i organizacji państwa zakonnego w Prusach. Źródła pisane, które są bazą badań historyków, stanowiły uzupełnienie informacji zawartych w literaturze przedmiotu oraz wynikach badań archeologicznych. Istotne okazały się kwerendy w archiwach Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków, gdzie znajdują się sprawozdania i dokumentacje z badań archeologicznych i architektonicznych. Wiele z nich nie było do tej pory wykorzystywanych w publikacjach, a - jak już zaznaczyłem - często wyniki tych badań wpływają znacząco na naszą wiedzę o konkretnych obiektach.

Rozdziały dotyczące stanu badań, położenia warowni oraz ich powstawania w kontekście przemian administracyjnych i osadniczych należy potraktować jako wprowadzające. Jednak szczególnie w ostatnim z nich staram się polemizować z niektórymi ustaleniami historyków wprowadzając do dyskusji wyniki badań archeologów odnośnie początków niektórych założeń. Rozdział piąty składa się w głównej mierze z opisów architektury. Postanowiłem uporządkować omawiane w nim obiekty pod względem chronologicznym i częściowo geograficznym. Opisy te, wraz z przedstawioną w rozdziale czwartym chronologią, stanowią podstawę rozważań

33 Ogólny rys kształtowania się państwa w: R. Czaja, Z.H. Nowak, *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach – Próba charakterystyki,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 11-27; M. Dygo, *Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 79-104; J. Tandecki, *Rozwój terytorialny państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 105-109.

umieszczonych w rozdziale ósmym, gdzie prezentuję siedziby niższych rangą urzędników krzyżackich na tle pozostałej architektury obronnej i rezydencjonalnej w średniowiecznych Prusach. Partie pracy opisujące funkcje i sposoby wznoszenia siedzib urzędniczych stanowią uzupełnienie informacji o tych obiektach. Przyjęty przeze mnie podział pracy sprawił, że dane o konkretnych założeniach są rozproszone w różnych rozdziałach. Podstawowe informacje o każdym z nich zebrałem w katalogu.

Można zadać pytanie, dlaczego akurat ten temat? Józef Szymański stwierdził, że jest historykiem, „*dlatego, że jest to dla mnie zabawa*”[34]. Zainteresowanie architekturą obronną wyniosłem od pracowników Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, którym w tym miejscu pragnę serdecznie podziękować. Zakon krzyżacki znalazł się w mojej optyce w znacznej mierze ze względu na miejsce urodzenia oraz częste odwiedzanie miejsc związanych z historią tej instytucji i stworzonego przez nią państwa.

Można więc powiedzieć, że temat ten dotyka dwóch interesujących mnie problemów: architektury *militaris* oraz zakonu krzyżackiego. W chwili obecnej nie ma potrzeby napisania nowej pracy dotyczącej zamków komturskich, która zaprezentowałaby to zagadnienie z jednej perspektywy – np. historii, czy historii sztuki. Bardziej pożądane wydaje się napisanie monografii tych założeń w ujęciu interdyscyplinarnym, przy współpracy zarówno historyków, archeologów i historyków sztuki. Tymczasem siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich nie doczekały się nawet wstępnego, ogólnego opracowania, a o podjęcie szerszych studiów nad tym zagadnieniem apelowano już w literaturze[35]. Z tego względu chciałbym zaprezentować niniejszą pracę.

34 J. Szymański, *Pochwała historii,* [w:] tenże, *Opera minora selecta Josephi Szymański,* red. i opr. T. Giergiel, B. Trelińska, Warszawa 2009, s. 120.

35 A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumf historii,*[w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. II, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 203.

2. Rozwój zainteresowań i stan badań

Stan badań nad warowniami krzyżackimi w Prusach był już wielokrotnie i obszernie omawiany. Skupiano się jednak głównie na badaniach zamków konwentualnych[36]. Zazwyczaj na marginesie tych prac znajdowała się kwestia siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich. Można odnieść wrażenie, że więcej miejsca owym „mniejszym" warowniom poświęcała literatura popularnonaukowa, ale jest ona pełna nieścisłości[37]. Zresztą tego rodzaju wrażenie też nie jest sprawiedliwe. Literatura naukowa dotycząca siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich jest dosyć mocno rozproszona i często artykuły wybitnych uczonych zajmujących się tym tematem możemy odnaleźć w regionalnych czasopismach, o bardzo marginalnym zasięgu. Ostatnie lata przyniosły także wyraźne, ponowne ożywienie zainteresowania architekturą krzyżacką[38].

---

36 M. Arszyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Toruń 1995, s. 13-81; S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych,* Toruń 2012, s. 19-38; L. Kajzer, J. Salm, *Polnische Forschungen über die Burgen im Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Ein Bilanz der letzten 50 Jahre,* „Castrum Bene", vol. 5, 1996: *Castle and Church*, red. L. Kajzer, H. Paner, Gdańsk 2004, s. 73-95; L. Kajzer, *Problematyka badawcza zamków w Polsce,* [w] *Średniowiecze w rozjaśnieniu,* red. K. Skupiński, Warszawa 2010, s. 107-108; J. Tandecki, *Zamki zakonu krzyżackiego w Prusach i ich późniejsze postrzeganie,* [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki, Warszawa 2010, s. 815-826; T. Torbus, *Die Deutschordens-Ideologie in der polnischen und deutschen Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts,* [w:] *Preussen in Ostmitteleuropa, Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte,* red. M. Weber, München 2003, s. 209-257; tenże, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preussen,* München 1998, s. 18-37; tenże, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach,* Gdańsk 2014, s. 13-33; tenże, *Zamki krzyżackie na terenie pruskiego państwa Zakonu. Uwagi na temat stanu badań, perspektywy badawcze oraz zachowanie obiektów,* [w:] *Conflictus Magnus Apud Grunwald 1410. Między historią a tradycją,* red. K. Ożóg, J. Trupinda, Malbork 2013, s. 65-70; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku,* Toruń 2016, s. 19-24.

37 L. Czubiel, *Zamki Warmii i Mazur,* Olsztyn 1986; M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach,* Olsztyn 2009; M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń-Przezmark-Sztum,* Gdańsk 2010; R. Kunkel, *Prusy. Zamki krzyżackie,* Marki 2008; T. Torbus, *Zamki krzyżackie,* Warszawa 2010. Można jeszcze wspomnieć o pracy, która ze względu na zakres terytorialny skupia się na zamkach komturskich: A. Pabian, W. Rozynkowski, *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej,* Toruń 1997; T. Torbus, *Zamki krzyżackie Warmii i Mazur,* „Zabytki. Heritage", nr 4, 2007, s. 18-21. Wymienić należy także chwalebny, ale zdecydowanie zbyt rzadki przykład pracy popularyzującej wyniki badań archeologicznych, w której uwzględniono kilka obiektów stanowiących przedmiot tej rozprawy: R. Boguwolski, M. Kurzyńska, *Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej,* Grudziądz 2001. Powstały także różnej jakości publikacje autorstwa znawców regionów, ale nie tylko, dotyczące pojedynczych założeń, np.: J. Baciński, *Zamek prokuratorski w Ełku. Przyczynek do dziejów miasta i regionu*, Ełk 2008; F. Skibicki, *Historia działdowskiego zamku. Okres budowy i rozkwitu,* Działdowo 2011; tenże, *Historia działdowskiego zamku. Okres upadku,* Działdowo 2012; W. Śniecikowski, J. Włodarski, *Tajemnice zamku w Pasłęku,* Gdańsk 2009. Niedawno ukazała się także praca, która stanowi swego rodzaju skrypt dla studentów historii architektury, czy też historii sztuki: M. Proksa, M. Zub, *Historia architektury polskiej. Tereny państwa krzyżackiego,* Rzeszów 2013. Przy okazji propagowania wiedzy o architekturze krzyżackiej zwróćmy uwagę także na opracowania syntetyzujące w języku angielskim: M. Arszyński, *Castles and Fortifications of the Teutonic Order in Prussia,* [w:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th-16th century,* eds. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2015, s. 57-78.

38 Prócz wymienionych wcześniej prac w tym miejscu wspomnę interesującą, chociaż skromną pod względem

W tym rozdziale chciałbym omówić poszczególne etapy zainteresowań architekturą Zakonu Krzyżackiego, ze szczególnym naciskiem na warownie średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich. Przedstawię także skrótowo początki archeologii na terenach Prus oraz postaram się sporządzić wykaz badań archeologicznych prowadzonych na terenie dawnych warowni krzyżackich, które stanowią przedmiot tej rozprawy.

XVI-XVIII w.

Początki zainteresowania architekturą krzyżacką sięgają XVII wieku, chociaż można wskazać też pojedyncze, wcześniejsze symptomy tego zjawiska, które opisał Marian Arszyński[39]. W tym miejscu wypada podkreślić rolę pracy Christopha Hartknocha, która ukazała się w 1684 r. pod tytułem *Alte und Neus Preussen*[40]. Urodzony w okolicach Pasymia, kształcący się m.in. w Królewcu uczony, opisał w swojej sztandarowej pracy wiele zamków, a bogaty materiał ilustracyjny, który został w niej umieszczony, stanowi obecnie nieocenione źródło wiedzy. Jest to prawdopodobnie pierwsza publikacja, która próbowała podejść do tego zagadnienia w sposób bardziej uporządkowany (nie jest to jednoznaczne z podejściem naukowym). Mimo upływu ponad 300 lat praca Hartknocha, głównie ze względu na materiał ikonograficzny, stanowi ważne dzieło. Do wykonania widoków miast zamieszczonych w jego pracy zatrudniono, co najmniej, trzech sztycharzy. Część badaczy zauważa, że w wielu wypadkach widoki miast mają niewiele wspólnego z rzeczywistością[41]. Pomimo tego, że przedstawiają często właściwą topografię, odpowiednie rozmieszczenie najważniejszych budowli i zbliżone do rzeczywistości ich formy. „*Biada jednak temu, kto zechce się nimi posłużyć do celów naukowych*”[42]. Badania archeologiczne wykazują, że w niektórych przypadkach oddają dosyć wiernie przynajmniej fragmenty zabudowy (np. zamek w Ełku)[43]. Do owych widoków, tak jak i do każdego innego źródła, należy więc podchodzić krytycznie, ale całkowita negacja ich przydatności jest się niesłuszna.

Wypada również wskazać na osobę Caspara Henneberga, który żył wcześniej od

---

objętości pracę: M. Spławska-Korczak, *Zamek krzyżacki w Świeciu. Próba rekonstrukcji zamku wysokiego w średniowieczu,* Toruń 2014; zwrócę także uwagę na fakt wydania tłumaczenia pracy T. Torbusa z 1998 r. oraz liczne badania i publikacje toruńskiego ośrodka akademickiego (adresy bibliograficzne tych pozycji zostaną podane w dalszej części pracy).

39 M. Arszyński, *Starożytnicze i historyczno-krajoznawcze zainteresowania zamkami krzyżackimi w Prusach od XVI do początku XIX wieku,* [w:] *Sztuka Prus XIII-XVIII wieku. Studia Borussico-Baltica Torunensia Historie Artium,* t. 1, red. M. Woźniak, Toruń 1994, s. 7-25; M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 13-14.

40 Ch. Hartknoch, *Altes und Neus Preussen, oder preussischer Historien wei Teile...,* Frankfurt am Main – Leipzig 1684. O samym Hartknochu patrz: J. Serczyk, *Krzysztof Hartknoch (1644-1687) profesor Gimnazjum Akademickiego w Toruniu, historyk Pomorza i Prus,* [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia,* red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 81-88; tenże, *Krzysztof Hartknoch (1644-1687, toruński historyk Pomorza,* „Rocznik Toruński”, 3, 1969, s. 55-88.

41 A. Rzempołuch, *Widoki naszych miast. Opowieść z morałem dla badaczy,* "Zabytki. Heritage", nr 4, 2007, s. 26-27.

42 Tamże, s. 27.

43 Zamek w Ełku w XVII w. rzeczywiście mógł się prezentować jako założenie pałacowe otoczone murem, do którego wewnętrznego lica przylegała murowana zabudowa: R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznuych. Sezon 2011*, maszynopis ze zbiorów autora.

Hartknocha, bo w XVI stuleciu. Sporządził on chociażby pracę *Lande zu Prueußen*, w której zawarł mapę historyczną Prus. Mapa wraz z obszernym komentarzem stanowiła m. in. ilustrację do Kroniki Ziemi Pruskiej Piotra z Dusburga. Na mapach autorstwa Hennebergera opierali się nie tylko późniejsi kartografowie, ale również historycy i archeolodzy, którzy na przykład lokalizowali na ich podstawie krzyżackie dwory myśliwskie. Mapy mogły jednak wprowadzać w błąd, ponieważ znajdowały się na nich zarówno obiekty średniowieczne, jak i nowożytne (np. dworek myśliwski w Rozogach), a ich chronologia nie była w żaden sposób wyróżniona.

Spośród innych kartografów wysoko należy ocenić prace Józefa Naronowicza-Narońskiego i Samuela Suchodolskiego. Pierwszy z nich w latach 1660-1676 wykonał kartograficzne ujęcie księstwa pruskiego, na którym zaznaczył niektóre szczegóły, takie jak zamki i grodziska. Swoją pracę rozpoczął od powiatu piskiego, a z czasem zajął się okolicami m. in. Węgorzewa, Giżycka, Ełku, Rynu, Olecka, Kętrzyna, Szestna, Barcian, Zalewu Wiślanego oraz terenów znajdujących się obecnie poza granicami Polski. Samuel Suchodolski był kontynuatorem działań Narońskiego[44].

Pozwolę sobie pominąć omówienie wzrostu zainteresowania stołeczną warownią, ponieważ w założeniu planowałem odwrócenie zazwyczaj przyjętych w literaturze przedmiotu proporcji opisywania założeń konwentualnych i niekonwentualnych. Zwrócę jedynie uwagę na postacie Friedricha Gillyego i Ferdynanda von Quasta. Pierwszy z nich był autorem wystawy dotyczącej zamku malborskiego, która została zorganizowana w Berlinie w 1795 r. Była ona impulsem do wzrostu zainteresowania zabytkami Prus. Von Quast natomiast wyróżniał się na tle wcześniejszych badaczy dużą wiedzą z zakresu historii architektury oraz metodą badania zabytków *in situ* i konfrontacji czynionych obserwacji ze źródłami pisanymi. Przygotował on także kwestionariusz zawierający 14 punktów z pytaniami o zabytki, z czego dwa ostatnie dotyczyły znalezisk archeologicznych[45]. Wiązało się to z ustawą rządu pruskiego nakazującą inwentaryzację zabytków. Ankiety te były rozsyłane do sołtysów, nauczycieli, pastorów, leśników, urzędników i księży.

Osiemnasty wiek stanowił okres obserwowanego w całej Europie wzrostu zainteresowania przeszłością. Dotyczyło to także warowni krzyżackich. Fascynacja tymi obiektami odzwierciedlała się m.in. w literaturze podróżniczej, a z czasem także w pracach naukowych. Pomimo zainteresowania zabytkami przełom XVIII i XIX stulecia to trudny czas dla zamków krzyżackich. Trwała wówczas zorganizowana akcja rozbiórki zabytków, w tym ze szczególnym uwzględnieniem dawnych, murowanych warowni[46]. Przyczynił się do tego Johann F. von Domhardt, który nieco

44 J. Antoniewicz, *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach,* „Wiadomości Archeologiczne", XVII/I, 1950, s. 1-24.

45 R. Sobieraj, *Materiały archeologiczne w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie* [w:] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne,* red. M. J. Hoffmann, J. Sobieraj, Olsztyn 1999, s. 359.

46 Leszek Kajzer stwierdził jednak, że na terenach zaboru pruskiego ograniczano się do rozebrania naziemnych partii murów. Pozostawiano tym sposobem kompletnie zachowane partie murów fundamentowych, które znajdowały się

wcześniej (zmarł w 1781 r.) jako prezydent prowincji musiał szybko budować liczne lokale mieszkalne na terenach pozyskanych przez monarchię. Dodatkowo był on twórcą projektu połączenia jezior mazurskich kanałami[47]. Zamki stanowiły źródło taniego i łatwo dostępnego surowca. Zaproponował on rozebranie zachowanych zamków (nawet w Malborku). Fryderyk II zdecydował jednak, aby przeznaczyć je do celów wojskowych i gospodarczych[48].

XIX w. - 1945 r.

W trzeciej dekadzie XIX w. powstała niepublikowana praca Johanna Guisego. Jest ona szczególnie cenna ze względu na zamieszczone w niej materiały ikonograficzne. Autor, jako porucznik armii pruskiej, wykonał dokumentację zamków, obwarowań miejskich, a także grodzisk (1826-1828). Nie jest ona pozbawiona nieścisłości, ale stanowi często jedno z niewielu źródeł ilustracyjnych do poznania niektórych warowni. Wbrew temu, co pisze część autorów, zachowały się 282 karty (z ok. 550) ze szkicami i planami, które znajdują się w Berlinie. Do roku 2002 uważano, że całość (oryginałów) została utracona w wyniku działań II wojny światowej, ale Michael Malliaris na początku tego stulecia poinformował, że prawie połowa dokumentacji Guisego się zachowała. Część jego rysunków została już wcześniej opublikowana w opracowaniach z przełomu XIX i XX w., a następnie była powielana. Wiele z pierwszych prób rekonstrukcji kształtu obiektów stanowiących przedmiot tej pracy opierała się o plany Guiesego, ale badania archeologiczne niekiedy weryfikowały negatywnie ich prawdziwość[49].

Za akcją inwentaryzacyjną grodzisk i zamków stał polityk Heinrich Theodor Schön (1773-1856). Działania z lat 1826-1828 można uznać za wyjątkowe, a nawet pionierskie. Schön był bardzo zainteresowany historią Prus. Szczególnie zajmowały go czasy krzyżackie i przedkrzyżackie. W 1825 r. wydał on rozporządzenie, na podstawie którego Johanes Voigt, o nim nieco więcej za chwilę, sporządził sprawozdanie zatytułowane *Zachowane pozostałości i ślady umocnień w kraju.* Zdaniem Mirosława Hoffmanna, oprócz Schöna, to Voigt był inicjatorem akcji inwentaryzacyjnej[50].

Mirosław Hoffmann postanowił odpowiedzieć na pytanie, dlaczego do wykonania tej misji wybrano Guisego. Przytoczył on zdanie Hansa Crome, który napisał, że według przełożonych

---

pod ziemią. Oczywiście nie było to regułą: L. Kajzer, *Archeologa uwagi o wykopaliskowych badaniach zamków,* [w:] *Nie tylko zamki,* red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 27.

47 O J.F. Von Domhardt patrz: K. Forstreuter, *Neue Deutsche Biographie,* Bd. 4, Berlin 1959, s. 66, hasło Domhardt, Johannes Friedrich von.

48 J. Tandecki, *Zamki zakonu krzyżackiego w ...*, s. 818.

49 O J. M. Guise: M. J. Hoffmann, *Inwentaryzacje założeń obronnych na ziemiach pruskich w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Opusculum archaeologica opera dedicata in professorem Thaddeum Malinowski*, red.: Z. Rybczyński i A. Gruszka, Zielona Góra 2007, s. 153-160. Cytowany archeolog wspomina o nim także przy okazji omawiania historii badań archeologicznych w okolicach Ostródy: tenże, *Z historii badań archeologicznych ziemi ostródzkiej,* [w:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta. Studia*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2006, s. 161.

50 J. M. Hoffmann, *Inwentaryzacja...*, s. 154.

Guise nie nadawał się do służby wojskowej, ale za to dużo się uczył. Crome stwierdził również, że posiadał on wytrzymałość i siłę fizyczną. Do tego miał świetnie znać teren i znakomicie rysować[51]. W latach 1826-1828 odbyły się dwie wyprawy po Prusach Wschodnich i ziemi chełmińskiej. Trasa pierwszej trwającej od sierpnia 1826 r. do maja 1827 wiodła z Królewca do Torunia i z powrotem. Druga trwała od lipca 1827 r. do lutego 1828 i prowadziła z Królewca przez Ełk do Kłajpedy i z powrotem przez Welawę do Królewca.

Lata 20. i 30. XIX w. stanowiły ważny okres w rozwoju zainteresowań historią Zakonu i zamkami krzyżackimi. Powstała wówczas monumentalna, dziewięciotomowa historia Prus i Zakonu pióra wspomnianego J. Voigta[52]. Od tego czasu w literaturze naukowej, powstałej głównie w środowisku królewieckim i berlińskim, dostrzegalna jest rehabilitacja, a nawet gloryfikacja Krzyżaków. Historia Zakonu została włączona także do aktualnej polityki. Efektem tego było również dalsze zainteresowanie architekturą krzyżacką.

Wśród historyków XIX w. szczególne miejsce zajmuje Max Toeppen (1822-1893)[53]. Marian Biskup napisał o nim: „... *ten szary nauczyciel gimnazjów prowincji pruskiej zdołał odegrać rolę krytycznego i rzeczowego badacza historii Prus średniowiecznych i częściowo nowożytnych, zarazem etnografa i geografa historycznego, a także edytora źródeł*"[54]. W polu jego zainteresowań znajdowały się zarówno zamki konwentualne, jak i mniejsze założenia obronne z terenów Prus. Sporządził także pierwsze monograficzne ujęcie historii Mazur, czy też spisał dzieje Olsztynka, gdzie znaczną ilość miejsca poświęcił na omówienie tamtejszego zamku[55].

Z całą pewnością znaczącym dla badań nad architekturą krzyżacką w Prusach okazało się wydanie źródeł historycznych dotyczących Zakonu. Większość z nich ukazała się jeszcze przed pierwszą wojną światową. Można wśród nich wyróżnić kroniki z XIV i XV w.[56], kodeks dyplomatyczny Prus[57], wielką księgę urzędniczą zakonu krzyżackiego[58], czy też księgę podskarbiego malborskiego z lat 1399-1409[59]. Nie sposób także pominąć innych ważnych źródeł zebranych przez Theodora Hirscha, M. Toeppena i Ernsta Strehlkego, opublikowanych pod

51 Tamże s. 154.
52 J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens,* Bd. I-IX, Königsberg 1827-1839.
53 O tym uczonym patrz: M. Biskup, *Max Toeppen – badacz historiografii, miast i wydawca źródeł pruskich,* [w:] *Dzieje historiografii Prus Wschodnich i Zachodnich do 1920 roku. Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele,* red. J. Serczyk, A. Tomczak, Toruń 1989, s. 73-98.
54 Tamże, s. 73.
55 M. Toeppen, *Historia Mazur,* przeł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1995; tenże, *Historia okręgu i miasta Olsztynek,* przekł. M. Sacha, Dąbrówno 2004.
56 W trakcie przygotowywania pracy nie korzystałem jednak z wcześniejszych wydań, a z tłumaczenia na język polski, które ukazało się kilka lat temu: Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej,* przekł. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2011.
57 *Codex Diplomaticus Prussicum,* Bd. I-VI, hrsg. v. J. Voigt, Königsberg 1836-1861.
58 *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens,* hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921 (dalej jako DGA).
59 *Das Marienburg Tresslerbuch der Jahre 1399-1409,* hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.

zbiorczym tytułem *Scriptores Rerum Prussicarum*[60].

Najważniejszym badaczem zamków końca XIX i początku XX w. był Conrad Steinbrecht, który w wielu dziedzinach stał się pionierem na polu badań warowni krzyżackich. Był on konserwatorem zabytków oraz kierownikiem prac konserwatorskich i odbudowy Malborka. Spod jego ręki wyszła monumentalna, czterotomowa praca o sztuce budowlanej w państwie krzyżackim w Prusach[61]. Jako pierwszy wyróżnił etapy przemian zamku konwentualnego oraz zajął się jego genezą, chociaż obecnie jego koncepcja okazuje się nie do przyjęcia. Podjął również próbę zebrania dokumentacji wielu zamków. Bogaty materiał ilustracyjny do dzisiaj stanowi ważne źródło w badaniach nad zamkami krzyżackimi. Dodatkowo należy podkreślić, że Steinbrecht doceniał rolę badań archeologicznych. Prowadził on wykopaliska chociażby na zamkach w Bałdze i Pokarminie. Co szczególnie należy podkreślić w kontekście niniejszej rozprawy - zajmował się nie tylko obiektami konwentualnymi. Sporo miejsca poświęcił zamkom w Lęborku, Nowem, Nowym Jasieńcu, Bytowie, Przezmarku, Działdowie, Nidzicy, Pasłęku i Kętrzynie[62]. Jednak w polu jego zainteresowań nie znalazły się warownie w Grabinach-Zameczku, Sztumie, Szczytnie, Rynie. Dziwi to o tyle, że interesowały go szczególnie obiekty znajdujące się w otwartej przestrzeni, co zauważył Tomasz Torbus[63].

W 1884 r. ukazała się pierwsza publikacja dotycząca zamku w Bezławkach[64]. Jej autor, Carl Beckherrn zaprosił do współpracy C. Steinbrechta, który odpowiadał za dokumentację rysunkową. Rekonstrukcje wybitnego badacza trwały w literaturze przez ponad 100 lat, ponieważ aż tyle czekaliśmy na badania archeologiczne na terenie zamku. Artykuł ukazał się w miesięczniku „Altpreußische Monatsschrift" wydawanym przez Rudolfa Reicke i Ernsta Wicherta. Periodyk ten ukazywał się w latach 1864-1923. W 1873 roku M. Toeppen opisał w nim odkrycie palafitu, o którym napiszę później nieco więcej[65].

Kontynuatorem prac Steinbrechta był Bernhard Schmid, który również pełnił funkcję konserwatora zabytków i także zajmował się odbudową zamku malborskiego. Jego autorstwa są liczne prace dotyczące konkretnych grup obiektów i regionów[66]. Stworzył również, razem z

60 *Scriptores Rerum Prussicarum,* Bd. I-VI, hrsg v.. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861-1874 (dalej jako SRP).

61 C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen,* Bd. 1: *Die Stadt Thorn,* Berlin 1885; tenże, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen,* Bd. 2: *Preussen zur Zeit der Landmeister,* Berlin 1888; tenże, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen,* Bd. 3: *Schloss Lochstedt und seine Malereien,* Berlin 1910; tenże, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen,* Bd. 4: *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, Berlin 1920; oprócz nich należy jeszcze wymienić: tenże, *Die Burgen des Deutschenordens in Preussen,* [w:] *Provinz Westpreussen in Wort und Bild,* Danzig 1915, s. 433-441.

62 Tenże, *Die Ordensburgen...,* s. 10-15, 23-27, 39-47, 52-53, 59-74.

63 T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 16.

64 C. Beckherrn, *Das Ordenhaus Bäslack, „*Altpreussische Monatsschrift", Bd. 21 1884, s. 637-649.

65 M. Toeppen, *Ueber die Pfahlbauten in Culmerlandes,* "Altpreussischen Monatschrift", Bd. 10, 1873, s. 579-586.

66 Tutaj jedynie przykładowo: B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Ordenszeit in Preußen,* Bd. 1: *Kulmer Land und Pomerellen (Danzig und Westpreußen),* Marienburg 1939; tenże, *Die Burgen des Deutschen Ritterordens*

Johannem Heise, katalog *Die Bau und- Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*[67]. Nieoceniona wartość tej pracy polega na opisie wielu już nieistniejących dzieł budownictwa na terenie Prus. Dla wschodniej części państwa podobny katalog sporządził Adolf Boetticher[68]. Inny ważny katalog stworzył Georg Dehio. Praca jego autorstwa doczekała się dwóch uzupełnionych wznowień[69]. Wydawane w późniejszych latach katalogi nie wnosiły najczęściej wiele do wiedzy o budowlach zakonnych, powtarzając w głównej mierze ustalenia wcześniejszych badaczy.

Spośród prac autorstwa Schmida, w kontekście tego tekstu zwraca uwagę artykuł omawiający siedzibę prokuratorską w miejscowości Czarne[70]. Budowla funkcjonowała już w tamtym czasie jako ruina składająca się jedynie z reliktów murów obwodowych i wież. Zdaniem Schmida pierwotnie dom zakonny zajmował całą południową stronę dziedzińca i był wzniesiony w konstrukcji szachulcowej[71]. Uczony ten zajął się również problemem niektórych folwarków[72].

Trzecim „klasycznym" badaczem zamków krzyżackich był Karl Heinz Clasen. Wprowadził on do literatury pogląd pojawiający się jeszcze do dnia dzisiejszego w niektórych publikacjach, a mianowicie o istnieniu faz stylowych, które określał jako „dojrzałe", „bogate", czy też „skarlałe". Jego teoria mówiła o kształtowaniu się architektury państwa krzyżackiego na podobieństwo cyklu życia organizmu, który dorasta, przeżywa „okres dojrzałości" i z czasem umiera[73]. Pomimo dzisiejszego krytycyzmu wobec takiego postrzegania historii sztuki oraz zweryfikowanego z czasem datowania niektórych obiektów, to niesamowita erudycja autora, a także fakt, że dzięki jego analizom z czasem powstała teoria dotycząca wykrystalizowania się ok. roku 1300 „typowego zamku konwentualnego" sprawiają, że prace Clasena wciąż zajmują ważne miejsce w historiografii Zakonu.

Niekiedy niewielkie warownie krzyżackie znajdowały się jedynie w kręgu zainteresowań regionalistów, którzy sporządzali przykładowo monografie miast. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku Ernsta Trinckera, który napisał monografię Giżycka, czy też raczej *Kronikę gminy leckiej* wydaną w 1912 r. Bardzo dużo miejsca poświęcił w niej tamtejszemu zameczkowi[74].

---

in Preußen„ Berlin 1938; tenże, *Die Burgen des Deutschen Ritterordens in Preussen.* Ergänzungsheft, Bd. 2, Berlin 1940; tenże, *Die Ordensburgen Preußens im Lichte neuerer Forschungen,* „Altpreußische Forschungen", nr 6, 1929, s. 29-39.

67 J. Heise, B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler* (dalej *BKD*) *der Provinz Westpreussen,* Bd. I-IV, Danzig 1884-1919.

68 A. Boetticher, *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. I-IX, Königsberg 1891-1899.

69 Korzystałem z: G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preussen*, nowe oprac. E. Gall, przy udziale. B. Schmid, G. Tiemann, München–Berlin 1952.

70 B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein, „*Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder", H. 48, 1924, s. 1-8.

71 Tamże, s. 4.

72 B. Schmid, *Der Ordenshof Kalthof, „*Mitteilungen des Westpreussuchen Geschichtvereins", 35, H. 3, s. 61-67.

73 K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preußen,* Bd.1: *Die Burgbauten,* Königsberg 1927.

74 E. Trincker, *Chronik der Gemeinde Lötzen,* Lötzen 1912; tutaj cyt. według polskiego wydania: E. Trincker, *Kronika gminy leckiej, [giżyckiej],* opr. G. Białuński, przy współpracy J. Sekty, Giżycko 1997.

Jest to szczególnie ciekawe ze względu na fakt, że zamek giżycki nie był przedmiotem zainteresowania badaczy przez następne kilkadziesiąt lat, nie licząc przyczynkowego opracowania Helmuta Meye[75].

Współcześnie pojawiają się głosy próbujące deprecjonować dokonania autorów takich jak Steinbrecht, czy Schmid. Zarzuca im się nieprofesjonalne podejście i brak odpowiedniego warsztatu[76]. Wypada się jednak zdecydowanie z tym nie zgodzić. Zarzuty odnośnie warsztatu są niesłuszne i świadczą o niedocenianiu realiów epoki oraz faktu, że ówcześni uczeni byli na wielu polach pionierami[77]. Prace tych autorów do dnia dzisiejszego stanowią podstawę dalszych badań i wciąż są cytowane. Mimo zmian poglądów i nowych ustaleń należy pamiętać, że w swoim czasie stanowiły ważny krok w poznaniu krzyżackiego budownictwa w Prusach.

Historia państwa zakonnego w Prusach w XIX i na początku XX w. nie budziła większego zainteresowania w historiografii polskiej. Nieliczni historycy, którzy zajmowali się Zakonem, oceniali go negatywnie. Więcej odniesień do Krzyżaków możemy odnaleźć w sztuce polskiej tego okresu. Oczywiście najlepszym tego przykładem jest obraz „Bitwa pod Grunwaldem" oraz powieść „Krzyżacy". Miały one na celu wzmocnienie patriotyzmu poprzez pokazanie zwycięstw nad „potężnym wrogiem"[78].

Początki archeologii w Prusach

Z racji tego, że praca ta w zamierzeniu jest „studium archeologicznym" wypadałoby omówić skrótowo także kwestie dotyczące początków tej dziedziny naukowej na obszarze Prus. Za początek archeologii na ziemiach pruskich przyjmuje się zazwyczaj wydanie pracy Georga Andreasa Helwinga *Litographia Angerburgica* (Regiomonti MDCCXVII)[79]. Chociaż zainteresowania starożytnicze przejawiali pruscy duchowni od XVI w[80]. Za pierwszą wzmiankę o odkryciach archeologicznych uznaje się przekaz z 1526 r. o odnalezieniu grobów popielnicowych[81]. O Helwingu Andrzej Abramowicz napisał: „*Są uczeni, których wielkość wydaje się rosnąć wraz z*

75 H. Meye, *Aus der Geschichte des Schlosses Lötzen,* „Lötzener Zeitung", Jg. 7, 1940, s. 5-8 (dodatek Aus der Heimat).

76 J. Trupinda, S. Jóźwiak, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 8.

77 Można się spotkać z twierdzeniem, że Steinbrecht czy Schmid nie posiadali wykształcenia z zakresu historii, historii sztuki i archeologii: S. Jóźwiak, *Zamki krzyżackie w średniowiecznych źródłach pisanych,* [w:] *Zamki, pałace, dwory i ich mieszkańcy w regionie kujawsko-pomorskim,* red. W. Rozynkowski, M. Strzelecka, M. Targowski, Toruń 2013, s. 14.

78 Przykładowo: Z. Kruszelnicki, *Tematyka krzyżacka w sztuce polskiej,* [w:] *Studia z historii sztuki Gdańska i Pomorza,* red. T. Guć-Jednaszewska, B. Jakubowska, Z. Kruszelnicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 98-153.

79 O działalności G.A. Helwinga: A. Abramowicz, *Jerzy Andrzej Helwing jako archeolog,* RO XVI, 1989, s. 49-64.

80 T. Nowakiewicz, *Zarys dziejów archeologii w Prusach wschodnich,* [w:] *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum,* red. A. Bitner-Wróblewska, Olsztyn 2008, s. 10.

81 S. Chmielewski, *Czy pruski grób ciałopalny z XV wieku?* RO, t. 5, 1963, s. 298, przyp. 15; M. Wielgus, M. Hoffmann, *Stan i perspektywy badań archeologicznych na terenie województwa olsztyńskiego,* [w:] *Archeologia Bałtyjska,* red. H. Judzińska, Olsztyn 1991, s. 25.

upływem czasu. Do takich jestem skłonny zaliczyć Jerzego Andrzeja Helwinga"[82]. Był on oczywiście zainteresowany głównie historią naturalną, a zabytki, które go zajmowały, nie leżą w większości w zakresie tego opracowania. Rozkopywał on jednak także grodziska jak np. we wsi Grodzisk, skąd pozyskał przedmioty żelazne, brązowe, broń itp.[83]. Warto też zwrócić uwagę na Christiana Gabriela Fischera (1681 – 1751), który stworzył kwestionariusz badawczy (1715 r.) dla przypadkowych odkrywców. Część kwestionariusza dotyczyła grodzisk, znalezisk monet krzyżackich i miejscowych legend[84].

Kolejną osobą wartą odnotowania jest Georg Christoph Pisanski (ur. 1725 r. w Piszu, zm. 1790 r. w Królewcu), który także interesował się grodziskami. Był on wnukiem Helwinga. Co ciekawe także brat Georga Christopha – Jacob Ludwig Pisanski zbierał starożytności skupiając się na okolicach Węgorzewa[85].

Pomimo stopniowego rozwoju archeologii, a w tamtym czasie raczej zainteresowania starożytnościami, to odkrycia związane z warowniami krzyżackimi miały przez wiele lat najczęściej charakter incydentalny. W Mortągu ok. 1870 r. w ogrodach tamtejszej leśniczówki odkryto relikty siedziby rybickiego z komturstwa dzierzgońskiego. Składały się z murowanej piwnicy ze ścianami wykonanymi z kamieni. Piwnica posiadała ceglane sklepienie oraz podłogę wykonaną z ceramicznych płytek w kolorach zielonym, żółtym i czarnym, ułożonych na kształt mozaiki. Zdaniem ówczesnego leśniczego, mury miały się ciągnąć przez 300 <sic!> m za ogrodem[86]. Relikty budowli znajdowały się na północ od wyschniętego jeziora określanego obecnie jako Mortąskie Łąki.

Jedynie ze skromnych informacji oraz planu, który został opublikowany przez A. Boettichera znamy odkrycia z terenu warowni w Garbnie[87]. Nie natrafiono wówczas na relikty domu zamkowego. Zadokumentowano jednak rzut murowanego obwodu warownego.

Cezurą dla badań archeologicznych w Prusach był rok 1933. Archeologia została wówczas włączona do propagandowego aparatu III Rzeszy. Przyczyniło się to do rozbudowania służb ochrony zabytków. W 1935 r. Heinrich Himmler powołał stowarzyszenie *Deutsche Ahnenerbe*, którego głównym celem było „*Badanie zasięgu ducha, czynów i spuścizny indogermańskiej rasy nordyckiej i przekazywanie narodowi wyników tych badań w formie jak najbardziej interesującej*"[88]. Z czasem stowarzyszenie to zostało przejęte przez Reichsfürera SS. Ahnenerbe skupiało się w

82 A. Abramowicz, *Jerzy Andrzej Helwing...*, s. 49.
83 Tamże, s. 59; M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 65.
84 W. Nowakowski, *Dzieje zainteresowań archeologicznych w Prusach przed 1939 rokiem,* [w:] *Antiquitas Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, red. J. Kolendo, W. Nowakowski, Warszawa 2010, s.10.
85 T. Nowakiewicz, dz. cyt., s. 16-17.
86 *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 3, 1893, s. 15; M. Toeppen, *Historisch-Comparative...*, s. 181, przyp. 785.
87 *BKD Provin Ostpreussen*, H. 2, 1892, s. 110-112.
88 Cytat za: S. Szczepański, *Archeologia w służbie nazistów – czyli rzecz o działalności „Wydziału Wykopalisk" SS-Ahnenerbe na stanowiskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście (1935-1937),* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 222.

głównej mierze na udowadnianiu germańskości ziem zajmowanych przez nazistów, ale również zdarzało się, że z jego ramienia prowadzono badania na obiektach o krzyżackiej proweniencji. W okresie Trzeciej Rzeszy organizowano zresztą wycieczki edukacyjne dla młodzieży, a jedną z najbardziej popularnych i uczęszczanych tras był szlak gotyckich zamków krzyżackich[89].

Prace archeologiczne w Prusach przed 1939 r. rzadko dotyczyły zamków krzyżackich. Najczęściej skupiały się na pradziejach, co wydaje się znamienne dla tamtych czasów. Jednak zainteresowania starożytnicze dotyczyły często także grodzisk, z których część stanowiła pozostałości po obiektach funkcjonujących w państwie krzyżackim. Oprócz wspomnianego wcześniej J. Guise oraz Helwinga i braci Pisanskich warto wymienić kilku innych pasjonatów i archeologów zainteresowanych tym zagadnieniem. Abraham Lissauer (1832-1908) w 1887 r. opublikował monografię stanowisk i zabytków archeologicznych Pomorza Wschodniego, a cztery lata później suplement do tej publikacji. Hugo Conwentz (1855-1922) sporządził atlas grodzisk Prus Zachodnich, ale nigdy nie został on opublikowany. Emil Hollack (1860-1924) stworzył alfabetyczny katalog stanowisk archeologicznych Prus Wschodnich (1908 r.)[90].

Na oddzielną wzmiankę zasługuje z pewnością osoba H. Crome, który sporządził mapę i wykaz grodzisk na obszarze Warmii i Mazur[91]. Nie jest ona pozbawiona błędów, gdyż wiele obiektów, które uznał on za grodziska, okazało się tworami naturalnymi[92].

Zdarzało się, że prowadzono także badania *sensu stricto* archeologiczne na terenie zamków średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich. Ich wyniki są znane obecnie głównie z drugiej ręki. Przedmiotem badań archeologicznych prowadzonych w XIX w. przez Muzeum w Gdańsku był Gródek nad Wdą. Badania z 1885 r. są o tyle ważne, że ruiny warowni przez lata ulegały zniszczeniu i prawdopodobnie dlatego plany, które powstały podczas badań w latach 70. XX stulecia są uboższe[93].

Również w Szczytnie miały miejsce badania archeologiczne przed objęciem opieką tamtejszych zamków przez państwo polskie. Niepublikowane wyniki prac wykopaliskowych

89 E. Figura-Osełkowska, *Turystyka militarna w Prusach Wschodnich w latach 1918-1939,* [w:] *Dzieje militarne Krainy Wielkich Jezior Mazurskich,* W. Łach, D. Radziwiłowicz, S. Janowicz, Warszawa 2013, s. 98-99.

90 B. Klęczar, M. Rutyna, *Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego,* [w:] *Archaeologica Heraditas...,* s. 7-8. Patrz także: T. Grabarczyk, *Dzieje badań archeologicznych grodów wschodniopomorskich,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 145-154; stan badań grodzisk średniowiecznych Pomorza z lat 20. XX w. oraz okresu międzywojennego został opisany także w: W. Łęga, *Pomorze we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk,* Toruń 1930; tenże, *Warownie wczesnohistoryczne na obszarze Pomorza,* „Mestwin", R. 4, nr 11, 1928, s. 81-82.

91 H. Crome, *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen,* „Altpreussen" 2, H. 3, 1937, s. 97-125.

92 B. Klęczar, M. Rutyna, *Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego,* [w:] *Archaeologica Heraditas...,* s. 8.

93 *BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 1, H. 4, 1887, s.311-313; R. Boguwolski, G. Wilke, *Wstępne wyniki prac wykopaliskowych na domniemanym grodzisku pomorskim oraz zamku pokrzyżackim w Gródku koło Drzycimia w 1976 roku,* Informator Muzeum w Grudziądzu, R. XVII, z. 3-4, s. 5-9; M. Kochanowski, *Gródek. Gmina Drzycim. Stanowisko zamek. Badania 1978,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

przywołał K. H. Clasen[94]. Badania w 1944 r. miały również miejsce na terenie zamku w Działdowie[95]. W czasie II wojny światowej także grodzisko w Pniu było przedmiotem badań archeologicznych. Nie dotarłem do publikacji przedstawiającej wyniki tych prac, ale skrótowo przytacza je Dariusz Poliński[96].

W okresie międzywojennym zdarzało się, że także polscy archeolodzy prowadzili badania na obiektach związanych z państwem zakonnym. Można tutaj wspomnieć o osobie Józefa Kostrzewskiego, który w latach 1928-1931 badał grodzisko w Jedwabnie w ziemi chełmińskiej[97]. Obiekt ten, co prawda ma genezę wczesnośredniowieczną, ale w okresie panowania Zakonu także był użytkowany.

Lata 1945-2016

W wyniku działań prowadzonych w czasie I i II wojny światowej wiele zamków zostało uszkodzonych. Przykładowo w Działdowie zamek uległ podczas pierwszej z nich spustoszeniu, a w ciągu drugiej został uszkodzony pociskami artyleryjskimi[98]. W Kętrzynie pożar zniszczył konstrukcje drewniane[99]. Natomiast w Węgorzewie po II wojnie światowej ostały się głównie mury magistralne[100].

Skoro jesteśmy na etapie omawiania momentu przełomowego dla ziem dawnego państwa zakonnego, to należy także wspomnieć o ideologicznym podejściu do Krzyżaków. Zakon jako obiekt ideologii politycznej odznaczał się m. in. w literaturze, malarstwie, obchodach rocznic bitwy pod Grunwaldem[101]. Przeniknęło to również do literatury naukowej. Sądzę, że dobrym przykładem będzie zdanie, którego celem było teoretycznie wykazanie różnic pomiędzy architekturą zamków biskupów warmińskich, a zamkami konwentualnymi: „*Widać to zwłaszcza wyraźnie przy porównaniu zamków krzyżackich z biskupimi. Ich charakter odpowiadający nastawieniu bardziej pokojowemu określa formę mniej brutalną i agresywną w stosunku do kasztelu krzyżackiego będącego syntetycznym obrazem istoty krzyżactwa*”[102].

94 K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst...*, s. 107.
95 Wspomina o nich Izabela Galicka w niepublikowanym podsumowaniu badań archeologicznych i architektonicznych z lat 50. XX w (patrz dalsza część rozdziału).
96 D. Poliński, *Pień...,* s. 35.
97 J. Kostrzewski, *Grodzisko w Jedwabnie w pow. Toruńskim. Przyczynek do relatywnej chronologii ceramiki pomorskiej okresu wczesnohistorycznego*, „Slavia Occidentalis”, 10, 1931, s. 244-273.
98 L. Czubiel, *Zamki Warmii i Mazur...*, s. 19.
99 Tamże, s. 28.
100 Tamże, s. 96.
101 U. Arnold, *Zakon krzyżacki jako obiekt ideologii politycznej w wiekach XIX i XX,* [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe,* red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 149-156; K. Ożóg, *Motywy krzyżackie w propagandzie Polski Ludowej*, [w:] *Conflictus Magnus Apud Grunwald 1410...*, s. 357-362.
102 Z. Świechowski, *Historia Sztuki,* [w:] *Warmia i Mazury,* red. S. Zajchowska, M. Kielczewska-Zaleska, Poznań 1953, s. 65.

Po 1945 r. niemiecka historiografia rzadko interesowała się zamkami krzyżackimi. Nie oznacza to jednak, że Zakon Krzyżacki nie znajdował się w ogóle w polu zainteresowań badaczy[103]. Dużo miejsca poświęcili mu historycy. Spośród uczonych reprezentujących tę dyscyplinę chciałbym wspomnieć niemieckich badaczy, którzy w znacznym stopniu przyczynili się do nawiązania dialogu pomiędzy polskim i niemieckim środowiskiem akademickim, co stało się wyraźne jednak dopiero po 1989 r., tj. Hartmut Boockmann i Udo Arnold. Niektóre prace tych autorów były zresztą tłumaczone na język polski[104].

Stymulatorem polskich zainteresowań architekturą krzyżacką po II wojnie światowej była konieczność zapewnienia jej opieki konserwatorskiej. Z tego względu znaczna część badań była prowadzona przez PP Pracownie Konserwacji Zabytków. Liczne prace wykonane przez badaczy z PP PKZ-ów stały się podstawą opracowań faktograficzno-materiałowych, które znajdują się obecnie głównie w archiwach Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków. Ogrom wysiłku włożony przez pracowników tego przedsiębiorstwa nie przełożył się jednak na publikacje.

Nie tylko PP PKZ-ty prowadziły badania wykopaliskowe i architektoniczne na terenie zamków krzyżackich. Głównym ośrodkiem akademickim związanym z dawnym państwem krzyżackim stał się Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Swój udział w poznawaniu obiektów warownych państwa krzyżackiego mają również Muzeum Zamkowe w Malborku, a także od 2002 r. Uniwersytet Gdański. Również Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Warszawski, a ostatnio również Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego dorzuciły swoje cegiełki do badań archeologicznych warowni krzyżackich[105]. Nie można pominąć także olsztyńskiego środowiska naukowego, gdzie prężnie działają: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego wydający kwartalnik „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, czy stowarzyszenie „Pruthenia", które zajmuje się m.in. ochroną stanowisk archeologicznych i posiada własne wydawnictwo pt. „Pruthenia"[106].

Władze polskie zastały zamki w złym stanie. Po II wojnie światowej wiele obiektów pozostawało w stanie ruiny. Przez pewien czas toczyły się dyskusje, czy w ogóle warto te budowle

103Bardzo skrótowego podsumowania wczesnych zainteresowań polskich badaczy architekturą krzyżacką dokonała: K. Wróblewska, *Polskie badania nad sztuką Warmii i Mazur w latach 1945-1967,* KMW, nr 2, 1968, s. 204-206.

104H. Boockmann, *Zakon krzyżacki,* przekł. R. Traba, Gdańsk-Warszawa 2004. Praca ukazała się oryginalnie jako: *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte,* Munchen 1981; Autorstwa U. Arnolda ukazał sie przykładowo zbiór artykułów: *Zakon krzyżacki. Z ziemi świętej nad Bałtyk,* Toruń 1996. Tłumaczenia poszczególnych artykułów są autorstwa różnych osób. Poza wymienionymi pracami Boockmanna i Arnolda warto wspomnieć o: K. Militzer, *Historia zakonu krzyżackiego,* przekł. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2007; oraz o polskim tłumaczeniu pracy francuskiego mediawisty: S. Gouguenheim, *Krzyżacy,* przekł. M. Della Bella, S. Jóźwiak, red. J. Trupinda, S. Jóźwiak, Malbork 2012.

105A. Andrzejewski, *Badania Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego na terenie Pomorza Wschodniego,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 139-144.

106Te i inne ośrodki badawcze z terenów Warmii i Mazur omawia: I. Lewandowska, *Aktualny stan badań nad dziedzictwem kulturowym Warmii i Mazur. Zarys problematyki,* [w:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej,* red. M. Kulesza, Łódź 2008, s. 79-90.

odbudowywać[107]. Szybko, bo już w 1949 r. rozpoczęto prace remontowe w Nidzicy. Odgruzowano wówczas zamek, wzmocniono mury oraz przykryto budynki dachem. Pełną konserwację ukończono w 1965 r.[108]. Nie posiadam niestety żadnych informacji o badaniach na zamku w tym okresie. Badania architektoniczne przeprowadzono dopiero w latach 90. XX wieku[109]. Nawet wcześniej, bo w 1948 r. wykonano pomiary zamku w Pasłęku. Przed końcem 1949 r. sporządzono plany odbudowy obiektu, a także przeprowadzono „*próbne przekopy na dziedzińcu*"[110]. W 1948 r. wojsko zabezpieczyło także dom zamkowy w Giżycku. Chciano w nim wówczas umieścić dom dziecka, a później stwierdzono, że znajdzie się tam ośrodek wypoczynkowy[111].

Stosunkowo wcześnie rozpoczęto również prace przy zamku w Działdowie. W latach 50. XX w. badania prowadzili tam Aleksander Gardawski oraz Witold Galicki[112]. Pierwszy z nich kierował pracami archeologicznymi, drugi badaniami architektonicznymi. W latach 80. archeolodzy powrócili na zamek pod kierownictwem Martyny Milewskiej. Warownia była badana wówczas przez 8 sezonów w latach 1981-1989[113]. Obiekt został w znacznej mierze rozpoznany, pojawiły się również nowe problemy badawcze. Tym bardziej smuci fakt, w jaki sposób został potraktowany ten zabytek podczas budowy gmachu urzędu miejskiego, który został posadowiony na murach południowo-zachodniego skrzydła kilkanaście lat temu. Realizacja ta jest szczególnie bolesna, gdy uświadomimy sobie, że projekt pamięta jeszcze czasy PRL-u, bo w 1973 r. postanowiono odbudować to skrzydło i umieścić w nim Bibliotekę Miejską[114].

W 2008 r. miał miejsce kolejny, po dłuższej przerwie, sezon badań wykopaliskowych na terenie zamku w Działdowie, w których miałem przyjemność uczestniczyć[115]. W ich trakcie skupiono się na rozpoznaniu podziałów wewnętrznych skrzydła równoległego do tego, w którym obecnie mieści się urząd miejski. W dalszej perspektywie badane wówczas skrzydło miało zostać również

107I. Lewandowska, *Zamki państwa krzyżackiego w północno-wschodniej Polsce po II wojnie światowej (1945-2005),* [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe,* red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 213.

108Sporządzono w tym czasie także inwentaryzację obiektu: T. Domagała, M. Wolański, *Prace PKZ w zakresie budownictwa obronnego (zamków) Polski Północnej,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1969, s. 158; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów,* Malbork-Płock 1999, s. 194.

109A. Gruszecki, *Badania architektoniczno-historyczne zamku w Nidzicy,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

110Z. Rewski, *Odkrycia w zamku Pasłęcki,* „Ochrona Zabytków", 2/3, 1949, s. 210.

111Tenże, *Wojsko polskie zabezpieczyło przed zniszczeniem zamek w Giżycku,* „Ochrona Zabytków", 2/3, 1949, s. 210-211.

112W. Galicki, *Działdowo. Zamek krzyżacki. Badania architektoniczne,* Warszawa 1958/9, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; A, Gardawski, *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku,* Warszawa 1958, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

113M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie w latach 1981-1989,* Warszawa 1990, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; taż, *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1981, s. 216-217; Badania 1982, s. 246-247; Badania 1983, s. 192-193; Badania 1984, s. 161; Badania 1985, s. 161; Badania 1986, s. 175; Badania 1987, s. 190; Badania 1988, s. 123-124; Badania 1989, s. 83-84.

114M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce....*, s. 75.

115K. Blusiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Działdowie w 2008 roku,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

odbudowane. Nie znam planów, nie wiem również, czy takowe w ogóle były, ale sądząc po jakości realizacji, która stoi do dzisiaj po przeciwnej stronie dziedzińca, można zaryzykować twierdzenie – dobrze, że nigdy nie doszło do wzniesienia kolejnego skrzydła.

Pomimo tego, że po II wojnie światowej zamek w Węgorzewie straszył jako ruina na terenie miasta, to dosyć szybko, bo w latach 50. ubiegłego stulecia wykonano dokumentację pomiarową i fotograficzną tego obiektu. Niestety nie dotarłem do niej, ale została ona wykorzystana przez Artura Wołosza do napisania artykułu o architekturze zamku[116].

W 1959 r. badano gródek w Dąbrównie[117]. Dominował wówczas pogląd o istnieniu w mieście dwóch zamków. Utrzymał się on jeszcze przez kilka dekad, a nawet dzisiaj pojawia się w opracowaniach popularnonaukowych. Pogląd ten można odrzucić po przeprowadzeniu badań archeologicznych w mieście w latach 80. XX w. Jedyną potwierdzoną budowlą mieszkalno-obronną, którą można łączyć z władztwem krzyżackim w pobliżu Dąbrówna pozostaje niewielki gródek znajdujący się poza miastem średniowiecznym. W trakcie owych ostatnich wspomnianych badań, w miejscu, które tradycja łączyła z istnieniem zamku wójtowskiego, stwierdzono, że najstarsze zarejestrowane nawarstwienia związane z budynkiem murowanym pochodziły z XVI w[118].

Badania z lat 50. (Działdowo, Dąbrówno) były pierwszymi po wojnie, które prowadzili polscy badacze na terenie krzyżackich warowni niekonwentualnych (nie licząc folwarku w Jedwabnie badanego wcześniej, przed II wojną światową przez J. Kostrzewskiego). Należy je ocenić dosyć pozytywnie. Szczególnie prace kierowane przez A. Gardawskiego i W. Galickiego można określić jako pionierskie. W sposób rzadko wówczas spotykany badacze ci potrafili konfrontować obserwacje terenowe ze źródłami historycznymi. Z całą pewnością prace A. Gardawskiego (nie tylko w Działdowie) stanowiły podwalinę pod to, co później rozwinęli inni archeolodzy zajmujący się „okresami historycznymi".

Na przełomie lat 60. i 70. prowadzono prace wykopaliskowe na terenie zamku w Szczytnie[119]. W ich trakcie natrafiono na spalone relikty drewnianej zabudowy. Owe ślady spalonych konstrukcji drewnianych mogą być pozostałością po wcześniejszej budowli krzyżackiej, która miałaby powstać z inicjatywy komtura elbląskiego Ortolfa z Trewiru.

W tym samym roku, w którym rozpoczęto badania w Szczytnie, w trakcie prac budowlanych prowadzonych bez nadzoru w Giżycku, odsłonięto konstrukcje palisady. Mechanicznie usunięto warstwy kulturowe na obszarze ok. 500 m². Archeolodzy, którzy przybyli wówczas na miejsce mogli

116A. K. F. Wołosz, *W sprawie rozplanowania murowanego zamku w Węgorzewie,* „Studia Angerburgica", t. 3, 1998, s. 8-29.

117J. Dąbrowski, *Badania w Dąbrównie*, RO, t. IV, 1961/1962, s. 341-356.

118T. Poklewski, *Dąbrówno, woj. olsztyńskie,* „Informator Archeologiczny", Badania 1988, t.22, s. 123.

119B. Buczek-Płachtowa, *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badań archeologicznych na zamku w Szczytnie, prowadzonych w okresie od 12 V 1969 do 10 VII 1969,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; taż, *Szczytno zamek krzyżacki, wstępne wyniki badań 14 VII – 24 IX 1970,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

głównie zadokumentować to, co zostało już odkopane[120]. Przez kolejne 50 lat nie prowadzono tam żadnych prac wykopaliskowych.

Dekadę przed swoimi badaniami w Działdowie M. Milewska kierowała również pracami wykopaliskowymi na zamku w Skarszewach[121]. W ich wyniku okazało się, że warownia była dużo większa niż wcześniej sądzono. W zbliżonym czasie rozpoznano również archeologicznie grodzisko w Słupskim Młynie, a także warownię w Gródku[122]. Pod koniec tego dziesięciolecia (1978 r.) rozpoczęły się badania archeologicznie w Pucku, które wówczas prowadził Tadeusz Grabarczyk[123]. Wtedy odsłonięto piwnicę zamku krzyżackiego. Po dłuższej przerwie, na początku lat 90. XX w. badaniami zamku puckiego kierowali J. Kruppe i M. Milewska. Prace archeologiczne prowadzono tam przez kilka sezonów. Udało się dzięki nim rozpoznać to założenie w stopniu bardzo zaawansowanym. Jednocześnie ukazało się na jego temat kilka publikacji[124].

Od 1973 r. miały miejsce podwodne badania przy zamku w Nowym Jasińcu. Ich celem było uchwycenie powiązania wyspy zamkowej, na której miało się też znajdować domniemane grodzisko wczesnośredniowieczne, z drugą wyspą, gdzie zlokalizowano cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Chciano wówczas odnaleźć groblę, bądź bród. Jednak w wyniku badań uzyskano głównie zabytki ruchome[125]. Bród zlokalizowano dopiero w 1978 r. Zbudowany był z grubej warstwy gałęzi drzew iglastych i kamieni[126]. Podobno równolegle z badaniami podwodnymi prowadzono prace archeologiczne przy samym zamku, ale nie ma o nich informacji w archiwach, a są jedynie wspomniane przy omawianiu badań podwodnych w Informatorze Archeologicznym[127]. Dopiero w ostatnich latach archeolodzy powrócili na teren tego założenia[128]. W chwili obecnej można jednak

120K. Janiszowski, J. Gula, *Giżycko, „*Informator Archeologiczny", Badania 1969, s. 357-358; J. Gula, M. Ślaske, *Giżycko, pow. loco, woj. Olsztyńskie. Badania archeologiczne w 1969 r,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.

121M. Milewska, *Zamek w Skarszewach...*, s. 141-153.

122*Gródek. Gmina Drzycim. Stanowisko 1. Badania 1976,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

123T. Grabarczyk, *Puck. Woj. gdańskie, „*Informator Archeologiczny", Badania 1977, s. 273; Badania rok 1978, s. 244-245, Badania rok 1979, s. 231.

124M. Milewska, J. Kruppe, *Zamek pucki w badaniach archeologicznych 1991-1996,* KHKM, R. XLV, nr 1, 1997, s. 43-59; taż, tenże, *Wyposażenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku,* AHP, t. 14, red. J. Olczak, Toruń 2004, s. 233-243; taż, tenże, *Czy we wrześniu 1565 roku w Pucku był zamek?,* AHP, t. 15/1, red. J. Olczak, Toruń 2005, s. 257-265; K. Sołtan-Kościelecka, *Późnośredniowieczne stilusy do pisania na tabliczkach woskowych znalezione na zamku puckim,* "Zapiski Puckie", nr 2, 2003, s. 62-64; taż, *Dwa nowe stilusy z zamku w Pucku,* KHKM, R. LI, nr 1, 2003, s. 63-65; M. Starski, *Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku,* [w:] *Studia i Materiały Archeologiczne,* t. 14, red. T. Scholl, Warszawa 2009, s. 195-284; M. Talaga, *I po szpilkę warto się schylić. Znaleziska późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych szpilek z wykopalisk na zamku w Pucku,* KHKM, R. LX, nr 1, 2012, s. 3-20. Szereg mniejszych publikacji został zwieńczony monografią: J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku,* Warszawa 2014.

125O. Romanowska-Grabowska, *Nowy Jasieniec, pow. Bydgoszcz. Stanowisko 1. Jezioro Zamkowe,* „Informator Archeologiczny", Badania 1974, s. 243-244.

126Taż, *Jezioro Zamkowe, gm. Koronowo, woj. bydgoskie. Stanowisko 1,* „Informator Archeologiczny", Badania 1978, s. 234.

127C. Potemski, *Nowy Jasiniec, gm. Koronowo, woj. bydgoskie,* „Informator Archeologiczny", Badania 1976, s. 275-276.

128R. Grochowski, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu stanowisko*

stwierdzić, że badania tam prowadzone stanowią w głównej mierze uzupełnienie obserwacji poczynionych wiele lat temu przez Zbigniewa Nawrockiego, który dokonał analizy zachowanych reliktów zamku[129].

Niewielkie badania sondażowe odbyły się na Zamku Kiszewskim w 1974 r. Odkryto wówczas nawarstwienia przedkrzyżackie datowane na VIII-IX oraz XII-XIII w. Natrafiono również na warstwę z dużą ilością cegieł i ceramiki datowanej ogólnie na wiek XIV[130]. Być może jest to warstwa związana z budową zamku.

W latach 70. XX w. rozpoczęto także badania archeologiczne zamku w Nowem, ale niestety dokumentacja z tych badań chyba nie zachowała się w całości, bądź też ja do niej nie dotarłem. W delegaturze toruńskiego WUOZ w Bydgoszczy znajduje się sprawozdanie z jednego sezonu wykopaliskowego, w którym na wstępie zapisano, że prace te były kontynuacją wcześniejszych badań[131].

Pierwsze badania archeologiczne na wyspie zamkowej w Ełku miały miejsce w 1986 r. Prace zostały wówczas podjęte w związku z planami przekształcenia dawnego zamku i więzienia na muzeum oraz Biuro Wystaw Artystycznych. Badania prowadził Tomasz Wilde. Ich wyniki w świetle nowszych prac archeologicznych stały się w znacznej mierze nieaktualne, chociaż należy zaznaczyć, że dokumentacja z badań PP PKZ-owskich, w archiwum WUOZ nie zachowała się w całości[132]. Powstał natomiast artykuł, w którym skrótowo omówiono m. in. wyniki tych badań[133].

W latach 80. XX w. relikty palafitu w Łąkorku opisanego przez M. Toeppena ponad sto lat wcześniej stały się przedmiotem badań archeologicznych. Zadokumentowano tam 532 pale sosnowe zalegające w dnie jeziora[134]. Jest to jedno z dwóch znanych mi osiedli nawodnych, które łączy się z

---

nr 1 gm. Koronowo. Sezon badawczy 2010, Bydgoszcz 2010, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy; tenże, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu (stanowisko nr 1). Sezon badawczy 2006,* Bydgoszcz 2007, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy; tenże, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu w sezonie badawczym 2007,* Bydgoszcz 2007, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w srtefie przedzamcza kompleksu zamkowego w Nowym Jasińcu, Sezon badawczy 2015,* Bydgoszcz 2015, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

129Z. Nawrocki, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Prace Komisji Sztuki II,* Bydgoszcz 1967, s. 81-100; tenże, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza zorganizowaną w 500 – lecie pokoju toruńskiego,* Toruń 1966, s. 29-32.

130Z. Hołowińska, *Zamek Kiszewski, pow. Kościerzyna. Stanowisko 1,* „Informator Archeologiczny", Badania 1974, s. 214.

131D. Partyka-Żurowska, *Nowe n/Wisłą. Stanowisko 1 – Zamek. Badania wykopaliskowe 1977,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

132T. Wilde *Ełk, Sprawozdanie, IA, Badania 1986*, Warszawa 1987, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.

133Teże, *Architektura zamków wschodniego pogranicza państwa krzyżackiego w świetle badań architektoniczno-archeologicznych*, RPPPKZ, z. 2, 1987, s 119-138.

134K. Grążawski, *Parthaczyn – przyczynek do badań nawodnych dworów myśliwskich w Prusach krzyżackich,* KHKM nr 3-4, 1989 s. 578.

władztwem zakonu krzyżackiego (drugie to tzw. palafit sztynorcki)[135]. W połowie lat 80. odbyły się także kierowane przez Mariana Głoska badania archeologiczne zamku w Szestnie[136].

Przełom lat 80. i 90. przyniósł badania siedziby wójtowskiej w Grabinach-Zameczku. Niestety ich niewielki zakres sprawił, że wciąż więcej wiemy o tym założeniu dzięki źródłom pisanym niż badaniom *in situ*[137]. Warto w tym miejscu wspomnieć, że o Grabinach napisał w 1923 r. także John Muhl[138].

W ostatnim dziesięcioleciu XX w. nie prowadzono licznie badań na interesujących mnie obiektach. Wspominałem już o badaniach architektonicznych zamku w Nidzicy, które miały miejsce w 1994 r. Rok później odbyły się pierwsze, sondażowe badania wykopaliskowe na zamku w Węgorzewie. Nie wniosły one wiele do naszej wiedzy o tym obiekcie. Założono wówczas tylko jeden wykop. Pięć lat później prace kontynuowano. Postawiono sobie wówczas za cel odpowiedź na pytanie, czy istniało czwarte skrzydło zamku. Odsłonięto relikty zabudowy, ale o charakterze nowożytnym. W trakcie nadzorów archeologicznych w okolicach zamku natrafiono także na pozostałości palisady w postaci słabo zachowanych słupów, które wiąże się z czasami krzyżackimi[139].

Nieco wcześniej, bo w 1993 r., rozpoczęły się badania na zamku w Bytowie. Ten znakomicie zachowany obiekt został wówczas rozpoznany zarówno archeologicznie, jak i architektonicznie. Warto jednak zaznaczyć, że skupiono się wówczas głównie na nieistniejącym już wówczas, nowożytnym skrzydle zamku. Odsłonięto jednak również relikty średniowiecznej studni, której wypełnisko zostało wyeksplorowane dopiero kilkanaście lat później[140].

W 1998 r. Jerzy Gula prowadził badania w piwnicach domu zamkowego w Olsztynku. Badania te nie wniosły wiele do wiedzy o tym obiekcie[141]. Nie poruszono wówczas w ogóle kwestii domniemanych dwóch poziomów piwnic[142]. Dopiero dwa sezony badawcze rozpoczęte w 2006 r. zmieniły kompletnie wyobrażenie o tamtejszej warowni w średniowieczu. Prace prowadzili wówczas

---

135Patrz rozdział 4.

136M. Głosek, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; tenże, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r.* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

137M. Kochanowski*, Krzyżacki dwór obronny w Grabinach-Zameczku w świetle nowych badań archeologizcnych,* [w:] *Z Otchłani wieków Pomorza Gdańskiego,* red. J. Bojahr, Gdańsk 1998/1999, s. 85-92.

138J. Muhl, *Geschichte des Rittergutes Herrengrebin* , Marienwerder 1923.

139J. M. Łapo, *Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na dziedzińcu zamku w Węgorzewie w 1995 roku,* „Studia Angerburgica*",* t. 1, 1996, s. 78-83; Informator Archeologiczny, Badania rok 2000, s. 255. Powstało także opracowanie dotyczące piwnic zamku: teże, *Piwnice węgorzewskiego Zamku. Wstępne studium archeologiczne,* Węgorzewo 2000, maszynopis w archiwum Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.

140A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie. Dokumentacja archeologiczno-architektoniczna. Część I,* Malbork 1993, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku; P. Szczepaniak, *Sprawozdanie z lądowych badań archeologicznych na stanowisku AZP 15-33/74m.1 w Bytowie, pow. bytowski, woj. pomorskie w okresie 30.09.-05.10.2013 r.,* maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku; tenże, *Studnia bytowskiego zamku. Opracowanie archeologiczne,* Bytów 2013, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.

141J. Gula, *Olsztynek, GM. loco – zamek. Badania archeologiczne na terenie piwnic 1998 r.,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

142Patrz rozdział 5.

Arkadiusz Koperkiewicz i Witold Świętosławski[143].

Z początkiem XXI wieku rozpoczęto ważne badania w Morągu. Prowadził je J. Gula. Wiemy jednak, że badania miały miejsce także wcześniej, bo już w latach 80. XX w., ale nie dotarłem do sprawozdań i dokumentacji, które powinny być ich wynikiem. Jerzy Gula w sprawozdaniu z badań z 2002 r. podał informacje, że w trakcie jego kwerend przed przystąpieniem do prac terenowych dokumentacja z wcześniejszych badań była zachowana tylko częściowo. Na jej podstawie można było określić bardzo ogólnie stratygrafię w niektórych częściach założenia, ale nie pozwalała ona na orientację w elementach zabudowy zamku[144]. W 1992 r. w formie maszynopisu Z. Nawrocki sporządził wstępne sprawozdanie z badań architektonicznych obiektu, ale jest ono raczej wstępem do przyszłych badań[145]. Na podstawie ostatnich prac wykopaliskowych można wyróżnić dwa główne etapy budowy zamku. W pierwszym zbudowano zamek gotycki z jednym murowanym domem. W drugim, nowożytnym etapie rozbudowano go o 2 kolejne skrzydła[146]. Badania J. Guli zmieniły w znacznej mierze nasze wyobrażenie o tej budowli, ale mimo kilkunastu lat, które upłynęły od ich zakończenia w literaturze wciąż funkcjonuje mylne wyobrażenie o formie tego obiektu w średniowieczu[147]. W czasie prac doprowadzających ten obiekt do stanu użytkowego odkryto również ciekawe malowidła ścienne i polichromowany, barokowy strop[148].

W latach 2001-2002 Leszek Kajzer prowadził badania na terenie zamku w Sątocznie. W wyniku tych prac stwierdzono, że było to założenie dwuczłonowe. W jego części północno-wschodniej, na niewielkim kopcu ziemnym stał murowany dom zamkowy. Kopiec, na którym znajdował się dom, wcinał się półkoliście w narożnik północno-wschodni prostokątnego obszaru otoczonego fosą[149]. Zamek w Sątocznie, obok warowni puckiej, stanowi jedną z lepiej rozpoznanych siedzib niskich rangą urzędników krzyżackich.

W 2001 r. prowadzono badania w Mątowach Małych[150]. W następnych latach (2002 i 2003 r.)

143A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku, stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21 2007*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; A. Koperkiewicz, W. Świętosławski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku. Stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21*, Olsztyn 2006, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

144J. Gula, *Morąg – zamek. Badania i nadzory archeologiczne 2002 r.*, Raciszewo 2003, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura Elbląg, s. 2-4.

145Z. Nawrocki, *Morąg – zamek*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu.

146J. Gula, *Morąg...*

147Patrz rozdział 5.

148P. Jakubowski, *Odkrycie dekoracji malarskich na stropach i ścianach sali krzyżackiego zamku w Morągu,* „Ochrona Zabytków", nr 3/4, 2002, s. 286-293.

149A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne" 2001, t. VII, s. 289-307; tenże, *Zamek krzyżacki w Sątocznie, w gminie Korsze, w świetle badań terenowych 2002 roku,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne" 2002-2003, t. VIII, s. 237-251; tenże, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi"...*, s. 197-206.

150A. Chęć, *Der Ordenshof in Mątowy Małe (Klein-Montau) : die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen im Jahr 2001,* [w:] *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters,* hrsg. von Roman Czaja und Jürgen Sarnowsky, Toruń 2003, s. 183-195; tenże, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych, gm. Miłoradz na Żuławach Wiślanych - sezon badawczy 2001* [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 2 : Od*

badano dwór leśnego w Benowie[151]. Pracami na obydwu stanowiskach kierował Adam Chęć. Do działań tego toruńskiego archeologa jeszcze powrócę.

W 2003 r. J. Gula prowadził badania na terenie zamku w Piszu[152]. Były to pierwsze badania na terenie tej warowni. Pozwoliły na zweryfikowanie niektórych poglądów dotyczących chronologii i rozplanowania tego założenia. Pojawiły się także nowe problemy badawcze, np. dotyczące podziału na zamek główny i przedzamcze[153].

Od 2003 r. prowadzono także badania archeologiczne na terenie siedziby prokuratorów w Pniu. Zaowocowały licznymi artykułami i monografią tego obiektu, która ukazała się w 2013 r[154]. Badania prowadzone pod kierunkiem D. Polińskiego wykazały istnienie bardzo późnej warowni drewniano-ziemnej. Tenże archeolog również jest istotną postacią w kontekście badań „mniejszych" warowni krzyżackich i do jego prac jeszcze wrócę.

W 2008 r. rozpoczęto pierwszy z 4 sezonów badawczych na zamku/kościele w Bezławkach. Przedmiotem badań stało się również cmentarzysko oraz pobliskie grodzisko. Interdyscyplinarne badania zaowocowały szeregiem publikacji zwieńczonych monografią tego założenia, która stanowi w pewnym stopniu studium nad założeniem obronnym i jego zapleczem osadniczym[155].

Skromne badania w 2009 r. miały miejsce w Osieku na Pomorzu oraz w Bratianie w ziemi chełmińskiej. Badania w pierwszej z miejscowości miały mimo wszystko nieco większą skalę niż w drugiej, ale w obu przypadkach należy je uznać za wstępne[156].

---

wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych, pod red. Henryka Panera i Mirosława Fudzińskiego, Gdańsk 2003, s.393-401; tenże, *Wystrój wnętrz w folwarkach krzyżackich na podstawie źródeł historycznych (na przykładzie Mątów Małych i Benowa),* AHP, t. 14, s. 245-249.

151A. Chęć, *Folwark i siedziba leśniczego krzyżackiego w Benowie na Pomorzu*, AHP, t. 16, red. J. Olczak, A. Sosnowska, Toruń 2007, s. 174-176; tenże, *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie,* „Kwartalnik Kwidzyńskiego Towarzystwa Kulturalnego", nr 4, 2004, s. 4-5.

152J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku na terenie zamku w Piszu,* „Znad Pisy", nr 12, 2003, s. 14-43.

153Patrz rozdział 5.

154A. Drozd, A. Janowski, *Osada wczesnośredniowieczna i grodzisko późnośredniowieczne w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska,* AHP, t. 14, 2004, s. 267-269; A. Drozd, A. Janowski, D. Poliński, *Badania wykopaliskowe średniowieczno-nowożytnego zespołu osadniczego w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska (2006 rok),* AHP, t. 17, 2007: *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury,* s. 503-505; A. Janowski, A. Drozd, *Grodzisko późnośredniowieczne (stan. 1) i osada wczesnośredniowieczna (stan. 2) w miejscowości Pień, gm. Dąbrowa Chełmińska, województwo kujawsko-pomorskie,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 147-155; A. Janowski, D. Poliński, *Wyniki badań wykopaliskowych średniowiecznej warowni w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Kujawsko-pomorskie (stanowisko 1), przeprowadzonych w latach 2007-2008,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol I: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza,* red. M. Fudzkiński, H. Paner, Gdańsk 2011, s. 489-497; D. Poliński, *Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy w świetle badań wykopaliskowych w latach 2003-2004,* [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 02 grudnia 2005,* red. G. Nawrolska, Elbląg 2007, s. 331-341; tenże, *Badania wykopaliskowe średniowiecznej warowni w Pniu w ziemi chełmińskiej w latach 2004-2005,* AHP, t. 16, 2007, s. 169-173; tenże, *Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy w świetle badań wykopaliskowych w latach 2005-2006,* [w:] *Acta Archaeologica Pomeranica,* t. 3: *XVI Sesja Pomorzoznawcza, 22-24.11.2007 r.,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 79-90; tenże, *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej,* Toruń 2013.

155*Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013.

156P. Muntowski, *Architektura zamku krzyżackiego i rezydencji starostów w Osieku w świetle badań archeologicznych,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza vol. 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M.

W 2010 r. po blisko 50 latach archeolodzy powrócili na teren zamku w Giżycku[157]. Miało to związek z planami inwestycyjnymi odnośnie tej budowli, która w chwili obecnej pełni funkcje hotelarskie. Z całą pewnością największym zaskoczeniem w trakcie tych badań okazało się odsłonięcie reliktów gdaniska. Badania jednak należy uznać za zbyt skromne, biorąc pod uwagę skalę inwestycji, która miała tutaj miejsce. Nieco dziwić może również fakt, że gdanisko jest jedynym obiektem, obok domu zamkowego, o średniowiecznej metryce. Prawdopodobnie relikty jakichś budowli, być może drewniano-ziemnych, wciąż znajdują się pod powierzchnią ziemi.

W 2011 r. rozpoczęły się także prace na terenie zamku ełckiego. Badania trwały dwa sezony. Okazało się, że zagospodarowanie dawnej wyspy zamkowej prezentowało się w średniowieczu i czasach nowożytnych inaczej niż to do tej pory przedstawiano. Zweryfikowano także część hipotez, które pojawiły się po badaniach w latach 80. XX w. Z całą pewnością rozpoznanie umocnień wyspy, jej pierwotnych rozmiarów, a także przebiegu fosy, zmienia dotychczasowy obraz tego obiektu[158].

Z racji tego, że niektóre grodziska wczesnośredniowieczne były użytkowane przez Krzyżaków, wspomnieć wypada również o badaniach tych stanowisk. Częściowo to zagadnienie poruszyłem już wcześniej, koncentrując się jednak na początkach zainteresowań tymi zabytkami. Jadwiga Chudziakowa w 1994 r. wyróżniła pięć etapów badań tych obiektów w ziemi chełmińskiej[159]. Dwa pierwsze przypadające na ostatnie lata XIX i początek XX w. oraz okres międzywojenny w pewnym stopniu został przedstawiony powyżej. Ewentualnym uzupełnieniem byłoby wspomnienie działalności księdza Władysława Łęgi. Jego praca została zwieńczona wydaniem monografii, w której zebrał on dane dotyczące ok. 70 obiektów z ziemi chełmińskiej. Tenże uczony uznał, że późnośredniowieczne grodziska miały formy stożkowate, czworoboczne oraz trójkątne (co oczywiście w toku późniejszych weryfikacji terenowych okazało się tylko częściowo prawdą)[160]. Kolejnym etapem wyróżnionym przez J. Chudziakową był okres zamknięty latami 1945-1965. W tym czasie podjęto planową akcję inwentaryzacji grodzisk, którą kierował Kazimierz Żurowski. Jej podsumowaniem był wykaz warownych obiektów wczesnośredniowiecznych dawnego

---

Fudziński, Gdańsk 2013, s. 243-261; tenże, *Wstępne wyniki badań archeologicznych na terenie byłego zamku krzyżackiego w Osieku, woj. pomorskie, pow. Starogard Gdański, gmina Osiek w roku 2009,* Gdańsk 2009, maszynopis ze zbiorów autora. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować prowadzącemu badania za użyczenie materiałów.

157A. Piotrowski, *Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologicznych prowadzonych przy zamku w Giżycku. Obszar pomiędzy północną ścianą zamku a ulicą Moniuszki,* Ostróda 2010, maszynopis. ze zbiorów autora; tenże, *Zamek giżycki. Sprawozdanie z prac prowadzonych przy eksploracji zasypów odsłoniętych reliktów gotyckiego gdaniska,* Ostróda 2011, maszynopis. ze zbiorów autora. Dziękuję Panu Arturowi Piotrowskiemu za użyczenie materiałów.

158R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011,...*; tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku; tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012. Zabudowa części północnej,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku; tenże, *Zamek w Ełku. Tajemnice wydobyte...* Dziękuję Panu Radosławowi Hermanowi za użyczenie materiałów.

159*Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł,* red. J. Chudziakowa, Toruń 1994, s. 9-10.

160W. Łęga, *Kultura pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk,* Toruń 1930.

województwa bydgoskiego[161]. W połowie lat 60. XX w. zintensyfikowano badania nad tymi stanowiskami. Pracami terenowymi kierowali pracownicy ośrodka akademickiego w Toruniu oraz Muzeum w Grudziądzu. Od 1985 r. pracę rozpoczął Zakład Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych w Instytucie Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu. Zwieńczeniem kilkuletnich badań prowadzonych na terenie grodzisk ziemi chełmińskiej stało się wydanie w 1994 r. cytowanej pracy pod redakcją J. Chudziakowej[162].

W trakcie prac, których głównym celem było rozpoznanie obiektów wczesnośredniowiecznych, siłą rzeczy przebadano (w różnym stopniu) także wiele założeń o późniejszej metryce. Najważniejszymi badaniami lat 70. XX w., w tej kategorii obiektów, okazały się te prowadzone na grodziskach w Plemiętach i Słoszewach[163]. Drugie ze stanowisk stanowiło przez pewien czas własność krzyżacką. Główne zasługi w zakresie badań późnośredniowiecznych grodzisk ziemi chełmińskiej w tym czasie należy przypisać Andrzejowi Koli oraz Gerardowi Wilke. Warto także wyróżnić prace wykopaliskowe prowadzone przez Ryszarda Boguwolskiego na terenie wspomnianego wcześniej grodziska w Słupskim Młynie (oraz kilku średniowiecznych siedzibach rycerskich)[164]. Pierwszą próbę przedstawienia typologii tych obiektów podjął A. Kola w połowie lat 80. poprzedniego stulecia[165]. Na początku ostatniej dekady XX w. ukazała się kolejna praca tego uczonego pt. *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*[166].

W 2012 r. rozpoczęto projekt *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia*. Celem podjętej inicjatywy było sporządzenie dokumentacji dawnych grodów na ujętym w tytule obszarze. W ramach prac wykonano kwerendy archiwalne i biblioteczne, badania geologiczne i geomorfologiczne, dokumentację geodezyjną, badania geofizyczne, badania powierzchniowe i wykopaliskowe oraz skanowania laserowaego powierzchni ziemi - LIDAR[167]. Projekt objął także obiekty stanowiące w średniowieczu siedziby urzędników krzyżackich. Przebadano m.in. grodzisko stożkowate na wyspie Wielka Żuława, czyli domniemaną pierwszą

161B. Zielonka, *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego,* RMT, z. 3, 1963, s. 9-42.

162*Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej…*

163Literatura dotycząca obydwu założeń: patrz rozdział 8.

164R, Boguwolski, *Dotychczasowe wyniki prac archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie, pow. Grudziądz (stanowisko 3) w latach 1971-1973,* „Informator Muzeum w Grudziądzu", 15, nr 3-4, 1974, s. 53-66; tenże, *Sprawozdanie z pracy wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie, pow. Grudziądz, w latach 1971-1972*, „Komunikaty Archeologiczne" 1978, s. 201-206.

165A. Kola, *Z badań nad typologią późnośredniowiecznych wiejskich dworów obronnych na terenie ziemi chełmińskiej,* „Zapiski Historyczne", z. 4, 1985, s. 127-147. Należy także wspomnieć o książce pod redakcją tegoż badacza, która była wynikiem sesji dotyczącej gródków stożkowatych: *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich,* red. A. Kola, Toruń 1987. Wcześniej sesja ta została omówiona przez: K. Grążawski, *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle wyników analogicznych badań w Polsce,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXXIX, 1987, s. 383-385.

166A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu,* Toruń 1991.

167Z. Kobyliński, *Projekt Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 225-231.

siedzibę krzyżacką w Iławie[168].

Dokumentacja z badań archeologicznych PP PKZ-ów oraz prac inwentaryzacyjnych nie zawsze się zachowała (niekiedy był także problem z odnalezieniem nowszych sprawozdań). Zaznaczyłem to już powyżej w przypadku zamków w Ełku i Węgorzewie, ale można podejrzewać, że taka sytuacja miała miejsce także w przypadku innych obiektów. Mieczysław Haftka przytacza wyniki badań archeologicznych w Pasłęku, do których ja niestety już nie mogłem dotrzeć[169]. Być może brak konkretnych dokumentów w danym miejscu jest stanem przejściowym. Mogą się one znajdować także w innych instytucjach, w związku z minionymi reformami administracyjnymi skutkującymi niejednokrotnie zmianami w zasięgu delegatur służb ochrony zabytków.

Jeżeli chodzi o „upublicznianie" wyników badań to przez bardzo długi czas był z tym pewien problem. Nie wiedzieć czemu, znaczna część prowadzonych w czasie PRL-u badań nie została nigdy opublikowana (ewentualnie znalazła się jedynie w Informatorze Archeologicznym). Przez wiele lat nie powstało także „polskie" ujęcie monograficzne tematu architektury krzyżackiej (chociaż trzeba być sprawiedliwym i podkreślić, że autorzy tacy jak Jerzy Frycz, czy Marian Arszyński w swoich artykułach próbowali jak najszerzej spojrzeć na to zagadnienie). Lepiej pod tym względem prezentowały się prace historyków, którzy omawiali dzieje państwa krzyżackiego i samego Zakonu. Wiele istotnych prac opublikował Karol Górski, z czasem pojawili się także tacy uczeni jak Zenon Hubert Nowak, czy Roman Czaja. Należy także wymienić dwóch najwybitniejszych wówczas znawców historii Zakonu, czyli Gerarda Labudę i Mariana Biskupa, którzy stworzyli pracę będącą podsumowaniem ówczesnego stanu badań nad państwem zakonnym. Chociaż określanie jej w ten sposób, czyli „podsumowaniem stanu badań" może być krzywdzące. Praca ta posiada oczywiste walory poznawcze i w czasie jej wydania trudno było znaleźć dla niej analogie[170]. Trudnym zadaniem byłoby wymienienie wszystkich historyków, którzy w sposób znaczący przyczynili się do poszerzenia stanu wiedzy o tym zagadnieniu. Wspomnę jednak jeszcze o uczonych takich jak Marian Dygo, Maksymilian Grzegorz, Jan Powierski, Jan Gancewski, Grzegorz Białuński, Sławomir Jóźwiak, Janusz Trupinda, czy Janusz Tandecki[171].

Raczej z kronikarskiego obowiązku wymienię także serię *Z dziejów miasta i powiatu / Z dziejów miasta i okolic*, która miała na celu m. in. popularyzację wiedzy o historii poszczególnych

168J. Wysocki, B. Klęczar, *Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mózgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 r.,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 327-350.

169M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 226. W bibliografii tej pracy zostało wymienione niepublikowane opracowanie: B. Jesionowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Pasłęku w 1983 roku,* Elbląg 1983 (maszynopis).

170M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.

171Najważniejszą literaturę XX w., zarówno polską jak i niemiecką, dotyczącą państwa Zakonu Krzyżackiego przedstawił: M. Grzegorz, *Państwo krzyżackie w świetle historiografii prusko-niemieckiej i polskiej. Perspektywy badawcze,* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomoskiego i sąsiednich,* red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 163-177.

regionów. Mimo tego, że zdarzało się publikować w tych książkach wybitnym uczonym (np. M. Biskup), to do większości zamieszczonych tam prac należy podchodzić z odpowiednim dystansem. Autorzy najczęściej nie podawali źródeł zamieszczanych informacji, a także powtarzali niepotwierdzone opinie, które w późniejszym czasie zostały negatywnie zweryfikowane. Część z tych publikacji będę cytował w dalszej części pracy, ale głównie jako uzupełnienie pozostałej literatury.

W ostatnim czasie można zaobserwować pewną intensyfikację badań terenowych, ale ich przyczyna jest zupełnie inna, niż miało to miejsce w latach działania PP PKZ-tów. Znaczna część badań archeologicznych, które prowadzono w ostatnim czasie, to prace przedinwestycyjne (Giżycko, Ełk, Morąg, Nowy Jasiniec, a także nieomawiany powyżej zamek w Barcianach; w Piszu badania miały miejsce w związku z tworzeniem planów zagospodarowania terenu; w Działdowie w 2008 r. planowano odbudować skrzydło i umieścić w nim siedzibę Działdowskiej Agencji Rozwoju).

Koniecznym przy podsumowywaniu stanu badań jest odniesienie się także do literatury przedmiotu. O ile wcześniej wymieniłem najważniejsze opracowania niemieckie okresu przedwojennego, o tyle w zdecydowanie niewystarczający sposób ustosunkowałem się do nowszych publikacji. Nadrabiając te zaległości, chciałbym się skupić na pracach wydanych od ostatniej dekady poprzedniego stulecia.

Podstawową publikacją ostatnich dwudziestu lat, dotyczącą zamków krzyżackich, jest wydana po raz pierwszy w 1998 r. dysertacja T. Torbusa, która nie tak dawno doczekała się polskiego tłumaczenia[172]. Autor usystematyzował w niej wiedzę dotyczącą zamków konwentualnych wydzielając wśród nich siedem typów. Praca ta zdążyła się w pewnym stopniu zdezaktualizować, ale i tak stanowi dotychczas najpełniejsze ujęcie tego tematu[173]. Na jej marginesie pojawiły się również zamki stanowiące siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich, ale autor najczęściej powielał wcześniejsze sądy dotyczące tych budowli. Jednocześnie zasygnalizował pewne problemy badawcze dotyczące tej licznej grupy obiektów, do których odniosę się w dalszej części pracy[174].

172T. Torbus, *Zamki konwentualne*...

173Prace badawcze prowadzono na terenie wielu założeń architektonicznych, które opisywał T. Torbus. Nie wszystkie jednak zmieniły w większym stopniu wcześniejszy odbiór, czy też próby rekonstrukcji tych obiektów. Najnowsze badania zamków Ziemi Chełmińskiej uszczegóławiają pewne kwestie odnośnie rozplanowania i zmieniają nieco chronologię, o czym w dalszej części rozdziału. W przypadku pozostałych zamków konwentualnych badania archeologiczne, jak już powtórzyłem wcześniej za T. Torbusem, znacząco zmieniły wyobrażenie o warowni w Dzierzgoniu: A. Pawłowski, *Próba rekonstrukcji zamku w Dzierzgoniu,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica, 2007, s. 209-236; tenże, *Zamek w Dzierzgoniu odsłania swe tajemnice. Wyniki badań archeologiczno-architektoniczych w latach 1998-2003,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* t. 2, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2005, s. 207-229; tenże, *Zamek w Dzierzgoniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1998-2001,* [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2003, s. 403-429; tenże, *Zamek w Dzierzgoniu w świetle źródeł pisanych i badań archeologiczno-architektonicznych,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1-2 czerwca 2002 r.,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 277-302.

174Patrz rozdział 8.

Koniec zeszłego stulecia przyniósł także opracowanie M. Haftki[175]. Praca ta również aspirowała do rangi syntezy, ale posiada zdecydowanie bardziej popularno-naukowy charakter. Napisana przez archeologa książka skupia się w dużej mierze na dziejach zamków. Autor powtarza w niej liczne, wcześniej odrzucone datowania założeń architektonicznych. Nie jest to pełne ujęcie problematyki zamków krzyżackich, biskupich i kapitulnych, pominięto w nim znaczną ilość warowni, nawet takich, które w formie ruiny są widoczne w terenie. Mimo wszystko jest to ważna praca, ponieważ jako pierwsza w polskiej literaturze omówiła tak licznie warownie stanowiące siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich. Dodatkowym jej atutem są dla mnie dzisiaj informacje dotyczące badań archeologicznych w Pasłęku, do których w trakcie prowadzenia kwerend nie dotarłem w archiwach.

Christofer Herrmann napisał monumentalną i bardzo efektowną pod względem edytorskim pracę dotyczącą architektury murowanej średniowiecznych Prus[176]. Przedmiotem analizy tego historyka sztuki stały się nie tylko zamki, ale również kościoły i ratusze. Należy docenić olbrzymią pracę autora, który omówił blisko 1000 budowli. Pomimo zdecydowanie ważnej pozycji w historiografii architektury Zakonu Krzyżackiego T. Torbus napisał o tej książce: „*użyto w niej niestety zdyskredytowanej metody Kunstgeographie, co musi budzić sprzeciw*", ale jednocześnie był on pełen podziwu wobec zebranego materiału[177].

Sławomir Jóźwiak i J. Trupinda napisali ważną pracę dotyczącą zamków komturskich, która ukazała w 2012 r[178]. Przy opisie topografii tych założeń autorzy w większym stopniu niż dotychczas wykorzystali średniowieczne źródła pisane. Publikacja ta nie wywróciła do góry nogami poglądów na temat układów przestrzennych i chronologii poszczególnych obiektów, ale z pewnością uzupełniła dotychczasową wiedzę o architekturze zamków konwentualnych. Na marginesie rozważań historyków znalazły się również pojedyncze siedziby urzędników poniżej rangi komtura. Dyskusyjne w tej publikacji jest negowanie przez autorów przydatności źródeł i metod badawczych, które są charakterystyczne dla warsztatu historyków sztuki czy architektury. Skutkuje to widocznym deprecjonowaniem dokonań starszych badaczy.

Wspomniane prace S. Jóźwiaka, J. Trupindy i T. Torbusa (a szczególnie tłumaczenie tej ostatniej) stały się zarzewiem ciekawej dyskusji pomiędzy tymi badaczami, która przybierała niekiedy

175M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*
176Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*
177T. Torbus, *Zamki krzyżackie na terenie państwa Zakonu...,* s. 69.
178S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...;* dodajmy do tego rozdziały w monografiach dotyczących poszczególnych zamków ziemi chełmińskiej, np.: S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżacki zamek komturski w Grudządzu w średniowieczu na podstawie źródeł pisanych. Chronologia powstania i układ przestrzenny,* [w:] *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012, s. 49-57; S. Jóźwiak, J. Trupinda, B. Wasik, *Dzieje zamku w świetle źródeł historycznych,* [w:] *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2014, s. 49-62.

dosyć ostre formy[179]. Całość sprowadza się jednak do odmiennej optyki badawczej historyków i historyków sztuki. Ci pierwsi nigdy nie będą posiadali takiego warsztatu odnośnie interpretacji reliktów architektury, jak drudzy. Natomiast ci ostatni nie mogą mieć takiej wiedzy odnośnie średniowiecznych źródeł pisanych, jak historycy.

Najnowsze opracowanie dotyczące zamków ziemi chełmińskiej, autorstwa Bogusza Wasika jest obecnie najlepszą i najpełniejszą pracą dotyczącą murowanych warowni tego obszaru[180]. Autor w sposób wnikliwy analizuje architekturę tych obiektów, prostując i uszczegóławiając przyjmowaną dotychczas chronologię. Książka ta znacznie pogłębia wiedzę na temat średniowiecznych zamków krzyżackich. Z obiektywnych względów nie znalazło się w niej wiele obiektów, które stanowią przedmiot moich rozważań. Autor omówił w niej wciąż bardzo słabo rozpoznany zamek w Bratianie. W polu jego zainteresowań nie znalazła się natomiast wcześniejsza siedziba tamtejszego wójta w Nowym Mieście Lubawskim, ale budowla ta nie jest nawet bezspornie zlokalizowana w terenie, więc nie może to być dużym zarzutem wobec pracy, która skupia się na aspektach budowlanych zamków.

W ostatnich latach ukazały się także trzy książki dotyczące mniejszych założeń stanowiących w średniowieczu siedziby urzędników krzyżackich. Są to prace autorstwa D. Polińskiego, A. Koperkiewicza, a także J. Kruppe i M. Milewskiej[181]. Publikacja pierwszego uczonego dotyczy siedziby prokuratorskiej w Pniu w ziemi chełmińskiej. Jest to pierwsze tak obszerne opracowanie dotyczące warowni powstałej głównie z użyciem drewna z terenów państwa krzyżackiego (spośród wcześniejszych prac można wskazać na wymienione już opracowanie budowli w Plemiętach i Słoszewach). Wartym podkreślenia jest fakt, że autor podjął się próby przedstawienia tego obiektu na szerszym tle. Książka wydana pod redakcją A. Koperkiewicza została wspomniana już wcześniej. Omawia ona wyniki interdyscyplinarnych badań najlepiej zachowanej siedziby komornika w państwie zakonnym, czyli zamku w Bezławkach. Prace kierowane przez wspomnianego uczonego zmieniły w pewnym stopniu dotychczasowe rekonstrukcje tego założenia. Natomiast praca autorstwa J. Kruppe i M. Milewskiej omawia wieloletnie badania zamku w Pucku. Jest to wyśmienicie wydana praca zbierająca w jednym miejscu treści licznych wcześniejszych artykułów (autorstwa nie tylko wspomnianych badaczy), które ukazywały się na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat.

179S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Czy średniowieczne źródła pisane mają znaczenie w badaniach nad zamkami krzyżackimi w Prusach? W odpowiedzi Tomaszowi Torbusowi,* ZH, t. LXXX, z. 1, 2015, s. 91-111; S. Jóźwiak, J. Trupinda, *O zamkach konwentualnych państwa krzyżackiego w Prusach na marginesie najnowszej książki Tomasza Torbusa,* ZH, t. LXXIX, z. 4, s.173-196; T. Torbus, *Co historyk czerpie z pracy historyka sztuki? Uwagi na tle dyskusji o konwentualnych zamkach krzyżackich,* ZH, t. LXXXI, z. 2, 2016, s. 131-163; tenże, *Interdyscyplinarność w badaniach nad zamkami krzyżackimi – uwagi na marginesie książki Sławomira Jóźwiaka i Janusza Trupindy Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych,* ZH, t. LXXIX, z. 4, s. 197-215. W kontekście tych artykułów polemicznych warto również przeczytać: L. Kajzer, *Czy archeolodzy powinni wierzyć historykom? Uwagi badacza zamków,* [w:] *Wielkopolska-Polska-Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej Kamzowej,* red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2006, s. 129-138.

180B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*

181D. Poliński, *Pień...*; *Bezławki...*; J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...*

Zatrzymując się przy osobie D. Polińskiego warto wspomnieć o jego wcześniejszej pracy dotyczącej późnośredniowiecznego osadnictwa wiejskiego w ziemi chełmińskiej[182]. Toruński archeolog omówił w niej również liczne założenia grodowe oraz zamki z tego obszaru. Jest on także autorem licznych artykułów dotyczących warowni drewniano-ziemnych ze wspomnianego terenu.

W tym miejscu chciałbym się także cofnąć o kilkanaście lat i przypomnieć o badaniach innego archeologa z Torunia, czyli A. Chęcia. Uczony ten podjął się pionierskiej pracy lokalizacji licznych mniejszych założeń stanowiących w średniowieczu siedziby niższych rangą urzędników oraz folwarków krzyżackich. Prowadził on także wspominane wcześniej badania archeologiczne w Mątowach Małych i Benowie.

Omawiając literaturę dotyczącą prezentowanego zagadnienia koniecznością jest także wymienienie najbardziej monumentalnych opracowań dotyczących budownictwa zamkowego w dzisiejszych granicach Polski. Są to oczywiście prace Bohdana Guerquina[183] oraz L. Kajzera, Stanisława Kołodziejskiego i Jana Salma[184]. *Zamki w Polsce* stanowią pierwszą próbę zebrania wszystkich obiektów warownych z terenów Polski, które mieszczą się w definicji zamku zaproponowanej przez autora. Z tego względu nie znalazły się w niej liczne drewniano-ziemne obiekty, które znajdą się na kartach niniejszej rozprawy. Druga stanowi poszerzenie i zaktualizowanie pracy B. Guerquina. W obszernym wstępie znajdujemy w niej zastrzeżenie odnośnie traktowania budownictwa warownego jedynie przez pryzmat murowanych obiektów. Mimo wszystko autorzy przyjęli definicję zamku zaproponowaną przez poprzednika i przedstawili jedynie obiekty murowane (czy też posiadające część elementów murowanych, a część drewnianych jak np. w Sątocznie).

Na zakończenie tego rozdziału chciałbym wspomnieć pracę magisterską Łukasz Grzywacza, która powstała pod kierunkiem profesora L. Kajzera w Instytucie Archeologii UŁ[185]. Dzięki temu, że autor wymienia w niej większość siedzib krzyżackich w granicach dzisiejszej Polski stanowi ona dobry punkt wyjścia do opracowania tego tematu. Łukasz Grzywacz nie zebrał w niej całej literatury przedmiotu, ani nie wykorzystał niepublikowanych sprawozdań z badań archeologicznych i architektonicznych, ale i tak należy docenić wysiłek autora, jednocześnie pamiętając, iż jest to praca magisterska.

182D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003.
183B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.
184L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010.
185Ł. Grzywacz, *Siedziby drobnych urzędników krzyżackich na ziemi chełmińskiej, Pomorzu Gdańskim, Warmii i Mazurach,* Łódź 2003, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Leszka Kajzera, maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UŁ.

3. Warunki naturalne na terenie państwa krzyżackiego i lokalizacja siedzib urzędniczych

Ważnym elementem charakterystyki budowli obronnych jest ich położenie w stosunku do otaczającego je terenu. Wpływało ono w sposób oczywisty na ich walory obronne, a także mogło determinować stosowanie konkretnych rozwiązań przestrzennych. W literaturze przedmiotu znajdujemy zazwyczaj podział na zamki wyżynne, skarpowe i nizinne[186]. Zarówno zamki wyżynne jak i skarpowe posiadały zaletę, którą można określić jako stosunkowo łatwe wyniesienie stanowiska obronnego i uzyskanie częściowej dominacji nad okolicą. W przypadku ostatniego typu, najliczniejszego na omawianym terenie, wyróżniającą cechą było wykorzystanie walorów naturalnej i sztucznej przeszkody wodnej.

Istotne jest również położenie zamku względem ośrodka urbanistycznego. Wyróżnia się trzy podstawowe typy takiej relacji przestrzennej: zamek niesprzężony z miastem, sprzężony z miastem i znajdujący się w obrębie miasta[187]. Należy podkreślić, że obecność warowni ułatwiała i stymulowała rozwój osadnictwa[188]. Z tego względu przy niemal każdej fortalicji całkiem dobrze rozwijało się zaplecze osadnicze. Budowle, które są przedmiotem tej rozprawy stanowiły siedziby administracyjne, a co za tym idzie warto zasygnalizować zbieżność występowania konkretnych form morfologicznych z zasięgiem zwartego osadnictwa[189]. Jednak sam rys osadniczy wraz z przemianami administracyjnymi zostanie omówiony w dalszej części pracy[190].

Można mnożyć warianty usytuowania warowni względem sytuacji terenowej, ale warto pamiętać, że o inwestycjach tego typu decydowały potrzeby ludzi, a w państwie krzyżackim władz. W tym kontekście trzeba zwrócić uwagę na wykorzystywanie możliwość poprawy naturalnych warunków terenowych. Nadsypywano więc wzniesienia, kopano fosy, wznoszono wały ziemne.

Wpływ na kształt warowni mogło mieć istnienie w danym miejscu starszego grodu. Niestety stan badań w tym przypadku nie pozwala na weryfikację większości twierdzeń o wcześniejszych umocnieniach w miejscach siedzib krzyżackich. Pamiętajmy także o zdarzającej się zmianie lokalizacji warowni krzyżackiej w obrębie „jednej miejscowości" (np. Giżycko, Węgorzewo).

186B. Guerquin, *Zamki w Polsce...,* s. 17-21.

187Tamże, s. 27-32. Do tego zagadnienia jeszcze powrócę, patrz rozdział 8.

188*Leksykon...,* s. 24.

189K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku,* Rocznik TNT, 86, z.2, Toruń 1994, s. 20. Przy konstruowaniu bardziej ogólnych uwag należy jednak być ostrożnym, gdyż „(...*) nigdy nie wiadomo, jakie czynniki zadecydowały o osiedlaniu się ludzi w tym, a nie innym miejscu*", a może lepiej napisać „nie zawsze wiadomo": K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny),* Wrocław-Kraków 1960, s. 18.

190Patrz rozdział 4.

Mogło się zdarzyć, że pod budowę murowanej budowli lepsze było miejsce znajdujące się w pewnej odległości od wcześniejszych umocnień drewnianych[191].

Wpływ środowiska geograficznego na proces dziejowy nie budzi raczej wątpliwości i był wielokrotnie omawiany w literaturze zarówno archeologicznej, historycznej, jak i geograficznej[192]. Elementami mającymi zasadnicze znaczenie np. dla przebiegu szlaków komunikacyjnych były m.in.: sieć wodna, rzeźba terenu i jego pokrycie[193]. Należy jednak pamiętać, że w przypadku środowiska geograficznego należy mówić głównie o wpływie biernym[194]. Zasadnym wydaje się więc przedstawienie, chociażby pobieżne, warunków środowiska geograficznego terenów dawnego państwa zakonnego w Prusach.

Opis zacznę od cytatu z *Kroniki Mistrzów Pruskich*: „*Ziemia pruska rodna, okwita i osiadła, ma Litwę od słońca wschodu, od południa Polskę, od pułnocy Iflanty, od zachodu pomorską ziemię. Gdy się na wiarę krześcijańską nawrócili, zamków w liczbie siedmdziesiąt i dwa, a miast sześćdziesiąt i dziewięć było. Rzeki takież kosztowne ma, z których Wisła naprzedniejsza z Polski idąc Toruń podlewa, a za Gdańskiem w morze wpada; ma też i innych rzek dosyć, jako Nogat, Elbing, Weserę, Ossę, Drewnic i inne. Jezior w liczbie kładą być małych i wielkich dwa tysiąca trzydzieści i siedm*”[195]. Marcin Murinius zwrócił uwagę na ważną rolę Wisły oraz na rozbudowany system hydrograficzny. Wydaje mi się, że jest to dobre, obrazowe wprowadzenie do dalszych rozważań.

Tereny dawnego państwa krzyżackiego ukształtował lądolód bałtycki. Można wyróżnić na jego terenie trzy strefy – pobrzeże, garb pojezierny i Pojezierza (wysoczyzny, oraz równiny jeziorne). Strefa pobrzeżna obejmuje całą deltę Wisły: Żuławy, Nizinę Braniewską i Sępopolską, która jest przerywana Wysoczyzną Elbląską i Wzniesieniem Górowskim. Granice Żuław zarysowują ostre krawędzie wysoczyzn morenowych. Miejscami powierzchnia tej krainy opada poniżej poziomu morza tworząc depresje, które w najliczniej znajdują się w okolicach Jeziora Drużno. Drugie miejsce pod względem powierzchni depresji znajduje się w okolicach Nowego Dworu Gdańskiego. Pojezierze przechodzi w Krainę Wielkich Jezior Mazurskich, która stanowi

191Marian Arszyński pisał o wizji lokalnej przed przystąpieniem do budowy. W tym czasie budowniczowie mogli podejmować decyzję o zmianie lokalizacji przyszłej inwestycji: *Budownictwo warowne...*, s. 160-161; patrz także rozdział 6.

192J. Barbag, *Człowiek a środowisko geograficzne*, [w]: *Geografia powszechna*, t. 2: *Człowiek i jego działalność gospodarcza*, Warszawa 1963, s. 9-37; W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, Kraków 1999, s. 195-206; J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 200-202.

193Warto jednak pamiętać, że działa to w dwie strony, czyli osadnictwo i układ sieci komunikacyjnej zmienia także środowisko.

194M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego,* „Prace Geograficzne”, nr 5, 1956, s. 136

195M. Murinius, *Kronika Mistrzów Pruskich,* Kraków 1606, s. 1-2. Pierwsze wydanie kroniki ukazało się w Toruniu w 1582 r. Istnieje również nowsze wydanie z 1989 r. opracowane przez Z. Nowaka, które zrecenzował G. Białuński, *„Kronika mistrzów pruskich”, Marcin Murinius, wstęp i oprac. Zbigniew Nowak, Olsztyn 1989,* KMW, nr 3-4, 1992, s. 383-384.

obniżenie terenu, następnie jednak pojawia się wypiętrzenie w postaci Garbu Szeskiego. Ziemia Chełmińska w części południowo-zachodniej jest równiną, a w części północno-wschodniej przechodzi w obszar pagórkowaty[196].

Prusy to w głównej mierze dorzecza Wisły[197], Zalewu Wiślanego i Niemna. Już w tym miejscu można zaznaczyć, że działalność człowieka w średniowieczu powodowała niekiedy znaczne zmiany w hydrografii tych ziem.

Klimat na obszarze dawnego państwa krzyżackiego można podzielić na dwie strefy. W pasie nadmorskim i nadwiślańskim większe znaczenie odgrywał klimat atlantycki, a w strefie pojezierzy kontynentalny. W czasie przybycia Krzyżaków na teren Prus rozpoczął się okres spadku średniej rocznej temperatury. Łączyło się to ze zmianami szaty roślinnej, która mimo wszystko, aż po okres nowożytny, w wielu miejscach pozostała bardzo gęsta, czy wręcz pierwotna (na obszarach Niżu Środkowoeuropejskiego do XVII w. ok. 20-25 % lasów uległo wytrzebieniu)[198]. Dodajmy do tego fakt, że przez puszcze przepływały początkowo nieuregulowane rzeki i strumienie. Tworzyły one wiele odnóg, starorzeczy i ramion. Lasy obfitowały także w jeziora i stawy, z których część później wyschła lub zniknęła pod wpływem procesów zamulania i obniżania się wód gruntowych[199].

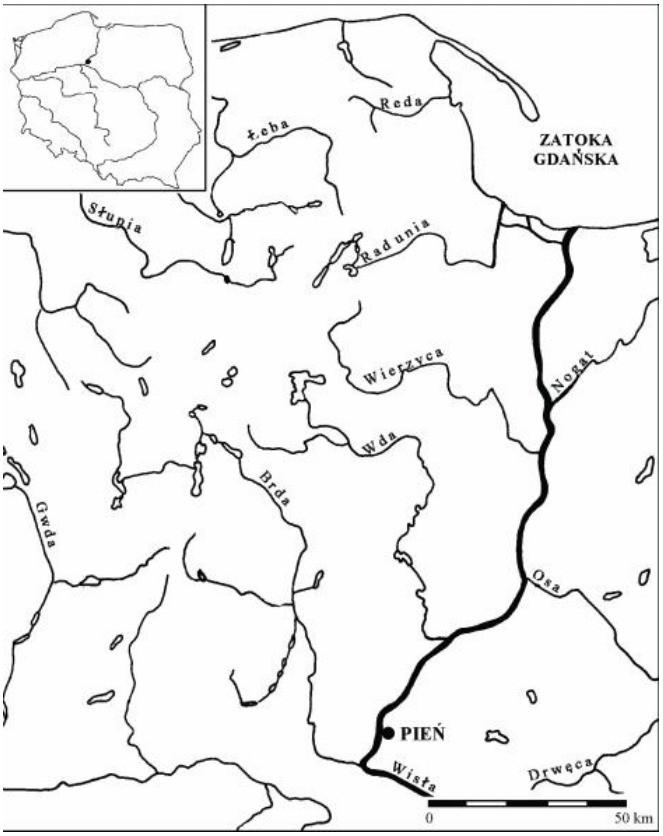
Powyżej opisałem bardzo ogólnie środowisko geograficzne terenów państwa krzyżackiego. Teraz chciałbym przejść do omówienia położenia warowni i bardziej szczegółowego naszkicowania ich okolic.

196Przy opisie fizjografii posłużyłem się w głównie: J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski,* Warszawa 1998. W dalszej części przypisów podam głównie literaturę uzupełniającą.

197Wisła stanowiła istotny element w kształtowaniu się granic i podziałów właściwie od czasów przedhistorycznych do dnia dzisiejszego: Ł. Twardowski, *Rola Wisły jako rzeki granicznej na tle historycznych podziałów kraju i jej znaczenie w aktualnym podziale administracyjnym,* „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej", t. 4, 2015, s. 221-252.

198O zmianach klimatu i łączącej się z tym faktem zmianie szaty roślinnej np.: J. Stasiak, *Badania nad starożytnym krajobrazem Pojezierza Suwalskiego,* Białystok 1965, s. 29, 34-35. Dewastacja lasów w państwie zakonnym była wynikiem popytu na drewno: H. Samsonowicz, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzy nad Bałtykiem w XIV-XV w.,* Warszawa 1968, s. 142. Stan zalesienie w wielu regionach państwa krzyżackiego był niższy niż obecnie. Od ok. XVII w. widoczna jest tendencja wzrostowa w zalesieniu terenów Polski, co wynika z zalesiania ubogich gruntów ornych, czy nieużytków: M. Kunz, *Zmiany lesistości Pomorza Zachodniego w ostatnich 400 latach,* „Rocznik Geomatyki", t. X, z. 4, 2012, s. 148. Widoczny spadek powierzchni zalesionych nastąpił w XVI w.: J. Plit, *Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII w. studium metodyczne,* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego", nr 16, 2012, s. 41.

199K. Śląski, *Lasy a osadnictwo,* [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce,* red.A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 44.

Ilustracja 1: Położenie miejscowości Pień, oprac. A. Janowski. Za: P. Miernik, Quondam Castrum..., s. 70, ryc. 1.

Jak wcześniej zauważyłem, ziemia chełmińska nie posiada dużych deniwelacji powierzchni. Jej centralną część zajmuje wysoczyzna morenowa (Wysoczyzna Chełmińska, zwana również Pojezierzem Chełmińskim). Ograniczają ją doliny Wisły, Drwęcy, Osy i Lutryny. Obszar na południe od dolin Drwęcy i Brynicy (ziemia michałowska), zalicza się do Wysoczyzny Dobrzyńskiej (Pojezierza Dobrzyńskiego). W północnej części ziemi chełmińskiej wskazać należy wysoczyznę morenową, która wchodzi w obręb Pojezierza Iławskiego. Tak zwane Pojezierze Brodnickie, czyli obszar między dolinami Drwęcy, Osy i Lutryny charakteryzuje się licznymi jeziorami i równinami sandrowymi. Wypiętrzenia wysoczyzny morenowej osiągają większą wysokość od północy, gdzie należy je zaliczyć do obszaru Garbu Lubawskiego.

Ilustracja 2: Okolice Bratian na mapie C. Hennenbergera z 1576 r. Za: K. Grążawski, Od Kurzętnika..., s. 314, ryc. 13.

Na marginesie chciałbym także zauważyć, że od XIII w. coraz intensywniej na kształt krajobrazu ziemi chełmińskiej oddziaływała budowa młynów wodnych. Proces ten przybrał szczególnie na sile wraz z upowszechnieniem koła nasiębiernego, co powodowało budowę grobli i zbiorników retencyjnych. Na obszarze ziemi chełmińskiej, w I połowie XV w. ponad 66% młynów posiadało tego typu zbiorniki[200].

Dolina Dolnej Wisły jest regionem odmiennym. Przecina ona wzniesienia pojezierzy. Jej zbocza osiągają wysokość względną od 50 do 70 m. Stanowiła ona ważny szlak komunikacyjny od starożytności. Zygmunt Gloger

200Z. Podgórski, *Młyny wodne w krajobrazie Pojezierza Chełmińskiego,* „Prace i Studia Geograficzne", t. 41, 2009, s. 151-161; tenże, *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chełmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy,* Toruń 2004.

napisał: „*Od ujścia Narwi hen ku Pomorzu jak to raz już powiedzieliśmy, prawy brzeg jest wszędzie wyniosły, a lewy niski z małymi tylko w kilku miejscach wyżynami*”[201]. Znajdują się tam również urodzajne gleby madowe. Miasta lokowano tutaj głównie nie na dnie doliny, ale na wysoczyznach. Zdarzały się jednak wyjątki jak np. Świecie. Region ten dzieli się na trzy mezoregiony: Dolinę Kwidzyńską, Kotlinę Grudziądzką i Dolinę Fordońską.

We wschodniej części Doliny Fordońskiej znajduje się Pień. Dwór tamtejszego prokuratora znajdował się na krawędzi zbocza Doliny Dolnej Wisły. Częściowo zahaczał także o wysoczyznę morenową. Siedzibę krzyżacką wybudowano na wzniesieniu, na którym wcześniej funkcjonował gród wczesnośredniowieczny[202].

Pradolina Drwęcy w rejonie Kurzętnika i Nowego Miasta Lubawskiego osiąga szerokość jedynie ok. 1-3 km. Na południu tworzy kotliny o szerokości ok. 3-4 i 5-8 km. Jej zbocza rzadko przekraczają 50-60 m wysokości.

Zamek w Bratianie powstał przy ujściu rzeki Wel do Drwęcy, ok. 4 km na północ od Nowego Miasta Lubawskiego. W widłach obu rzek znajduje się niewielki pagórek, który w średniowieczu stał się miejscem wybudowania zamku. Koryto Drwęcy w XV w. było szersze. Prawdopodobnie towarzyszyły mu starorzecza i rozległe rozlewiska[203].

Wcześniejsza siedziba wójta bratiańskiego była zlokalizowana w Nowym Mieście Lubawskim. Zamek lub dwór znajdował się prawdopodobnie poza murem miejskim, na południowo-zachodnim okraju tego ośrodka. Według przekazu ikonograficznego z XVII w. siedziba krzyżacka była ulokowana na wyspie, którą z jednej strony otaczała Drwęca, a z drugiej jej wykopane odgałęzienie[204].

Przenieśmy się na tereny Kujaw. Około 25 km na południe od Torunia znajdowała się siedziba zakonna w Murzynnie. Lokalizuje się ją we wschodniej części wsi, na zwężeniu garbu terenowego, między bagnistymi dolinkami. Obecnie teren ten zajmuje częściowo park dworski i częściowo pole uprawne. Być może znajdowało się tutaj wczesnośredniowieczne grodzisko, ale wymaga to weryfikacji. Ponad kilometr dalej na zachód znajduje się niewielkie Jezioro Murzyńskie.

Blisko 20 km dalej na zachód znajduje się Orłowo. Do tej pory nie został zlokalizowany tamtejszy zamek, czy też może dwór. W niepublikowanej pracy magisterskiej Ł. Grzywacz sugeruje, że mógł się on znajdować na niewielkiej wyspie na mokradłach ok 1 km na północ od centrum wsi[205], ale jedyne mokradła, które udało mi się zaobserwować w okolicy znajduję się 2,5 km na północny-zachód i w chwili obecnej nie potrafię wskazać na nich miejsca, które można by

201Z. Gloger, *Dolinami rzek. Opis podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy,* Kraków 2015, s. 213.
202D. Poliński, *Pień...*, s. 15-16.
203K. Grążawski, *Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej...*, s. 576-577.
204L. Kajzer, *Siedziba biskupów chełmińskich w Lubawie na tle budownictwa...,* s. 118.
205Ł. Grzywacz, dz. cyt., s. 50.

utożsamiać z lokalizacją krzyżackiej siedziby. W samej wsi znajduje się natomiast zespół dworski z XIX w. wraz z parkiem. Być może na jego terenie należałoby się doszukiwać średniowiecznego założenia.

„*Krajobraz morfologiczny Prus Wschodnich można określić jako krajobraz kontrastów(...)*". Różnice poziomów na tym obszarze wahają się w granicach 312 m[206]. Jeziora wschodnio-pruskie pokrywają powierzchnię ok. 1200 km². Z czego pod względem ilości dominują jeziora małe[207]. Należy jednak sobie uzmysłowić, że poziom wód i cały system hydrograficzny ulegał zmianom na przestrzeni dziejów. Wynikało to zarówno z czynników ludzkich jak i naturalnych. Niektóre zbiorniki wodne wysychały lub zarastały roślinnością. W ich miejscu powstawały z czasem moczary. Liczne tego typu zbiorniki, na podstawie wcześniejszych map wymienił S. Srokowski[208]. Poziom jezior był w średniowieczu niższy, a w wyniku działań ludzkich np. połączono mniejsze jeziora w dzisiejszy basen jeziora Mamry. Działania tego typu podejmowano już w średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych, a co za tym idzie pod wodą znalazły się także niektóre osady z czasów krzyżackich (uwaga ta powinna być w świadomości badaczy wszystkich regionów kraju, gdzie możliwe były przekształcenia terenu oraz sieci wodnej)[209]. Myśląc o krajobrazie Prus w przeszłości należy także pamiętać o obniżeniu poziomu niektórych jezior w XIX w.[210] Istotnym jest, że przez całe średniowiecze, a właściwie także i wcześniej, jeziora stanowiły „kręgosłup osadniczy" Prus[211].

Opisy tego terenu zacznę od Pojezierza Mazurskiego, które dzieli się na regiony: nadwiślański, jeziorny i suwalski[212]. W okresie przybycia Zakonu do Prus obszar Pojezierza był słabo zaludniony. Cechą charakterystyczną regionu były z pewnością bagna i jeziora. Emilia Sukertowa-Biedrawina, która w latach 20. XX w. napisała książkę, której celem było utwierdzenie polskiego czytelnika w przekonaniu, że Mazurzy są Polakami, zamieściła w swojej pracy bardzo malowniczy opis tego regionu: „*Krainą «tysiąca jezior» nazwali Niemcy Mazowsze pruskie i*

206R. Golon, *Geologia i morfologia Prus Wschodnich,* [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych,* t. 1, z. 1, red. S. Arnold, Warszawa 1936, s. 29. Bardziej ogólny obraz środowiska geograficznego Prus można znaleźć w: S. Srokowski, *Indywidualność geograficzna Prus Wschodnich,* „Przegląd Geograficzny", t. VIII, z. 1-2, 1928, s. 26-51.

207S. Srokowski, *Jeziora i moczary Prus Wschodnich,* Warszawa 1930, s. 1-2.

208Tamże, s. 16; tenże, *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne,* Gdańsk-Bydgoszcz-Toruń 1945, s. 50.

209J. M. Łapo, W. Ossowski, *Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne naczynia ceramiczne znalezione w mazurskich jeziorach. Przyczynek do paleohydrologii oraz historii Krainy Wielkich Jezior Mazurskich,* „Masovia", t. 3, 2000, s. 191-205.

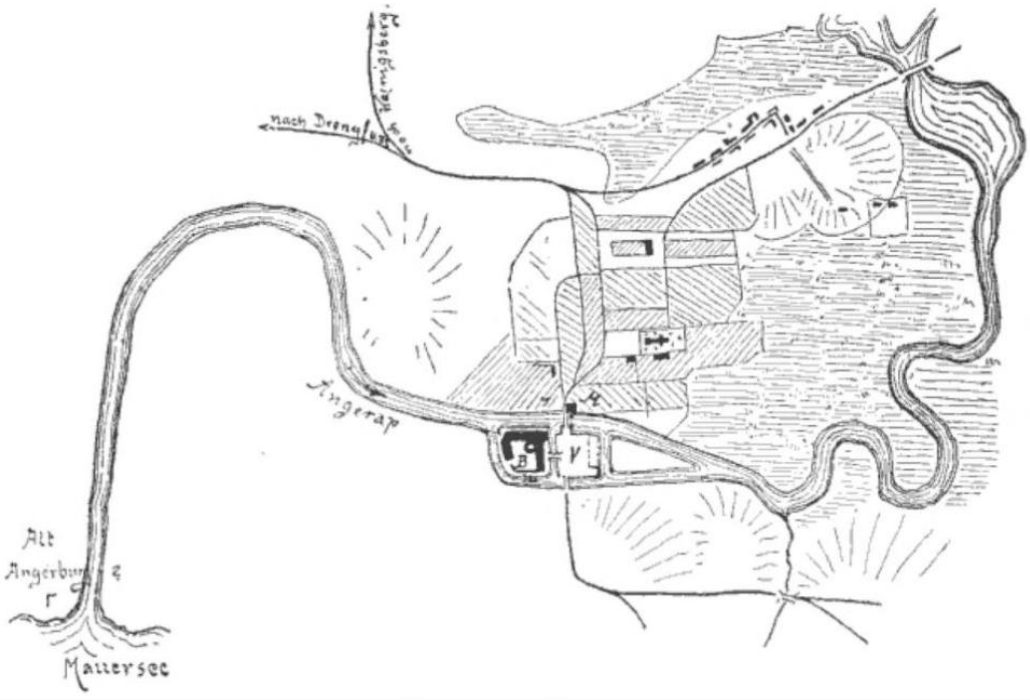
210G. Białuński, *Czynniki oddziałujące na osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich do XVIII wieku,* KMW, nr 4, 1996, s. 503.

211Tamże, s. 506.

212O morfologii tego regionu patrz także: J. Kondracki, *Uwagi o ewolucji morfologicznej Pojezierza Mazurskiego,* Warszawa 1952; tenże, *Studies on the Natural Landscape in the Mazurian Lake District*, „Przegląd Geograficzny", t. XXXI, suplement, 1959, s. 111-119.

zaliczyli je do najpiękniejszych zakątków państwa niemieckiego, a całe zastępy mniej lub więcej zdolnych pisarzy niemieckich lub zniemczałych Mazurów malują piękno i tajemniczy urok wiecznie zielonych moczarów i trzęsawisk, rozlewanych jezior, połączonych kanałami i otoczonych lub osłoniętych wysokopiennemi sosnami i świerkami puszcz, które przetrwały całe wieki"[213].

W okolicach Węgorzewa najważniejsze rzeki to Węgorapa i Gołdapa. Przy pierwszej z nich zalegają żyzne gleby[214]. Najważniejsze jezioro tego obszaru to Mamry. Właśnie w okolicach wypływu Węgorapy z tego jeziora należy się doszukiwać pierwszej warowni węgorzewskiej[215]. Późniejszy, murowany zamek wybudowano ok. 2 km dalej na północny-wschód. Mieczysław Haftka napisał, że przed budową zamku podjęto prace hydrotechniczne w okolicy[216]. W chwili obecnej tuż przy murach zamku przepływa Kanał Młyński. W XIX wiecznym opisie powiatów węgorzewskiego, giżyckiego, ełckiego, piskiego i oleckiego znajdujemy zdanie: „*Kray leśny, bagnisty i napełniony jeziorami, które prawie wszystkie rzekami lub kanałami między sobą połączone*"[217].

Ilustracja 3: Węgorzewo wg J. M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. VI, s. 8, Abb. 5.

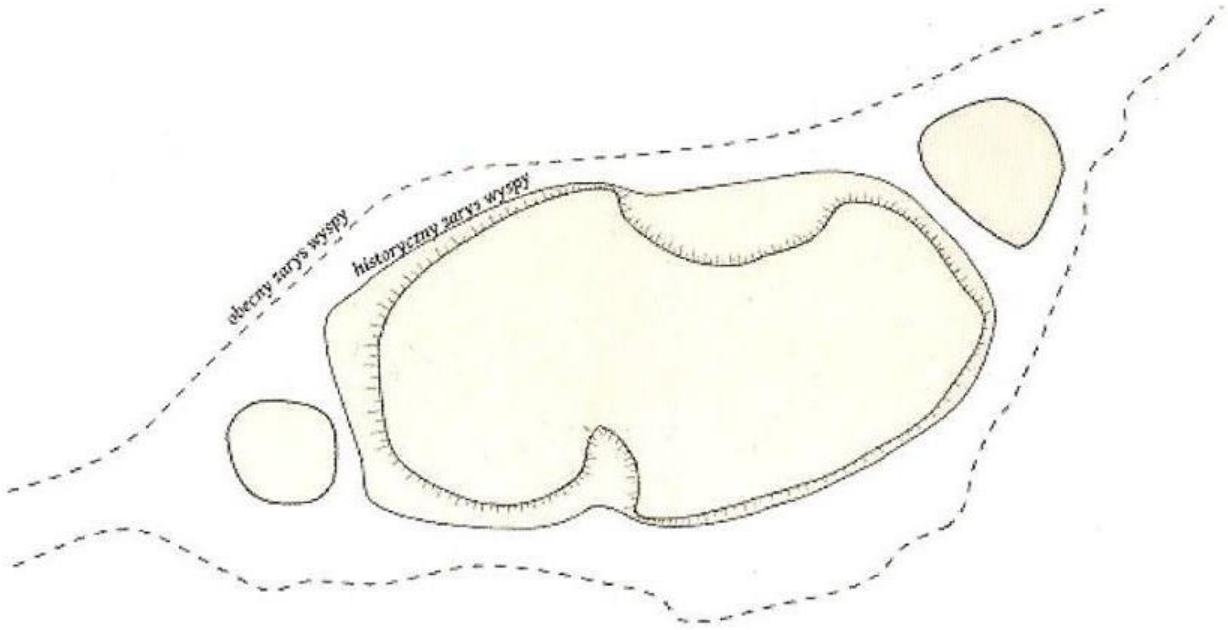
213E. Sukertowa, *Mazurzy w Prusach Wschodnich*, wstęp i przyp. P. Bystrzycki, Dąbrówno 2015, s. 27.

214J. Tyszkiewicz, *Przyczynek do geografii historycznej Jaćwięży,* [w:] *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów,* J. Tyszkiewicz, Warszawa 2003, s. 102.

215J. M. Łapo, W. Ossowski, dz. cyt., s. 200-201.

216M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 341.

217S. Plater, *Jeografia wschodniéy części Europy czyli Opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanych: obejmujący Prussy, Xsięztwo Poznańskie, Szląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitę Krakowską, Krolestwo Polskie i Litwę,* Wrocław 1825, s. 25.

Ilustracja 4: Obecny i historyczny zarys wyspy zamkowej w Ełku wg R. Hermana. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 17.

Pojezierze Ełckie sąsiaduje z Krainą Węgorapy. Zamek w Ełku powstał na dawnej wyspie Jeziora Ełckiego. Obecnie teren ten prezentuje się zupełnie inaczej niż w średniowieczu. Dawna wyspa to dzisiaj sztucznie ukształtowany cypel połączony ziemną groblą z zachodnim brzegiem jeziora. Dawniej znajdował się tutaj zapewne szereg wysepek i piaszczystych łach. W trakcie badań archeologicznych odkryto wschodnią wysepkę, która była oddzielona od „głównej" wąską cieśniną. Prawdopodobnie podobnie prezentowała się zachodnia strona lądu. „Główna" wyspa w średniowieczu miała o ok. połowę mniejszą powierzchnię[218].

Dominujące w krajobrazie hydrograficznym okolic Giżycka są jeziora. Pomiędzy dwoma z nich: Niegocin i Kisajno, ulokowano zamek krzyżacki[219]. Zanim wzniesiono murowane założenie architektoniczne istniała w okolicy inna warownia, powstała z inicjatywy krzyżackiej. Pierwotny obiekt znajdował się w okolicach wsi Piękna Góra, czyli ok. 3 km dalej na zachód. Zdaniem G. Białuńskiego topografia w okolicy wcześniejszych umocnień nie umożliwiała rozbudowy założenia ani powstania osady przyzamkowej. Jej atutem była natomiast naturalna obronność miejsca. Mogło to być przesłanką za relokacją tego obiektu[220].

218R. Herman, *Zamek w Ełku...,* s. 11-17.
219W. Radziwinowicz, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1983, s. 9-38.
220G. Białuński, *Z dziejów krzyżackiego zamku...,* s. 23-24.

Ilustracja 5: Wrony (Piękna Góra) - numeryczny model terenu. Za: J. Radkowski, J. Wysocki, Wstęp..., s. 373, ryc.136.

Strefa graniczna z Mazowszem, w okolicach Pisza, to już częściowo Wysoczyzna Kolneńska. Niektórzy uznają krainę pomiędzy średniowieczną Jaćwieżą i mazowieckim Pobużem za osobny antroporegion[221]. Przy granicy znajdowały się obszary, które utrudniały i wydłużały dostęp do centrum państwa. Były to ciągnące się na znacznej powierzchni lasy. Z drugiej strony las stanowił doskonałą osłonę dla wojsk atakujących[222]. Tereny, które utrudniają przemieszczanie się to także obszary pagórkowate, o znacznych wysokościach bezwzględnych i bagna[223]. Można zwrócić uwagę, że jeszcze w XIX w. podróżujący po Prusach Piotr Rosenwall narzekał na szlaki komunikacyjne tego obszaru. Ich stan tłumaczył faktem, że utrudniają one wrogom szybkie posuwanie się w terenie[224]. Równina Mazurska posiada rozległe sandry. Miejscami można spotkać wzniesienia morenowe. Wysokość równiny spada ku południu. W kierunku południowym zmierzają

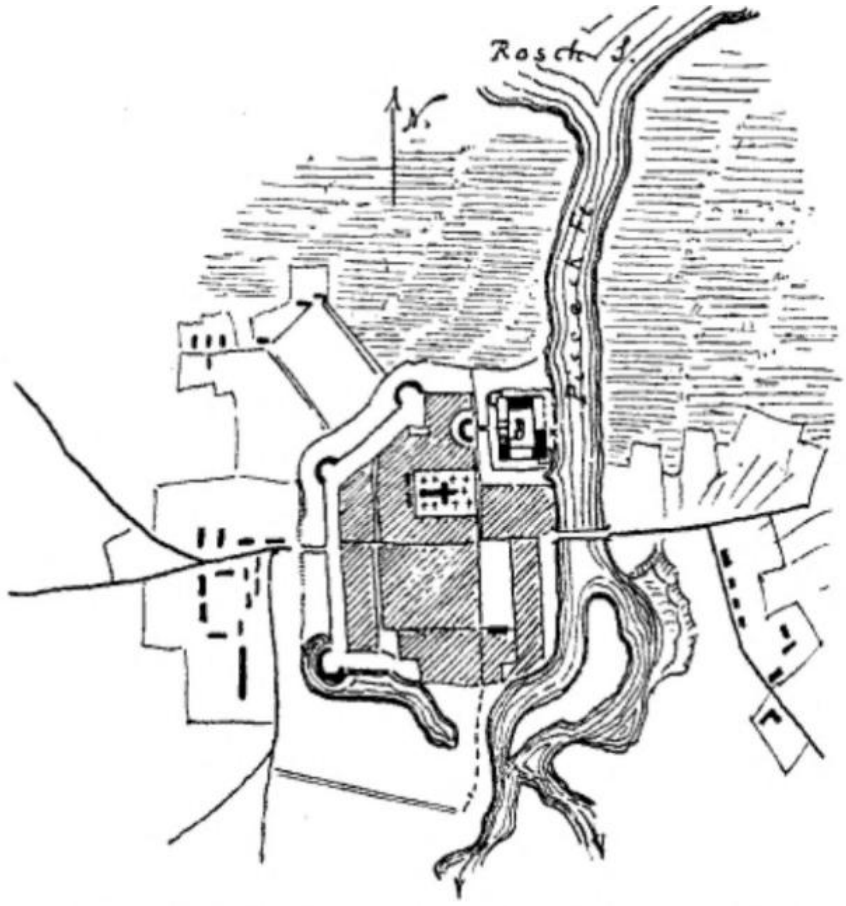
221J. Tyszkiewicz, *Przyczynek do geografii historycznej Jaćwieży...*, s. 99.

222T. Jędruszczak, *Lasy i puszcze a strategia działań pośrednich,* [:w] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 13. Najczęściej jednak wojska nacierające obchodziły lasy: S. Okęcki, *Lasy jako element teatru działań wojennych (do II wojny światowej),* [:w] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 19. O roli lasów w działaniach wojennych, chociaż na marginesie rozważań dotyczących głównie ich wykorzystania w gospodarce, także: E. Chodzicki, *Lasy ziem Polski a warunki przyrodnicze,* [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce,* red.A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 30-32.

223D. Bienias, *Warunki środowiska przyrodniczego wczesnośredniowiecznego szlaku komunikacyjnego z Kujaw do Prus,* [w:] *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek),* Adalbertus t. 2, red. W. Chudziak, Toruń 1997, s. 34. Podobne wnioski końcowe zaprezentował: K. Olejnik, *Rola środowiska geograficznego, ze szczególnym uwzględnieniem terenów leśnych, w walkach obronnych o zachodnią granicę Polski,* [:w] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 36-37.

224A. Gąsiorowski, *Podróże historyczne i krajoznawcze na pograniczu pruskim 1466-1939,* Olsztyn 2005, s. 74. W starszej literaturze możemy również znaleźć zdanie: „*Pagórki pojezierne mogą tworzyć miejsca obronne tylko w połączeniu z jeziorami i wtedy, gdy zostaną umocowane w sposób sztuczny*": S. Pawłowski, *Położenie geograficzne Pomorza i Prus Wschodnich,* Warszawa 1937 (odbitka z tomu I *Słownika geograficznego państwa polskiego*), s. 6.

również rzeki: Pisa, Omulew, Rozoga oraz Szkwa, które uchodzą do Narwi. Region jest mocno zalesiony, na wschodzie należy wyróżnić Puszczę Piską, a na zachodzie Puszczę Nidzicką. Pierwsza z nich „*od niepamiętnych czasów stanowiła część ogromnego kompleksu puszcz, jezior i bagien ciągnących się pasem aż do Pregoły*”[225]. Piski zamek ulokowano nad prawym brzegiem rzeki Pisy, ok. 500 m od Jeziora Roś. Na północy i południu od warowni znajdowały się bagna. Krzyżacka siedziba powstała na tzw. surowym korzeniu. Sądzę, że opis okolic Pisza autorstwa Mieczysława Orłowicza sporządzony na początku XX w., w pewnym stopniu może odpowiadać nawet czasom krzyżackim: „*Powiat jańsborski, piaczszczysty, kamienisty i nieurodzajny, a co za tym idzie ubogi”*[226].

Ilustracja 6: Pisz wg J. M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. VI, s. 48, Abb. 25.

W Okartowie zamek miał powstać na wzniesieniu, na którym w 1733 r. odkopano zbroję i inne zabytki metalowe (głównie uzbrojenie)[227]. Wzgórze to znajdowało się na krańcu cypla na przesmyku między jeziorami Śniardwy i Tyrkło. W pobliżu znajduje się zresztą więcej miejsc, które

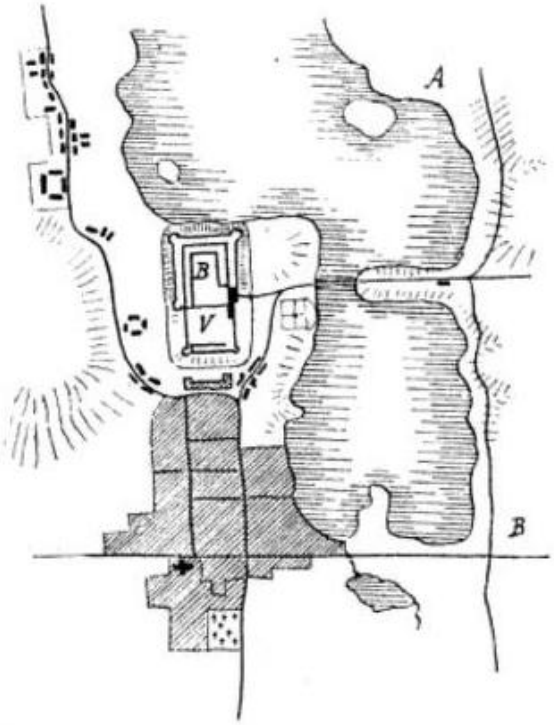
225B. Czeczuga, *Obszary leśne ziem północno-wschodnich Polski,* [w:] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 194.

226M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii,* nowe opracowanie: G. Jasiński, A. Rzempołuch, R. Traba, Olsztyn 2006, s. 111.

227M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 68.

mogły być niegdyś ufortyfikowane. Około 2,5 km na północ od centrum wsi znajduje się przykładowo tzw. Zamkowa Góra, a ponad 3,5 km na zachód, ok. 500 m od Zdęgowa znajduje się grodzisko, nazywane również zamkiem, które było także zaznaczone na mapie C. Hennebergera. Teren, na którym miał istnieć zamek został znacznie przekształcony w trakcie budowy kościoła na przełomie XVIII i XIX stulecia. Przebiegał tutaj w średniowieczu również jeden z wariantów szlaku handlowego z Mazowsza do Sambii. Niewiele wiemy o siedzibach komorników(?) w Konopkach Małych (niecałe 20 km na północny-wschód od Okartowa) i Orle (niecałe 35 km na północny-zachód od Okartowa, ok. 5,5 km na północ od Rynu)[228].

Przy granicy mazowiecko-krzyżackiej, w okolicach Pisy i rzeki Ełk występuje ruda darniowa. Była ona silnie eksploatowana od średniowiecza. W trakcie dotychczasowych badań archeologicznych nie zidentyfikowano niestety miejsc wydobywania rudy i wytopu żelaza. Jedynie na dwóch wczesnośredniowiecznych stanowiskach, dodatkowo znajdujących się już poza późniejszą granicą krzyżacką, natrafiono na ślady dalszej obróbki surówki żelaznej[229]. Analizując nowożytne mapy tego obszaru, Joanna Plit stwierdziła jednak, że w XVI w. mimo rzadkiej sieci osadniczej kopano na tych terenach rudę darniową. Wydobywano na tym obszarze także wapno jeziorne i eksploatowano gliny do produkcji cegieł[230]. Z dużą dozą prawdopodobieństwa należy przyjąć, że działo się tak już w czasach krzyżackich.

Ilustracja 7: Szczytno wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 106, Abb. 90.

Szczytno znajduje się na granicy Pojezierza Mrągowskiego i Olsztyńskiego. Tamtejszy zamek, a raczej jego pozostałości, znajdują się pomiędzy jeziorami Domowym Dużym i Domowym Małym (obecnie ok. 70 m od pierwszego, zwanego także Jeziorem Długim). Okolice Szczytna są wyjątkowo mało urodzajne i bardzo zalesione[231]. Położenie warowni predestynowało ją od początku do spełniania roli strategicznej. Obiekt ten zabezpieczał granicę z Mazowszem. Od wschodu tereny te były osłonięte puszczą, a od południowego-wschodu

228Patrz rozdział 4.

229E. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej,* „Studia Geohistorica", nr 2, 2014, s. 85-98.

230J. Plit, *Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII w. studium metodyczne,* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego", nr 16, 2012, s. 42.

231E. Ossowski, *Charakterystyka geograficzna powiatu szczycieńskiego,* [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu,* red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 16.

bagnami. Około 20 km na południe od Szczytna, na dawnej wyspie rzeki Omulew istniała także warownia w Wielbarku. W chwili obecnej nie ma widocznych śladów wyspy i warowni. Obydwa założenia znajdowały się na starym trakcie handlowym z Mazowsza, przez Biskupiec do Królewca[232].

Ziemia Sasińska to krajobraz przejściowy pomiędzy Wyżyną Nidzicką, Niziną Mazowiecką i Pojezierzem Mazurskim. Wody na tym terenie należą do zlewiska Wisły. Spośród rzek należy tutaj wyróżnić: Wel, Branicę i Działdówkę (środkowy bieg Wkry). Dominują tam gleby bielicowe, ale występują również brunatne i bagienne[233]. Zamek w Działdowie powstał na częściowo sztucznie usypanym wzniesieniu. Przy warowni miał funkcjonować sztuczny zbiornik wodny powstały przez spiętrzenie wód Działdówki[234]. W chwili obecnej zamek znajduje się ponad 500 m od rzeki Działdówki, ale tuż pod jego murami przepływa Kanał Młyński.

Dąbrówno leży na przesmyku między dwoma jeziorami. Siedziba tamtejszego urzędnika krzyżackiego znajdowała się około 100 m na północny-zachód od murów miejskich. Gródek stanowiący lokalizację dworu wznosi się na ok. 5 ma nad poziom podmokłych łąk. Z tego miejsca jest ok. 20 m do brzegu jeziora Dąbrowa Mała.

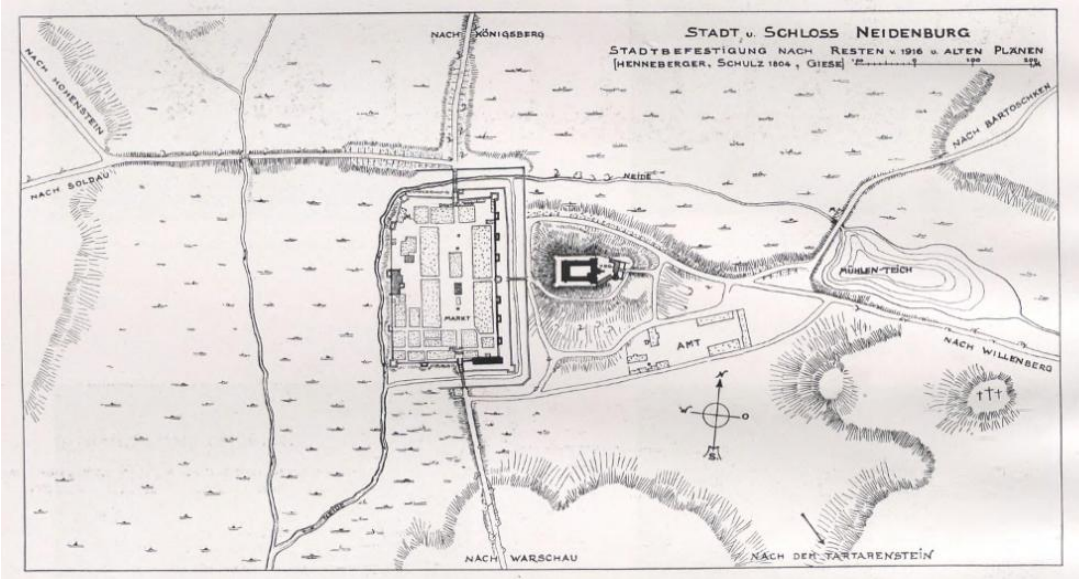

Ilustracja 8: Dąbrówno. Numeryczny model terenu. Za: J. Radkowski, J. Wysocki, Wstęp..., s. 317, ryc. 17.

W okolicach Nidzicy najważniejszymi rzekami są Nida, Szkotówka i Orzyc, które się łączą tworząc Wkrę[235]. Zapomniany dzisiaj poeta August Maksymilian Grabowski w 1844 r. widział Nidzicę w następujący sposób: „*Położenie Niborka nie jest bardzo piękne, ani obronne. Zamek tylko stojący na górze, zapewne usypanej, jest dość niedostępny; postawiony podług starych zasad*

232M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Szczytna...,* s. 387; J. Sikorski, *Zamek krzyżacki w Szczytnie...,* s. 8.
233W. Ziajka, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 12-17.
234M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 71.
235Więcej o okolicach Nidzicy: E. Kulig, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic,* red. T. Kurzyna, Olsztyn 1976, s. 9-42.

obrony, mógłby być dobry i dzisiaj, w potrzebie. Jest on bez rowów, ostrokołów i bastionów; górną jego część wszakże można uczynić bardzo trudno dostępną"[236]. Miasto Nidzica znajduje się ok. 23 km od Działdowa i ok. 30 km od Dąbrówna. Tamtejszy zamek uznawany jest za wyjątkowy m.in. ze względu na relację przestrzenną warowni i miasta. Obronne założenie architektoniczne znalazło

Ilustracja 9: Nidzica. Zamek i miasto wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 66, Abb. 124.

się na wschodnim zakończeniu osi poprowadzonej przez miasto i zamkniętej od zachodu kościołem parafialnym. Ten układ urbanistyczny został zatarty po II wojnie światowej[237].

Ilustracja 10: Nidzica wg C. Henneberger. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 102, Abb. 87.

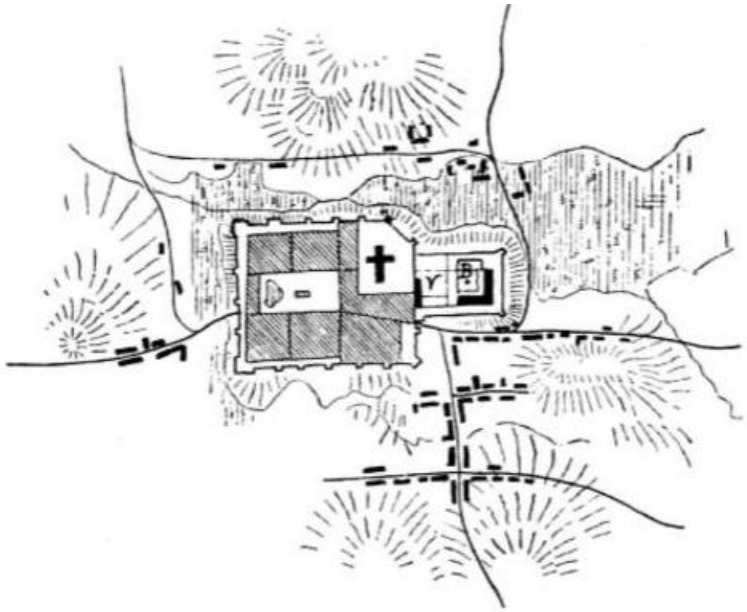
236A. M. Grabowski, *Podróże do Prus (1844),* opr. K. Pieradzka, Łódź 1946, s. 18.
237*Leksykon...*, s. 317-319.

Ilustracja 11: Iława wraz z okolicznymi miejscowościami i zamkiem na wyspie Wielka Żuława. XVIII w. (?) Najprawdopodobniej przerys planu z 1620 r. Za: Katalog planów, pomiarów... t. IV, płyta CD.

Olsztynek znajduje się w południowej części Pojezierza Olsztyńskiego, ok. 29 km na północ od Nidzicy i ok. 25 km na północny-wschód od Dąbrówna. Zamek usytuowany został na północny zachód od powstałego później miasta na niewielkim podwyższeniu i łączył się z jego systemem obronnym. Cały zespół osadniczy był usytuowany na półwyspie. Całość tworzyła nieznacznie wyniesioną płaszczyznę otoczoną rozlewiskami Jemiołówki i Jeziora Jemiołowo. Zamek powstał przy północnej części miasta, za murami i graniczył do 1945 r. z kościołem parafialnym. W chwili obecnej Jemiołówka przepływa przez Olsztynek zakrytym kanałem.

W obrębie Pojezierza Iławskiego istnieje jezioro rynnowe Jeziorak[238]. Znajduje się na nim jedna z największych wysp śródlądowych w granicach dzisiejszej Polski. Przy jej południowo-

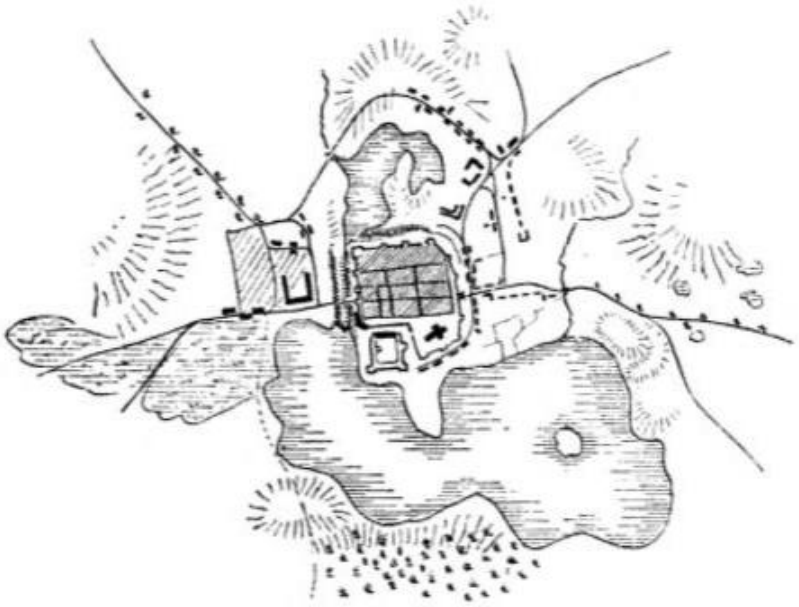
Ilustracja 12: Olsztynek wg J. M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 39, Abb. 31.

238Okolice Iławy, Pojezierze Iławskie omawia: E. Kulig, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, red. A. Wakar, Olsztyn 1972, s. 7-25.

wschodnim brzegu odkryto relikty gródka krzyżackiego, który mógł stanowić pierwszą warownią krzyżacką w okolicy. Murowany dwór krzyżacki zapewne znajdował się jednak w obrębie dawnych obwarowań miejskich Iławy[239]. Miasto leży na pofałdowanych terenach morenowych i sandrowych. Występuje tutaj urozmaicona rzeźba terenu. Okolice są mocno zalesione.

W odległości niecałych 30 km na północ od Iławy znajduje się wieś Karpowo. Nie znana jest dokładna lokalizacja dworu krzyżackiego, ale w okolicach wsi występują formy terenowe, które mogły być wykorzystywane w średniowieczu jako punkty budowy siedziby na podwyższeniu (np. niewielkie wzniesienie ok. 200 m na północny-zachód od stawu, ale miejsce to znam jedynie ze zdjęć satelitarnych). Potwierdzenie lokalizacji dworu wymaga badań terenowych.

W zachodniej części Pojezierza Mazurskiego, w obrębie Pojezierza Iławskiego, na terenie charakteryzującym się bardzo urozmaiconą rzeźbą i budową geologiczną, należy wymienić siedziby urzędnicze w Morągu i Miłakowie[240]. Możliwe, że również w miejscowości Zalewo znajdowała się jakaś warownia[241], ale należy do tej informacji podchodzić z dużą ostrożnością (pamiętajmy, że z Zalewa do Karpowa jest ok.10 km)[242]. Badania archeologiczne niewielkiego wzniesienia, które znajdują się po wschodniej stronie drogi z Zalewa do Pasłęka wykazały brak śladów osadnictwa i fortyfikacji[243].

Ilustracja 13: Morąg wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 84, Abb. 70.

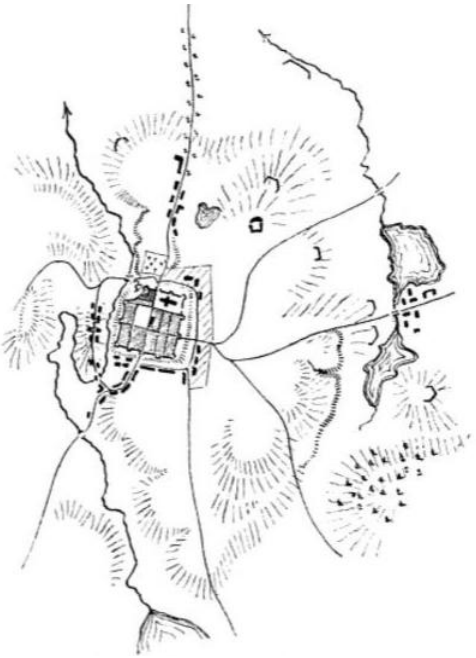
239Patrz rozdział 5 i 8.

240N. Ostoja-Lniski, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973, s. 7.

241A. Łukaszewski, *Zalewo,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 124

242W tej samej książce, którą cytuję powyżej znajduje się informacja, że zamku w Zalewie nie było: E. Celińska, *Zabytki,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 133. Do informacji zamieszczanych w pracach z serii *Z dziejów miasta i powiatu* należy podchodzić bardzo ostrożnie.

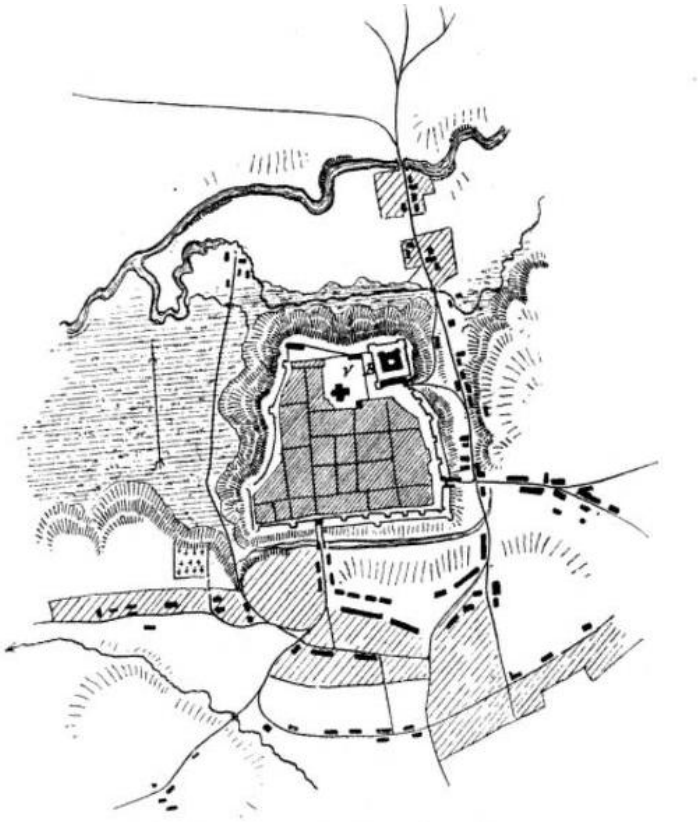
243Z. Kobyliński, J. Nitychoruk, K. Rabiega, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska, M. Żurek, *Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim,* [w:] *Archaeologia Heraditas 2...*,s.267.

Ilustracja 14: Miłakowo wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 60, Abb. 48.

Morąg od północnego-wschodu graniczy z Jeziorem Skiertąg, a od południowego zachodu z tzw. Rozlewiskiem Morąskim, czyli osuszoną częścią Jeziora Morąskiego. Zamek znalazł się na szerokim cyplu, wchodzącym w ostatnie z wymienionych jezior. Morąg znajduje się „*(...) w okolicy górzystej, w łąki i bory obfitującej; gleba piaszczysta i gliniasta (...)*”[244].

Miłakowo znajduje się ok. 16 km na północny-wschód od Morąga. Miasto powstało nad rzeką Miłakówką, stanowiącą lewy dopływ Pasłęki. Miłakowo powstało „*(...) w pagórkowatej, lesistej okolicy, z gruntami zwirowemi, piaskowemi, przerywanymi bagnami i torfiskami (...)*”[245]. Zamek znalazł się w obrębie murów miejskich, a dokładniej w ich północno-wschodnim narożu, w miejscu wzniesienia opadającego do rzeki Miłakówki.

Ilustracja 15: Pasłęk wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 42, Abb. 32.

W odległości niecałych 10 km od siebie znajdują się Przezmark i Mortąg. W pierwszej z miejscowości zachowały się ruiny zamku, a właściwie jedynie przedzamcza z wieżą, które z trzech stron otoczone są wodami Jeziora Motława Wielka. W miejscu zamku głównego widoczne jest obecnie jedynie mocno zarośnięte wzniesienie. Natomiast w Mortągu w XIX w. odkryto w ogrodach tamtejszej leśniczówki relikty murów[246],

244*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,* t. VI, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 672.

245*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,* t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884, s. 206.

246Więcej informacji na ten temat patrz rozdział 5.

które mogły stanowić pozostałości siedziby krzyżackiej. Na południe od tej lokalizacji znajduje się wyschnięte jezioro.

W okolicach Pasłęka graniczą ze sobą: Żuławy Wiślane, Pojezierze Iławskie, Wysoczyzna Elbląska i Równina Warmińska. Przeważają na tym obszarze gleby brunatne. Główną rzeką jest Pasłęka, drugą co do wielkości jest Dzierzgonka, a trzecią Bauda. Marcin Kromer w XVI w. w następujących słowach opisał Pasłękę: „*Passarja pod miastem xiążęcym Holsztynem czyli Hochsteinem, i dotknąwszy miast Morango, Libstandt, Brusberg i Heibeil, wpada do odnogi Kurońskiej czyli Hafu...*”[247]. Opis ten informuje nas m.in. jakie siedziby krzyżackie, wymienione także na wcześniejszych stronach, łączyła ta rzeka w przeszłości. Spośród wód powierzchniowych należy również wyróżnić Jezioro Drużno, do którego odprowadzane są wody z zachodu i południowego-zachodu[248].

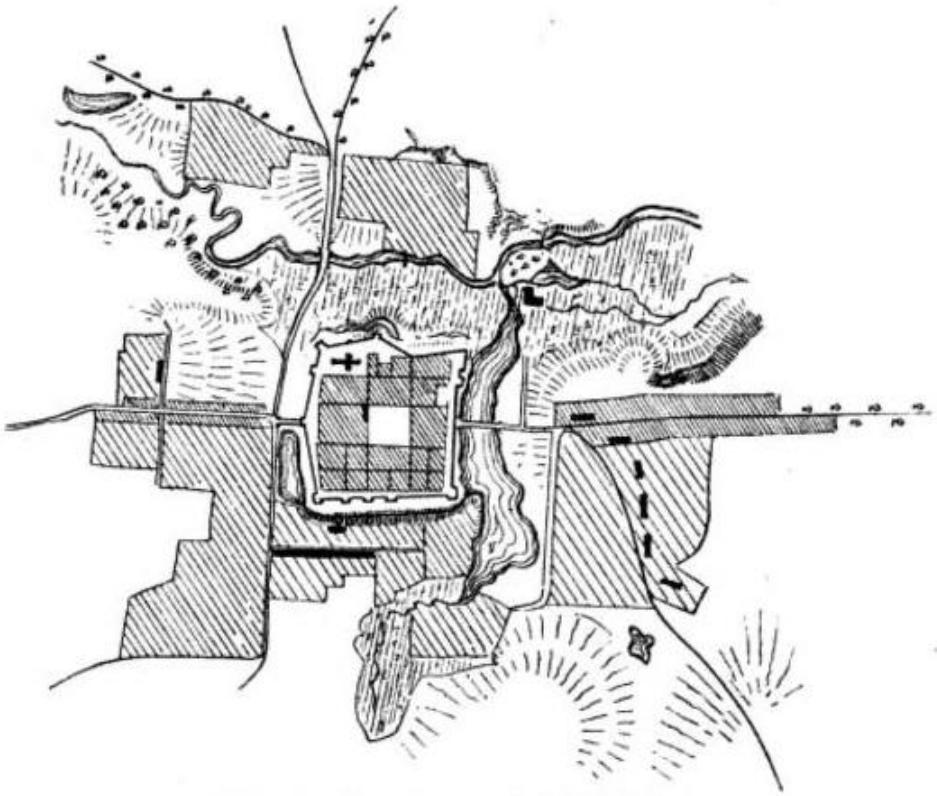
Zamek w Pasłęku powstał prawdopodobnie w miejscu pruskiego grodu, ale wymaga to weryfikacji archeologicznej[249]. Zamek, a w zasadzie także i miasto znajdują się na wzniesieniu. Od północy, wschodu i zachodu opadało ono stromą i wysoką skarpą w kierunki doliny rzeki Wąskiej, stanowiącej dopływ Jeziora Drużno. Warownia została zlokalizowana na północno-wschodnim krańcu cypla. Tuż przy krawędzi zbocza wybudowano zewnętrzne mury, które łączyły się z fortyfikacjami miejskimi.

Młynary znajdują się na południowo-wschodnim krańcu Wysoczyzny Elbląskiej. Miasto leży w odległości ok. 16 km na północ od Pasłęka, nad rzeką Baudą. Lokalizacja tamtejszej siedziby urzędnika krzyżackiego nie jest potwierdzona. Przypuszczalnie znajdowała się ona w północnej części obwarowań miejskich, gdzie zachował się się zbudowany z głazów granitowych występ w murze. Miejsce to posiada pewne naturalne cechy, które predestynują je do umiejscowienia tego typu obiektu. Jest tam bowiem niewielkie wzniesienie nad samą rzeką.

247M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i rzeczypospolitej królestwa polskiego,* przekł. W. Syrokomla, Wilno 1853, s. 24.

248R. Kostecki, *Warunki fizjograficzne,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 11-26.

249O grodzie pisał przykładowo: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 225.

Ilustracja 16: Młynary wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. III, s. 93, Abb. 79.

Na obszarze Wysoczyzny Elbląskiej znajdują się również Kadyny. Nie jest znana dokładna lokalizacja tamtejszego dworu krzyżackiego. Można jedynie przypuszczać, że znajdował się on w miejscu obecnego klasztoru OO. Franciszkanów lub barokowego pałacu.

Na południe od Elbląga (ok. 16 km) i na zachód od Pasłęka (ok. 25 km) znajdują się Markusy. Nie wiemy gdzie znajdował się dwór tamtejszego urzędnika krzyżackiego. Przy wsi przepływają rzeki Balewka oraz Dzierzgoń.

Przenieśmy się teraz na północny-wschód. W okolicach Bartoszyc graniczą ze sobą Wzniesienia Górowskie i Nizina Sępopolska. Pierwszy obszar jest mało urodzajny i dosyć bagnisty. Ponad owe bagna wyrastają wyniesienia, które miejscami przekraczają 200 m n.p.m. Nizina Sępopolska jest pokryta bardziej sprzyjającymi uprawie glebami. Przez ten obszar także przepływają Łyna i Guber[250]. Zamek w Bartoszycach wybudowano na lewym brzegu Łyny. W miejscu tym rzeka silnie meandruje. Na rycinie Hartknocha możemy dostrzec, że warownia znajdowała się na wzniesieniu.

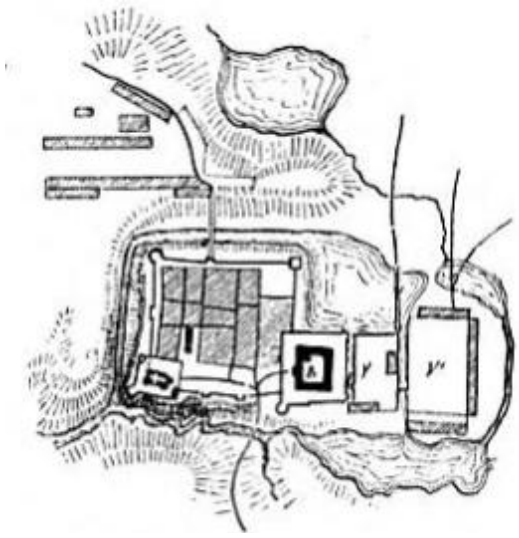
Żelazna Góra znajduje się ok. 17 km od Braniewa. Przyjmuje się, że dwór znajdował się w centrum wsi, tuż przy kościele. Tamtejszy urzędnik odpowiadał m.in. za gospodarkę zasobami puszczy natangijskiej. Niewiele dalej na wschód, w miejscowości Piele także znajdowała się

250K. Borowicz, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 8-9.

siedziba krzyżacka. Jako lokalizację tamtejszego dworu E. J. Guttzeit podał miejsce leżące na wschód od młodszych (XVIII w.) zabudowań dworskich, które miejscowi mieli wówczas określać jako *Alten Hof*[251]. Bez badań archeologicznych nie możemy jednak wykluczyć, że późniejszy dwór powstał w miejscu krzyżackiego.

Tereny dawnej Barcji leżą na obszarze trzech krain fizyczno-geograficznych: Równiny Sępopolskiej (południowy kraniec Niziny Pruskiej), Pojezierza Mrągowskiego i Krainy Wielkich Jezior Mazurskich[252]. „*Bartenland albo Barcka, ziemia z Mazowszem i Litwą, mówi Gwagnin 70 jeziorami i wielkimi puszczami graniczy się, a od Galindyi wielkim iednym jeziorem, miasta znacznieysze Barten, Rynno, Instenburg i inne*"[253]. Pod względem gleb wykształciły się na tym obszarze typy: bielicowe, brunatne, czarne ziemie, mady glejowe i hydrogeniczne. Nie licząc obszaru Równiny Sępopolskiej tereny te są dosyć urozmaicone pod względem ukształtowania powierzchni. Główną rzeką jest do dnia dzisiejszego Guber, będący dopływem Łyny[254].

Właśnie nad Gubrem znajduje się Kętrzyn. Zamek krzyżacki został usytuowany w południowo-wschodnim narożu miasta, a w zasadzie przylegał w tym miejscu do murów miejskich od zewnątrz. Od południowego-wschodu znajdował się staw, którego woda napędzała przyzamkowy młyn. Pierwotna, drewniano-ziemna warownia znajdowała się prawdopodobnie w innym miejscu, ponieważ usytuowanie zamku sugeruje wydzielenie tego miejsca przy rozplanowywaniu miasta, ale ustalić mogą to jedynie badania archeologiczne.

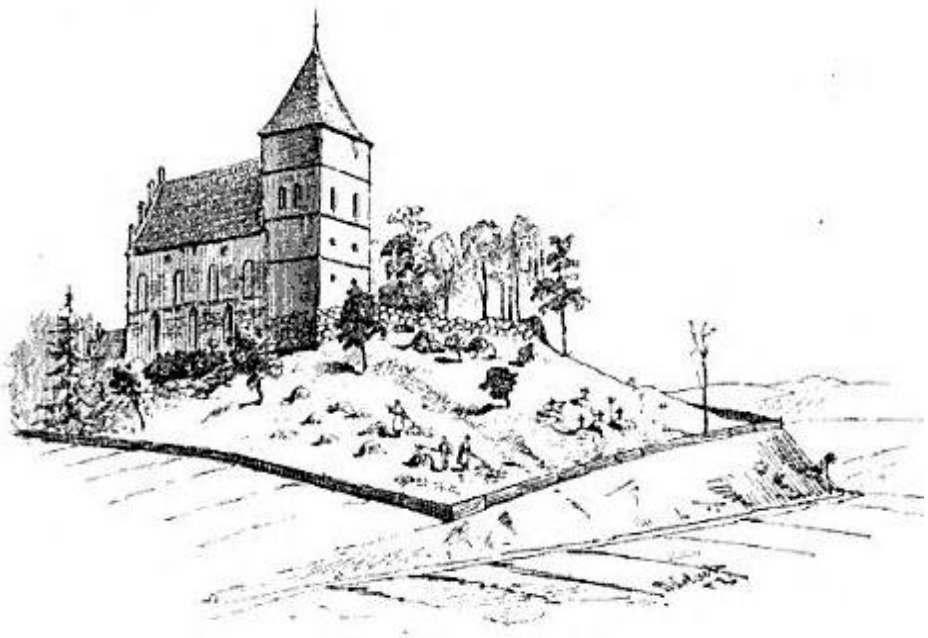

Ilustracja 17: Kętrzyn wg J.M. Guise. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. II, s. 150, Abb. 105.

Garbno znajduje się ok. 9 km na północny-zachód od Kętrzyna. Przepływa tam struga Rawa, stanowiąca prawy dopływ Gubra. Był to teren dosyć bagnisty. Zamek znajdował się na niewielkim wzniesieniu. Sama nazwa, zarówno średniowieczna *Lamgarben* (*garbis* - wzgórze), jak i współczesna informuje o istnieniu tam wzgórza[255].

251E. J. Guttzeit, *Natangen...*, s. 170-174.
252J. Oryńczak, *Środowisko geograficzne,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 10; patrz także: *Z badań środowiska geograficznego w powiecie Mrągowskim,* red. J. Kondracki, Warszawa 1959.
253T. Święckicki, *Opis starożytnej Polski,* t. 1, Warszawa 1816, s. 376.
254J. Kondracki, *Polska północno-wschodnia*, Warszawa 1972, s. 71.
255A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego,* Kraków 1927, s. 134.

Natomiast ok. 10 km na południe od Kętrzyna położone są Bezławki. Zamek stoi na wzgórzu w pobliżu rzeki Dajna, stanowiącej lewy dopływ Gubra. Budowa wzgórza zamkowego

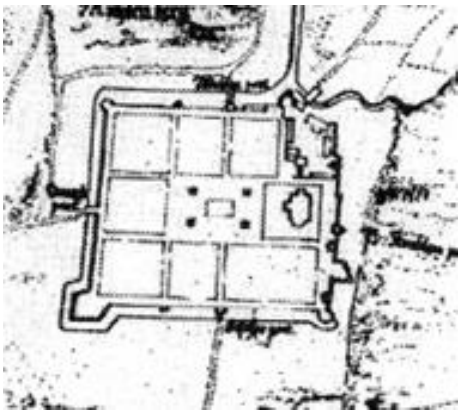

Ilustracja 18: Kościół/zamek w Bezławkach. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. II, s. 17, Abb. 11.

została rozpoznana podczas interdyscyplinarnych badań zamku i jego otoczenia[256].

Sątoczno znajduje się ok 30 km na północny-zachód od Kętrzyna. Zamek stał tuż przy ujściu Sajny do Gubra. Dom zamkowy znajdował się na niewielkim wzniesieniu.

Północno-wschodnie tereny Pomorza zajmuje Pobrzeże Kaszubskie. Mezoregion ten posiada specyficzną rzeźbę terenu. Formą dominującą na Pobrzeżu jest morena płaska lub lekko falista. Na Wysoczyźnie Lęborskiej spotyka się drobne pola sandrowe, które układają się w dwa wyraźne ciągi małych wzniesień czołowomorenowych[257]. Ośrodki urbanistyczne rozlokowano tutaj wzdłuż wybrzeża Zatoki Gdańskiej (np. Puck) oraz Pradoliny Redy-Łeba (np. Lębork).

Ilustracja 19: Plan Pucka na mapie F. Getken. Za: J. Kruppe, M. Milewska, Dzieje zamku..., s. 21, ryc. 3.

Zamek pucki zbudowany został na skraju cyplowatego wzniesienia, które przylegało do północno-zachodniego narożnika miasta. Pobrzeże Zatoki Puckiej znajdowało się około 4,5 metra niżej. Od strony zachodniej płynął ku zatoce ciek wodny oraz

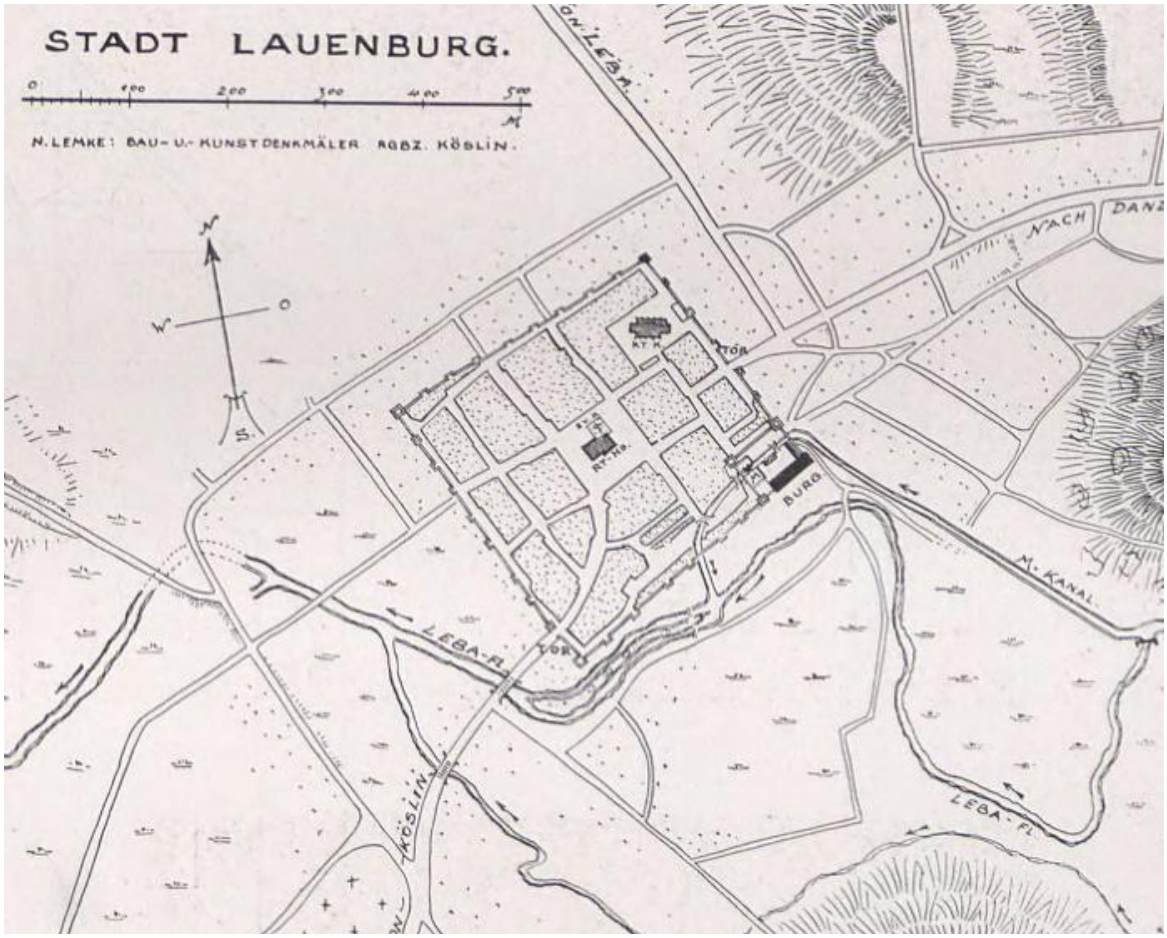
256E. Smolska, P. Szwarczewski, *Geologia i geomorfologia okolic wzgórza zamkowego w Bezławkach, gm. Reszel,* [w:] *Bezławki...,* s. 39-43.

257B. Augustowski, *Pomorze*, Warszawa 1977, s. 273-274; środowisko geograficzne, w krótszej, przystosowanej do wymogów pracy o osadnictwie (jednak w zakresie nowożytności) przedstawił także: K. Mikulski, dz. cyt., s. 20-30.

rozciągały się bagniste tereny doliny rzeki Płutnicy. „*Klimat ostry, morski i zdrowy; gleba nadzwyczaj urodzajna, tak że okolica P. stanowi oazę pośród piaszczystej ziemi kaszubskiej*”[258].

Zamek w Lęborku powstał w obrębie murów miejskich, a dokładniej w ich południowo-wschodnim narożniku. Niedaleko przepływa rzeka Łeba. Przez dziedziniec zamkowy przeprowadzono kanał nawadniany wodami z fosy.

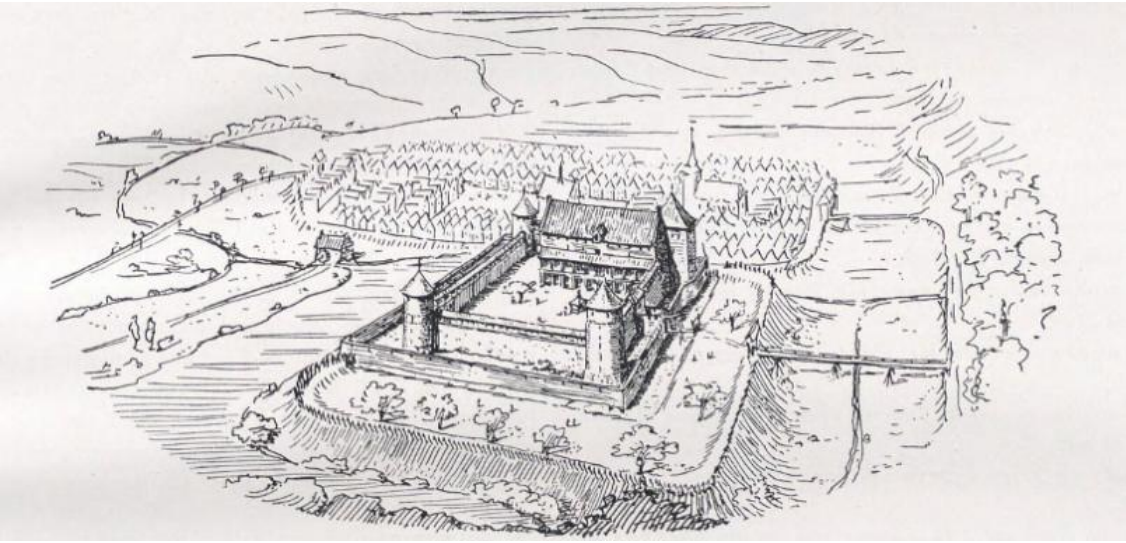
Sulmin znajduje się ok. 13 km od centrum Gdańska. Znajdowały się tam nowożytne zabudowania dworskie na cyplu wyniesienia w centrum wsi. Obok znajdują się podmokłe łąki i stawy. Jest to w chwili obecnej jedyna propozycja lokalizacji średniowiecznego dworu.

Ilustracja 20: Lębork wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 11, Abb. 18.

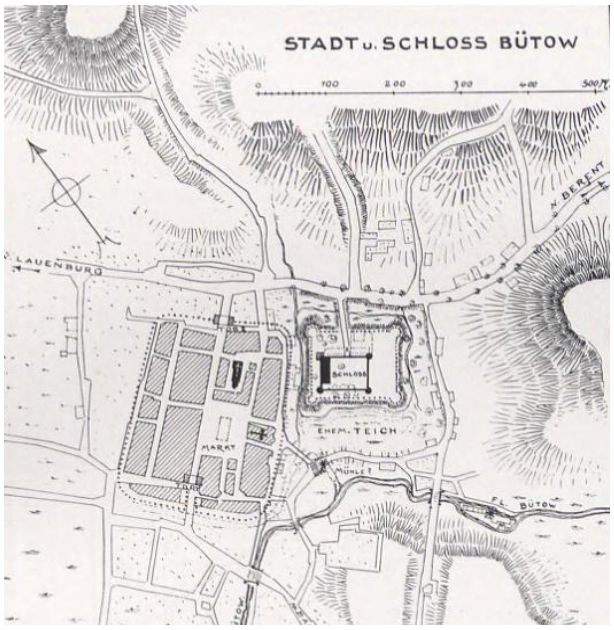
258*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,* t. IX, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888, s. 268.

Spośród Pojezierzy Zachodniopomorskich interesujące dla nas jest Pojezierze Bytowskie. Obejmuje ono zgrupowania wzniesień czołowomorenowych. Od północy Pojezierze to obniża się ku pobrzeżu, a od południa przechodzi w sandry. Głównym surowcem tego obszaru, do dnia

Ilustracja 21: Zamek w Bytowie wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 39, Abb. 76.

dzisiejszego, pozostaje drewno. Na jego obszarze znajdują się wzgórza morenowe przekraczające wysokość 200 m (Siemierzycka Góra przekracza 250 m)[259]. Jest tutaj znaczna ilość jezior, ale niewielkich.

Ilustracja 22: Bytów wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 41, Abb. 77.

Na terenie Bytowa funkcjonowała wcześniejsza od zachowanej do dzisiaj w postaci murowanej, siedziba prokuratora krzyżackiego. Antoni Pawłowski uważał, że pierwotnie

259J. Szukalski, *Warunki naturalne powiatu bytowskiego*, [w:] *Dzieje ziemi bytowskiej*, red. S. Gierszawski, Poznań 1972, s. 15.

znajdowała się ona na terenie grodu wzniesionego przez Henninga Behra, który zdaniem archeologa, najprawdopodobniej był zlokalizowany na wzgórzu w widłach rzek Bytowej i Borui[260]. Zachowany do dnia dzisiejszego zamek wybudowano na cyplu wzniesienia morenowego, tuż przy bardzo stromych zboczach: zachodnim i północnym. U jego podnóża znajdowało się miasto. Nieco ponad 100 m od zamku płynęła rzeka Bytowa. Aleksander Czechowski opisując powiaty bytowski i lęborski stwierdził, że „*jest to bodaj najniejgościnniejsza część pasa wybrzeżnego. Od morza, aż hen ku południowi, ciągną się szczere, nieurodzajne i w części nieurprawiane piaski (*tutaj Czechowski za bardzo uogólnił – M. K.*), wśród których są rozsiane rzadko małe wiosczyny i niewielkie miasta. Nad morzem piaski te niewiele wystają ponad poziom wód Baltyku, i tworzą lekko sfałdowaną równinę, otaczając olbrzymie jeziora, a raczej zatoki, wypełnione wodą słodną, a na brzegach na milowych przestrzeniach zarośnięte torfem*"[261].

Założenie krzyżackie w Białym Borze znajdowało się na południe od miasteczka na półwyspie Jeziora Bielsko (miejscowość znajduje się na przesmyku między jeziorami Bielsko i Ławiczka, w dolinie rzeki Białej). Dwór posiadał wspólny system obronny wraz z miastem w postaci wałów i fos. Biały Bór nie doczekał się obwodu murowanego, a jedynie murowanych bram.

Siedziba zakonna w Czarnem powstała na północ od miasta, nad brzegiem rzeki Czarnicy, na nieregularnym, trapezowatym kopcu o wymiarach 40 x 58 x 60 m[262]. Czarne znajduje się ok. 28 km na zachód od Człuchowa, gdzie znajdowała się siedziba komtura.

W Dolinie Gwdy również możemy doszukiwać się dawnych siedzib zakonnych. Miejscowość Lędyczek leży na lewym brzegu Gwdy, która stanowiła jednocześnie granicę państwa krzyżackiego, i nad jej lewym dopływem Dobrzynką. W północnej części miasta przepływa Sczyra. Od zachodu uchodzi do Gwdy rzeka Czarna. Pobliskie tereny są mocno zalesione. W przypadku zamku w Lędyczku istnieją spory dotyczące jego lokalizacji[263]. Funkcjonuje hipoteza, że zamek znajdował się na niewysokim wzniesieniu, usytuowanym na południowym brzegu rzeki Debrzynki[264]. W rowie strzeleckim z okresu II wojny światowej odnaleziono żelazny topór i cynową sosjerkę datowaną na I połowę XV w. Ów rów znajdował się na terenie wzgórza po lewej stronie drogi z Jastrowia do Lędyczka, w zakolu rzeki Czarnej. Postawiono więc hipotezę, że znajdował się tam krzyżacki zamek[265]. Jak zauważył D. Piasek, miejsce wskazane przez archeologów opisujących to znalezisko znajduje się na zachodnim brzegu Gwdy, czyli poza

260A. Pawłowski, *Zamek w Bytowie...*, s. 21.

261A. Czechowski, *Opis ziem zamieszkanych przez Polaków pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym, artystycznym, przemysłowym, handlowym, statystycznym,* t. 1: *Ziemie polskie w Prusach,* Warszawa 1904, s. 295.

262 B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...,* s. 1-8

263T. Ciasnocha, K. Wachowski, *Krzyżacki zamek w Lędyczku na Pomorzu odnaleziony,* AHP, t. 17, 2007, s.273; D. Piasek, *Lokalizacja zamku krzyżackiego w Lędyczku,* [w]: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego 1940-1999*, red. W. Długokęcki, Gdańsk 2010, s. 243-255.

264H. Janocha, F. J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego,* Koszalin 1990, s. 109.

265T. Ciasnocha, K. Wachowski, dz. cyt., s.273

granicami dawnego państwa krzyżackiego. Wspomniany autor przytacza informacje, że wieś Lędyczek leżała „przed zamkiem", a z końca XVIII w. pochodzą wiadomości o wykopaliskach na pagórku zwanym Grodzisko. Znaleziono wówczas groty i fragmenty ceramiki. Nie ma jednak danych odnośnie lokalizacji owego miejsca. D. Piasek uważa, że chodzi o wzniesienie kryjące ruiny zamku „*gdzieś w obrębie osady*"[266]. Podjął on próbę rekonstrukcji układu komunikacyjnego okolic Lędyczka w nowożytności i przyjął, że być może odzwierciedlała ona również stan z późnego średniowiecza. Na tej podstawie oraz wcześniej przytoczonych danych stwierdził, że najbardziej prawdopodobnym miejscem, w którym mógł powstać zamek była północno-wschodnia część Lędyczka[267]. Był to najbardziej na południowy-zachód wysunięty obiekt warowny i siedziba urzędnicza państwa krzyżackiego.

Przechodząc do Pojezierzy Wschodniopomorskich zacznę od Pojezierza Kaszubskiego. Stanowi ono przedłużenie Pojezierza Bytowskiego. Składają się na nie głównie obszary wysoczyznowe. Znajdują się tam również liczne wzniesienia czołowomorenowe oraz rynny jeziorne. Powierzchnię regionu pokrywają słabe piaski bielicowe. Obfitość rzek i jezior sprzyjała od początku rybołówstwu.

W południowej części Pojezierza znajduje się Kościerzyna, gdzie należy doszukiwać się dawnej siedziby urzędników krzyżackich. W pobliżu miasta znajdują się liczne jeziora np. Gałęźne,

Ilustracja 23: Skarszewy w 1661 r. Za: http://wolneforumgdansk.pl/files/fot_4_210.jpg

266D. Piasek, *Lokalizacja zamku krzyżackiego w Lędyczku...*, s. 247.
267Tamże, s. 254.

Kapliczne i Wierzysko, będące najbliżej. Trudnym zadaniem jest wskazanie dokładnego miejsca, w którym znajdowała się siedziba krzyżacka, ponieważ nie dysponujemy żadnymi bliższymi przesłankami.

Około 27 km na północ od Kościerzyny położone jest Miechucino. Miejscowość leży nad rzeką Łebą oraz Jeziorem Wielkim, Miechucinko i niewielkim Jeziorem Kosolinka. W tym wypadku również nie jest znana dokładna lokalizacja tamtejszej siedziby krzyżackiej.

Około 35 km na wschód od Kościerzyny znajdują się Skarszewy. Zamek w Skarszewach wzniesiono w miejscu wcześniejszej wieży Joannitów. Miejsce to znajduje się na cyplu o stromych, wysokich na ponad 10 m zboczach. Obiekt ten graniczył z miastem. Na południowym obszarze miasta znajduje się Jezioro Borówno Wielkie. Przez Skarszewy przepływa także rzeka Wietcisa, stanowiąca lewy dopływ Wierzycy.

Mirachowo znajduje się jedynie ok. 7 km na północ od Miechucina. Domniemaną lokalizacją dworu mirachowskiego jest miejsce, w którym pobudowano zespół dworski o metryce XVII/XVIII-to wiecznej. Obok wsi znajduje się także Jezioro Bąckie.

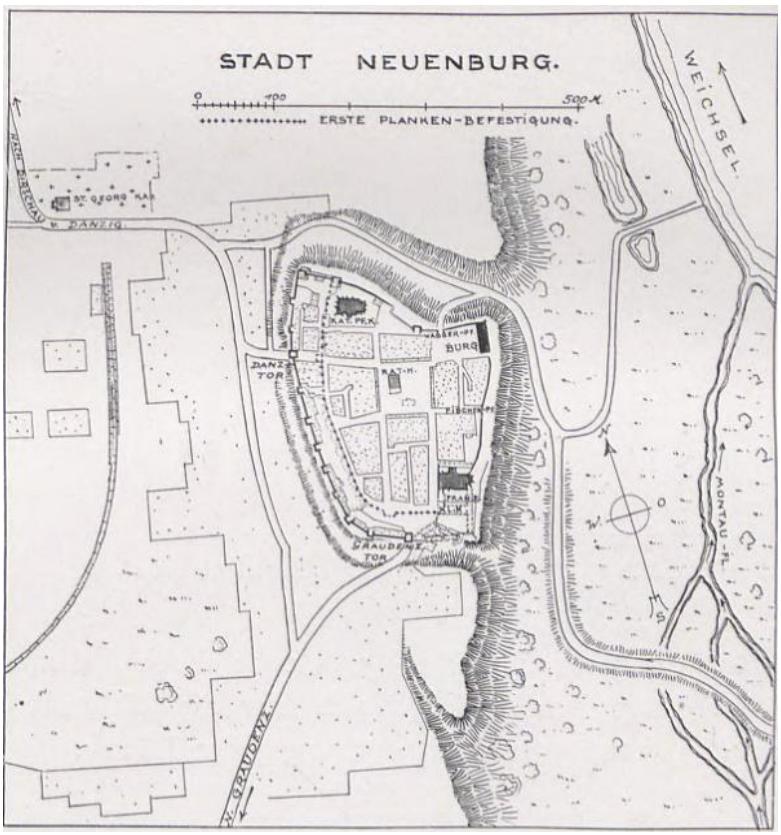
Na południu, ok. 18 km od Kościerzyny położona jest Stara Kiszewa. Zamek Kiszewski znajdował się „*(...) na bitym trakcie kościersko zblewskim, w obronnym miejscu nad Wierzycą (...)*”[268]. Badania archeologiczne wykazały, że warownia powstała na terenie wcześniej użytkowanym (i to nawet dwufazowo). Otwartą natomiast pozostaje kwestia, czy należy tutaj mówić o wcześniejszym grodzie, czy jedynie otwartej osadzie[269]. Przedzamcze powstało chyba na tzw. surowym korzeniu. Był tutaj nieznacznie wyniesiony, przestrzenny półwysep. Całość otaczało z trzech stron starorzecze. Oprócz Wierzycy do najważniejszych wód powierzchniowych w okolicy należą jeziora Krąg i Hutowe.

Pojezierze Starogardzkie ma zarys granic zbliżony do trójkąta. Różni je od Pojezierza Kaszubskiego znaczne obniżenie terenu oraz spokojne ukształtowanie. W 1831 r. Aleksander Ekielski opisał okolice pomiędzy Starogardem, a Tczewem: „*Przejazd do miasta od Tczewa około Młyna jest romansowy. - W około widać rozciągające się lasy, ozdoby polskiej ziemi*”[270]. Dominującą formą Pojezierza jest wysoczyzna dennomorenowa. Wcina się w nią dolina Wierzycy. Około 14 km od Tczewa znajduje się Sobowidz. Tamtejszy zamek wzniesiono na półwyspie Jeziora Sobowidzkiego. Pomiędzy tymi miejscowościami leży wieś Zajączkowo, gdzie również znajdował się dwór wójtów tczewskich, ale wskazanie miejsca, w którym się znajdował, nie jest już oczywiste.

Na terenie Pojezierzy Wschodniopomorskich można wyróżnić miejskie warownie w

268*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 113.
269Z. Hołowińska, dz. cyt., s. 214.
270A. Ekielski, *Wspomnienia z podróży z Elbląga do Awinionu odbytej w roku 1831 (urywek z pamiętnika),* Kraków 1931, s. 15.

Tczewie i Nowem. Druga z nich posiadała także wybitne walory obronne. Z miejsca, w którym się znajduje zamek, rozciąga się widok na całą dolinę Wisły, razem z jej przeciwległym brzegiem. Na zachód od zamku, w północnej partii murów miejskich i bezpośrednim sąsiedztwie założenia znajdowała się Brama Wodna. Nieco dalej, w tym samym kierunku, umiejscowiona została fara. Na południowy-zachód od zamku znajdował się rynek, a na południu, niemal w południowo-zachodnim narożniku umiejscowiono klasztor franciszkanów. Pomimo odkrycia na terenie Tczewa reliktów architektury gotyckiej, które zinterpretowano jako pozostałości zamku, kwestia lokalizacji

Ilustracja 24: Nowe wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 13, Abb. 23.

siedziby wójta wciąż budzi pewne kontrowersje[271].

Przesuwając się na południe od Tczewa, wzdłuż Wisły dotrzemy do Międzyłęża, który znajduje się ok. 18 km dalej. Miejscowość „*(...) leży już na nizinach Wiślanych między łęgami (...)*"[272]. Nie jesteśmy jednak obecnie w stanie zlokalizować siedziby urzędnika krzyżackiego, który przez pewien czas rezydował w Międzyłężu. Okolica jest bardzo płaska. Trudno z tego względu wskazać na konkretne miejsce. Pomocne mogłyby się okazać w tym względzie badania powierzchniowe. Około 14 km dalej na południowy-zachód znajduje się wieś Pomyje. Tamtejszy dwór i folwark także nie zostały zlokalizowane w terenie.

271Patrz rozdział 5.

272*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 375.

Obszar Borów Tucholskich bywa niekiedy określany również Równiną Tucholską ze względu na płaskie ukształtowanie powierzchni[273]. Region pokrywają dosyć zwarcie lasy sosnowe. Występuje tu znaczna ilość dużych jezior (np. Jezioro Karsińskie). Znajduje się tutaj olbrzymi obszar pokryty borami sosnowymi, ale jest to wynikiem późniejszego zalesienia. Pierwotnie dominowały tutaj buki i sosny. Zachowały się również do dzisiaj cisy, które mają ponad 600 lat i mogą pamiętać władztwo krzyżackie. Do najważniejszych miejscowości należą Brusy, gdzie należy się doszukiwać dworu krzyżackiego, ale nie jesteśmy obecnie w stanie podać nawet jego przybliżonej lokalizacji. „*(...) Brusy, bez kościółka, bez dworu lub pałacu, z walącemi się brudnemi chatami (...)*"[274]. Miejscowość jest „*(...) położona śród dobrych gruntów pszennych, ma znaczne bagniska torfowe (...)*"[275]. Niecałe 1,5 km na zachód od centrum Brus przepływa rzeka Niechwaszcz.

Również w oddalonych o ok. 3 km Kosobudach znajdowała się siedziba krzyżacka. Są tam XIX-to wieczne zabudowania dworskie, ale wg N. Benwitza średniowieczny dwór znajdował się na terenie ówczesnej remizy strażackiej. W 1800 roku miały być tam wciąż widoczne relikty murów[276]. W najbliższym sąsiedztwie Kosobud brak znaczących cieków wodnych. Korzenica przepływa ponad 2 km na wschód od centrum wsi. Niechwaszcz znajduje się w podobnej odległości na południowym-zachodzie. Obydwa cieki nie należą w chwili obecnej do zbyt pokaźnych. Jednak druga z rzek bierze początek właśnie w tych okolicach i za jej pomocą „*(...) obszerne łąki tu użyźniają*"[277].

Dwory w Brusach i Kosobudach tworzyły centrum klucza zaborskiego. Oprócz nich na tym obszarze znajdowała się siedziba rybickiego w Swornegaciach. Nie potrafię jednak podać nawet jej przybliżonej lokalizacji. Zabory to w większości teren nieurodzajnych sandrów, wśród których pojawiają się urodzajniejsze polany[278]. Zofia Hertingh w swoim przewodniku z początku XX w. napisała, że Kaszuby to „*(...) ziemia bowiem uboga jest i piaszczysta (...)*"[279]. Miejscowość Swornegacie leży nad rzeką Brdą, która łączy w tym miejscu jezioro Karsińskie (na południu) i Wytoczno (na północy). Po wschodniej stronie wsi znajduje się niewielkie jezioro Welsyk, a po

273B. Augustowski, *Pomorze...*, s. 314.

274C. Lubiński, *Szkice z ziemi i historyi Prus Królewskich. Listy z podróży,* Gdańsk 1886, s. 18. Na marginesie chciałbym zaznaczyć, że lektura listów C. Lubińskiego jest wielce interesująca. Autor wypowiada się w nich w sposób pejoratywny o Krzyżakach, ale wykazuje także dobrą znajomość dzieł J. Voigt, o którym zresztą również nie ma dobrego zdania. Mimo wszystko jest to ciekawe odzwierciedlenie umysłowości tamtych czasów.

275*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 392.

276N. G. Benwitz, *Komturei Schlochau und Tuchel, „*Preußische Provinzial Blatter", Bd. 3 (1830), s. 11

277*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 467.

278Z. Kratochwil, *Klucz zaborski w komturstwie tucholskim i starostwie tucholskim w latach 1330-1772,* „Rocznik Gdański", t. XLI, z.1, 1981, s. 91.

279Z. Hartingh, *Przewodnik po ziemi kaszubskiej. Kaszuby-Copoty-Gdańsk-okolice Gdańska-Oliwa-Malborg-Puck-Hela-Wejherowo-Warmja-Pelplin-Kartuzy,* Warszawa 1909, s. 7.

zachodniej Funka.

Około 30 km na południe od Starogardu Gdańskiego znajduje się Osiek. Zamek krzyżacki wzniesiono na małej wyspie (obecnie półwysep) położonej przy północnym brzegu jeziora Kałębie. Hydrografia okolic Osieka jest bardzo rozbudowana. Na zachodzie znajduje się jezioro Słone, na zachodzie Tuszynek. Na północy jest szereg niewielkich zbiorników, a na zachodzie płynie Wda (rzeka w tym miejscu meandruje; obecnie w linii prostej ok. 6 km od zamku).

Pojezierze Krajeńskie w znacznym stopniu zajmują utwory morenowe, a w mniejszym sandrowe. Na obszarze Pojezierza można spotkać wszystkie formy rzeźby glacjalnej, w tym system rynien jeziornych. Pośród gleb dominują bielicowe, które sprzyjają rolnictwu. Dwór w Chojnicach znajdował się na terenie tzw. Nowego Miasta przy murach miejskich na północ od kościoła farnego. W 1750 roku na jego miejscu wzniesiono kolegium oo. Jezuitów. W XIX w. umocnienia miejskie, przy których stał dwór opisano w sposób następujący: „*Szczątki starych murów, kilka nadkruszonych baszt i bram (...)*”[280]. Pomimo pojawiających się w literaturze wzmianek o urzędnikach rezydujących w Chojnicach prawdopodobnie nie była to siedziba urzędnicza, problem ten rozwinę w dalszej części pracy[281].

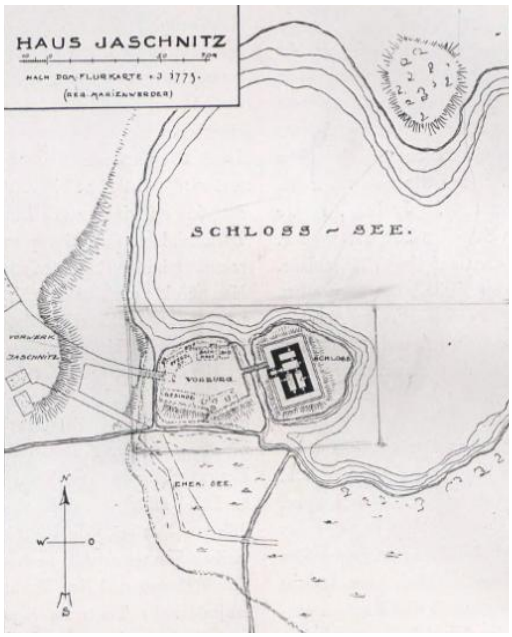
Ilustracja 25: Plan Chojnic z 1908 r. za: Adreßbuch der Stadt und des Kreises Konitz nach dem Stande vom 1. August 1908 : auf Grund amtlicher Unterlagen zusammenstellt, Konitz 1908.

O ile wiemy, że w Chojnicach istniał dwór, ale nie do końca jasne są jego funkcje, to w Debrznie możemy mówić jedynie o domniemanym dworze zakonnym. Jako jego lokalizację podaje

280C. Lubiński, *Szkie z ziemi i historyi Prus Królewskich. Listy z podróży,* Gdańsk 1886, s. 14.
281Patrz rozdziały 4 i 8.

się zazwyczaj zachodni odcinek obwarowań miejskich, gdzie miałby przylegać od wewnątrz do murów. W lokalnej tradycji miejsce to było określane jako „Klasztorek" lub „Jaskółcze Gniazdo"[282]. W literaturze funkcjonują także inne krzyżackie dwory miejskie, których listę przedstawię w rozdziale 8.

Na pograniczu Borów Tucholskich, Pojezierza Krajeńskiego i Doliny Brdy znajduje się Nowy Jasiniec. Nad jeziorem Zamkowym są widoczne ruiny zamku krzyżackiego. Zlokalizowane są ok. 25 km na północ od Bydgoszczy. Wieś leży na pagórkowatej wysoczyźnie morenowej. Zamek powstał na wzniesieniu, po północnej stronie strugi Krągiel, która wypływa z jeziora.

Ilustracja 26: Nowy Jasiniec wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 24, Abb. 55.

Żuławy Wiślane są unikalnym mezoregionem[283]. Jest to najmłodsza kraina geograficzna dzisiejszej Polski[284]. Tworzy je deltowa równina aluwialna Wisły. Głównym składnikiem aluwiów są namuły, z których powstały żyzne mady. Jest to obszar intensywnie użytkowany i przekształcany przez człowieka i to od wieków. Żuławy były i są do tej pory regionem wybitnie rolniczym. Zygmunt Gloger napisał o nim jako o słynnym z urodzajności[285]. Już w średniowieczu został on poddany licznym przemianom. Kolonizacji wiejskiej towarzyszyło powstanie systemu przeciwpowodziowego i odwadniającego. Tworzyły go wały i kanały[286]. Właśnie okres panowania krzyżackiego był niezwykle ważny dla dziejów zagospodarowania i przekształcenia krajobrazu Żuław, a znaczenie tego regionu wzrosło w momencie przeniesienia stolicy Zakonu do Malborka. W średniowieczu istniał obowiązek na rzecz obwałowywania Żuław i konserwacji wałów. W czasie tych prac wykorzystywano drewno, co stało się przyczyną zniknięcia lasów z krajobrazu tego obszaru[287]. Julian Ursyn Niemcewicz napisał, że nad Nogatem „*(...)potężny usypany wał za czasów jeszcze krzyżackich. Podobne wały ciągną się*

282D. Ptaszyńska, *Miejskie mury obronne w woj. koszalińskim,* Koszalin 1974, s. 35-38.

283B. Augustowski, *Charakterystyka geomorfologiczna,* [w:] *Żuławy Wiślane,* red. B. Augustowski, Gdańsk 1976, s. 175-188; J. Szukalski, *Żuławy Wiślane,* Warszawa 1975, s. 9-30.

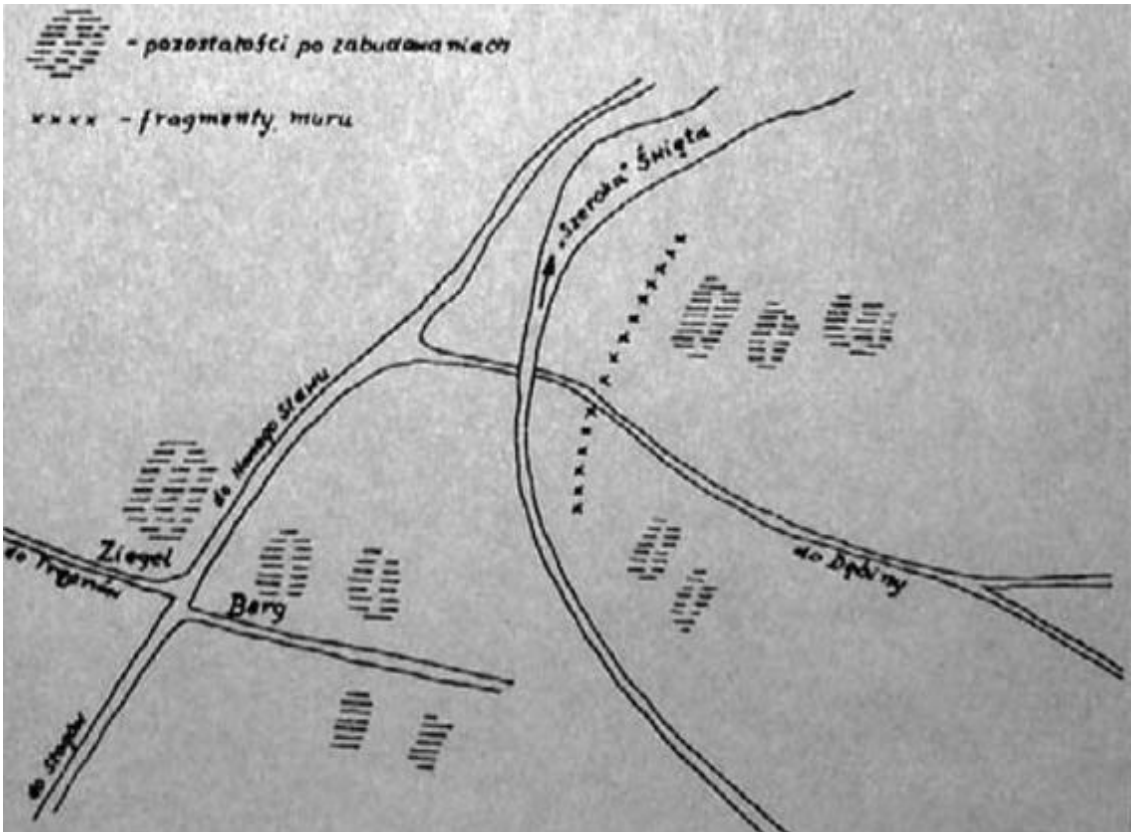
284R. Cieśliński, *Typy krajobrazów na wybrzeżu województwa pomorskiego i ich geneza*, „Problemy Ekologii Krajobrazu", t. XXVII, 2010, s. 92.

285Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski,* Kraków 1900, s. 159.

286W. Długokęcki, *Społeczeństwo wiejskie,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo,* red. E. Kubicka, K. Kwiatkowski, Warszawa 2008, s. 484; J. Makowski, *Wały przedziwpowodziowe Dolnej Wisły, historyczne kształtowanie, obecny stan i zachowanie w czasie znacznych wezbrań,* Gdańsk 1997, s. 102-116.

287S. Mielczarski, *Żuławy Wiślane w czasach krzyżackich,* [w:] *Żuławy Wiślane,* red. B. Augustowski, Gdańsk 1976, s. 83-87.

brzegami Wisły, aż do Gdańska i Friszhaff. Ileż pracy kosztowało usypanie szańców tak ogromnych(...)"[288]. Dalej J. U. Niemcewicz w bardzo obrazowy sposób opisuje krajobraz: „*Od samego Malborka aż do Tczewa, jedzie się bitą tamą, z rowami po obu stronach. Wszędzie obfite pastwiska, gęste, dobrze zbudowane wsie, ze staremi gotyckiemi kościołami, własność niegdyś dawnych Krzyżaków.*[289]" Także w XVIII w. bliżej nieznany podróżnik Krystian Gottlieb był poruszony krajobrazem Żuław pełnym młynów wodnych i „*tłustych krów pasących się na łąkach*", co ciekawe nie zachwycił go Malbork[290].

Ilustracja 27: Lokalizacja dworu w Laskach wg H. Lettau. Za: D. Piasek, Zamek krzyżacki w Laskach..., s. 78.

We wschodniej części Żuław znajduje się, wspominane wcześniej, Jezioro Drużno. Przy nim również istniała siedziba krzyżacka. Niektórzy lokalizują siedzibę urzędu w miejscowości *Knyphoffe,* identyfikowaną ze wsią Kukułki[291].

W Grabinach-Zameczku znajduje się wzniesienie zbudowane z materiałów polodowcowych. Ruiny zamku wraz z późniejszym dworem są zlokalizowane u ujścia Kłodawy do Motławy.

288J. U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte,* Paryż-Petersburg 1858, s. 246-247.

289Tamże s. 247.

290S. Hartmann, *Ziemie pruskie w relacjach z podróży Jana Arnolda von Brandta, Jana Bernoulliego, Karola Feyerabenda, Krystiana Gottlieba i Gotfryda Piotra Rauschnicka,* KMW 1, 2007, s. 103. Urodzajność Żuław była podkreślana nie tylko przez podróżników: B. M. Puchalska-Dąbrowska, *Literacki obraz ziem pruskich w angielskich relacjach z podróży z XVI-XVIII wieku,* KMW, nr 4, 2005, s. 496.

291*Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstwa malborskiego i dzierzgońskiego 1440-1445,* wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1997, s. VII.

Miejscowość pierwotnie podzielona była na Grabinę Zameczek i Grabinę Duchowną. Wieś położona jest ok. 20 km od centrum Gdańska i niecałe 40 km od Malborka.

Na terenie Żuław Wiślanych znajduje się również stanowisko archeologiczne w Mątowach Małych. Jest ono zlokalizowane we wsi ok. 2 km na wschód od Wisły i ok. 6,5 km od Nogatu. Zachowały się tam skromne relikty siedziby prokuratora i folwarku. W okolicach stanowiska dominują gleby, które nadają się dobrze do uprawiania pszenicy, rzepaku i roślin motylkowych[292].

W zakolu rzeki Świętej (właściwie Tuja, także Tuga), na jej prawym brzegu w Laskach funkcjonował zamek. Rzeka Święta stanowi dopływ Szkarpawy. Zamek znajdował się w bardzo niewielkiej odległości od Malbork (ok. 11 km na północny-zachód). W pobliżu położone są Lasowice Wielkie. Dwór i folwark krzyżacki znajdowały się na wschodnim krańcu obecnej wsi.

Kierując się dalej na północ (ok. 30 km od Malborka) dotrzemy do Szkarpawy. Tamtejszy zamek krzyżacki znajdował się prawdopodobnie w miejscu, które na przedwojennych mapach jest określane jako *Altes Schloss*. Rzeka Szkarpawa była niegdyś jednym z ramion Wisły.

Na Mierzei Wiślanej, oddzielającej Zalew Wiślany i Żuławy Wiślane położona jest osada Skowronki. Na tym piaszczystym wale miał się znajdować dwór krzyżackiego rybickiego. Opisy odkrycia jego reliktów prezentują się bardzo interesująco, brzmią wręcz niczym miejscowa legenda[293].

W obrębie terasy Wisły, ok. 1,5 km na wschód od jej brzegu, znajduje się stanowisko archeologiczne w Benowie. Dwór krzyżackiego urzędnika leśnego znajdował się na wzgórzu o wysokości ok. 16 m n.p.m. Blisko stanowiska znajduje się prawy brzeg Starego Nogatu. Wieś Benowo leży na skraju Puszczy Sztumskiej (ok. 19 km na południowy-zachód od Malborka), czyli obszaru wybitnie zalesionego.

Dziesięć kilometrów dalej na wschód leży Sztum. Zamek powstał na „przesmyku" między jeziorami Barlewickim i Zajezierskim. Ów „przesmyk" tworzyły trzy połączone mostami wyspy. Na największej powstało przedzamcze, które później przekształciło się w miasto, na środkowej znalazł się zamek, a na trzeciej prawdopodobnie dodatkowe zabudowania gospodarcze.

Możemy zaobserwować, że znaczne zagęszczenie siedzib urzędniczych w Prusach Właściwych znajdowało się na terenach Barcji. Mniej liczne były siedziby wzdłuż granicy z Mazowszem, a szczególnie na jej wschodnim odcinku. Wiele zamków i dworów istniało także w okolicach Malborka i wzdłuż Wisły. Niezbyt duża ilość siedzib urzędniczych znajdowała się także wzdłuż zachodniej granicy państwa. Pamiętajmy jednak, że nie wszystkie wymienione powyżej

292D. Bienias, *Charakterystyka środowiska przyrodniczego stanowiska archeologicznego w Mątowach Małych (gmina Miłoradz),* maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku.
293Patrz rozdział 4 i 5.

obiekty funkcjonowały w tym samym czasie. W dalszej części pracy zostanie podjęta próba rozmieszczenia tych założeń na osi czasu[294].

Stwierdzenie, że pod budowę miejsca siedziby średniowiecznej dobierano miejsce o cechach obronnych, bądź też sztucznie je umacniano jest truizmem. Można doprecyzować, że obiekty tego typu w państwie krzyżackim wznoszono w sąsiedztwie cieków i zbiorników wodnych. Lista siedzib zakonnych, które znajdowały się w znacznej odległości od wody byłaby wyjątkowo krótka. Wynikało to ze względów konieczności zaopatrzenia mieszkańców w wodę pitną, a także z zapewnienia odpowiedniej komunikacji drogą wodną z innymi siedzibami zakonnymi. Możemy dostrzec, że kilka obiektów wzniesiono na wyspach, co dodatkowo wzmacniało ich obronność (np. Ełk, Sztum, Wielbark, Nowy Jasiniec).

Nie budzi wątpliwości duża ilość warowni krzyżackich, a co za tym idzie ich znaczne zagęszczenie. Mapy przedstawiające rozmieszczenie zamków krzyżackich nie uwzględniają jednak większości dworów, które nie stanowią także głównego przedmiotu tej rozprawy, czyli nie stanowiących siedzib urzędników związanych z administracją terytorialną. Dwory tego typu znajdowały się zazwyczaj przy folwarkach. Nie stanowiły one ważnych punktów w systemie obronnym państwa krzyżackiego, ale mogły być miejscami postoju podczas podróży po kraju[295].

Część obiektów, prawdopodobnie ze względu na swoje funkcje nastawione głównie na gospodarkę i administrację, a nie działania militarne, nie była lokalizowana w miejscach o wybitnie obronnym charakterze. Oczywiście dochodzą tutaj kwestie urządzeń obronnych, i form, które zostaną omówione w dalszej części pracy.

294Patrz rozdziały 4 i 5.
295O funkcjach patrz rozdział 7.

4. Powstawanie siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich w kontekście przemian administracyjnych i osadniczych

Administrację krzyżacką najpełniej do tej pory opisał Sławomir Jóźwiak[296]. Największym atutem jego pracy jest moim zdaniem pokazanie, że budowa struktur państwa zakonnego w Prusach nie była jednorazową kreacją, a raczej mozolnym procesem, w którym nie ustrzeżono się błędów. W kilku słowach chciałbym w tym miejscu opisać strukturę i ustrój tego organizmu politycznego. Następnie przejdę do omówienia procesu powstawania siedzib niższych urzędników w kontekście przemian administracyjnych i osadniczych wewnątrz państwa krzyżackiego.

Na organizację władz i urzędów w państwie zakonnym wpływał fakt, że posiadało ono zarówno charakter feudalny, jak i teokratyczny. Na czele zakonu stał wielki mistrz, który był wybierany przez kapitułę generalną. Oprócz funkcji zwierzchnika organizacji monastycznej był on również władcą państwa.

Do czasu przeniesienia siedziby wielkiego mistrza do Malborka na terenie Prus istniały urzędy miejscowych mistrzów krajowych i ich zastępców. Byli to główni przedstawiciele wielkich mistrzów na tym obszarze. Po 1309 r. godność mistrza krajowego w Prusach występuje okresowo w latach 1321-1323.

296S. Jóźwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410. Rozwój-przekształcenia-kompetencje,* Toruń 2012. Jest to drugie wydanie pracy, która pierwotnie ukazała się w 2001 r. Oprócz tej i innych cytowanych w dalszej części prac S. Jóźwiaka należy wyróżnić: M. Grzegorz, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309-1454, Warszawa-Poznań*- Toruń 1987*;* tenże, *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego w latach 1308-1466,* Bydgoszcz 1997; J. Tandecki, *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 17-28; tenże, *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 29-54; tenże, *Administrative Divisions of the State of the Teutonic Order in Prussia,* [w:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th-16th century,* eds. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2015, s. 31-56; P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preußen vornehmilch im 15. Jahrhundert,* Köln-Graz 1965. Można także wskazać bardziej ogólne, przekrojowe opracowanie: S. Achremczyk, *Warmia i Mazury w historycznych podziałach administracyjnych,* [w:] *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa,* red. S. Fafiński, Olsztyn 2007, s. 5-14. Z prac poświęconych osadnictwu wyróżnię w tym miejscu: K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410,* Königsberg 1934; tenże, *Das Deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen,* Königsberg 1938; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV wieku,* Malbork 1992; G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początków XVIII wieku. Starostwa leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996; tenże, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku),* Olsztyn 2001; tenże, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy" (do1568 roku) – starostwa piskie, ełckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (Węgorzewskie),* Olsztyn 2002; Maksymilian Grzegorz przedstawił także w formie tabelarycznej osadnictwo Pomorza Gdańskiego z uwzględnieniem podziału na jednostki administracyjne w czasach panowania Zakonu: M. Grzegorz, *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309-1454,* Warszawa-Łódź 1990. Warto odnotować także: W. Wilkowski, *Krzyżacka polityka osadnicza i lokacyjna w ziemi świeckiej, człuchowskiej i tucholskiej,* Świecie 2015. Z pewną dozą krytycyzmu należy podchodzić do informacji zawartych w: S. Mielczarski, *Schyłek średniowiecza,* [w:] *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 roku,* red. M. Kowalewska, Gdańsk 1978, s. 67-92. Jest to jedynie wybór prac dotyczących administracji i osadnictwa państwa krzyżackiego w Prusach.

Kapituła generalna do połowy XIII w. składała się z mistrzów krajowych i najważniejszych urzędników zakonnych (wielki komtur, wielki marszałek, wielki szpitalnik, wielki szatny, podskarbi). Z czasem wykluczono z niej mistrzów krajowych zlikwidowanych prowincji, a po II pokoju toruńskim również mistrza niemieckiego (po 1489 także mistrza inflanckiego). Kapituła ograniczała nieco autonomiczność wielkich mistrzów. Musieli oni uzyskiwać jej zgodę przy ważniejszych nadaniach oraz przy wyborze niektórych urzędników. Od 1309 r. sytuacja nieco się zmieniła. Na rządy w państwie znaczny wpływ miał konwent malborski, na którego czele stał wielki mistrz, ale także inni dostojnicy, posiadający pięć tradycyjnie najzaszczytniejszych po wielkim mistrzu urzędów, jak wielki komtur, który był zastępcą wielkiego mistrza, wielki marszałek (jednocześnie komtur królewiecki), wielki szatny (pełniący również funkcję komtura dzierzgońskiego) oraz wielki szpitalnik (będący komturem elbląskim)[297]. Od końca tegoż stulecia urzędnicy ci wraz z podskarbim malborskim, komturem gdańskim i komturem toruńskim tworzyli swego rodzaju radę doradczą wielkiego mistrza, czy też, jak pisał H. Boockmann: „*często możemy przeczytać, że ci dostojni rycerze zakonni byli kimś w rodzaju ministrów pruskiego państwa zakonnego...*”[298].

Wspomniane przeniesienie siedziby wielkiego mistrza z Wenecji do Malborka w 1309 r. zmieniło znacznie sytuację wewnętrzną państwa zakonnego w Prusach. Do tego czasu najwyżsi dostojnicy krzyżaccy pojawiali się nad Bałtykiem sporadycznie. Podróż do Prus była dla nich kosztowna i trudna. Wielu badaczy uważa, że to wielki mistrz Konrad von Feuchtwangen był promotorem przeniesienia głównej siedziby do Prus[299]. Siegfried von Feuchtwangen, który był krewniakiem Konrada został wybrany na najwyższą godność zakonną w 1303 r., i to za jego urzędowania wielcy mistrzowie osiedli w Prusach. Zmieniło to system finansowania władz centralnych. Część dotychczasowych komturstw zaczęto przekształcać w wójtostwa i prokuratorstwa podległe bezpośrednio wielkim mistrzom. Ich dochody były przekazywane do centralnej kasy w Malborku, a co za tym idzie zmiany te miały na celu wzmocnienie pozycji wielkich mistrzów[300]. Z czasem powoływano także nowe urzędy niższej rangi.

W początkowym okresie pobytu zakonu w Prusach obszar tego kraju był podzielony na obszary podległe biskupowi Chrystianowi oraz te podległe Krzyżakom. Sytuacja zmieniła się w latach 1234-1243. Właściwie 1234 r. to dopiero początek wypraw krzyżackich na Prusów, ale z

297H. Boockmann, dz. cyt., s. 141; o wielkim szpitalniku, poza wymienioną dotychczas literaturą, pisał również np.: S. Giereszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość,* Gdańsk 1978, s. 21

298Tamże, s. 141.

299Wokół tego wielkiego mistrza miało także powstać tzw. stronnictwo - U. Arnold, *Mistrz niemiecki Konrad von Feuchtwangen i jego "stronnictwo pruskie" w zakonie krzyżackim pod koniec XIII i na początku XIV wieku,* [w:] Tenże, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk,* Toruń 1996, s. 102-129.

300H. Boockmann, dz. cyt., s. 142-143.

czasem opanowali oni większe terytorium[301]. Zakon otrzymał w sumie prawo do 2/3 ziemi, a cztery biskupstwa znajdujące się na tym obszarze do 1/3.

Z czasem Krzyżacy powiększali terytorium swojego kraju nie tylko poprzez włączanie terenów zajmowanych dotychczas przez ludność pruską[302]. Początki XIV w. przyniosły zdobycie Pomorza Gdańskiego[303]. W 1384 r. Krzyżacy zakupili od Jana Wedla ziemię świdwińską. Zakon chciał w ten sposób uzyskać bezpośrednie połączenie z Brandenburgią. Utworzono tutaj odrębne wójtostwo. W 1400 r. Krzyżacy kupili od Luksemburgów Drawsko, a w 1402 r. całą Nową Marchię[304]. Obszar ten nie był jednak traktowany jako część składowa Prus i nie stanowi przedmiotu niniejszej rozprawy.

Dla porządku należy jeszcze wspomnieć o innych czasowych nabytkach zakonu. W Dobrzyniu istniało efemeryczne komturstwo wzmiankowane w latach 1329-1332. Ziemia dobrzyńska była kilkukrotnie w rękach krzyżackich. Przynajmniej od 1337 r. była ona administrowana przez urzędników rezydujących na zamku w Bobrownikach. Istnieją również informacje o prokuratorze rypińskim oraz prokuratorze i wójcie w Górznie, którzy działali do 1343 r. W latach 1300-1302 Zakon zajął czasowo Kujawy Brzeskie. Próbowano wówczas stworzyć komturstwo w Brześciu. Ponownie dzielnica ta została podbita w 1332 r. Około 1338 r. utworzono wójtostwo w Przedczu. Urzędy te jednak zlikwidowano w 1343 r., kiedy Kujawy powróciły do Polski. Czasowo, głównie drogą zastawów, Krzyżacy byli w posiadaniu ziemi wiskiej (1382-1401), ziemi zawkrzańskiej (1384-1399) oraz płońskiej (1389-1399)[305]. W latach 1398-1409 Zakon kontrolował również Gotlandię, a w latach 1400-1409 okupował Żmudź.

Duże zmiany w organizacji państwa przyniosła przegrana w wojnie trzynastoletniej. Prusy zostały podzielone na dwie części. Prusy Królewskie składały się z Pomorza Gdańskiego z ujściem Wisły, Ziemi Chełmińskiej, Powiśla i Żuław z Malborkiem i Elblągiem oraz Warmii. Wschodnia część Prus została przy Zakonie. Były to tereny rozciągające się od ujścia Niemna, wzdłuż Bałtyku do Warmii i Mazowsza, a także tzw. Prusy Górne (tereny otaczające Warmię od zachodu, graniczące z województwami chełmińskim i malborskim). Część tych obszarów zaczęła przechodzić po wojnie w ręce prywatne, często jako wyrównanie za żołd.

Niemal od samego początku jego istnienia podstawowymi jednostkami administracyjnymi państwa były komturstwa. Były one jednocześnie siedzibami konwentów zakonnych. Komturowie

301G. Labuda, *Podbój Prus w XIII wieku,* [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich,* red. M. Biskup, Toruń 1990, s. 42.

302Dzieje podboju przedstawił G. Labuda w cytowanym wcześniej artykule: Tamże, s. 31-50.

303Henryk Samsonowicz napisał, że przejście Pomorza Gdańskiego pod władze zakonu „stworzyło stan zapalny w tej części Europy": H. Samsonowicz, *Z zaścianka w wielki świat. Pomorze Gdańskie – późne średniowiecze (1308-1466),* [w:] *Pomorze w dziejach Polski,* red. H. Kościelecka, Gdańsk 1991, s. 115. Patrz także: K. Jasiński, *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308-1309,* ZH, t. XXXI, z. 3, 1966, s. 7-61.

304M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt., s. 271.

305Zazwyczaj zwraca się uwagę na ziemię wiską: tamże, s. 272.

stali na czele podległych im terytoriów oraz podporządkowanych im mniejszych, niesamodzielnych jednostek terytorialnych (właśnie wójtostw, prokuratorstw itd.), których powstawanie omówię w dalszej części tego rozdziału. Do ich głównych zadań należało ściąganie danin i podatków, wykonywanie pewnych funkcji sądowych i dowodzenie rycerstwem z podporządkowanych im obszarów. Urzędnicy krzyżaccy, także w randze komturów podlegali swego rodzaju rotacji na stanowiskach – co kilka lat byli odwoływani i przenoszeni w inny region państwa (na takie samo lub inne stanowisko administracyjne). Liczba komturstw nie była stała i ulegała zmianom wraz z upływem czasu.

Konwenty krzyżackie składały się w teorii z 12 rycerzy i 6 księży. W rzeczywistości liczba ta bywała często mniejsza. Członkowie konwentu najczęściej również pełnili dodatkowe funkcje, bądź sprawowali jakieś urzędy. Najważniejszym po komturze urzędnikiem w konwencie krzyżackim był *vicecommendantor* (zwany również *hauskomtur, cleine coemmendur, huskompthur*) czyli tzw. komtur zamkowy. Z pozostałych godności można wymienić m. in. kompana komtura, piwnicznego, marszałka, szpitalnika, szatnego. W konwentach pojawiali się również rybiccy oraz nadleśni.

W II połowie XV stulecia czasowo zwiększyła się liczba komturstw. Ostatecznie obszar, który został we władaniu krzyżackim, był podzielony na osiem komturstw z centrami w Bałdze, Królewcu, Kłajpedzie, Ostródzie, Pasłęku, Pokarminie, Ragnecie i od 1477 roku w Rynie (komturstwo to było powoływane i likwidowane także wcześniej). Pod koniec tego stulecia niektóre komturstwa przestały być obsadzane (np. Bałga, Pokarmin, Ragneta).

Nową stolicą państwa stał się Królewiec. Po połowie XV wieku zmieniły się również najważniejsze urzędy w państwie. Godność wielkiego szatnego od 1457 r. była związana z urzędem komtura bałgijskiego, a od końca XV stulecia ryńskiego. Natomiast komturzy pokarmińscy stali się jednocześnie wielkimi szpitalnikami. Od początku XVI w. przejęli te funkcje komturzy ragneccy.

Kolejne zmiany administracyjne przyniósł rok 1506, kiedy podzielono kraj na pięć okręgów wojskowych: pomezański, natangijski, wielkiej puszczy, sambijski i królewiecki. Tym sposobem zlikwidowano autonomię administracyjno-militarną komturstw. Połączono wówczas w poszczególnych okręgach jednostki na szczeblu komturstwa i wójtostwa[306].

Ziemia Chełmińska

W kontekście tej pracy obszar Ziemii Chełmińskiej był dosyć specyficzny. Znajdowało się tutaj duże zagęszczenie jednostek administracyjnych w randze komturstw. Z podobną sytuacją mamy do czynienia na terenie Kujaw, gdzie okręgi administracyjne były zbyt małe lub zbyt krótko znajdowały się w posiadaniu zakonu, aby wykształcić liczne mniejsze jednostki zarządzane przez

306J. Tandecki, *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego...,* s. 27.

urzędników niższego szczebla.

Sam obszar Ziemi Chełmińskiej był dość niewielki. Komturstwa były również niewielkie. Część z nich z czasem została zlikwidowana z powodu wysokich kosztów utrzymania. Pod koniec XIV w. znajdowały się tutaj komturstwa: nieszawskie, toruńskie, bierzgłowskie, starogrodzkie, papowskie, kowalewskie, golubskie, grudziądzkie, pokrzywińskie, radzyńskie i brodnickie. Istniały obok nich wójtostwa lipieneckie, rogozińskie i bratiańskie[307].

Osadnictwo ziemi chełmińskiej w XII i na początku XIII w., czyli przed przybyciem Krzyżaków, posiadało polski charakter, a pod względem politycznym teren ten należał do dzielnicy mazowieckiej[308].

Przyjmuje się, że system konwentualno-komturski nie istniał w Prusach przed 1246 r[309]. Utworzenie pierwszych urzędów komturskich przypisuje się wielkiemu mistrzowi Henrykowi von Hohenlohe, który wizytował te tereny na początku wspomnianego roku. Powstanie systemu komturskiego mogło być wynikiem doświadczeń wojennych z lat 1242/1243[310]. Pojawili się wówczas w źródłach: komtur Ziemi Chełmińskiej i komtur Elbląga[311]. Należy jednak zaznaczyć, że do 1250 r. nie są znani inni tej rangi urzędnicy w Prusach[312]. Właśnie z tego roku pochodzi pierwsza informacja o komturze dzierzgońskim (Prusy Właściwe). Rozbudowę systemu konwentualno-komturskiego łączy się z osobą Eberharda von Sayn[313]. Jako pełnomocnik wielkiego mistrza ustanowił on Elbląg siedzibą głównego konwentu, a Bałgę i Dzierzgoń siedzibami najważniejszych urzędów komturskich w Prusach. W 1251 r. pojawili się kolejni urzędnicy tej rangi m. in. komtur w Toruniu. Obszar tworzonych z czasem nowych jednostek administracyjnych był wydzielany z już istniejących. Centra nowo powstających komturstw znajdowały się w Starogrodzie, Chełmnie, Toruniu, Radzyniu, a także na obszarze Kujaw w Nieszawie i Orłowie. Później, bo w 1263 r. powstało komturstwo w Bierzgłowie. Do jego utworzenia wykorzystano część terenów należących dotychczasowo do komturstwa toruńskiego. W zbliżonym czasie ustanowiono kolejne komturstwa w Grudziądzu (początek lat 60. XIII stulecia), Papowie Biskupim (na przełomie lat 70. i 80. XIII w.), Unisławiu (1285 r.; komturstwo to zostało przekształcone w prokuratorstwo w 1326 lub 1339 r.), Kowalewie (ok. połowy lat 70. XIII w.), Pokrzywnie (1278 r.), Rogoźnie (1285 r.), Wonnie (lata 70.; nie

307Tamże, s. 43.

308Przykładowo: J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim,* „Prace Komisji Historii", IX, 1973, s. 3-86.

309M. Löwner, *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts,* Wiesbaden 1998, s. 165.

310J. Powierski, *Struktura osadniczo-terytorialna ziemi chełmińskiej i Pomezanii a kształtowanie się administracji grodowej (do 1283 r.),* [w:]*Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 26; tenże, *Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236-1242,* KMW nr 2, 1970, s. 167-192.

311S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 51.

312Tamże, s. 51-52.

313Tamże, s. 55.

przetrwało ono jednak do końca XIII w.), Wieldządzu (ok. 1277 r.; zlikwidowane po 1316 r.), Golubiu (ok. 1304 r.; pierwszy komtur pojawia się w źródłach w 1306 r.). Po wspomnianej wcześniej likwidacji komturstwa ziemi chełmińskiej utworzono kolejne komturstwo z centrum w Brodnicy (pierwszy znany komtur wspomniany był w 1337 r.).

Spośród siedzib niższych rangą urzędników krzyżackich (niekoniecznie zarządców mniejszych jednostek administracyjnych), które w jakiejś formie funkcjonowały już w XIII w. tylko niewiele było przedmiotem badań archeologicznych. Prace terenowe potwierdziły, że gospodarstwo w Jedwabnie prawdopodobnie funkcjonowało już w XIII w. Jest ono identyfikowane z grodziskiem w zakolu Drwęcy na północ od Lubicza. Badania archeologiczne wykazały, że nawarstwienia kulturowe na tym stanowisku pochodzą głównie z okresu wczesnego średniowiecza, ale natrafiono również na warstwy, które łączy się z istniejącym tutaj od ok. II ćwierci XIII do XV w. folwarkiem krzyżackim. Niestety wszystkie konstrukcje zarejestrowane w trakcie badań są datowane na okres przedkrzyżacki[314].

Na obszarze ziemi chełmińskiej w XIII w. został zaadaptowany przez Krzyżaków również gród w Słupskim Młynie. Nie jest jednak to ten sam obiekt, który w XIV w. został umocniony, i jak podejrzewają niektórzy, był siedzibą wójta[315]. Trzynastowieczne grodzisko znajdowało się na prawym brzegu Osy i zostało zniszczone przez Prusów[316].

Jedynie zamki w Starogrodzie i Golubiu na obszarze Ziemi Chełmińskiej przez cały czas swojego funkcjonowania w państwie zakonnym stanowiły siedziby komturów. W połowie lat 30. XIV w. doszło do zmian struktury administracyjnej państwa. Komturów rogozińskego i ziemi chełmińskiej zastąpili wójtowie podlegli władzom w Malborku[317]. Być może urzędnik w Lipienku do 1340 r. miał rangę komtura[318]. Z przyczyn natury gospodarczej również zamki w Bierzgłowie, Papowie Biskupim, Pokrzywnie i Unisławiu przestały także być siedzibami komturów. Nie chcę szczegółowo omawiać tych przekształceń, a jedynie je zasygnalizować. Skupię się natomiast na siedzibach, które powstawały od początku jako rezydencje niższych rangą urzędników krzyżackich.

Zamek w Nowym Mieście wydaje się obecnie nieco zapomniany. Pierwszy tamtejszy urzędnik pojawił się w źródłach w 1334 r[319]. Urząd ten przeniesiono do Bratianu w okolicach 1343 r.

314W. Chudziak, *Jedwabno, gm. Lubicz, woj. toruńskie,* „Informator Archeologiczny", Badania 1986, s. 127-128; A. Kola, *Grody...*, s. 172.

315Wzmiankowany w 1339 r. wójt rezydował jednak zapewne w Rogoźnie – S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 138-139.

316Literatura dotycząca grodziska w Słupskim Młynie patrz: rozdział 2 i 8.

317Istnieje hipoteza, że to dogodne położenie komturstwa rogozińskiego oraz właściwe wykorzystywanie ziemi pod względem rolniczym wpłynęło na fakt tej zmiany administracyjnej: S. Tyszkowski, *Uwarunkowania lokalizacji jednostek osadniczych oraz zmian podziału administracyjnego państwa krzyżackiego na przykładzie komturstwa rogozińskiego,* „Prace i Studia Geograficzne", t. 50, 2012, s. 135-142.

318S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997, s. 183, 232-233.

319J. Voigt, *Namen Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Großgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen,* Königsberg 1843, s. 80.

W zbliżonym czasie rozpoczęto zapewne wznoszenie tamtejszego zamku.

Znajdujący się na terenie komturstwa brodnickiego Lidzbark Welski był siedzibą wójta. Nie należy wykluczać, że budowę zamku rozpoczął komtur Otton von Luttenberg w latach 1320-1331, chociaż nie istnieją źródła pisane, które by o tym bezpośrednio wspominały. Jedyną przesłanką jest niemiecka nazwa *Luterberg*[320]. Być może należałoby uściślić czas powstania miasta na lata 1326-1331, ponieważ nie odnotował tego faktu Piotr z Dusburga kończąc swoją kronikę właśnie na 1326 r.[321]. Zamek mógł powstać także w połowie lat 30. XIV w., ponieważ wtedy tereny te zostały przyłączone do nowo utworzonego komturstwa brodnickiego. Sama budowla pojawia się w źródłach bardzo późno, bo dopiero w 1409 r[322]. Z drugiej strony Lidzbark był położony nad granicą, przy szlaku komunikacyjny. Jest to miejsce o strategicznym znaczeniu. Władysław Łokietek próbował zaatakować państwo zakonne w latach 1327-1332 właśnie w pobliżu Lidzbarka. Była to próba nieudana[323]. Nie wykluczone, że okolice te były już wówczas w jakiś sposób zabezpieczone. Roman Czaja uważa, że tamtejszy urzędnik nie zarządzał oddzielną jednostką administracyjną, a jedynie folwarkiem[324].

W 1368 r. jest wzmiankowany prokurator w Starym Toruniu[325]. Zdaniem S. Jóźwiaka był on prawdopodobnie jedynie zarządcą tamtejszego folwarku[326].

Późno, bo na początku XV stulecia powstała siedziba prokuratora krzyżackiego w Pniu. Powstanie tej jednostki terytorialnej mogło być wynikiem przekształceń państwa zakonnego po klęsce pod Grunwaldem. Jednostka ta podlegała początkowo komturstwu bierzgłowskiemu. Następnie, w latach 1415-1416 włączono je do komturstwa starogrodzkiego, a w końcu znalazło się pod zwierzchnictwem komtura toruńskiego[327].

Spośród założeń nie będących siedzibami urzędników zajmujących się administracją chciałbym omówić jeden z terenów komturstwa radzyńskiego i jeden z obszaru komturstwa brodnickiego (wcześniej zapewne kowalewskiego). Pierwszy to zespół dworski w Łąkorku. Tamtejszy folwark był wzmiankowany w 1449 r[328]. Na przeciwległym brzegu jeziora znajdują się relikty palafitu opisanego w 1873 r. przez M. Toeppena[329]. W latach 80. XX w. stały się one przedmiotem badań archeologicznych. Informacje o polowaniach w tej okolicy zebrał A. Semrau[330].

320R. Czaja, *Z dziejów Lidzbarka Welskiego w średniowieczu,* [w:] *Archeologia i historia o początkach Lidzbarka Welskiego,* red. K. Grążawski, Brodnica-Lidzbark 2001, s. 10;*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 2, H. 8, s. 376.
321Tamże, s. 10-11; J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski,* t. 1, Malbork 1996, s. 196.
322Tamże, s. 12-13; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit...,* s. 75.
323SRP, Bd. 4, s. 371.
324R. Czaja, *Z dziejów Lidzbarka...,* s. 13.
325S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 143, przyp. 376.
326Tak jak w Wopławce: tamże, s. 158.
327W. Jóźwiak, *Prokuratorstwo krzyżackie w Pieniu w ziemi chełmińskiej (1414-1422). Powstanie – funkcjonowanie – likwidacja,* „Zapiski Historyczne", t. 70, z. 2-3, s. 96-101.
328*Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. I, red. K. Buczek, Wrocław 1971, s. 73.
329M. Toeppen, *Ueber die Pfahlbauten in Culmerlandes...,* s. 579-586.
330A. Semrau, *Das Jagdgebiet der Hochmeister am Partenschin See (Kulmerland), „*Mitteilungen des Coppernicus

Uważał on, że pieczę nad dworem myśliwskim sprawowali zarządcy folwarku na zachodnim brzegu jeziora, a sam dwór *Parthaczyn* nie posiadał stałej załogi. Ze źródeł pisanych znani są jednak urzędnicy nazywani *Jaegermeister*[331]. Krzyżacki dwór myśliwski mógł przestać istnieć w trakcie tzw. wojny głodowej 1414 r. Pozostałością po tych wydarzeniach może być warstwa spalenizny zarejestrowana przez archeologów. Na podstawie badań dendrochronologicznych można przyjąć, że budowla ta powstała po 1305 r[332].

Jednym z najlepiej przebadanych metodami archeologicznymi dworów na terenie dawnego państwa krzyżackiego jest budowla w Słoszewach, która mogła stanowić siedzibę zarządcy folwarku, ale nie wykluczone, że rezydował tutaj inny rangą urzędnik. Z 1304 r. pochodzi informacja o jego odwołaniu ze względu na malwersacje[333].

Do stłumienia ostatniego powstania pruskiego w 1283 r. osady wiejskie skupiały się w zachodniej i północnej części Wysoczyzny Chełmińskiej. W późniejszym okresie nasilił się napływ ludności niemieckiej. Jest to okres największej intensyfikacji osadnictwa. Sprzyjała temu sytuacja polityczna, bo do 1409 r. na obszarze Ziemi Chełmińskiej nie prowadzono wojen. Po tym czasie nastał okres niszczących działań militarnych, który doprowadził do opustoszenia wielu osiedli[334].

Stan posiadania Zakonu na Kujawach ulegał częstym zmianom[335]. Jedynie w Orłowie, Murzynnie i Nieszawie utrzymały się dłużej ośrodki administracyjne. Pierwszą z miejscowości wraz z Ziemią Chełmińską nadał krzyżakom Konrad Mazowiecki. W 1255 r. wzmiankowany jest tutaj dwór i folwark. Natomiast przynajmniej od 1346 r. Orłowo podlega prokuratorom z Murzynna[336]. Na podstawie przekazu Długosza przyjmuje się najczęściej, że po 1332 r. w Nieszawie, Orłowie i Murzynnie wzniesiono zamki[337].

Murzynno wymienione jest po raz pierwszy jako posiadłość Zakonu w 1265 r. W XIV w. często wymieniany jest tamtejszy folwark, a z 1338 r. pochodzi wzmianka o *castrum Murzin*. Na przełomie lat 30. i 40. XIV stulecia istniało tutaj prokuratorstwo podporządkowane bezpośrednio władzom w Malborku. Tę jednostkę administracyjną zlikwidowano prawdopodobnie w 1394 r. i wówczas Murzynno wróciło pod jurysdykcję komturów nieszawskich. Jednocześnie dochody z tych terenów mogły być wciąż przekazywane do kasy centralnej[338].

Vereins“, Bd. 40, 1932, s.134.

331S. *Jóźwiak, Centralne...,* s. 135, przyp. 327.

332K. Grążawski, *Parthaczyn...,* s. 578.

333S. Jóźwiak *Centralne...,* s. 143.

334D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo...*, s. 121-122.

335S. Jóźwiak omawia szerzej enklawy zakonne na Kujawach: *Rola i znaczenie enklaw terytorialnych Zakonu Krzyżackiego na Kujawach w politycznych stosunkach z Polską w XIV-XV wieku, „*Ziemia Kujawska”, 12 (1997), s. 185-196.

336Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku,* Warszawa-Poznań 1974,, s. 170-171.

337B. Guerquin, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 14.

338S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 136, 194.

Obszar komturstwa nieszawskiego wraz z Orłowem i Murzynnem trafił z powrotem do Polski w wyniku ustaleń pokoju melneńskiego w 1422 r[339].

Prusy Właściwe

Na obszarze Prus Właściwych komturstwa powstawały stopniowo wraz z opanowywaniem tych ziem przez Krzyżaków. Centra pierwszych jednostek tej rangi znajdowały się głównie wzdłuż Wisły i Zalewu Wiślanego. Do nich dołączano z czasem tereny ciągnące się w głąb kraju, głównie na południe przez obszary mocno zalesione, które określa się mianem tzw. Wielkiej Puszczy. W ten sposób powstawały charakterystyczne pasy terytorialne biegnące od Zalewu Wiślanego do granicy z Mazowszem.

Początkowo granice pomiędzy jednostkami administracyjnymi były umowne. Komturstwo Dzierzgońskie, które powstało ok. połowy XIII w. obejmowało prawie dwie trzecie obszaru Pomezanii oraz Ziemię Sasińską. Dla terenów Żuław utworzono komturstwo w Zantyrze, które w latach 80. XIII stulecia przeniesiono do Malborka. Komturstwo w Elblągu powstało w 1246 r. i obejmowało ziemie łężańską, pogezańską i pasłęcką. W dalszej kolejności zorganizowano komturstwa w Barcji i Natangii, gdzie centra nowych jednostek administracyjnych umieszczono w Bałdze i Krzyżporku. W 1315 lub 1326 r. utworzono nowe komturstwo w Gierdawach. Na obszarze Sambii i Nadrowii początkowo znajdowała się komturia z centrum w Królewcu. Z czasem powstawały nowe jednostki administracyjne, ale w większości nie były one trwałe. Przetrwało jedynie komturstwo labiawskie, które w 1289 r. zostało przeniesione do Ragnety[340].

Spośród obiektów, które z czasem przekształciły się w siedziby niższych urzędników krzyżackich na tym terenie najwcześniej datowane jest założenie w Bartoszycach. Wielu autorów przyjmuje, że budowla drewniano-ziemna powstała tutaj po 1240 r. Następnie była wielokrotnie niszczona i w 1276 r. odbudowana przy zastosowaniu elementów murowanych[341]. Z całą pewnością tak wczesne datowanie warowni z elementami murowanymi wymaga weryfikacji archeologicznej.

Pojawiają się również liczne głosy, że zamek murowany w Morągu istniał już ok. 1280 r. i został rozbudowany w latach 1327-1331[342]. Badania archeologiczne zweryfikowały negatywnie te informacje. W XIII w. była to zapewne jeszcze budowla drewniana, ale nie natrafiono na jej pozostałości. Wciąż nie należy jednak wykluczać jej istnienia, ponieważ mogła się ona znajdować

339M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt., s. 374.

340J Tandecki, *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego...*, s. 21.

341A. Boetticher**,** *BKD der Provinz Ostpreussen*, Bd.2, s. 29; L. Czubiel, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur,* Olsztyn 1969, s. 83; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z Dziejów,* Malbork-Płock 1999, s. 34; M. Petraszko, A. Wakar, *W cieniu krzyżackich zamków,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 38-42.

342M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 185; T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 130. Również wybitny historyk Marian Biskup pisał o powstaniu zamku w 1280 r.: M. Biskup, *Morąg,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu*, red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 96.

w innym miejscu, bądź jej relikty zostały całkowicie zniszczone w trakcie wznoszenia zamku i nigdy nie będą uchwytne metodami wykopaliskowymi. Dodatkowo należy sprostować informacje powtarzane w literaturze przedmiotu - zamek w postaci murowanej został wzniesiony na przełomie lat 20. i 30. XIV w. Nie była to w tym czasie, jak sugerują niektórzy autorzy, rozbudowa wraz ze zmianą tytulatury zarządzającego (z prokuratora na wójta). Również w późniejszym okresie (biorąc pod uwagę czas panowania Zakonu) nie nastąpiła rozbudowa zamku wraz ze zmianą rangi rezydującego w nim urzędnika. Jak zauważyli S. Jóźwiak i J. Trupinda – zamek w Morągu nigdy nie stanowił rezydencji komturów[343].

Informacje o wczesnych umocnieniach znajdujemy także w przypadku zamków w Pasłęku (jakaś fortalicja istniała przynajmniej od 1267 r.) i Przezmarku[344]. Problematyczne jest określenie funkcji omówionych powyżej obiektów (Bartoszyce, Morąg, Pasłęk, Przezmark) w systemie administracyjnym państwa krzyżackiego, jeżeli istniały w XIII w[345]. Można jednak przyjąć, że warownie, które funkcjonowały przed 1300 r. różniły się od tych, które znamy z późniejszych źródeł ikonograficznych, planów, a także badań archeologicznych. Daniel Gazda zaliczył je, chyba nieco pochopnie (o czym w dalszej części pracy), do tzw. zamków typu przejściowego[346]. Zapewne dopiero na początku XIV w. wzniesiono w ich miejscu, bądź też w ich pobliżu nowe, murowane zamki. Wymaga to jednak weryfikacji. Jedynie w przypadku Pasłęka mamy przesłanki (co prawda niezbyt mocne) świadczące, że rzeczywiście istniał tam wcześniejszy gród pruski. Podczas zakładania kanalizacji przy ulicy Hintergrasse w 1919 r. natrafiono na fragmenty palisady, które uznano za pozostałości pruskiej warowni. Pamiętajmy jednak, że mogą to być umocnienia związane z warownią krzyżacką (być może pochodziłyby wówczas z XIII w.), albo osadą przedlokacyjną[347]. Można także przypuszczać, że w końcu XIII w. rozpoczęto w Pasłęku przygotowania do budowy jakiegoś obiektu murowanego[348].

Spośród wczesnych warowni z terenów Prus, a tym razem dokładniej z terenów Żuław Fiszewskich, należy napisać o Zamku Fiszewskim. Początkowo znalazło się tutaj komturstwo (do lat 80. XIII w. lub początku XIV w.). Następnie rezydował tutaj krótko prokurator. W 1351 r. po raz

343S. Jóźwiak, J. Trupinda, *O zamkach konwentualnych państwa krzyżackiego w Prusach na marginesie najnowszej książki Tomasza Torbusa...*, s. 190.

344B. Guerquin uważa, że zamek w Przezmarku powstał na miejscu pruskiego grodu w latach 1306, a następnie został rozbudowany w latach 1316-1331: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 244; O XIII-to wiecznych umocnieniach w Pasłęku i Przezmarku pisał także M. Haftka, dz. cyt.., s. 225, 248; oraz T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 182, 192.

345W. Długokęcki, *Pasłęk jako ośrodek administracyjny i gospodarczy zakonu krzyżackiego,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 267.

346D. Gazda, *Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa – Zielona Góra 2013, s. 128.

347Uznał tak R. Helwing, za: W. Długokęcki, *Dzieje miasta Pasłęka w latach 1297-1454,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic...*, s. 255.

348J. Salm, *Z problematyki rozwoju przestrzennego Pasłęka,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic...*, s. 238.

pierwszy pojawił się w dokumentach *advocatus in Fischovia*[349].

W tym miejscu wspomnę jeszcze o datowaniu zamków na podstawie nowożytnej historiografii, która najczęściej postarzała niektóre budowle (odnoszę się głównie do prac autorstwa C. Hennebergera i G. Ch. Pisanskiego). Jako przykład niech posłuży artykuł Joanny Maciejewskiej, w którym autorka podaje 1268 lub 1283 r. jako moment powstania w Piszu drewnianego „domku myśliwskiego"[350]. Badania archeologiczne zweryfikowały negatywnie tę tezę[351]. Z podobnym datowaniem można się niekiedy spotkać w stosunku do pierwszej warowni w Giżycku[352], a także zamku w Nidzicy[353], chociaż w przypadku ostatniego z nich sytuacja jest bardziej skomplikowana. Przykłady z literatury świadczą, że należy powtarzać, iż taka chronologia tych obiektów została w większości przypadków negatywnie zweryfikowana i należy ją odłożyć do historii historiografii.

Wczesne datowanie wielu założeń wymaga weryfikacji metodami archeologicznymi. Możemy jedynie przypuszczać, że większość z XIII-to wiecznych obiektów, które przedstawiłem powyżej, zalicza się do opisanych przez Mariana Arszyńskiego warowni krzyżackich, które powstawały w trakcie działań wojennych i ich kształt był często wynikiem potrzeb chwili[354]. Z czasem powstawały również zapewne obiekty stanowiące zaplecze gospodarcze dla struktur państwa na tym terenie. Spośród owych wczesnych warowni niektóre przetrwały do wieku XIV, zostały zmodernizowane i rozwinęły się w centra jednostek administracyjnych.

Na wielu obszarach Prus Właściwych, szczególnie południowo-wschodnich, trudno wskazać przykłady na ciągłość osadniczą od czasów pruskich do momentu rozpoczęcia budowy administracji i w dalszej konsekwencji kolonizacji tych terenów w czasach krzyżackich[355]. Chociaż, jak zauważył to już 20 lat temu G. Białuński, należy odrzucić opinię o całkowitym wyludnieniu terenów Galindii (starsi badacze uważali, że ludność z tych terenów wyginęła przed przybyciem krzyżaków), ale były

349S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 136, przyp. 338.

350J. Maciejewska, *Z dziejów zamku krzyżackiego w Piszu,* KMW, nr 2, 1960, s. 235-236.

351J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku...*, s. 37.

352J. Wańskowska-Sobiesiak, *Badania architektoniczne zamku w Giżycku,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", R. 4, 2002, s. 78. Informacje o 1285 r. podają: Ch. Hartknoch, dz. cyt., s. 409; C. Henneberger, *Erclerung*, s. 254. Później była ona wielokrotnie powielana, np. L. R. Werner, *Wiadomości historyczne o mieście Lec w królestwie pruskim,* [w:] *Z dziejów Leca (Giżycka),* wstęp i opracowanie G. Białuński, G. Jasiński, R. Tomkiewicz, przekł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1998, s. 20.

353S. Wylengowska, *Dziedzictwo kulturowe Nidzicy. Zabytki sztuki i architektury gotyckiej*, [w:] *Historia miasta Olsztyna, Ostródy i Nidzicy. Historia lokalna na przykładzie wybranych powiatów miast i gmin,* Olsztyn 2004, s. 188.

354Chociaż sam autor zauważa, że uznanie wpływu funkcji militarnych na formy tych obiektów jako głównego czynnika kształtującego jest uogólnieniem: M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 124-125. Obiekty, które można łączyć z początkami władztwa krzyżackiego Prusach, ale nie przekształciły się w siedziby urzędnicze i z czasem zostały opuszczone, również stanowiły przedmiot badań archeologicznych np. w Weklicach (st. 1), gdzie w miejscu wcześniejszej, pruskiej warowni Krzyżacy wznieśli swoje zbudowania. Użytkowanie tego założenia przez Zakon datuje się na lata ok. 1235-1260/1275: M. Jagodziński, *Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach,* [w:] *Archaeologia Heraditas...,* s. 192. Zagadnienie to poruszę jeszcze w rozdziale 8.

355G. Białuński *Osadnictwo regionu...*, s. 23.

to raczej resztki ludności[356]. Przykładem, gdzie archeologicznie potwierdzono ciągłość osadniczą od pruskiego *lauksa* do wsi historycznej może być wieś Staświny (ok. 10 km od Giżycka)[357]. Literatura dosyć zgodnie przyjmuje, że po podboju ziem pruskich przesiedlono plemiona Jaćwięgów, Skalowów i Nadrowów. Tym sposobem miała się stworzyć pustka osadnicza zwana Wielką Puszczą[358]. Wydaje się jednak, że przynajmniej drobne grupy ludności zostały na tym obszarze[359]. Ludność pruską przesiedlono na północny-zachód głównie w okolice Pasłęka, Pruskiej Iławy i Bałgi. W starszej literaturze przedmiotu określano to jako „*celowy i brutalny akt polityczny*"[360,] który miał na celu niszczenie plemion, a efektem tego było powstanie bezludnej puszczy - dzisiaj wiemy, że to nie do końca prawda. Cechą charakterystyczną tworzonej na obszarze Prus administracji krzyżackiej w początkowym okresie było dążenie do rozbicia dawnej organizacji plemiennej[361]. Należy również zwrócić uwagę na często pojawiające się w literaturze twierdzenie o lokowaniu przez krzyżaków swoich ośrodków obronnych na dawnych grodach pruskich. Najczęściej są to informacje niepotwierdzone. Dla przykładu G. Białuński twierdzi, że zamek w Szczytnie ulokowano w miejscu wcześniejszej, pruskiej warowni, ale dotychczas nie ma na to dowodów. Podobnie uznaje za prawdopodobne takie lokowanie zamków w Giżycku, Rynie i Okartowie[362].

Osadnictwo terenów dawnych Prus stanowiło centralny punkt zainteresowań nauki niemieckiej, która śledziła dzieje wewnętrzne państwa krzyżackiego m. in. z powodu napływu ludności niemieckiej. Kolonizacja niemiecka rozwinęła się głównie w zachodniej i północnej części kraju: nad Wisłą, Zalewem Wiślanym, Pregołą i Łyną. Nie osiągnęła natomiast większych rozmiarów w południowej części Prus, dokąd z Mazowsza, do dawnej Galindii przeniknęli Polacy, a ze wschodu – Litwini. W tym miejscu powtórzę jedynie za M. Biskupem, że w początkach XIV w. ludność państwa zakonnego mogła liczyć ok. 220 tysięcy osób[363].

356Tamże, s. 26.

357M. Karczewska, M. Karczewski, A. Pluskowski, *Późnośredniowieczna i wczesnonowożytna wieś Staświny w komturii brandenburskiej (Polska NE) w świetle źródeł archeologicznych,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 195-203.

358H. Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy,* Warszawa 1989, s. 140-141; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów,* Warszawa 1997, s. 414. Łucja Okulicz-Kozaryn napisała o tzw. „pustkach, czyli opuszczonych lub zniszczonych dawnych lauksach ziem pogezańskich". O Galindii w tym kontekście patrz: W. Wróblewski, T. Nowakiewicz, M. Bogucki, *Terra desolata. Wczesnośredniowieczna Galindia w świetle badań mikroregionu Jeziora Salęt,* [w:] *Studia Galindzkie*, t. 1, red. W. Wróblewski, Warszawa 2003, s. 157-180.

359M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt. s. 90, 190.

360S. Zajączkowski, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935, s. 30; A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 64-67; A. Dobrosielska, *Uwagi o udziale Jaćwięgów w kolonizacji krzyżackiej, „*Pruthenia", 2010, t. V, 113—131.

361J. Powierski, *Uwagi o udziale Prusów w genezie i struktury stanowej państwa krzyżackiego, „*Acta UniversitatisNicolai Copernici", Historia XVIII, 1982, s. 30.

362G. Białuński, *Osadnictwo regionu...*, s. 22. W okolicach Giżycka miałaby istnieć siedziba wodza Galindów Ysegupsa: G. Białuński, *Trudne początki – dzieje do 1612 r.,* [w:] *Giżycko. Miasto i ludzie,* red. G. Białuński, Giżycko 2012, s. 50; A. Wakar, *Historia Giżycka 1340-1945,* [w:] *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1983, s. 75-76.

363M. Biskup, *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków),* [w:] M. Biskup, *Opera Minora. Studia z dziejów Zakonu Krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich,* Toruń 2002, s. 135.

Pierwsze miasta zakładano przy siedzibach komturów (Elbląg, Zantyr – tutaj początkowo osada o charakterze miejskim, podobnie jak w Dzierzgoniu). Pamiętać jednak należy, że większość wysiłku urbanizacyjnego na terenie Prus w XIII wieku poszła na marne. Powodem tego były zniszczenia dokonane przez w czasie powstanń ludności pruskiej. Z pewnością jednak przy powstających wówczas warowniach istniały osady o charakterze pomocniczym.

Po upadku ostatniego z powstań w 1283 r. nastał stosunkowy spokojny okres wewnątrz kraju, a jego władcy mogli skupić się na rozwoju gospodarczym oraz na budowaniu struktur administracyjnych również w słabiej zasiedlonych częściach państwa. Od tego momentu lokowano głównie małe miasta. Powstały wówczas między innymi Malbork i Dzierzgoń. Znaczna część lokowanych wówczas osad miała charakter centrów targowych i zaplecza produkcyjno-usługowego dla wsi czynszowych. Proces urbanizacji ulegał stopniowemu nasileniu wraz z przełomem XIII i XIV w., a co za tym idzie powstawały również nowe urzędy.

W końcu XIII w. rozpoczęła się kolonizacja obszarów Prus Górnych. Jak zauważył to K. Kasiske - pod koniec tego stulecia i na początku następnego komturstwo dzierzgońskie było zasiedlane na niespotykaną dotąd skalę[364]. Początkowo kolonizacja rozwijała się w kierunku południowo-wschodnim. Obok komturstwa dzierzgońskiego kolonizacji poddano obszary komturstwa elbląskiego, czyli można stwierdzić, że skupiono się na terenie Pomezanii.

Z 1312 r. pochodzi pierwsza wzmianka, w której pojawił się *bruder Echart* z Przezmarku. Osiem lat później wymieniono tam pierwszego prokuratora[365]. Murowany zamek najczęściej jest datowany na lata 1320-1331[366]. Podobnie pod względem chronologicznym określa się początek budowy zamku w Pasłęku[367]. Datowanie to nie jest do końca pewne, ponieważ w znacznej mierze odnosi się do pojawienia się w tych obiektach krzyżackich urzędników, a przecież nie musieli oni rezydować w obiektach, które przynajmniej częściowo zachowały się do naszych czasów. Już w końcu XIII w. w Pasłęku wzmiankowana była warownia, a w 1297 r. mistrz krajowy wystawił przywilej dla miasta[368].

Drugi kierunek ekspansji skierowany był w stronę Iławy. Zdaniem S. Jóźwiaka pierwszy prokurator w Iławie pojawił się w 1317 r.[369]. Miasto lokowano w 1305 r. W założeniu mogło ono być punktem wyjścia do kolonizacji mocno zalesionych terenów w jego okolicy[370]. Pierwsi urzędnicy pojawili się tutaj kilkanaście lat później, czyli można ostrożnie przyjąć, że ich siedziba

364K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit...*, s. 27-31

365S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r., „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 1, 2000, s. 7.

366T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 192; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010, s. 370.

367Najczęściej przyjmuje się, że zamek powstawał w latach 1318-1330 - B. Guerquin, *Zamki w Polsce..*, s. 230.

368S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur,* t. 1: *Pradzieje – 1772,* Olsztyn 2010, s. 127-128.

369S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych...,* s. 8.

370K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit...*, s. 30,32; S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur...*, s. 131.

powstała pomiędzy 1305 a 1317 r. Wypada jednak pamiętać, że data pojawienia się źródłowo potwierdzonego urzędnika w danym miejscu nie musi oznaczać końca budowy. Urzędnicy mogli również rezydować w tym miejscu wcześniej, ale nie wspominały o nich źródła. Dodatkowo nie należy wykluczać, że znajdowało się tam kilka obiektów, które różnią się chronologią, zapewne również w pewnym stopniu funkcjami, a każdy z nich stanowił ekspozyturę władzy krzyżackiej (przemawia za tym istnienie gródka stożkowatego na wyspie Wielka Żuława, który mógł być użytkowany na przełomie XIII i XIV w., a także zamku, który został tam ukazany na mapie z poł. XVII w., oraz domniemanego dworu w obrębie murów miejskich – odniosę się do tego problemu w dalszej części pracy). W przypadku Iławy pojawia się jeszcze więcej problemów. Otóż prokurator krzyżacki Konrad rezydował okresowo w latach 1320-1328 nie tylko w Iławie, ale również w Gramotach, co może świadczyć o próbie utworzenia kolejnej jednostki administracyjnej w okolicy[371].

Istotny wpływ na rozwój struktury Zakonu na obszarze Prus Właściwych miały działania Krzyżaków w południowej części Ziemi Sasińskiej. W 1316 r. pojawił się w dokumentach prokurator w Dąbrównie. W 1323 r. zmieniono rangę tamtejszego urzędu na wójtostwo. Zdaniem S. Jóźwiaka do momentu utworzenia komturstwa w Ostródzie (na przełomie 1340 i 1341 r.) był to najważniejszy urząd Ziemi Sasińskiej[372]. Drewniano-ziemna fortalicja znajdująca się w pobliżu średniowiecznego Dąbrówna (na terenie obecnej wsi), zdaniem Jana Dąbrowskiego istniała od 1326 r.[373]. Na podstawie powyższych danych możemy jednak cofnąć jego powstanie minimum o dekadę.

Mieczysław Haftka twierdzi, że z 1306 r. pochodzi pierwsza wzmianka o zamku w Działdowie[374]. Nie znam jednak źródła tej informacji. W trakcie badań archeologicznych A. Gardawski natrafił na ślady wcześniejszej budowli, która była usytuowana skośnie względem murów zamku, i przyjął wstępnie, że budynek ten mógł stanowić pierwszą warownię krzyżacką na tym terenie[375]. Jeżeli nie w 1306 r., to fortalicja ta mogła funkcjonować w latach 30. XIV w[376].

Zdaniem części archeologów badających zamek w Olsztynku już ok. 1312 r. mogła tam istnieć drewniana warownia w miejscu, bądź w pobliżu późniejszej murowanej fortalicji. Od jej południowo-wschodniej strony być może istniało podgrodzie otoczone palisadą. Tę tezę może

371R. Kubicki, *Osadnictwo okolic Iławy w XIII-poł. XVI w.,* [w:] *Iława 1305-2005. Siedemset lat dziejów,* red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 33-34.

372S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych...,* s. 9-10.

373J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 343.

374M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 71. O wybudowaniu w 1306 r. jako początku budowy zamku pisał także: B. Koziełło-Poklewski, *Działdowszczyzna,* [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 59.

375A. Gardawski, *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku...*, s. 9-10. Wypada zaznaczyć, że w trakcie badań z lat 80. XX w. nie natrafiono na relikty wcześniejszej warowni.

376Tak uważają również autorzy *Leksykonu Zamków w Polsce*, chociaż twierdzą, że pierwotna warownia nie została zlokalizowana: *Leksykon...,* s. 166.

uprawdopodobniać odsłonięcie w trakcie nadzorów archeologicznych w pobliżu zamku umocnień drewnianych[377]. Nie znam źródła informacji o warowni z 1312 r. Nie wspominał o tym M. Toeppen w swojej monografii dotyczącej historii miasta[378]. Nie wiem również, czy owe relikty były przedmiotem badań dendrochronologicznych. Prace wykopaliskowe, prowadzone od 2006 r. nie wykazały istnienia pierwotnej warowni[379]. Nie musiała się ona jednak znajdować dokładnie w tym samym miejscu co późniejszy zamek murowany.

Jeżeli przyjmiemy hipotetycznie, że owe warownie w Działdowie i Olsztynku istniały w pierwszej ćwierci XIV w., a Dąbrówno pełniło w tym okresie tak ważną rolę, jak przedstawił to S. Jóźwiak, to obiekty te mogły stanowić punkty pomocnicze wobec głównej siedziby administracyjnej w trakcie kolonizacji okolicznych ziem. Zorganizowana akcja osadnicza rozpoczęła się tutaj po 1321 r. Równie ważna mogła być również bliskość granicy i chęć jej wzmocnienia. Wychodzę jednak z założenia, że dopóki nie pojawią się bardziej przekonywujące dowody, nie należy wliczać w poczet pierwszych warowni na tych terenach domniemanego obiektu w Olsztynku.

Nazwa *Willenberg* sugeruje zdaniem niektórych autorów, że pierwotną warownię w Wielbarku wybudowano z inicjatywy mistrza krajowego Friedricha von Wildenburga w latach 1317-1324[380]. Pierwsi urzędnicy pojawiają się tam jednak w latach 60. lub 80. XIV stulecia[381]. Trudno na tej podstawie, bez badań archeologicznych, przesądzać o czasie powstania tego obiektu.

Zamek w Miłakowie praktycznie nie funkcjonuje w literaturze. Być może znajdowała się tam duża warownia powstała w połowie XIV w., ale brak danych nie pozwala na pewne potwierdzenie. Niektórzy uczeni sądzą, że Miłakowo pojawiło się początkowo jako osada przyzamkowa już w 1302 r.[382], ale nie można stwierdzić, czy tamtejsze założenie było wówczas obiektem drewniano-ziemnym, czy też już murowanym.

Większość autorów przyjmuje, że pierwsza warownia w Węgorzewie powstała w latach 30. XIV w.[383]. Datowanie to jednak opiera się tylko i wyłącznie na źródłach historycznych. Znaleziska z tamtych terenów karzą się zastanowić, czy nie należy jednak jeszcze bardziej cofnąć w czasie pierwszej akcji budowlanej na tym obszarze. Głównym argumentem powinno być istnienie tzw. palafitu sztynorckiego, którego relikty były badane sondażowo już w końcu XIX w. Zostało ono

377A. i H. Mackiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Olsztynku przy wschodnim ciągu murów miejskich w sezonach 1993-1994*, Stawiguda, msip. w archiwum WUOZ w Olsztynie.

378M. Toeppen, *Olsztynek. Historia miasta i okręgu,* przekł. M. Sacha, Dąbrówno 2004.

379A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku, stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21 2007,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie; A. Koperkiewicz, W. Świętosławski, dz. cyt..

380*Leksykon*..., s. 536; G. Leyding, *Z dawnych wieków,* [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu,* red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 70.

381Zdaniem J. Voigta pierwszy tutejszy urzędnik został wymieniony w 1361 r. - *Namen Codex*..., s. 107; S. Jóźwiak uważa, że pierwszy prokurator w Wielbarku był wzmiankowany w 1383 r.: *Centralne*..., s. 162.

382S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur,* t. 1: *Pradzieje – 1772,* Olsztyn 2010, s. 134.

383T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 249; *Leksykon,* s. 535.

wówczas uznane za relikty dworku myśliwskiego lub „strażnicy”[384]. Analiza dendrochronologiczna dębowego pala z tej konstrukcji wykazała, że drewno do jego wykonania zostało ścięte po 1315 r[385]. Jerzy Marek Łapo i Waldemar Ossowski przytaczają informację, że w opisie granic Sztynortu z XVI w. półwysep Glinianka, przy którym znajdują się owe pozostałości, został określony mianem *Bergfried*[386]. Nie oznacza to, że znajdowała się tam siedziba urzędnicza, ale z pewnością palafit stanowił ważny punkt w trakcie samego początku kolonizacji krzyżackiej. Pierwsza siedziba urzędnika, *angeburskiego* mogła się znajdować w Ruskiej Wsi (stanowisko 4) u wypływu Węgorapy[387].

Nad Jeziorem Drużno rybiccy pojawiają są potwierdzeni źródłowo od 1320 r.[388]. W większości przypadków jestem bardzo ostrożny przy ustalaniu chronologii budowli jedynie na podstawie potwierdzonej obecności urzędników w danym miejscu. Tutaj jednak ich pojawienie się jest bardzo wczesne. Mało prawdopodobnym wydaje się istnienie siedziby rybickiego w XIII w. (nie posiadamy informacji o żadnej siedzibie rybickiego z tego okresu). Z tego powodu bardzo ostrożnie przyjmuję, że jego siedziba powstała w pierwszej ćwierci XIV w.

Większość badaczy przypuszcza, że w Barcianach istniała wcześniejsza warownia od połowy lat 20. XIV w**.** Zwracają oni uwagę na wzmiankę o osadzie *Bartienburg* z 1325 r.[389]. Informacje o pierwszej, prowizorycznej warowni powtarzają C. Steinbrecht, M. Arszyński i T. Torbus[390]. Na ten moment jest jednak ona wciąż w sferze hipotetycznej. W Kętrzynie drewniano-ziemna warownia istniała przypuszczalnie już w 1329 r. Prawdopodobnie zniszczyli ją Litwini w 1344 r.[391]**.** Jeżeli obydwie zostałyby potwierdzone, to należałoby je łączyć z kolonizacją terenów Barcji, która była prowadzona przez wielkiego mistrza Wernera von Orselna (1324-1330). W 1326 r. podzielono tereny północno-wschodnich Prus między komturstwa bałgijskie, pokarmińskie i

384J. Heydeck, *Pfahlbauten in Ostpreussen,* „Sitzungsberichte der Alterumshesellschaft Prussia”, t. 22, 1909, s. 201-202.

385J. M. Łapo, W. Ossowski, dz. cyt., s.200; J. M. Łapo, *Rola Węgorzewa w systemie militarnym państwa krzyżackiego,* [w:] *Wojsko na Mazurach na przestrzeni dziejów. Wojsko na ziemi Węgorzewskiej,* red. W. B. Łacha, Węgorzewo 2001, s. 33.

386Tamże; ci sami autorzy opisywali ten palafit w: *Badania weryfikacyjne osiedli nawodnych i ich wartość dla rekonstrukcji środowiska naturalnego i kulturowego,* [w:] *Archeologia podwodna jezior niżu polskiego,* red. A. Kola, Toruń 1995, s. 17-26.

387Tamże, s. 200-201.

388*Księga rachunkowa urzędów rybickich*..., s. 2.

389SRP, Bd. 1, s. 280.

390C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen*..., s. 76; M. Arszyński pisał o istnieniu również wcześniejszego gródka o pruskiej genezie - K. Górski, M. Arszyński, *Barciany. Dzieje zamku i ziemi do połowy XV wieku,* Olsztyn 1967, s. 36-37; T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 22. Informacja ta pojawia się także w: S. Mojzych-Rudowska, *Barciany,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 142. W ostatnim z wymienionych opracowań pojawiają się także informacje o wcześniejszych umocnieniach w Barcianach i okolicy, ale do wiadomości tam zawartych należy podchodzić z odpowiednią dozą krytycyzmu.

391T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 100. Rok 1329 jako czas wzniesienia pierwszej warowni kętrzyńskiej funkcjonuje także w wielu innych publikacjach, np.: T. Swat, *Dzieje Kętrzyna,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 69.

królewieckie. Nowo powstałe osady lokowano głównie na terenach leśnych[392]. W zbliżonym czasie mogła (ok. 1326 r.) powstać też pierwsza warownia w Sątocznie. Również w Garbnie nie należy wykluczać istnienia wcześniejszych umocnień już w 1328 r[393].

Mieczysław Haftka napisał o wzniesieniu w Nidzicy w latach 30. XIV w. drewnianej siedziby komornika[394]. Sławomir Jóźwiak stwierdził jednak, że pierwsza wzmianka o zamku pochodzi z 1376 r.[395]. Kwestię domniemanej wcześniejszej warowni poruszył Maksymilian Grzegorz, który przypomniał, że starsza literatura przedmiotu podawała nawet lata 60. XIII w. jako czas wzniesienia pierwszych krzyżackich umocnień w tym miejscu[396]. Przytoczył on także informacje o wzmiance z 1359 r., gdzie znajduje się określenie *Neidenburg* (podobna przesłanka jak w przypadku Barcian). Jego zdaniem świadczyło to o obronnym charakterze tego ośrodka osadniczego[397]. Historyk ten zwrócił także uwagę na rozpoczęcie akcji osadniczej w okolicach Nidzicy w 1328 r.[398]. Tym bardziej sugeruje to istnienie jakiejś warowni w okolicy. O ile informacje o XIII wiecznych umocnieniach wydają się w tej chwili wątpliwe (M. Grzegorz przytacza je na podstawie źródeł z XIV w.), to uważam, że interesująco prezentuje się wzmianka z 1358 r., a także hipoteza łącząca powstanie pierwszej warowni z początkiem akcji osadniczej. Zarówno w przypadku Nidzicy jak i Barcian badania archeologiczne mogłyby wyjaśnić tę kwestię[399].

W 1332 r. byli po raz pierwszy wzmiankowani prokuratorzy w Ostródzie. Stosunkowo szybko ta jednostka administracyjna stała się komturią**.** Krzyżacy chyba do ostatniej chwili zwlekali z decyzją, czy nowy konwent osadzić właśnie w Ostródzie, czy może w Dąbrównie. Sławomir Jóźwiak napisał, że „*Dąbrówno posiadało również najprawdopodobniej odpowiedniejszą siedzibę dla osadzenia tam konwentu"*[400]. Zdanie to dotyczy jednak zapewne domniemanego zamku murowanego, którego kwestię omówię w rozdziale dotyczącym morfologii siedzib urzędniczych. Nowo utworzonemu komturstwu podporządkowano tereny wokół Olsztynka, Działdowa i Nidzicy. Były one kolonizowane do połowy XIV w.

Sześcioletnie panowanie Dietricha von Altenburga (1335-1341) łączy się z licznymi inwestycjami budowlanymi na terenie państwa krzyżackiego. Jako „wielki budowniczy" został on

392M. Biskup, G. Białuński, dz. cyt., s. 288-289.
393Leksykon..., s. 175.
394M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 190.
395S. Jóźwiak, *Dzieje miasta i okolicy w średniowieczu,* [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 38. Taka data roczna funkcjonowała w literaturze wcześniej, np.: E. Martuszewski, *Historia Nidzicy*, [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic,* red. T. Kurzyna, Olsztyn 1976, s. 62.
396M. Grzegorz, *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w komornictwie w okresie krzyżackicm*, KMW, nr 4, 1982, s. 294.
397Tamże, s. 289-290.
398Tamże, s. 290.
399W sprawozdaniach z badań archeologicznych z terenu zamku w Barcianach, do których miałem dostęp nie ma informacji o śladach wcześniejszych umocnień.
400S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój...*, s. 14.

również zaprezentowany w popularnonaukowym *Poczcie Wielkich Mistrzów Krzyżackich*[401]. Przypisano mu inicjatywę przy wznoszeniu licznych budowli na wschodzie kraju, a także na obszarze Pomorza Gdańskiego (nie zapominajmy o stołecznej warowni).

Zamek, czy być może dwór w Miłomłynie, wybudowano w latach 30. lub 40. XIV w. (w 1335 r. lokowano miasto, a budowla ta znajdowała się w jego obrębie). Nastąpiła wówczas także budowa murowanego zamku w Morągu. Do połowy tego stulecia rozpoczęto wznoszenie, w większości drewniano-ziemnnych warowni w Giżycku[402], Piszu, Okartowie (?) i Sątocznie (data dendro ok. 1343 r. doskonale zazębia się z informacjami o efemerycznym komturstwie)[403]. Pomiędzy 1327 (założenie miasta), a 1347 r. (pierwszy wspomniany leśny) powstał prawdopodobnie dwór w Młynarach[404]. W 1335 r. pojawił się *bruder Burchardt pfleger zu dem Stalle* (nie jest znana dokładna data wybudowania tamtejszej siedziby)[405]. Prokuratorstwo w Stalewie zostało utworzone ze względu na utratę przez komturstwo dzierzgońskie na rzecz komturstwa elbląskiego urzędu fiszewskiego[406]. Przyjmuje się także, że murowany dom na zamku działdowskim powstał przed 1348 r., kiedy to wymieniony jest tam pierwszy znany prokurator[407]. Analiza nawarstwień kulturowych na dziedzińcu tego założenia wydaje się potwierdzać czas ok. połowy XIV stulecia[408].

Spośród wyżej wymienionych siedzib najbardziej kontrowersyjne jest zapewne datowanie warowni w Okartowie. Prokuratorzy pojawili się tam dowodnie w latach 60. XIV w., jednak G. Białuński uważa, że warownia istniała od ok. 1340 r.[409]. Podobnego zdania jest M. Haftka[410]. W tym czasie powstawały wspomniane warownie w okolicy Okartowa, były to prawdopodobnie jedne z pierwszych budowli krzyżackich na terenie Wielkiej Puszczy, które miały stanowić zaplecze pod planowaną kolonizacją tych terenów i zabezpieczenie granicy z Mazowszem. Bardzo ostrożnie

401P. Pizuński, *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich,* Gdańsk 2003, s. 86-87.

402Niektórzy badacze uważają, że w Giżycku ok. 1340 r. rozpoczęto już budowę zamku murowanego: J. Wańkowska-Sobiesiak, *Badania architektoniczne zamku w Giżycku,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", R. 4, 2002, s. 81.

403O zamku w Giżycku najpełniej dotychczas wypowiedział się G. Białuński, *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczy. Przypadek Giżycka,* [w:] *Studia z dziejów średniowiecza*, nr 17, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski, Warszawa 2013, s. 15-38; O początkach budowy warowni w Piszu informuje Kronika Wiganda z Marburga - SRP, Bd. 4, s. 3. Na relikty owego pierwszego założenia natrafiono podczas badań archeologicznych: patrz rozdział 2, 5. O zamku w Węgorzewie pisali: A. K. F. Wołosz, dz. cyt., s. 8-19; J. M. Łapo, *Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na dziedzińcu...*, s. 78-83; Zamek w Sątocznie najpełniej opisali L. Kajzer i A. Andrzejewski - *Zamek w Sątocznie w "Terra Barthensi" albo triumf historii,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, t. II, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 197-205. Pozostała literatura patrz rozdział 2 i 5.

404*Leksykon...*, s. 311.

405S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 136, przyp. 338.

406Tamże.

407B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, s. 132; *Leksykon,* s. 167; M. Knyżewski, *Zamek w Działdowie na tle architektury obronnej Zakonu,* KMW, nr 2, 2015, s. 255-267.

408M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie …*

409G. Białuński, *Osadnictwo regionu...*, s. 12.

410M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 207.

przychylam się więc do możliwości istnienia tego założenia dwie dekady wcześniej. Pozwolę sobie zauważyć, że np. w Piszu wiemy o istnieniu wcześniejszej fortalicji na długo przed wymienieniem w niej prokuratora.

Druga połowa XIV stulecia, a w zasadzie okres po traktacie kaliskim (1343 r.) to czas potęgi wewnętrznej państwa krzyżackiego. Następuje wówczas intensyfikacja ekspansji zewnętrznej Zakonu. Pierwszym celem agresji krzyżackiej była Żmudź, a następnie Litwa. Co roku urządzano rejzy na tereny Litwy. Szczególnie intensywną formę przyjęły one od 1352 r. – na początku panowania Winrycha von Kniprode. Książęta litewscy Olgierd i Kiejstut w ramach odwetu pustoszyli tereny Prus, co widoczne jest niekiedy w nawarstwieniach kulturowych na terenie omawianych budowli. Przełożyło się to również na dynamikę powstawania tych obiektów.

Wraz z początkiem II połowy XIV w., bądź też u samego schyłku pierwszej, rozpoczęto wznoszenie murowanej siedziby komornika w Olsztynku. Chronologię tego obiektu przedstawił już M. Toeppen i trudnym zadaniem byłoby jej uściślenie . Niepewne wydają się roczne daty początku i końca budowy, ale i tak czas wzniesienia tego obiektu został zawężony do ok. 17 lat. Budowę zamku łączy się z osobą komtura Ostródy Gunthera von Hohensteina. Objął on urząd w 1349 r. Warownia była wymieniona dwukrotnie w latach 50. XIV w. - w 1351, a następnie w 1359 r. Jednak dokument, który wspomina tę budowlę został wystawiony w Dąbrównie, co może wskazywać, że w Olsztynku wciąż trwały prace budowlane. W 1366 r. przebywał na zamku komtur ze świtą, co sugeruje, że wówczas zamek mógł być już ukończony[411]. Na podstawie powyższych informacji należy przyjąć, że budowa została sfinalizowana w swojej pierwszej fazie murowanej pomiędzy 1359 a 1366 r.

Niemieccy badacze uważali, że w miejscu szczycieńskiego zamku istniał wcześniej gród pruski[412]. Pogląd ten podzielali również niektórzy polscy historycy[413]. Badania archeologiczne pozwoliły na zarejestrowanie spalonych reliktów drewnianej zabudowy, co mogłoby potwierdzać te przypuszczenia[414]. Bardziej prawdopodobnym wydaje się jednak, że stanowiły one pozostałości po wcześniejszej budowli krzyżackiej, która miałaby powstać z inicjatywy komtura elbląskiego Ortolfa z Trewiru, pełniącego ten urząd w latach 1349-1371 (niemiecka nazwa Szczytna to *Ortelsburg*). Inaczej niż w sienkiewiczowskich *Krzyżakach*, w rzeczywistości nigdy nie było tutaj siedziby okrutnego komtura Zygfryda de Lowe, ani też innego urzędnika takiej rangi. Natomiast w 1360 r. został wymieniony pierwszy tamtejszy prokurator[415]. Terytoria te należały wcześniej do biskupów warmińskich. Krzyżacy zagarnęli je w okresie pomiędzy końcem lat 40. XIV w., a 1355 r. W 1359

411M. Toeppen, *Historia okręgu i miasta Olsztynek...*, s. 24.
412H. Crome, *Verzeichnis der Vehranlagen Ostpreussens, „*Prussia*",* Bd. 34, 1940, s. 92
413M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Szczytna...*, s. 387; G. Białuński, *Osadnictwo regionu...*, s. 22.
414B. Buczek-Płachtowa, *Szczytno zamek krzyżacki, wstępne wyniki badań 14 VII – 24 IX 1970...*, s. 7-9.
415S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój...*, s. 8.

r. wielki mistrz Winrych von Kniprode wizytował te tereny i wówczas być może ustanowiono tamtejszy urząd. Prokurator został wymieniony jeszcze w 1364 r., a później przez szesnaście lat źródła milczą o tego typu urzędnikach w Szczytnie. Sławomir Jóźwiak tłumaczy, że mogło być to wynikiem sporu o te tereny z biskupami warmińskimi[416]. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak zniszczenie tego miejsca przez Litwinów ok. 1370 r., co potwierdzałaby odkryta w czasie badań terenowych warstwa spalenizny.

Zachowany do dzisiaj zamek w Kętrzynie najczęściej jest datowany na trzecią ćwierć XIV w. Miasto *Rastenburg* było lokowane w 1357 r., chociaż M. Haftka twierdzi, że pierwsze murowane umocnienia miejskie powstały ok. 1350 r[417].

W 1361 r. został wymieniony *Waldmeister* w Kętrzynie[418]. Tomasz Torbus podaje, że zamek potwierdzony jest źródłowo dopiero w roku 1374[419]. Z tego względu datowanie tego obiektu na trzecią ćwierć XIV w. wydaje się uzasadnione, ale uściślenie jego chronologii wymaga pogłębionej kwerendy historycznej, a także badań archeologiczno-architektonicznych.

Zapewne także w Szestnie na przełomie lat 60. i 70. XIV stulecia ukończono budowę zamku prokuratora. Nie jest jednak jasne, kiedy rozpoczęto wznoszenie pierwszej warowni[420]. Niektórzy autorzy uważają, że pierwotne założenie powstało tutaj w 1348 r. Relikty drewniano-ziemnej warowni odkryto w latach 80. XX w. w miejscu ruin murowanego zamku. Powtarzane są informacje o zniszczeniach tego obiektu w 1350 i następnie w 1371 r. Trudno jednak stwierdzić, czy w 1350 r. drewnianą siedzibę zniszczono doszczętnie, czy też miało to miejsce 21 lat później. Druga możliwość oznaczałaby, że budowę murowanej warowni rozpoczęto dopiero po 1371 r. Być może wówczas atak przerwał budowę murowanego zamku, ale brak informacji na ten temat w badaniach archeologicznych i historycznych. W doprecyzowaniu tej kwestii pomogłyby z pewnością analizy laboratoryjne nawarstwień związanych ze zniszczoną warownią drewnianą. Można więc jedynie przyjąć, że murowany zamek został ukończony po ostatnim z wymienionych najazdów Litwinów. Była to wówczas budowla prokuratorska z jednym domem, która dopiero z czasem została rozbudowana o kolejne skrzydło[421].

W ostatnich latach przed 1380 r. rozpoczęto prace budowlane w Rynie i Barcianach. Na terenie piskiej warowni pojawiły się potwierdzone archeologicznie elementy murowane. Wzniesiono wówczas nowe zamki w Szczytnie (w miejscu wcześniejszej siedziby), Węgorzewie,

416Tamże, s. 20.
417M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 131.
418S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 155, przyp.439.
419T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 100.
420T. Wilde uważał, że założono ją w 1350 r.: *Architektura zamków...*, s.122.
421Badania archeologiczne prowadził w latach 80. Marian Głosek: M. Głosek, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r...*

Giżycku (zapewne w pewnej odległości od wcześniejszej warowni) i Ełku[422]. Być może wybudowano nowy obiekt w Wielbarku, albo rozbudowano wcześniejszy. Wzniesiono także nowoczesne budowle w Garbnie, Bezławkach i Nidzicy[423].

Obiekt w Bezławkach może stanowić przyczynek do ciekawych dywagacji. Wieś lokował w 1371 r. komtur bałgijski Ulrich Fricke[424]. Badania dendrochronologiczne próbek drewna wykazały, że zamek wzniesiono po 1377 r.[425]. W kontekście tej warowni interesująco prezentuje się zagadnienie towarzyszącego mu grodziska, które powstało wcześniej (natrafiono nawet na pradziejowy materiał zabytkowy), ale funkcjonowało także w czasach powstawania zamku. Znaleziono tam dwa brakteaty krzyżackie, datowane odpowiednio na lata 1360-1364 i 1353-1360[426]. Interpretowanie grodu jako zabezpieczającego przedpole zespołu osadniczego z zamkiem jest tylko jedną z możliwości[427]. Datowanie braektatów krzyżackich dopuszcza możliwość, funkcjonowania grodu przed wybudowaniem zamku i nie należy wykluczać, że Krzyżacy rezydowali w nim w okresie poprzedzającym wzniesienie murowanej warowni, ale o tym nie przesądza, bo monety mogły być zdeponowane później, albo w sposób zupełnie przypadkowy, chociaż to mało prawdopodobne. Już po wzniesieniu murowanego zamku gród mógł stanowić zaplecze gospodarcze, lub miejsce postoju wojsk. Hipotetycznie można tam też lokalizować refugium dla pobliskiej ludności. Hipotez dotyczących funkcji tej budowli może być wiele.

Prowadzi to do pytania, czy nie należy się dopatrywać analogicznego obiektu przy zamku w Garbnie. Pozostałości grodziska znajdują się ok. 60 m na północny-zachód od skrytych pod ziemią reliktów murów obwodowych. Materiał ceramiczny z tej warowni jest datowany zbyt ogólnie, żeby móc określić relację chronologiczną z zamkiem[428]. Być może ponowna analiza materiału zabytkowego, np. z zastosowaniem metod laboratoryjnych, pozwoliłaby na bardziej precyzyjne datowanie. Gród, tak jak i zamek, wymaga ponownych badań terenowych.

Akcja budowlana i „ponowne" uruchamianie struktur administracyjnych na terenach znajdujących się w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego łączy się z zaprzestaniem

422O zamkach w Rynie i Barcianach pisał chociażby T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 264-274; Zamek w Ełku najpełniej opisuje archeolog R. Herman w swoich niepublikowanych opracowaniach – *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych sezon 2011...*; tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych sezon 2012...* Pozostała literatura patrz rozdziały 2 i 5.

423Zamek w Garbnie nie posada bogatej literatury. Starsze opracowania wymienione są w *Leksykonie...* s. 175. Szczątkowe informacje znajdziemy także w: T. Swat, *Dzieje wsi,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 172.

424S. Szczepański, *Bezławki i okolice w kontekście osadniczym plemiennej Barcji oraz kętrzyńskiego okręgu prokuratorskiego w średniowieczu,* [w:] *Bezławki. Ocalić...*, s. 24.

425T. Ważny, *Analiza dendrochronologiczna drewna z zamku w Bezławkach (woj. warmińsko-mazurskie),* [w:] *Bezławki. Ocalić...,* s. 272-273.

426T. Nowakiewicz, *Grodzisko w Bezławkach jako element średniowiecznej sieci osadniczej w Prusach krzyżackich,* [w:] *Bezławki. Ocalić...*, s. 244.

427Tamże, s. 246.

428Ceramika jest datowana na XIII-XIV w.: R. Klimek, *Grodziska nad Gubrem. W poszukiwaniu Wallewony,* Kętrzyn 2011, s. 30.

działań wojennych z Litwą. Był to czynnik, który przyspieszył również akcję kolonizacyjną na tym obszarze[429]. Osadnictwo nie wszędzie było jednak równie intensywne. Do wybuchu wojny trzynastoletniej słabo kolonizowane było prokuratorstwo leckie (giżyckie). Nieco lepiej wyglądało to na obszarze podległym urzędnikom rezydujących w Rynie[430]. Często możemy się również spotkać z twierdzeniem, że w okolicach Pisza zakładanie wsi na większą skalę rozpoczęło się dopiero po 1422 r. (po zawarciu pokoju z Polską i Litwą), ale oczywiście można wskazać na funkcjonowanie wcześniejszych osad (w 1367 r. komtur bałgijski nadał mieszkańcom pod zamkiem przywilej na bartnictwo, myślistwo i rybołówstwo)[431].

Jak wcześniej wykazałem, wzniesienie warowni mogło mieć miejsce wiele lat przed wymienieniem w źródłach urzędnika, który zarządzał siedzibą i daną jednostką terytorialną. Z sytuacją, gdzie nie mamy zbyt wielu wskazówek dotyczących czasu powstania zamku lub dworu, spotykamy się w przypadku siedzib leśnego elbląskiego, który oprócz budowli w Młynarach rezydował także w Kadynach i być może w Tolkmicku. W Kadynach leśni są wzmiankowani od 1404 r. Niemieccy badacze uważali, że tamtejszy dwór stały się siedzibą tego urzędu od 1410 r.[432]. W 1432 r. Kadyny zostały przekazane Janowi Bażyńskiemu. Z tego względu przeniesiono urząd. Nie wszyscy autorzy są przekonani, że w Tolkmicku znajdowała się umocniona siedziba zakonna, jednak Ferdynand Mamuszka podejrzewał, że tamtejszy dwór powstał razem z murami miejskimi w II połowie XIV wieku[433]. Sądzę, że może to być jedynie domysł autora, który mógł się sugerować występowaniem dworów miejskich na terenie państwa zakonnego (w wielu wypadkach są one jednak niepotwierdzone).

W Markusach źródła wymieniają pierwszego prokuratora w 1363 r., ale informacje o dworze pochodzą dopiero z końca XIV stulecia, kiedy wymieniono tam kaplicę[434]. Dane w tym momencie są więc zbyt skąpe na określenie chronologii tamtejszej siedziby. Problematyczne jest również ustalenie czasu wzniesienia dworu w Żelaznej Górze. Wieś powstała z inicjatywy komtura Hermana von Isenberga w 1308 r. Pierwszy tamtejszy leśny wzmiankowany był w 1330 r. Sam dwór wymieniony był 52 lata później[435]. Cytowani autorzy przyjmują, że budowla powstała ok. 1325 r. Być może tak wczesna wzmianka o leśnym rzeczywiście świadczy o istnieniu tam siedziby zakonnej już w pierwszej ćwierci XIV w.

Wciąż zbyt słabo zbadane jest zagadnienie domniemanego prokuratorstwa w

429G. Białuński *Osadnictwo regionu...,* s. 28.
430Tamże, s. 27-37.
431S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur...*, s. 148; G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe...,* s. 16.
432M. Toeppen, *Historisch-comparative...,* s. 190
433F. Mamuszka, *Elbląg i okolice. Informator Krajoznawczy,* Gdańsk 1978, s. 175.
434BKD der Provinz Westpreussen, Bd. 4, H. 14, s. 171.
435E. J. Guttzeit, *Das Waldamt Eisenberg und seine Waldmeister,* „*Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen",* Bd. 7, 1932/1933 s. 183; Problem dworu jest i tamtejszego urzędnika jest również omawiana w: A. Chęć, J. Gancewski, *Urząd leśniczego w państwie Zakonu Krzyżackiego – funkcjonowanie i znaczenie dla gospodarki,* „Echa Przeszłości", X, 2009, s. 57-68.

Przewłokach[436]. Nikłe wiadomości posiadamy również o dworze rybickiego w Mortągu (w latach 30. XIV w. wzmiankowany był prokurator, a od 1397 r. rybiccy)[437]. Nie wiemy praktycznie nic o siedzibach urzędniczych w Karpowie (pewne informacje pochodzą dopiero z 1431 r., gdy wymieniono pierwszego *Fischmeister zu Kerpen*)[438], Kiersitach[439], Niemojach, Łukcie, Burdajnach (w centrum wsi znajdują się chyba najodpowiedniejsze warunki terenowe do doszukiwania się krzyżackiej siedziby, ewentualnie ok. 1 km na północ), *Kuttenhof*. Prawie nic nie wiadomo o domniemanej siedzibie w Sępopolu. W połowie lat 80. wzmiankowany jest tam wójt[440].

Do tej pory nie zlokalizowano domniemanego zamku *Rungenbrust*. Badania archeologiczne grodziska w Zabroście Wielkim, identyfikowanym przez niektórych badaczy z krzyżacką warownią, przyniosły informacje o funkcjonowaniu tego obiektu w okresie przedkrzyżackim[441].

Literatura wspomina również o komornictwach z XV i XVI w., które znajdowały się w: Sterławkach Małych, Konopkach Małych, Salpiku, Dąbrówce, Orle i Orzyszu. W ostatnim z nich miał się znajdować również urząd rybicki[442]. Trudno jest jednak coś więcej o tych domniemanych siedzibach powiedzieć. Szczególnie, że w cytowanej pracy G. Białuńskiego nie ma podanego źródła informacji o ich istnieniu. W przypadku Orzysza mogę co najwyżej potwierdzić, że inwentarze krzyżackie wymieniają tam dwór[443].

Oddzielnie pragnę potraktować tereny komturstwa malborskiego. Zwierzchnictwu głównego komturstwa podlegały w tym rejonie wójtostwa w Sztumie, Grabinach-Zameczku i Laskach, prokuratorstwa w Mątowach Małych i Lasowicach, urząd rybicki w Szkarpawie oraz urząd leśny w Benowie.

Na tym obszarze także wykorzystywano wcześniejsze umocnienia w trakcie podboju kraju. Krzyżacy przejmowali dawne grody i adaptowali je na swoje potrzeby. Nie mamy jednak potwierdzenia, że te pierwsze warownie przekształcano później w siedziby urzędnicze. Bez badań

436Zagadnieniem tym zajmował się przykładowo S. Szybkowski, *Czy na początku XV wieku istniało krzyżackie prokuratorstwo (komturia?) w Przewłokach?,* KMW, 2, 2008, s. 155-162.

437Dwór potwierdzony jest dopiero w latach 90. XIV w; W XIX w. natrafiono na relikty piwnicy w ogrodzie tamtejszej leśniczówki - BKD der Provinz Ostpreussen, H. 3, s. 13; S. Szczepański podaje informacje o cegłach gotyckich odkrytych w trakcie prac remontowych w 2009 r. - S. Szczepański, *„Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego,* [w:] *Archaeologica Hereditas...,* s. 243.

438P. G. Thielen, dz. cyt., s. 136.

439Z całą pewnością trudno się zgodzić jako w Kiersitach istniało komornictwo od drugiej połowy XIII w., a takie informacje można znaleźć w literaturze: L. Słodownik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic...*, s. 627.

440BKD der Provinz Ostpreussen, H. 2, s.149; Autorzy pracy *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic*, piszą o miejscowej tradycji mówiącej o zamku, ale uważają, że on nie istniał: M. Petraszko, A. Wakar, *Historia miasta do 1945 roku,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 215-216.

441J. Łapo, J. Janowski, *Czy jest tu jeszcze „zamek"? Badania w Zabroście Wielkim, stan. I, Zamkowa Góra, pow. węgorzewski,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 311-315; R. Klimek, *Próba ustalenia lokalizacji zamku Rungenbrust (1360),* KMW, nr 3, 2011, s. 279-284.

442G. Białuński, *Osadnictwo regionu...*, s. 14.

443DGA, s. 204

archeologicznych nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy dany zamek wybudowano na tzw. surowym korzeniu, w miejscu wcześniejszych umocnień, czy też obok nich. Przykładem grodziska grodu, które zostało zajęte przez Krzyżaków jest obiekt w Podzamczu[444]. Także w miejscowości Kalwa (gm. Stary Targ) mógł funkcjonować gród datowany na XII-XIII/XIV w[445].

Obszar Żuław Stablewskich najprawdopodobniej do lat 30. XIV w. podlegał zwierzchnictwu komturów gdańskich. Później podporządkowano je bezpośrednio wielkim mistrzom. Wójt tego obszaru rezydował w Grabinach-Zameczku. Żuławy Wielkie, oprócz wschodniej części, podlegały Malborkowi, a zarządzali nimi wójtowie w Laskach. Południowa część komturstwa malborskiego była administrowana przez wójtów sztumskich[446].

W 1331 r. w został wzmiankowany bliżej niezidentyfikowany komtur w Sztumie, a dwa lata później występują tam już wójtowie. Zdaniem B. Schmida zamek powstał w latach w latach 1326-1331[447]. Wielu badaczy podejrzewa, że w miejscu murowanej warowni istniała wcześniejsza o pruskiej genezie. Piotr z Dusburga wspomniał o zniszczeniu tamtejszego grodu Pomezanów[448]. Brak badań archeologicznych nie pozwala na zweryfikowanie tej tezy. Hanna Domańska przytacza także wzmiankę z 1295 r. o *bona curie wui dicitur Stoma*[449].

Niektórzy autorzy uważają, że urząd w Benowie utworzono razem z wójtostwem w Sztumie, a więc około 1331-1333 r.[450]. W 1376 r. pojawił się pierwszy znany urzędnik w Benowie - Michael[451]. Około 1416 r. wzniesiono w tym miejscu najpewniej nową siedzibę[452].

Pierwszy znany z imienia wójt w Grabinach-Zameczku to Heinrich von Kranichborn, który w źródłach został wymieniony w 1343 r. Chociaż istnieją przypuszczenia, że urząd ten mógł istnieć już 9 lat wcześniej, ponieważ z wójtem grabińskim niektórzy badacze identyfikują wzmiankę o *advocatus in insule*[453] z roku 1343. Prawdopodobnie już wówczas istniała siedziba tego urzędnika, chociaż jej forma nie jest znana. Tomasz Torbus napisał, że pierwszą warownię mogła zniszczyć powódź, a w 1381 r. przystąpiono do jej odbudowy[454].

W Laskach swoją siedzibę miało wójtostwo żuławskie. Pierwszy wójt, którego identyfikuje

444E. Fudzińska, *Dorobek Muzeum Zamkowego w Malborku w dziedzinie badań Żuław i Dolnego Powiśla,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 250.
445Tamże, s. 252.
446S. Jóźwiak, *Centralne...*, s.137.
447 B. Schmid, *BKD Pomesaniens,* H. 3 Kreis Stuhm, Danzig 1909, s. 345.
448Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej...*, s. 53.
449H. Domańska, *Zamek w Sztumie. Województwo gdańskie. Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku,* mps., Gdańsk 1971, s. 10.
450T. Gorbacz, *Sztum i okolice w okresie krzyżackim, „*Z dziejów Sztumu i okolic", cz.1, 1997, s. 30; A. Chęć, *Wykorzystanie zasobów naturalnych Puszczy Sztumskiej w czasach krzyżackich, „*Z dziejów Sztumu i okolic", cz.5, 2007,. s. 7.
451G.A. von Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Vervaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regirungsbezirks Danzig, „*Zeitschrift des Westpreussichen Geschitsvereins", Bd. 24, 1888, s. 52.
452Tamże.
453K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwerk...*, s. 110, przyp. 46; M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie...,* s. 133, przyp. 89.
454T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 92.

się z urzędem w Laskach, pojawił się w źródłach w 1321 r., był nim brat Gunter *Vogt unseres Werders*. Od 1323 r. tamtejsi urzędnicy określani byli *vom Leske* i właściwie dopiero od tego czasu mamy pewność, co do ich utożsamiania z tym ośrodkiem administracyjnym[455]. Nie wiadomo dokładnie kiedy powstał zamek. W latach 40. XIV w. wzmiankowany jest dwór w Laskach. W inwentarzach krzyżackich założenie pojawia się od 1377 r.[456] Jako zamek po raz pierwszy obiekt ten został wymieniony w 1387 r. W pierwszej połowie XV w. nastąpiła chyba jego znaczna rozbudowa założenia. Powstał wtedy m. in. dom marszałka-koniuszego[457].

W Lasowicach Wielkich znajdowała się siedziba prokuratora, która pojawiła się w źródłach w 1343 r.[458] Dopiero w 1381 r. poświadczony został tam pierwszy znany z imienia urzędnik - Siegfried Grans[459].

Pierwsza informacja o bliżej niezidentyfikowanym obiekcie w Mątowach Małych pochodzi z roku 1254[460]. Jednak pewne informacje co do istnienia dworu posiadamy z 1321 r.[461], a znany z imienia prokurator pojawił się w 1371 r. i był nim Winrich von Rintorf[462]. Na początku XV w. miała miejsce rozbudowa tego założenia[463]. Prawdopodobnie wówczas przybrało ono formę, jaką znamy z nowożytnego planu, a także badań archeologicznych (zachowały się relikty ścian).

W 1313 r. odnotowano *Reynico magister piscature in Scarpovia*[464]. Jest to pierwsza wzmianka o urzędniku w Szkarpawie. Dopiero w 1387 r. pojawia się w inwentarzach wzmianka *uf dem huse*. Źródła te opisują wyposażenie założenia do 1436 r.[465]

Jak można zaobserwować, urzędy i ich siedziby na obszarze Żuław zaczęto wznosić głównie po przeniesieniu siedziby wielkich mistrzów do Malborka. Informacje o wcześniejszych (sprzed 1309 r.) krzyżackich budowlach są bardzo lakoniczne. Badania archeologiczne dotyczące tych obiektów są delikatnie mówiąc niezaawansowane, a właściwie jedynie na terenie trzech z nich (w Grabinach-Zameczku, Mątowach Małych i Benowie) prowadzono sondażowe wykopaliska. Nie należy jednak nie doceniać prowadzonych tam badań powierzchniowych, które miały na celu zlokalizowanie dworów i folwarków.

---

455 S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 137, przyp. 343.
456DMA, s. 40-52.
457BKD der Provinz Westpreussen, Bd. 4, H. 14, s. 126.
458W. Długokęcki, *Zaginione dwory krzyżackie w okolicach Malborka - Uwagi do badań nad osadnictwem Żuław Wielkich w średniowieczu,* [w:] *Krzyżacy, kronikarze, dyplomaci,* red. B. Śliwiński, Gdańskie Studia z dziejów średniowiecza, nr 4, 1997, s. 28.
459G. A. Von Mülverstedt, *Die Beamten...,* s. 66.
460W. Długołęcki, *Osadnictwo...*,s. 102.
461Tamże, s. 104.
462G. A. Von Mülverstedt, *Die Beamten...,* s. 67.
463BKD der Provinz Westpreussen, Bd. 4, H. 14, s. 192.
464Chronica Olviensis, wyd. W. Kętrzyński, Monumenta Poloniae Historica, t. VI, Warszawa 1961, s. 321. W wydaniu polskim: *Kronika Oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku,* przekł. D. Pietkiewicz, wstęp i komentarz B. Śliwiński, Malbork 2008, s. 87.
465DMA, s. 54-59.

Pomorze Gdańskie

Zupełnie inaczej prezentowało się formowanie administracji terytorialnej na obszarze Pomorza Gdańskiego. Do 1308 r. znajdowały się tutaj niewielkie terytoria kontrolowane przez Krzyżaków[466]. Stan ten uległ zmianie zmianie w 1308 i 1309 r., a przez następne kilkadziesiąt lat budowano na Pomorzu Gdańskim administrację poszerzając z czasem terytorium należące do państwa zakonnego.

Na omawianym obszarze od 1283 r. istniało komturstwo gniewskie. Maksymilian Grzegorz porównuje kompetencje komturów gniewskich do niektórych komturów w Prusach właściwych, stawiając je w opozycji do tego typu jednostek administracyjnych w Ziemi Chełmińskiej. Uważa on, że zasięg ich kompetencji przekraczał formalny zasięg terytorialny[467]. Była to najmniejsza samodzielna jednostka administracyjna na Pomorzu Gdańskim. Komturom gniewskim podporządkowano folwarki w Brodach, Gronowie, Wdzie, Starogardzie, Szadówku, a także przyzamkowe gospodarstwo *Kaldenhof*[468].

Starogard mógł posiadać dwa dwory. Znany jest urzędnik leśny, który rezydował na terenie folwarku na lewym brzegu Wierzycy. W samym mieście mógł istnieć drugi dwór, który jednak nie jest potwierdzony źródłowo. Zakon zarezerwował sobie działkę w mieście, być może chcąc wznieść na niej dwór[469]. W 1664 roku został opisany dwór w mieście, ale nie ma dowodów, że był tutaj dwór krzyżacki[470]. Przez pewien czas pod komturstwo gniewskie podlegał również dwór w Pomyjach. Przez kilka lat urzędował tam nawet prokurator. Następnie obiekt ten przeszedł pod zwierzchnictwo nowo utworzonego prokuratorstwa w Międzyłężu, a urzędnik starogardzki stał się zarządcą folwarku[471]. W 1336 r. odnotowano także leśnego w Starogardzie. Zdaniem historyków nie zarządzał on chyba jednak własnym okręgiem administracyjnym[472]. Można domniemywać, że dobrą lokalizacją dla budynku, bądź zespołu budynków jest południowo-zachodni narożnik miasta, gdzie stała niegdyś synagoga, a ulice w XIX w. nazywały się Zamkowa i Rycerska.

Przed 1308 r. niektóre obszary nadwiślańskie zostały nabyte przez Zakon i należały do jednostek administracyjnych ziemi chełmińskiej. Przykładowo okręg Osieka przynależał do komturstwa pokrzywińskiego. Do początku XIV w. zakon krzyżacki nie uzyskał w regionie Pomorza Gdańskiego nowych nabytków, ale z pewnością jego zainteresowanie tym regionem było

466P. Czaplewski, *Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9?,* "Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", t. 10, 1946, nr 8, s. 273-287.

467M. Grzegorz, *Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie,* Bydgoszcz 2003, s.106-107.

468M. Toeppen, *Topographisch-statistische Mittheilungen über die Domänen-Vorwerke des deutschen Ordens,* Danzig 1870, s. 463-465

469BKD der Provinz Westpreussen, Bd. 1, H. 3, s.243.

470*Opis królewszczyzny w woj. chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, s. 295.

471K. Bruski, *Ziemie nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku,* Gdańsk 1997, s. 143.

472Tamże, s. 111, 129; M. Grzegorz, *Komturstwo gniewskie...*, s. 141.

ogromne.

Po zbrojnym opanowaniu Pomorza Gdańskiego przez Zakon przystąpiono do tworzenia centrów nowych jednostek administracyjnych. W 1312 r. Krzyżakom udało się również nabyć Człuchów i wieś Brody, a rok później okręg nowski[473]. Natomiast w 1316 r. od scholastyka gnieźnieńskiego i kanonika poznańskiego Jakuba otrzymali m. in. Kiszewę[474]. Dwadzieścia lat po zajęciu Pomorza Gdańskiego Krzyżacy uzyskali także ziemię słupską i ziemię bytowską[475]. Przebieg granic nowo pozyskanych terytoriów ustalono w sensie formalno-prawnym dopiero po 1343 r. w wyniku pokoju kaliskiego[476].

Od 1309 r. obserwujemy wysiłki zmierzające do ugruntowania pozycji na nowo zdobytym terytorium. Część ze znajdujących się tam ośrodków miejskich została zniszczona w 1308 r. (Gdańsk, Tczew, Nowe). Zakon chciał prawdopodobnie zniszczyć gospodarczą konkurencję dla Elbląga i być może utrzymać Gdańsk jedynie jako siedzibę administracyjną[477]. Właśnie w Gdańsku pojawił się jedyny komtur, powołany przed 1320 r., poza komturstwem gniewskim, na terenie Pomorza Gdańskiego. Jak przekonuje M. Grzegorz, do 1320 r. Zakon zwlekał z tworzeniem dalszych jednostek administracyjnych[478]. Warto także odnotować, że Krzyżacy pozostawili na urzędach część wcześniejszych dygnitarzy. Przez kilka lat po opanowaniu Pomorza funkcjonowali jeszcze kasztelanowie w Pucku i Mirachowie[479]. Komturstwo gdańskie było najbardziej rozległą jednostką administracyjną Pomorza Gdańskiego. Zaliczało się także do największych w całym państwie zakonnym.

Pierwsza informacja o komturze świeckim pochodzi właśnie z 1320 r. Była to pierwsza jednostka administracyjna w południowej części Pomorza Gdańskiego utworzona po 1309 r[480]. Należy również zwrócić uwagę na Tczew, gdzie w 1309 r. przebywał komtur gniewski. Również jego następca dowodnie odnotowywany był właśnie tam. Natomiast w 1320 r. komtur gniewski Henryk von Buchholz tytułuje się również wójtem tczewskim. Nowa jednostka administracyjna była bezpośrednio podporządkowana władzom w Malborku, a nie włączona do komturstwa

473M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie...,* s. 86-87.
474Tamże, s. 91.
475A. Czacharowski, *Ziemia bytowska pod rządami brandenburskimi, pomorskimi i krzyżackimi (1308-1454),* [w:] *Dzieje ziemi bytowskiej,* red. S. Giereszowski, Poznań 1972, s. 81-82.
476Prócz wzmiankowanej wcześniej literatury odnośnie granic państwa krzyżackiego wymienię jeszcze: A. Szweda, *Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku,* [w:] *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa,* red. S. Fafiński, Olsztyn 2007, s. 15-26.
477H. Samsonowicz, *Tło gospodarcze wydarzeń 1308 roku na Pomorzu Gdańskim, „*Przegląd Historyczny", t. 56, 1965, s. 202; *Historia Pomorza,* t. 1, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1969, s. 544.
478M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie...,* s. 85; tenże, *Rola zamków w administracji Pomorza Gdańskiego przez krzyżaków,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 46.
479J. Powierski, *Okres średniowiecza,* [w:] *Ziemia wejherowska*, red. R. Osowicka, J. Grubba, Gdańsk 1980, s. 74-75.
480M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie...*, s. 118-119.

gniewskiego. Samodzielny wójt tczewski pojawił się w dokumentach krzyżackich w 1323 r[481]. Z tego samego roku pochodzi pierwsza informacja o komturze człuchowskim, ale jest to wzmianka o nieżyjącym już urzędniku. Zdaniem M. Grzegorza objął on ten urząd najwcześniej w końcu 1321 r[482]. Warto przytoczyć zdanie Wiesława Długokęckiego, który uważał, że przez cały czas rządów Zakonu, wójtowie tczewscy rezydowali poza Tczewem. Owa pierwsza informacja o tamtejszym urzędniku mówi, że wójt „rozstrzygał pewną sprawę *in Der[sowe] in domo Gerlaci*, zapewne u tutejszego mieszczanina, nie zaś na zamku. W 1328 r. wzmiankowano *dwór tczewski (Dirschowische hoff),* który w 1333 r. wielki mistrz wymienił za część Zajączkowa. Z dokumentu zamiany wynika, że dwór ten znajdował się w Czyżykowie"[483]. Jeżeli odkryte w 2009 r. relikty gotyckiej architektury murowanej na terenie miasta zostały zinterpretowane poprawnie, to zdanie to jest już zdezaktualizowane[484]. Krzyżacka warownia powstała być może przed 1364 r., gdyż wówczas wzmiankowano *huß* wewnątrz miasta[485]. W tym samym roku po raz pierwszy w czasach panowania Zakonu Tczew zostaje określony jako miasto[486].

W 1329 r. pojawił się w źródłach komtur słupski, który zarządzał również świeżo zakupioną ziemią bytowską[487]. Rok później w jednym z dokumentów pojawia się tytuł komtura tucholskiego. Ta jednostka administracyjna została wydzielona z terenów komturstwa świeckiego i człuchowskiego[488].

W dalszej kolejności utworzono komturstwo bytowskie, które pojawiło się dowodnie w 1346 r., a mogło istnieć zapewne już w początkach 5 dekady XIV w., po utracie w 1342 r. przez Zakon Ziemi Słupskiej. Jednak w ciągu kilkunastu lat obniżono rangę tej jednostki administracyjnej, bo po kilku latach pojawia się już jedynie prokurator bytowski. Było to prawdopodobnie wynikiem zmniejszenia się możliwości ekonomicznych wywołanych ograniczeniem terytorium. Zdaniem większości badaczy do początku XV w. owa jednostka administracyjna była podporządkowana komturom gdańskim, a następnie władzom stołecznym[489]. Sam zamek, który zachował się do dnia dzisiejszego, został wzniesiony w latach 1398 – 1402[490].

481Tamże, s. 119-121.
482Tamże, s. 125.
483*Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 49. O dworze w Czyżykowie wspomina także: M. Targowski, *Na prawie polskim i niemieckim. Kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w XIII-XVI wieku,* Warszawa 2014, s. 61, przyp. 59.
484Patrz rozdział 5.
485F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau,* Dirschau 1907, s. 81-83.
486E. Rozenkranz, dz. cyt. s. 195.
487M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie...*, s. 126.
488Tamże, s. 126-128.
489Tamże, s. 130-131; M. Toeppen, *Historisch-comparative...,* s. 229; K. Kasiske, *Das Dutsche Siedelwerk...,* s. 111. Informacje o prokuratorstwie: M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny prokuratorstwa bytowskiego komturstwa gdańskiego/malborskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2012, s. 27-28.
490S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Uwagi na temat sposobu wznoszenia murowanych zamków krzyżackich w państwie zakonu zakonnym w Prusach w końcu XIV-pierwszej połowie XV wieku,* KMW, nr 2, 2011, s. 226. Mimo, że budowa murowanego zamku wydaje się dobrze udokumentowana, to w literaturze możemy się spotkać z różnym

Warto chyba podkreślić, że był to właśnie domniemany czas przejścia prokuratorstwa pod bezpośrednią jurysdykcję Malborka. Wspomniałem już o prokuratorstwie w Międzyłężu. Było ono wzmiankowane dopiero w końcu XIV w. i również zostało podporządkowane władzom centralnym. Sam dwór wymieniony był jednak już w 1349 r[491]. W ten sposób powstał trzon administracji krzyżackiej na Pomorzu Gdańskim.

Pod względem obszaru nowe jednostki administracyjne nawiązywały do dawniejszych kasztelanii i województw. Widoczna była zależność od obszarów leśnych i skupisk osadniczych. Część komturstw obejmowała kilka dawniejszych ziem czy kasztelanii – np. komturstwo gdańskie.

Kolonizacja na tym terenie przybrała skromne rozmiary z uwagi na znaczny stopień zasiedlenia tego obszaru. Ograniczyła się w zasadzie do reorganizacji zastanego osadnictwa poprzez nadawanie już istniejącym osadom prawa niemieckiego. Poważniejszą akcję osadniczą prowadzono jedynie na obszarze Żuław Stablewskich i Niziny Gdańskiej. Również na terenie komturstwa człuchowskiego Zakon pokusił się o założenie licznych nowych wsi. Wpływ na to miały względy polityczne, a także potrzeba zabezpieczenia południowej granicy Pomorza Gdańskiego[492].

Pierwsze jednostki niższego szczebla zaczęto organizować na terenie komturstwa gdańskiego. Jako pierwsze powstało prokuratorstwo chmielneńskie (chociaż nie ma pewności, że ta jednostka administracyjna rzeczywiście istniała). Tamtejszy prokurator (*procurator de Chmeln*) pojawia się po raz pierwszy w źródłach w 1334 r[493]. Wcześniej znajdował się tutaj ośrodek kasztelański. Funkcjonował tam wcześniej gród, który mógł zostać zaadaptowany przez Krzyżaków. Owa fortalicja dopiero w latach 70. przeszła w ręce zakonnic[494]. Z racji tego, że Zakon chciał umieszczać centra swoich jednostek administracyjnych we własnych jednostkach osadniczych przeniesiono urząd z Chmielna do Miechucina, ale tam znalazło się już wójtostwo (pierwszy wójt wspomniany został w 1372 r.)[495]. Z czasem ponownie urząd przeniesiono, tym razem do Mirachowa[496]. Karl Kasiske pisał o tamtejszym dworze krzyżackim wzmiankowanym w 1384 r.[497]. Natomiast J. Powierski twierdził, że tamtejszy urząd funkcjonował tam od 1381 r. (w

---

datowaniem budowy tego obiektu. Hanna Domańska uważała, że budowę rozpoczęto w 1396 i trwała ona do 1405 r.: *Zamek w Bytowie na tle architektury obronnej zakonu krzyżackiego z przełomu XIV i XV wieku,* KAiU, t. XXIII, z. 3, 1978, s. 152. Jan Salm stwierdził, że budowę rozpoczęto w 1390 r.: *Leksykon...,* s. 120.

491*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 1, s. 49

492M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt. s. 289-290; M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.,* Toruń 1955, s. 31. W sprawie osadnictwa na Pomorzu Gdańskim także: M. Biskup, *Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w.,* „Prace Geograficzne", nr 5, 1956, s. 179-224.

493K. Kasiske, *Das deutsche Siedelwerk...,* s. 111

494M. Dzięcielski, *Dzieje ziemi mirachowskiej. Od XII do XVIII wieku,* Gdańsk 2000, s. 66.

495M. Grzegorz, *Pomorze...,* s. 136; tenże, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu mirachowskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2014, s. 48,

496O przenoszeniu tego urzędu pisał: G. Labuda, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza,* t. 1: *Czasy średniowieczne,* Gdańsk 2006, s. 354-355.

497K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwerk...,* s. 113, przyp. 59.

randze leśnego)[498]. Według nowszych opracowań wójtowie mirachowscy pojawili się w źródłach w 1391 r., a ukształtowanie się tamtejszego okręgu administracyjnego datuje się na okres pomiędzy 1380, a 1390 r.[499].

W 1338 r. pojawił się pierwszy rybicki w Pucku (tamtejszy zamek powstał dopiero w końcu XIV w.). W Mirachowie i w Gdańsku istniały również urzędy leśne, z czego drugi z nich znajdował się prawdopodobnie w Sulminie[500]. W samym Gdańsku, na miejscu twierdzy Wisłoujście, mógł istnieć w średniowieczu *blockhaus*, który miałby kontrolować ruch statków, a jego załoga zajmowałaby się również pobieraniem ceł[501]. Pierwsi urzędnicy leśni w Gdańsku pojawili się w 1359 roku. Wspomniany urząd leśny w Sulminie wymieniony był 6 lat później, a dokumenty wystawiono tam po raz pierwszy w 1367 roku. Sam a dwór dowodnie wzmiankowany był dopiero w 1381 roku[502]. Wieś Sulmin była natomiast wzmiankowana po raz pierwszy w 1340 roku[503]. Tamtejsza okolica była silnie zaludniona i zapewne dlatego została podzielona na dwie jednostki administracyjne. Pierwsza obejmowała wsie rycerskie w liczbie 103, a druga w postaci urzędu leśnego sprawował nadzór nad 55 wsiami zakonnymi[504].

Wójtostwo w Lęborku powstało przed 1363 r., kiedy to odnotowano pierwszego urzędnika[505] - być może nawet blisko 20 lat wcześniej, bo od ok. 1341 r., powstają zapewne obwarowania miejskie, a wraz z nimi mogła się rozpocząć budowa zamku, który znajdował się w południowo-wschodnim narożniku miasta i posiadał z nim wspólny mur[506]. Pierwsza wzmianka mówiąca bezpośrednio o zamku pochodzi jednak z 1386 r., ale krzyżaccy dostojnicy pojawiają się w Lęborku już w latach 50. XIV w.[507]. Można więc przypuszczać, że zamek w tym czasie był ukończony w stopniu pozwalającym na przebywanie w nim urzędników zakonnych. W kontekście Lęborka ciekawie prezentuje się także zniszczone grodzisko we wsi Nowa Wieś Lęborska. Odkryto na nim materiał pradziejowy, wczesnośredniowieczny i późnośredniowieczny. Istnieją dwie hipotezy odnośnie tego obiektu. Według pierwszej z nich ta niewielka warownia przejęła funkcję zniszczonego w 1301 r. grodu w Białogardzie. Druga mówi o wzniesieniu tam przez Krzyżaków

498J. Powierski, *Okres średniowiecza,* [w:] *Ziemia wejherowska...*, s. 76; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu mirachowskiego...*, s. 26-27.

499M. Dzięcielski, dz. cyt., s. 66-67.

500M. Grzegorz, *Pomorze...* s. 137-138.

501*BKD der Provinz Westpreussen*, Bd. 1, H. 2, s. 143.

502*Księga komturstwa gdańskiego*..., s. 53.

503Podstawowe informacje w: M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego i urzędu leśnego komturstwa gdańskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 20016, s. 140-141.

504M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 137 i n.

505Tamże; Listę wójtów krzyżackich możemy także odnaleźć w: J. Zdrenka, *Krzyżaccy wójtowie Lęborka, „*Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s. 12-20.

506Mury miejskie powstawały przynajmniej w dwóch etapach: J. Gzowski, *Układ średniowiecznych obwarowań Lęborka w XIV-XVI wieku w nawiązaniu do planu miasta i topografii terenu, „*Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s. 40-42.

507K. Bruski, *Lębork w czasach średniowiecznych*, [w:] *Dzieje Lęborka,* red. J. Borzyszkowski, Lębork-Gdańsk 2009, s. 37-38.

„strażnicy” w XIV w. Kres tego założenia miało przynieść powstanie miasta Lęborka[508]. Nie należy jednak wykluczać możliwości pośredniej. Gród ten mógł przejąć funkcję Białogardu, a w czasach panowania Zakonu, Krzyżacy mogli zaadaptować to założenie. Niestety stan tego obiektu, a także milczenie źródeł nie pozwala na formułowanie bardziej prawdopodobnych hipotez. Dla pełnego obrazu struktury administracyjnej komturstwa gdańskiego należy jeszcze wymienić efemeryczny okręg białogardzki, który pojawił się ok. 1400 r.[509].

Nie jest znany charakter okręgów administracyjnych na terenie wójtostwa tczewskiego, których centra znajdowały się w: Nowem, Skarszewach, Kiszewie i Kościerzynie. Taki podział jest widoczny w źródłach dopiero w XV w.[510]. Wiadomym jest jednak, że siedziby urzędnicze istniały w tych ośrodkach wcześniej, a co za tym idzie ponownie możemy zaobserwować jak zwodnicze mogą być niekiedy informacje o urzędnikach przy próbie określenia chronologii warowni.

Sami wójtowie tczewscy również posiadali dwory poza Tczewem, zresztą, jak wcześniej wspominałem, istnieje opinia, że w samym mieście nie posiadali swojej siedziby. Dwór w Zajączkowie jest już wzmiankowany w 1333 r.[511]. Wójtowie z Tczewa podpisali się po raz pierwszy jako "z Zajączkowa" w 1352 r.[512]. Także Sobowidz stał się ich siedzibą. Już w 1361 r. wystawiane były tutaj dokumenty[513]. Wydaje się, że na przełomie XIV i XV stulecia nastąpiła rozbudowa tego założenia[514].

W okresie przedkrzyżackim w Nowem istniał urząd kasztelański. Przedkrzyżacki gród funkcjonował być może na tzw. Wzgórzu Garbuzy[515]. Ośrodek ten znajdował się w dość znacznej odległości od Tczewa. Wiadomym jest, że w 1350 r. Zakon zagwarantował sobie dwie parcele miejskie w przywileju lokacyjnym. Z tego względu należy datować zamek w Nowem na II połowę XIV wieku. Tomasz Torbus napisał, że w 1350 r. pojawił się w źródłach komornik[516], ale w rzeczywistości nie posiadamy informacji o randze urzędnika rezydującego na zamku. Mieczysław Haftka twierdził, że zamek budowano około 50 lat, bo z 1404 r. pochodzi zapis o wydatkach na tynkowanie i malowanie refektarza[517]. Sugeruje to jednak bardziej odnowienie, remont, bądź też przebudowę, a nie koniec budowy zamku.

Skarszewy do 1370 r. znajdowały się w rękach Joannitów. Funkcjonował tam dwór tego

508M. Janczyński, *Grody Wysoczyzny Żarnowieckiej na tle przeobrażeń historycznych Pomorza Gdańskiego,* [w:] *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym Pomorzem,* Acta Archaeologica Lodziensia Nr. 58, red. W. Świętosławski, Łódź 2012, s. 115-116.

509*Księga komturstwa gdańskiego...*, s. 125-127.

510M. Grzegorz, *Pomorze...*,s. 138.

511K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwerk...*, s. 131.

512*Księga komturstwa gdańskiego...*, s. 60.

513*Księga komturstwa gdańskiego...*, s. 74.

514*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 1, s. 48.

515Chociaż istnieją także inne propozycje jego lokalizacji: A. Janowski, *Castrum Nuwenburgk w świetle najnowszych badań archeologicznych,* „Pomorania Antiqua”, t. XXIV, 2015, s. 453-474.

516T. Torbus, *Zamki Krzyżackie...*, s. 158.

517M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 199.

Zakonu, w miejscu którego Krzyżacy wznieśli zamek.

Niewiele można napisać o okręgu kościerskim. Miasto było lokowane w końcu XIV w.[518]. Wcześniej, bo już w 1346 r. wystawiono wiejski przywilej lokacyjny[519]. Siedziba krzyżacka oraz folwark mogły funkcjonować nawet wcześniej. Wiadomo, że tamtejsze gospodarstwo było nastawione w mniejszym stopniu na hodowlę i uprawę, a bardziej skupiało się na gospodarce leśnej[520]. Nie wyklucza się, że obiekty te mogły być kontynuacją folwarku związanego z dworem księżniczki Gertrudy Samborówny (zm. 1314 r.)[521].

Maksymilian Grzegorz, za C. Steinbrechtem, stwierdził, że co do datacji okręgu kiszewskiego nie można powiedzieć więcej niż to, że istniał już przypuszczalnie w końcu XIV w.[522]. Zamek murowany powstał, albo został poddany znaczącej rozbudowie w początku XV stulecia. Na podstawie źródeł pisanych prace budowlane są bardzo dobrze datowane na lata 1400-1409. Niewielkie badania sondażowe odbyły się na zamku Kiszewskim w 1974 r. Odkryto wówczas nawarstwienia przedkrzyżackie datowane w ramach trzech faz: na VIII-IX oraz XII-XIII w. Natrafiono również na warstwę z dużą ilością cegieł i ceramiki datowanej ogólnie na wiek XIV[523]. Być może byłaby to warstwa związana z budową zamku. Pytanie brzmi, czy domniemanie istnienia tutaj wcześniejszej warowni nie dopuszcza możliwości, że dawne grodzisko zostało zaadaptowane przez Krzyżaków dużo wcześniej, nawet tuż po zajęciu tych terenów, czyli po 1316 r. Przy obecnym stanie badań nie jesteśmy w stanie tego stwierdzić. Profesjonalne badania archeologiczne[524] były dotychczas bardzo skromne. Nie rozstrzygnięto w ich trakcie nawet kwestii, czy owe wcześniejsze nawarstwienia można łączyć z osadą obronną, czy otwartą. Wątpliwości budzą szczególnie nawarstwienia najstarsze (VIII-IX w.). Należy mieć nadzieję, że działania właścicieli tego obiektu nie zaprzepaszczą możliwości odpowiedzi na te pytania.

W południowej części Pomorza Gdańskiego również powstawały mniejsze okręgi administracyjne. Większość historyków przyjmuje, że zamek w Nowym Jasińcu powstał w miejscu dawnej siedziby kasztelanów serockich[525]. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w dotychczasowych badaniach archeologicznych na terenie krzyżackiego zamku[526].

Należy również wskazać na prokuratorstwo w Osieku, które, jak wspomniałem, początkowo

518E. Rozenkranz, dz. cyt., s. 214.
519K. Bruski, B. Śliwiński, *Pod rządami książąt pomorskich i zakonu krzyżackiego,* [w:] *Kościerzyna. Zarys dziejów miasta do 1939 roku,* red. M. Kallas, Toruń 1994, s. 44.
520Wiadomo to na podstawie inwentarzy: DGA, s. 722, 724, 725,727.
521K. Bruski, B. Śliwiński, dz. cyt., s. 51.
522M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 139; C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 12.
523Z. Hołowińska, dz. cyt., s. 214.
524Słowo „profesjonalne" wymaga podkreślenia, bo za takowe nie można chyba uznać ostatnich działań na zamku, patrz rozdział 2.
525M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 139, przyp. 116.
526R. Grochowski, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w srtefie przedzamcza kompleksu zamkowego w Nowym Jasińcu, Sezon badawczy 2011*...

było podporządkowane komturstwu pokrzywińskiemu, później zmieniało kilkukrotnie przynależność administracyjną, a w 1440 r. znalazło się pod jurysdykcją komturów świeckich[527].

Ośrodek administracyjny w Tucholi był niewielki i słaby gospodarczo. Na obszarze tego komturstwa znajdował się okręg zaborski[528]. Początkowo jego centrum stanowiły Brusy. Najpewniej do 1324 r. powstał tam dwór krzyżacki, ponieważ wówczas wzmiankowany jest rezydujący tam *Johannes tzu Brusk*[529]. Rolę dworu w Brusach szybko przejął nowy obiekt w sąsiedniej wsi Kosobudy, która została pozyskana przez Zakon drogą wymiany właśnie w 1324 r.[530]. Dwór w Kosobudach po raz pierwszy został wzmiankowany dwa lata później[531].

W Swornegaciach znajdował się urząd rybicki. Krzyżacy uzyskali tę miejscowość od cystersów oliwskich w 1333 r., a w 1382 r. poświadczony jest pierwszy urzędnik wspomnianej rangi[532]. Urzędnicy ci należeli do konwentu tucholskiego. Dwór wg M. Benwitza miał się znajdować niedaleko kościoła, a w 1825 r. były jeszcze widoczne fosy[533]. Należy tutaj zwrócić uwagę, że tamtejszy urząd mógł funkcjonować wcześniej, nawet jeżeli nie wspominają o nim źródła pisane, bo w 1354 r. wzmiankowano już folwark w Swornychgaciach[534].

Na obszarze komturstwa człuchowskiego wykształciły się ośrodki urzędnicze niższej rangi w Białym Borze, Lędyczku i Czarnem. Być może urzędnicy rezydowali również w Chojnicach i Debrznie (informacje niepotwierdzone). Do konwentu człuchowskiego należał także rybicki z Charzykowych[535], który mógł posiadać tam również swój dwór.

Warto zaznaczyć, że ośrodki w Białym Borze, Chojnicach, Czarnem, a także Debrznie nie miały związku z osadami z okresu przedkrzyżackiego. Poprzez ich założenie Zakon pragnął zaktywizować osadnictwo na terenach słabo zasiedlonych.

W latach 1388-1389 w Czarnem spotykali się wielcy mistrzowie z książętami pomorskimi. Źródła nie wymieniają wówczas dworu, ale należy przypuszczać, że takowy istniał, skoro wyznaczono to miejsce na tak ważne spotkanie. W 1395 r. wystawiono w Czarnem dokument odnawiający prawa miejskie dla Białego Boru i znalazła się w nim już wzmianka o dworze[536]. Dwa dni po wystawieniu tego aktu Konrad von Jungingen sporządził dokument lokacyjny dla miasta Czarne. Wspomniał w nim o zachowaniu parceli, na której Zakon będzie mógł wybudować sobie

527M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 140.
528Tamże.
529K. Kasiske, *Das Deutsche Sidelwerk...*, s. 187, przyp. 337.
530Tamże.
531Z. Kratochwil, dz. cyt., s. 93.
532K. Kasiske, *Das Deutsche Sidelwerk...*, s. 187, przyp. 337.
533N. G. Benwitz, dz. cyt., s. 11.
534Z. Kratochwil, dz. cyt, s. 93.
535M. Biskup, *Skład konwentu zakonu krzyżackiego w Człuchowie z 1413 roku,* „Zapiski Historyczne", 63, 1998, s. 123-128.
536*Handfesten der Komturei Schlochau*, hrsg. Von P. Panske**,** Danzig 1921, nr 160. Dalej jako *Handfesten.*

dwór, tam gdzie będzie mu wygodnie[537]. Wynika z tego, że istniała wcześniejsza siedziba zakonna w tej miejscowości, a po 1395 r. postanowiono wznieść nową. Początkowo planowano ją umieścić w obrębie miasta, ale z czasem z tego zrezygnowano i wybudowano ją poza obrębem obwarowań miejskich. Na podstawie zapisów można sądzić, że jej budowa zakończyła się pomiędzy 1399 a 1403 r. W 1399 r. prace budowlane jeszcze trwały, a 4 lata później zatrzymał się we dworze wielki mistrz[538].

W Białym Borze pierwszy znany prokurator jest potwierdzony źródłowo w 1391 r.[539]. Jego siedziba była prawdopodobnie wznoszona w latach 1374-1381, ponieważ wówczas chłopi z okolicznych wsi zobowiązani byli do pracy przy budowie dworu[540]. O tym, że został on ukończony przed 1383 r. świadczy również fakt, że odnotowano wówczas 17 łasztów owsa, które miały być przechowywane we dworze[541]. Samo miasto było lokowane w 1382 r. (w 1395 r., jak wcześniej wspomniałem, przywilej lokacyjny został odnowiony)[542].

W końcu XIV w. jeszcze poważniej zahamowana została akcja kolonizacyjna na Pomorzu Gdańskim. Jedynie na obszarach północno-zachodnich komturstwa człuchowskiego widoczne były w większym stopniu tego typu działania (czyli w okolicach miejscowości Czarne i Biały Bór)[543].

Niewiele wiemy o siedzibie prokuratorskiej w Lędyczku. Pierwszy tej rangi urzędnik pojawił się tam w 1378 r. i był nim Sybold Lewe[544]. W 1447 r. zamek wraz ze wsią został nadany rycerzowi Siegfriedowi von Melen[545]. Jest to pierwsza bezpośrednia wzmianka o zamku. Wcześniej inwentarze zakonne z lat 1437-1438 wymieniają przedmioty (w tym uzbrojenie) przechowywane w Lędyczku, więc prawdopodobnie trzymane były na terenie tego założenia[546]. Są to bardzo znikome dane. Możemy więc przypuszczać, że był to obiekt mało okazały, o niewielkim znaczeniu, który powstał prawdopodobnie przed 1378 r.

W dokumencie z 1360 r. Zakon zastrzegł sobie prawo do wybudowania dworu w Chojnicach. W 1382 r. wymieniony jest już *Haus Konitz*[547]. Nigdy nie wspomniano jednak o urzędnikach z tego miasta[548].

537*Handfesten*, nr 152.
538B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 4.
539J. Voigt, *Namen Codex...*, s. 82.
540A. Błażewska-Marciniak, *Zarys dziejów ziemi człuchowskiej 1100-1945,* [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej,* red. K. Śląski, Biblioteka Słupska, T. 16, Poznań -Słupsk1967, s. 35.
541B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 2.
542E. Rozenkranz, dz. cyt., s. 201.
543M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt. s. 291.
544 *Handfesten*, nr 120.
545 K. Kasiske, *Das Deutsche Siedelwert...*, s. 250.
546DGA, s. 665, 669.
547B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 2.
548Chociaż E. Rozenkranz powielił informację o wójcie z Chojnic, który miałby się pojawić w źródłach w 1326 r.: dz. cyt, s. 208. W kontekście Chojnic, z kronikarskiego obowiązku, wspomnę jeszcze o bardzo ogólnym opracowaniu, którego autor wymienia najważniejsze ośrodki miejskie w okolicy, a także przemiany administracyjne na tym obszarze od średniowiecza do początku XX w.: J. Knopek, *Powiązania administracyjno-terytorialne pogranicza*

Maksymilian Grzegorz łączy powstawanie pomniejszych jednostek administracyjnych z kolonizacją wewnętrzną, której przejawem było przenoszenie na prawo niemieckie wcześniejszych osad[549].

Wyraźnym jest rozbudowywanie, czy też wznoszenie nowych siedzib dla urzędów, które istniały już od kilkunastu lat w końcu XIV stulecia. Przyjmując, że istniały pierwotne siedziby urzędnicze **w:** Bytowie, Grabinach-Zameczku, Czarnem, Sobowidzu i Kiszewie, to zapewne wzniesiono tam nowe obiekty. W tym czasie przekształcano również zamek w Nowym Jasińcu. Należy się zastanowić, dlaczego w tym czasie (nie tylko na obszarze Pomorza Gdańskiego) rozpoczęto tak wiele nowych inwestycji, ale to rozważania, które zapewne w większym stopniu powinny zajmować historyków. Już teraz można jednak wskazać, że jedną z przyczyn było zapewne owo dobre *prosperity* tej części Europy, o którym pisałem już we wstępie. Był to w końcu czas, w którym skarbiec krzyżacki był pełen.

Powyżej przedstawiłem obiekty, które w dalszej części pracy zostaną opisane pod względem swoich form i funkcji. Kwestie te częściowo poruszyłem już powyżej, ale w tym miejscu zamierzeniem było jedynie przedstawienie powstawania siedzib niższych urzędników krzyżackich na tle przemian administracyjnych i osadniczych, a także dynamiki ich wznoszenia w XIV w. Do tych problemów wrócę w rozdziale podsumowującym. Warto także podkreślić, iż jestem świadom, że nie znalazły się powyżej wszystkie wymieniane przez literaturę siedziby krzyżackie, ale wiedza o tych obiektach, a także ich funkcjach jest nikła. Nie wiemy,czy wszystkie były siedzibami urzędników zajmujących się administracją, a może jedynie znajdowały się tam folwarki i dwory ich zarządców.

---

chojnicko-człuchowskiego do początku XX wieku, [w:] *Związki Chojnic i Człuchowa na przestrzeni dziejów*, red. J. Knopka, Chojnice 2008, s. 11-27.

549M. Grzegorz, *Pomorze....*, s. 143.

5. Formy siedzib

W tym rozdziale chciałbym przedstawić architekturę siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich. W głównej mierze skupię się na opisie brył oraz ich przemian w średniowieczu. Spróbuję także przedstawić obiekty, które nie zachowały się do dnia dzisiejszego i nie były przedmiotem badań archeologicznych.

Pomimo pełnego zrozumienia, że zamku, a nawet dworu średniowiecznego (chociaż w mniejszym zakresie) nie należy rozpatrywać jedynie jako dzieła budownictwa, ale także sztuki, a jego forma jest często efektem głębokich przemyśleń i jest przepełniona symbolami, nie zamierzam w tym rozdziale omawiać tych zagadnień[550]. Materia ta zostanie poruszona w dalszej części pracy, ale z pewnością nie w sposób wyczerpujący, co powinien wyjaśniać sam tytuł tego opracowania[551]. Poniżej skupię się na rzucie, formie przestrzennej oraz materiałach, z których konkretne założenia zostały zbudowane.

Aby uporządkować opisywane budowle postanowiłem zacząć od tych, które powstały w swojej podstawowej formie w pierwszej ćwierci XIV w. Pamiętajmy jednak, że zamki to założenia architektoniczne, w których poszczególne elementy mogą pochodzić z różnego czasu. Nie chcąc wprowadzać dodatkowego zamieszania będę opisywał ich średniowieczne dzieje budowlane w jednym miejscu (chyba, że po jakimś czasie w danej lokalizacji wzniesiono zupełnie nowy obiekt, nie wykorzystując przy tym wcześniejszej budowli[552]). Także do datowania wielu obiektów należy podchodzić z dużą ostrożnością. Pewne zastrzeżenia wobec tej kwestii przedstawiłem już w poprzednim rozdziale.

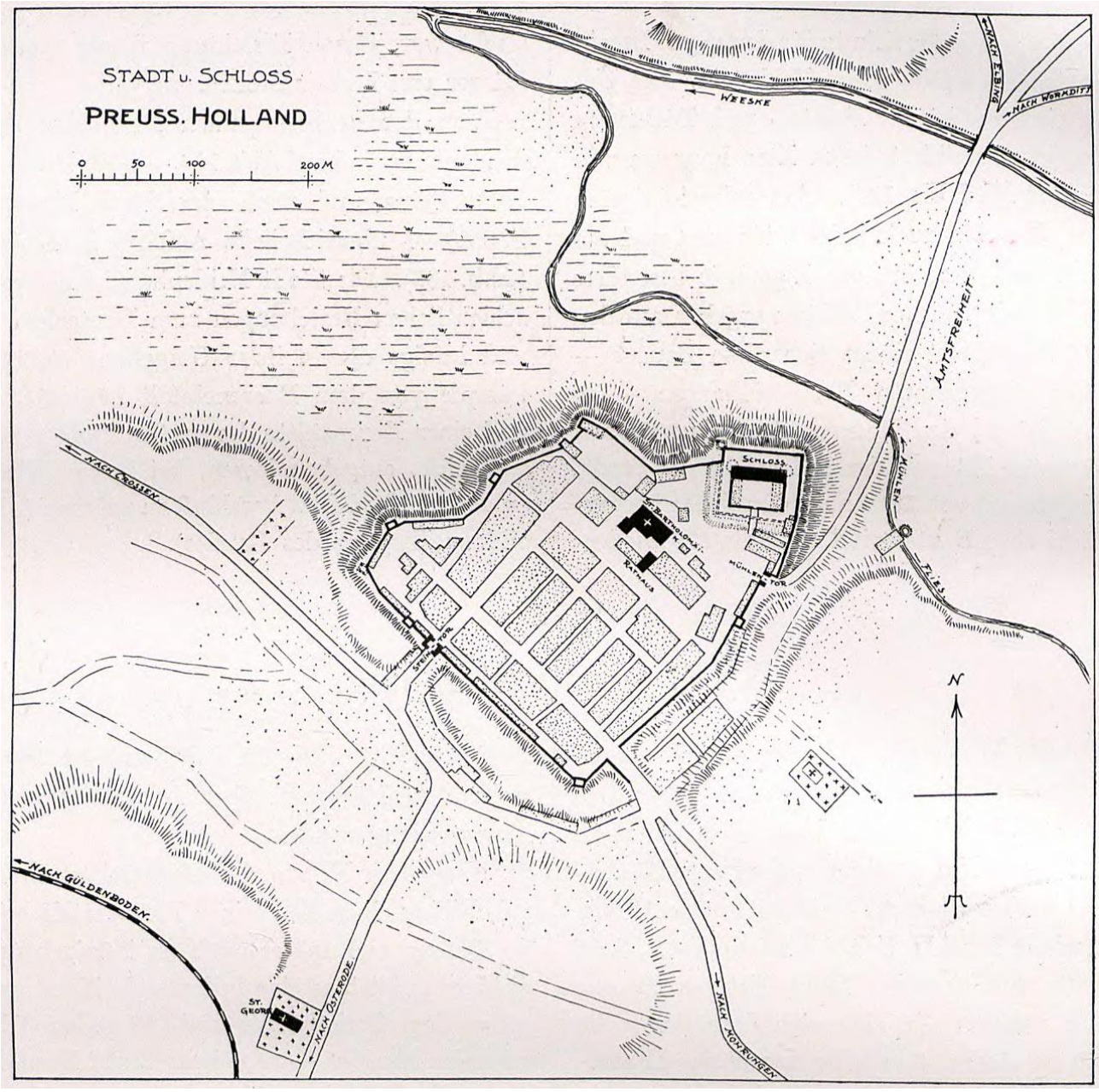
Spośród pierwszych warowni krzyżackich stanowiących przedmiot tej rozprawy trudno znaleźć takie, których formy średniowieczne są dobrze rozpoznane. Zamki w Pasłęku i Przezmarku

550M. Zlat, *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki,* [w:] *Początki zamków w Polsce, "*Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 6, 1978, s. 97-112. Warto podkreślić, że autor tego artykułu często przywoływał postulaty G. Dehio. O roli historyków sztuki w badaniach nad zamkami oraz współpracy w tym zakresie z archeologami pisał także niedawno: T. Ratajczak, *Od zamku do pałacu – przemiany architektury rezydencji królewskich w późnośredniowiecznej Polsce,* [w:] *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej,* red. R. Eysymontt i R. Kaczmarek, Warszawa 2014, s. 91-92.

551Można tutaj zacytować profesora Leszka Kajzera, który w następujący sposób przedstawił problem poznania z pomocą metod archeologicznych: „*Być może widzę problem zbyt ostro, wydaje się jednak, że archeologia stanowi tu synonim poznania wstępnego, ograniczonego do zarejestrowania kształtu, którego właściwą analizę podjąć musi wyspecjalizowany badacz, czyli historyk sztuki, widzący za sobą cały bagaż metod i rozbudowanych umiejętności warsztatowych swej dziedziny*" - L. Kajzer, *Treści badań archeologiczno-architektonicznych,* [w:] *Między północą a południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych,* red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 347. Należy jednak zaznaczyć, że na koniec cytowanego artykułu autor postulował o nieograniczanie się do spraw formalnych i wkraczanie w sferę poznawania treści przedmiotów i ich ukrytych znaczeń.

552Jest to niekiedy niemożliwe do ustalenia bez badań archeologicznych, więc dopuszczę się także pewnych uproszczeń, ale postaram się je zaznaczyć.

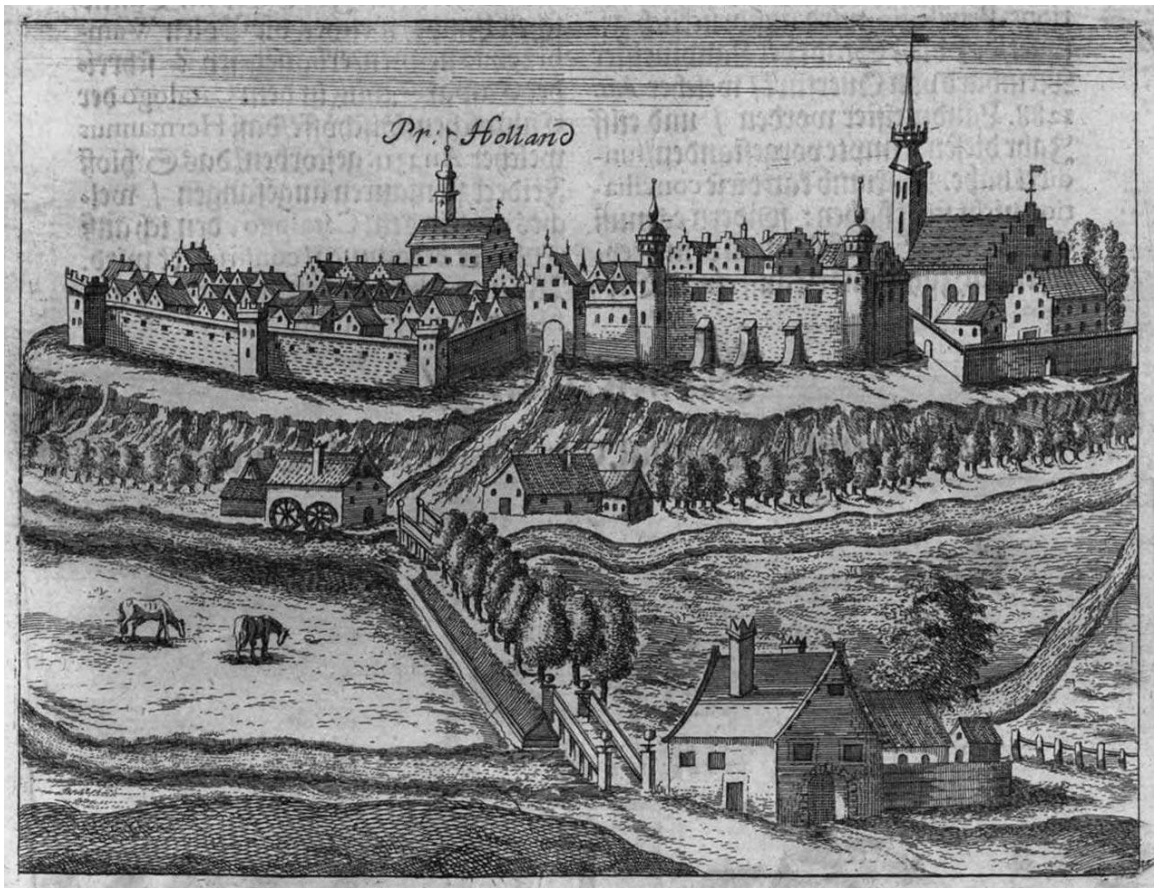
zachowały się do naszych czasów, ale stan ich przebadania należy uznać za nikły (chociaż były na ich terenie prowadzone badania archeologiczne i przynajmniej częściowe architektoniczne, ale problematyczne okazało się dotarcie do ich wyników). Do owych budowli murowanych należy jeszcze dodać siedziby drewniano-ziemne, będące przedmiotem badań archeologicznych w: Dąbrównie, Iławie i Działdowie (?). Opis pozostałych założeń często można ograniczyć do dwóch-trzech zdań, z których i tak większość będzie spekulacją. Pewne ogólne informacje odnoszące się do form posiadamy dla obiektów z Bartoszyc, Szkarpawy i wyjątkowo skromne dane dotyczące Żelaznej Góry. Wszystkie wymagają jednak weryfikacji archeologicznej.

Ilustracja 28: Pasłęk wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s.70, Abb. 141.

Ilustracja 29: Pasłęk wg A. Boota. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 227.

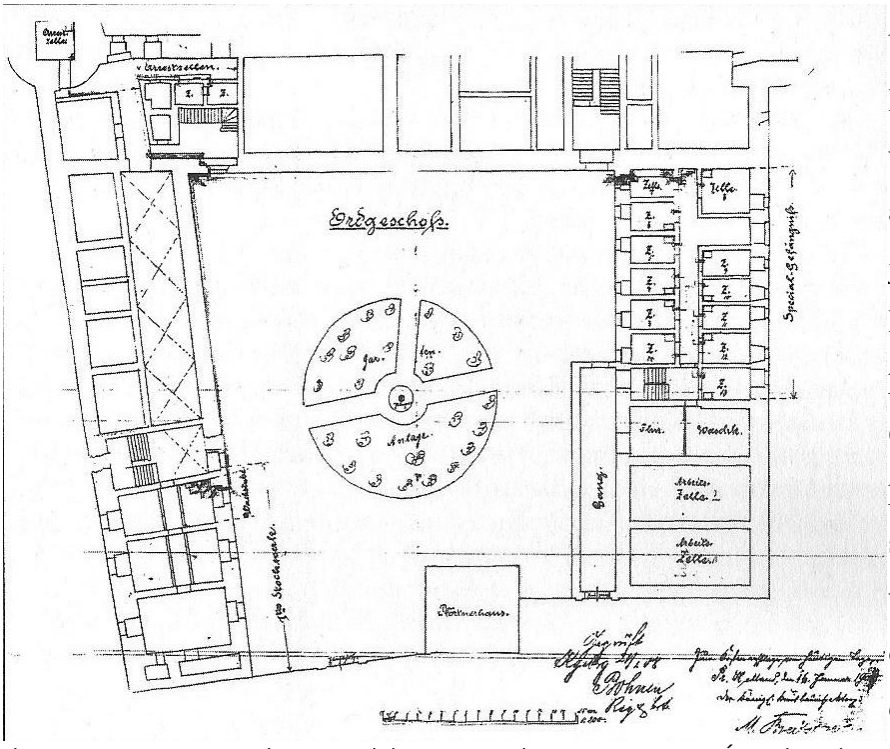
Ilustracja 30: Pasłęk wg Ch. Hartknocha. Za: M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, dz. cyt., s. 338

W Pasłęku dom zamkowy posiadał wymiary 12 x 51 m i początkowo odnotowano tam

Ilustracja 31: Pasłęk w 1750 r. wg Hermanna, za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt. (strona nienumerowana).

prokuratorów zakonnych. Badania architektoniczne wykazały, że baszta narożna północno-wschodnia i prowadzący do niej korytarz pochodzą z gotyckiej fazy budowy[553]. Położony w północno-wschodniej części miasta zamek był zintegrowany z obwarowaniami miejskimi, ale oddzielony od samego organizmu urbanistycznego prawdopodobnie fosą i palisadą. Rozległy majdan był otoczony murem. Mieczysław Haftka przytoczył wyniki badań archeologicznych, do których ja niestety nie dotarłem[554]. Poziom dziedzińca był pierwotnie znacznie niższy, a obecna kondygnacja piwniczna była w średniowieczu naziemna. Na wschodnim międzymurzu odsłonięto układ dębowych dranic, które związane były chyba z furtą, której portal znajdował się w murze wschodnim, a także z dojazdem do zbrojowni, która miałaby się mieścić w wieży. Prawdopodobnie jeszcze w XIV w. wzniesiono skrzydło północne. Zamek mógł posiadać także parcham, a na jego terenie, albo na przedzamczu, w połowie XV w. znajdował się letni *gemach*[555].

Ilustracja 32: Rzut zamku w Pasłęku z początku XX w., za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt., s. 67.

Na pierwszym piętrze głównego domu zamkowego znajdowały się od wschodu kaplica,

553D. Rakowska, *Piwnice zamkowe – Pasłęk – Badania architektoniczne - rysunki i opis,* Gdańsk 1981, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, s. 14.

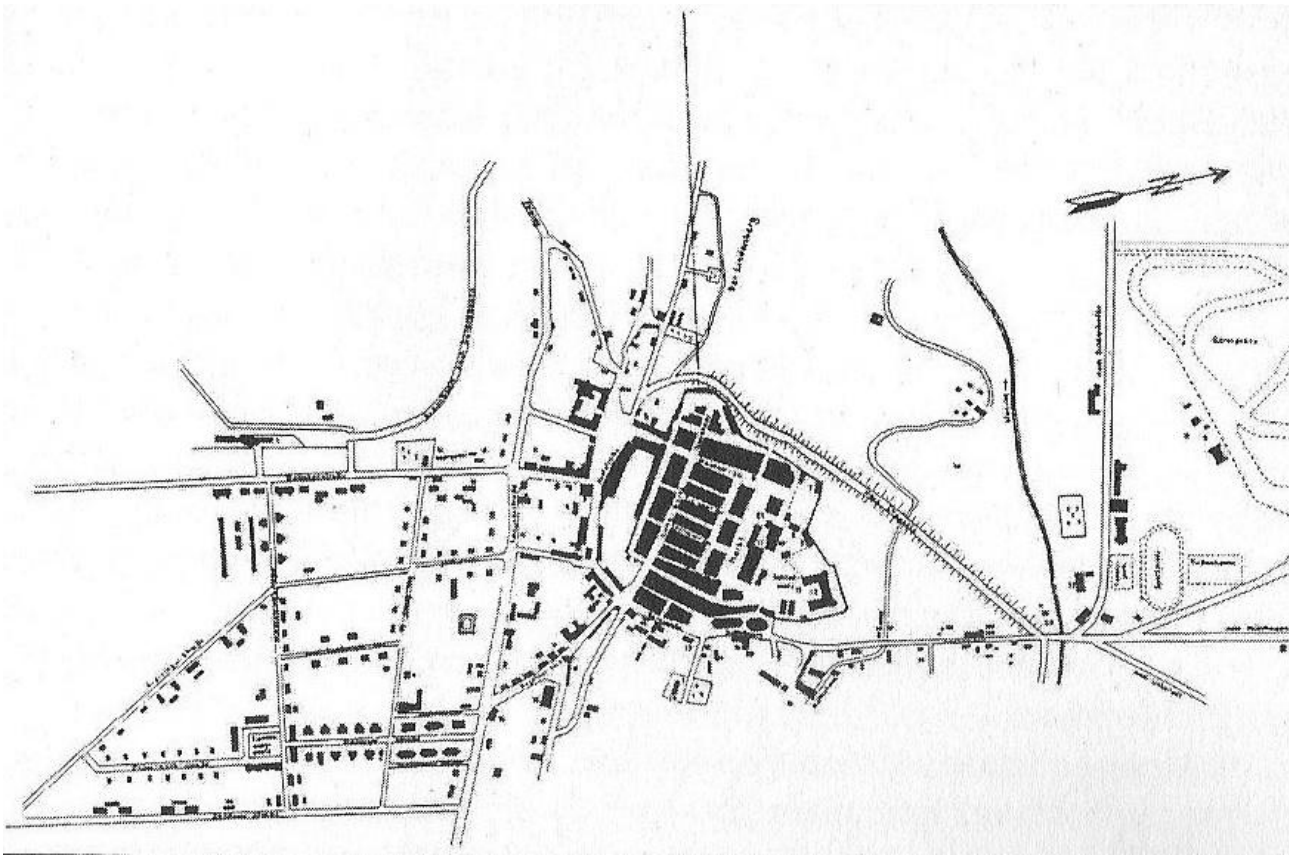
554M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 226.

555S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 174.

refektarz i prawdopodobnie pomieszczenie określone w 1383 r. jako *conclave.* Był to pokój, komnata lub sypialnia[556].

Interesująco prezentują się doniesienia prasowe o badaniach nieinwazyjnych (w czasie mojej kwerendy w elbląskiej delegaturze WUOZ w Olsztynie nie znajdowało się tam jeszcze żadne sprawozdanie z tych prac w późniejszym czasie miały także miejsce badania wykopaliskowe, które wstępnie zostały omówione na konferencji w Toruniu w dniach 9-10 listopada 2017 r.). Podczas pomiarów geofizycznych gruntu zarejestrowano anomalie, które J. Wysocki określił mianem hipotetycznego tunelu łączącego warownię z pobliskim kościołem św. Bartłomieja[557]. Oczywiście do informacji prasowych należy podchodzić z dystansem.

Nie należy wykluczyć, że w XIV w. obiekt ten był dodatkowo przebudowywany, ale do stwierdzenia tego konieczne są badania archeologiczne i architektoniczne. W XV stuleciu zamek został rozbudowany ze względu na umieszczenie w nim konwentu.

Ilustracja 33: Plan Pasłęka z 1897 r., za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt., s. 83.

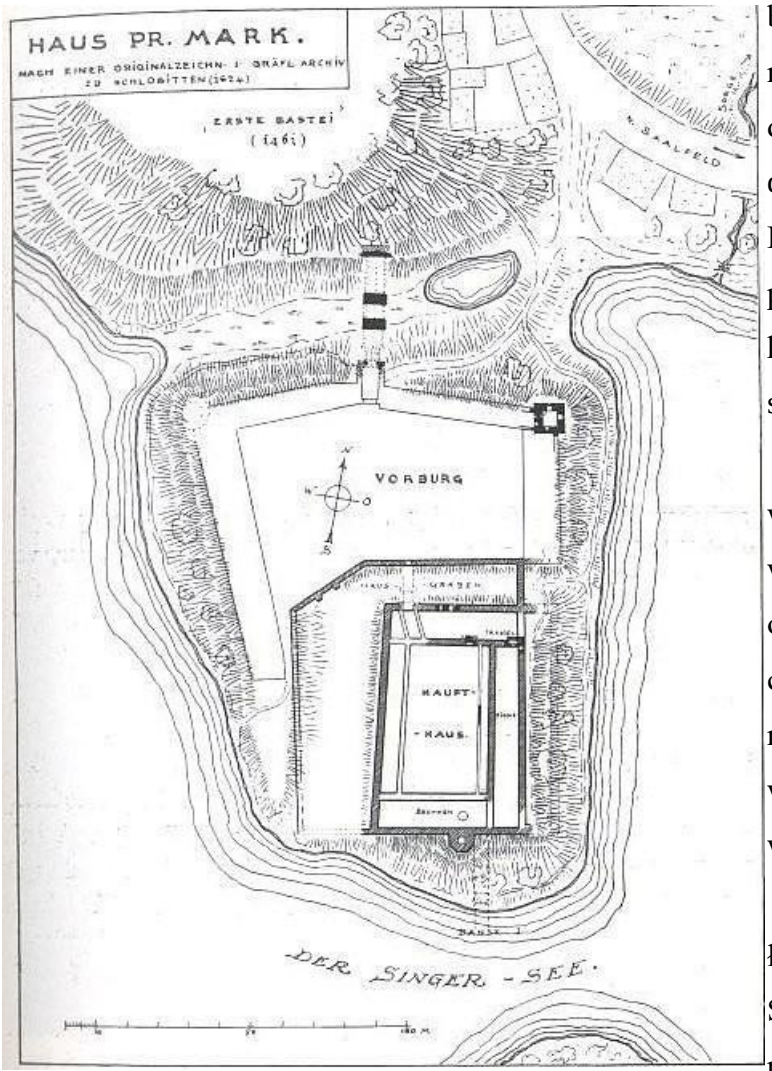
Zamek w Przezmarku, w swojej głównej części, zamykał się w wymiarach ok. 47 x 73 m. Najważniejsze, wschodnie skrzydło powstało na rzucie zbliżonym do prostokąta (ok. 12 x 61 m).

556Tamże, s. 366-367.

557http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,411292,przy-krzyzackim-zamku-w-pasleku-odkryto-slady-sredniowiecznego-tunelu.html dostęp z dnia 06.10.2016 r.

Zachował się z niego ok. 10-metrowy fragment północnej ściany. Tutaj również początkowo rezydowali prokuratorzy. W średniowieczu powstały tam kolejne budynki, ale trudno określić czy wybudowano je w związku z przeniesieniem tutaj siedziby konwentu, czy wcześniej.

Zdaniem M. Haftki budowę rozpoczęto od wzniesienia obwodu warownego. W ciągu murów pierwszego założenia znalazła się kwadratowa wieża w północno-wschodnim narożu, która osłaniała bramę w murze północnym. Wspomniany autor nie wykluczył istnienia analogicznej budowli na zachodnim krańcu muru. Z pierwszej fazy murowanego zamku miałyby pochodzić także dom zamkowy (skrzydło wschodnie) i ośmioboczna wieża od zewnętrznej strony muru południowego. Od niej wiódł ganek do wieży latrynowej, której fundamenty odkryto nad brzegiem jeziora (pamiętajmy jednak, że wyniki tych badań nie są pewne - brak dokumentacji). Mieczysław Haftka nie wyklucza jednak, że mógł to być relikt filara mostowego, co sugeruje nowożytna ikonografia. Wspomniany dom zamkowy był chyba początkowo dwukondygnacyjny i podpiwniczony[558]. Być może na piętrze, nad północną piwnicą, znajdowała się wielka sala, której sklepienie wspierało się na siedmiu filarach.

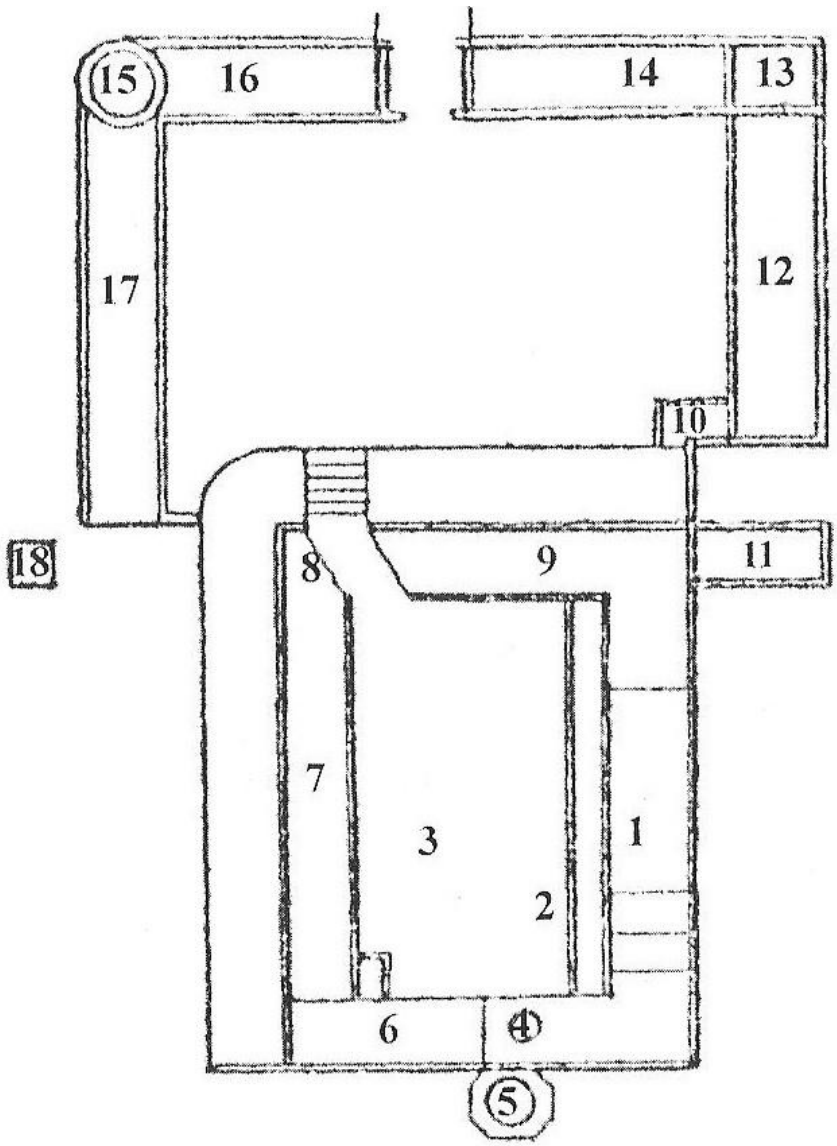
Ilustracja 34: Przezmark wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 53, Abb. 96.

Jan Salm stwierdza, że zachodnia wieża istniała i była okrągła. Przy warowni miał również istnieć parcham od strony północnej. Wspomniany autor chyba słusznie zauważa, że krużganków nie należy wiązać z przebudową w XVI w., a posiadały one zapewne wcześniejszą metrykę[559].

Budowle w Pasłęku i Przezmarku łączy dosyć znaczna skala budowlana. Są oczywiście widoczne w nich także pewne różnice, ale możemy zaobserwować, że mówimy tutaj o

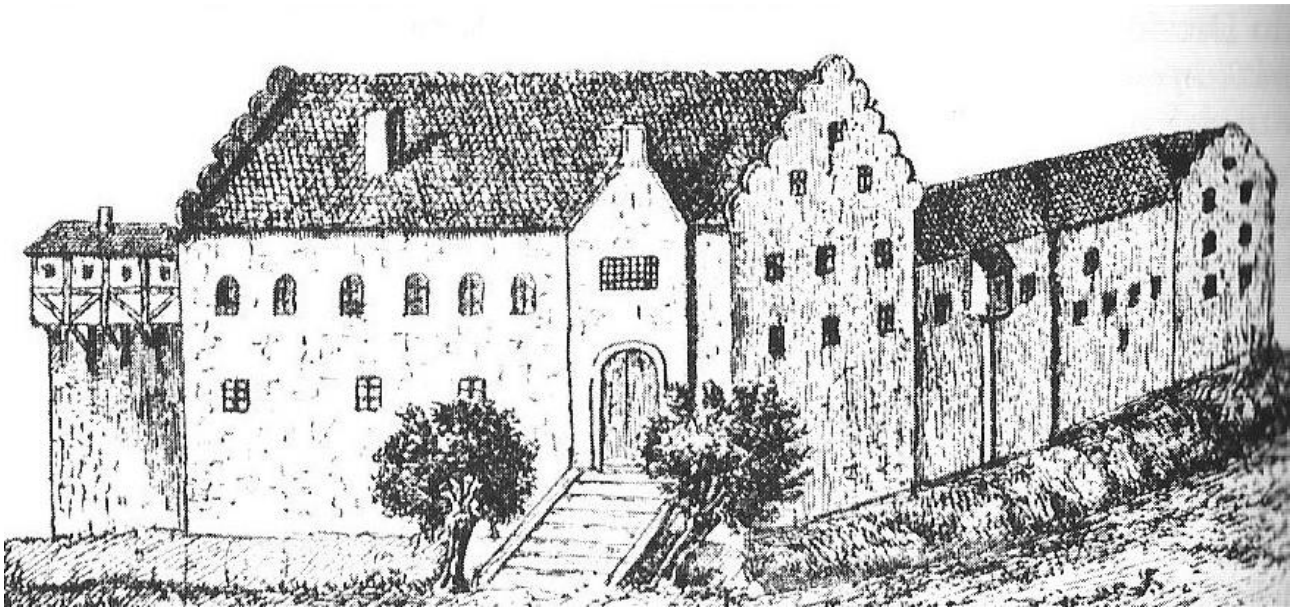
558M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 248-249; Tenże, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark-Sztum...,* s. 108.
559*Leksykon,,,,* s. 406.

dwóch założeniach architektonicznych, których głównym członem był wyjątkowo długi dom murowany zamykający jeden z boków prostokątnego dziedzińca.

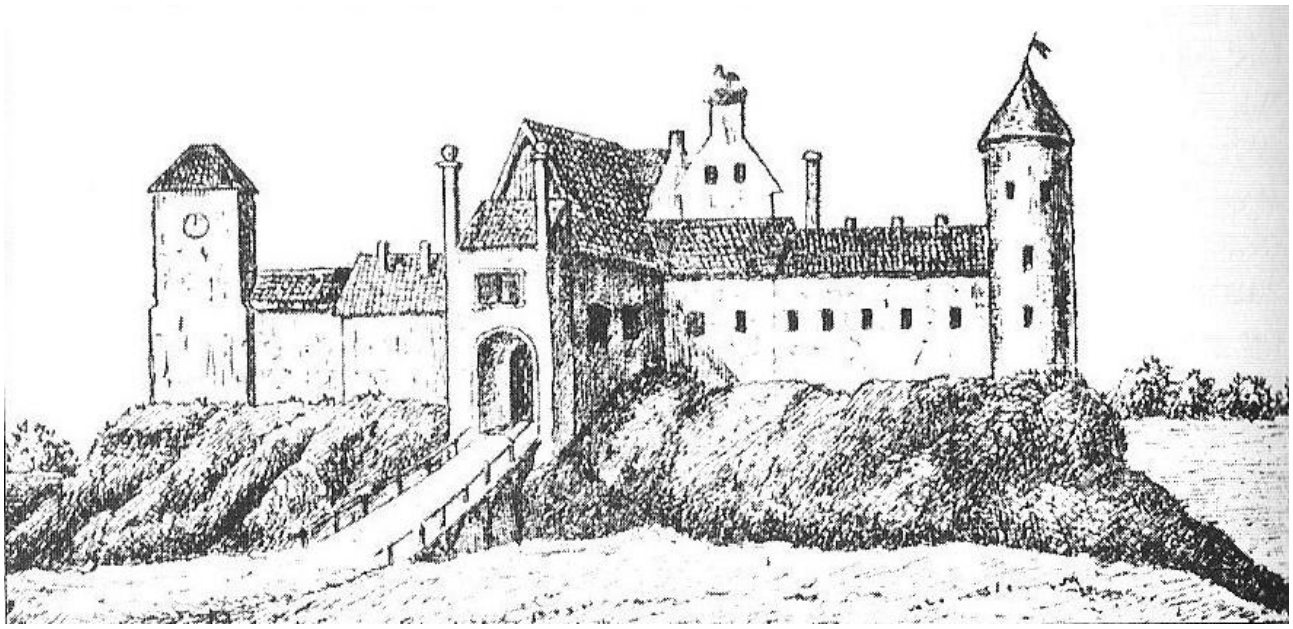

1 – kaplica zamkowa, 2 – krużganek, 3 – dziedziniec zamku głównego, 4 – studnia, 5 – okrągła wieża, 6 – skrzydło mieszkalne dla służby, 7 – skrzydło mieszkalne dla urzędników, 8 – sala królewska, 9 – skrzydło reprezentacyjne, mieszkalne, 10 – relikty „baszty" prochowej ?, 11 – gdanisko, 12 – stajnie, 13 – wieża więzienna, 14 – młyn, 15 – wieża narożna, 16 – skrzydło mieszkalne komendanta zamku, 17 – browar, 18 – pozostałości dawnej kuchni

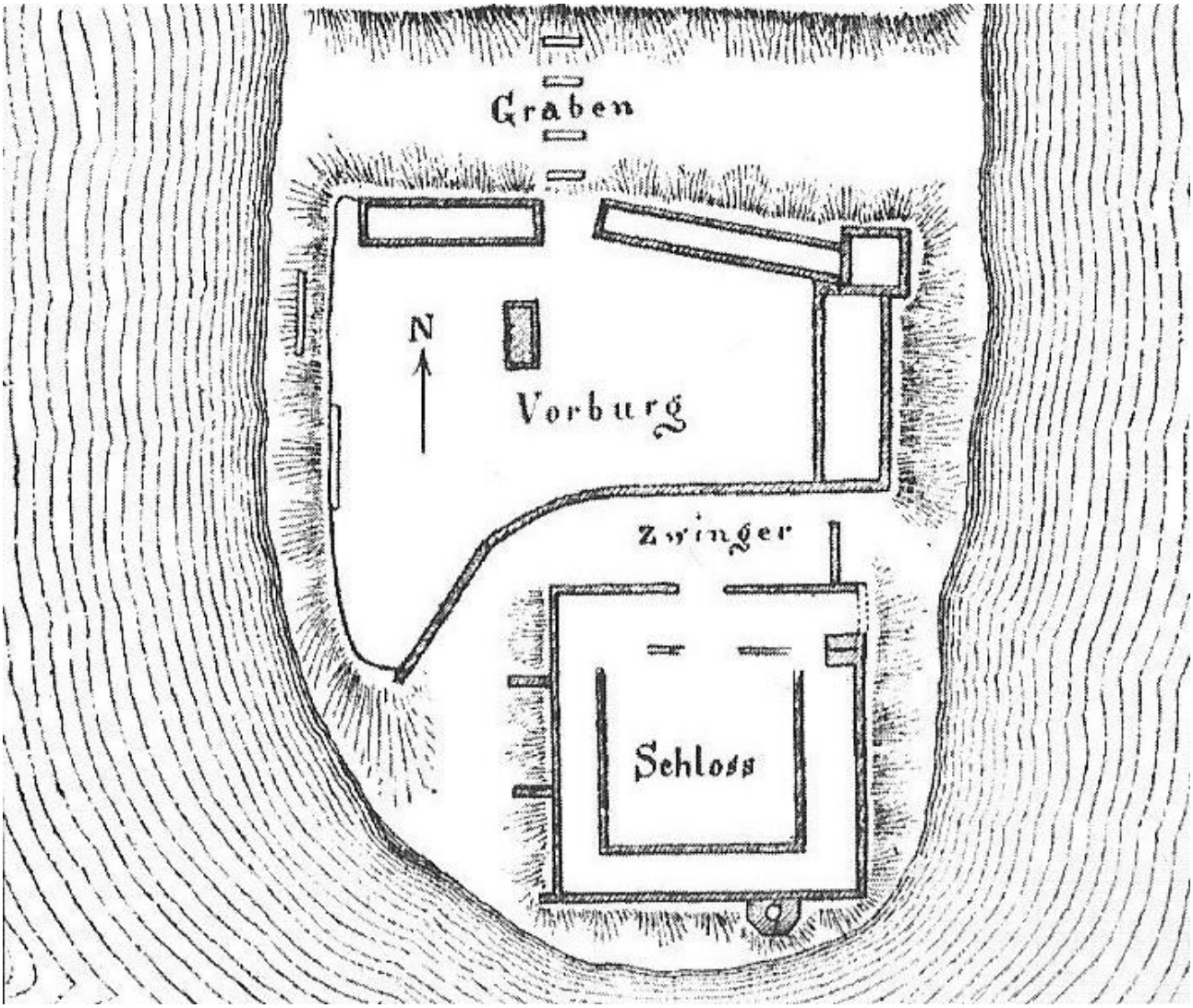
Ilustracja 35: Plan zamku w Przezmarku z poł. XVIII w. wg J. H. Dewitza z legendą M. Haftki, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie..., s. 112.

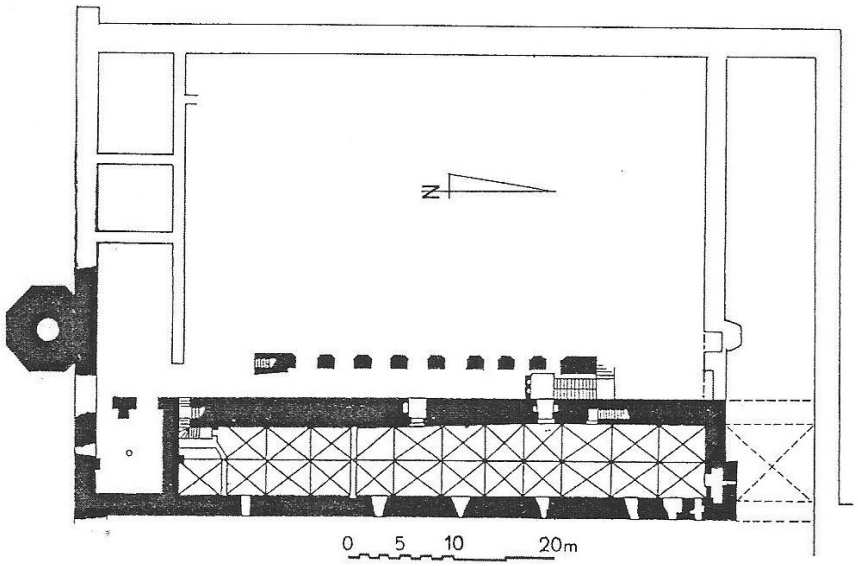
Ilustracja 36: Zamek w Przezmarku od strony zachodniej wg J. H. Dewitza, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie..., s. 134.

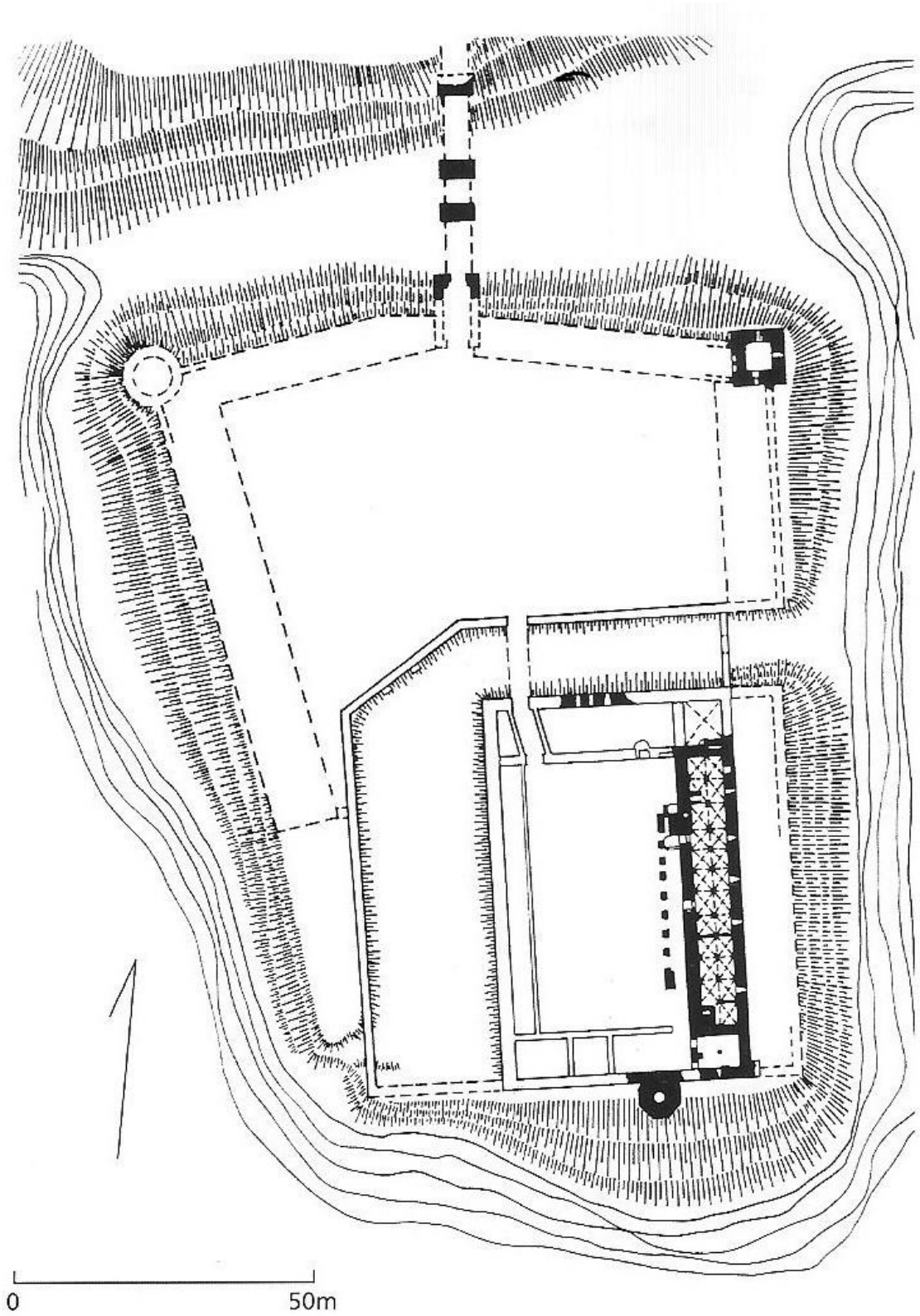
Ilustracja 37: Widok na skrzydło północne przedzamcza w Przezmarku wg J. H. Dewitza, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie..., s. 136.

Ilustracja 38: Plan ruin zamku w Przezmarku z 1857 r. wg M. Toeppena, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie..., s. 141.

Ilustracja 39: Rzut zamku w Przezmarku wg B. Schmida, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie..., s. 142.

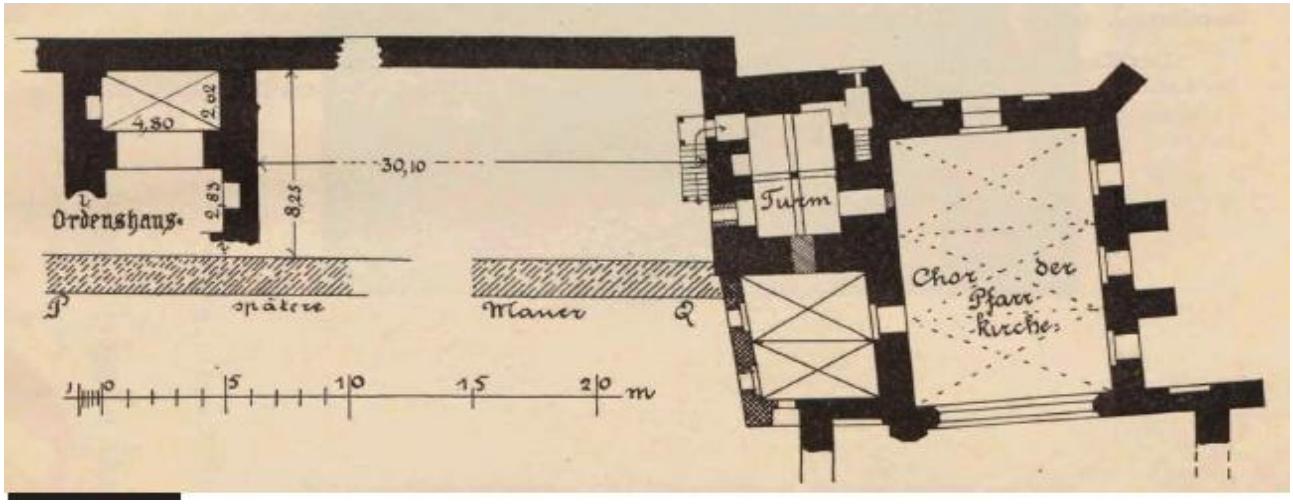

Ilustracja 40: Plan zamku w Przezmarku wg T. Torbusa, za: Leksykon..., s. 406.

Podobnie jak Przezmark, Iława znajdowała się na terenie Pomezanii. W tej miejscowości i jej okolicy mogły istnieć być może nawet trzy obiekty powstałe z inicjatywy zakonu. Nie jest jednak pewne, czy wszystkie należy łączyć z Krzyżakami. Jednym z nich miałby być dwór w

Ilustracja 41: Plan Iławy z 1753 r. Za: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_I%C5%82awy_z_1753_roku.PNG

Ilustracja 42: Relikty zabudowań gotyckich w Iławie, identyfikowanych z dworem krzyżackim wg B. Schmid. Za: P. Lasek, S. Szczepański, Z dziejów pewnego..., s. 434, il. 5.

mieście, który oddzielony został od ośrodka urbanistycznego murem. Relikty jego murowanych piwnic zostały zadokumentowane na początku XX w. Drugim był zamek na wyspie Wielka Żuława, którego przedstawienie z poł. XVII w. zaprezentował niedawno Piotr Lasek. Widoczne jest na nim

Ilustracja 43: Zamek na wyspie Wielka Żuława. Za:P. Lasek, S. Szczepański, Z dziejów pewnego..., s. 444, il. 11.

założenie z dwoma symetrycznie umieszczonymi domami[560]. Trzecim obiektem był dwór drewniany, którego relikty skrywa gródek stożkowaty, również znajdujący się na wyspie. Był on przedmiotem badań archeologicznych. Budowla ta datowana jest na podstawie ceramiki na przełom XIII i XIV w. Archeolodzy uważają, że na nasypie znajdowały się zabudowania drewniane (z kamiennymi brukami). Zdaniem J. Wysockiego i B. Klęczara są to ślady po pierwszym dworze krzyżackim na tym terenie, który z czasem został zastąpiony innym obiektem na wyspie lub w mieście[561]. Prawdopodobnie jednak istniały od pewnego momentu dwa założenia. Zwrócić tutaj wypada uwagę na słowa Jerzego Sikorskiego, który stwierdził, że w źródłach krzyżackich nie pojawiało się określenie mówiące o zamku, a jedynie o dworze[562]. Nie jest to jednak do końca prawdą, bo w 1407 r. w stosunku do Iławy pojawiło się określenie *hus,* ale stanowi ono wyjątek[563]. Natomiast P. Lasek i S. Szczepański przytoczyli słowa wczesnonowożytnych autorów, którzy pisali o mieście i zamku[564]. Cytowani uczeni są zdania, że budowla murowana na wyspie powstała przed 1522 r., co sugerują źródła pisane i nie można wykluczyć, że powstała już z inicjatywy prywatnej[565].

Przenieśmy się na tereny Ziemi Sasińskiej. W Dąbrównie zdaniem starszych badaczy miałyby istnieć dwa zamki. Badania archeologiczne w pobliżu średniowiecznego miasta wykazały, że na kopcu znajdującym się ok. 100 m od dawnych murów miejskich znajdował się drewniano-ziemny dwór. W latach 80. XX w. prowadzono badania w miejscu, które było utożsamiane z lokalizacją murowanego zamku, które wykluczyły możliwość istnienia w tym miejscu krzyżackiej

560P. Lasek, J. Przypkowski, *Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 382.

561J. Wysocki, B. Klęczar, dz. cyt., s. 331.

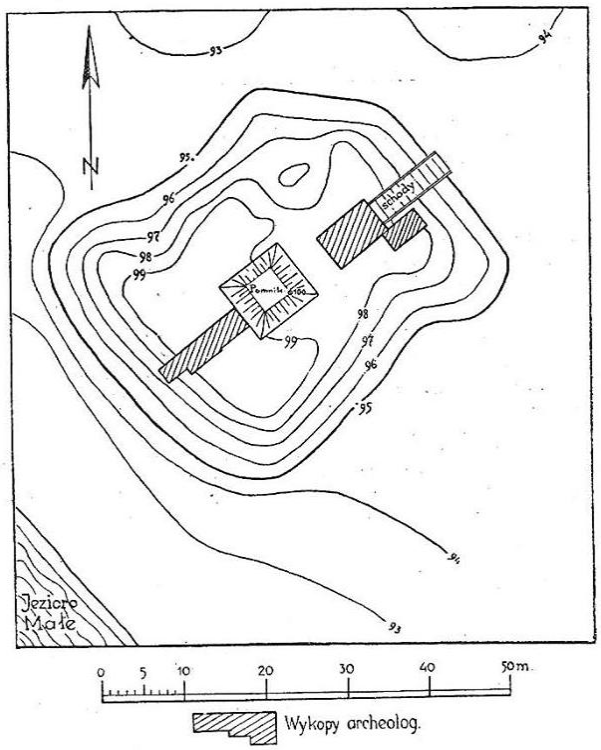
562J. Sikorski, *Rozwój przestrzenny Iławy,* [w:] *Iława 1305-2005. Siedemset lat dziejów,* red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s.74-75.

563DGA, s. 321,

564P. Lasek, S. Szczepański, *Z dziejów pewnego zastawu. Czyli „zamek" Deutsch-Eylau alias „dwór" Gross Werder,* BHS, R. 78, nr 3, 2016, s. 434.

565Tamże, s. 449.

warowni. Tak więc jedynym obiektem, który bezsprzecznie pochodzi z okresu panowania krzyżackiego, pozostaje kopiec kryjący relikty średniowiecznej budowli (niestety w znacznym stopniu zniszczone podczas budowy w tym miejscu pomnika). Znajdowało się on niegdyś za miastem i stanowił przedmiot badań archeologicznych już w końcu lat 50. XX w.[566]. Jednak z trudnych do zrozumienia przyczyn w literaturze wciąż można się spotkać z opisami murowanego zamku w Dąbrównie[567].

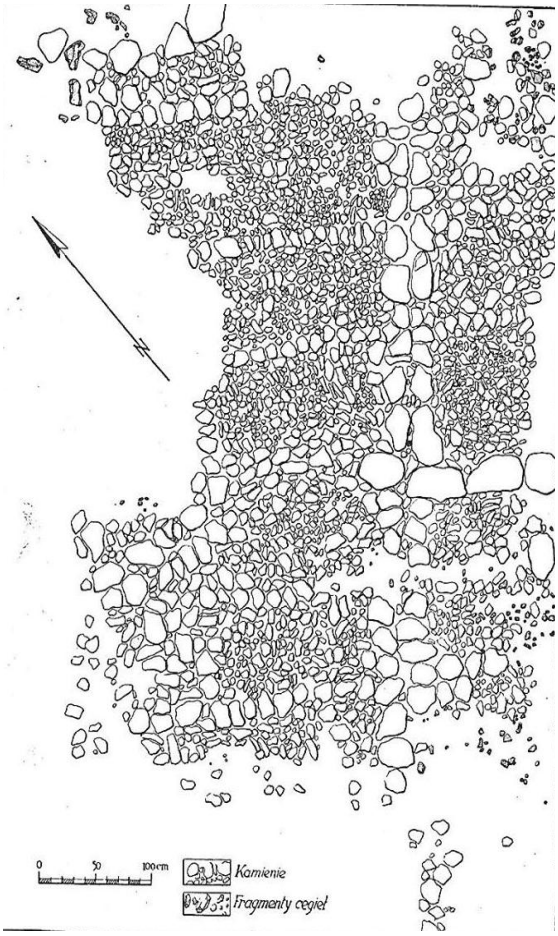

Ilustracja 44: Plan gródku w Dąbrównie, za: J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 342.

Gródek ma rozmiary ok. 25 x 25 m i wznosi się na 5 m ponad poziom okolicznych łąk. W trakcie badań archeologicznych natrafiono na kamienie, polepę i cegły gotyckie. Ostatnie z nich znajdowano głównie na zboczach kopca. Na krawędzi majdanu grodziska stwierdzono ślady dwóch pali, które wkopano tuż obok siebie. Być może należy je utożsamiać z umocnieniami tego założenia. Mogły być z nimi powiązane kamienie, których skupisko znajdowało się tuż obok. Były one układane jeden na drugim, ale bez zaprawy. Nie były również szczególnie dopasowane. Przypuszcza się, że umocnienia gródka tworzyły pale, a kamienie mogły stanowić fundament

566J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 341-356; T. Poklewski, *Dąbrówno...*, s. 123; P. Strzyż, *Badania archeologiczne Dąbrówna. Dąbrówno 1410 r.,* [w:] *Grunwald 1410. Materiały z sesji popularnonaukowej z okazji obchodów 600-lecia bitwy pod Grunwaldem, Sulewjów, 23 kwietnia 2010 r.,* red. J. Augustyniak, O. Ławrynowicz, Sulejów 2010, s. 103-111. W ostatnim artykule autor stwierdza, że bezpośrednio pod pałacem znajdują się relikty zabudowy miejskiej zniszczonej w 1410 r. Ewidentny miał być tam podział działek ustawionych frontalnie do ulicy.

567Ch. Herrmann, *Burgen im Ordensland Deutschordens- und Bischofsburgen in Ost- und Westpreußen. Ein Reisehandbuch,* Würzburg 2006, s. 109--110.

Ilustracja 45: Plan bruku kamiennego na gródku w Dąbrównie, za: J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 344.

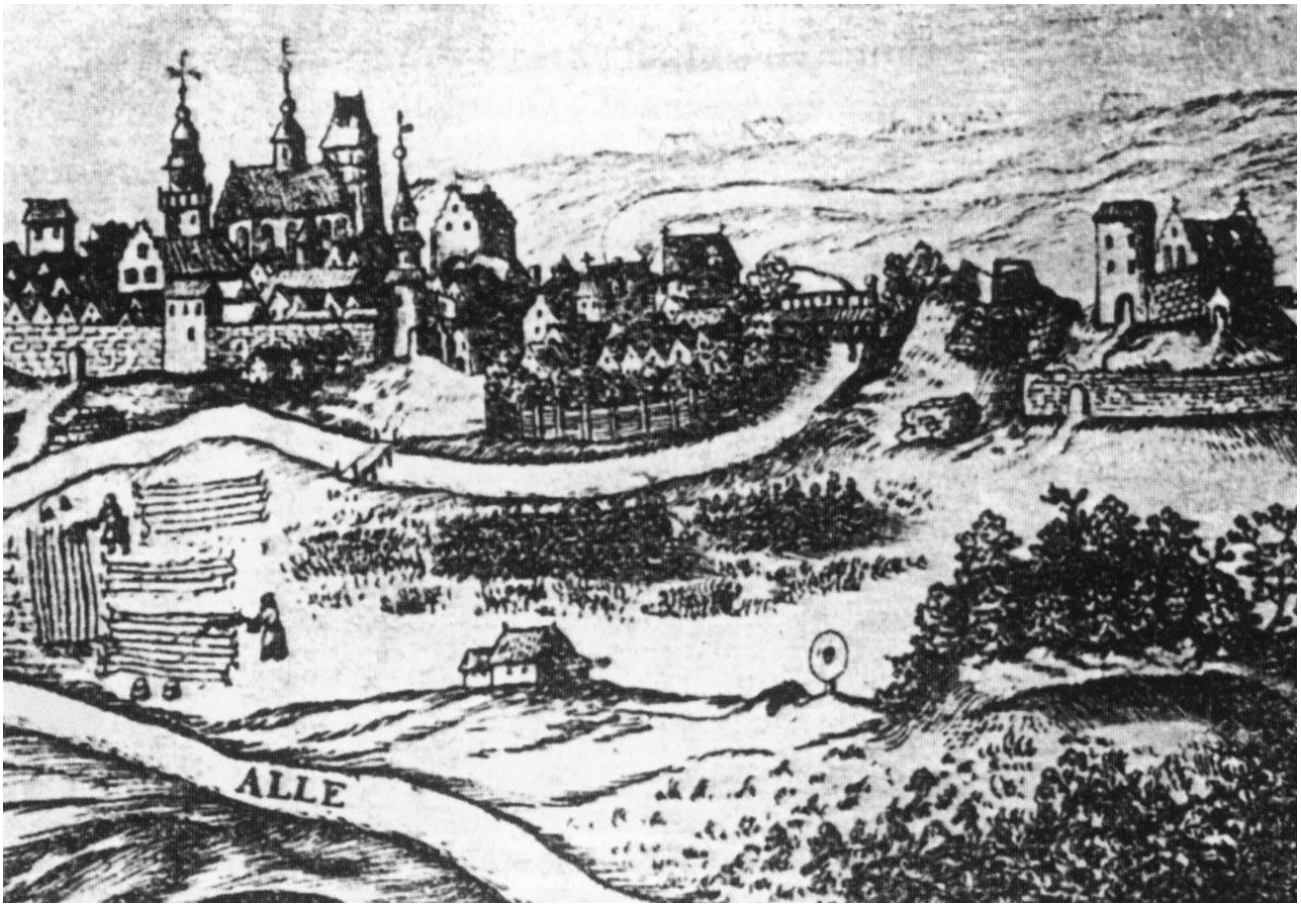
jakiejś konstrukcji, przy której wykorzystano cegłę. Niestety materiał archeologiczny był bardzo ubogi i trudno pokusić się o bardziej precyzyjne ustalenia. Majdan był brukowany. Bruk był zbudowany z niedużych kamieni, nie licząc ścieków, które powstały z większych kamieni. Na dziedzińcu była półkolista przestrzeń wolna od bruku, gdzie mógł znajdować się budynek o lekkiej konstrukcji, albo studnia. Występowanie na stanowisku cegieł może oznaczać, że budynek tam funkcjonujący mógł być przynajmniej częściowo murowany (albo jedynie obwód; może to być także pozostałość po piecu). Zniszczenie nawarstwień kulturowych przez prace z początku XX w. (wzniesienie pomnika, wybudowanie schodów) może nie pozwolić na dokładniejsze zbadanie tego założenia.

Na północy, w znacznej odległości od wyżej opisanych warowni funkcjonowały w tym czasie trzy siedziby zakonne, o których niestety nie można wiele powiedzieć ze względu na stan badań. Były to obiekty w Bartoszycach, Żelaznej Górze i Szkarpawie, która jednak znajdowała się dużo dalej, na obszarze Żuław Wiślanych.

Bardzo wcześnie datowany zamek w Bartoszycach (literatura podaje niekiedy ok. 1274 r. jako moment wzniesienia murowanej warowni[568], ale tak wczesne datowanie budzi poważne wątpliwości), znane jest głównie z późnych źródeł ikonograficznych. Było to chyba założenie dwuczłonowe. Jednym z jego głównych elementów była masywna wieża wybudowana na

568*BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 2, s. 28-29.

niewielkim wzniesieniu tuż obok przeprawy przez Łynę. Na terenie drugiego członu zamku znajdował się jeden prostokątny budynek murowany z ozdobnymi szczytami. Do tej części

Ilustracja 46: Bartoszyce wg Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 35.

założenia prowadził wjazd umieszczony w wieży bramnej. Obie części mogły być oddzielone fosą.

Trudnym zadaniem jest stwierdzenie, która część zamku pełniła rolę siedziby urzędniczej, a która gospodarczego przedzamcza bądź też przesądzenie, która z nich była starsza. Zdaniem M. Haftki głównym domem był budynek na planie prostokąta[569], ale nie należy tego traktować jako pewnika. Znane są przecież wieże mieszkalno-obronne z terenów państwa zakonnego, a co za tym idzie niewykluczone, że mamy tutaj do czynienia z tego typu budowlą. Z racji tego, że znajdowała się na wzniesieniu nie pełniła chyba roli gdaniska. Zastanawiające jest również, że na przedstawieniu z pracy Hartknocha to właśnie ta część jest zniszczona. Obiekt ten został zburzony w czasie Wojny Trzynastoletniej. Pytanie, czy nie zniszczono właśnie głównej części zamku, a późniejszą siedzibę starosty umieszczono na przedzamczu? Przy obecnym stanie badań nie jesteśmy chyba w stanie odpowiedzieć na to pytanie.

Rybicki ze Szkarpawy rezydował w obiekcie określanym jako *huse*[570]. Na przedwojennych

569M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 36.
570DMA, s. 41.

mapach miejsce, w którym znajdowała się jego siedziba określane jest jako *Altes Schloss*. Adam Chęć przytacza informację pozyskaną podczas wywiadu środowiskowego, że przed II wojną światową znajdowały się tam ruiny ceglanej budowli określanej przez miejscowych jako „Belweder”[571]. Na podstawie tych przesłanek wydaje się, że był tam w średniowieczu murowany zamek. Należy oczywiście mieć wątpliwości, czy jako murowany funkcjonował on od samego początku, czy też może dopiero w późniejszym czasie zastąpiono elementy drewniano-ziemne murowanymi.

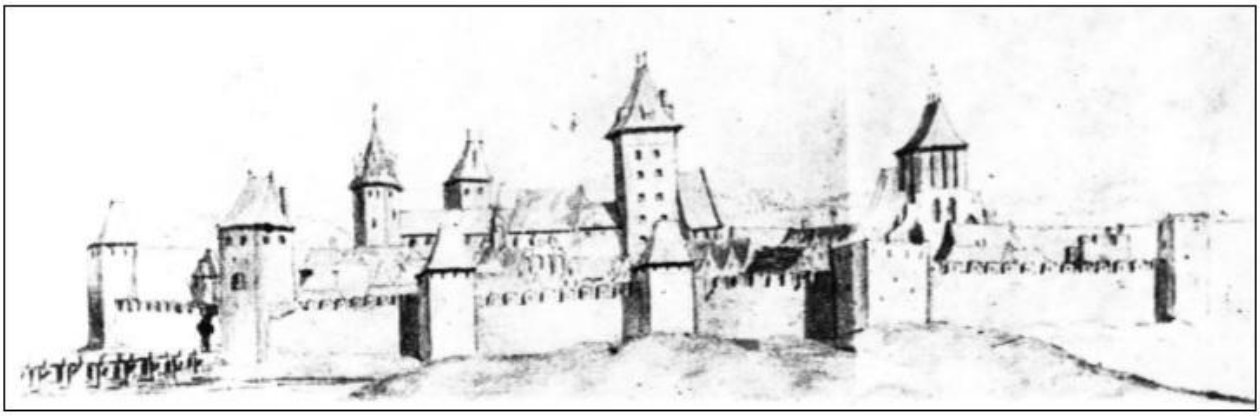
Również w Żelaznej Górze siedziba leśnego mogła być przynajmniej częściowo murowana. W początkach XX w., w ogrodzie tamtejszego kościoła parafialnego miały się znajdować relikty murów i wałów[572]. Powinniśmy mieć w tym wypadku podobne wątpliwości, jak w przypadku zamku w Szkarpawie, czyli nie wiemy kiedy, o ile w ogóle siedziba ta powstała jako murowana. Nie wykluczone, że był to obiekt tylko częściowo murowany (np. murowane były jedynie partie piwnic, a wyżej znajdowały się lżejsze konstrukcje).

Spośród warowni z I ćwierci XIV w. więcej możemy powiedzieć głównie na temat zamków w Przezmarku i Pasłęku, które prezentowały się jako dosyć monumentalne, z długimi domami głównymi. Powstały one stosunkowo blisko centrów jednostek komturskich. Być może do grupy większych obiektów należałoby zaliczyć także zamek w Szkarpawie, ale wymaga to weryfikacji archeologicznej. W większej odległości znalazły się obiekty drewniano-ziemne w Dąbrównie i Iławie (przyjmując, że pierwszą warownią była ta, której relikty kryją się w gródku stożkowatym na wyspie Wielka Żuława). Warownia w Bartoszycach stanowiła być może dosyć specyficzną budowlę, która powstała jeszcze w XIII w. z użyciem bardziej trwałych materiałów budowlanych (czego oczywiście nie wolno przyjmować za pewnik)[573]. O dworze w Żelaznej Górze posiadamy zbyt skąpe informacje na jakiekolwiek wnioski.

W II ćwierci XIV w. powstało sporo siedzib niższych urzędników krzyżackich, ale niewiele można powiedzieć o morfologii większości z nich. Warownie były wówczas wznoszone we wszystkich regionach kraju. Do najlepiej zachowanych zamków z tego okresu należą z pewnością budowle w Sztumie oraz Działdowie, które jednak są obiektami wielofazowymi, co postaram się wykazać poniżej. Całkiem dobrze przebadany jest natomiast zamek w Morągu. Pewne wnioski, ale wciąż bardzo ostrożne, można wysnuć wobec pierwszej piskiej warowni, a także zamku w Bratianie, który mimo nikłego stanu badań cieszy się swoistą popularnością w literaturze (zapewne ze względu położenia, funkcji, a także wykluczających się wzajemnie źródeł ikonograficznych).

571A. Chęć, *Dwór to czy zamek? Rozważania na temat niewielkich założeń obronnych na terenie państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Studia Zamkowe,* t. IV, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012, s. 23.
572E.J. Guttzeit, *Das Waldamt...,* s. 183.
573Patrz rodział 4.

Dla jasności muszę podkreślić, że część warowni, które przypisuję do II ćwierci XIV w. posiada dosyć niepewne datowanie, ale mimo wszystko, nieco optymistycznie, umieszczam je w tym zestawieniu. W ów sposób patrzę szczególnie na obiekty w Lęborku, Okartowie, a także pierwszą drewniano-ziemną budowlę w Szestnie.

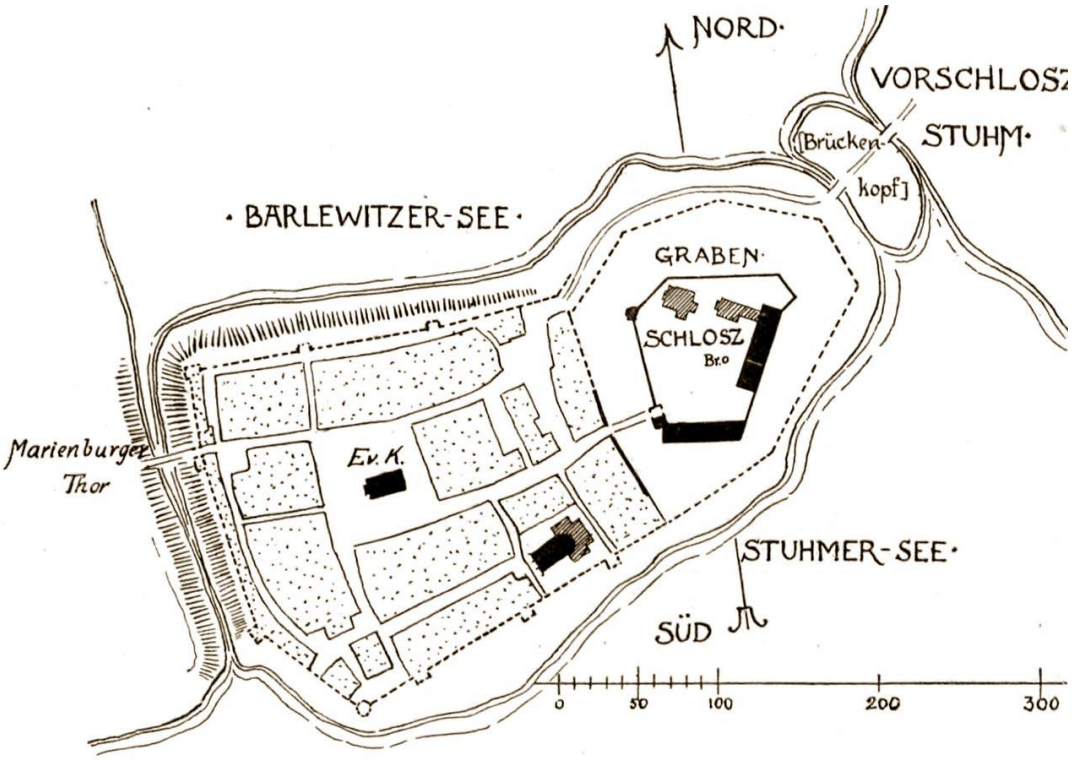

Ilustracja 47: Zamek w Sztumie wg A. Boota (1628), za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 31, ryc. 8.

Zamek w Sztumie uznawany jest za bardzo nietypowe założenie, bowiem powstał na rzucie nieregularnego sześcioboku. Poświęcę mu nieco więcej miejsca, gdyż jest to obiekt całkiem dobrze zachowany i szczególny ze względu na formę i funkcję. Łączna długość murów obronnych wokół wzgórza zamkowego wynosiła ok. 300 m. Główny wjazd na teren warowni znajdował się po zachodniej stronie wzniesienia. Prowadził z terenu folwarku (później, czyli od 1416 r. osady miejskiej). Badania architektoniczne wykazały, że w pierwszej kolejności wzniesiono mur obwodowy i basztę bramną. Do pierwszego z nich dostawiono dosyć szybko skrzydło południowe, czyli wybudowano je na bazie istniejącego wcześniej muru obronnego, do którego dobudowano elewację północną skrzydła wraz ze ścianami poprzecznymi związanymi z elewacją, ale nie z murem południowym, a sam mur podwyższono (pierwotnie miał minimum 8 m wysokości)[574]. Z owej pierwszej fazy, którą autorka badań datowała na lata 1326-1329, zachował się mur w ścianie południowej oraz relikty baszty bramnej[575]. Wzniesienie skrzydła południowego określiła jako fazę drugą. Miało to jej zdaniem nastąpić do 1331 r.[576] Wydaje się, że należałoby tutaj jednak mówić o dwóch etapach jednej fazy budowlanej. Wskazać trzeba na dosyć krótki czas pomiędzy akcjami budowlanymi oraz podkreślić, że warownia nie miała murowanego budynku mieszkalnego wzniesionego w pierwszym etapie. Z tego względu wydaje mi się, że nie należy rozdzielać owych działań na dwie oddzielne fazy, a nazywać je dwoma etapami.

574D. Rakowska, *Badania architektoniczne. Zamek – skrzydło południowe i wieża. Sztum,* maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, Gdańsk 1980, s. 42-43.
575Datowanie to pojawiło wcześniej: H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*
576D. Rakowska, *Badania architektoniczne...*, s. 45.

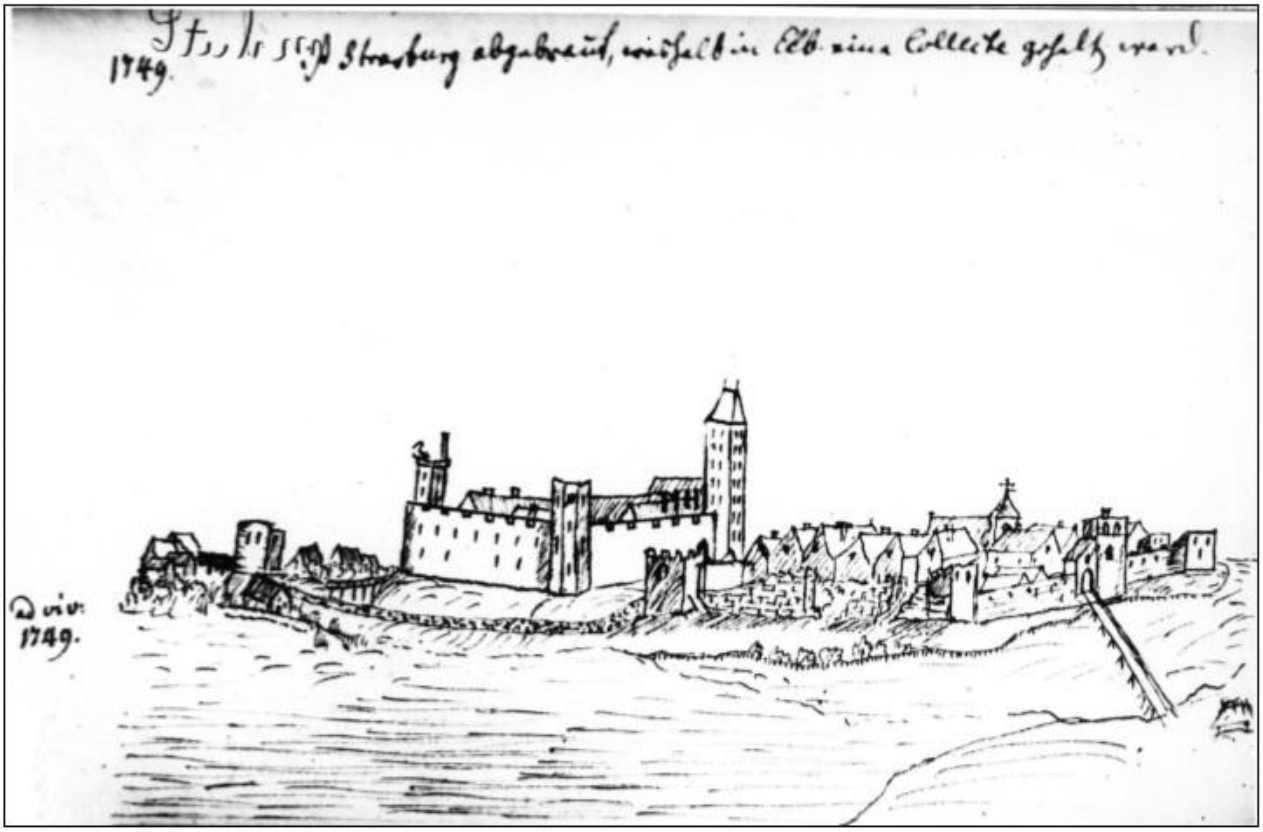
W elewacji północnej skrzydła południowego zachowały się pozostałości odsadzki stanowiącej niegdyś oparcie ganku biegnącego wzdłuż tej ściany od strony dziedzińca. Zaobserwowano również zamurowane otwory wejść z ganku do budynku[577]. Skrzydło to założono na planie prostokąta o wymiarach 11 x 52 m. Pierwotnie posiadało 4 piwnice z filarami. Dwie nowe piwnice to pierwotnie wejścia do oryginalnych pomieszczeń tego poziomu z dziedzińca. Na parterze i piętrze również znajdowały się po 4 pomieszczenia.

Ilustracja 48: Plan miasta i zamku wg B. Schmid, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 30, ryc. 7.

Basztę bramną wzniesiono na rzucie zbliżonym do kwadratu. Nie jest znana jej pierwotna wysokość. Według nowożytnych źródeł ikonograficznych był to budynek ośmiokondygnacyjny kryty dachem namiotowym. W świetle badań architektonicznych, wraz ze wzniesieniem skrzydła południowego basztę połączono ze wschodnim odcinkiem murów obwodowych. Tym sposobem zamknięto czworobok świeżo wybudowanego budynku[578]. Według lustracji z 1565 r. nad przejazdem bramnym znajdowała się komnata z dwoma oknami i „letnie siedzenie"[579].

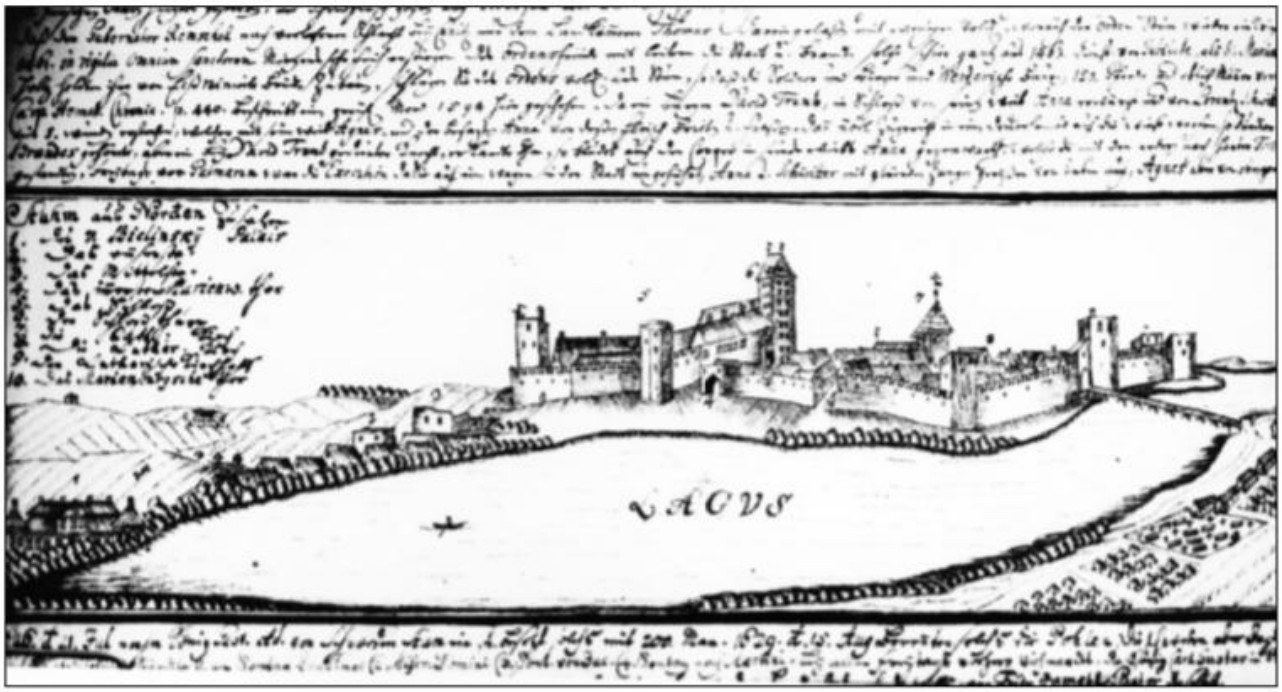
577Tamże.
578Tamże, s. 46.
579*Lustracja dóbr królewskich województw malborskiego i chełmińskiego 1565,* wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 167-168.

Ilustracja 49: Sztum od strony północno-zachodniej (1749), za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 32, ryc. 9.

W II połowie XIV i na początku XV w. rozbudowano skrzydło południowe (wg H. Domańskiej wszerz, wzdłuż i na wysokość, zdaniem M. Haftki jedynie wszerz) oraz wzniesiono letnią rezydencję wielkiego mistrza, a także budynki gospodarcze[580]. Źródła wymieniają w Sztumie zarówno *gemach* jak i *somergemach* wielkich mistrzów. Drugi z nich w 1417 r. został określony jako *nuwen unseres homeysters somergemach*. Sławomir Jóźwiak i Janusz Trupinda twierdzą, że nie wiadomo, w którym miejscu znajdowały się te budynki[581]. Pozostali badacze wskazują natomiast na zachodnie skrzydło zamku[582]. W 1377 r. Albrecht Austriacki prawdopodobnie ufundował w Sztumie wieżę. Tomasz Torbus sugeruje, że być może jest to zachowana na północy obwodu sześciokątna baszta[583]. Bernhard Schmid uważał, że chodzi o basztę czworokątną[584].

580H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*, s. 11; M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*, s. 215.
581S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 132-133.
582T. Torbus, *Die Deutschordensburg von Sthum (Sztum) im ehemaligen Ordensland Preußen,* [w:] *Der frühe Schloßbau imd seine ,otte;a;ter;ocjem Vorsufen,* „Forschungen zu Burgen und Schlössern", 3, 1997, s. 175, 180.
583T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 231.
584Podstawą do przypuszczeń o udziale księcia Albrechta jest notka, którą opublikowano w: SRP, Bd. IV, s. 54-55; *BKD der Pomesaniens.* H.3, s. 351.

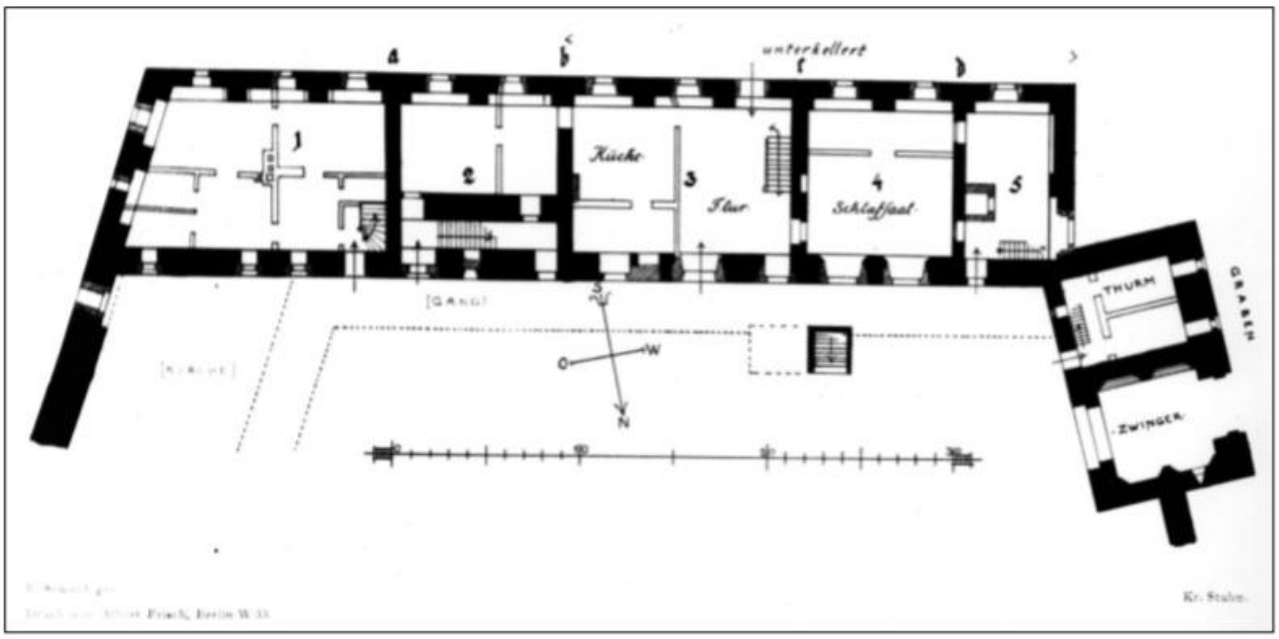
Ilustracja 50: Sztum. Widok od strony północno-zachodniej z ok. 1750 r. za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 33, ryc. 10.

Lustracja z 1565 r. wymienia przedbramie zamykane od zewnątrz wrotami z kraty i drewnianymi drzwiami z furtką, a od wewnątrz kratą z furtką. Znajdował się tam również dom wrotnego, most nad fosą oraz brama zamkowa[585]. Hanna Domańska zauważyła, że w 1415 r. wzmiankowane były prace ciesielskie przy moście trwające ok. 1 miesiąca, więc skłaniać się należy ku konstrukcji drewnianej [586].

Kościół zamkowy powstał w południowo-wschodnim narożu zamku. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1413 r. W latach 1400-1403, od wschodu od miejsca, w którym wzniesiono kościół postawiono spichlerz. Wnętrze kościoła było połączone zapewne ze skrzydłem południowym zarówno na poziomie przyziemia jak i pierwszego piętra[587]. We wschodniej partii znajdowało się również gdanisko opisane w 1565 r. jako „*wychód wielki*"[588].

Wymienione powyżej narożne baszty to: północno-zachodnia, na rzucie sześcioboku oraz, północno-wschodnia, na rzucie czworoboku. Zachowana „wieża dla więźniów"[589], czyli wieża sześcioboczna posiada wysoki kamienny cokół. W jej wnętrzu znajduje się loch dostępny przez otwór w ceramicznej podłodze przyziemia. Według przekazów ikonograficznych i lustracji baszta była pięciokondygnacyjna[590].

585*Lustracja dóbr królewskich województw malborskiego i chełmińskiego...,* s. 166.
586H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*, s. 18.
587Tamże, s. 24.
588*Lustracja dóbr królewskich województw malborskiego i chełmińskiego...,* s. 167-168.
589Tamże, s. 167.
590Tamże, s. 167.

Ilustracja 51: Rzut przyziemia skrzydła południowego zamku w Sztumie, wg B. Schmid, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 35, ryc. 12.

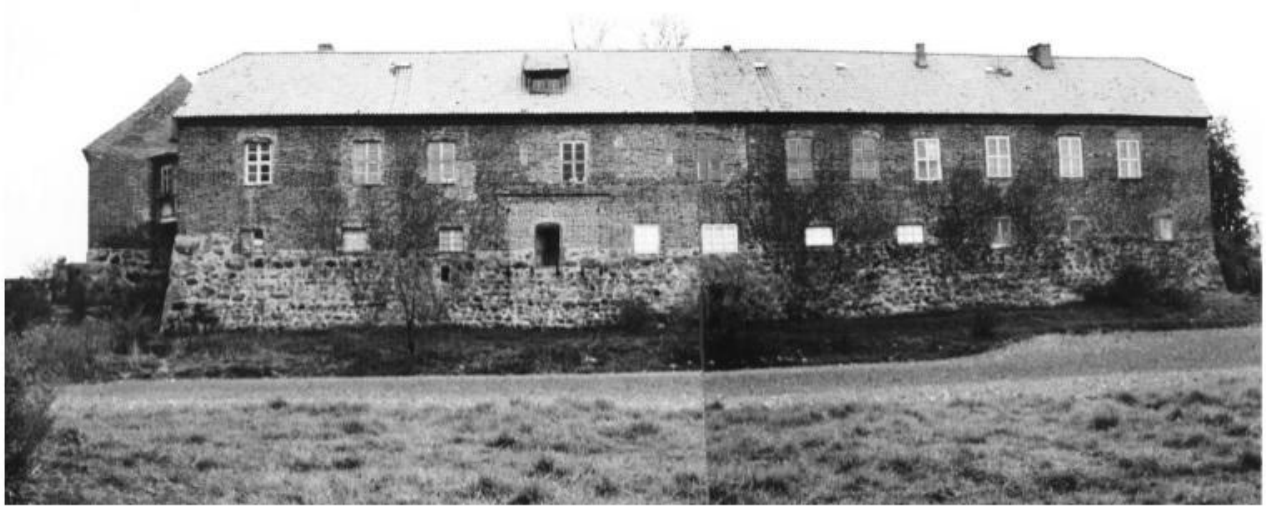

Ilustracja 52: Sztum. Baszta więzienna z zachodnim murem w 1971 r., fot. A. Kołecki, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 50.

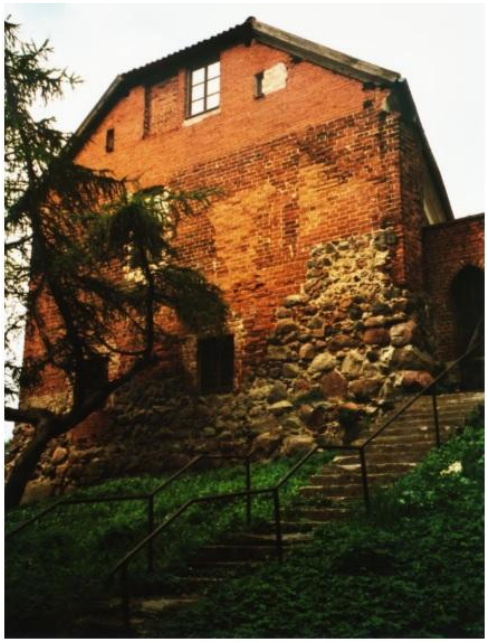
Według lustracji z 1615 r. baszta czworoboczna posiadała przejście do wschodniej fosy, nad którą przerzucono most kryty dachówką[591]. Plany z XVIII w ukazują, że most ten prowadził na małą wysepkę po wschodniej stronie zamku. Znajdowało się tam przedzamcze oraz zwierzyniec wielkiego mistrza[592]. Kamienne węgary, które znajdowały się po obu stronach mostu, zostały przekazane do Malborka w XIX w.[593]

Zdaniem H. Domańskiej w latach 1416-1418 wzniesiono przy zachodnim ciągu murów wspominany wcześniej *gemach*. Miałby on przylegać do północnej elewacji bramy. Tam również miałoby się znajdować gdanisko[594]. Na podstawie wzmianki w rachunkach z 1418 r.[595] badaczka wysnuła przypuszczenie, że nadzór nad budową tego skrzydła pełnił Mikołaj Fellenstein[596].

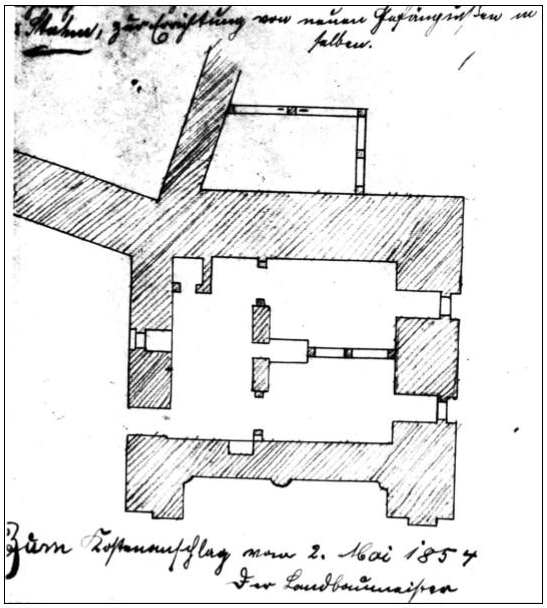
591Tamże, s. 282.
592O zwierzyńcu wzmkanki w: MT, s. 98, 269.
593*BKD der Pomesaniens*, H. 3, s. 348, przyp. 1.
594H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*, s. 26,
595*Das Augsabebuch des Marienburger Hauskomturs*, hrsg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911, s. 312.
596H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*, s. 26.

Ilustracja 53: Sztum. Skrzydło południowe zamku w 1971 r., za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 54.

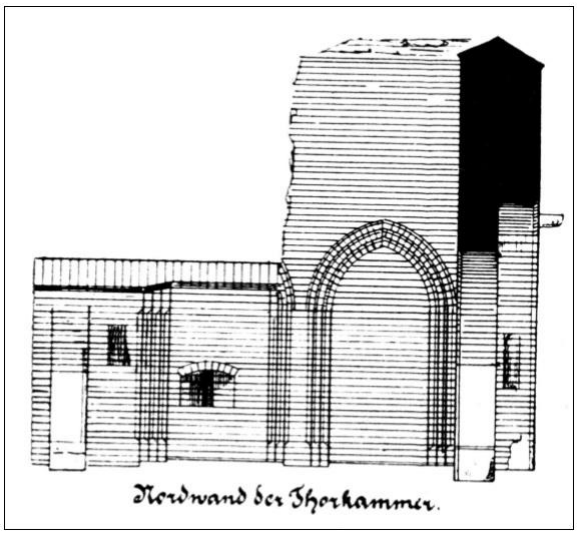

Ilustracja 54: Sztum. Szczyt wschodni skrzydła południowego w 2007 r., fot. A. J. Pawłowski, Za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 67.

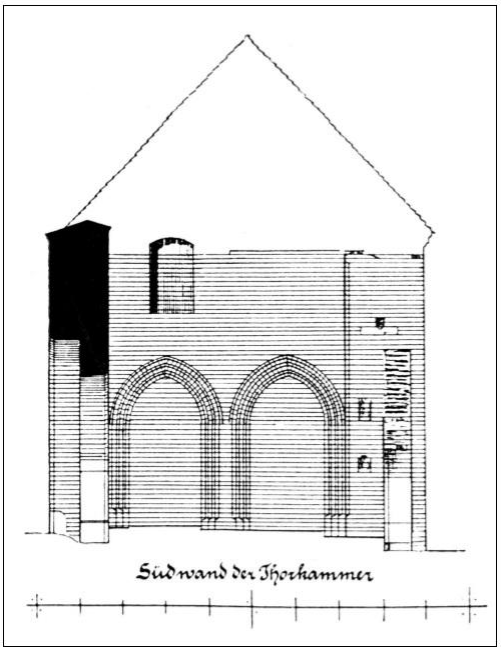

Ilustracja 55: Rzut przyziemia wieży bramnej z 1854 r., za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 40, ryc. 17.

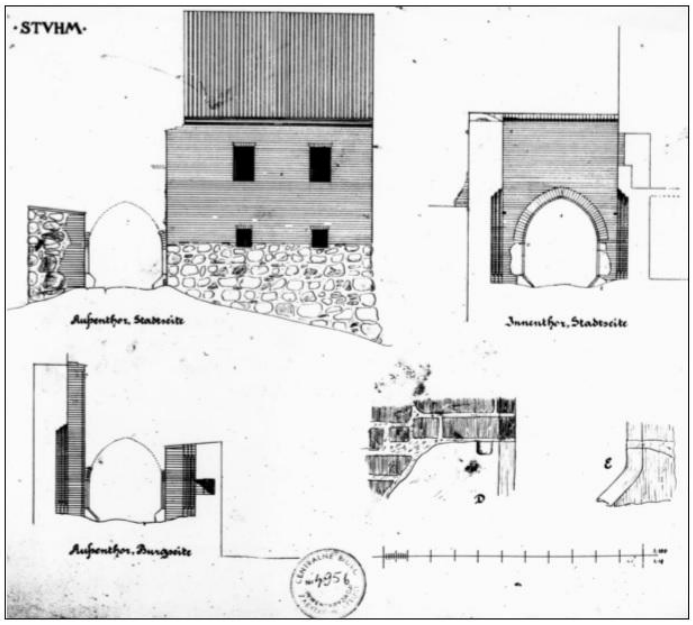
Chronologię wzniesienia poszczególnych elementów zamku należy traktować w wielu wypadkach hipotetycznie. Przy braku sprawozdań z późniejszych niż cytowane badań architektonicznych możemy opierać się w głównej mierze o źródła pisane.

Ilustracja 56: Sztum. Przekrój bramy zamkowej, widok na ścianę północną, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 41, ryc. 18.

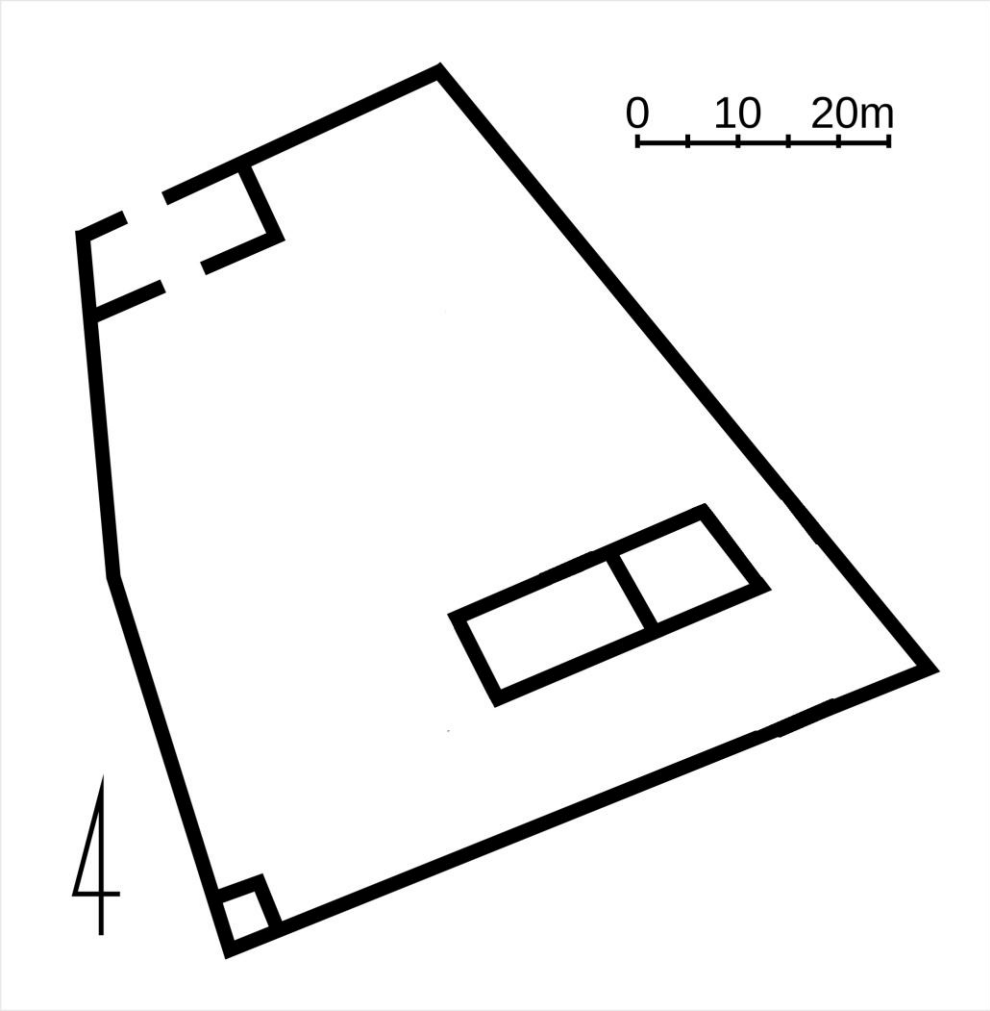
Ilustracja 57: Sztum. Przekrój bramy zamkowej, widok na ścianę południową, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 42, ryc. 19.

Ilustracja 58: Sztum. Elewacje wschodnia i zachodnia bramy zamkowej, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 43, ryc. 20.

W Morągu mury obwodowe zamku tworzyły kształt zbliżony do trapezu. W trakcie badań archeologicznych zadokumentowano relikty trzech gotyckich budowli: wieży, budynku bramnego i

wolnostojącego domu w południowo-wschodniej części dziedzińca[597]. Do czasu badań archeologicznych istniały różne koncepcje dotyczące rozplanowania zamku, ale później także powtarzane były błędne informacje, np. T. Torbus napisał, że pierwotnie zamek najprawdopodobniej był trójskrzydłowym założeniem[598]. Opinia ta zapewne została zaczerpnięta z popularnonaukowej pracy państwa Garniec, którzy uznali pierwszą gotycką fazę zamku za siedzibę prokuratora, a rozbudowaną, nowożytną i trójskrzydłową za fazę zamku po ustanowieniu tutaj urzędu wójtowskiego[599].

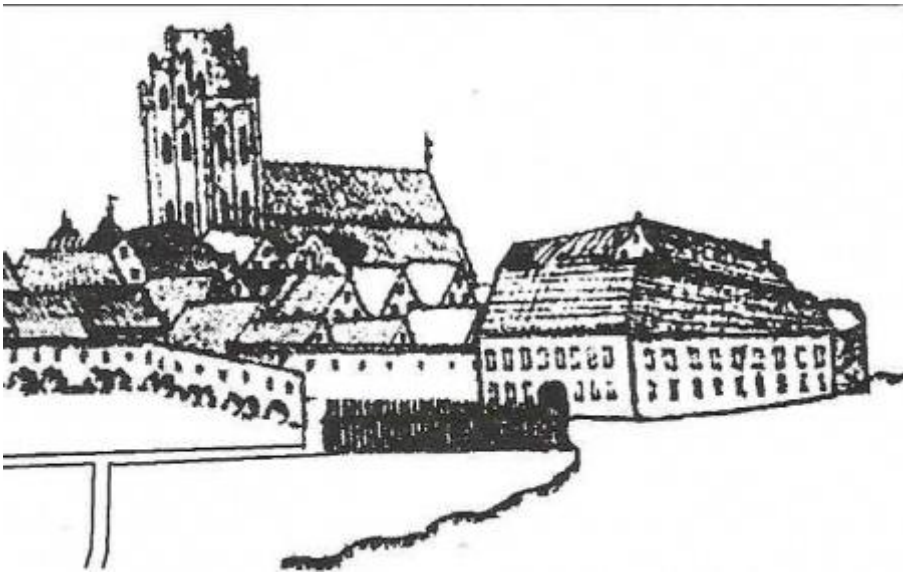
Ilustracja 59: Rzut gotyckiej fazy zamku w Morągu w świetle badań J. Guli.

Wieża znajdowała się w południowo-zachodnim narożniku murów i powstała na rzucie zbliżonym do kwadratu. Zdaniem autora badań kształt jej reliktów sugeruje wysoką, smukłą wieżę[600].

Budynek bramny znajdował się wewnątrz północno-wschodniego narożnika zamku. Ciągnął się on od naroża do połowy muru północnego. Przejazd bramny znajdował się w jego środkowej

597J. Gula, *Morąg...,* s. 34-36.
598T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 139.
599M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, dz. cyt., s. 264-265.
600J. Gula, *Morąg...*, s. 35.

partii. Budynek ten był nieco węższy niż późniejsze (nowożytne) skrzydło północne[601].

Ilustracja 60: Morąg ok. 1750 r. Fragment ryciny Hermana, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 187.

Wolnostojący budynek na dziedzińcu na najniższej kondygnacji posiadał dwa pomieszczenia określane w sprawozdaniu mianem piwnic, ale pierwotnie były to przestrzenie o charakterze sutereny. Każde z nich posiadało osobne wyjście na dziedziniec w kierunku północnym. Pomieszczenia zagłębionego przyziemia były pierwotnie sklepione (najprawdopodobniej sklepienia żebrowe) Zachodnia ściana budynku, w partii ponad fundamentowej była całkowicie ceglana, co zdaniem autora sprawozdania sugeruje planowaną rozbudowę tego budynku w kierunku zachodnim na poziomie dziedzińca[602].

Ilustracja 61: Piwnice głównego domu zamkowego w Morągu.
Za: http://www.ruinyizamki.pl/warminsko-mazurskie/morag%20remont.html

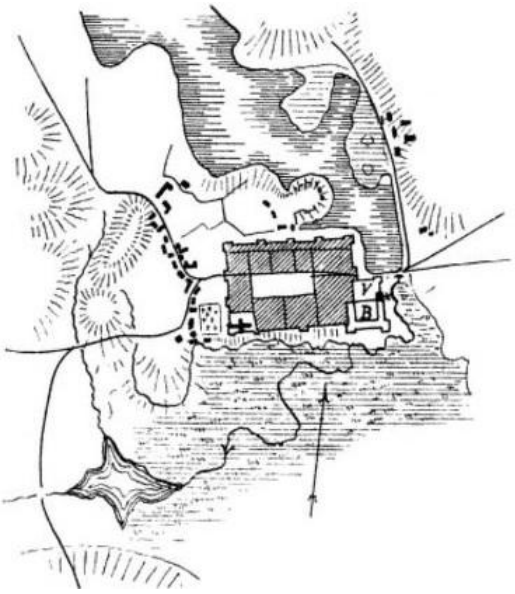
Mniej więcej w połowie długości południowego muru obwodowego odsłonięto kilka pojedynczych pali drewnianych wbitych w calec. Układały się one w „poprzek fosy" (chociaż fosy w tym miejscu *de facto* nie było)[603]. Nie mam informacji o badaniach dendrochronologicznych tego drewna. W dalszej części sprawozdania z badań znajdujemy informacje o umocnieniach brzegów fosy rzędami poziomych dranic i belek stabilizowanych pionowymi palami. Sama fosa miała pierwotnie szerokość ok. 14 m, a z czasem zmniejszono ją do ok. 6,5 m i znajdowała się

601Tamże, s. 35.
602Tamże, s. 35,
603Tamże, s. 18.

„*pierwotnie 150 - 200 cm, a następnie 400-500 cm od muru obwodowego zamku i odpowiednio mniej więcej tyle samo od strony muru miejskiego*”[604]. Fosa zlokalizowana była od strony północno-wschodniej i wschodniej.

Na obszarze międzymurza odsłonięto „*coś w rodzaju wału*”. Składały się na niego warstwy iłu przedzielone cieniutkimi, ciemnymi warstwami, które zinterpretowano jako rozłożone drewno. Całość była przykryta piaszczystą warstwą iłu[605]. W partii interpretacyjnej sprawozdania J. Gula stwierdził, że może to być konstrukcja czasowo osłaniająca zabudowę w okresie budowy muru (wskazuje na to materiał zabytkowy), ale nie wykluczył stanowczo, że był to element wcześniejszych umocnień[606].

Autor badań nie pokusił się o szerszą interpretację odkrytych reliktów murowanych. Można jednak przypuszczać, że wolnostojący dom był głównym budynkiem na terenie zamku i w jego obrębie znajdowały się najważniejsze pomieszczenia takie jak kaplica i refektarz.

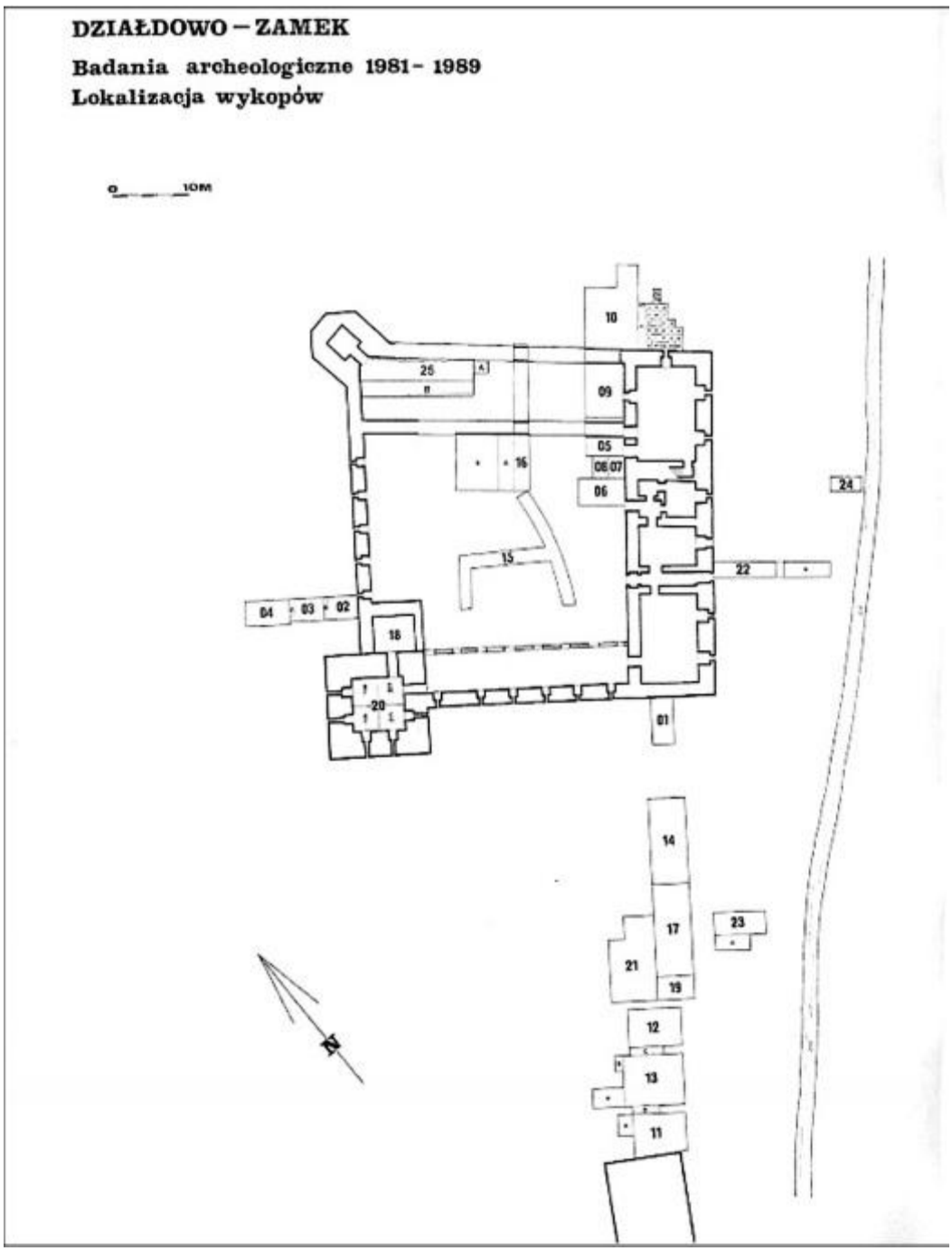

Ilustracja 62: Miłomłyn wg J. M. Guise. Za: BKD Der Provinz Ostpreussen, H. 3, s. 58, Abb. 47.

Około 30 km od Morąga znajdowała się zbliżona chronologicznie, ale chyba inna pod względem skali siedziba w Miłomłynie. Jak wspomniałem, miały tam miejsce badania archeologiczne na terenie dawnej siedziby krzyżackiego urzędnika[607]. Niestety nie udało mi się dotrzeć do ich wyników, ponieważ wstępne sprawozdanie nie dotarło do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie (delegatura w Elblągu) do czasu mojej kwerendy. Wiem jednak, że

604Tamże, s. 20.
605Tamże, s. 20-21.
606Tamże, s. 34.
607Patrz rozdział 2.

w najbliższym czasie ukaże się publikacja podsumowująca wyniki tych badań. W XIX w. sporządzono plan tego założenia, który jest raczej próbą rekonstrukcji omówioną przez A. Boettichera, ale w tym momencie jestem zmuszony wspomagać się głównie nim przy próbie opisu formy zamku[608].

Ilustracja 63: Plan zamku w Działdowie z naniesionymi wykopami archeologicznymi z lat 1981-1989. Za: K. Blusiewicz, dz. cyt.

Była to zapewne miejska siedziba zakonna. Zamek przypuszczalnie łączył się ze

608*BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 3, s. 57-58.

wzniesionymi w XIV w. murami miejskimi. Jedyną pozostałością po zabudowie całego założenia jest mocno przebudowany młyn, który znajdował się niegdyś na terenie przedzamcza. Część badaczy przypuszcza, że było to założenie z jednym domem murowanym i obszernym dziedzińcem[609]. Zapewne planowano tam również wzniesienie *gemachu* wielkiego mistrza, ale nie wiadomo, czy został on ukończony. Początku wznoszenia tego budynku należałoby upatrywać w 1453 r. Wówczas zwożono przeznaczone na niego drewno budowlane[610].

Wspomniałem we wcześniejszym rozdziale o prawdopodobnym istnieniu pierwotnej warowni w miejscu częściowo zachowanego, a częściowo źle „odbudowanego" i zeszpeconego w ostatnich kilkunastu latach zamku w Działdowie. Aleksander Gardawski podczas badań archeologicznych zarejestrował ślady rozebranej budowli, które były usytuowane poprzecznie do późniejszych murów. Przyjął wstępnie, że budynek ten mógł stanowić pierwszą fazę tej warowni[611], ale został on uchwycony w bardzo niewielkim fragmencie i sam badacz nie miał pewności, czy odkryte relikty stanowią pozostałości budynku. Dlatego nie należy tego wykluczać, ale podchodzić

Ilustracja 64: Zamek w Działdowie. Rycina z 1881 r. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 59, Abb. 107.

do ugruntowanego w literaturze faktu jego istnienia z dystansem. Archeolodzy, którzy w

609G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 171.
610S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 133-134.
611A. Gardawski, *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku...*, s. 9-10.

późniejszym czasie (lata 80. XX w. i 2008 r.) zajmowali się tym obiektem w terenie, nie wspominali, bądź też ja do takich opracowań nie dotarłem, o odkrytych reliktach wspomnianego budynku.

Murowane założenie architektoniczne w Działdowie powstało na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku 46 m. Jest to warownia bardzo dobrze rozpoznana, a co za tym idzie poświęcę jej więcej miejsca. W wyniku badań architektonicznych w latach 50. XX w. wyróżniono cztery fazy gotyckie budowy zamku[612]. Wypada chyba jednak mówić o trzech łącząc dwie pierwsze i traktując jako dwa etapy[613]. W pierwszej z nich wzniesiono niższy od obecnego, bo tylko dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony budynek. Powstał on na rzucie prostokąta (12 x 46 m). Podpiwniczono jedynie jego część środkową i południową. W parterze ulokowano trzy niemal równe sobie sale, ale z czasem układ wnętrz się zmienił. Na pierwszym piętrze zlokalizowano refektarz, zajmujący południowo-zachodnie pomieszczenie budynku. Kaplicę umieszczono centralnie i nie połączono jej bezpośrednio z refektarzem. We wnęce, na jej północno-wschodniej ścianie, mógł się znajdować ołtarz. Trzecie pomieszczenie przypuszczalnie pełniło funkcje kancelarii, ale jest to jedynie supozycja. Początkowo dziedziniec nie był otoczony murem, a prawdopodobnie jedynie obwodem drewniano-ziemnym. Wcześniejsze umocnienia nie zostały potwierdzone. Badania archeologiczno-architektoniczne wykazały jednak, że mur obwodowy powstał trochę później niż dom zamkowy. Od samego początku planowano jednak otoczenie dziedzińca murem, o czym świadczą strzępia z pierwszego etapu istnienia domu zamkowego.

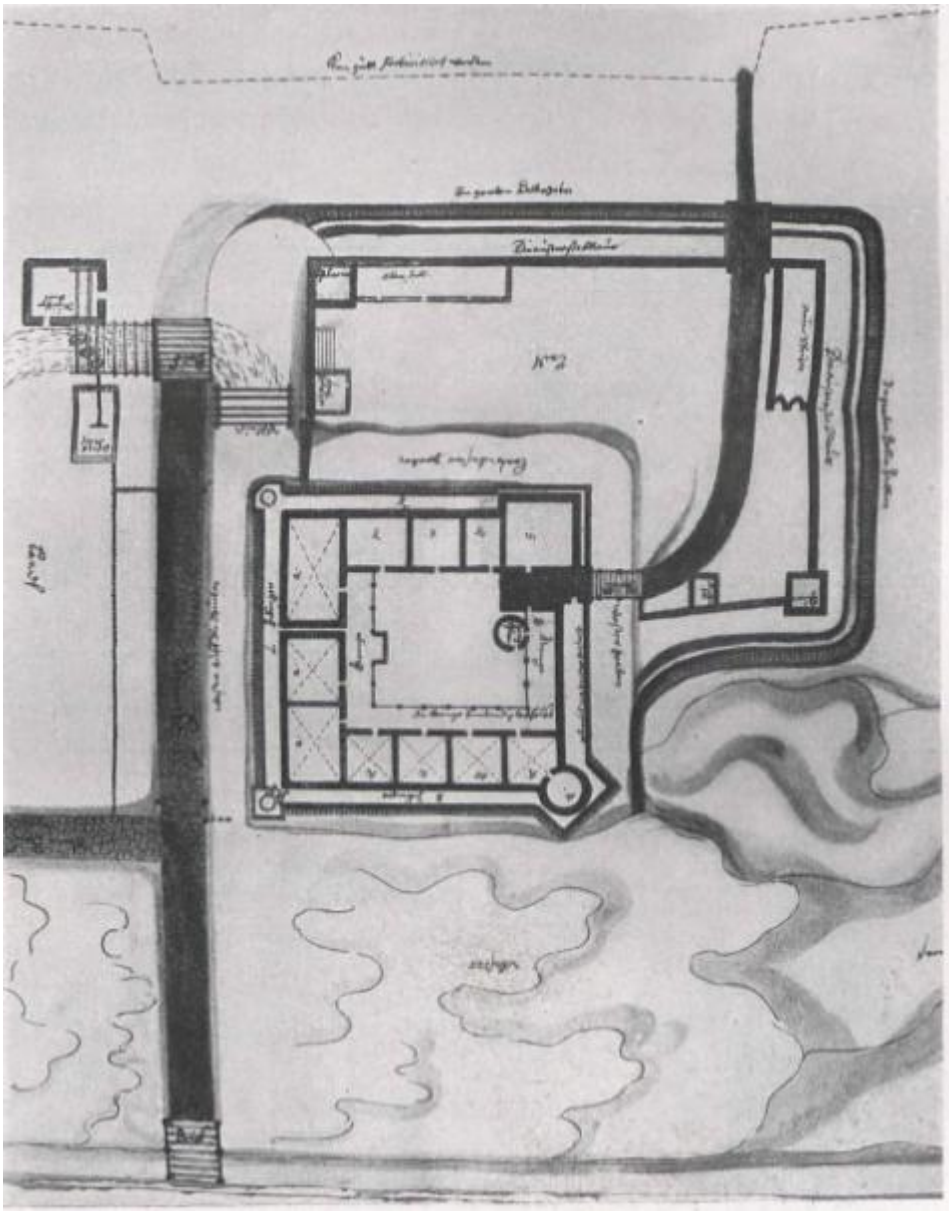
W południowej ścianie szczytowej jedynego wówczas budynku murowanego, na jego pierwszej kondygnacji, mógł znajdować się wykusz latrynowy. Wejście do niego najpewniej prowadziło z refektarza i zewnętrznego ganku drewnianego przez korytarzyk w grubości muru ściany szczytowej. Wspomniany ganek przebiegał wzdłuż elewacji dziedzińcowej na poziomie pierwszego piętra, a wspierał się na belkach i zastrzałach. W tym samym etapie wybudowano studnię o średnicy ok. 2,5 m, która znajdowała się ok. 80 cm od ściany domu zamkowego[614].

612W. Galicki, *Działdowo...*

613M. Knyżewski, *Zamek w Działdowie...*, s. 261.

614M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie...*, s. 4-5. Informacje o badaniach archeologicznych były również publikowane w Informatorze Archeologicznym – *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1981, s. 216-217; Badania 1982, s. 246-247; Badania 1983, s. 192-193; Badania 1984, s. 161; Badania 1985, s. 161; Badania 1986, s. 175; Badania 1987, s. 190; Badania 1988, s. 123-124; Badania 1989, s. 83-84.

W drugim etapie I fazy budowlanej wzniesiono mury obwodowe (zastępując zapewne tym samym domniemane, wcześniejsze umocnienia drewniane), basztę przybramną, bramę wjazdową,

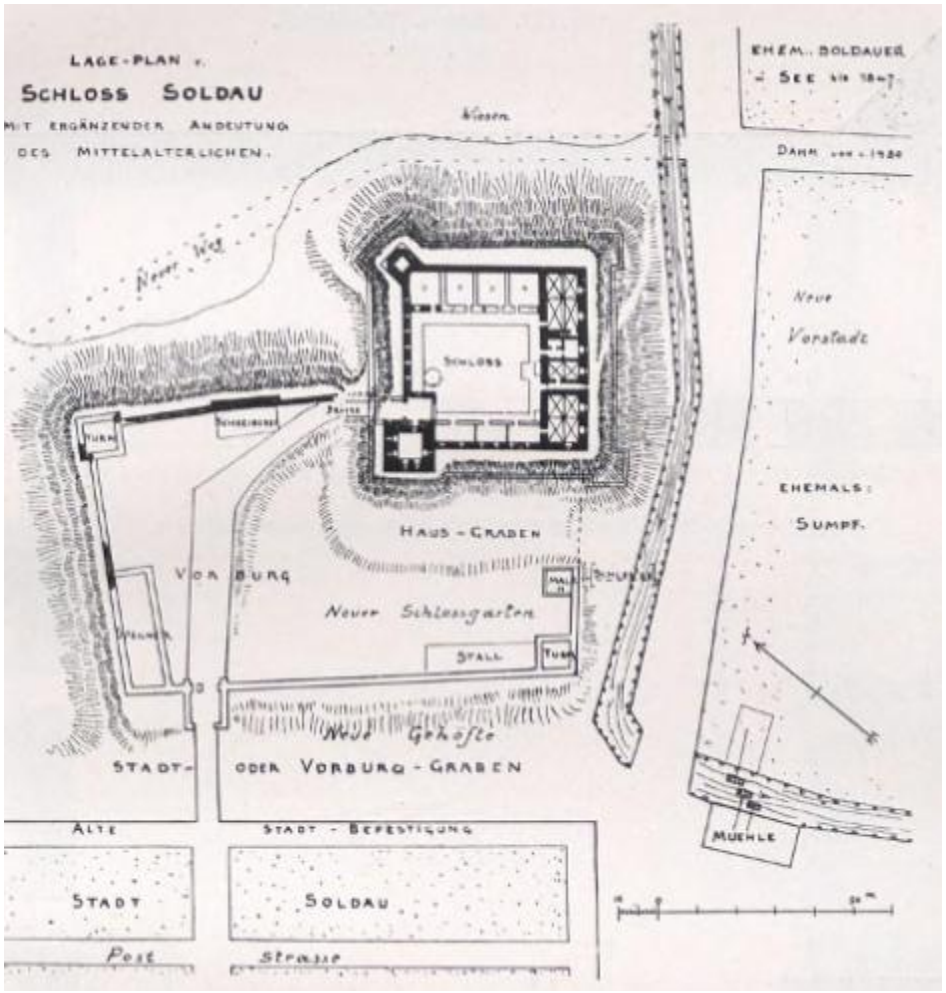

Ilustracja 65: Działdowo. Plan zamku z 1676 r. za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 60, Abb. 110.

basztę północną, mur zewnętrzny północno-zachodni, ogradzający parcham, a także mury przedzamcza. Przy południowo-zachodnim murze wzniesiono łącznik między budynkiem głównym, a basztą przybramną. Łącznik miał być może formę drewnianego budynku wspartego na słupach. Zapewne był to obiekt dwukondygnacyjny. Powyżej jego drugiej kondygnacji znajdował się przypuszczalnie ganek obronny[615]. Jest natomiast niemal pewne, że budynek bramny powstał równolegle z murami kurtynowymi, a przynajmniej najniższe partie tych elementów założenia, o czym może świadczyć fakt przewiązania murów fundamentowych[616].

615W. Galicki, dz. cyt., s. 2.
616M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 11.

Wieża przybramna powstała na rzucie kwadratu o boku 13,5 m i znalazły się pod nią 2 kondygnacje piwnic. Dolna została sklepiona, w wyższej zastosowano strop drewniany. Położone niżej pomieszczenie pełniło najpewniej funkcje penitencjarne, o czym świadczą doły kloaczne wykute w wylewce, które wyłożono kawałkami cegieł[617]. Basztę północną wysunięto skośnie w

Ilustracja 66: Zamek w Działdowie wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 61, Abb. 109.

stosunku do czworoboku zamkowego. U podstawy jest kwadratowa ze ściętymi narożami, górą przechodzi w ośmiobok.

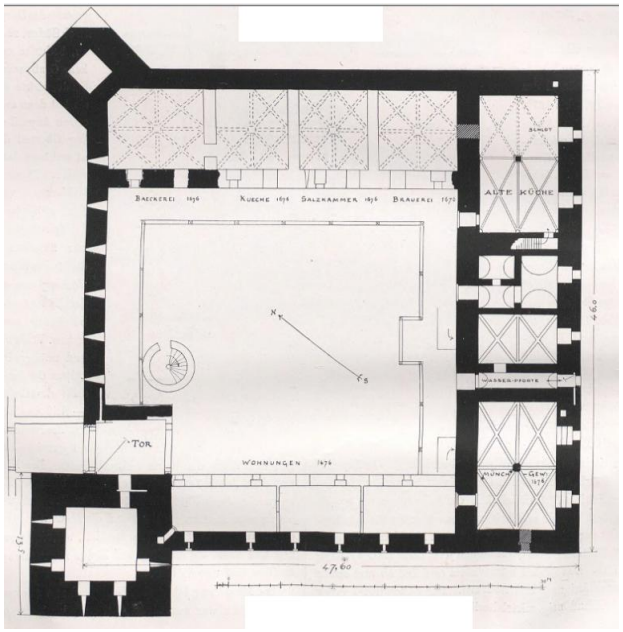
Całe założenie fortyfikacyjne na planie czworoboku było otoczone parchamem i z trzech stron strzeżone drugą linią umocnień w postaci palisady, a od północnego-zachodu murem obronnym. Jeden bok kwadratu zamykał dom zamkowy, trzy pozostałe to mury okalające dziedziniec. Główna część warowni była wzmocniona basztą północną i wieżą bramną.

W II fazie dobudowano dwa murowane skrzydła. W zbliżonym czasie we wszystkich salach parteru głównego domu zamkowego założono nowe sklepienia – krzyżowo-żebrowe. W salach skrajnych zostały one wsparte na filarach. Przy ich zakładaniu nie liczono się z pierwotnymi

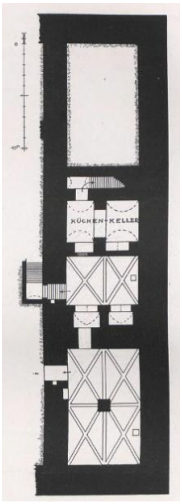
617Tamże, s. 12.

podziałami ścian. Wsporniki oparto w kilku miejscach o zamurowane pierwotne otwory okienne i drzwiowe[618]. W środkowej sali parteru, a dokładniej w jej północnej części, wydzielono niewielką przestrzeń, zapewne dla pieca typu *hypocaustum*[619].

W północno-wschodniej części domu zamkowego urządzono kuchnię. Potwierdzeniem tego jest chociażby fakt, że na skarpie, w jej bezpośrednim sąsiedztwie zarejestrowano wysypisko resztek kuchennych[620]. Komin i palenisko umieszczono we wschodnim narożniku tego pomieszczenia. Pierwszy z nich przebiegając przez położoną powyżej izbę, znacząco zmniejszył jej powierzchnię. Wydaje się, że aby zrekompensować ten ubytek podzielono ją na dwa poziomy użytkowe, z których górny przykryto drewnianym, belkowanym stropem, zaś dolny – być może

Ilustracja 67: Działdowo. Plan przyziemia wg C Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 62, Abb. 113.

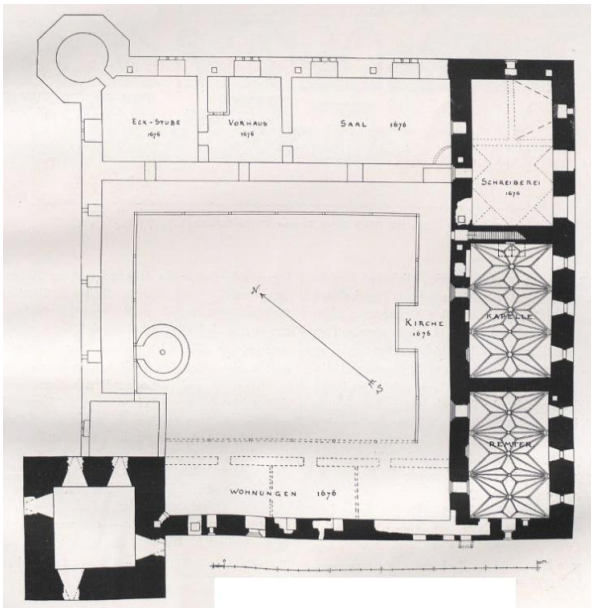
Ilustracja 68: Działdowo. Podpiwniczenia skrzydła południowego wg C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 62, Abb. 112.

pełniący funkcje kancelarii (ponownie jest to supozycja na podstawie przekazu z 1676 r.[621]) – nakryto sklepieniem krzyżowym. Górny poziom mógł pełnić funkcję mieszkalną, jeżeli przyjmiemy atrybucję M. Haftki[622]. Należy jednak podchodzić do tego typu interpretacji z dystansem.

Nie licząc się z istniejącymi wcześniej podziałami elewacji pierwszego budynku od strony dziedzińca, dobudowano skrzydło północno-wschodnie. Mury nowego skrzydła dostawiono do pierwotnych otworów wejściowych głównego domu zamkowego, które zostały wówczas zamurowane[623]. Nowe skrzydło było dwukondygnacyjne i zostało podpiwniczone. Pierwotnie w jego najniższej kondygnacji usytuowano dwa różnej wielkości pomieszczenia. Dom ten nie

618I. Galicka, *Zamek krzyżacki w Działdowie,* Warszawa 1958/9, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. s. 44.
619W. Galicki, dz. cyt., s. 3.
620 M. Milewska, dz. cyt., s. 13.
621C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 63.
622M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 72.
623I. Galicka, *Zamek krzyżacki...,* s. 44.

zajmował pełnej długości całej kurtyny. W północnym pomieszczeniu znajdowały się dwa filary. Niewiele później dostawiono przy północno-wschodniej ścianie muru obwodowego i ścianie działowej omawianego skrzydła nowe, niewielkie pomieszczenie (ok. 2,5 x 3,2 m)[624]. Takie podziały widoczne były w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w 2008 r., ale rekonstrukcja C. Steinbrechta na podstawie informacji nowożytnych (1676 r.)pokazuje tutaj większą ilość pomieszczeń[625].

Ilustracja 69: Działdowo. Plan I piętra wg C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 63, Abb. 113.

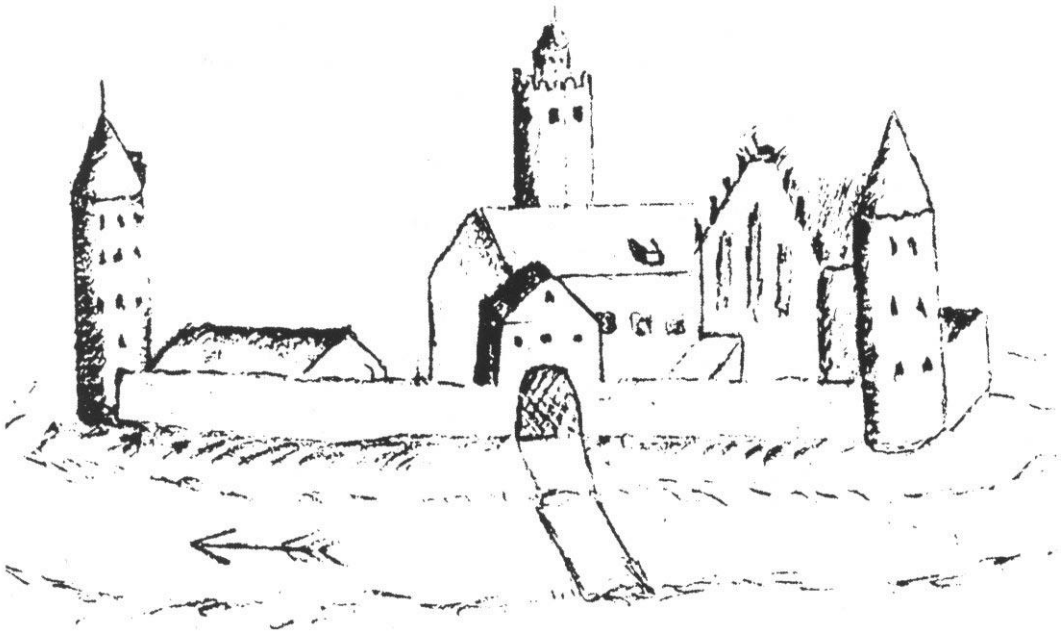
Biorąc pod uwagę układ stratygraficzny kulturowych nawarstwień ziemnych wywnioskowano, że skrzydło północno-wschodnie zostało wzniesiono niewiele później niż główny dom zamkowy. W 1348 r. wzmiankowany jest prokurator działdowski. Przyjmując, że główny dom zamkowy wówczas już istniał, należy przypuszczać, że skrzydło północno-wschodnie powstało po najazdach litewskich w 1376 r., a najpewniej wraz z ustanowieniem tutaj urzędu wójtowskiego w 1383 r. Takie datowanie jest dopuszczalne także dzięki znalezisku kwartnika krzyżackiego. Monety te pojawiły się w obiegu w latach 1360-1380. Jedną z nich odkryto w warstwie spalenizny zarejestrowanej na dziedzińcu. Być może pożar spowodowany był walkami w czasie najazdów litewskich z lat 60. i 70. XIV w.[626].

W ostatniej wyróżnionej, czyli III średniowiecznej fazie podwyższono główny dom zamkowy o kondygnację spichlerzową, którą wyposażono dodatkowo w rząd strzelnic. Analogicznie postąpiono z dwoma pozostałymi skrzydłami. W refektarzu oraz kaplicy założono nowe, istniejące do dzisiaj sklepienia gwiaździste (w chwili pisania tych słów trwają, podobno zaawansowane już, prace rewitalizacyjne). Nadbudowa o dodatkową kondygnację wymusiła zmianę pierwotnych szczytów na istniejące obecnie. Zdaniem Izabeli Galickiej miało to miejsce między 1383, a 1410 r[627]. Jest to datowanie ostrożne, ale także bardzo prawdopodobne. Główne prace budowlane tej fazy miały jednak pewnie miejsce bliżej daty końcowej zaproponowanej przez I. Galicką, gdyż na czas ok. 1383 r. należałoby datować II fazę. Był to okres stosunkowo spokojny, a wg tej badaczki zamek w swoim strategicznym położeniu nie mógł być rozbudowywany w czasie

624K. Blusiewicz, dz. cyt., s. 2-3.
625C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 62.
626M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...*, s. 8.
627I. Galicka, *Zamek krzyżacki...,* s. 48.

szczególnego napięcia wojennego, choć z drugiej strony zagrożenie może wymusić szybkie inwestycje. Takie datowanie potwierdza jej zdaniem również analiza stylowa szczytów, sklepień, a także wsporników. W tym kontekście warto wskazać na uwagę Mieczysława Haftki, który napisał, że w 1407 r. przeznaczono na roboty murarskie w Działdowie 1397 grzywien[628].

Kończąc omawianie formy i dziejów budowlanych działdowskiego zamku w średniowieczu należy wspomnieć o nadzorach archeologicznych w rejonie fragmentu muru, który uważano wcześniej za relikt podpory mostu. Obserwacje poczynione przez badaczy wykazały, że jest to najpewniej pozostałość po XVIII-wiecznym elemencie architektonicznym. Za nowożytną genezą

Ilustracja 70: Zamek Bratian wg T. Torbus, za: Leksykon..., s. 110.

tego elementu przemawia zastosowanie wątku fortecznego w jego licu. Nie można jednak wykluczać, że jest to późnogotycki, lub renesansowy fundament kamienny z nowszym murem ceglanym wykonanym z gotyckich cegieł rozbiórkowych, co jednak należy uznać za mało prawdopodobne[629]. Archeolog prowadzący te badania przeanalizował skalowany plan zamku opublikowany przez C. Steinbrechta i zauważył, że w tym miejscu nie mogło być mostu. Kończył się on już na 9 m od wieży bramnej. Badany przez niego element znajduje się 27 m od skraju wieży[630]. Podczas nadzorów archeologicznych natrafiono także na relikty ceglane o gotyckim charakterze, które znajdowały się ok. 9 m od wieży bramnej i to one zapewne stanowiły ową podporę mostu[631].

628M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 71.

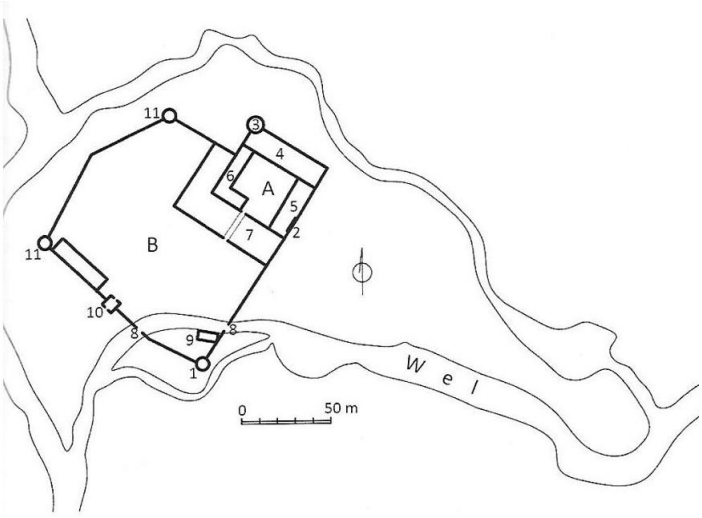
629A. Mackiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy reliktach tzw. podpory mostowej (stanowisko II – zamek, wykop 7) od strony ulicy Zamkowej w Działdowie. Prace terenowe prowadzone w dniach 14-15.11.2005 roku,* Stawiguda 2005, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. 38.

630Tamże, s. 38-39.

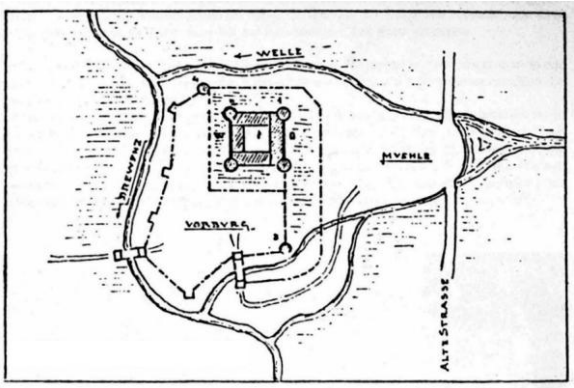
631Tamże, s. 37.

Zupełnie inaczej prezentuje się nasza wiedza o zamku w Bratianie, po którym pozostały jedynie fragmenty murów obwodowych oraz owalnej baszty. Badania archeologiczne były dotychczas prowadzone na zbyt małą skalę, aby mogły powiedzieć coś więcej o rozplanowaniu tego założenia[632].

Część badaczy widzi tutaj obiekt czteroskrzydłowy z narożnymi wieżami. Kształtem warownia ta miałaby nie odbiegać szczególnie od typowych zamków konwentualnych Sugerowałby to częściowo plan z XIX w., który uchodzi za teoretycznie sporządzony na podstawie widocznych jeszcze wówczas reliktów. Na owym schematycznym rysunku widzimy regularny zamek główny z wieżami na rzucie koła oraz nieregularne przedzamcze z dwoma wjazdami bramnymi. Według innego źródła ikonograficznego, jakim jest widok zamku z ok. połowy XVII w. z Nowego Miasta Lubawskiego), w Bratianie istniało regularne założenie na planie zbliżonym do kwadratu o boku 35-40 m. Być może znajdowały się tutaj jedynie dwa skrzydła oraz wieża w północno-zachodnim narożniku. Od południa i od zachodu leżało rozległe przedzamcze otoczone murem, być może z dwiema okrągłymi wieżami i budynkiem bramnym.

Ilustracja 72: Zamek w Bratianie wg B. Wasika. A - zamek wysoki, B - przedzamcze, 1 - zachowane pozostałości baszty, 2 - zachowany relikt muru, 3 - wieża główna, 4 - dom wielki, 5 - podpiwniczona kamienica, 6 - zabudowa gospodarcza, 7 - fosa, 8 - śluzy, 9 - orientacyjna lokalizacja młyna, 10 - budynek bramny, 11- cylindryczne baszty. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., s. 305, ryc. 268.

Ilustracja 71: Plan zamku w Bratianie wg Heisego, za: K. Grążawski, N. Grążawska, Inicjalna..., s. 573, ryc. 4.

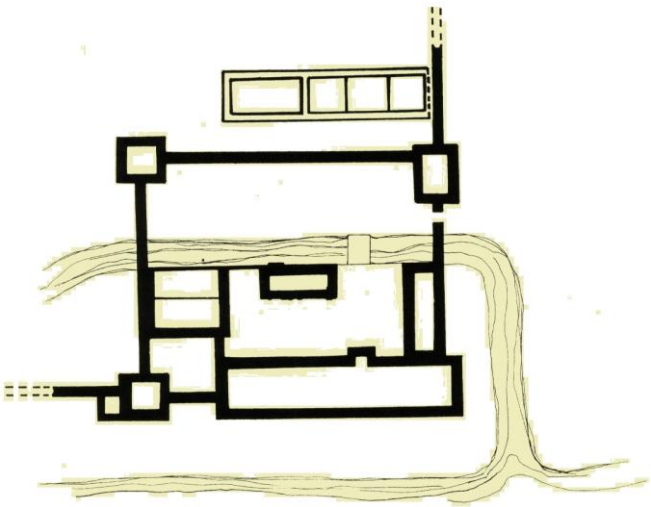
Bogusz Wasik opisał główną część zamku na podstawie przedstawień ikonograficznych i nowożytnych źródeł pisanych jako wzniesioną na rzucie zbliżonym do kwadratu z cylindryczną wieżą w narożu północno-zachodnim. Badacz ten słusznie zauważa, że źródła pisane skłaniają do

632K. Grążawski, N. Grążawska, *Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej Wyniki archeologicznych badań podwodnych i weryfikacjno-sondażowych w Kurzętniku i Bratianie,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2: od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 571-578; K. Grążawski, *Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 367-372; tenże, *Od Kurzętnika do Bratian. Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej,* KMW, nr 3, 2010, s. 301-316; K. Grążawski, *Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych w Kurzętniku i Bratianie w 2009 r.,* Kurzętnik 2009, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

uznania przedstawienia ikonograficznego zaprezentowanego po raz pierwszy przez T. Torbusa, za oddające w większym stopniu pierwotny wygląd zamku. W jego północnej części znajdował się murowany dom zamkowy. Przy wschodnim murze zlokalizowany był podpiwniczony budynek o murowanym przyziemiu i szkieletowych górnych kondygnacjach. W zachodniej partii zamku prawdopodobnie usytuowano budynki gospodarcze, a wjazd prowadził od południa przez fosę o szerokości kilkunastu metrów[633].

Otwartą pozostaje kwestia przebiegu murów przedzamcza i usytuowania bramy od południoweo-zachodniu nad Drwęcą, gdzie miałby istnieć most przerzucony przez tę rzekę.

W II ćwierci, albo ok. połowy XIV w. powstał także murowany zamek prokuratorski w Unisławiu. Wcześniej znajdowała się tam drewniano-ziemna siedziba komtura. Przy głównej części zamku funkcjonowały dwa drewniano-ziemne przedzamcza. Murowany dom zamkowy wzniesiono na cyplu kończącym wzgórze. Początkowo dom zamkowy miał wymiary rzutu ok. 16 x 30 m i nie był podpiwniczony. Podejrzewa się, że nie był to w pełni murowany obiekt. Wymurowano zapewne przyziemie i pierwsze piętro. Od północy i wschodu wzniesiono mury obronne. W północno-wschodnim narożniku znajdowała się drewniana kuchnia. W II połowie XIV w. nastąpiła rozbudowa założenia, ale mogło to mieć miejsce już w czasach, gdy obiekt ten znajdował się w rękach prywatnych (lata 80. XIV w.). Wzniesiono wówczas dom północny o długości ok. 22 m, przylegający do głównego domu zamkowego. W miejscu dawnej kuchni powstał także nowy budynek o rzucie ok. 4 x 12 m. Na podobny czas przypada budowa budynku bramnego.

Ilustracja 73: Plan zamku w Lęborku wg E. Kal, za: Leksykon..., s. 268.

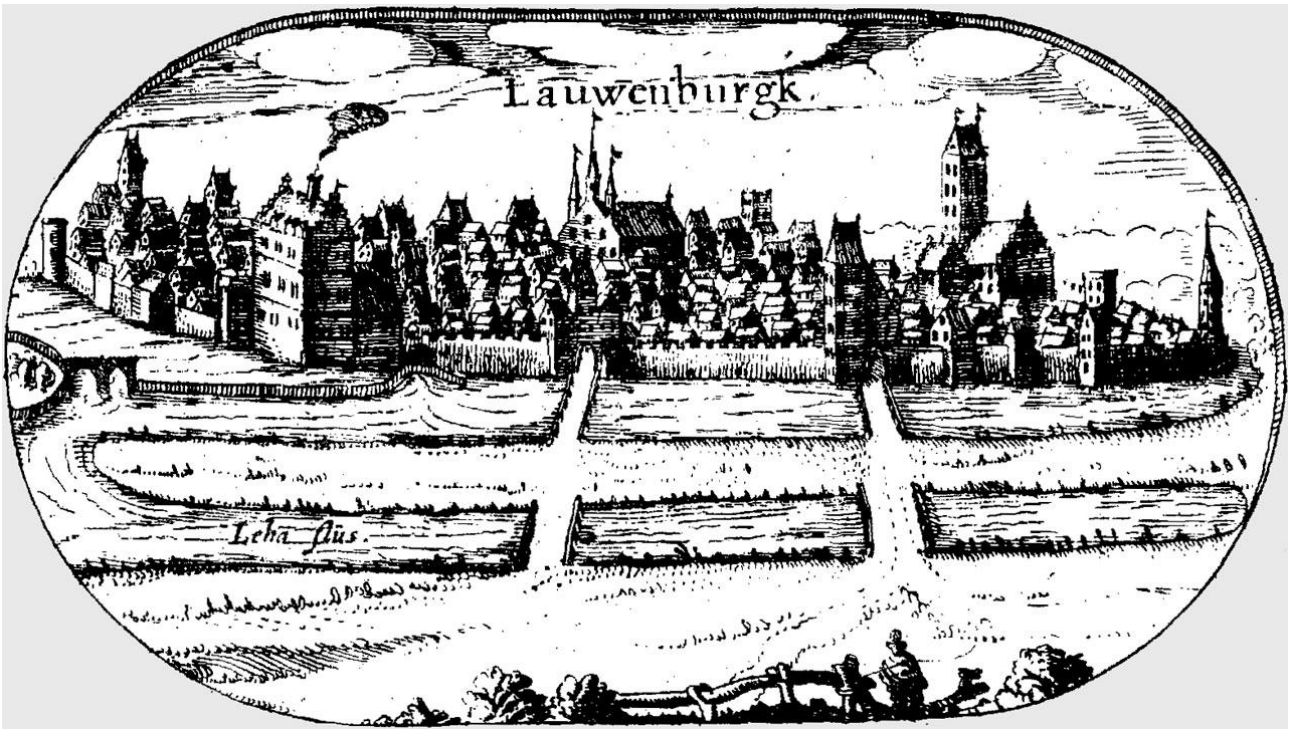
Przed połową XIV w. Krzyżacy zaczęli także wznosić siedziby urzędników poniżej rangi komtura na terenie Pomorza Gdańskiego, ale niewiele mamy pewnych informacji na ich temat. W większym stopniu należy tutaj mówić o przypuszczeniach dotyczących takiego datowania części tych budowli, czego przykładem jest również warownia w Lęborku[634]. Tamtejszy zespół zamkowy miał wymiary ok. 50 x 60 m i znajdował się w południowo-wschodnim narożniku założenia miejskiego, będąc jednocześnie integralną częścią jego systemu obronnego. Główny dom oparty był o południową kurtynę muru obwodowego będącego jednocześnie murem miejskim. Budynek miał znaczne rozmiary. Powstał na rzucie

633B. Wasik, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej...,* s. 305-306.
634Patrz rozdział 4.

wydłużonego prostokąta o wymiarach 11 x 47 metrów. Obecnie posiada on 3 kondygnacje nadziemne i jest podpiwniczony. W czasach krzyżackich jedynie piwnice posiadały sklepienia. Pozostałe kondygnacje przykrywały drewniane stropy. Najwyższa kondygnacja pełniła funkcje typowo obronne i magazynowe. Niektórzy badacze przypuszczają, że elewacja południowa nie posiadała otworów okiennych, prócz rzędu strzelnic. Do dnia dzisiejszego, z dwóch, zachował się jedynie szczyt wschodni, który zdobią ostrołukowe nisze, płaska lizena i masywne sterczyny. W elewacji frontowej (północnej) widoczne są obecnie liczne ślady przemurowań. Niegdyś znajdowały się w niej otwory okienne w trzech kondygnacjach, rozmieszczone nieregularnie. Najbliższą swojej pierwotnej formie jest elewacja wschodnia. Oryginalne otwory okienne były tutaj prawdopodobnie ostrołukowe, zbliżone kształtem do niszy znajdujących się po bokach okien pierwszego piętra. Na północ od budynku znajdował się obszerny budynek gospodarczy. Przez teren zamkowy przepływa kanał Młynówka. Na nim postawiono młyn oraz browar. Budynki te powstały być może w konstrukcji szkieletowej i opierały się o zachodnią kurtynę muru obwodowego. W narożnikach dziedzińca znalazły się 3 baszty obronne wysunięte przed lico murów, z czego wschodnia i południowa były jednocześnie basztami wkomponowanymi w ciąg murów miejskich. Podobnie jak wieże, również południowa ścian domu głównego została wysunięta przed lico murów[635].

Na stan zamku w chwili obecnej, wpływ miały liczne przebudowy od średniowiecza do XX w. Stan badań architektoniczno-archeologicznych, nie pozwala na szczegółową rekonstrukcję poszczególnych etapów jego budowy i rozplanowania. W 1638 r. obiekt ten opisano jako spustoszony i remontowany[636]. Możemy jednak domniemywać, że dwutraktowy układ piwnic był także kontynuowany w partii przyziemia[637]. Patrząc na powyższe dane, trudno się także zgodzić ze zdaniem, jakoby w Lęborku powstał mały zamek, jak twierdzi np. Klemens Bruski[638]. Jest to jednak przypadłość wielu badaczy, którzy określają siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich jako „niewielkie” bez względu na formę jaką reprezentowały one w średniowieczu.

635E. Kal, *Lębork,* Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 60-78.
636*Inwentarze starostwa bytowskiego i lęborskiego z XVII i XVIII wieku,* wyd. G. Labuda, Toruń 1959, s. 42-43.
637E. Kal, dz. cyt., s. 69.
638K. Bruski, *Lębork w czasach średniowiecza...*, s. 65.

Ilustracja 74: Lębork w 1618 r. na bordiurze mapy E. Lubinusa. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 150.

Zamek w Lęborku jest obiektem, który zdecydowanie wymaga badań archeologicznych i architektonicznych. Jest to budowla stosunkowo dobrze zachowana, a od wielu lat badacze ograniczają się do powtarzania wciąż tych samych ustaleń dotyczących jej architektury.

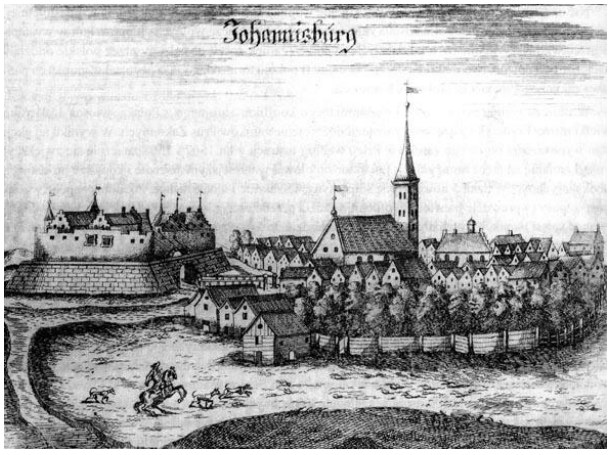
W przypadku siedzib zarządców okręgu zaborskiego więcej informacji posiadamy jedynie o Kosobudach. Według opisu z 1664 r. tamtejszy dwór był *ogrodzony,* a w nim *izb 4, piąta stołowa, porządna*[639]. W XIX w. na terenie remizy strażackiej miały być jeszcze widoczne mury[640]. Znajdujące się w pobliżu zabudowania dworskie, powstałe w XIX stuleciu, zdaniem Ł. Grzywacza mogły powstać z materiału rozbiórkowego po średniowiecznym dworze. Miałby o tym świadczyć format cegły (ok. 8 x 14 x 30 cm)[641]. Biorąc pod uwagę te informacje można ostrożnie przyjąć, że krzyżacki dwór był częściowo murowany.

W latach 40. XIV w. pojawiają się na terenie tzw. Wielkiej Puszczy Mazurskiej pierwsze, potwierdzone siedziby urzędników krzyżackich. Możemy zaliczyć do nich warownie w Piszu (chociaż początkowo nie wzmiankuje się tam prokuratora przez wiele lat po wzniesieniu warowni), czy Giżycku (o formie której nic nie wiemy). Traktując wschodnie rubieże państwa zakonnego szerzej, w zbliżonym czasie, a chyba nawet nieco wcześniej rozpoczęto inwestycje w Barcji. Większość tych budowli powstała zapewne w konstrukcjach drewniano-ziemnych, chociaż

639*Opis 1664...*, s. 204.
640N. G. Benwitz, dz. cyt., s. 11.
641Ł. Grzywacz, dz. cyt., s. 113.

pewności mieć nie możemy, gdyż tylko niektóre z nich były przedmiotem badań archeologicznych, a nawet jeżeli wykopaliska miały miejsce, to często można je określić jako wstępne.

Piski obiekt w drewniano-ziemnej formie powstał w latach 40. XIV stulecia. Zapewne dopiero po najazdach litewskich z lat 60. i 70. tegoż stulecia elementy drewniano-ziemne zastąpiono murowanymi. Nie należy jednak wykluczać, iż przynajmniej część budynków w pierwszej warowni wykonana była z bardziej trwałych materiałów. Według J. Guli fakt funkcjonowania w tym czasie gdaniska (mówi o nim fragment kroniki Wiganda z Marburga) dopuszcza możliwość istnienia budynków murowanych w obrębie drewniano-ziemnego obwodu – zarówno sama wieża kloaczna jak i dom główny (skrzydło południowe), z którym byłaby połączona, mogły być wykonane z kamienia lub cegły, ale nie posiadamy na to wystarczających dowodów. Warto zaznaczyć, że późniejszy obwód murowany powtarzał w wielu miejscach narys pierwotnych umocnień (częściowo je wykorzystując do osłony prawdopodobnie przed wodą), a co za tym idzie chyba od samego początku istnienia była to warownia regularna[642].

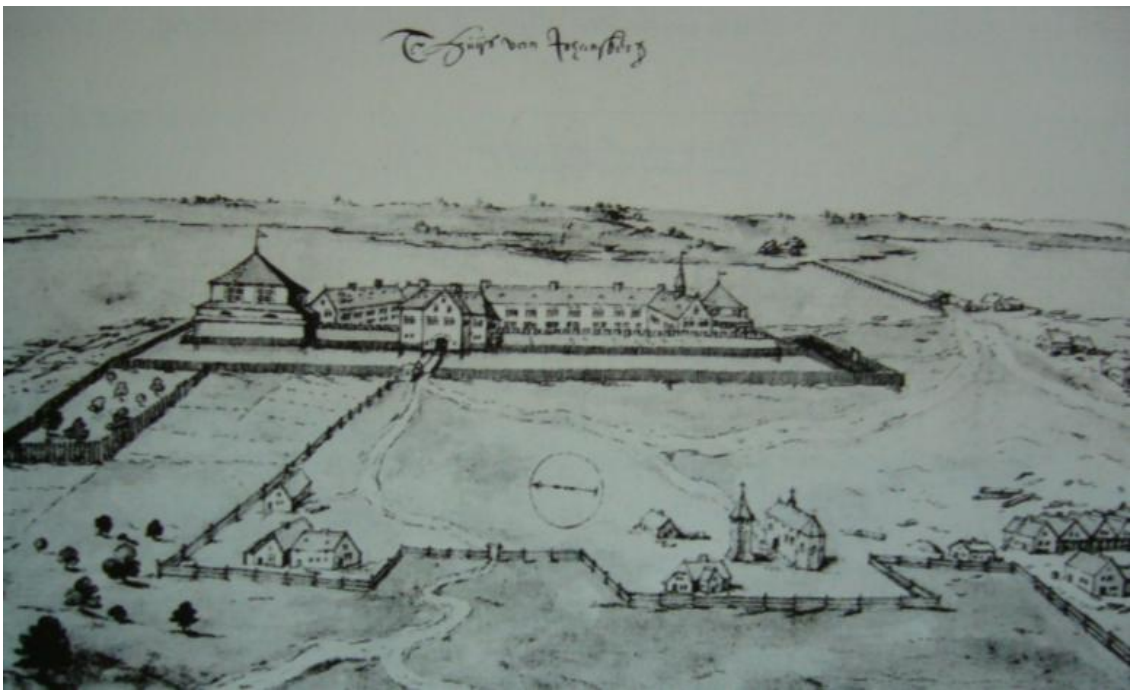
Ilustracja 75: Pisz wg Ch. Hartknocha, Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 236.

Przy obecnym stanie badań należy odrzucić pojawiające się niekiedy informacje o istnieniu tutaj wcześniej (XIII w.) „domku myśliwskiego"[643]. Podobnie, jak pojawiające się w literaturze twierdzenie o istnieniu wcześniej w tym miejscu grodu pruskiego. Niestety badania archeologiczne, które przeprowadzono tutaj jedynie w ograniczonym zakresie, w tej kwestii nie przesądzają[644].

Ilustracja 76: Zamek w Piszu, XVIII w. Za: płyta CD: Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego.

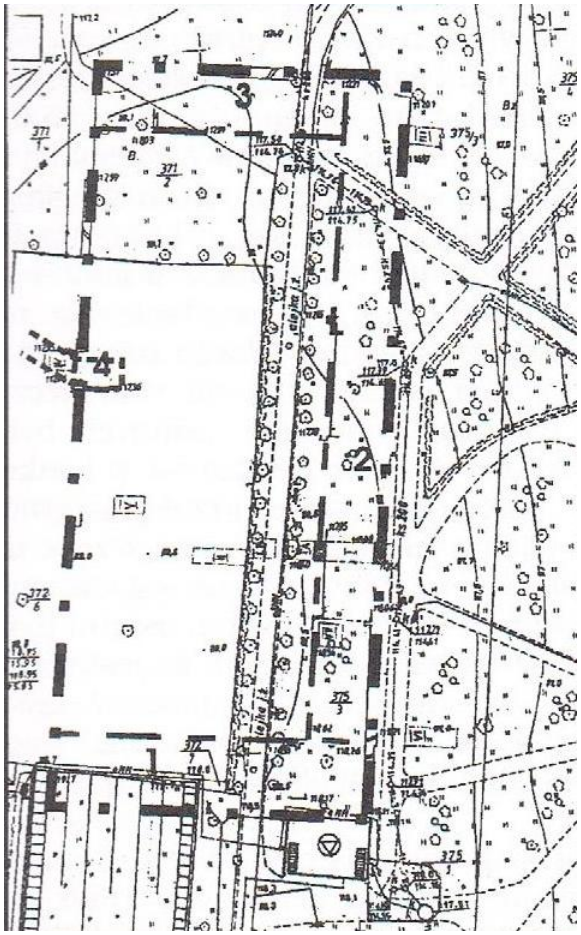
642J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku...*, s. 17-18.
643O jego istnieniu pisała chociażby J. Maciejewska, *Z dziejów zamku krzyżackiego w Piszu...*, s. 235-246.
644M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 234.

Ilustracja 77: Zamek w Piszu wg N. de Kempe. Za: płyta CD: Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego.

Dzięki przeprowadzonym badaniom wykopaliskowym, a także nowożytnym planom obiektu stwierdzono, że teren, który objęty był murami to ok. 43 x 100 m. Poza obwodem murowanym znajdowały się jeszcze umocnienia drewniane oraz fosy. Prowadzący badania J. Gula oszacował, że cały obszar założenia obronnego miał ok. 70 x 130 m. W czasach nowożytnych na jego terenie znajdowały się trzy skrzydła. Najpewniej jedno, bądź dwa z nich o proweniencji średniowiecznej – niestety badania wykopaliskowe nie dały jednoznacznej odpowiedzi, czy oprócz skrzydła południowego można mówić o drugim murowanym domu o krzyżackiej genezie. Na terenie przed dawną bramą odkryto warstwy stanowiące ślad po zasypaniu w XVIII w. fosy. Na dziedzińcu zamku natrafiono na ślady lekkiej zabudowy drewnianej i drewniano-murowanej, której istnienie potwierdzono, co najmniej, od XVI w, ale z niemal z całkowitą pewnością można przyjąć jej istnienie od średniowiecza. Inwentarz z 1507 r. wymienia typowe pomieszczenia i budynki: piwnica, browar, piekarnia, zbrojownia, prochownia, kuchnia, spiżarnia, kościół (kaplica)[645]. Obszar, który był zamknięty murami w czasach nowożytnych odpowiadał najpewniej średniowiecznym dwóm członom zamku – głównej części warowni i przedzamcza. Nie zrejestrowano, jednak w trakcie badań reliktu muru oddzielającego obydwa człony. Mogły one być jednak oddzielone konstrukcją drewnianą, a późniejsze zmiany (m. in. zasadzenie w tym miejscu gęstego parku w XX w.) mogły zatrzeć wszelkie ślady tych podziałów.

645DGA, s. 207-208.

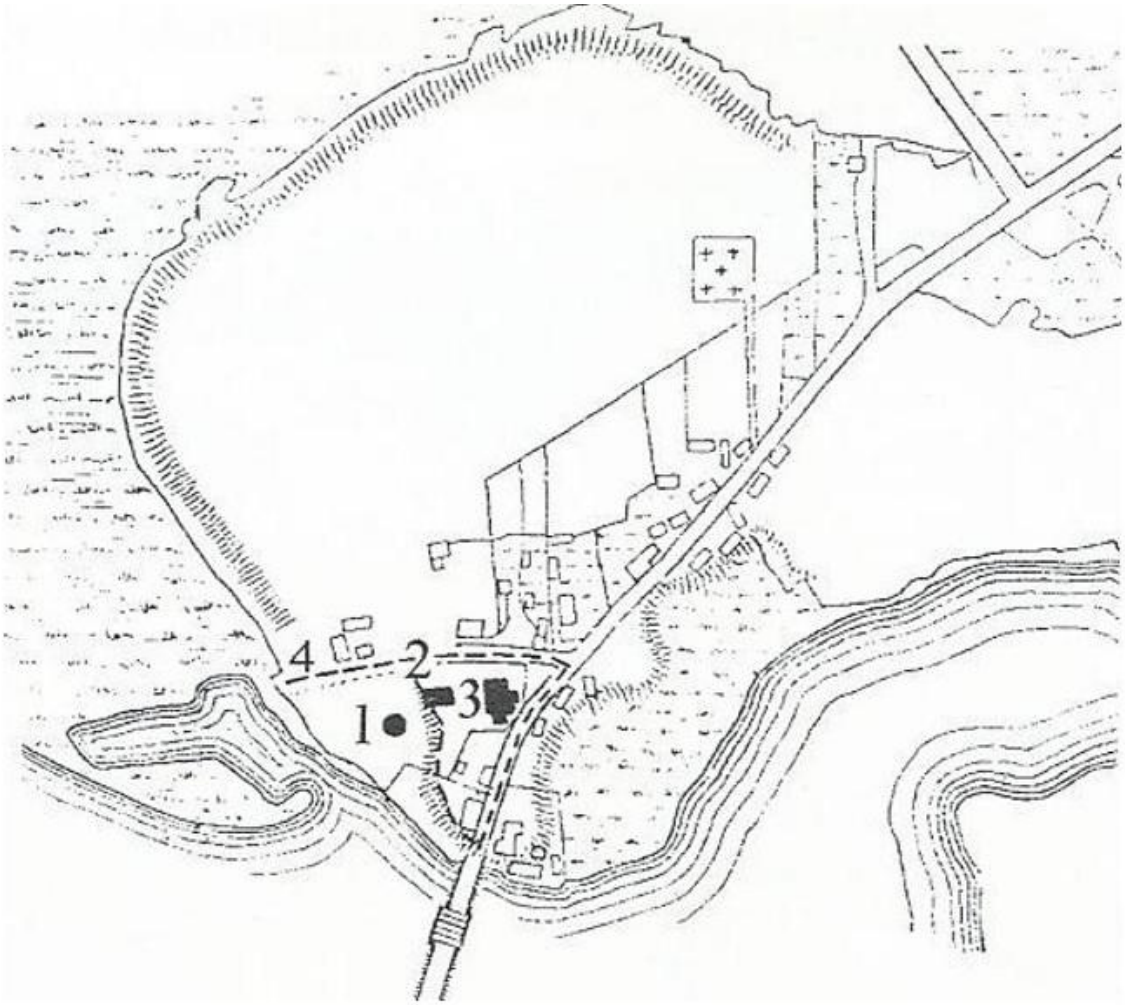

Ilustracja 78: Plan geodezyjny terenu zamku z naniesionym zarysem zabudowy wg J. Guli, Za: J. Gula, Badania archeologiczne..., s. 19, ryc. 3.

W latach 30. XV w. założenie to zostało rozbudowane Niektórzy autorzy twierdzą, że zamek został wówczas przystosowany do użycia broni palnej. Nie znajduje to jednak żadnego potwierdzenia w znanych mi źródłach pisanych, ikonograficznych, czy w wynikach badań archeologicznych. Obiekt ten najprawdopodobniej został ponownie znacznie przekształcony dopiero w czasach nowożytnych[646].

O formie zamku w Okartowie nie wiemy zbyt wiele. Było to chyba założenie przynajmniej częściowo murowane. Sugerują to opisy znalezisk z XVIII w. Jako ciekawostkę można potraktować fakt, że współcześni tym odkryciom zastanawiali się, czy Prusowie znali i stosowali cegłę[647]. Zarówno G. Dehio jak i A. Boetticher wymieniają także sklepione piwnice przy zabudowaniach plebanii, którą wzniesiono w miejscu warowni[648]. Zamek miał się znajdować na przesmyku między jeziorami Śniardwy i Tyrkło. Zajmował on skraj cypla. Od południa, czyli tam gdzie teren opadał, M. Haftka widział cegły, które jego zdaniem informują nas o istnieniu w tym miejscu gdaniska wzniesionego w konstrukcji murowanej lub szachulcowej[649]. Obecnie na powierzchni nie ma śladów cegieł ani też innych pozostałości mogących sugerować jak wyglądało to założenie.

646B. Dybaś, *Koncepcja ufortyfikowania Pisza z początku XVII wieku: przyczynek do projektowania nowożytnej twierdzy bastionowej* , KMW, nr 4, 1995, s. 343-349.
647M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 68-69.
648G. Dehio, E Gall, dz. cyt., s. 290; *BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 6, s. 34.
649M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 207.

Ilustracja 79: Plan Okartowa z końca XIX w. wg K. A. Maczkowskiego. 1 - kopiec, pozostałość gdaniska, wieży obronnej? 2 - plebania, 3 - kościół, 4 - domniemany zasięg założenia obronnego. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 207.

Pierwotna, krzyżacka warownia w Szestnie była drewniana i najpewniej uległa spaleniu. Wskazuje na to fakt zarejestrowania warstwy spalenizny sprzed budowy zamku murowanego. Wiemy, że wcześniejsza budowla powstała na rzucie prostokąta, ale w trakcie badań udało się jedynie ustalić, że wymiar budynku na osi północ-południe wynosił od 5 do 7 m, a na osi wschód-zachód stwierdzono jego relikty na przestrzeni 3,5 m. Wynikało to ze zniszczenia pozostałości tej budowli przy wznoszeniu zamku murowanego. Pierwotny budynek był zagłębiony w ziemię i posiadał dookolny wał. Autor badań archeologicznych uważa, że ów prostokątny budynek znajdował się na niewielkim kopcu i został wzniesiony w całości z drewna oblicowanego gliną[650].

650M. Głosek, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r...*, s. 3.

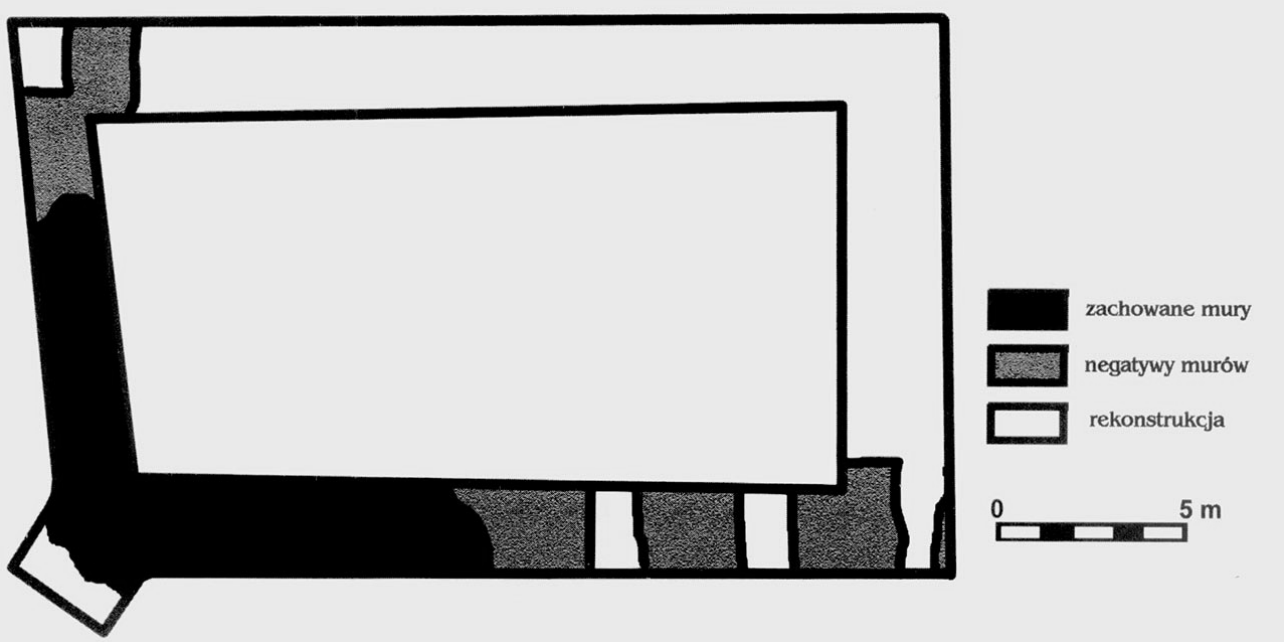

Ilustracja 80: Sątoczno, plan warstwicowy z wykopami, wg A. Andrzejewski, L. Kajzer, Za: A. Andrzejewski, L. Kajzer, Zamek w Sątocznie w "Terra Barthensi"..., s. 198, ryc. 2.

Siedziba leśnego w Sątocznie stanowiła założenie dwuczłonowe[651]. W północno-wschodniej części, prawdopodobnie na niewielkim kopcu ziemnym, który znajdował się bliżej Sajny niż Gubru, wzniesiono dom zamkowy. Jego fundamenty składały się w głównej mierze z kamieni eratycznych, ściany były zaś ceglane. Rzut domostwa był zbliżony do prostokąta z lekko odchyloną ścianą zachodnią o wymiarach ok. 16,1 x 26,3 m. Zdaniem L. Kajzera stan zachowania reliktów nie pozwala na jego bliższą rekonstrukcję. Uczony stwierdził, że był to jednotraktowy masyw, co

651A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku...*, s. 289-307; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek krzyżacki w Sątocznie, w gminie Korsze, w świetle badań terenowych 2002 roku...*, s. 237-251.

najmniej piętrowy i podzielony na 2-3 izby na każdej kondygnacji[652]. Można chyba jednak przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że miał on formę wieży mieszkalno-obronnej.

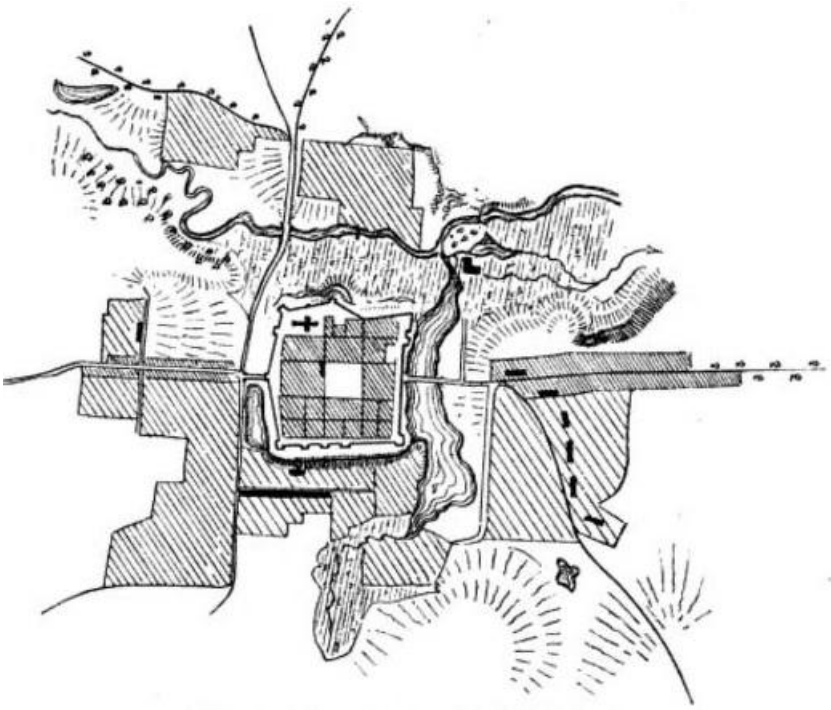

Ilustracja 81: Sątoczno, rzut kamienicy, wg. A. Andrzejewski, L. Kajzer, za: A. Andrzejewski, L. Kajzer, Zamek w Sątocznie w "Terra Barthensi"..., s. 199, ryc. 3.

Budynek ten był chroniony skarpą nad Sajną, a z pozostałych stron fosą o szerokości od ok. 10 do 15 m[653]. Na południe i zachód od niego znajdował się teren o formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 73 x 96 m, z wyciętym narożnikiem północno-wschodnim, gdzie zlokalizowany był opisany wyżej dom. Teren ten również był otoczony fosą, której skraje moszczone były drewnianymi okrąglakami (od strony zewnętrznej wystawały one ok. 1 m ponad poziom gruntu i były nachylone w kierunku atakujących – była to zapewne forma częstokołu). Po wewnętrznej stronie fosy, tuż przy niej, znajdowała się palisada, która mogła być zaopatrzona w ganek obrońców. Na tak obwarowanym terenie znajdowały się zabudowania wzniesione w lekkich konstrukcjach, prawdopodobnie lokowane przy palisadzie. Tylko jeden z takich budynków został przebadany (przy południowej kurtynie). Powstał on na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 8,6 x 10,4 m. Leszek Kajzer podejrzewał, że mógł się w nim znajdować warsztat ciesielski, gdyż znaleziono tam dwa żelazne topory. Jedynie hipotetycznie przyjęto, że wjazd znajdował się w kurtynie południowej, ponieważ droga do niej wiodłaby wówczas od osiedla i kościoła, które znajdowały się właśnie na południe od zamku[654].

652A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi”...,* s. 201.
653P. Kittel, *Rekonstrukcja systemu fos zamku krzyżackiego w Sątocznie, w gminie Korsze, w świetle sondowań geologicznych,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”, t. VIII, 2002-2003, s. 253-259.
654A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi”...,* s. 201.

Kilkanaście kilometrów od Pasłęka znajduje się wieś Młynary. Siedziba krzyżackiego urzędu leśnego mogła znajdować się w obrębie tej miejscowości, która niegdyś miała prawa miejskie. Prawdopodobnie było to przynajmniej częściowo murowane założenie i właściwie tylko tyle można obecnie powiedzieć o jego morfologii. W XIX w. podczas prac ziemnych w północno-wschodnim narożniku murów miejskich natrafiono na relikty, które uznano za fundamenty dworu krzyżackiego, posiadającego sklepione piwnice[655]. Możliwe jednak, że siedziba leśnego znajdowała się w pobliżu kościoła, gdzie na planie z 1732 r. widoczny jest dom oparty o mury miejskie. Łukasz Grzywacz sugerował, że mógł to być budynek w konstrukcji szachulcowej[656]. Nie widzę jednak wystarczających przesłanek ku takiemu twierdzeniu. Miejscowa tradycja mówiła o *Schloss Locken* (od urzędnika Nikolausa Locke)[657]. Oprócz zamku, czy może dworu krzyżackiego, na terenie Młynar funkcjonował również młyn[658].

Ilustracja 82: Plan Młynar wg J. Guise, za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. 3, s. 93, Abb. 79.

Przenieśmy się teraz na obszar Kujaw. Bohdan Guerquin napisał, że w Murzynnie znajdują się pozostałości założenia na planie czworoboku[659]. Tomasz Torbus natomiast stwierdził, że zarówno w Murzynnie jak i Orłowie zachowały się relikty murów[660]. Obydwie informacje mogą

655*BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 3, s. 93.
656Ł. Grzywacz, dz. cyt., s. 66. Niestety planu, na który powołał się autor nie widziałem.
657J. Białobrzeski, *Młynary. Małe miasto 1327-2007,* Olsztyn 2008, s. 662.
658Tamże, s. 670.
659B. Guerquin, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim...,* s. 14.
660T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 235, przyp. 874.

być jednak nieścisłe. Łukasz Grzywacz dokonał prospekcji terenowej tych obiektów. Stwierdził, że w Murzynnie znajduje się dwuczłonowe założenie w postaci wałów i fos. Jego główna część to nieregularny nasyp, a na powierzchni nie zachowały się ślady murowanych budowli. Mieszkańcy jednak znajdowali tam duże ilości gruzu w trakcie „amatorskich poszukiwań”[661].

Dotychczasowe badania przekonują, że, że w II ćwierci XIV w. wciąż powstają zamki stosunkowo monumentalne, z domami przekraczającymi długość 40 m (Sztum, Działdowo, Lębork?). Intensyfikuje się także budownictwo na wschodzie kraju, gdzie powstają warownie drewniano-ziemne w Piszu, Szestnie, a także prawdopodobnie Okartowie (być może częściowo murowana) i Giżycku (chociaż brak danych o morfologii tego założenia). Interesującym obiektem jest zdecydowanie założenie w Sątocznie, którego głównym elementem była prawdopodobnie murowana wieża na kopcu. Jest to najstarszy znany przykład tego typu warowni na terenie dawnego państwa krzyżackiego. Inne wieże murowane omówię w dalszej części rozdziału. Nie będzie szczególnie zaskakujące, jeżeli w wyniku dalszych badań archeologicznych zostaną odkryte kolejne tego rodzaju obiekty.

Po połowie XIV w. mamy mniej informacji odnośnie powstających warowni. Niewiele więcej, poza tym, że istniała i była głównie drewniano-ziemna, możemy powiedzieć o pierwszej budowli krzyżackiej w Szczytnie. Zamek w Olsztynku, którego budowa mogła się rozpocząć jeszcze w końcu lat 40. XIV w. powstał w głównej mierze na początku II połowy tegoż stulecia. Podobnie chyba można datować warownię w Nowem, chociaż w jej wypadku istnieją pewne niejasności odnośnie chronologii. Mimo wszystko, większość autorów przyjmuje czas ok. połowy XIV w. jako moment rozpoczęcia budowy tamtejszego zamku. Chyba również przed końcem II ćwierci XIV w. powstał murowany zamek w Kętrzynie (pamiętajmy o wcześniejszej, domniemanej warowni drewniano-ziemnej) oraz nowa warownia w Szestnie. Ponownie z pewnym optymizmem i dużą ostrożnością chciałbym umieścić w tym zestawieniu obiekt w Sulminie[662], ale niewiele możemy o nim powiedzieć.

W Nowem wzniesiono zamek miejski. Jego głównym elementem był dom na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 12,3 x 39 m. Od miasta siedzibę krzyżacką oddzielał mur i być może sucha fosa[663]. Nie jest jasne, czy istniała wieża bądź wieże narożne. Wieża jest widoczna na rycinie z XVII w. Zdaniem niektórych badaczy do północnego narożnika skrzydła głównego przylegało pod kątem prostym niższe skrzydło boczne. O jego istnieniu miałby świadczyć brak strzelnic podokapowych w północnej części elewacji zachodniej głównego domu zamkowego, a także opis z

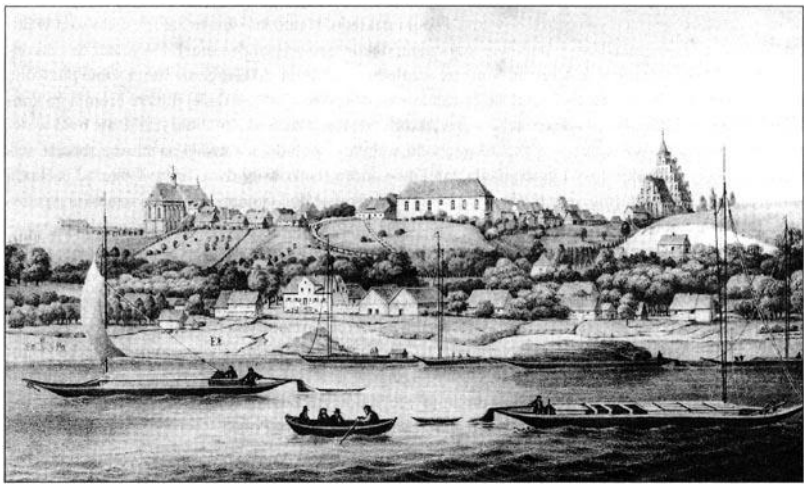
661Ł. Grzywacz, dz. cyt. s. 51-52.
662Patrz rozdział 4.
663*BKD der Ordenszeit in Preussen,* Bd. 1, s. 320.

1664 r., który wymienia kilka budynków na terenie warowni[664]. Brak widocznych śladów może oznaczać, że budynek ten powstał w lżejszej konstrukcji. Sprawę wyjaśnić mogłyby badania archeologiczno-architektoniczne.

Ilustracja 83: Panorama miasta Nowe, XVII w., wg M. Csomborg, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 200.

W przyziemiu domu zamkowego znajdowała się zapewne przestrzeń gospodarcza. Były tam niewielkie, kolebkowo sklepione pomieszczenia. Mieczysław Haftka twierdzi, że na piętrze znajdowało się mieszkanie zarządcy, refektarz, kaplica oraz komnata gościnna[665]. Tomasz Torbus zaś pisze, że nie sposób obecnie dopatrzeć się śladów kaplicy, co dało asumpt do twierdzenia, że jej rolę pełnił kościół parafialny. Jednocześnie zaznacza on, że na głównej kondygnacji zastosowano tam typowy trójpodział wnętrza – mieszkanie urzędnika, refektarz z ogrzewaniem podłogowym (*hypocaustum)* oraz komnata gościnna[666]. Byłbym w tej kwestii ostrożny. Brak śladów kaplicy nie jest równoznaczny z jej brakiem w średniowieczu. Oprócz badań architektonicznych mogłyby pomóc w wyjaśnieniu tej kwestii badania *stricte* historyczne.

Ilustracja 84: Panorama miasta Nowe, XIX w., wg C. A. Mann, za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 201.

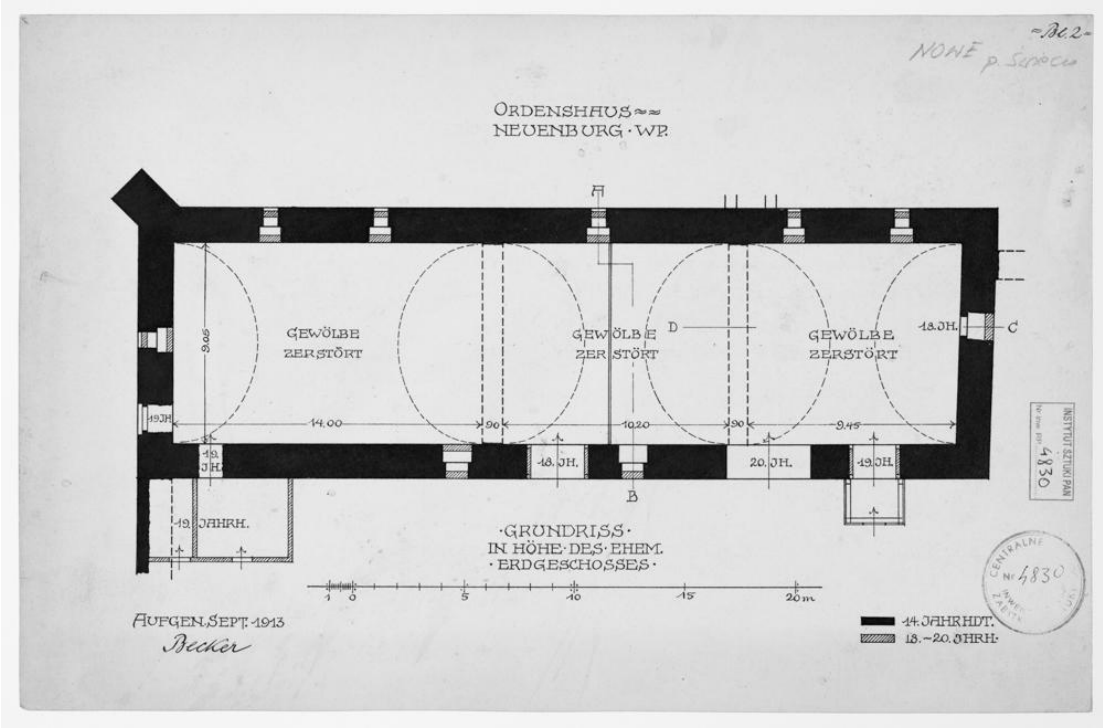
Z częściowo zachowanej dokumentacji z badań archeologicznych wynika, że przy zachodniej ścianie domu zamkowego natrafiono na fragment bruku kamiennego, który pokrywał dziedziniec. Odsłonięto także relikty fundamentu równoległego do wspomnianej ściany w

664M. Arszyński, *Sztuka regionu świeckiego,* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu,* t. 2, red. K. Jasiński, Warszawa-Poznań-Toruń 1980, s. 278, przyp. 106; *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim...*, s. 94.

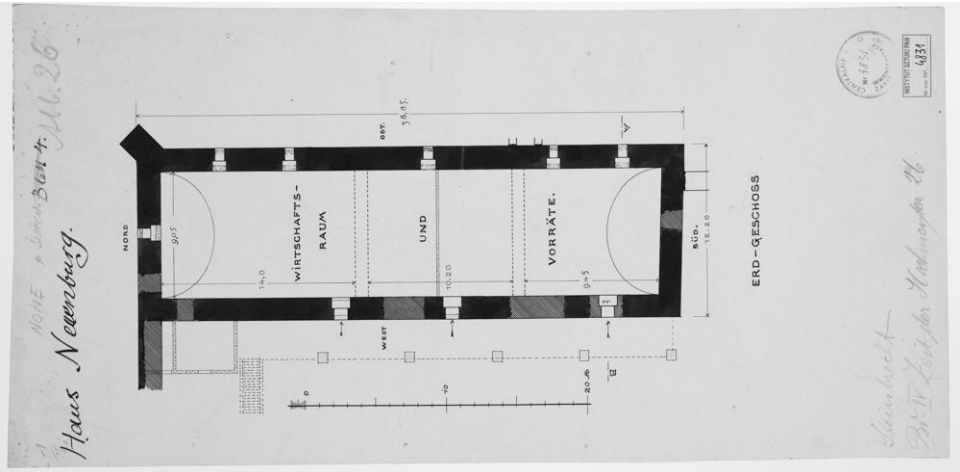
665M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 199.

666T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 159.

odległości ok. 1,6 m. Uznano, że jest to być może podmurówka zewnętrznej klatki schodowej[667]. W sprawozdaniu nie ma jednak mowy o chronologii tego obiektu (być może informacje takie znajdują się w partii dokumentacji, do której nie udało mi się dotrzeć).

Ilustracja 85: Rzut parteru domu zamkowego w Nowem wg K. Becker 1932, za: Katalog planów, pomiarów.., t. VI. Płyta CD.

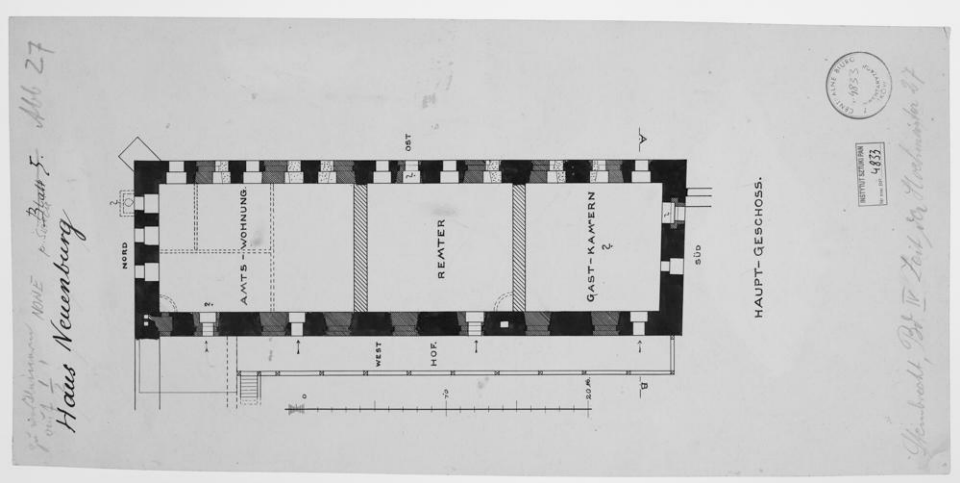

Ilustracja 86: Rzut parteru domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrecht, za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

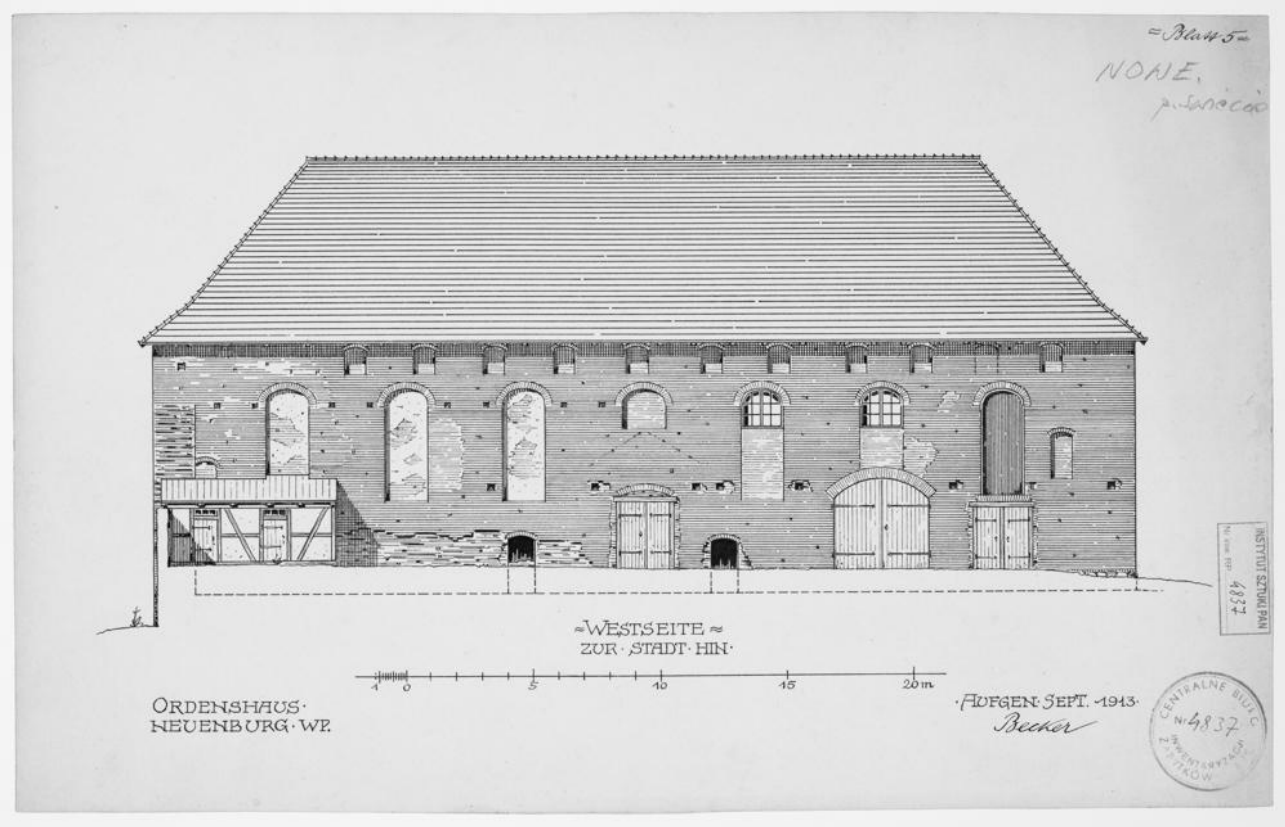
Okazało się także, że wąskoprzestrzenny wkop fundamentowy pod ścianę zachodnią nosi ślady dwóch etapów budowy. Miałoby się to wiązać z różnymi poziomami „stopy" (raczej ławy dop. M.K.) fundamentowej. Część północna dochodziła do ok. 3 m od powierzchni, a południowa

667D. Partyka-Żurowska, dz. cyt., s. 1-2.

obniża się prostopadłym wkopem do ok. 1,5 m. Ów uskok poziomów znajduje się na wysokości widocznego w elewacji, zamurowanego wejścia. Wewnątrz budynku okazało się, że znajdowała się tam piwnica. Nie udało się niestety określić zasięgu podpiwniczenia, ani funkcji tego pomieszczenia[668].

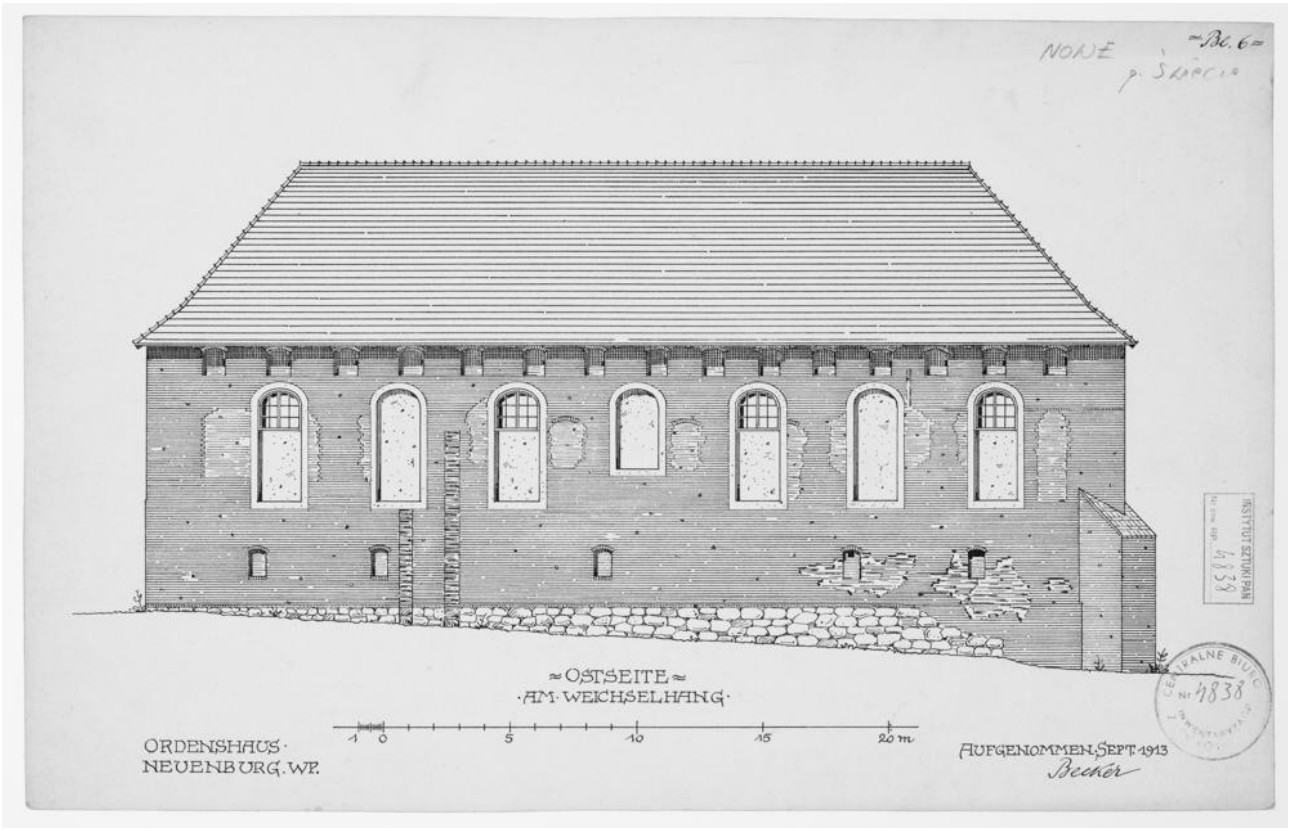
Ilustracja 87: Rzut piętra domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrecht, Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

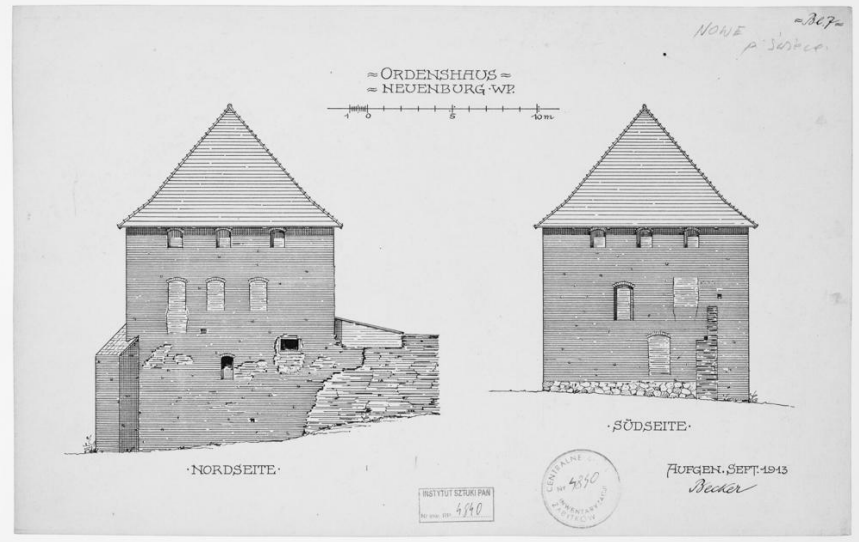
Ilustracja 88: Fasada domu zamkowego w Nowem wg K. Becker 1931. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

668Tamże, s. 4.

Po wewnętrznej stronie ściany natrafiono na kamienno-ceglane fundamenty dwóch ścian działowych, prostopadłych do muru obwodowego. Obydwie Były one wykonane w różnych technikach, ale zdaniem autorów sprawozdania nie wyklucza to ich równoczasowego powstania, co mogło nastąpić tuż po wybudowaniu murów obwodowych zamku. Pomieszczenia w czasach krzyżackich posiadały posadzkę, którą odkryto w trakcie prac wykopaliskowych[669]. Dokumentacja, którą miałem do wglądu, nie pozwala na dalej idące wnioski.

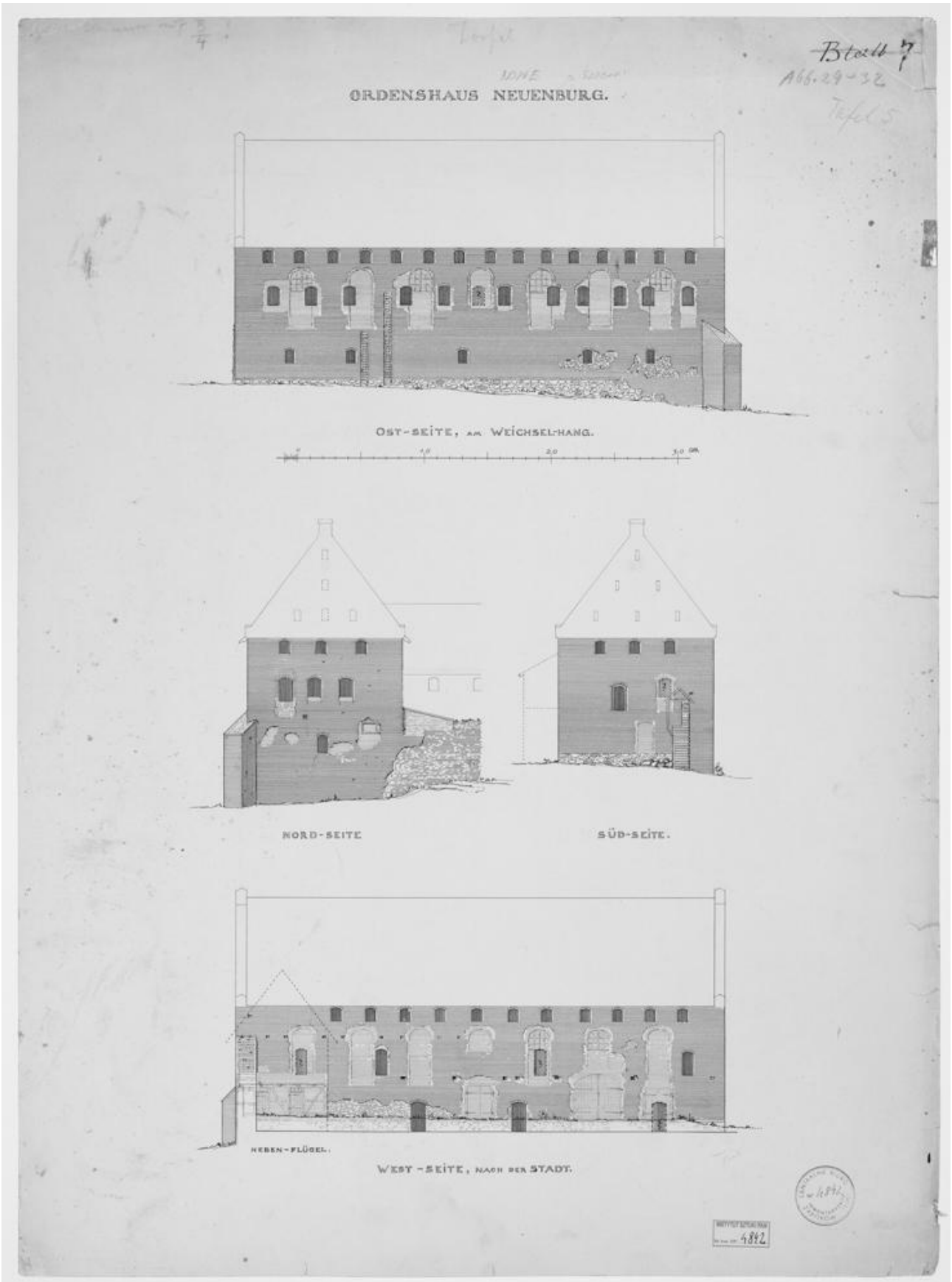

Ilustracja 89: Nowe. Elewacja wschodnia domu zamkowego wg K. Becker. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 90: Elewacje północna i południowa wg K. Becker. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

669Tamże, s. 2-3.

Ilustracja 91: Fasada i pozostałe elewacje domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrechta. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

Możliwe, że w południowo-wschodnim narożniku zamku natrafiono na relikty wieży. Jest tam widoczny ślad na narożniku muru, ale prace archeologiczne trzeba było przerwać ze względu na przebiegające tam przewody wysokiego napięcia[670].

Na podstawie prospekcji terenowej i rozmów z miejscową ludnością Ł. Grzywacz wysunął hipotezę, że dwór leśnego w Sulminie znajdowała się w centrum wsi. Do lat 70. XX w. stał tam w głównej mierze drewniany dwór, po którym pozostała murowana przybudówka o nieokreślonej chronologii. W trakcie prac ziemnych prowadzonych w okolicy odsłonięto kamienne obmurowania wzniesienia, na którym stały budynki, a wcześniej wydobywano tam liczne „duże" cegły[671]. Jeżeli miejsce zostało zidentyfikowane poprawnie, co mogłyby wyjaśnić badania archeologiczne, byłaby to kolejna, przynajmniej częściowo murowana siedziba Zakonu.

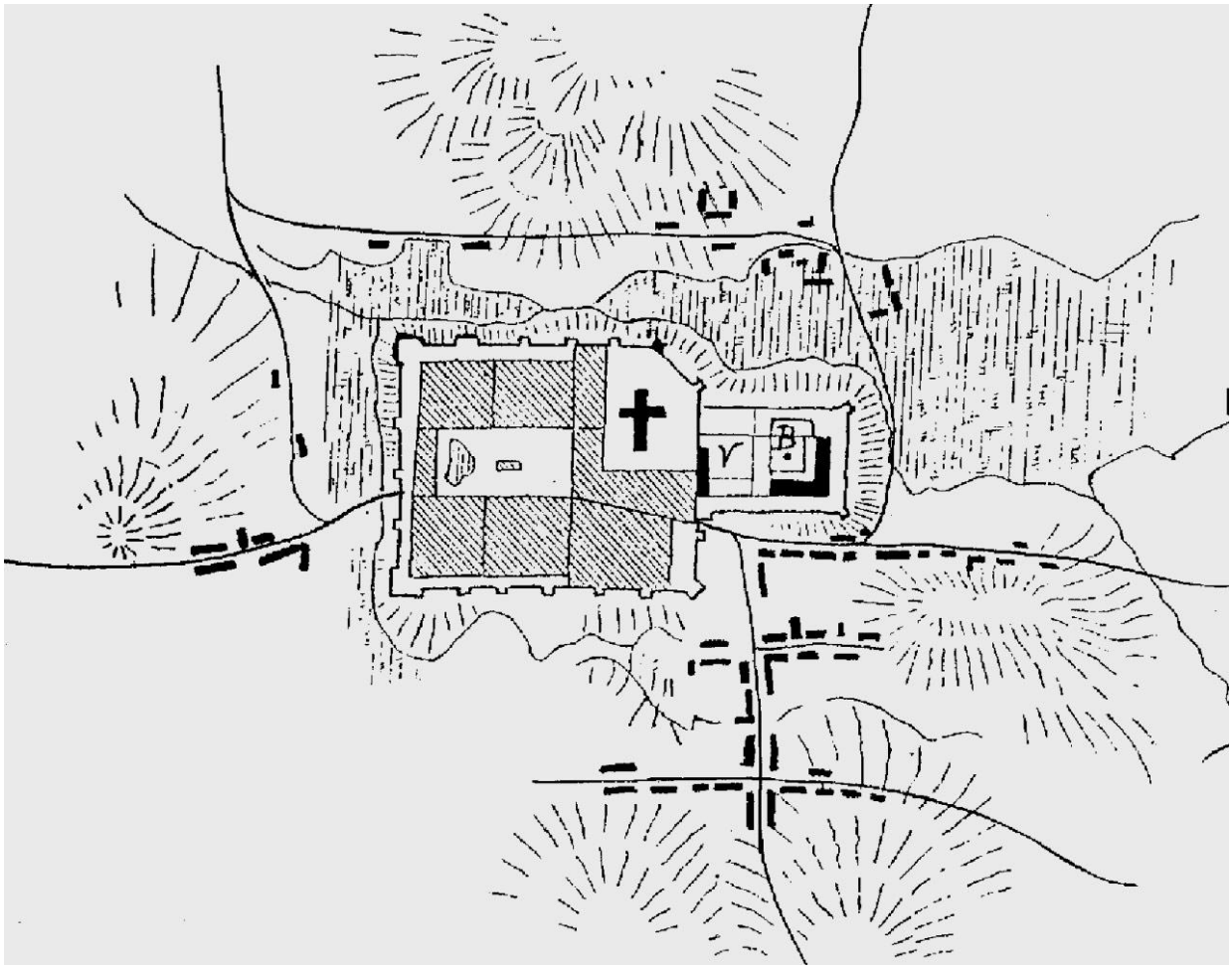
W Ziemi Sasińskiej ukończono w tym okresie budowę zamku w Olsztynku. Być może wznoszenie tej warowni rozpoczęło się jeszcze w końcu lat 40. XIV w., ale chyba *gros* prac budowlanych miało miejsce w latach 50 i 60, kiedy to obiekt ten został ukończony. W literaturze funkcjonują różne hipotezy dotyczące średniowiecznego zamku. Fakt, że wyniki badań archeologicznych nie zostały opublikowane powoduje, że nawet w pracach, które zostały opublikowane 4 lata po przeprowadzeniu prac terenowych pojawiały się zdania mówiące o jednym domu murowanym w średniowieczu[672]. Do dnia dzisiejszego rzeczywiście zachował się jedynie jeden dom, który dodatkowo przypomina obecnie twór neogotycki, a nie gotycki, ale ziemia na terenie dawnego kompleksu zamkowego skrywa relikty także innych budowli powstałych w czasie panowania krzyżackiego.

Już M. Toeppen twierdził, że zamek posiadał dwa skrzydła. Wątpliwości miał jednak co do istnienia skrzydła zachodniego. Wspomniał on także o widocznych na zachodniej ścianie domu głównego kamiennych wspornikach gdaniska. Kwestią do dzisiaj sporną pozostają dwa poziomy piwnic pod domem zamkowym, o których pisał Toeppen[673]. Wydaje się jednak, że należy podchodzić do możliwości ich istnienia z dużym sceptycyzmem.

Badania archeologiczne i architektoniczne w 1998 r. skupiły się właśnie w rejonie piwnic. Na tym poziomie znajdują się trzy pomieszczenia. Tworzyły one pierwotnie prostokąt o wymiarach ok. 7 x 24,5 m. Północne pomieszczenie oddzielone zostało od pozostałych grubym murem. Sklepienia, które się tam obecnie znajdują, zostały chyba, przynajmniej częściowo, odtworzone. W centralnym pomieszczeniu opierają się na kwadratowej podporze połączonej ze ścianą i są

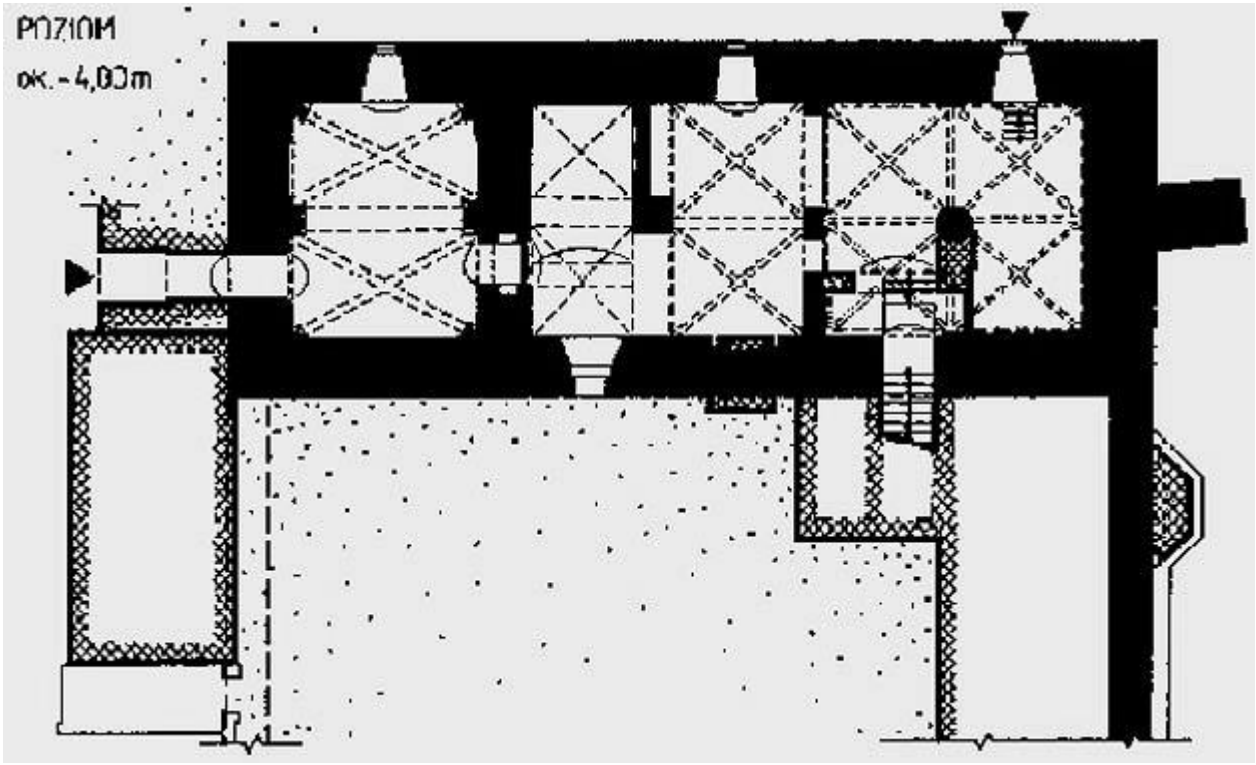
670Tamże, s. 4.
671Ł. Grzywacz, dz. cyt., s. 110.
672T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 167. W znacznej mierze zdezaktualizował się artykuł: J. Sikorski, *Zespół zamkowy oraz system urządzeń miejskich Olsztynka w średniowieczu,* [w:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Człowiek a środowisko* (Rozprawy i materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie nr 182), Olsztyn 1999, s. 18-31.
673M. Toeppen, *Historia okręgu i miasta Olsztynek...*, s. 26.

niesymetryczne. W trzecim pomieszczeniu sklepienia krzyżowo-żebrowe zostały oparte na centralnym filarze i są symetryczne. Od strony dziedzińca do piwnic prowadziły dwa wejścia – jedno w miejscu dzisiejszej klatki schodowej, drugie w miejscu zsypu węgla[674]. Badania archeologiczne nie wyjaśniły kwestii dwóch poziomów piwnic[675]. Odwierty geologiczne przy elewacji południowo-wschodniej wskazują, że poziom posadowienia fundamentów był na głębokości ok. 5,3 m od powierzchni gruntu. Arkadiusz Koperkiewicz wziął pod uwagę wysokość piwnic pod domem zamkowym i głębokość posadowienia stopy fundamentowej i według jego wyliczeń łączna przestrzeń, którą dzięki temu otrzymujemy to ok. 6 m, co umożliwia istnienie drugiego poziomu użytkowego[676]. Jednak z perspektywy czasy badacz ten podchodzi także do tej kwestii bardziej realistycznie i przychyla się do braku drugiego poziomu[677].

Ilustracja 92: Olsztynek wg J. M. Guise. Za: http://www.zamki.pl/?idzamku=olsztynek

674K. Szulc, *Piwnice dawnego zamku krzyżackiego w Olsztynku, badania architektoniczne,* Białystok 1998, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
675J. Gula, *Olsztynek*....
676A. Koperkiewicz, W. Świętosławski, dz. cyt., s. 8, przyp. 7.
677Za informację dziękuję dr A. Koperkiewiczowi.

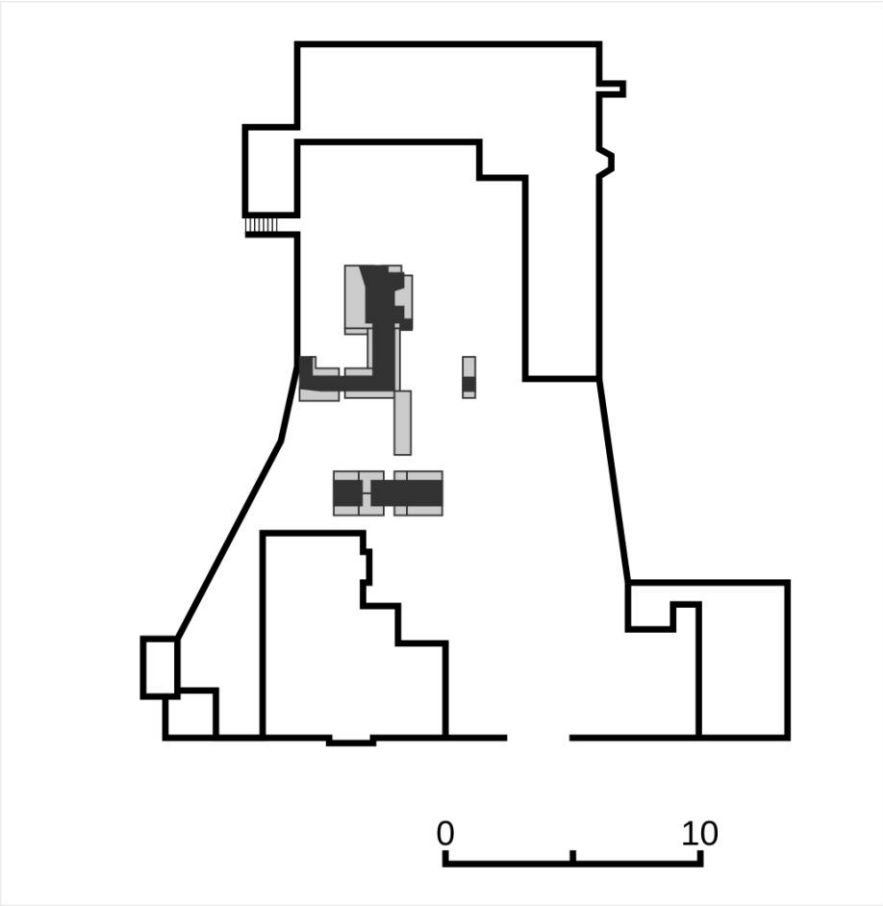
Ilustracja 93: Olsztynek, piwnice głównego domu zamkowego, wg pomiarów J. Strużyńskiego. Za: http://www.zamki.pl/?idzamku=olsztynek

Badania z 2006 i 2007 r. okazały się przełomowe dla rozpoznania zabudowy kompleksu zamkowego w Olsztynku. Przy głównym domu zamkowym, a dokładniej przy wsypie węgla zarejestrowano zamurowaną wnękę i 3 rzędy skutych cegieł. W trakcie eksploracji odsłonięto murki flankujące wejście do piwnicy. W dalszej kolejności ukazały się stopnie stromo schodzące w dół. Pozyskano z tego miejsca późnośredniowieczny i nowożytny materiał ceramiczny[678].

W południowej części dziedzińca natrafiono na relikty budynku (szerokości ok. 10,5 m) o metryce średniowiecznej. O jego genezie świadczą: wielkość cegieł, sposób spoinowania i rodzaj użytej zaprawy[679]. Odsłonięte w trakcie prac archeologicznych mury okazały się poziomem piwnic. Znajdował się tam filar zachowany do poziomu osadzenia łuków sklepiennych. Konstrukcja sklepienia była tam zbliżona do tej z centralnej piwnicy domu północnego (czy raczej północno-wschodniego)[680]. Przy reliktach tego budynku odkryto również warstwę ceglanego rumoszu schodzącą ukośnie w dół do pierwotnie sklepionego pomieszczenia. Przyjęto, że to zejście do piwnic, które byłoby analogiczne jak odkryte przy wsypie węgla w głównym domu zamkowym[681]. W zachodniej partii mury tego skrzydła załamywały się w kierunku domu głównego, a we wschodniej fundamenty jego były przewiązane z murem, który zarejestrowano pod obecnie

678Tamże, s. 13.
679Tamże, s. 11-12.
680Tamże, s. 16.
681Tamże, s. 14.

funkcjonującym na tym terenie budynkiem szkoły[682]. Fundament, który wchodził załomem pod budynek szkoły określić można jako stosunkowo potężny. Arkadiusz Koperkiewicz z pewną dozą ostrożności zinterpretował go jako pozostałości wieży[683].

Ilustracja 94: Schematyczny zarys istniejących zabudowań oraz odsłoniętych w 2006 r. murów w Olsztynku, na podst. A. Koperkiewicz, Olsztynek...

Centralnie, na osi wejścia do budynku dzisiejszej szkoły odsłonięto relikty studni. Jej wewnętrzna średnica wynosiła 165 cm[684]. W toku dalszych prac odsłonięto czworoboczne murowane „zamknięcie" studni, które mogło być podwaliną pod konstrukcję zadaszenia. Od strony północno-zachodniej przylegał do niej murowany obiekt, którego przeznaczenie pozostaje niejasne, ale wiąże się go z XIV/XV w.[685].

W trakcie badań stwierdzono także, że nowożytne ogrodzenie postawiono na murze gotyckim, który zamykał dziedziniec zamkowy od strony północno-zachodniej[686].

682A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku...,* s. 10.
683Tamże, s. 11.
684A. Koperkiewicz, W. Świętosławski, dz. cyt., s. 12-13.
685A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku...*, s. 12.
686A. Koperkiewicz, W. Świętosławski, dz. cyt., s. 15.

Stratygrafia od strony miasta sugerowała autorom badań, że znajdowała się tam fosa[687]. Odwierty geologiczne, które wykonano w 2011 r. potwierdziły jej istnienie. Prawdopodobnie była to fosa mokra z płynącą wodą, zasilaną zapewne z cieku wodnego (obok zamku znajdowały się dwa cieki wodne)[688].

Do omówienia pozostają jeszcze dwie warownie oddalone od siebie o ok. 30 km, czyli murowane siedziby zakonne w Szestnie i Kętrzynie. Pierwsza z nich pozostaje w stanie ruiny, ale była przedmiotem badań archeologicznych. Druga, zdaniem L. Czubiela, „*stanowi udaną próbę wykorzystania zabytków na współczesne potrzeby*", czyli została zaadoptowana i pełni funkcję muzeum[689].

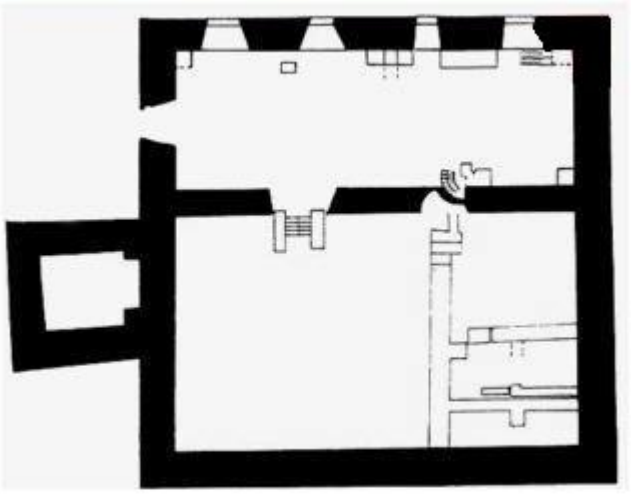

Ilustracja 95: Szestno, ruiny zamku. Za: płyta CD: Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego

Wcześniej, w miarę dostępnych danych, opisałem drewnianą siedzibę prokuratora w Szestnie. Zamek murowany powstał już w II połowie XIV w. na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 25 m. Dom zamkowy znajdował się w północnej części dziedzińca i przylegał do muru zajmując całą długość boku obwodu. Jego szerokość wynosiła ok. 10 m. Dopiero z czasem wybudowano drugie, wschodnie skrzydło (prawdopodobnie już po 1525 r.). Całość otoczona była fosą, której szerokość od strony północnej ustalono na ok. 25 m. Grubość murów obwodowych wynosiła niecałe 2 m. W pierwszej kolejności wzniesiono właśnie murowany obwód warowny, a w

687Tamże, s. 17-18.
688J. Gzowski, *Interdyscyplinarne Badania – zespół zamkowy – Olsztynek ul, Zamkowa 6*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. 12.
689L. Czubiel, *Zamki Warmii i Mazur...*, s. 29.

następnej kolejności południową ścianę domu zamkowego[690]. Na wysokości wewnętrznego muru późniejszego skrzydła wschodniego znajdowało się wejście do piwnic z niewielką przybudówką zwieńczoną nad wejściem łukiem ceglanym. W momencie wybudowania nowego skrzydła zamurowano wejście przez przybudówkę, rozebrano jej zachodnią ścianę i w jej miejscu zrobiono wejście do piwnic. W trakcie badań odsłonięto także relikty przybudówki usytuowanej przy północnym murze przelotu bramnego, ale o genezie prawdopodobnie XVII wiecznej[691].

Ilustracja 96: Rzut zamku w Szestnie wg M. Głoska. Za: Leksykon..., s. 480.

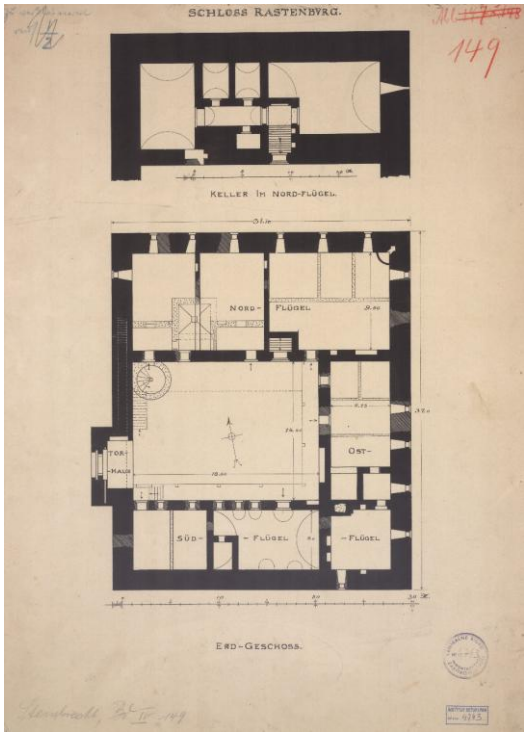
Zamek w Kętrzynie został usytuowany w południowo-wschodnim narożu miejskich fortyfikacji. Był on sprzężony z murami miejskimi. Zdaniem M. Haftki dopiero w XVI w. został on oddzielony murem od miasta, ale już wcześniej przed zamkiem wyznaczono przez całą długość miasta, na linii północ-południe działkę przeznaczoną na przedzamcze, ale nigdy nie została w ten sposób zagospodarowana[692]. Zdaniem T. Torbusa mur z charakterystycznym wykuszem od strony miasta powstał w 1528 r.[693]. Założenie wybudowano na rzucie o wymiarach ok. 32 x 37 m. Wewnątrz murów znalazły się trzy skrzydła. Głównym budynkiem było skrzydło północne. Pozostałe dwa budynki mogły mieć charakter gospodarczy.

690M. Głosek, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo...*

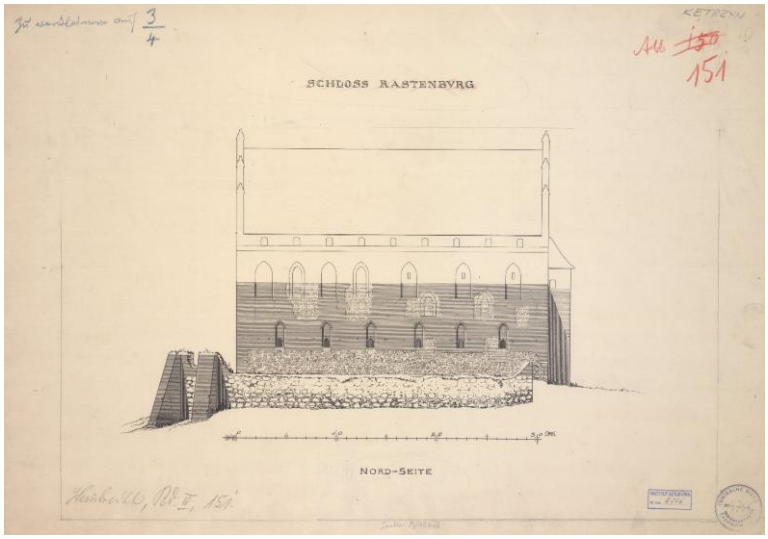
691Tenże, *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r...* , s. 2.

692M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 132. Dziwna jest opinia, że zamek nie potrzebował przedzamcza, „*skoro w razie wojny miasto stawało się dlań przedzamczem*" - J. Sikorski, *Kętrzyn średniowieczny,* [w:] *Kętrzyn. Dzieje miasta,* red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016, s. 111. Przedzamcze to nie tylko punkt obrony, ale przede wszystkim ośrodek gospodarczy, który w pełni podlega pod zamek.

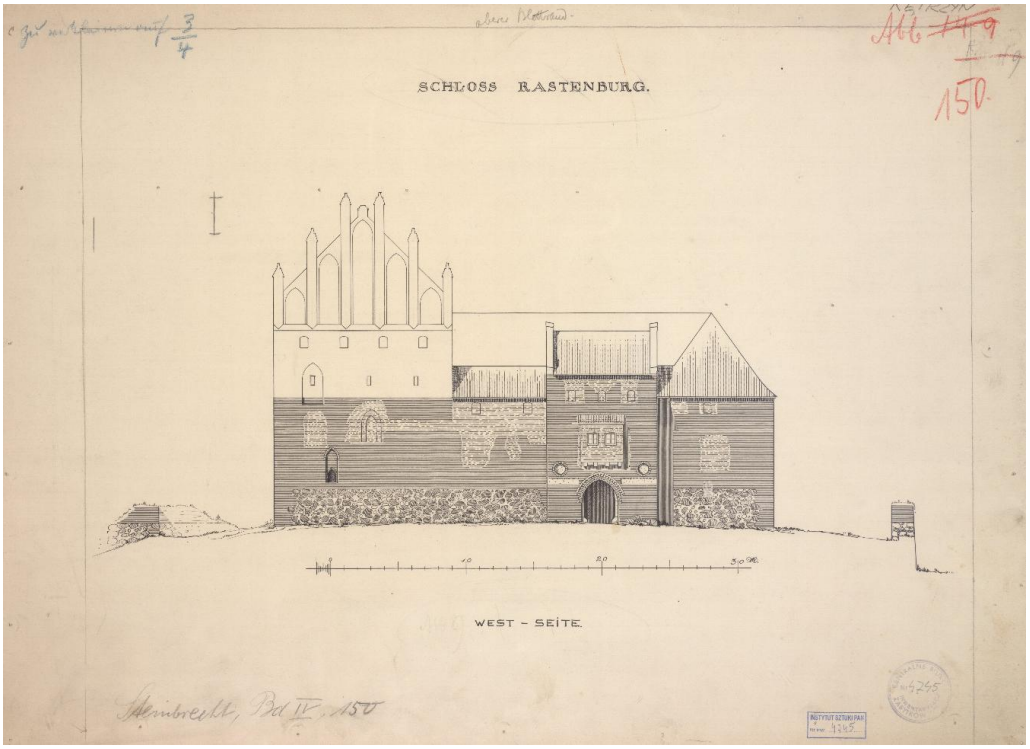
693T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 100. Część badaczy uważa, że wówczas powstał jedynie wykusz, a mur istniał wcześniej: J. Sikorski, *Kętrzyn średniowieczny...,* s. 111.

Ilustracja 97: Zamek w Kętrzynie wg C. Steinbrechta – piwnice skrzydła północnego i rzut przyziemia. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. IV. Płyta CD.

Ilustracja 98: Elewacja północna zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: Katalog planów, pomiarów..., t. IV. Płyta CD.

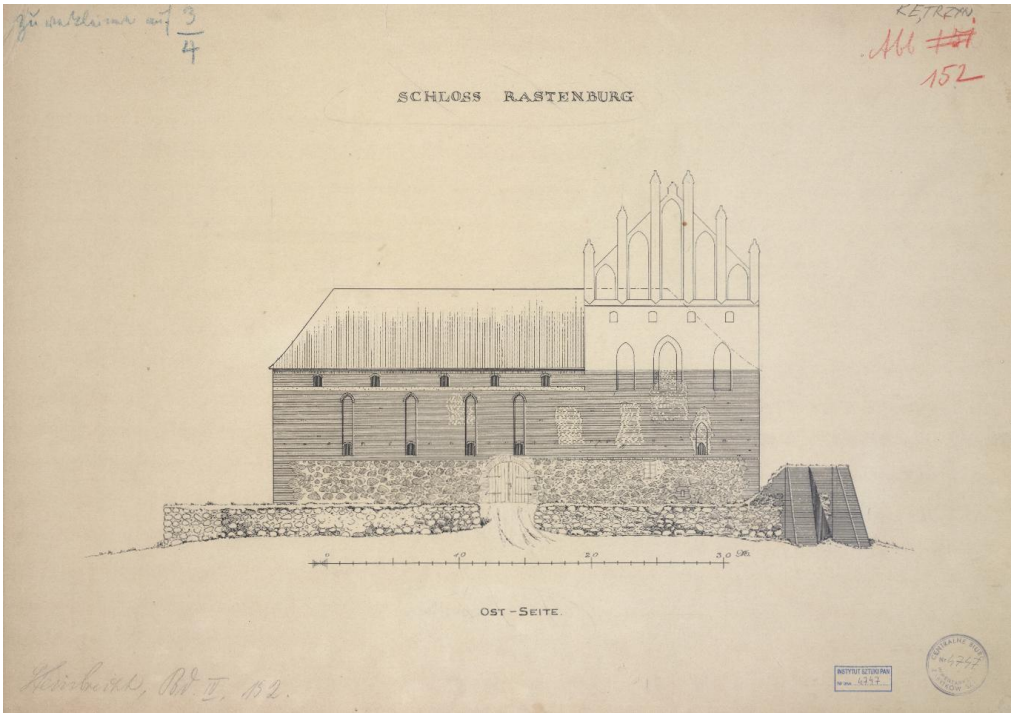

Ilustracja 99: Fasada zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: Katalog planów, pomiarów..., t. IV. Płyta CD.

Budowla w Kętrzynie charakteryzuje się mało dekoracyjnym stylem, choć główny budynek zdobi szczyt z blendami i sterczynami. Tuż przy ostrołukowej bramie znajduje się fryz z cegieł ustawionych w kant. Według T. Torbusa typowym dla czasu jego budowy jest oddzielenie kondygnacji szerokim, otynkowanym

pasem[694].

Niestety nie posiadam informacji o badaniach archeologicznych, czy też architektonicznych tego obiektu, chociaż wydawać by się mogło, że powinny one mieć miejsce w latach 60. XX w., kiedy przekształcano to założenie na siedzibę muzeum. Wiadomo zresztą o pracach konserwatorsko-budowlanych z lat 1962-1967[695]. Do żadnej dokumentacji z tego okresu nie dotarłem. Natomiast w 1911 r. na dziedzińcu natrafiono na pozostałości studni[696]. Jerzy Sikorski powołuje się na badania Mariusza Wyczółkowskiego (bez podania bardziej konkretnego źródła tej informacji) i twierdzi, że przy zamku w Kętrzynie mogło się znajdować gdanisko za wschodnią ścianą głównego domu zamkowego, na międzymurzu lub za nim, w takim wypadku, prowadzić mógł do niego ganek od refektarza[697].

Ilustracja 100: Elewacja wschodnia zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: Katalog planów, pomiarów..., t. IV. Płyta CD.

Co możemy zaobserwować patrząc na powyższe zestawienie warowni z III ćwierci XIV w. Mamy tutaj do czynienia z obiektami regularnymi, które są chyba jednak skromniejsze od wcześniejszych założeń architektonicznych. Domy zamkowe i obwody warowne miały mniejsze wymiary. Wcześniejsze budowle posiadały rzuty o bokach, których długość przekraczała 40 m.

694T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 101.

695M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...* s. 134; L. Czubiel, *Zamki Warmii i Mazur...*, s. 28. Powstała natomiast niepublikowana praca dotycząca części umocnień miejskich: J. Dzieciątkowska, *Program prac konserwatorskich Baszty Niedźwiedziej wraz z murem obronnym odcinka południowo-zachodniego w Kętrzynie,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

696T. Korowaj, *Rastenburg/Kętrzyn. Dzieje miasta,* Kętrzyn 2012, s. 57.

697J. Sikorski, *Kętrzyn średniowieczny...,* s. 112. W czasie kwerendy w archiwum WUOZ w Olsztynie nie dotarłem do jakiejkolwiek dokumentacji z badań archeologicznych lub architektonicznych zamku.

Spośród wyżej opisanych największy był prawdopodobnie zamek w Nowem, ale nie rozpoznano dotychczas jego obwodu warownego, o ile takowy od strony miasta w ogóle istniał. Być może jest to kwestia stanu badań, ale w chwili obecnej wydaje się, że była w tym czasie tendencja do wznoszenia mniejszych siedzib.

Ostatnia ćwierć XIV i początek XV w. stulecia przynoszą liczne nowe inwestycje, z których znaczna część zachowała się do dzisiaj w stopniu pozwalającym na pewne obserwacje, bądź też była przedmiotem badań archeologicznych. Mamy więc całą grupę warowni takich jak Węgorzewo, Ełk, Giżycko, Bezławki, znajdujące się na wschodzie kraju; monumentalny, wyjątkowo reprezentacyjny zamek w Nidzicy, oraz słabiej rozpoznane zamki Pomorza Gdańskiego, spośród których na czoło wysuwa się przebadana zarówno archeologicznie jak i architektonicznie warownia w Bytowie, wobec której zachowały się także interesujące źródła pisane.

Dawna siedziba prokuratora w Giżycku jest obiektem trzypiętrowym, na planie prostokąta o wymiarach ok. 14,6 x 21,8m. Oś podłużna budynku jest zorientowana na kierunku wschód-zachód. W narożach został on wzmocniony uskokowymi przyporami. Częściowo jest podpiwniczony, posiada dodatkową kondygnację w poddaszu. Piwnice są sklepione kolebkowo, a pozostałe kondygnacje rozdzielają stropy. Przyziemie zostało wzniesione z dużym udziałem kamienia, a wyższe kondygnacje są ceglane. Grubość murów waha się od ok. 2,5 do 3,5 m. W grubości muru wschodniego znajdowało się wejście z parteru do piwnic. Wejście do drugiej piwnicy (zachodniej) prowadziło z zewnątrz. Badania architektoniczne pozwoliły stwierdzić, że dwutraktowy układ budynku jest wtórny. Pierwotnie na parterze znajdowała się sień, a po jej obu stronach dwa duże pomieszczenia. Na piętrze powtórzono ten układ wnętrz[698].

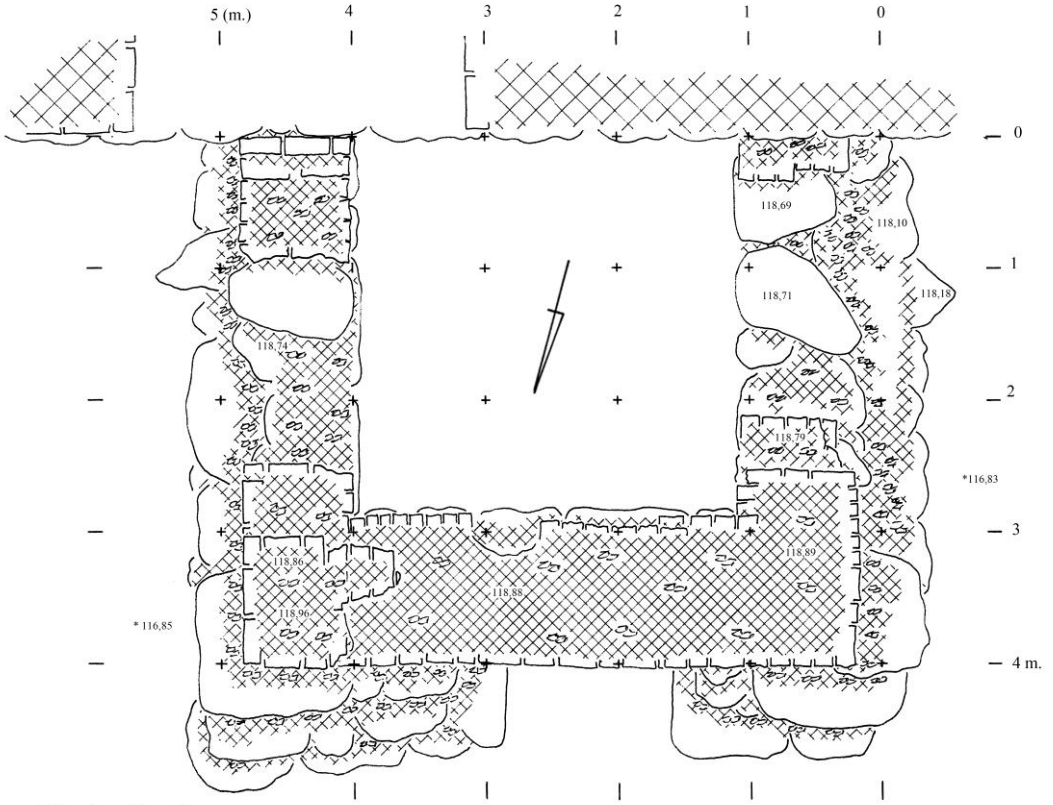

Ilustracja 101: Giżycko, dom zamkowy, fot. M. Knyżewski.

Zmiana wątku ceglanego na elewacji, nad oknami pierwszego piętra, wyznacza czas nadbudowy, która nastąpiła jeszcze w średniowieczu. Według autorki badań architektonicznych owa nadbudowa miała miejsce w II połowie XV w. Zamek miał wówczas częściowo utracić walory obronne przez wyprucie dużych okien na piętrze[699]. Kolejna nadbudowa, czyli

698J. Wańkowska-Sobiesiak, *Badania architektoniczne zamku w Giżycku...*, s. 83.
699Tamże.

podwyższenie domu zamkowego o drugie piętro, miała miejsce ok. 1560 r.

Pod warstwą przemalowań nad zamurowanym wejściem do sieni na pierwszym piętrze odsłonięto tynk z pobiałą i łacińskim napisem i datą 1480. Zdaniem J. Wańkowskiej-Sobiesiak odkrycia te sugerują istnienie w tym miejscu (część północna budynku) kaplicy zamkowej[700]. Mogłoby to uprawdopodabniać tezę o nadbudowie w II połowie XV w., ale może także wyznaczać jedynie czas remontu, albo przebudowy tego poziomu.

Giżycko - Zamek
Pozostałości fundamentów wieży latrynowej
Skala 1:20
17-19.01.2011 rok
rys. Artur Piotrkowski

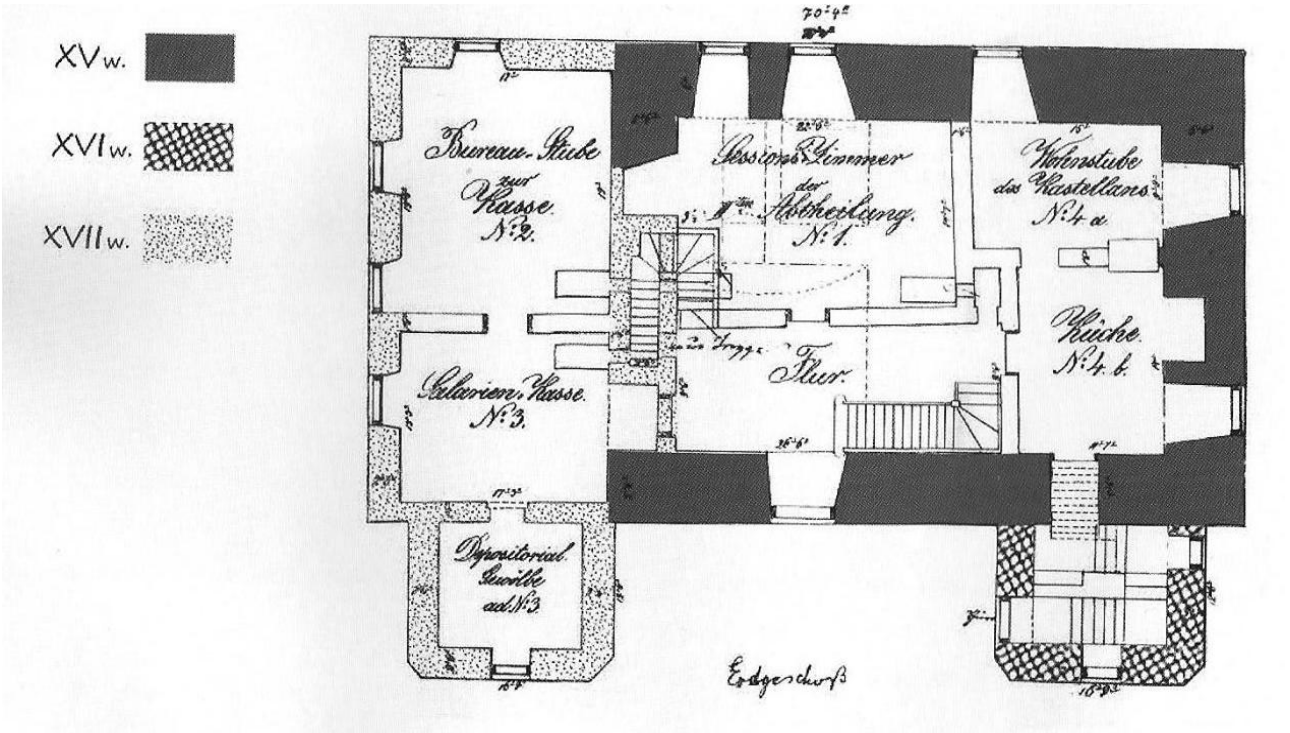
Ilustracja 102: Rzut reliktów gdaniska w Giżycku, rys. A. Piotrowski.

Interpretacje autorki badań architektonicznych wydają się nie do końca przekonywujące w świetle badań archeologicznych. Przed północną ścianą budynku znajdowało się gdanisko, którego relikty zostały odsłonięte podczas badań archeologicznych. Zostało ono dostawiono do domu zamkowego niedługo po jego wzniesieniu. Widoczne na trzeciej kondygnacji strzępia były zapewne związane z gdaniskiem, a co za tym idzie, było ono przewidywane w tym miejscu w czasie budowy zasadniczej bryły budynku, a co za tym idzie piętra te istniały chyba już w pierwszej połowie XV w.

700Tamże, s. 81.

Nad strzępiami znajdują się otwory, które mogą być śladem po zadaszeniu *danskeru*. W trakcie badań odsłonięto jedynie północną ścianę tego obiektu, w której znajdował się otwór do wybierania nieczystości[701]. Mur obwodowy zamku powstał zapewne dopiero na przełomie XVI i XVII w[702].

Na południe od domu zamkowego, w odległości kilkudziesięciu metrów odsłonięto relikty palisady i pomostu, fragmentarycznie zachowane konstrukcje będące licowaniem fosy, albo wału, a także polepę. Relikty umocnień zachowane były w dwóch odcinkach. W części północnej znajdował się odcinek palisady o długości 13,5 m. Składał się on z 59 pali. Na wschód od palisady stwierdzono również wbite słupy. Na południe od tych konstrukcji odkryto natomiast kolejny, mniejszy pas wbitych pionowo pali o szerokości ok. 1 m oraz kilka elementów drewnianych odchodzących od nich prostopadle. Wszystkie powyższe elementy usadowione były w calcu. Sposób odkrycia tych zabytków (przez koparkę w trakcie prac budowlanych, przy częściowym zniszczeniu nawarstwień kulturowych), a także brak analiz dendrochronologicznych znacznie utrudnia ich interpretację. Przynajmniej część z nich można łączyć z umocnieniami zamku, ale archeolodzy sporządzający dokumentację tych odkryć nie wykluczali, że mogło tutaj funkcjonować

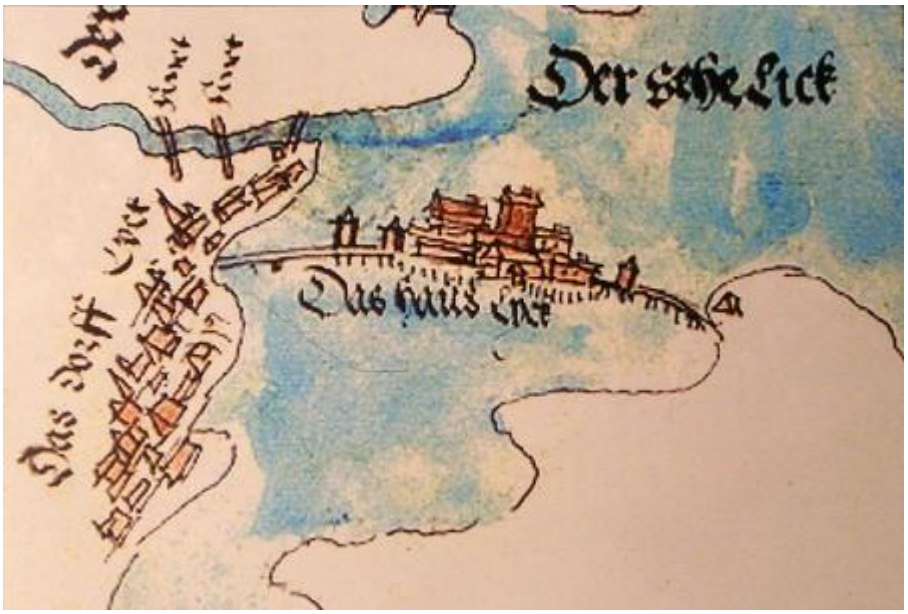
Ilustracja 103: Rzut parteru ełckiego domu zamkowego z 1871 r. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 32.

także wcześniejsze, pruskie grodzisko[703].

Odbywający na początku XX w. podróże po Warmii i Mazurach Mieczysław Orłowicz

701A. Piotrowski, *Zamek giżycki. Sprawozdanie...*.
702Tenże, *Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologicznych prowadzonych przy zamku w Giżycku...*, s. 11, 22.
703J. Gula, M. Ślaske, dz. cyt.

napisał, że zamek w Ełku został spalony w 1454 r., i na jego miejscu stały nowoczesne budowle, w tym więzienie[704]. Opis podróżnika mówi nam wiele o ówczesnym wyglądzie tamtejszej warowni. Szkoda, że od tamtej pory ulegała ona coraz większej dewastacji. Obecny budynek dawnego ełckiego zamku jest dwutraktowy. Powstał na planie prostokąta, z dwoma wtórnymi ryzalitami od frontu. Posiada podpiwniczenia, jest czterokondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym. W elewacji wschodniej i północnej odkryto ślady po niewielkich, przesklepionych półkoliście oknach. Natrafiono także na gniazda po belkach stropu parteru. W narożniku południowo-wschodnim mogły się znajdować schody wewnątrz muru. Zdaniem J. Wańkowskiej-Sobiesiak zamek średniowieczny był jednopiętrowy, zwieńczony gankiem obronnym. Wyższa kondygnacja mogła być, wg tej badaczki, wzniesiona z innego materiału[705]. Nowsze badania archeologiczne wykluczyły natomiast istnienie gdaniska przy elewacji południowej, co sugerowała zachowana dokumentacja z wcześniejszych prac wykopaliskowych. Pierwotnie dom zamkowy miał wymiary rzutu ok. 12 x 16 m.

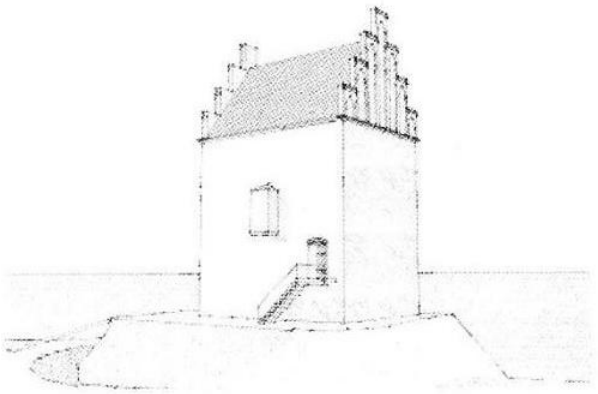
Ilustracja 104: Ełk, widok miasta i zamku na mapie z 1541 r. Za: http://elkiinnefoto.wordpress.com/2009/02/23/elk-w1541-roku/

W II połowie XV w. (po zniszczeniach wojny trzynastoletniej, a najprawdopodobniej dopiero w latach 90.) nastąpiła rozbudowa domu zamkowego. Według autorki badań architektonicznych nadbudowano wówczas główny budynek. Na pierwszym piętrze umieszczono, jej zdaniem, kaplicę dostępną z zewnątrz schodami biegnącymi przy elewacji frontowej. W grubości ściany wschodniej znajdował się komin, a co za tym idzie kuchnia była zlokalizowana

704M. Orłowicz, dz. cyt., s. 96.

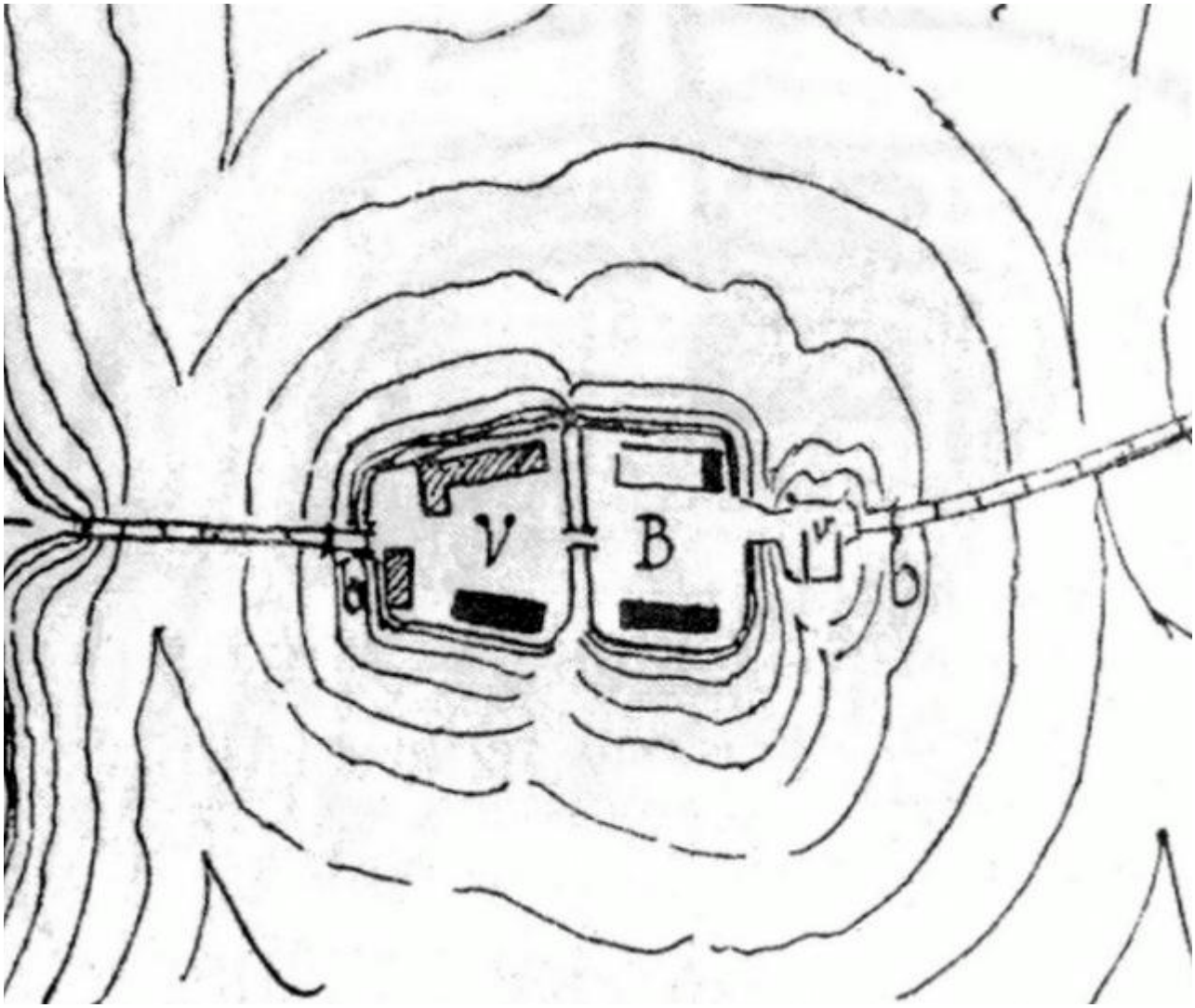
705J. Wańkowska-Sobiesiak, *Zamek na wyspie. Badania architektoniczne zamku w Ełku,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", 6, 2014, s. 78-79.

zapewne bezpośrednio przy tej ścianie w kondygnacji przyziemia[706]. Ponownie, jak w przypadku budowli w Giżycku, należy wyrazić pewne wątpliwości odnośnie niektórych interpretacji badaczki. Kaplica zapewne istniała wcześniej. Trudno sobie wyobrazić, że przez ok. 100 lat (z przerwą po zniszczeniach wojennych) obiekt ten funkcjonował bez kaplicy. Zdaniem J. Wańkowskiej-Sobiesiak zamek był niższy niż obecnie. Wspomniana rozbudowa miała się łączyć z nadbudową kolejnych kondygnacji. Wiemy jednak, że w XV w. zamek był jeszcze wyższy niż obecnie, a jego bryła została obniżona w okresie nowożytnym[707]. Być może wieża mieszkalna została rozbudowana po wojnie trzynastoletniej, ale wątpliwym jest aby w początkowym okresie użytkowania był to budynek jednopiętrowy. Należy jeszcze wspomnieć, że na murach północnej ściany domu zamkowego zarejestrowano ślady wykuszu, który łączył się z dawnym drugim piętrem[708].

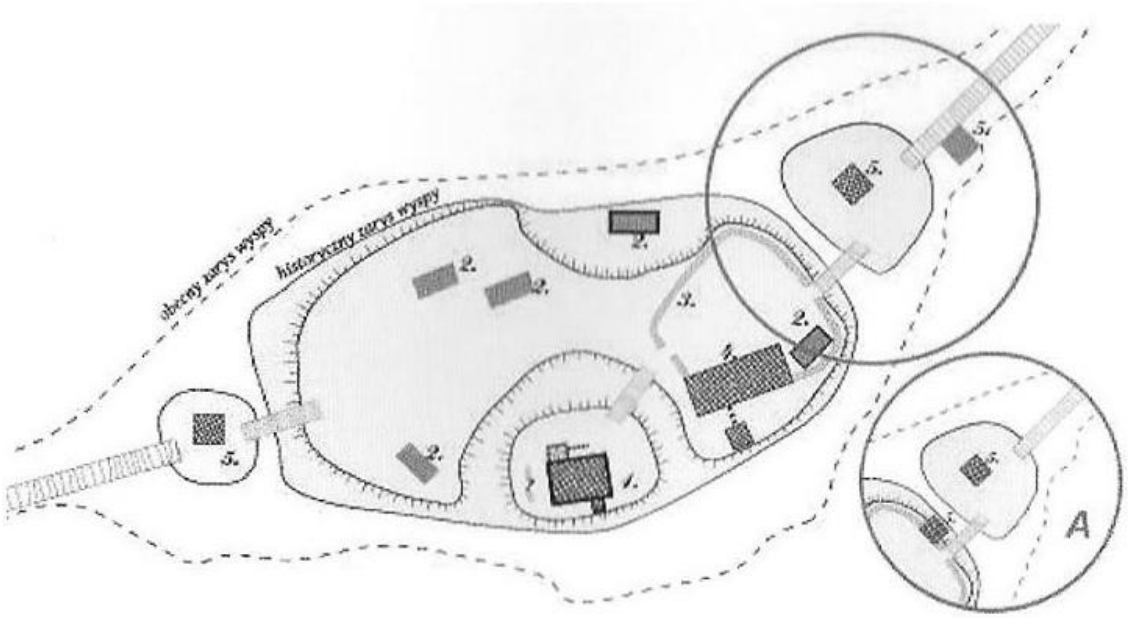

Ilustracja 105: Próba rekonstrukcji bryły domu zamkowego w Ełku wg R. Herman, za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 33.

706Tamże, s. 79.
707R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznuych. Sezon 2012...*,, s. 20-21, 27, przyp. 5.
708Tenże, *Zamek w Ełku. Tajemnice wydobyte z przeszłości...*, s. 39.

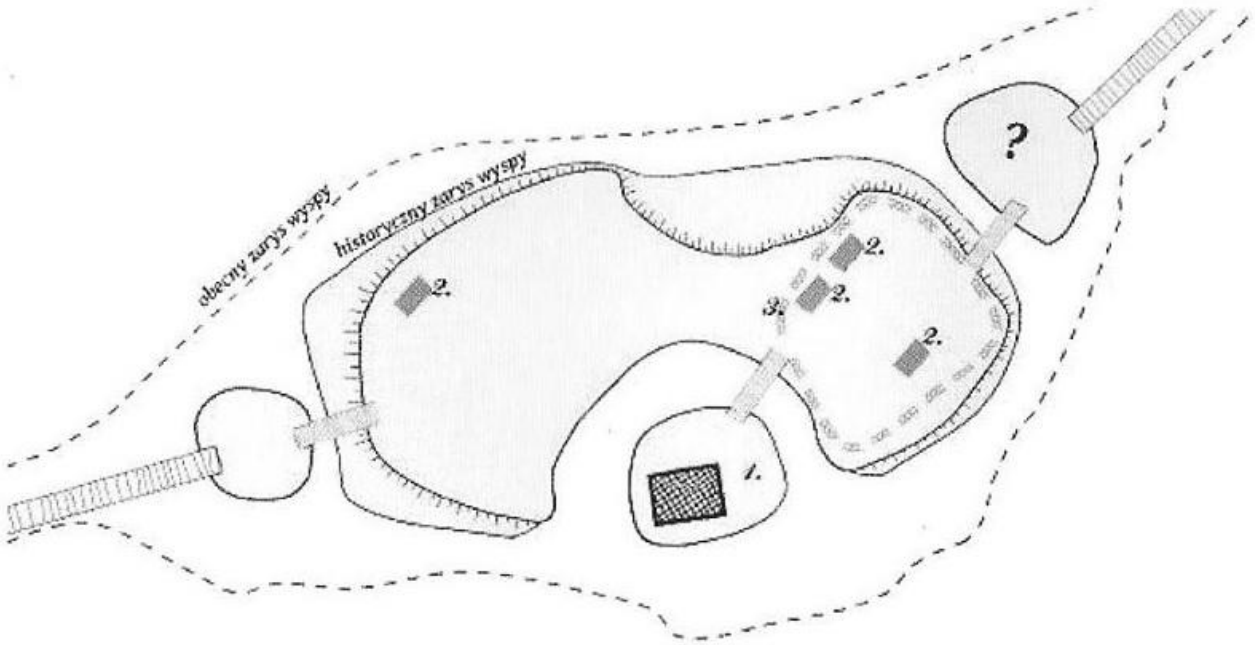
Ilustracja 106: Wyspa zamkowa w Ełku wg J. M. Guise. Za: J. Baciński, dz. cyt., s. 63.

Ilustracja 107: Hipotetyczna zabudowa wyspy zamkowej w Ełku w końcu XV i XVI w. wg R. Herman. 1 - Zamek z dobudowanymi elementami, 2 - zabudowa drewniana lub częściowo murowana, 3 - przebieg palisady, 4 - główny budynek przedzamcza, 5 - wieże strzegące wjazdu na wyspę, A - opcjonalna lokalizacja wież. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 71

Zamek główny oddzielony był od przedzamcza fosą, przez którą po stronie wschodniej przerzucono most. Fosa nie miała takiego przebiegu jak przedstawiają rekonstrukcje inspirowane planem Guisego. J. Guise prawdopodobnie sporządził plan na podstawie informacji zasłyszanych. Skoro miała istnieć fosa oddzielająca zamek główny od przedzamcza, to przeprowadził ją na rysunku południkowo przez całą wyspę. W rzeczywistości zamek główny oddzielony był fosą na planie zbliżonym do okręgu.

Podczas badań terenowych natrafiono na słabo czytelne ślady budowli, w postaci smug próchnicznych odciśniętych w calcu, które można łączyć z zabudową przedzamcza w średniowieczu[709]. W tym czasie zamek nie posiadał murów obwodowych. Krawędzie wyspy były co prawda wzmacniane drewnem, ale w przypadku jej północnego krańca były to prawdopodobnie zabezpieczenia przed działaniem wody. Przedzamcze było natomiast otoczone palisadą. Silnie ufortyfikowany był z pewnością wschodni brzeg wyspy (drewniane pale odsłonięte podczas prac wykopaliskowych), gdzie znajdowała się przeprawa mostowa w kierunku miasta. Od tej strony pierwotnie znajdowała się jeszcze jedna, niewielka wysepka, której kształt był wielokrotnie zmieniany (zarówno w średniowieczu jak i później). Przez nią prawdopodobnie przerzucono mosty w kierunku miasta. Być może na tej wysepce umieszczono wieżę, która widoczna jest również na przedstawieniu z 1541 r. Mogła być to konstrukcja przynajmniej częściowo murowana, na co

Ilustracja 108: Hipotetyczna zabudowa wyspy zamkowej w Ełku w I poł. XV w. wg R. Hermana. 1 - zamek, 2 - budynki drewniane, 3 - przebieg palisady przedzamcza, ? - domniemana lokalizacja fortyfikacji starszych od zamku. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 45.

709Tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznuych. Sezon 2012...,* s. 8-9; tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012. Zabudowa części północnej,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku, s. 6.

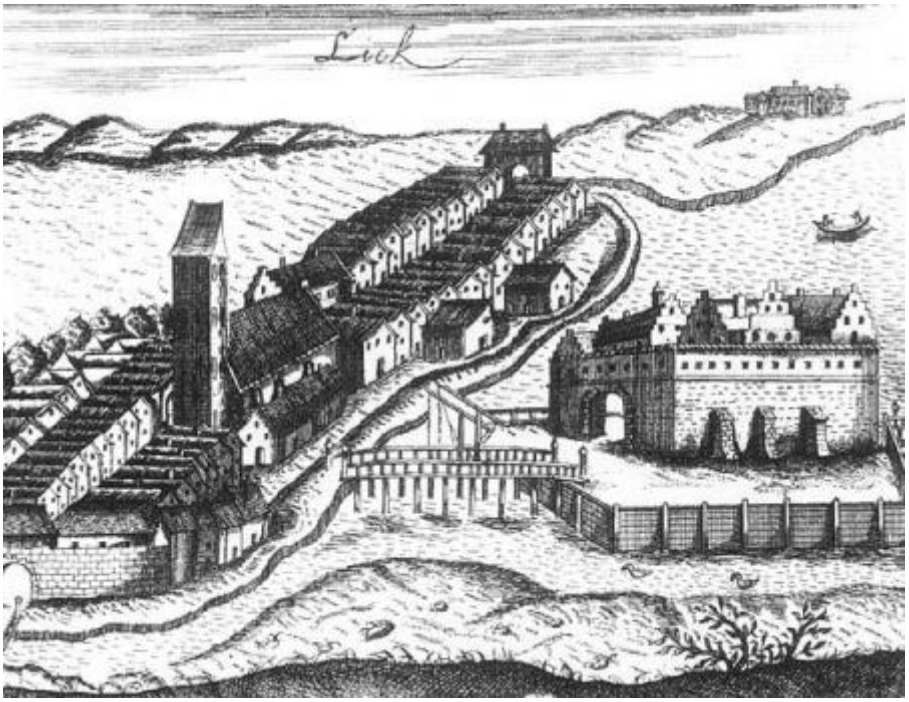
wskazują eksplorowane warstwy gruzowe w tamtym rejonie[710]. Prawdopodobnie we wschodniej partii „głównej" wyspy znajdował się budynek ceglany wzniesiony w XV lub na początku XVI w., który został uwieczniony na najstarszym przedstawieniu zamku.

Ilustracja 109: Rzędy palisad odsłonięte we wschodniej części wyspy w Ełku. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 54.

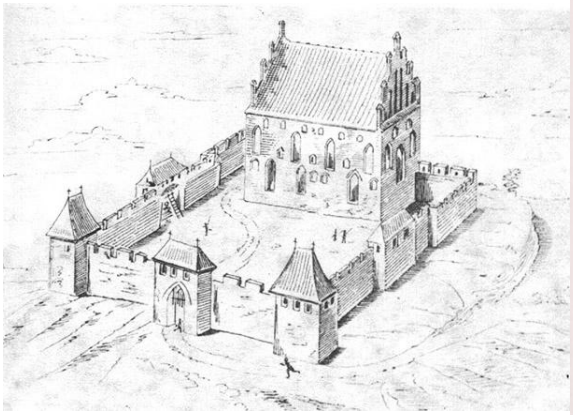
Ilustracja 110: Drewniane umocnienia wyspy we wschodniej części wyspy w Ełku. Za: R. Herman, Zamek w Ełku..., s. 16.

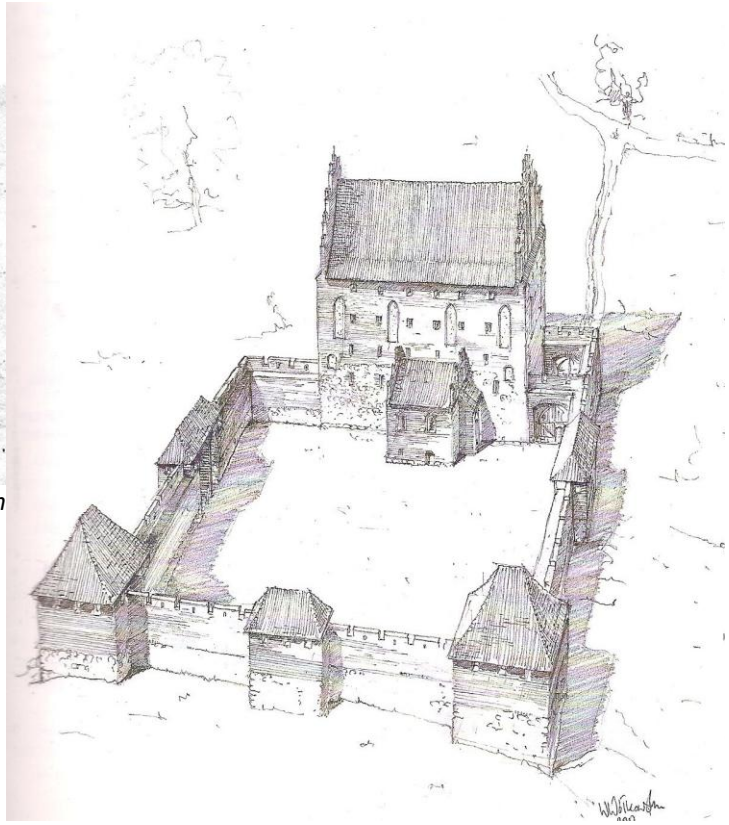
Ilustracja 111: Widoku Ełku z dzieła Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 87.

710Tenże, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012...*, s. 13.

„*Otoczony wiekowymi drzewami i chroniony masywnym kamiennym murem, niesie hen w doliny pamięci przeszłości*”[711]. Do dnia dzisiejszego widok dawnej warowni w Bezławkach robi duże wrażenie. Jest to urokliwe miejsce, a tamtejsza budowla o genezie średniowiecznej stanowi najlepiej zachowany przykład tzw. budowli „*Wildhaus”*. Badania archeologiczne zamku w Bezławkach zmieniły nieco wyobrażenie o jego średniowiecznej formie. Okazało się, że wjazd na zamek nie znajdował się w centralnej części muru znajdującego się naprzeciwko domu zamkowego. Pozostałości bramy odsłonięto pomiędzy północno-wschodnią, szczytową ścianą domu, a murem obwodowym. Nie do końca pewna stała się lokalizacja wejścia do budynku w ścianie szczytowej, od strony południowej. Okazało się także, że wieża kościelna nie stoi na fundamentach dawnej, gotyckiej budowli[712].

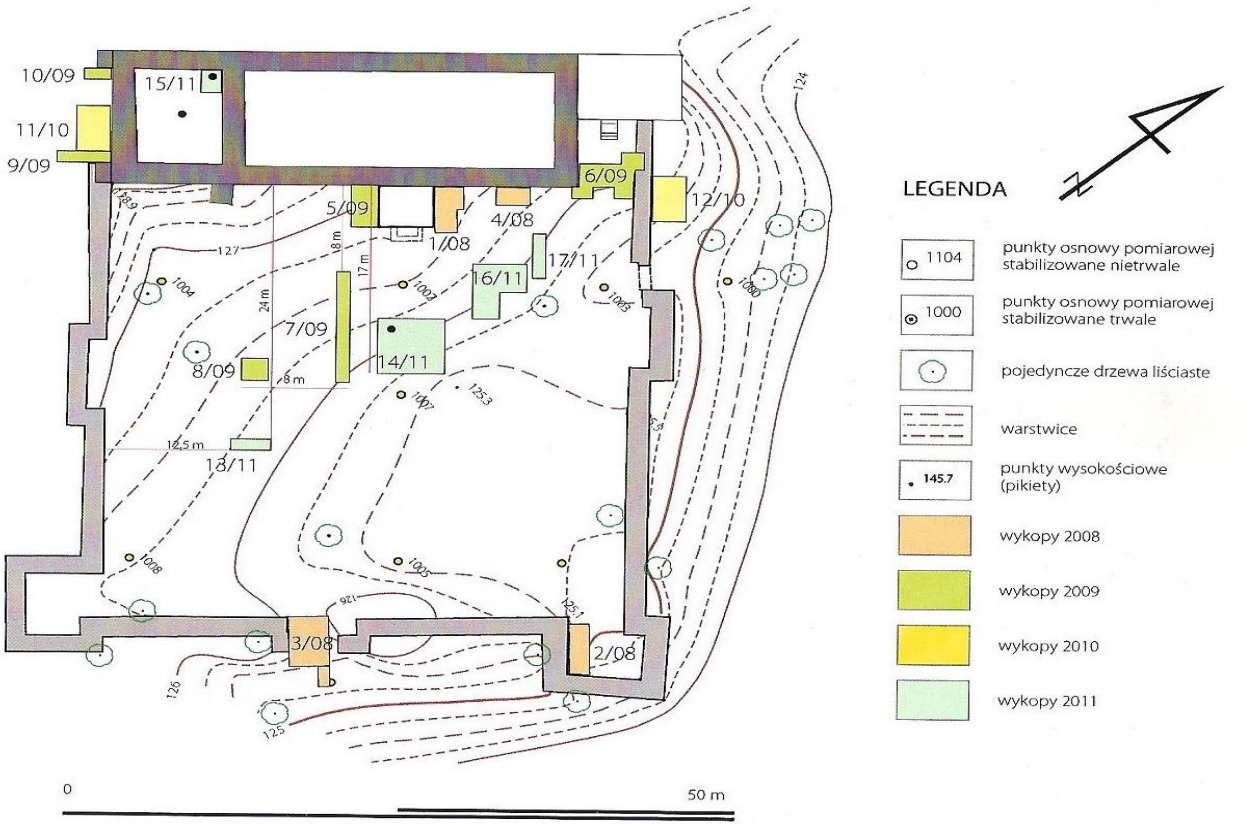
Ilustracja 112: Zamek w Bezławkach wg C. Steinbrechta. Za: Bezławki..., s. 46, ryc. 2.

Ilustracja 113: Próba rekonstrukcji zamku w Bezławkach wg W. Wółkowskiego. Za: Bezławki..., s. 115, ryc. 2.

711O. Zander, *Ojczyzna Prusy Wschodnie (1). Strażnica i kościół Bezławki,* przekł. A. Koperkiewicz, [w:] *Bezławki...,* s. 291.

712A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych* [w:] *Bezławki...*, s. 44-74.

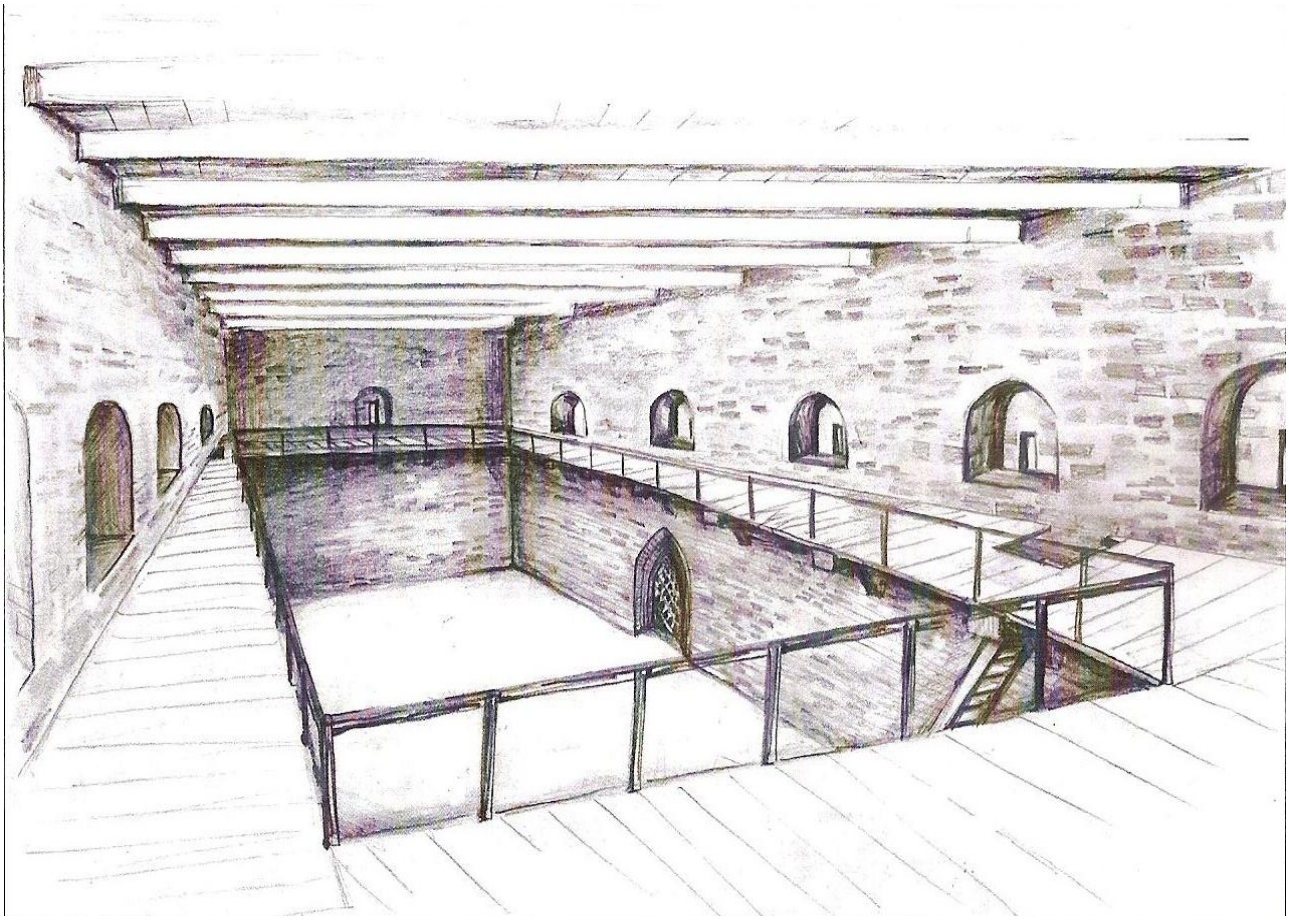
Ilustracja 114: Zamek w Bezławkach. Lokalizacja wykopów archeologicznych z lat 2008-2011. Oprac. A. Koperkiewicz. Za: Bezławki..., s. 51, ryc. 6.

Dziedziniec zamkowy ma wymiary ok. 42 x 52 m. Mury obronne są mają grubość ok. 1,5 m. Niektórzy autorzy przyjmują hipotetycznie, że powstały one po wzniesieniu domu zamkowego. Ryzality w połowie długości każdej z kurtyn, a także narożne wieże są świadectwem przystosowania do broni palnej, a co za tym idzie mogły powstać w XV w. Faktem jest jednak, że zamki krzyżackie modernizowano do nowego sposobu prowadzenia wojen już od końca XIV w. Wcześniej przyjmowano, że baszty znajdowały się we wszystkich narożach obwodu. Jak już jednak zauważyłem wcześniej, nie natrafiono na tego typu budowle przy domu zamkowym.

Dom zamkowy powstał na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 11 x 25 m. W dolnej partii budynek zbudowany jest z kamienia polnego, a wyżej z cegły. Całość kryta jest dachem dwuspadowym. W miejscu domniemanej baszty północno-zachodniej mógł się znajdować wykusz toaletowy. Świadczyłby o tym jeden z otworów zadokumentowanych na zachodniej ścianie szczytu południowego, którego szerokość była zbliżona do okien. Jego konstrukcja opierała się o belki, które pierwotnie były wysunięte prostopadle przed lico ściany. Takie umiejscowienie wykuszu oznaczałoby, że ta partia ściany znajdowała się poza obwodem warownym, a mur zamykający dziedziniec dochodził jedynie do południowego narożnika budynku[713]. Oryginalne

713W. Brillowski, *Analiza funkcjonalna założenia obronnego w Bezławkach,* [w:] *Bezławki...*, s. 123, 125.

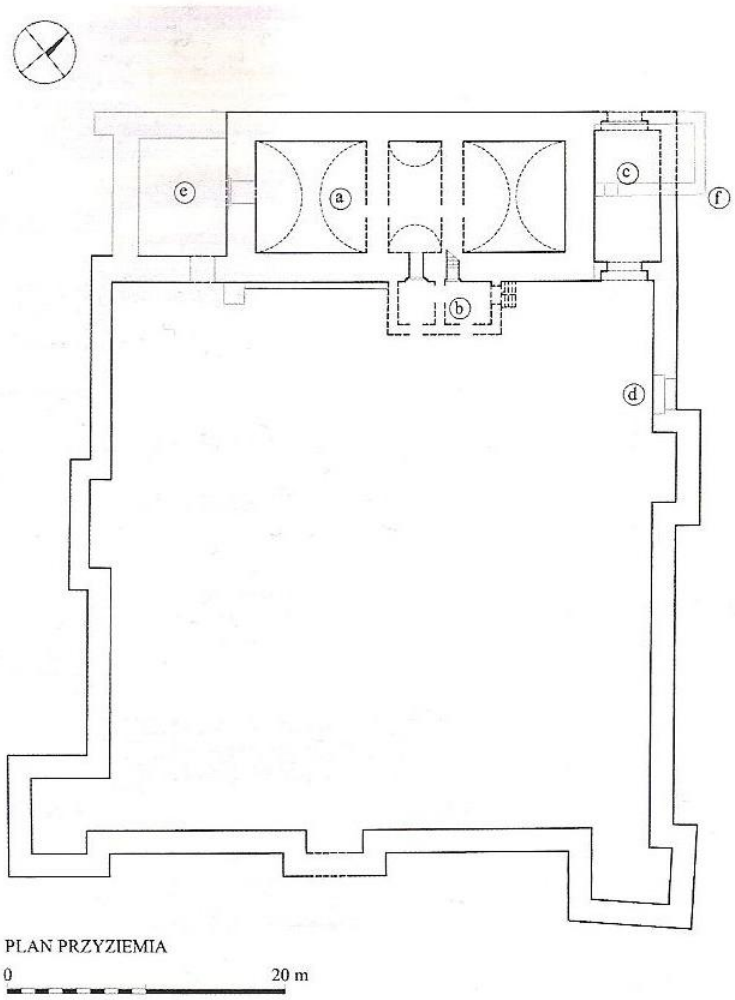
wejście do domu znajdowało się na wschód od istniejącej kruchty i wciąż jest widoczne w postaci ceglanego przemurowania ściany.

Ilustracja 115: Hipotetyczna rekonstrukcja najniższej kondygnacji zamku w Bezławkach wg W. Brillowskiego, rys. O. Mądrowska 2010. Za: Bezławki... s. 129, ryc. 7.

Funkcjonują obecnie dwie koncepcje dotyczące podziałów wewnętrznych domu zamkowego (nie licząc informacji o trzech kondygnacjach, które pojawiały się przed przeprowadzeniem prac inwentaryzacyjno-badawczych). Pierwsza, autorstwa cytowanego W. Brillowskiego, mówi o 4 kondygnacjach i ewentualnym możliwym dodatkowym podziale najniższej w postaci drewnianej galerii w połowie jej wysokości. Brak jest jakichkolwiek śladów sklepień i ścian działowych, a co za tym idzie do podziału przestrzeni wykorzystywano zapewne ściany wzniesione w lekkich, drewnianych konstrukcjach. Strych służył jako przestrzeń magazynowa (to raczej nie jest kwestia sporna). Poniżej znajdowała się jednoczęściowa kondygnacja, która stanowiłaby nietypowo umieszczone *piano nobile*. Świadczyłyby o tym duże okna oraz wylot kominowy (zapewne urządzenia grzewczego) w południowo-zachodniej ścianie szczytowej. Podobnie miałyby być rozplanowane 2 niższe poziomy. Najniższa kondygnacja miała mieć charakter gospodarczy. Zdaniem badacza znajdowały się tam kuchnia, piec i pomieszczenia dla służby. W partii przyziemnej nie było na tym poziomie otworów okiennych. Dopiero w połowie wysokości ściany,

czyli ok. 5 m nad posadzką (była to kondygnacja o największej wysokości) znajdowały się wąskie strzelnice. Brillowski nie wykluczył, że istniał tutaj podział na dwa poziomy rozdzielone stropem, ale uznał, że byłoby to rozwiązanie niepraktyczne, wymagające ciągłego doświetlania najniższej partii, która zostałaby pozbawiona okien. Zdaniem tego historyka sztuki wzdłuż wewnętrznych ścian ciągnęła się drewniana galeria na poziomie nisz, w których znajdowały się strzelnice[714]. Takie podziały wnętrza najniższej kondygnacji wydają się bardzo niepraktyczne.

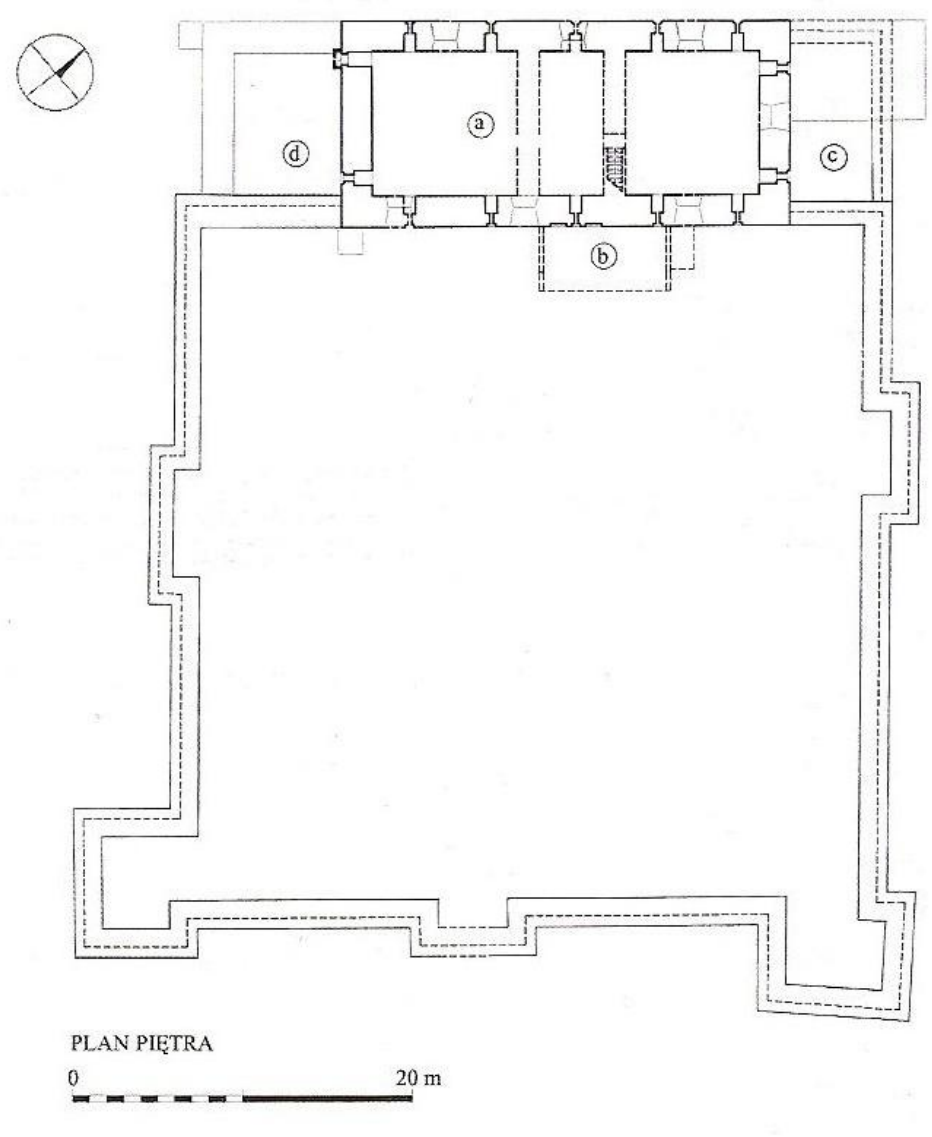

Ilustracja 116: Plan przyziemia zamku w Bezławkach w XV w. wg W. Wółkowskiego. Za: Bezławki..., s. 116, ryc. 3.

Druga koncepcja jest autorstwa Wojciecha Wółkowskiego. Według niego najniższa kondygnacja posiadała sklepienia, wyżej znajdowały się jedynie drewniane stropy. Na podstawie badań georadarowych (na terenie zamku przeprowadzono także badania termowizyjne, elektrooporowe i magnetyczne) ów badacz przypuszcza, że przynajmniej najniższa i druga kondygnacja były podzielone na 3 pomieszczenia. *Per analogiam* (Działdowo, Olsztynek, Kętrzyn, Olsztyn, Jeziorany, Taplaki) przypuszcza, że na piętrze znajdowały się – izba administratora,

714Tamże, s. 127-128.

refektarz i kaplica[715].

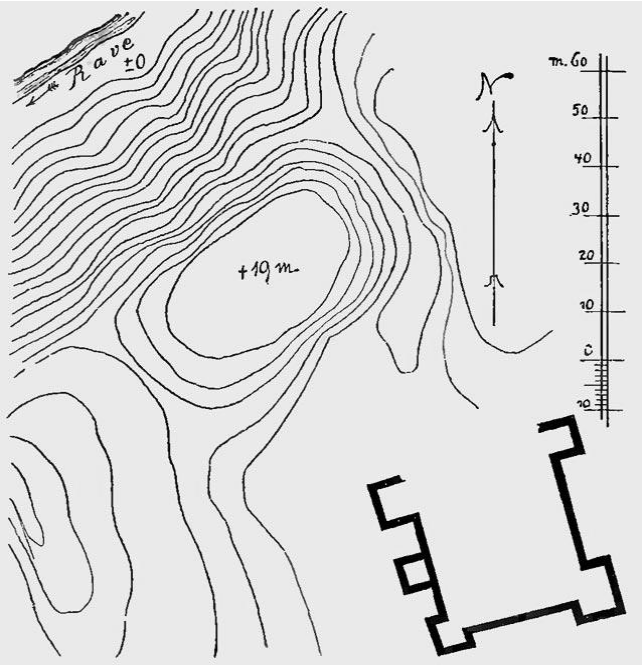
Ilustracja 117: Plan piętra zamku w Bezławkach w XV w. wg W. Wółkowskiego. Za: Bezławki..., s. 116, ryc. 4.

Dziwną wydaje się koncepcja, w której brak dodatkowych podziałów na poszczególnych kondygnacjach. Być może rzeczywiście przepierzenia zostały wykonane w konstrukcjach, które są trudne do zaobserwowania w trakcie badań architektonicznych. Nie ma jednak w chwili obecnej danych, które pozwoliłyby bezspornie wyjaśnić, jak wyglądały podziały wnętrza domu zamkowego.

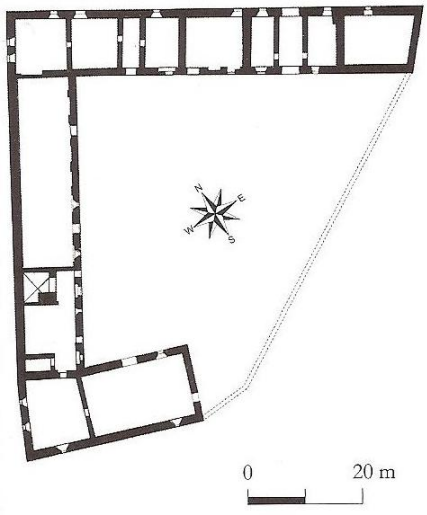
Zamek w Garbnie powstał na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 32 m. Był on prawdopodobnie niemal bliźniaczy pod względem układu obwodu warownego do wcześniej omówionej warowni w Bezławkach. Oba założenia różniła jednak skala oraz zapewne ilość baszt i brak ryzalitów w środkowych partiach muru zamku w Garbnie. W jego narożach znalazły się cztery

715W. Wółkowski, *Architektura zamku w Bezławkach,* [w:] *Bezławki...,* s. 109-117.

czworoboczne wieże (może nawet baszty), z których największa miała wymiary 10 x 12 m. W zachodniej kurtynie muru obwodowego znajdowała się brama wjazdowa umieszczona w mocno wysuniętej przybudówce. Mury obwodowe wzniesiono z kamienia polnego. W partii fundamentowej łączono je wyłącznie za pomocą gliny, wyżej zaprawą wapienną[716]. Nie natrafiono na relikty domu zamkowego.

Ilustracja 118: Rzut zamku w Garbnie. Za: BKD der Provinz Ostpreussen, H. 2, s. 111, Abb. 85.

Ilustracja 119: Rzut zamku w Węgorzewie. Za: T. Torbus, Zamki krzyżackie..., s. 250.

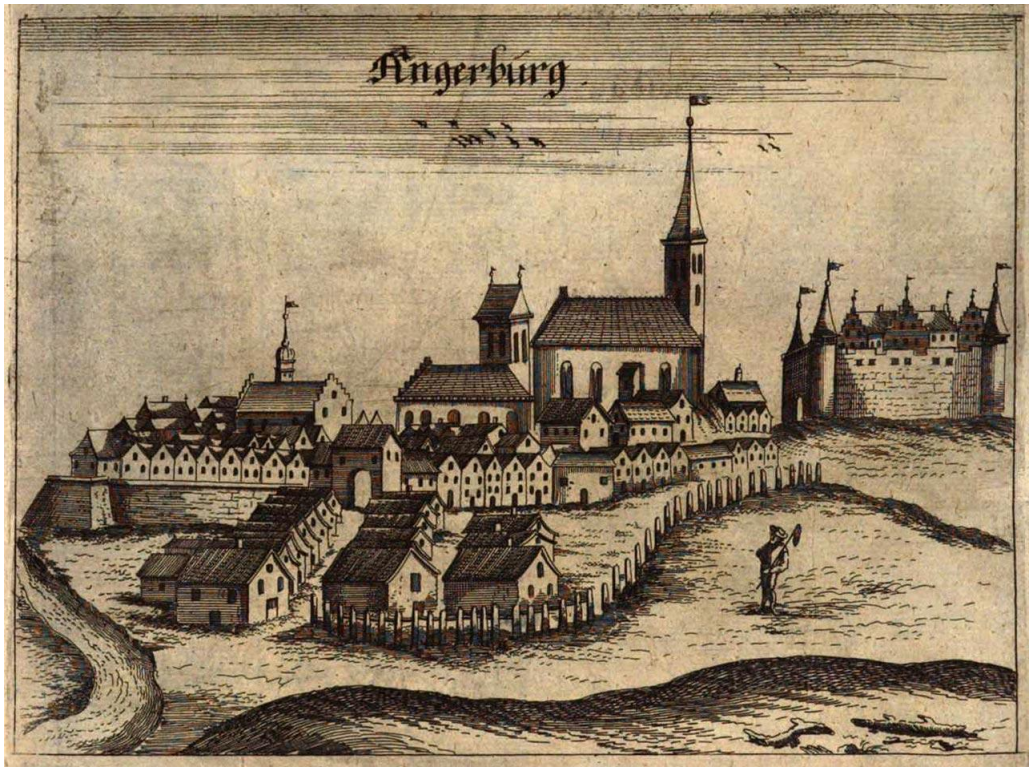
Założenie zamkowe w Węgorzewie stanowi bardzo duży, nieregularny pięciokąt. Składa się z trzech skrzydeł i nieregularnego dziedzińca. Skrzydła są różnej długości i ustawione wobec siebie pod kątem ostrym.

Artur Wołosz na podstawie dokumentacji pomiarowej i fotograficznej z 1954 i 1958 r. dokonał analizy budowlanej tego obiektu[717]. Skrzydło północno-wschodnie, zdaniem T. Torbusa pełniące najważniejszą rolę[718], ma długość 62 m. Powstało na rzucie prostokąta. Jest dwukondygnacjowe. Pierwotnie było prawdopodobnie jednotraktowe. Obecny układ wewnętrzny jest wtórny. W 1/3 długości, od wschodu posiada przesklepiony niegdyś krzyżowo przejazd bramny. Artur Wołosz stwierdził, że

716*BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 2, s. 110-112.
717A. K. F. Wołosz, dz. cyt., s. 8-29.
718T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 249.

ściany magistralne tego budynku pochodzą z XV lub XVI w. Uważał on, że zostały wymurowane jednofazowo[719]. Odmiennego zdania był autor dokumentacji, na którą powołuje się wspomniany badacz. Uważał on, że różnica w wątku pomiędzy kondygnacjami świadczy o dwóch fazach budowy – XIV-to i XVIII wiecznej[720].

Skrzydło północno-zachodnie ma długość 72 m i jest częściowo podpiwniczone. Zbudowano je na rzucie prostokąta. Pierwotnie było prawdopodobnie jednotraktowe. Jego część

Ilustracja 120: Widok Węgorzewa z dzieła Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 342.

przy styku ze skrzydłem północno-wschodnim miałaby powstać dopiero ok. połowy XIX w (poza partią piwnic i fundamentów). Pozostała partia budynku (autor nie precyzuje, od którego miejsca), w części parterowej, wybudowano by w XV lub XVI w., a piętro wybudowano ok. połowy XIX w, ale nie równocześnie z częścią wschodnią[721].

Skrzydło południowo-zachodnie jest niepodpiwniczone. Powstało na planie prostokąta. Pierwotnie było prawdopodobnie jednotraktowe, obecny podział wewnętrzny jest wtórny. Tutaj A. Wołosz również widział dwie fazy działań budowlanych, ale obydwie odniósł do XV lub XVI w.[722].

719A. K. F. Wołosz, dz. cyt., s. 9-10.
720K. Kalinowski, *Zamek w Węgorzewie, województwo olsztyńskie,* Gdańsk 1958, maszynopis, s. 10-11, za: A. K. F. Wołosz, dz. Cyt., s. 9.
721A. K. F. Wołosz, dz. cyt., s. 12.
722Tamże, s. 12.

Dziedziniec został oddzielony od rzeki jedynie kamienno-ceglanym murem, który łączy skrzydła północno-wschodnie i południowo-zachodnie. Nastąpiło to w XIX w. prawdopodobnie w wyniku utworzenia na terenie zamku więzienia[723]. Nie wiemy jak wyglądało to miejsce wcześniej.

Ilustracja 121: Węgorzewo 1717 r. Za: A. Wołosz, dz. cyt., s. 10,

Wielu autorów łączyło cylindryczną wieżę z wieżyczką widoczną za dachami na rycinie z 1717 r[724]. Jednak patrząc na kierunek przedstawienia, powinna ona się znajdować z przeciwnej strony. Grafika ta ukazuje kilkuskrzydłowe założenie z ryzalitem i bramą w skrzydle południowo-wschodnim. Wcześniejsza rycina, z 1684 r., przedstawia zamek również jako założenie kilkuskrzydłowe. Wieżyczka tutaj okazuje się narożną basztą wysuniętą poza lico murów obwodowych. Na mapach J. Narońskiego zamek otoczony jest wodą i posiada dwa mosty. Na

723Tamże , s. 13.

724Mieczysław Haftka bazując na rycinie z 1684 r. stwierdził, że dom prokuratora był wzmocniony murem obwodowym, flankowany trzema cylindrycznymi wieżami i dodatkową czwartą w obrębie dziedzińca: *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 341.

planie J. Guisego widoczne są już tylko dwa skrzydła i szczątkowe pozostałości trzeciego. Wynika z tego, że pomiędzy 1717 r. a czasem powstania planu J. Guisego przestała istnieć południowo-wschodnia część zamku, o ile autor planu wiernie odwzorował stan zabytku (biorąc pod uwagę sposób przedstawienia zamku w Ełku można mieć co do tego wątpliwości).

Biorąc pod uwagę powyższe informacje wydaje się, że zamek już w średniowieczu posiadał trzy skrzydła, ale nie wszystkie były tej wysokości co obecnie. Datowanie bardzo szeroko przez A. Wołosza części murów magistralnych wydaje się zbyt ostrożne, ale bazując na informacjach zawartych w literaturze przedmiotu, które podają najczęściej rok 1398 jako czas budowy zamku i konfrontując je z wnioskami wspomnianego badacza, wypada chyba przyjąć, że główny zrąb zamku krzyżackiego wzniesiono od końca XIV w. przez wiek XV. Dokładniejsze wnioski i rozwarstwienia chronologiczne byłyby możliwe po szerzej zakrojonych badaniach archeologicznych (dotychczasowe pozwoliły rozeznać się głównie w układzie stratygraficznym nawarstwień kulturowych w części stanowiska) i architektonicznych.

Dla pełnego obrazu zamku węgorzewskiego w świetle aktualnego stanu badań należy jeszcze opisać fakt odsłonięcia w 1997 r., podczas nadzorów archeologicznych na ulicy Zamkowej (wzdłuż północno-wschodniego skrzydła zamku), 10 słupów, tworzących palisadę. Drewno do ich wykonania zostało ścięte pomiędzy 1414, a 1451 r.[725]. Można więc przyjąć, że w XV w. zamek posiadał dodatkowe umocnienia drewniane.

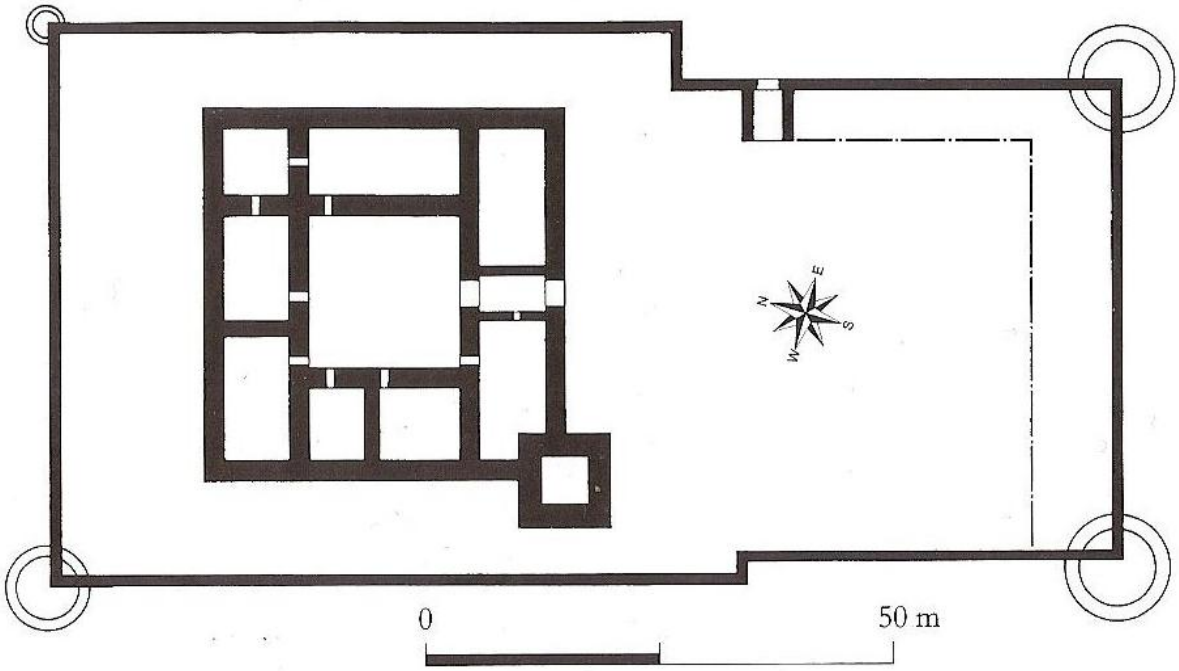
Główna część zamku w Szczytnie powstała jako założenie czteroskrzydłowe z wieżą w narożu. Skrzydła miały długość ok. 38,5 m i 38 m, a ich szerokość wynosiła 11 m. Wieża powstała na planie kwadratu (9,8 m) i była wysunięta z lica murów. Jej najniższe partie zostały wzniesione z kamienia, a wyższe z cegły. Przejazd bramny znajdował się w skrzydle południowo-wschodnim. Wewnętrzny dziedziniec posiadał wymiary ok. 15,7 x 15,7 m., a w jego centralnej części stwierdzono obecność studni[726].

W trakcie badań archeologicznych nie stwierdzono istnienia fos, co sugerowała konfiguracja terenu. Od strony północno-wschodniej do murów zamku dochodziło jezioro. Zdaniem J. Gancewskiego należy jednak przyjąć istnienie fosy, która była jednak krótsza niż wskazywałyby ryciny sporządzane przez niemieckich badaczy. Jej szerokość wynosiła maksymalnie 6 m i przylegała bezpośrednio do murów obwodowych zamku[727].

725J. M. Łapo, *O najnowszych i najciekawszych odkryciach archeologicznych dokonanych na terenie Starego Miasta w Węgorzewie,* „Studia Angerburgica", t. 4, 1999, s. 115.

726 B. Buczek-Płachtowa, *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badań archeologicznych na zamku w Szczytnie, prowadzonych w okresie od 12 V 1969 do 10 VII 1969...*; taż, *Szczytno, zamek krzyżacki, wstępne wyniki badań 14 VII – 24 IX 1970....* Wyniki tych badań obszernie cytuje także: J. Sikorski, *Zamek krzyżacki w Szczytnie z około 1380 roku. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość?, „*Rocznik Mazurski", t. 6, 2002, s. 8-20.

727J. Gancewski, *Szczytno – zamek i jego okolice w średniowieczu,* [w:] *Powiat Szczycieński. Przeszłość – współczesność,* red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 80.

Ilustracja 122: Rzut parteru zamku w Szczytnie. Za: T. Torbus, Zamki krzyżackie..., s. 223.

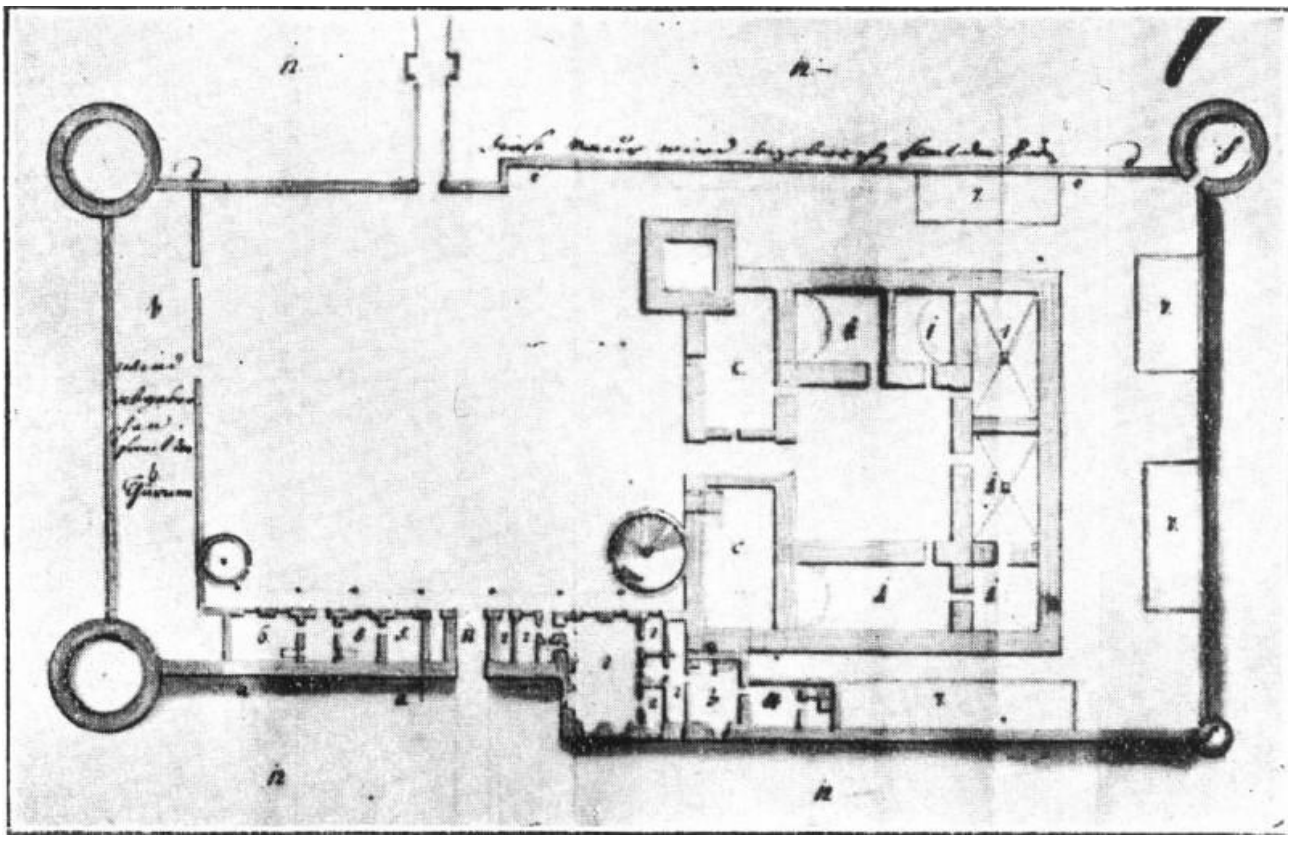
Ilustracja 123: Zamek w Szczytnie w 1698 r. Za: Leksykon..., s. 478.

Na terenie zamku przeprowadzono badania architektoniczne[728]. W ich wyniku stwierdzono, że wszystkie skrzydła posiadały minimum trzy kondygnacje. Komunikację pomiędzy pomieszczeniami zapewniały najpewniej drewniane krużganki. Przypuszcza się, że w skrzydle wschodnim znajdowało się obszerne pomieszczenie reprezentacyjne, a w skrzydle południowym

728W. Czajkowski, *Badania powierzchniowe architektoniczne zamku krzyżackiego w Szczytnie,* Olsztyn 1971, maszynopis w archiwu, WUOZ w Olsztynie.

kościół[729].

Po stronie południowo-wschodniej rozciągało się prostokątne przedzamcze, a całość obwarowana była dodatkowo murem obronnym. Powstało ono później od głównej części założenia. Datuje się je na czas ok. 1400 r. Pomiędzy oboma członami miał się znajdować most zwodzony[730]. We wszystkich narożach przedzamcza ulokowano wieże. W przeciwieństwie do wieży zamku wysokiego były one okrągłe w przekroju. Tomasz Torbus uważa, że wieża w północno-wschodnim narożniku, posiadająca mniejsze gabaryty od pozostałych, powstała najpewniej w okresie nowożytnym. Wydaje się oczywistym, że na przedzamczu znajdowały się zabudowania gospodarcze i magazynowe. Zlokalizowane były głównie przy murze obwodowym od strony

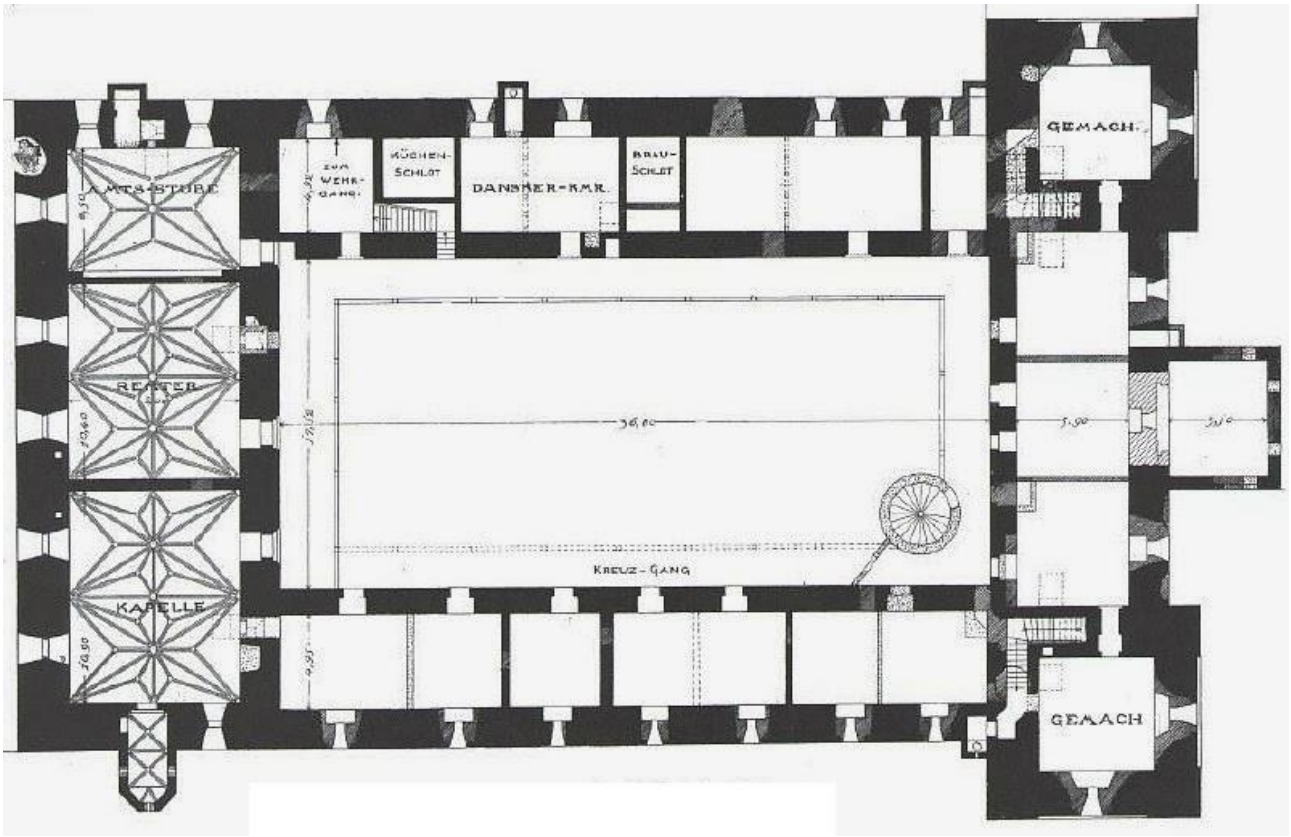

Ilustracja 124: Plan zamku w Szczytnie z 1766 r. Za: K. H. Clasen, Die mittelalterliche..., s. 102, Abb. 47.

wschodniej i północnej. Od zachodu miały zostać dobudowane do muru stajnie. Brama mogła być broniona przez murowane przedbramie. O jego istnieniu informuje nas K.H. Clasen, który powoływał się na niepublikowane wyniki badań archeologicznych z 1924 roku[731].

729T. Torbusz, *Zamki konwentualne...*, s. 263.
730J. Gancewski, *Szczytno...*, s. 81-82.
731K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1: *Die Burgbauten...*, s. 106.

Ponad wszelką wątpliwość należy przyjąć, że wyjątkowy ze względu na przemyślaną, symetryczną formę zamek w Nidzicy powstał w II połowie XIV w. Budowa zamku była chyba często przerywana napadami Litwinów. Być może dlatego skrzydło północne, które powstałoby po zawarciu pokoju z Litwą, ma staranniejsze wykończenie. Natomiast wieża północna posiada bogatszą dekorację, co również może być konsekwencją jej późniejszego ukończenia. Skrzydło południowe, jako skromniejsze powstałoby podczas walk. Tomasz Torbus napisał, że budowę należy umiejscowić pomiędzy 1370, a 1404 rokiem, jednocześnie zaznaczył, że prawdopodobnie w 1389 r. zamek był już gotowy, ponieważ odbyło się w nim spotkanie Konrada von Jungingen z Władysławem Jagiełłą[732]. Za datowaniem na lata 80. XIV wieku przemawia również podobieństwo z ukończonym w tym czasie zamkiem biskupim w Reszlu. Szczególnie jest to widoczne we fryzach na wieżach[733]. Mieczysław Haftka podaje lata 1370-1407 jako okres budowy zamku, chociaż zaznacza, że jeszcze w 1409 r. odnotowano wydatek 2216 grzywien na roboty murarskie, a 10 lat wcześniej zapłacono 1 grzywnę murarzowi z Bytowa za oględziny zamku. Autor sugeruje, że mógł być to Mikołaj Fellenstein, który zajmował się bytowską warownią[734].

Ilustracja 125: Nidzica, rzut I piętra zamku wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., Taf. 33, Abb.128.

732T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s.145.
733Tamże, s.145.
734M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...* s. 191.

Hipotetycznie można przyjąć, że po wybudowaniu skrzydła zachodniego, które zostało potwierdzone jako najstarsza część zamku[735], poprowadzono mury obwodowe i wzmocniono całe założenie dwiema wieżami, z których północno-wschodnia wykończona zostałaby później. Byłaby to podobna kolejność wznoszenia poszczególnych elementów jak w przypadku warowni w Działdowie.

Główny dom zamkowy posiada 5 piwnic ze sklepieniami kolebkowymi. Nad piwnicami są jeszcze trzy kondygnacje, z czego ostatnią zajmuje spichlerz z gankami obronnymi. Parter posiada pięć pomieszczeń, z których 4 zostały sklepione kolebkowo, a piąte, w narożniku północno-zachodnim, krzyżowo-żebrowo. Znajdowały się tutaj m.in. spiżarnia i kuchnia. Pomieszczenia I

Ilustracja 126: Nidzica, zamek, fot. P. Trzeźwiński.

piętra posiadają sklepienia gwiaździste. Zlokalizowano tam kaplicę, refektarz oraz kancelarię połączoną z gdaniskiem. W kaplicy, od strony południowej znajduje się wykusz zamknięty trójbocznie i sklepiony krzyżowo. Pomieszczenia te dostępne były sklepione przejścia wychodzące na drewniany ganek, który obiegał dziedziniec.

735A. Gruszecki, dz. cyt.

Zdaniem badaczy prowadzących badania terenowe, od początku zaplanowano, że mur obwodowy będzie jednocześnie ścianą budynku. Pozostawione na wieży północnej strzępia świadczą, że zrezygnowano z budowy muru ganku do pełnej wysokości. Za wtórnością dwóch bocznych skrzydeł przemawia fakt, że zakrywają one częściowo otwory komunikacyjne głównego domu zamkowego. Skrzydło południowe posiada sklepienia kolebkowe w parterze, natomiast północne krzyżowe. Może to być spowodowane pośpiechem przy wznoszeniu pierwszego z nich jeszcze w trakcie działań wojennych[736].

Ilustracja 127: Fasada zamku w Nidzicy, fot. P. Trzeźwiński.

Teraz chciałbym przedstawić formy wyjątkowo licznych warowni, powstałych w końcu XIV i na początku XV w., z terenów Pomorza. Zamek w Bytowie, jak można zaobserwować na podstawie licznych porównań czynionych do niego w literaturze, stanowi obiekt wyjątkowy. Powstał na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 49 x 70 m. Dłuższa oś założenia skierowana była z południowego-wschodu na północny zachód. W obrębie muru obwodowego znajduje się dom zamkowy. W narożach murów stoją cztery baszty, z czego trzy cylindryczne posiadają metrykę średniowieczną, a czwarta – czworoboczna – powstała w 1937 r., ale w miejscu wieży zniszczonej przez Szwedów w XVII w. We wschodnim murze znajduje się budynek bramny, który swoją obecną formę zawdzięcza pracom prowadzonym w 1938 r.

736*Nidzica. Zamek krzyżacki,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. 28-30.

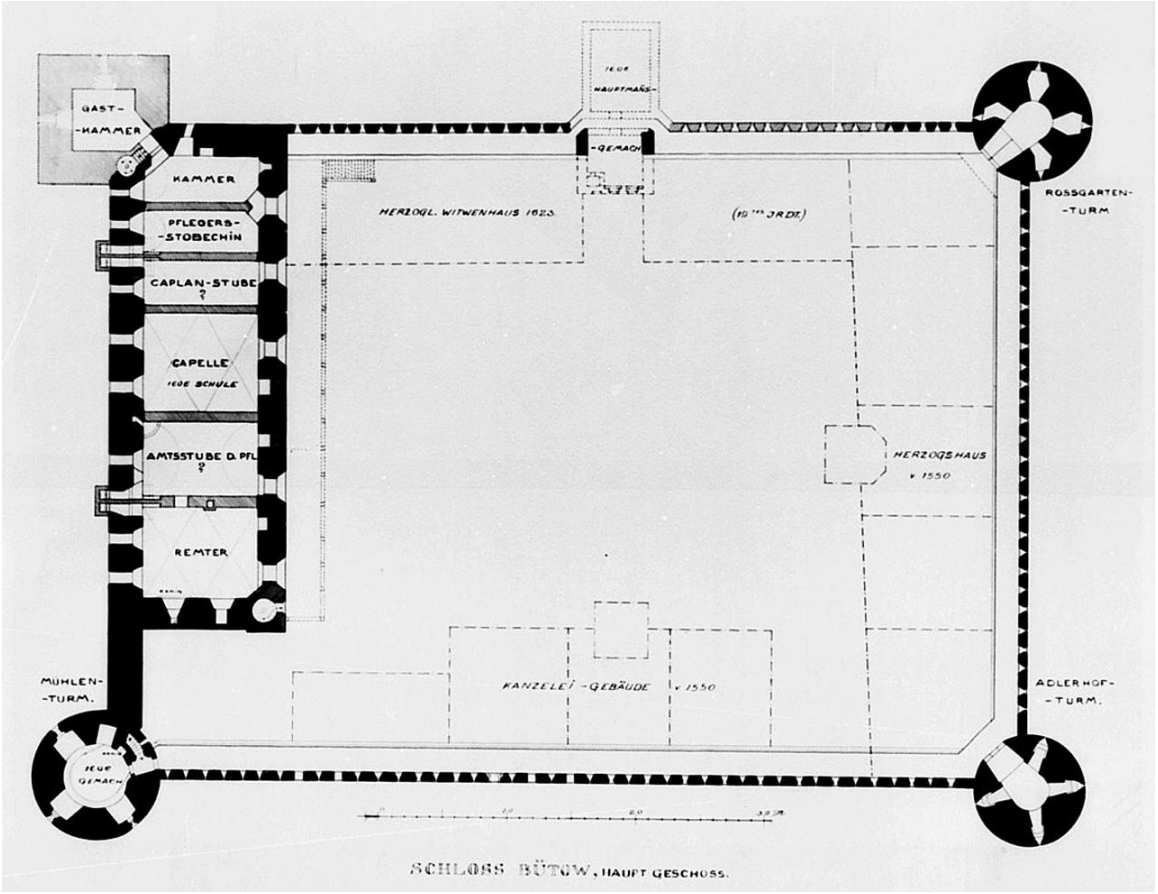
Ilustracja 128: Widok Bytowa z zamkiem na mapie G. Lubinusa z 1618 r. za: A. J. Pawłowski, Zamek w Bytowie..., s. 17, ryc. 1.

Dom zakonny otrzymał wymiary ok. 14 x 36 m i został usytuowany wzdłuż kurtyny północnej. Budynek był trójkondygnacyjny, a od dziedzińca przylegały do niego drewnianego krużganki wzniesione na murowanych piwnicach, w których pod krużgankami biegł korytarz. Piwnice (sześć) zostały sklepione kolebkowo i krzyżowo. Na parterze było sześć pomieszczeń o sklepieniach kolebkowych. Wejścia do pomieszczeń prowadziły prosto z dziedzińca. Zachodnie pomieszczenie narożne zajmowała piekarnia. Zdaniem autorów opracowań z lat 50. i 70. XX w. na poddasze domu zamkowego można było się dostać za pomocą spiralnej klatki schodowej umieszczonej w narożniku południowo-zachodnim[737]. Starsi badacze podają, że na pierwszym piętrze znajdowały się jedynie trzy pomieszczenia. Sala zachodnia (właściwie południowo-zachodnia) o wymiarach 7 x 9 m pełniła funkcję refektarza. Zdaniem Ireny Zielke, sąsiednia sala pełniła funkcję komnaty prokuratora, ale jest to chyba jedynie supozycja powtórzona za planem autorstwa C. Steinbrechta, (na którym sam autor zaznaczył, że nie ma pewności co do swojej interpretacji)[738]. Współcześni historycy wyrażają swoje wątpliwości odnośnie zaproponowanych

737I. Zielke, *Zamek w Bytowie, woj. koszalińskie,* Szczecin 1958, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku, s. 13; H. Janocha, F. J. Lachowicz, *Zamek w Bytowie, woj. Słupsk,* Koszalin 1977-1979, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku, s. 4. Uważał tak również: A. Pawłowski, *Zamek w Bytowie. Przewodnik,* Słupsk 1994, s. 29.

738Tamże, s. 14. Informację tę powtarzają praktycznie wszystkie późniejsze opracowania.

przez niego lokalizacji pomieszczeń[739]. Kolejną salę zajmowała kaplica. Natomiast w partii północnej, która sąsiadowała i była połączona z pomieszczeniem w narożnej kwadratowej baszcie, miałoby się znajdować dormitorium. Należy jednak stwierdzić, że w rzeczywistości powinniśmy mówić o pięciu pomieszczeniach na tej kondygnacji. Ostatnie z wymienionych były dodatkowo podzielone i być może „*pełniły funkcję mieszkań przybocznych rycerstwa prokuratora bytowskiego*"[740].

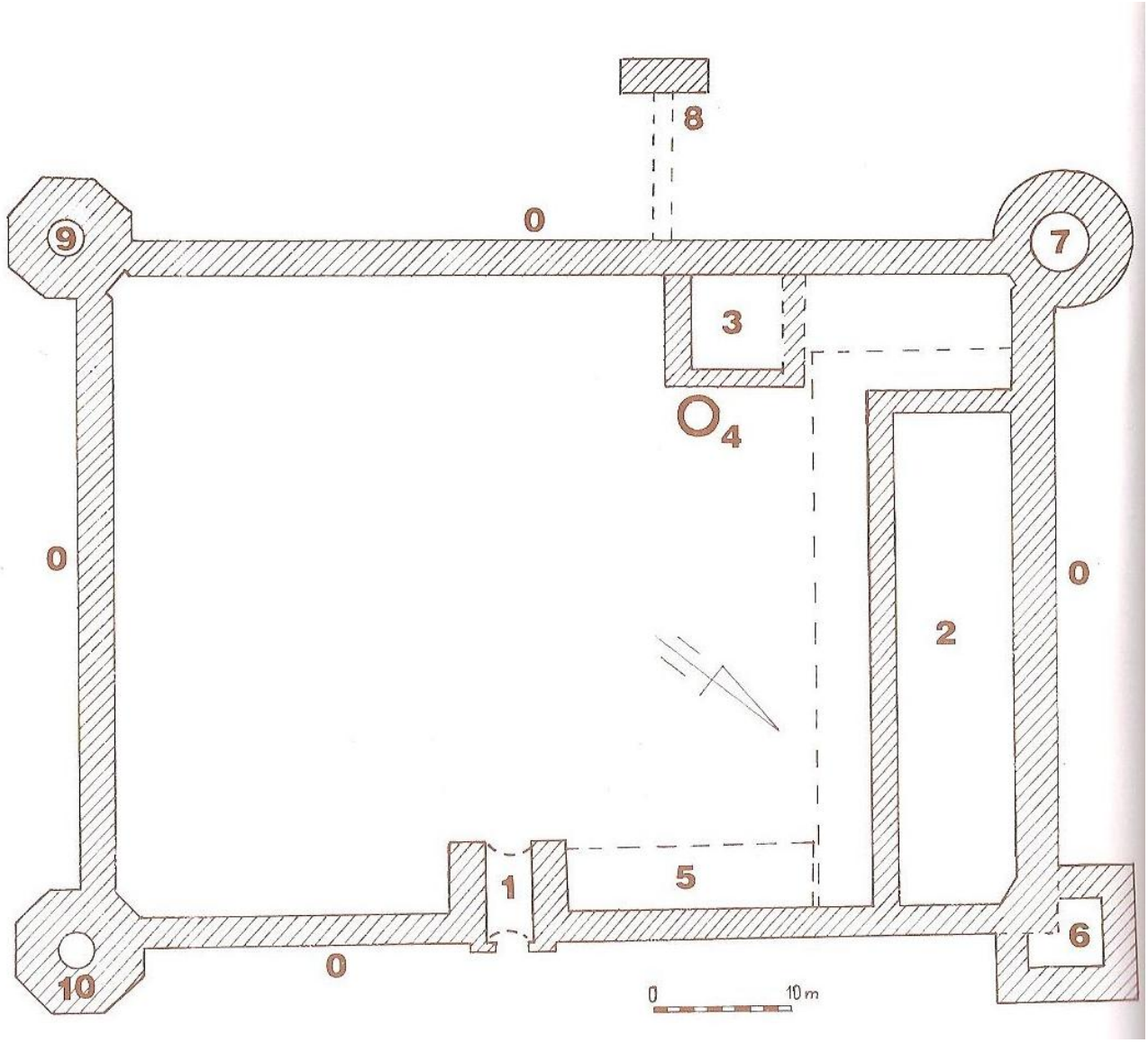
Ilustracja 129: Zamek w Bytowie wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, Die Ordensburgen..., s. 47, Abb. 86.

Do zachodniej części muru przylegała kuchnia, ale w sprawozdaniach archeologicznych, do których miałem dostęp, nie było mowy o odkryciu jej pozostałości. Miałby to być niewielki budyneczek na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 10 m[741]. Brama mogła mieć pierwotnie formę wieży. Wskazuje na to rycina z 1658 r., na której widoczna jest występująca przed lico muru budowla. Gdanisko znajdowało się po zewnętrznej stronie murów od zachodu. Powstało na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 2,5 x 7,25 m[742].

Być może między bramą a domem zamkowym znajdował się dom letni. O jego istnieniu

739S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...*, s. 342-343, przyp. 370.
740A. Pawłowski, *Zamek w Bytowie. Przewodnik...*, s. 29.
741Tamże, s. 32.
742Tamże, s. 40.

informują nas jednak źródła nowożytne[743]. Trudno więc ocenić, czy obiekt ten pochodził z czasów średniowiecznych, ale warto chyba zaznaczyć, że wówczas (początek lat 60. XVI w.) planowano już go wyburzyć, co wskazywałoby jednak na jego wcześniejszą metrykę.

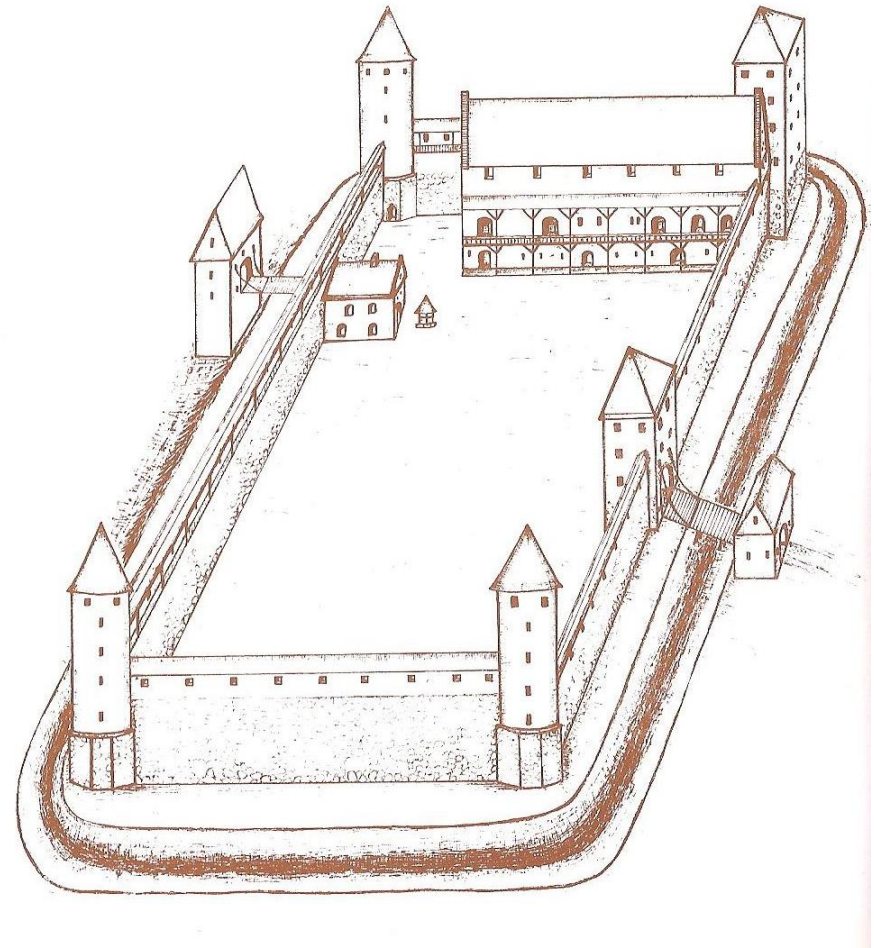
Ilustracja 130: Plan zamku w Bytowie, stan ok. 1405 r. wg A. J. Pawłowski. 0 - mury obronne; 1 - wieża bramna; 2 - dom zamkowy; 3 - kuchnia; 4 - studnia; 5 - wozownia i stajnia; 6 - wieża czworoboczna (prochownia?); 7 - Baszta Młyńska; 8 Gdanisko; Baszta Różana; 10 - Baszta Polna. Za: A. J. Pawłowski, Zamek w Bytowie..., s. 24, ryc. II.

Wraz z budową zamku powstała studnia z kamienną cembrowiną, która w okresie panowania zakonu krzyżackiego była wolnostojąca, a w czasach nowożytnych wkomponowano ją w południowy mur nowopowstałego „Domu Letniego”[744]. Znajdowała się ok. 9 m na wschód od muru zachodniego. Jej średnica była niemal jednakowa na całej głębokości i wynosiła ok. 203 cm. Studnia była eksplorowana dwuetapowo - w trakcie badań prowadzonych przez A. J. Pawłowskiego

743*Wizytacje domen bytowskiej i lęborskiej z XVI wieku,* wstęp i opracowanie. Z. Szultka, B. Wachowiak, Warszawa 2009, s. 95,180.

744A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie*. *Dokumentacja archeologiczno-architektoniczna. Część I...*, s. 17.

w latach 90. XX w., a także w 2013 r. W trakcie ostatnich badań zarejestrowano na głębokości ok. 2,1 m od stropy kamienny stopień, która wg interpretacji badaczy miał być pomocny przy czyszczeniu studni[745].

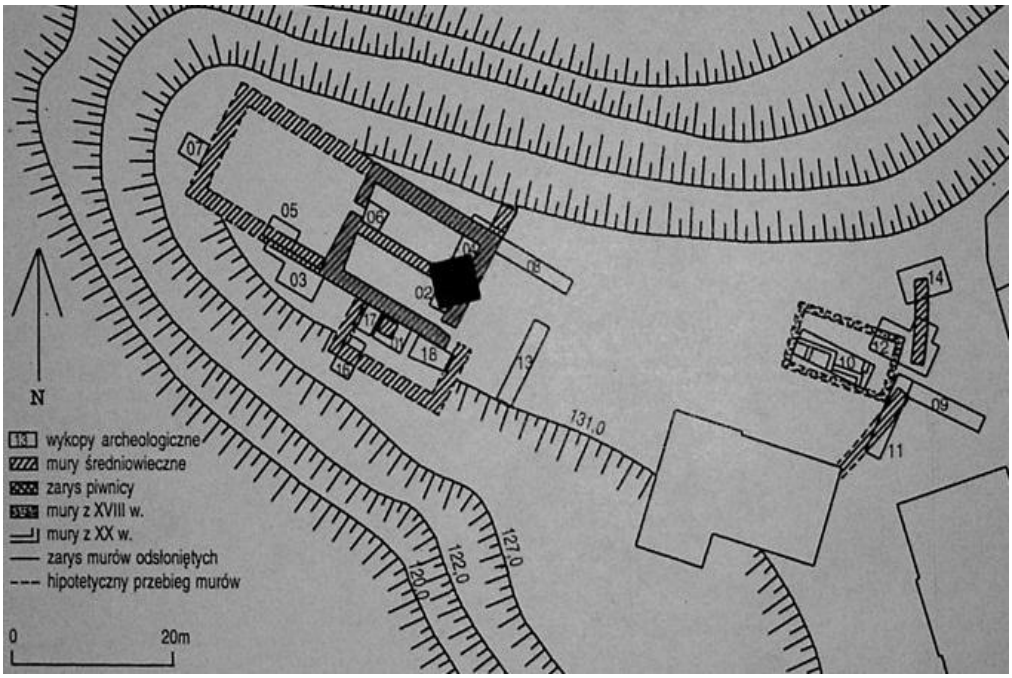
Ilustracja 131: Rekonstrukcja średniowiecznego zamku w Bytowie wg A. J. Pawłowskiego. Za: A. J. Pawłowski, Zamek w Bytowie..., s. 42, ryc. VI.

Warownia w Skarszewach została w znacznym stopniu rozpoznana archeologicznie[746]. Zamek, który powstał tam po 1370 r., w miejscu wcześniejszej wieży mieszkalno-obronnej wzniesionej przez Joannitów, położony był w północno-zachodniej części miasta. Głównym budynkiem w obrębie założenia architektonicznego był murowany dom na rzucie ok. 14 x 36 m. Nie jest znana ilość kondygnacji tego obiektu oraz podziały wewnętrzne. Od strony dziedzińca przylegały do niego dwie prostokątne dobudówki prawdopodobnie o formach wieżowych. Północna

745P. Szczepaniak, *Sprawozdanie z lądowych badań archeologicznych na stanowisku AZP 15-33/74m.1...*; Tenże, *Studnia bytowskiego zamku. Opracowanie archeologiczne...*

746M. Milewska, *Zamek w Skarszewach...*, s. 141-153.

powstała w tym samym czasie co dom zamkowy, a południowa zapewne po 1433 r. (najazd Husytów)[747]. Na panoramie z 1661 r. widoczna jest palisada przy krawędziach wzgórza. Natomiast od strony miasta znajdował się mur wraz z bramą wjazdową.

Ilustracja 132: Zamek w Skarszewach wg M. Milewskiej. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 284.

Dom zamkowy w Pucku miał wymiary ok. 10,5 x 22,5 m z prostokątnym aneksem od wschodu o wymiarach 3,5 x 7,5 m. Obiekt ten składał się z podpiwniczonej głównej partii z

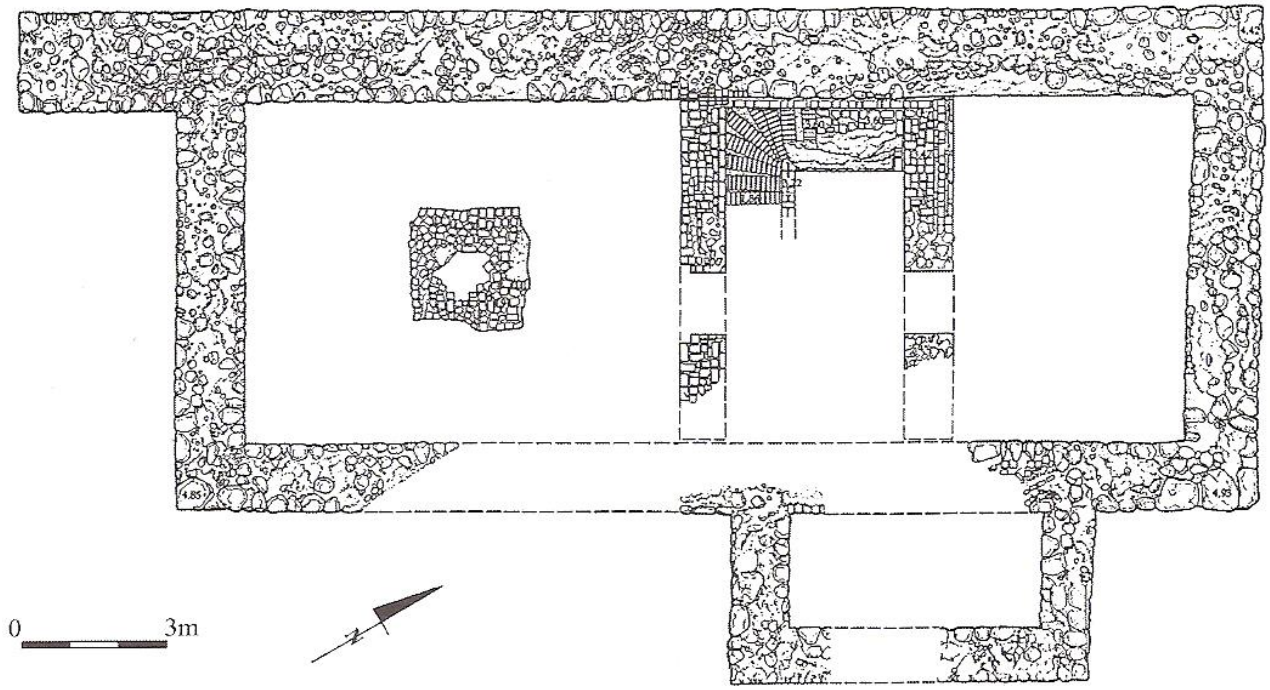

Ilustracja 133: Fundamenty kamienicy krzyżackiej w Pucku, fot. M. Milewska, za: J. Kruppe, M. Milewska, Dzieje zamku..., s. 38, ryc. 14.

centralnie usytuowaną sienią i dwiema piwnicami po obu jej stronach. Aneks był

747Tamże, s. 147.

niepodpiwniczony. W sieni znajdowały się ceglane schody prowadzące na kondygnację przyziemia, a także przejścia do bocznych piwnic. Piwnica południowa była przykryta sklepieniem krzyżowym wspartym na centralnym filarze, a północna i sień posiadały sklepienia kolebkowe[748]. Naziemna partia budynku powstała zapewne z cegieł.

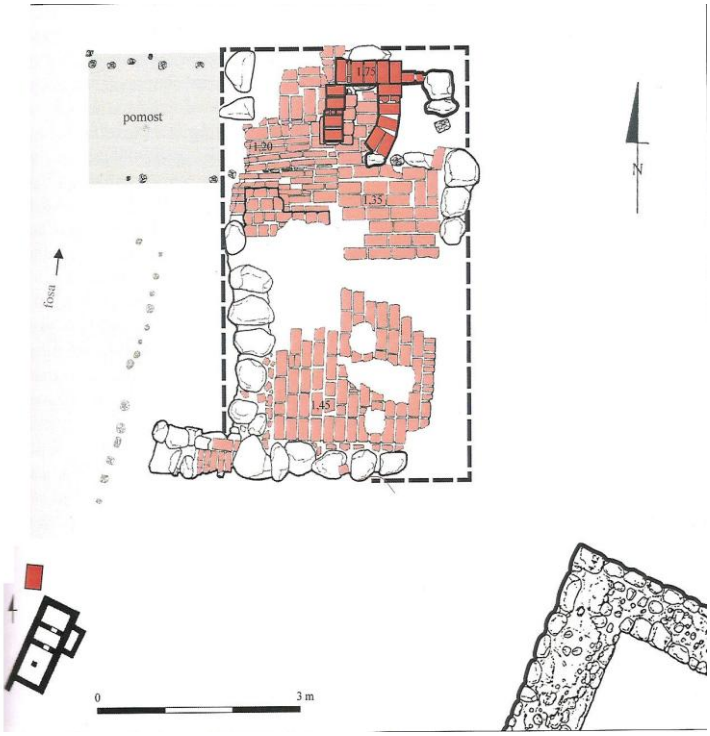

Ilustracja 134: Rzut korony fundamentów kamienicy krzyżackiej w Pucku, rys G. Zborowska. Za: J. Kruppa, M. Milewska, Dzieje zamku..., s. 39, ryc. 15.

Na podstawie odkrytych reliktów i nowożytnych źródeł pisanych J. Kruppe i M. Milewska rekonstruują dom rybickiego jako trójkondygnacyjny podpiwniczony budynek[749]. Na podstawie analogii przyjmują, że najwyższa kondygnacja pełniła funkcje magazynowo-spichrzowe. Łączy się to ze wzmianką o przechowywaniu na zamku żyta i owsa[750]. Wspomniani badacze przyjęli również, że kondygnacje naziemne powtarzały podziały wewnętrzne zarejestrowane na poziomie piwnic. Mielibyśmy wówczas trójpodział zarówno przyziemia jak i piętra budynku (pamiętając o dodatkowych pomieszczeniach, które zapewne znajdowały się w aneksie)[751]. Nie musi to być jednak prawdą, ponieważ przy zastosowaniu lżejszych konstrukcji ścian działowych możliwe byłoby podzielenie przestrzeni na wyższych kondygnacjach w odmienny sposób. Wejście do budynku prowadziło przez aneks. Za aneksem znajdowała się sień, w której umieszczono schody prowadzące zarówno do piwnicy jak i na piętro. Po prawej stronie od wejścia badacze lokalizują

748J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. 38-39.
749Tamże, s. 47.
750DGA, s. 718.
751J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. 47-48.

kuchnię. Potwierdzają to znaleziska przy zachodniej ścianie budynku, w rejonie wspomnianego pomieszczenia, wśród których znajdowało się wiele odpadów kuchennych[752]. Drugie pomieszczenie parteru mogłoby pełnić rolę reprezentacyjną. Być może pomieszczenie, w którym lokalizuje się kuchnię posiadało dodatkowe podziały wewnętrzne. Jeżeli istniała tam dodatkowa izba to mogła służyć jako dormitorium. Pomieszczenia I piętra były zapewne przykryte drewnianymi stropami. Izba w południowej części budynku stanowiła hipotetycznie mieszkanie rybickiego, a pomieszczenie po drugiej stronie sieni należałaby do sekretarza[753]. Na tym poziomie miałaby się znajdować również kaplica, którą lokalizuje się w pomieszczeniu mieszczącym się w aneksie[754]. Należy podkreślić, że zaproponowane przez J. Kruppe i M. Milewską podziały poszczególnych kondygnacji, a także funkcje większości pomieszczeń są jednak hipotetyczne.

Ilustracja 135: Pozostałości budynku łaźni zamkowej w Pucku, rys. G. Zborowska. Za: J. Kruppe, M. Milewska, Dzieje zamku..., s. 51, ryc. 29.

Na terenie zamku znajdował się również wolnostojący budynek, w którym mieściła się prawdopodobnie łaźnia. Znajdowała się ona ok. dwóch metrów od północno-zachodniego narożnika domu. Tuż przy niej przepływał ciek wodny stanowiący jednocześnie zamkową fosę. Był to budynek na rzucie zbliżonym do prostokąta (ok. 3,5 x 6 m). Na kamiennej podwalinie postawiono zapewne drewniane ściany. Podłoga łaźni została wyłożona cegłami kładzionymi na płask. J. Kruppe i M. Milewska podejrzewają, że przestrzeń wewnątrz była podzielona na dwa

752Tamże, s. 48-49.
753Tamże, s. 52.
754Tamże, s. 49-50.

pomieszczenia. W południowym znajdowałaby się izba łaziebna, drugie mogło służyć za rozbieralnię. Zapewne w jej zachodniej ścianie znajdowało się również wyjście ku wodzie. Bezpośrednio przed nim był chyba drewniany pomost, o czym świadczą dwa rzędy pali usytuowanych prostopadle do ścian budynku. Układ nawarstwień kulturowych sugeruje, że łaźnia powstała w tym samym czasie co dom zamkowy[755].

Na terenie założenia mógł się znajdować jeszcze jeden budynek. W latach 30. XV w. źródła wymieniają *gemach,* w którym znajdowała się kuchnia. Zdaniem S. Jóźwiaka i J. Trupinda z pewnością pod tym pojęciem nie krył się budynek „kamienicy starej"[756]. Oznaczałoby to jednak, że istniały zapewne dwie kuchnie, bo przecież zlokalizowane odpady wskazują na jej usytuowanie w głównym domu zamkowym.

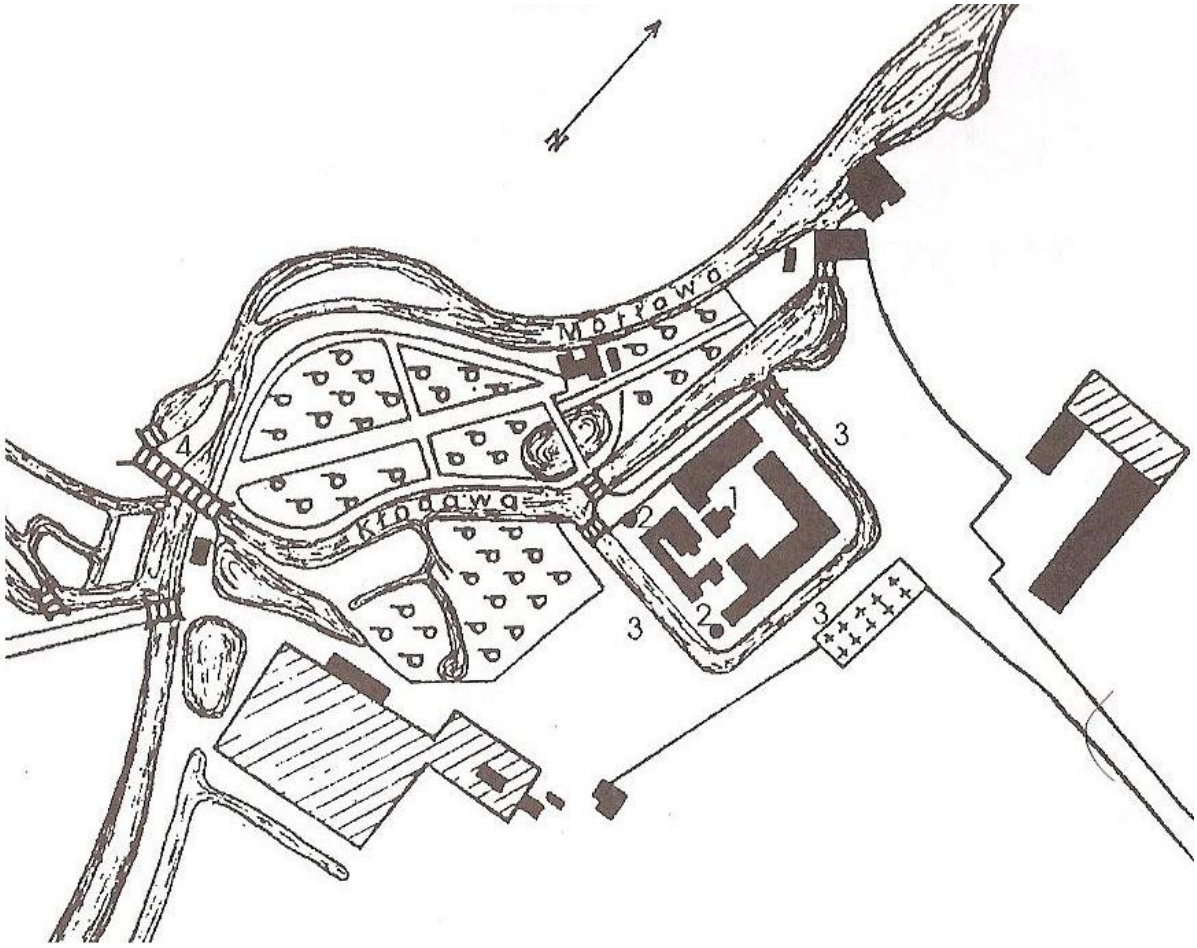
Autorzy badań archeologicznych przyjęli, że widoczna na planie z 1810 r. linia murów od strony miasta oddaje jego przebieg także w czasach krzyżackich. Niemożliwym było otworzenie tam wykopów badawczych ze względu na istniejącą zabudowę. Natomiast od zachodu odsłonięto przedłużenie o kilka metrów poza dom zamkowy jego zachodniej ściany. Świadczy to zapewne o pierwotnym zamyśle wzniesienia od tej strony muru, który połączyłby się z murem miejskim. Przypuszczalnie powstał w pobliżu tego miejsca wjazd na zamek, ale nie wiadomo nic o jego formie. Wychodził on na na wybudowany w XV w. młyn. Nie istniały także mury obronne od strony zatoki i od wschodu (po tej stronie znajdowała się fosa, być może umocniona). Przypuszcza się również, że od strony miasta musiała istnieć brama lub furta w murze zapewniająca łatwiejszą komunikację[757].

Monumentalnie prezentował się zamek w Grabinach-Zameczku. Nie jest znany na dzień dzisiejszy wygląd pierwotnej siedziby tamtejszego wójta. Późniejszy zamek, który powstawał od ok. 1380 do 1409 r. został wybudowany na regularnym planie. Jak wskazują dane w 1381 r. ruszyły prace budowlane, a 3 lata wcześniej rozpoczęto przygotowania. Przy budowie pracował Mikołaj Fellenstein. Hanna Domańska w 1972 r. sporządziła opracowanie dotyczące tego zabytku, ale niestety nie udało mi się do niego dotrzeć. Badania archeologiczne miały miejsce w 1990 r., ale ich skala wydaje się niewystarczająca do sporządzenia rekonstrukcji rozplanowania zabudowy tego założenia[758].

Obwarowania tworzyły duży prostokąt o wymiarach ok. 70 x 80 m. W jego narożach (południowo-zachodnim i południowo-wschodnim) wybudowano dwie cylindryczne baszty. Pierwotnie wjazd na zamek usytuowano od północy, gdzie przerzucono również przez fosę most zwodzony. W średniowieczu, wewnątrz obwodu warownego znajdowały się jedno lub dwa skrzydła

755Tamże, s. 45-46.
756S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 115-116, przyp. 23.
757J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. s.55-56.
758M. Kochanowski, *Krzyżacki dwór...*, s. 85-92.

murowane oraz zapewne zabudowania gospodarcze wzniesione w lżejszej konstrukcji. Budynki murowane zlokalizowano na zachodzie (chyba cała długość tej części obwodu) i na południu (ponad połowa długości tej części obwodu). W skrzydle południowym zachowały się rozległe piwnice oraz sala parteru, która posiada gwiaździste sklepienie wsparte na jednej kolumnie. Źródła wymieniają tutaj również gdanisko[759]. W literaturze można się także spotkać z twierdzeniem, że na terenie zamku znajdowała się wolnostojąca kaplica[760].

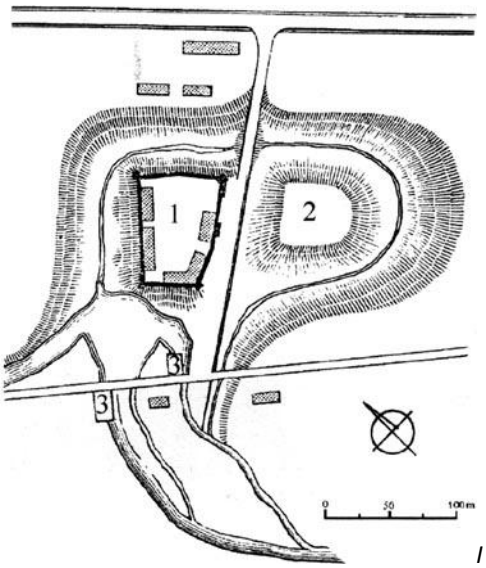
Ilustracja 136: Plan zamku w Grabinach wg K. Skepsgarda, poł. XVIII w. 1 - budynek gotycki, 2 - baszty narożne, 3- fosy, 4 - przepływ Kłodawy nad korytem Motławy. Za: M. Kochanowski, Krzyżacki dwór obronny..., s. 86, ryc. 2.

Podczas badań archeologicznych zadokumentowano mur obwodowy południowy o grubości ok. 2,2 m, a także mur wschodni. Odsłonięto również fundament po wewnętrznej stronie murów. W odległości 4 m od południowego muru obwodowego odsłonięto mur tzw. kuźni[761]. Niedaleko tego miejsca natrafiono na konstrukcje drewniane, które wstępnie zostały uznane za relikty studni[762]. Jednak jej wypełnisko nie posiadało materiału zabytkowego i nie jesteśmy w stanie określić jej

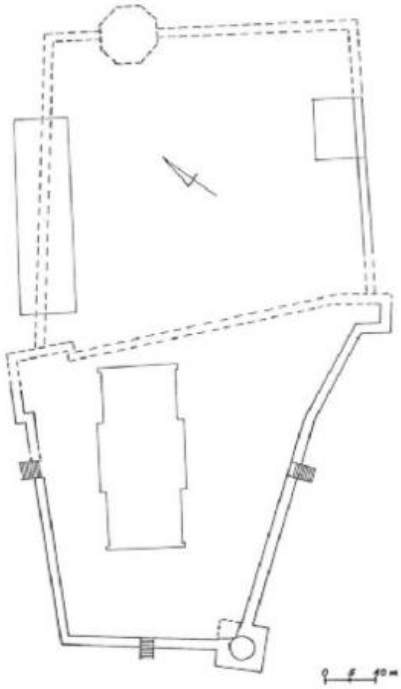
759MT, s. 455-456.
760T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 93;
761M. Kochanowski, *Krzyżacki dwór...*, s. 88.
762Tamże, s. 90.

chronologii. W trakcie badań eksplorowano również wnętrze baszty południowo-wschodniej. Materiał zabytkowy z jej wnętrza pozwolił określić chronologię obiektu na pierwszą ćwierć do połowy XV w[763]. Doskonale pokrywa się to z informacjami pochodzącymi ze źródeł pisanych, a także ze zdaniem T. Torbusa, który na podstawie podobieństw z zamkiem w Bytowie datował to założenie na początek XV wieku[764.]

Zamek Kiszewski był założeniem dwuczłonowym. Został wybudowany na wzniesieniu, a jego główna część zajmowała południowo-wschodnią partię wzgórza. W trakcie badań archeologicznych odkryto relikty piwnic murowanego domu, a także pieca chlebowego[765]. Trudnym zadaniem jest próba rekonstrukcji tej części założenia. W chwili obecnej więcej zapewne mogliby o nim napisać historycy niż archeolodzy. Przedzamcze było nieregularne o wymiarach ok. 43 x 63 x 79 m. W narożnikach obwodu murowanego znajdowały się ukośnie wysunięte wieże. Na terenie zamku znajdował się także *somerhus* wznoszony w 1406 r., ale nie jest znana jego lokalizacja[766].

Ilustracja 137:Plan zamku kiszewskiego. Za: M. Haftka, Zamki krzyżackie w Polsce..., s. 287.

Ilustracja 138: Zamek w Czarnem wg inwentaryzacji z 1960 r., rys. P. Gartkiewicz, J. Widawski. r. Za: Z. Radacki, Średniowieczne zamki..., il. 18.

Źródła informują także o istnieniu danzkeru na terenie założenia zamkowego[767].

Założenie w Czarnem nie było przedmiotem badań archeologicznych, ale jego widoczne

763Tamże
764T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 93.
765J. T. Podgórski, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1978-1979 r.,* „Pomorania Antiqua", t. 11, 1983, s. 226, 231.
766MT, s. 377.
767MT, s. 489.

relikty zostały zinwentaryzowane[768]. Do 1967 r. z reliktów zamku zachował się kamienny mur o wysokości od ok. 3 do 5,5 m. Jego relikty znajdowały się od strony południowej (38 m długości), wschodniej (80 m długości) i zachodniej (60 m długości). Rozebrany w 1961 r. północny odcinek murów miał ok. 75 m długości. W południowo-wschodnim narożniku znajdowały się relikty czworobocznej wieży z cylindrycznym zwieńczeniem. W przeciwnym narożu – północno-zachodnim widoczne były wówczas relikty baszty na rzucie prostokąta, która mogła być otwarta na dziedziniec. Przy północno-wschodnim narożniku znajdowała się fragmentarycznie zachowana brama. Zbigniew Radacki ocenił, że była ona wysunięta przed lico muru obwodowego na 4,8 m[769]. Grubość murów obwodowych wynosiła ok. 2,2 m. Bok baszty południowo-wschodniej wynosił ok. 8 m. Ona również była wysunięta przed lico murów – ok. 3 m po stronie wschodniej i ok. 3,4 m po stronie południowej. Druga baszta „wystawała" przed lico na ok. 2,3 m. Na północ od bramy znajdowały się relikty kamiennego muru o długości ok. 35 m. Był on jednak chyba wtórny, o czym świadczyłby inny rodzaj użytej zaprawy[770]. Zbigniew Radacki stwierdził, że nie wiadomo, gdzie znajdował się główny dom zamkowy[771]. Bernhard Schmid uważał, że ów najważniejszy budynek wybudowano w konstrukcji szachulcowej w południowej części dziedzińca[772]. Przedzamcze powstało prawdopodobnie w okresie wczesnonowożytnym. Inwentarz krzyżacki z 1420 r. wymienia spichlerz na podwórcu[773].

Dwór lub zamek **w** Białym Borze był połączony poprzez system wałów i fos z miastem. Miejscowość ta nie doczekała się nigdy murów, a jedynie murowanych bram[774]. Przypuszczalnie obiekt ten mógł prezentować się pod względem skali i użytych materiałów budowlanych podobnie do założenia w Czarnem. Obydwa obiekty powstały w zbliżonym czasie, na terenie jednego komturstwa i miały zbliżoną rangę.

768W 1960 r. przez P. Gartkiewicza i J. Widawskiego, ale nie dotarłem do tego opracowania. Z. Radacki przytacza je w swoich opracowaniach: *Ruina zamku w Czarnem,* Szczecin 1967, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku; tenże, *Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim. Suplement do monografii z 1976 r,* „Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria" t. II/III, 2005, 2006, z. 2., s. 17-18. Na dokumentację Gartkiewicza i Widawskiego powoływała się także: D. Ptaszyńska, *Zabytki powiatu człuchowskiego,* [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej...,* s. 184, przyp. 7.

769Z. Radacki, *Ruina zamku w Czarnem,* Szczecin 1967, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku, s. 12.

770Tamże, s. 13.

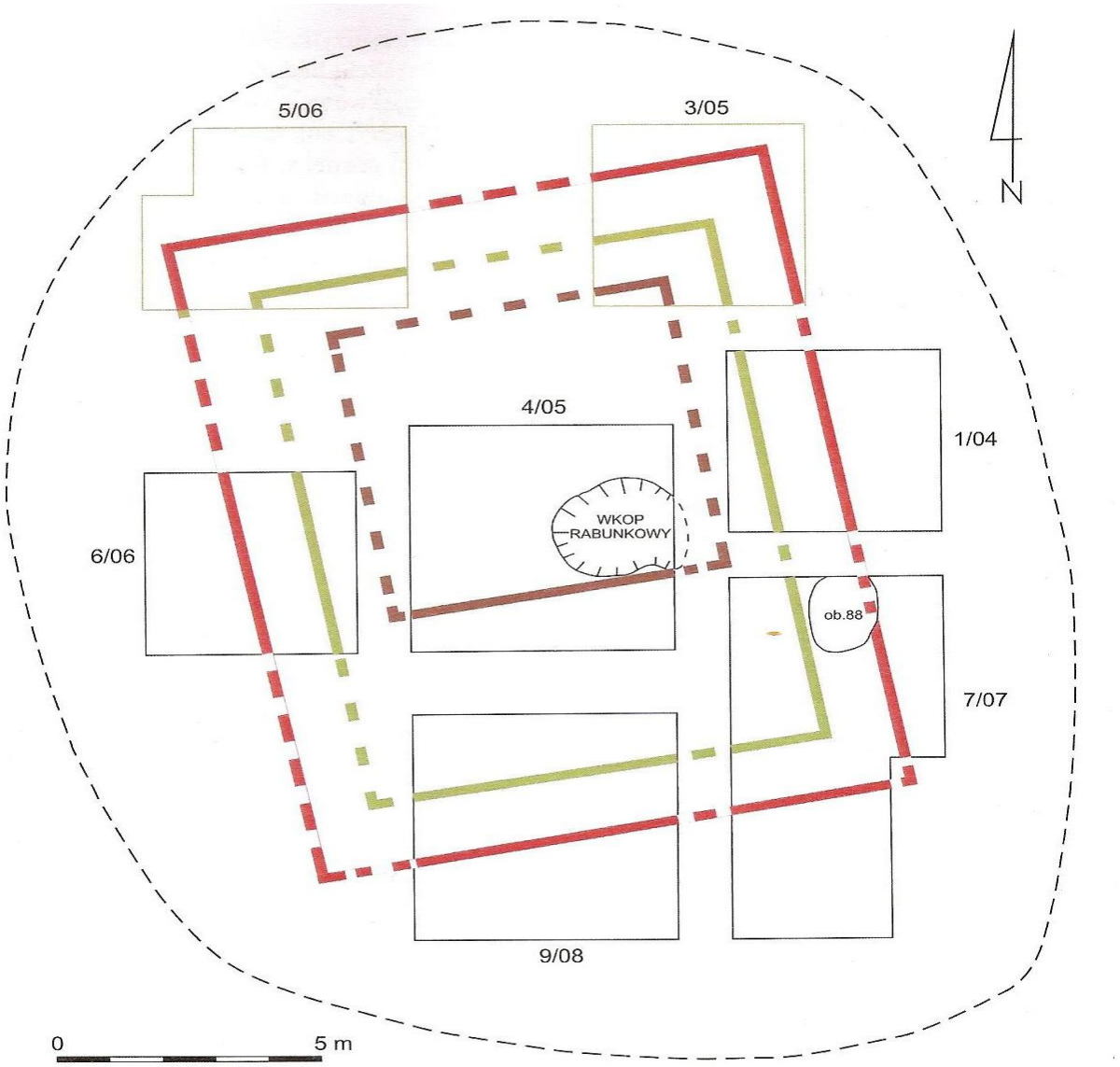
771Z. Radacki, *Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim…*, s. 17.

772B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 1-8.

773DGA, s. 657.

774H. J. Schmitz, *Die Stadt Baldenbork und ihre Geschichte,* Schneidemühl 1932, s. 12.

Siedziba prokuratorów w Pniu była późnym obiektem, o czym wspominałem w rozdziale poruszającym kwestie administracji krzyżackiej. W trakcie badań archeologicznych odsłonięto tam pozostałości piwnicy z jej zasypiskiem, a także relikty słupowej konstrukcji nośnej. Dariusz Poliński dokonał hipotetycznej rekonstrukcji tego budynku. Jego zdaniem w miejscu tym początkowo planowano prawdopodobnie wznieść obiekt murowany, ale w trakcie inwestycji zmieniono koncepcję[775].

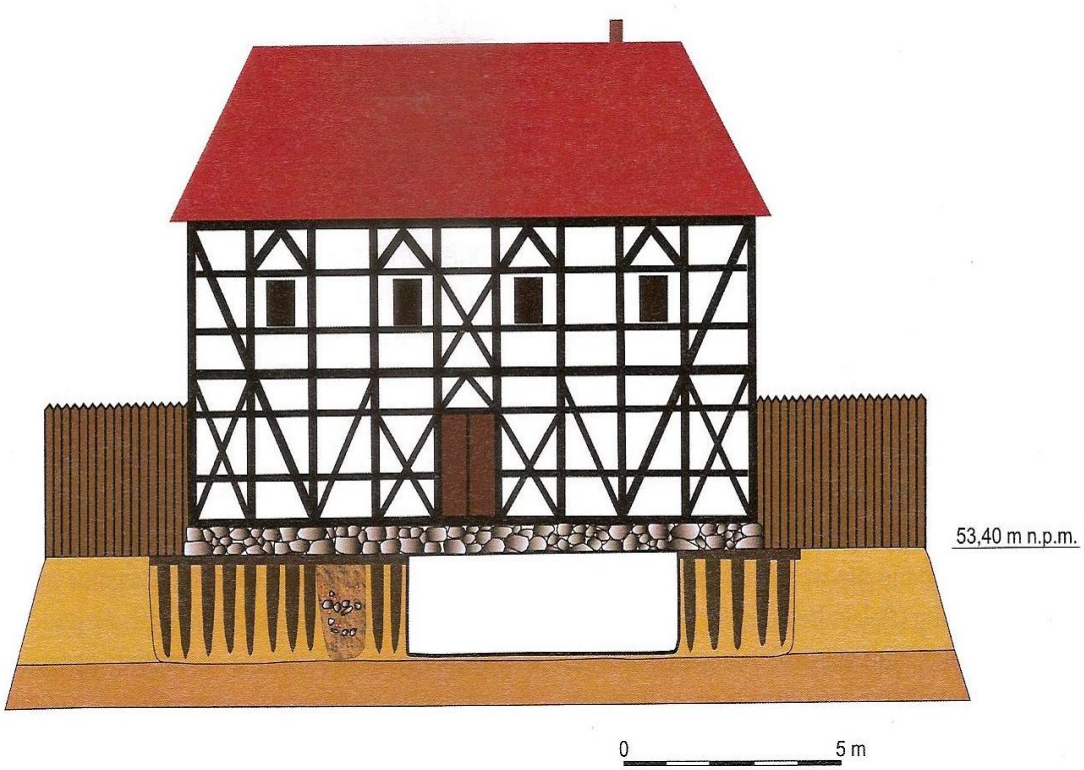

Ilustracja 139: Pień. Rzut układu słupów stabilizujących budowlę na kopcu oraz zasięg piwniy, rys. D. Poliński, oprac. W. Miłek. Za: D. Poliński, Pień..., s. 50, ryc. 17.

Relikty budowli znajdującej się na *plateau* kopca miały rzut prostokąta o wymiarach ok. 10 x 13 m. Do jej wybudowania wykorzystano głównie drewno. Miała ona hipotetycznie dwie kondygnacje nadziemne. Szacowana wysokość budynku od powierzchni *plateau* wynosiła ok. 9, 3 m[776]. Piwnica powstała na rzucie kwadratu o boku od ok. 5,8 do 6,4 m (różnica wynikająca z

775D. Poliński, *Pień...*, s. 168-178.
776Tamże, s. 176.

niejasnej sytuacji stratygraficznej w jednym z wykopów) i znajdowała się bliżej ściany północnej. W wykopach archeologicznych występował rumosz gliniany o znacznej miąższości (od 0,4 do 1,3 m). Może to świadczyć o tym, że ściany kondygnacji naziemnych wzniesiono w konstrukcji szkieletowej. Jej wypełnienie w przypadku omawianej budowli to głównie glina i być może słoma. Glinę wykorzystano prawdopodobnie również do licowania ścian, które dodatkowo były chyba pomalowane na biało[777].

Ilustracja 140: Pień. Próba rekonstrukcji budowli na kopcu wzdłuż jej dłuższej osi, rys. D. Poliński, oprac. W. Miłek. Za: D. Poliński, Pień..., s. 172, ryc. 77.

Ściany piwnicy powstały w konstrukcji zrębowej. Dariusz Poliński przypuszcza, że wejście do tej kondygnacji znajdowało się w podłodze przyziemia, ponieważ układ słupów stabilizujących uniemożliwiał dostęp za pomocą schodów umieszczonych w nasypie kopca, a także dlatego, że jest ona mniejsza w rzucie poziomym od pozostałej części budowli. Wejście do głównej części budowli mogło się znajdować od wschodu, na poziomie przyziemia[778]. W budynku tym znajdowała się zapewne wzmiankowana w źródłach kaplica. Inwentarze wskazują również na istnienie strychu[779].

W trakcie badań nie natrafiono na pozostałości ogrodzenia kopca, ale autor badań stwierdza,

777Tamże, s. 170-174.
778Tamże, s. 174.
779DGA, s. 463.

że musiało ono istnieć w postaci np. częstokołu[780]. Na terenie podgrodzia (na zachód od kopca), który stanowił wcześniej większą część majdanu grodu wczesnośredniowiecznego, zlokalizowano w trakcie prac terenowych jedynie dwa wykopy archeologiczne. Zarejestrowano tam również nawarstwienia późnośredniowieczne, z czego część to pozostałości po destrukcji kopca[781]. Na wschód od głównej części założenia znajdowała się wcześniej osada przygrodowa, a w czasach krzyżackich zapewne folwark. Droga do niego prowadziła prawdopodobnie przez most nad suchą fosą o szerokości co najmniej 6-7 m[782].

Mamy więc w ostatnich latach XIV i początkach XV stulecia dwie różniące się od siebie grupy obiektów. Pierwsza to głównie warownie na wschodzie kraju, a także obiekty w Pucku i być może w Czarnem. Charakteryzowały się niewielkimi domami głównymi (w Czarnem wymaga to weryfikacji archeologicznej), których długość nie przekraczała 30 m. Nie jest to jednak jednolita grupa obiektów, co postaram się wykazać w dalszej części pracy[783]. Do drugiej grupy należy zaliczyć warownie w Grabinach, Bytowie, Starej Kiszewie (?), Nidzicy, Węgorzewie. Ich skala była znacznie większa. One jednak także nie posiadały wystarczająco dużo cech wspólnych, aby móc uznać je za jeden typ architektoniczny.

Wszelkie dotychczasowe obserwacje mają znaczne obciążenie w postaci stanu badań, który w wielu wypadkach nie pozwala na nawet ogólny opis bryły warowni. Do tego dochodzą kwestię związane z problematycznym datowaniem niektórych założeń. Poniżej chciałbym się więc przyjrzeć tym założeniom, których chronologia nie została ustalona w sposób satysfakcjonujący. Można mieć nadzieję, że przyszłe badania terenowe, a może przede wszystkim badania historyków, uściślą czas powstania tych obiektów. Spróbuję także przybliżyć kształt tych budowli, które nie zachowały się do naszych czasów, ani nie były przedmiotem badań archeologicznych.

Jerzy Kruppe stwierdził, że relikty murowane, które odkryto w 2009 r. na terenie jednej z działek przy ul. Zamkowej w Tczewie to bez wątpienia pozostałości po krzyżackim zamku[784]. Natomiast Ryszard Rząd dokonał zestawienia i analizy dotychczasowych badań dotyczących siedziby zakonnej[785]. Pierwszej próby rekonstrukcji tego założenia próbował dokonać jeszcze w XIX w. Richard Petong, chociaż łączył on powstanie murowanego zamku z osobą księcia Sambora II (ok. 1211-1277/78) i usytuował go w północno-wschodnim narożniku Dolnego Miasta[786]. Opinie

780D. Poliński, *Pień...*, s. 174.
781Tamże, s. 64-66.
782Tamże, s. 68.
783Patrz rozdział 8.
784J. Kruppe, *Ekspertyza wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w Tczewie na działce miejskiej nr 418/14 przy ul. Zamkowej,* maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
785R. Rząd, *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz źródłowych materiałów archiwalnych,* Tczew 2012, maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
786R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau,* „Altpreussische Monatschrift", 22 (1885), s. 13-15.

tego badacza były następnie często powtarzane w literaturze w zasadzie do końca XX w.

Warto na początek odnieść się do opublikowanych źródeł pisanych. W inwentarzach można przeczytać o młynie i spichlerzu. Znajdujemy także informacje o przechowywanej broni[787]. W lustracji z 1565 r. czytamy, że „*w murze mieckim jest zamek*"[788]. Informacja ta wskazuje na lokalizację zamku i znajduje potwierdzenie w wynikach badań archeologicznych.

Właśnie w 2009 r. natrafiono na relikty dużej murowanej budowli datowanej przez archeologów na XV w.[789], ale ustalenie bardziej precyzyjnej chronologii tego założenia stwarza problemy[790]. Wyniki tych badań skłoniły znaczną część badaczy do identyfikacji owych reliktów jako zamku krzyżackiego. Odkryte fundamenty (ok. 10-12 x 27 m długości) uznano za fragment północnego skrzydła zamku. W jego wnętrzu znajdowały się przynajmniej dwa główne pomieszczenia. W północnej części działki natrafiono na murowane relikty, które wstępnie zinterpretowano jako pozostałości wieży. Pomimo licznych argumentów przemawiających za identyfikacją odkrytych fundamentów z dawnym krzyżackim zamkiem, nie należy jednak moim zdaniem o tym przesądzać. Koniecznością będzie w przyszłości rozpoznanie zasięgu tego założenia i określenie wówczas skali i rozplanowania pozostałej zabudowy.

Wójtowie tczewscy rezydowali także w dworach lub zamkach w Zajączkowie i Sobowidzu. Pierwszy z nich określany był jako *wohl befestigte*[791]. W 1590 r. zapisano, że znajdował się tam *dom z gruntu murowany i dachówką położony, izbie dwie, pod któremi piwnice sklepione murowane*[792]. Było więc to chyba założenie z jednym murowanym domem i lżejszymi zabudowaniami gospodarczymi. W Sobowidzu miałby się znajdować murowany zamek. Conrad Steinbrecht opisał go jako warownię na powierzchni półwyspu zbliżonej do kwadratu o boku ok. 80 m. Dom zamkowy miałby być szeroki na ok. 12 i długi na ok. 26 m. Przed domem znajdował się kwadratowy dziedziniec o boku ok. 34 m[793]. Zamek w Sobowidzu można zapewne datować na II, albo III ćwierć XIV w., ale nie jestem w chwili obecnej w stanie rozstrzygnąć, kiedy dokładniej został on zbudowany. Do momentu przeprowadzenia badań archeologicznych, to historycy będą w stanie w sposób bardziej precyzyjny wydatować owe założenie.

Już w poprzednim rozdziale poruszyłem kwestię chronologii siedziby prokuratora i folwarku w Mątowach Małych. Wiadomym jest, że tamtejszy folwark funkcjonował, co najmniej, od pierwszej połowy XIV w. Trudniejszym zadaniem jest jednak ustalenie dokładniejszej chronologii

787DGA, s. 719-735.
788*Lustracja województwa pomorskiego 1565,* wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 124.
789M. Jonakowski, *Sprawozdanie wstępne z przeprowadzonych badań wykopaliskowych na obszarze działki nr 418/14 przy ul. Zamkowej w Tczewie,* maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
790Na podstawie danych, które przedstawiłem w rozdziale 4 można się spodziewać, że powstała jednak w II ćwierci XIV w., czy też raczej przed 1364 r.
791G.A. Von Mülverstedt, *Die Beamten...,* s. 60.
792*Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* t. 2, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski , Toruń 1960, s. 60.
793C. Steinbrecht, *Ordensburgen...,* s. 12.

samego budynku murowanego, który w szczątkowej formie dotrwał do naszych czasów. Pewne informacje co do istnienia jakiegoś dworu posiadamy z 1321 r., ale nie ma pewności, że chodzi o fragmentarycznie zachowany budynek, a wręcz możemy się spodziewać, że jest on młodszy[794.] Na początku XV w. miała miejsce rozbudowa (a może budowa nowego?) założenia. Wybudowano wówczas stajnie i oczyszczono fosy[795]. Najpewniej w jednym bardzo długim budynku (ok. 13 x 140 m)[796] znajdowały się pomieszczenia, w których hodowano świnie, bydło i owce. W tym samym budynku była prawdopodobnie kaplica, kuchnia i inne pomieszczenia potrzebne do codziennego funkcjonowania[797].

Wspominałem także o folwarku i dworze w Benowie. W chwili obecnej mogę jedynie stwierdzić, że siedziba leśnego powstała przed 1376 r., kiedy tamtejszy urzędnik został wymieniony w Malborskiej Księdze Urzędów[798]. W Benowie prace archeologiczne przyniosły odsłonięcie reliktów zabudowy, które zostały zinterpretowane jako budynki gospodarcze. Były to pozostałości muru, a także kamienie stanowiące prawdopodobnie podstawę słupów. Dotychczasowy stan badań nie pozwala jednak na rekonstrukcje zabudowy[799].

Wygląd zamku w Laskach znany jest głównie z nowożytnych opisów. Według nich był to podpiwniczony piętrowy budynek, w którym znajdowała się kaplica. Na przeciw niego znajdował się kolejny murowany i podpiwniczony budynek (nazywany „klasztorem"), a gdzieś w pobliżu jeszcze jeden murowany dom. Całość otoczona była murem z bramą. Możemy więc stwierdzić, że znajdowały się tam zapewne: trzy skrzydła murowane, z czego dwa stykały się ze sobą, wewnętrzny dziedziniec i mur obwodowy. Wszystkie skrzydła były podpiwniczone[800]. Otwartym pozostaje pytanie, jak owo założenie zmieniło się od czasów krzyżackich do czasu sporządzenia lustracji, która jest podstawą rekonstrukcji. Dariusz Piasek zasugerował, że kaplica zamkowa w średniowieczu znajdowała się w innym miejscu niż wskazują na to źródła nowożytne. Jego argumentacja mówiąca o nazywaniu drugiego skrzydła mianem „klasztoru", którego opisy wskazują na postępującą dewastacją tego budynku, jest przekonywująca[801]. Można się spodziewać w tym

794W. Długokęcki, *Osadnictwo...,* s. 104.

795*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 4, H. 14, s. 192.

796Więcej o Mątowach Małych: A. Chęć, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych...*, s. 393-401.

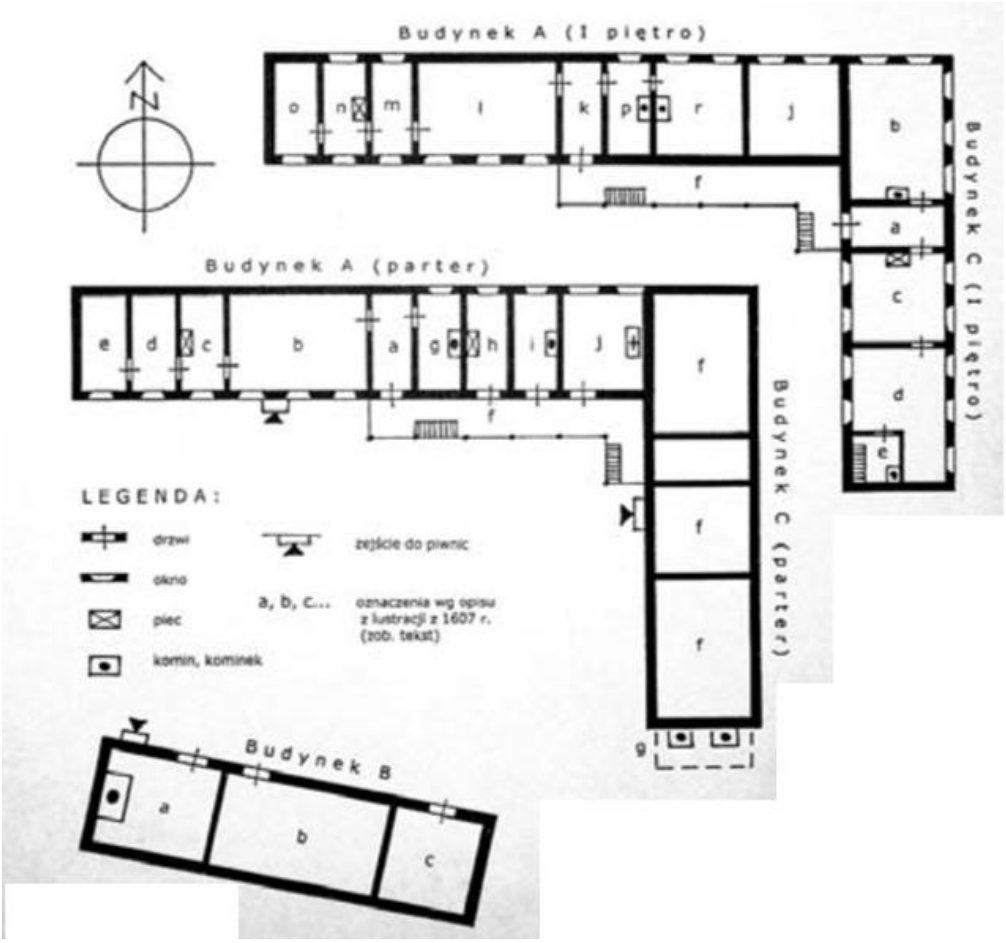
797Tamże.

798MAB, s. 59-63.

799A. Chęć, *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie...,* s. 4-5; tenże, *Folwark i siedziba leśniczego krzyżackiego w Benowie...,* s. 174-176; A. Chęć, P. Janowski, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu – sezony badawcze 2002 i 2003,* [w:] *XIV Sesja Pommorzoznawcza, vol. II od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 355-360.

800*Źródła do dziejów ekonomii malborskiej,* wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, J. Waluszewska, Toruń 1959-1967, t. 1, s. 121-123; t. 2, s. 45, 89; t. 3, s. 34; t. 4, s. 74, 167-168, 205-206, t. 5, s. 80-81 (dalej *Źródła...*); Dariusz Piasek podjął się próby rekonstrukcji założenia właśnie na podstawie źródeł pisanych – *Zamek krzyżacki w Laskach. Próba rekonstrukcji,* „Rocznik Żuławski" 2008, s. 76-79.

801D. Piasek, *Zamek krzyżacki w Laskach...,*s. 76.

Ilustracja 141: Zamek w Laskach w świetle lustracji z 1607 r. wg D. Piaska. Za: D. Piasek, Zamek krzyżacki..., s. 79.

miejscu obiektu wielofazowego, a co za tym idzie do uściślenia datowania konieczne będą badania terenowe. Powstrzymuję się od umiejscowienia początków tego zamku w konkretnym okresie, gdyż nie wiemy, czy w funkcjonujący w pierwszej połowie, a być może nawet pierwszej ćwierci XIV w. obiekt był budowlą murowaną (pamiętajmy też o długim czasie pomiędzy wzmiankowaniem urzędników i samej siedziby), czy też dopiero w późniejszym okresie (ostatnia ćwierć XIV w.?) przekształcono ją w takową.

Istniała także siedziba wójtów w Lidzbarku Welskim**,** jednak nawet nie jest rozstrzygnięta kwestia jej położenia. Być może opisuje ją lustracja z 1664 r., wg której był tam opustoszały i słaby dwór[802]. Pewne hipotezy odnośnie lokalizacji i kształtu tamtejszego obiektu podałem także we wcześniejszej części pracy[803]. Nie wykluczone, że tamtejsi wójtowie nie zawiadywali oddzielną jednostką administracyjną niższego szczebla[804].

O wyglądzie siedziby urzędnika **w** Mirachowie**,** która powstała w III, albo IV ćwierci XIV w., informują nas być może nowożytne lustracje. Nie możemy jednak mieć pewności, że odnoszą się one do zabudowań o genezie krzyżackiej. Według relacji z 1565 r. znajdował się tam drewniany dwór nad jeziorem805. Późniejsze opisy przynoszą więcej informacji. W 1664 r. dwór został scharakteryzowany jako stary i słaby. Dowiadujemy się też, że za nim znajdował się „*skarbiec*

802*Opis 1664...*, s. 67.
803Patrz rozdział 3.
804Patrz rozdział 4.
805*Lustracja 1565...*, s. 84, 219.

podle dworu w sadzie murowany", a dalej browar „*za okopem"*[806]. Natomiast najmłodsza lustracja informuje nas o „*starym zamkowisku",* na którym znajdował się budynek „*z drzewa postawiony, w cegłę murowany, na fundamencie kamiennym murowanym"*. Obok zlokalizowany był browar i piwnica *z „fundamentu cegłą murowana, z sufitem takimże"*[807]. Być może owe fundamenty i piwnice to pozostałości po krzyżackiej siedzibie.

Niewiele wiadomo również o siedzibie krzyżackiej w Międzyłężu. Opis z 1664 r. informuje nas, że istniał tam „*zamek murowany z folwarkiem, który Szwedzi spalili, tylko mury w kwadrat i sklepy spodnie zostały, spichlerz także został, ale spustoszał"*[808].

W Lasowicach Wielkich znajdowała się siedziba prokuratora. W lustracji z 1607 r. odnajdujemy informację o kominie mincarskim[809]. Brak badań terenowych oraz zainteresowania ze strony historyków uniemożliwia w chwili obecnej podanie informacji o wyglądzie tamtejszej siedziby.

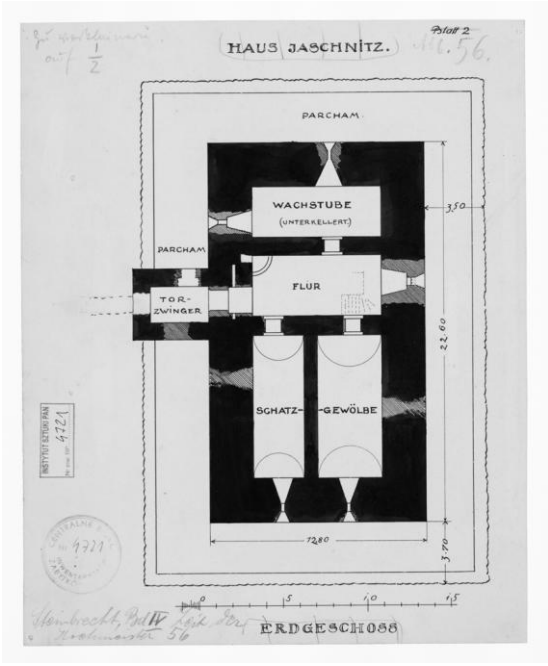
W Mortągu funkcjonował chyba przynajmniej częściowo murowany obiekt. Adolf Boetticher przytoczył opis reliktów piwnic, które odkryto w czasie prac ziemnych w ogrodzie tamtejszej leśniczówki. Ściany odkopanego pomieszczenia były wykonane z dużych, nieobrobionych kamieni. Widoczne były także pozostałości sklepień. Na podłodze znajdowały się małe, glazurowane płytki w kolorach zielonym, żółtym i czarnym. Wspomniany autor przytoczył również relację ówczesnego leśniczego, który twierdził, że mury można było znaleźć jeszcze 300 m za ogrodem[810]. Seweryn Szczepański podaje informacje o cegłach gotyckich odkrytych tam także w trakcie prac remontowych w 2009 r[811]. Marian Biskup omawiając skargi chłopów w komturstwie dzierzgońskim przytacza informacje dotyczące naprawy dachów na oborach i stajniach w folwarku przy dworze rybickiego, a także o zwózce drewna do młyna i kuchni rybickiego[812].

Jeżeli istniał dwór leśnego w Tolkmicku to znajdował się prawdopodobnie poza obwarowaniami miejskimi w miejscu, gdzie później istniały siedziby starościńskie. Według opisu z 1664 r. tamtejszy dwór wznieśli Działyńscy. Był on *częścią w drzewo, częścią w drzewo i cegłę.* Natomiast z czasów krzyżackich miały pochodzić mury miejskie i młyn[813]. Należałoby więc rozstrzygnąć kwestię, czy przynajmniej część zabudowań dworskich posiadała krzyżacką genezę?

Ciekawych informacji dotyczących siedziby rybickiego w Skowronkach na Mierzei

806*Opis 1664...,* s. 375.
807*Lustracja województw Prus Królewskich 1765,* t. 1, cz. 1, wyd. J. Dygdała, Toruń 2000, s. 93-98.
808*Opis 1664...,* s. 325.
809*Źródła...,* t. 1, s. 124.
810*BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 3, s. 15.
811S. Szczepański, „*Wykopaliska" w ...,* s. 243.
812M. Biskup, *Powinności pańszczyźniane chłopów w Prusach krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku,* „Przegląd Historyczny", t. 53, z. 3, 1962, s. 421.
813*Opis 1664...,* s. 423.

Wiślanej dostarcza lektura pracy F. Mamuszki oraz artykuł Traugott Müllera sprzed blisko 100 lat[814]. W połowie XIX w. sztorm miał tam odsłonić resztki zabudowań dworskich. Podczas prac, które wówczas rozpoczęto zostały odsłonięte relikty murowanej piwnicy. W wyniku kolejnego sztormu w 1914 r. wyłonił się podobno mur grubości 0,5 i wysokości 4,5 m.

Ilustracja 142: Rzut zamku w Nowym Jasieńcu wg C. Steinbrecht. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

Niewiele jesteśmy w stanie powiedzieć o formie siedziby prokuratora w Wielbarku. Być może w swojej ostatniej średniowiecznej fazie było to założenie posiadające elementy murowane. Ich pozostałością miałyby być istniejące do połowy XX w. kolebkowo sklepione piwnice[815]. Jedynie hipotetycznie uważa się, że w pierwszej połowie XIV w. istniało tutaj założenie drewniano-ziemne, a w drugiej powstała tutaj warownia murowana.

Nie ma pewności odnośnie datowania początku budowy zamku w Nowym Jasińcu. Nie można wykluczyć, że rozpoczęto ją jeszcze przed panowaniem krzyżackim na tym terenie, a w ciągu XIV w. i później obiekt ten rozbudowano[816]. Być może wyjaśniłyby to badania historyków. Dom zamkowy powstał na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 12,8 x 22,6 m i był podpiwniczony. Ściany tej budowli do wysokości ok. 5,3 m wykonano z kamieni, a wyżej z cegły. Do jego zachodniej elewacji przylegała mała kwadratowa przybudówka, która zajęła całą szerokość międzymurza. Obiekt ten został otoczony niskim murem obronnym. Międzymurze miało szerokość ok. 3,5 do 4 m. Od zachodu znajdowało się przedzamcze. Oddzielała je od reszty założenia fosa szeroka na ok. 15 m.

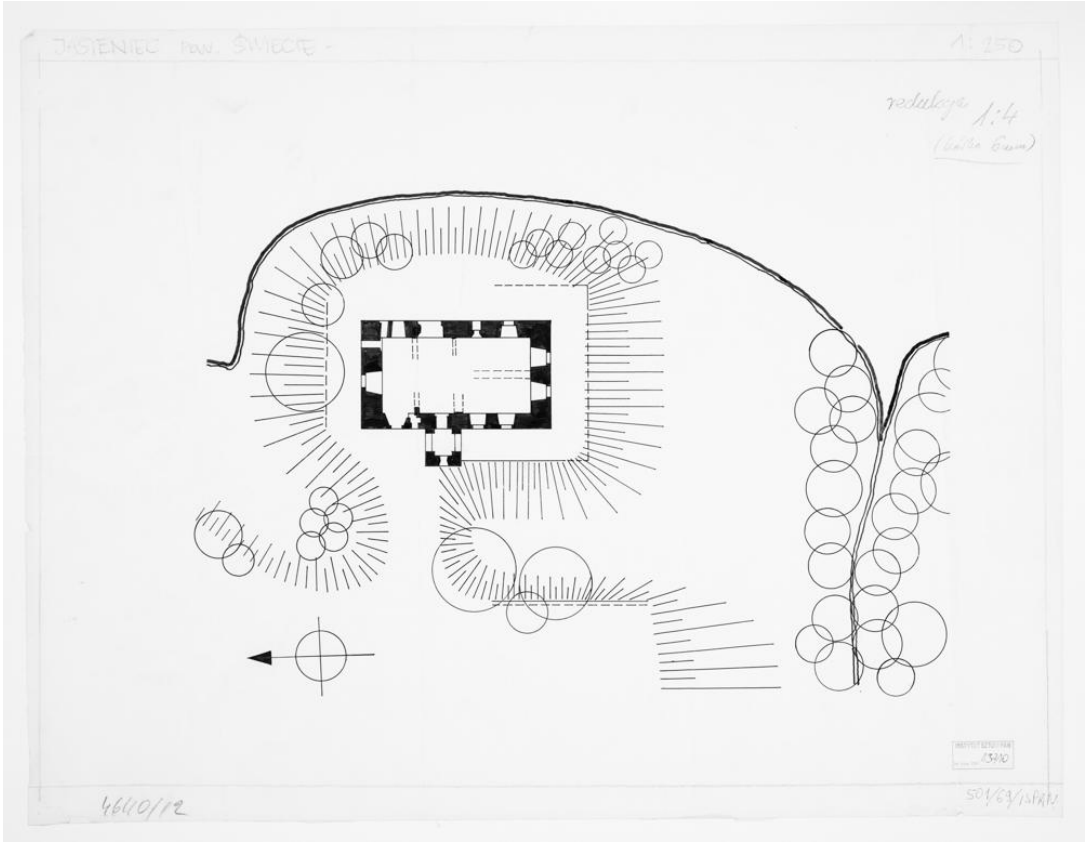
814F. Mamuszka, *Elbląg i okolice...*, s. 211-214; T. Müller, *Der Ordenshof Vogelsang (Frische Nehrang),* „Elbinger Jahrbuch", Bd. 1, 1919/1920, s. 215-234.

815G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 273.

816Z. Nawrocki, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie...*, s. 99.

Wyniesienie, na którym obecnie znajdują się ruiny zamku, było pierwotnie wyspą połączoną z lądem prawdopodobnie groblą lub mostem. W trakcie badań podwodnych nie odkryto żadnych konstrukcji drewnianych związanych z funkcjonowaniem zamku[817].

Zbigniew Nawrocki wyodrębnił cztery etapy budowy zamku[818]. W pierwszym powstał budynek kamienny, piętrowy z poprzeczną ścianą działową. Był on otoczony murem. Kamienie pochodzące z tego etapu były układane starannie w czytelne warstwy. Obiekt ten został częściowo zniszczony. Przy jego odbudowie nie przestrzegano już warstwowego układu kamieni. W tym

Ilustracja 143: Rzut zamku w Nowym Jasieńcu. Za: Katalog planów, pomiarów..., t. VI. Płyta CD.

etapie wprowadzono cegłę. Wykonano także nowe otwory okienne. Powstał wówczas budynek dwukondygnacyjny. Zdaniem cytowanego badacza wejście do zamku znajdowało się najprawdopodobniej w miejscu, w którym później dostawiono dobudówkę. Trzeci etap łączy się z rozbudową i zmianą formy budynku. Usunięto wówczas wcześniejszy podział kondygnacji, podwyższono mury, założono sklepienia w piwnicach i w południowo-zachodnim pomieszczeniu parteru. Wypruto nowe, duże otwory okienne. W górnej części budynku w grubości murów utworzono ganek obronny z okienkami strzelniczymi. W tym etapie wzniesiono także kwadratową

817W. Chudziak, R. Kaźmierczak, J. Niegowski, *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w Jeziorze Zamkowym, pow. bydgoski, woj. kujawsko-pomorskie,* Toruń 2008, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

818Z. Nawrocki, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Komunikaty...*, s. 30-31; tenże, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie...*, s. 97-98.

dobudówkę pełniącą funkcję „wieży flankującej". Klatkę schodową umieszczono w narożu północno-wschodnim domu zamkowego. Te działania budowlane Z. Nawrocki datuje na czas ok. 1392 r. W XV w. zamek palił się przynajmniej dwukrotnie (w trakcie badań archeologicznych zarejestrowano warstwę spalenizny), a co za tym idzie podejmowano także prace remontowe[819].

Czwarty etap został zrekonstruowany głównie na podstawie opisu z 1565 r.[820]. Conrad Steinbrecht dokonał rekonstrukcji graficznej wyglądu zamku z tego okresu, ale nie jest ona pozbawiona błędów. Dom uzyskał wówczas jeszcze bardziej wertykalny charakter. Stał się czterokondygnacyjny. Zdaniem autora badań architektonicznych nastąpiło to jednak już w czasach starosty jasinieckiego Jana Kościeleckiego[821].

W trakcie badań archeologicznych zarejestrowano relikty innych konstrukcji ceglano-kamiennych. Okazało się także, że wieżę bramną wzniesiono prawdopodobnie w I połowie XV w. W jej wnętrzu znajdowało się jedno pomieszczenie z drewnianą podłogą. Tuż przy południowej ścianie bramy zlokalizowano skupisko kamieni określone w sprawozdaniu mianem „stopnia". Prostopadle do zachodniej ściany domu zamkowego przylegała ustrój budowlany, który wstępnie zinterpretowano jako przyporę. Składały się na nią kamienie granitowe łączone zaprawą. Była ona zachowana jedynie w dolnej partii[822].

W odległości ok. 3,2 m na zachód od wieży bramnej odsłonięto relikty drewnianego mostu. Były to fragmenty drewnianych słupów. Pobrano z nich próbki do badań C14, ale nie znam jeszcze ich wyników[823].

Badania w zachodniej i wschodniej piwnicy wykazały, że pierwotnie stanowiły one jedno pomieszczenie z ceglaną posadzką. Strop tego pomieszczenia był wówczas drewniany. W późniejszym czasie (przejęcie zamku przez Krzyżaków?) podzielono to pomieszczenie na dwie części. W piwnicach ułożono wówczas kamienny bruk i założono sklepienia kolebkowe[824].

819Tenże, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie...*, s. 97-98.
820*Lustracja 1565...*, s. 119, 120.
821Z. Nawrocki, *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie...*, s. 99-100.
822R. Grochowski, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu (stanowisko nr 1). Sezon badawczy 2006...*
823Tamże.
824Tenże, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu stanowisko nr 1 gm. Koronowo. Sezon badawczy 2010...*

Ilustracja 144: Nowy Jasiniec. Kamienny bruk we wschodniej piwnicy zamku, fot. R. Grochowski. Za: Dokumentacja z badań 2006 r. z archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

Pomiędzy wschodnim murem oporowym, a brzegiem jeziora zarejestrowano kamienną ławę o szerokości ok. 2,1 m. Była ona dostawiona do wyżej wymienionego muru. Zdaniem autora badań archeologicznych zwiększała ona statykę muru i chroniła go przed podmywaniem przez wody jeziora. Przed ławą odsłonięto silnie zniszczone relikty konstrukcji ceglanych o nieznanym przeznaczeniu[825].

Jedynie hipotetycznie przyjmuje się, że zamek w Miłakowie powstał w II ćwierci XIV w. Pod uwagę bierze się tutaj zazwyczaj fakt, że po raz pierwszy został on wymieniony w źródłach w 1354 r. oraz, że miasto lokowano w 1335 r. Z podobną niepewnością funkcjonuje twierdzenie, że składały się na niego trzy murowane skrzydła i dwie narożne wieże. Północno-zachodnia wieża miałaby powstać na rzucie czworokąta i była chyba pięciokondygnacyjna[826]. Wygląd zamku rekonstruuje się jednak na podstawie nowożytnych źródeł ikonograficznych i trudno ocenić jak to założenie prezentowało się wcześniej. Należy również wziąć pod uwagę fakt, że plany J. Guisego niekiedy były weryfikowane negatywnie.

825Tenże, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu w sezonie badawczym 2007,* Bydgoszcz 2007, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

826M. Kałamajska Saeed , *„Album Dewitza" - nieznane źródło ikonograficzne z połowy XVIII w.,* [w:] *Sztuka pobrzeża Bałtyku, Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976,* Warszawa 1978, s. 362.

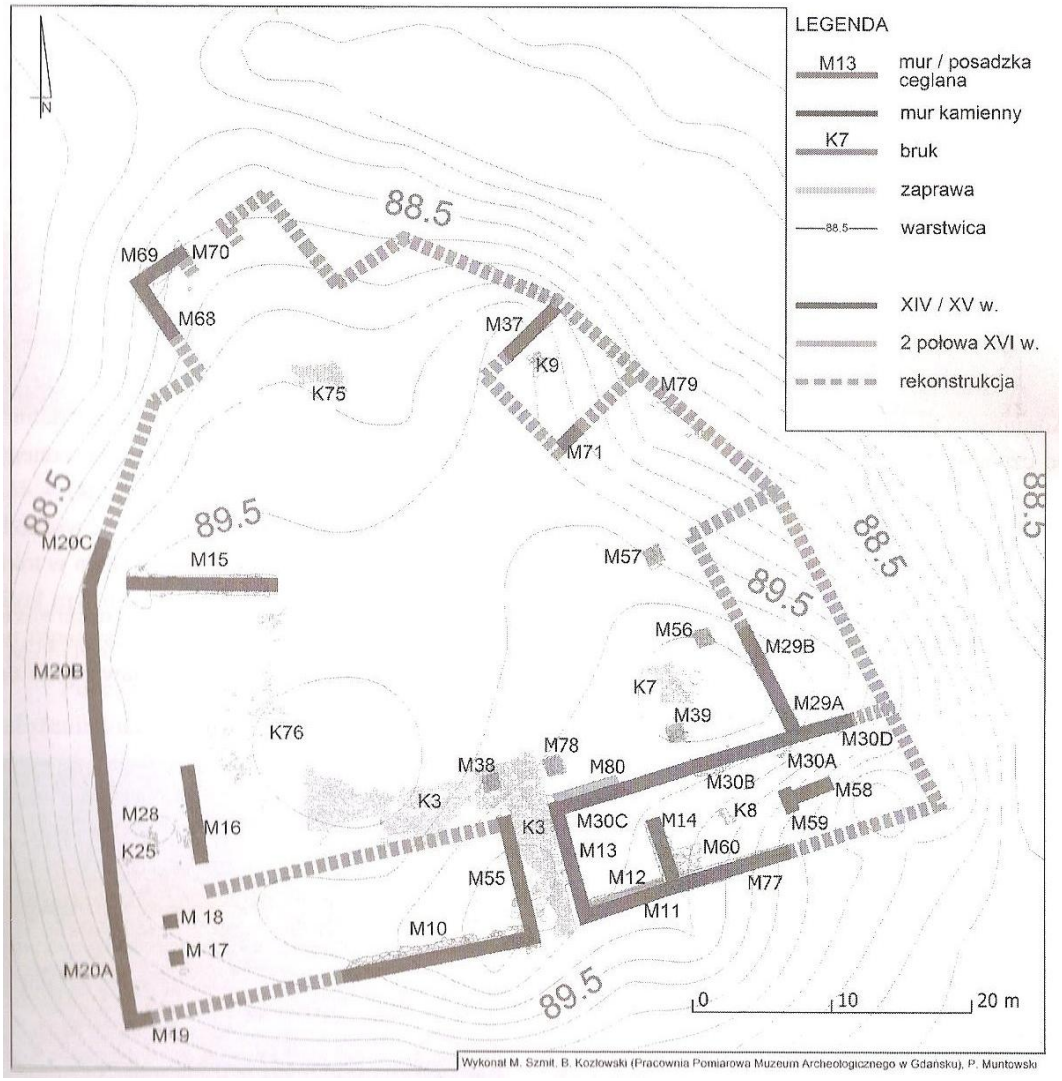
Zamek w Osieku był niewielkim założeniem na nieregularnym rzucie, co wynikało z warunków topograficznych. Do niedawna główny opis i plan zamku pochodziły z pracy J. Heisego, ale został on skorygowany i uzupełniony dzięki badaniom archeologicznycm[827]. Inwentarze krzyżackie informują nas o istnieniu tam kaplicy, kuchni, spiżarni, piwnicy i zbrojowni[828]. Zamek był zapewne rozbudowywany, albo naprawiany w XV w., o czym świadczy wzmianka o wypłacie dla strycharza z 1438 r.[829]. Zapewne początki tego obiektu należy umiejscowić po połowie XIV w., ale trudno doprecyzować to datowanie przy obecnym stanie badań terenowych i nikłym zainteresowaniem ze strony historyków.

Ilustracja 145: Zamek w Osieku, za: BKD der Provinz Westpreussen, Bd. 1, H. 3, s. 191, Abb. 24.

Mury skrzydła zachodniego zachowały się jedynie w partii fundamentowej. Po konstrukcjach skrzydła wschodniego pozostały ślady jedynie w postaci wkopów rozbiórkowych. Ciąg murów obu skrzydeł załamywał się w kierunku północnym. Budynki te zamykały tym sposobem obwód w nieregularną podkowę. Najlepiej zachowały się mury skrzydła południowego. Fragmentarycznie znajdują się one ponad powierzchnią gruntu i widoczny jest w nich otwór okienny lub strzelniczy. Na dziedziniec prowadziły dwie usytuowane naprzeciwko siebie bramy. Mury tworzące bramę północną zostały wysunięte przed lico obwodu warownego[830]. Budynek bramny mógł mieć w tym miejscu formę wieży.

827*BKD der Provinz Westpreussen*, Bd. 1, H. 3, s. 189-191; P. Muntowski, *Architektura zamku...*, s. 243-261.
828DGA, s. 593.
829DGA, s. 593.
830P. Muntowski, *Architektura zamku...*, s. 250-251.

Ilustracja 146: Osiek. Relikty architektury odsłonięte w trakcie badań archeologicznych w 2009 r., rys. M. Szmit, B. Kozłowski, P. Muntowski. Za: P. Muntowski, Architektura zamku krzyżackiego..., s. 249, ryc. 2.

Wschodnia część skrzydła południowego nie powstała w ciągu jednej akcji budowlanej. W tym skrzydle znalazł się drugi przejazd bramny. W ścianie znajdującej się po prawej stronie od wjazdu, czyli zachodniej ścianie wschodniej partii skrzydła południowego mieściło się wejście do pomieszczenia dolnej kondygnacji[831]. Budynek ten był przynajmniej częściowo podpiwniczony. Świadczy o tym mur z zachowaną płaszczyzną wspierającą sklepienie kolebkowe, który odkryto we wschodniej części skrzydła. Autor artykułu dotyczącego badań archeologicznych, nie wykluczył także istnienia tego typu pomieszczeń w partii południowo-zachodniej, ponieważ natrafiono tam na relikty filarów ceglanych[832].

Nieopodal północnego przejazdu bramnego, we wschodniej partii założenia odsłonięto relikty niewielkiego budynku murowanego. Odkryte relikty to prawdopodobnie pozostałości

831Tamże, s. 252.
832Tamże, s. 255.

niewielkiej wieży[833].

Główne pomieszczenia zamkowe mieściły się w południowym skrzydle. W trakcie badań archeologicznych odsłonięto także relikty obiektów murowanych we wschodniej i zachodniej partii zamku, ale stopień ich zachowania nie pozwala na odtworzenie kształtu tych budynków[834].

Prawdopodobnie murowany dwór, czy też zamek krzyżacki funkcjonował w Stradunach. Powstał on być może dopiero w ostatniej ćwierci XV w. Robert Klimek wykorzystując skromne informacje z literatury, dokumenty archiwalne oraz wyniki prospekcji terenowej napisał o nim krótki artykuł. Obiekt ten znajdował się nad prawym brzegiem rzeki Ełk, naprzeciwko kościoła. Jego kształt był zbliżony do kwadratu o bokach ok. 32 x 33 m. Ta niewielka warownia miała być otoczona ze wszystkich stron wodą. Do dnia dzisiejszego są widoczne w terenie fosy o szerokości od 3 do 5 m. W centralnej części założenia znajduje się niewielki kopiec (obecnie ok. 0,5 m wysokości), na którym występują liczne fragmenty cegieł[835]. Taki opis sugeruje istnienie obiektu z obwodem warownym, być może w postaci muru, a może jedynie wałów i fos oraz centralnie umieszczonym budynkiem na kopcu (murowanym lub nie).

Powyższe zestawienie obiektów o nieokreślonej dokładnie chronologii, a także często nierozpoznanej morfologii informuje nas jak wiele jest jeszcze do zrobienia w tej kwestii, zarówno ze strony archeologów, jak i historyków.

833Tamże, s. 252.
834Tamże, s. 254.
835R. Klimek, *Przyczynek do dziejów zamku w Stradunach,* „Masovia”, t. 12, 2009, s. 9-20.

6. Sposoby wznoszenia siedzib urzędniczych

Ponad 40 lat temu została opublikowana praca M. Arszyńskiego o technikach i organizacji budownictwa ceglanego w Prusach krzyżackich[836]. Jej autor wracał jeszcze do tego zagadnienia w ostatniej dekadzie XX stulecia oraz ostatnim czasie[837]. Niedawno także S. Jóźwiak i J. Trupinda wykazali, że również źródła pisane kryją informacje na ten temat[838]. Także badania wykopaliskowe mogą w znakomity sposób uzupełniać źródła pisane, co udowodnił niedawno B. Wasik w swoim doktoracie (jest to chyba najlepsza praca ostatnich lat, pokazująca jak metody archeologiczno-architektoniczne mogą być użyteczne przy badaniu sposobów i etapów wznoszenia budowli murowanych)[839]. Pamiętajmy jednak, że zasady prowadzenia tego typu badań archeologicznych mają już swoją tradycję[840]. Należy podkreślić, że metody stosowane przez archeologów, historyków architektury i historyków znakomicie się w tym kontekście uzupełniają. Ci pierwsi mogą szczególnie wiele powiedzieć na temat prac ziemnych, ale nie tylko. Historycy architektury i sztuki skupiają się głównie na analizie murów, natomiast historycy mogą na podstawie źródeł pisanych podjąć próbę rekonstrukcji m.in. organizacji tego rodzaju inwestycji. Oczywiście, w każdym wypadku, możliwości poznawcze są ograniczone bazą źródłową, stopniem zachowania danego obiektu, czy też przebudowami, które miały miejsce na przestrzeni wieków.

W średniowieczu nie sformułowano teoretycznych zasad architektury. Funkcjonowały jednak nadal teksty starożytnych teoretyków takich jak np. Witruwiusz. Nie miały one jednak chyba zbyt dużego oddziaływania, szczególnie w późniejszych okresach średniowiecza. Stanowiły

836M. Arszyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV wieku i pierwszej połowie XV w.*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu", t. 9, Warszawa 1970. Uczony ten wcześniej wygłosił referat na ten temat, który również został opublikowany: tenże, *Problematyka techniczna budownictwa średniowiecznego Polski Północnej na przełomie XIV i XV w.,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1968, s. 95-121.

837Tenże, *Budownictwo warowne...*; tenże, *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanego w Prusach w kontekście europejskim,* Malbork 2016.

838S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Uwagi na temat sposobu...,* s. 201-229.

839B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...,* s.39-218; także: B. Wasik, M. Wiewióra, *Castle building techniques in the Teutonic Order's State in Prussia based on examples of selected convent houses in the Chełmno Land, in the light of recent studies,* „Castellogica Bohemica", 15, 2015, s. 74-93.

840Metody te zostały ujęte w skrypcie autorstwa L. Kajzera: *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych,* Łódź 1984; oprócz tego opracowania warto wspomnieć o: J. Dubikajtis, *Z problematyki datowania zabytkowych obiektów architektury murowanej w badaniach archeologicznych,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici", Archeologia XIII, 1990, s. 63-72; w 1999 r. powstał także oddzielny tom dotyczący metodyki takich badań: *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych,* red. Z. Kobyliński, Warszawa 1999; w kontekście sposobów wznoszenia średniowiecznych zamków patrz także: T. Poklewski-Koziełł, *Jak budowano zamek w średniowieczu. Spostrzeżenia archeologa,* [w:] T. Poklewski-Koziełł, *Studia o zamkach średniowiecznych,* opr. J. Maik, M. Żemigała, Warszawa 2012, s. 111-119

wówczas jedynie źródło ogólnych wskazówek[841]. Nie poruszając kwestii przyczyn takiego stanu rzeczy, powtórzę jedynie za literaturą przedmiotu, że w Prusach krzyżackich mogła funkcjonować jakaś podstawa teoretyczna architektury zamkowej, ale stosowana głównie wobec zamków konwentualnych (wskazuje na to jednorodność ich formy). Nie zachowały się jednak żadne źródła pisane mówiące o tym „jak budować zamki"[842].

Pokrótce pragnę się odnieść do etapu projektowego powstawania warowni. Przez wiele lat bezdyskusyjnie przyjmowano, że zamki krzyżackie budowano w oparciu o wcześniejsze plany „na papierze"[843]. Nieco inaczej widzi to zagadnienie K. Pospieszny, który twierdzi, że powstawały one w oparciu o przestrzenne modele wykonane z nietrwałych materiałów jak np. wosk[844]. Obie koncepcje skrytykowali niedawno S. Jóźwiak i J. Trupinda. Ich zdaniem źródło, na które powoływali się zarówno M. Arszyński jak i K. Pospieszny, będące wcześniej cytowane przez Käthe Clasen-Sandt[845], wskazuje na istnienie bardzo ogólnych informacji dotyczących zarysu murów, a nie szczegółowy projekt założenia[846]. Zakwestionowali tym samym pogląd o zamawianiu przez władze zakonu rysunków, bądź też woskowych modeli przedstawiających przyszłe budowle, twierdząc, że zapewne ewentualne plany odnosiły się jedynie do wysokości murów i wież, czyli były bardzo ogólne. Ich zdaniem, na początkowym etapie projektowania kwestie bardziej szczegółowe jak wielkość i rozplanowanie pomieszczeń nie były brane pod uwagę[847]. Wszystkie te uwagi odnoszą się głównie do budowy zamku w Ragnecie. Pojawia się więc pytanie, czy było to standardowe działanie przy wznoszeniu pozostałych warowni krzyżackich i czy można przyjąć taką generalizację? Sławomir Jóźwiak i J. Trupinda omawiają również budowę zamku w Tylży i dochodzą do podobnych wniosków jak przy wcześniej wspomnianym zamku konwentualnym[848]. Obiekty te powstały jednak w zbliżonym czasie i niewielkiej odległości od siebie, więc nie powinno to dziwić. W innych regionach kraju i w innym czasie mogło to wyglądać nieco inaczej. Nawet jeżeli istniały szczegółowe plany przyszłych zamków, to nie wyklucza to wnoszenia do nich poprawek już w trakcie wznoszenia budowli, bądź też nawet po ich ukończeniu. Można tym tłumaczyć liczne przebudowy, przy nieliczeniu się z pierwotnymi podziałami elewacji itp. Wydaje

841M. Łodyńska-Kosińska , *O niektórych zagadnieniach teorii architektury w średniowieczu,* KAiU, t. IV, z. 1-2, 1959, s. 3-6.
842B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 40-41.
843M. Arszyński, *Technika i organizacja...*, s. 103-104;tenże, *Der Deutche Orden als Bauherr und Kunstmäzen,* [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur,* hrsg. v. Z. H. Nowak, Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica 3, Toruń 1985, s. 157; Tenże, *Budownictwo warowne...*, s. 155-156; M. Kutzner, *Propaganda władzy...,* s.252.
844K. Pospieszny, *Die Bauweise der ritterlichen Klosterburgen in Preußen,* [w:] *Burgenbau im späten Mittelalter,* hrsg. v. H. Hofrichter, G. U. Großmann, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Bd. 2, München-Berlin 1996, s. 193-194, 196-197.
845K. Clasen-Sandt, *Zur Baugeschichte der Memelburgen Ragnit, Splitter und Tilsit,* "Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz", 1931, Bd. 29, ss. 211-212.
846S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Uwagi o sposonach wznoszenia...*, s. 207-208.
847Tamże, s. 208-209.
848Tamże, s. 215-227.

się jednak, że jakiś rodzaj planów, bądź też modeli, musiał istnieć. Otwartą pozostaje kwestia ich szczegółowości oraz egzekwowania w trakcie samej budowy. Nie wiemy również, w jakim zakresie były one prezentowane inwestorom czyli władzom zakonnym. Trudno przesądzić również o wpływie władz zakonu na same formy zamków. Zdaniem T. Torbusa jedynie w wypadku budowli w Malborku, Świeciu i Kłajpedzie na kształt warowni wpłynął Dietrich von Altenburg, a na wygląd zamków w Ragnecie, Bytowie, Grabinach-Zameczku i Tylży Ulrich von Jungingen[849]. Jednolitość form wskazuje jednak, że fundatorzy, poprzez zadania, które mieli do zrealizowania w Prusach – zarówno monastyczne, militarne, jak i administracyjne – wpływali na kształt najważniejszych inwestycji.

Pomimo braku dowodów na istnienie rysunkowych projektów dla zamków w Prusach, wiemy, że takie funkcjonowały w średniowiecznej Europie. Świadczy o tym odnaleziony w 1814 r. rysunkowy projekt niezrealizowanego masywu zachodniego katedry w Kolonii[850]. Przyjmuje się jednak, że projekty były zazwyczaj bardzo ogólnikowe, a w zasadzie ograniczone do niezbędnego minimum przy rozpoczęciu budowy.

Głos w sprawie projektowania zamków krzyżackich zabrał również B. Wasik. Odniósł się on jedynie do zamków konwentualnych. Jego zdaniem optymalną metodą projektowania zamków krzyżackich byłaby technika kwadratury, która polegała na rysowaniu kolejnych tego rodzaju figur. Najpierw rysowano największy, a w niego wpisywano kolejne wyznaczone od środków boków poprzedniego. Tym sposobem każdy kolejny kwadrat był obrócony wobec poprzedniego o 45 stopni i posiadał dwukrotnie mniejszą powierzchnię. Metoda ta mogła służyć do wyznaczania podstawowych proporcji budowli. Zauważył on jednak, że kwadraturę stosowano głównie w ziemi chełmińskiej i być może w zamkach znad Zalewu Wiślanego[851].

Przejdę teraz do omówienia sposobów wznoszenia zarówno murowanych warowni, jak i w dalszej kolejności budowli drewniano-ziemnych. Będę w tym wypadku posiłkował się ogólną literaturą dotyczącą budownictwa, a także opracowaniami specjalistycznymi.

Przed przystąpieniem do budowy należało dokonać rozpoznania terenu, na którym w przyszłości miała znaleźć się siedziba. Było to działanie, które można uznać za standardowe dla całego budownictwa zamkowego średniowiecza, o czym może świadczyć fakt, iż cesarz Lothar III (zm. 1137 r.) decydował o wyborze miejsca pod budowę warowni na podstawie wyników

849T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 41, przyp. 163.

850M. Arszyński, *Organizacja i technika...*, s. 211, przyp. 689; A. Klein, *Der Dom zu Köln: die bewegte Geschichte seiner Vollendung*, Köln 1980, s. 75.

851B. Wasik, *Metoda projektowania zamków konwentualnych na Ziemi Chełmińskiej. Przyczynek do badań nad zastosowaniem kwadratury w krzyżackim budownictwie zamkowym,* KAiU, t. 58, z. 4, 2013, s. 79-97. O „*geometryczno-matematycznej podstawie kształtowania architektury*" pisała również: M. Łodyńska-Kosińska, dz. cyt., s. 11.

prospekcji terenowych przeprowadzonych przez budowniczych[852].

Wiele warowni, szczególnie na południowych i wschodnich rubieżach Prus Właściwych, powstało w swoich pierwotnych formach w miejscach, które w momencie ich wznoszenia były w znacznej odległości od ośrodków osadniczych. Przy takiej lokalizacji wizja lokalna miała szczególną rolę. Przy wyborze miejsca należało wziąć pod uwagę jakość gruntu, poziom wody możliwość transportu itp. Z pewnością łączyło się to z dokonaniem pomiarów terenu i wprowadzaniem zmian do przygotowanych wcześniej postanowień dotyczących budowli, bądź też ich stworzeniem jeżeli wcześniej nie istniały. O przeprowadzaniu takich wizji lokalnych informuje nas chociażby sprawozdanie z przebiegu wyprawy nad granicą żmudzką, chociaż pochodzi ono już z późniejszego okresu[853].

Przed przystąpieniem do budowy należało wykonać roboty przygotowawcze, do których należy zaliczyć oczyszczenie terenu, w tym: wycinkę drzew, karczowanie, zdejmowanie darni, plantowanie terenu, czy osuszanie[854].

W kontekście przygotowywania terenu pod budowę ciekawie mogłyby się prezentować wyniki badań zamku w Bezławkach, gdzie zarejestrowano stosunkowo dużej miąższości warstwę spalenizny zalegającą bezpośrednio na calcu. Świadczyłaby ona o wypaleniu roślinności na wzgórzu zamkowym przed przystąpieniem do dalszych prac. Niestety nie potwierdziły tego badania radiowęglowe. Próbki spalenizny zostały wydatowane na okres znacznie wcześniejszy - pomiędzy 1020, a 1170 r[855].

Przykład zamku w Grabinach świadczy o tym, że pomiędzy przeprowadzeniem wizji lokalnej, a rozpoczęciem budowy gromadzono odpowiednią ilość materiałów budowlanych. Materiały te zbierano w przypadku Grabin przez cztery lata i dopiero wówczas podpisano kontrakt z budowniczym[856].

W celu zgromadzenia odpowiednich materiałów wznoszono chociażby cegielnie. O wzmiankach i zachowanych śladach cegielni wiemy głównie z okresu ostatnich dziesięcioleci XIV i początku XV w. Cegielnie powstawały w związku poszczególnymi inwestycjami, ale również istniały od nich niezależnie. Pierwsze z nich wznoszono do realizacji potrzeb aktualnie wznoszonej budowli, a po jej zakończeniu były likwidowane. Drugie nastawione były na stałą produkcję dla szerszego grona odbiorców. Patrząc na analogie z innych regionów Europy można przypuszczać, że mniejsze cegielnie wyrabiały cegłę konstrukcyjną, natomiast cegły profilowane sprowadzano z

852H. Ebner, *Die Burg in historiographischen Werken des Mittelalters,* [w:] *Festschrift Friedrich Hausmann,* hrsg. v. Herwig Ebner, Graz 1977, s. 126.
853*Codex Epistolaris Vitoldi,* wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, nr 351, s. 136.
854E. Strug, *Roboty ziemne w budownictwie,* Warszawa 1954, s. 9-23.
855A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Bezławki...,* s. 62; T. Goslar, *Raport z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym,* [w:] *Bezławki...,* s. 271.
856M. Arszyński, *Technika i organizacja...,* s. 24-25; MTB, s. 443.

cegielni większych[857]. Nie należy jednak przesądzać, że działo się tak zawsze. Nie można wykluczyć również stosowania wypału kopcowego, którego zalety omówił T. Horbacz[858].

W przypadku Zamku Kiszewskiego nie jest do końca jasne, czy na przełomie XIV i XV stulecia doszło do rozbudowy, czy też wzniesienia nowej siedziby zakonnej, ale wiadomo, że przygotowania do prac budowlanych wszczęto w 1399, a same prace murarskie rozpoczęły się w 1401 r. Być może, biorąc pod uwagę stosunkowo krótki czas pracy, możemy mówić tutaj o rozbudowie lub modernizacji, ale nie zmienia to faktu, że najpierw należało zebrać materiały budowlane. W tym celu wybudowano m.in. cegielnię[859].

W inwentarzach zakonnych znajduje się także informacje z lat 80. XIV w. o szopie z 672 tysiącami sztuk cegieł oraz o piecu z wypalonym wapnem w. w Pucku[860]. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć za M. Milewską i J. Kruppe, że było to zaplecze budowy zamku[861]. Nie wiadomo, czy cegielnia w Pucku znajdowała się na terenie budowy, czy w południowej części miasta, gdzie znajdowały się złoża gliny, ale podczas badań archeologicznych zaobserwowano warstwy czystego gruzu i pyłu ceglanego, które zinterpretowano jako ślady przechowywania cegieł na terenie przyszłego zamku[862].

Piec ceglarski, który odkryto w Narzymiu stanowi przykład mniejszego pieca, który poprzez swoje sąsiedztwo z budowanym wówczas kościołem, a może i zamkiem był prawdopodobnie związany z placem budowy. Powstał on na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 6,6 x 7,15 m. Jego ściany wymurowano z kamienia na zaprawie glinianej. W jednej ze ścian znajdowały się dwa otwory do jego obsługi podczas wypału. Posadzka była brukowana, w jednym z otworów tworzyła rodzaj zagłębionego chodnika[863]. Piece tego typu znajdowały się tak blisko budowanego obiektu, że cegły z pieca podawano bezpośrednio na budowę podając sobie z rąk do rąk.

Podczas wypalania cegieł niektóre z nich były dłużej poddane działaniu ognia, przez co, wraz z mniejszym dopływem tlenu, stawały się czarne i ulegały zeszkliwieniu. Początkowo wykorzystywano je, gdy brakowało cegieł właściwych. Z czasem zaczęto układać z nich wzory naścienne. Cegły te nazywane są w literaturze zendrówkami. Najwcześniej zastosowano taką dekorację w północnej ścianie zamku wysokiego w Malborku (datowana na lata po 1280 r.)[864].

Pod względem przeznaczenia, kamień naturalny dzieli się na kamień stosowany w

857Tamże, s. 53.

858W artykule tym autor dokonuje również szeregu uwag polemicznych w stosunku do pracy M. Arszyńskiego: T. Horbacz, *Teoria a doświadczenie. Wokół kwestii związanych z produkcją cegły w średniowieczu,* AHP, t. III, 1996, s. 167-181.

859B. Schmid, *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit in Preußen*, Bd. 1, *Kulmerland und Pomerellen*, Marienburg 1939, s. 47-48.

860DGA, s. 683, 685.

861M. Milewska, J. Kruppe, *Zamek pucki w badaniach archeologicznych...*, s. 43.

862J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. 38.

863M. Arszyński, *Technika i organizacja...*, s. 53, 63-64.

864T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 375-376.

budownictwie, surowiec do budowy dróg, bruków itp. i surowiec dla przemysłu (np. do wyrobu wapna)[865]. W budownictwie przyjmuje się również podział na granity, piaskowce, marmury i skały sztuczne[866]. W średniowieczu zazwyczaj sięgano po materiał miejscowy, często surowy, nieregularny. W głównej mierze był on wykorzystywany do wznoszenia fundamentów, podbudów i w mniejszym stopniu murów.

Do innych materiałów budowlanych należy zaliczyć wapno, którego w budownictwie średniowiecznym zużywano znaczne ilości. Na terenie państwa zakonnego kamień wapienny objęty był regale górniczym[867]. Pomimo jego ograniczonych zasobów eksploatowano go dość intensywnie.

Wapno wypalane było najczęściej na placu budowy w piecach wapiennych lub piecach ceglarskich. Po wypaleniu było przewożone do szop, gdzie układano je w płaskie pryzmy, następnie polewano wodą, uzyskując tym samym wapno gaszone. W następnej kolejności mieszano je z piaskiem i używano do sporządzania zaprawy. Znane są również wzmianki źródłowe mówiące o stosowaniu na terenie Prus gaszenia wapna w dołach[868]. Warto w tym miejscu ponownie napisać o Pucku, i wspomnianym wcześniej piecu z wypalonym wapnem, który wymieniają inwentarze. Oprócz wapna stosowano również czasami gips, chociaż głównie służył do wykonywania maswerków i wsporników, oraz glinę.

Jerzy Gula w trakcie badań archeologicznych w Piszu natrafił na pozostałości obiektu, który zinterpretował jako piec do wypału wapna[869]. Mógłby on pochodzić z czasu budowy murowanej warowni, bądź też został wykorzystany w czasie jednej z przebudów tego obiektu. Poza tym znaleziskiem należy także wskazać na piec do wypału wapna, który znajdował się na grodzisku w Starym Dzierzgoniu. Jego ściany były wykonane z gliny. Miał on owalny kształt o średnicach ok. 3 x 3,5 m. Zachowany był do wysokości ok. 1 m. Na dnie pieca znajdowały się kamienie łączone gliną, które z wierzchu wyrównano warstwą iłu[870].

Pozostałe, podstawowe surowce budowlane to drewno i piasek. Ostatni z nich potrzebny był razem z wapnem do stworzenia zaprawy[871]. Kwestie związane z użyciem drewna w trakcie budowy omówię w dalszej części tego rozdziału.

Położenie wielu warowni mogło wymuszać wykonanie kanałów doprowadzających wodę do budynków gospodarczych i fos. Mogła również zaistnieć sytuacja odwrotna i należało w jakiś sposób osuszyć teren, na którym miała powstać warownia. Z tego względu zmieniano niekiedy układ okolicznych cieków za pomocą przekopów. Zdaniem M. Haftki w Sztumie prawdopodobnie

865T. Tyrowicz, *Kamieniarstwo,* cz. 1: *Technologia surowca kamieniarskiego,* Warszawa 1952, s. 9-10.
866M. W. Lorenc, S. Mazurek, *Wykorzystać kamień. Geneza-Przygotowanie-Stosowanie,* Wrocław 2007, s. 139-144.
867M. Arszyński, *Technika i organizacja...,* s. 70.
868Tamże, s. 73.
869J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku...,* s. 35.
870A. Pawłowski, *Badania grodzisk Pomezanii i Pogezanii,* [w:] *Archeologia Bałtyjska,* red. H. Judzińksa, Olsztyn 1991, s. 163-164.
871A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku,* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1963, s. 75.

uregulowano poziom wody w jeziorze poprzez budowę kanału, który odprowadzał wodę z Jeziora Białego[872]. Na poprzednich stronach wspominałem także o kanale na zamku w Lęborku[873].

Z powyższymi czynnościami łączyło się często kopanie fos. Nie musiało się ono odbywać równocześnie z wykonywaniem wykopów pod fundamenty i sypaniem nawarstwień niwelacyjnych. Często jednak wydobywanie ziemi przy kopaniu fos dawało jednocześnie materiał wykorzystywany przy tworzeniu różnego rodzaju nasypów – kopców lub wałów. Nie należy przyjmować, że wszystkie fosy były kopane w całości. Z pewnością starano się wykorzystywać również naturalne zagłębienia terenu.

Eksploracja fos sprawia archeologom sporo trudności, szczególnie jeżeli mówimy o fosach mokrych. Wody gruntowe często uniemożliwiają badania. Tak było chociażby w przypadku wykopu nr III na terenie dawnego ełckiego zamku, gdzie woda pojawiła się na głębokości ok. 3,5 m. Wykonano wówczas odwierty, które wykazały obecność warstw naturalnych dopiero na głębokości ok. 5,5 m (autorzy zastrzegli, że trudne warunki badania obniżają jego wiarygodność i nie wykluczone, że warstwy naturalne mogą zalegać płycej)[874]. W kolejnym wykopie osiągnięto dno fosy na głębokości ok. 3,9 metra. Odkryto tam glinę z licznymi wiórami drewnianymi, pochodzącymi zapewne z prac ciesielskich, a także pionowo wbite słupy, które mogły służyć jako podpora mostu[875]. W wykopie zlokalizowanym po zachodniej stronie dawnego domu zamkowego zarejestrowano przypuszczalnie krawędź fosy, która miałaby w tym miejscu ok. 17,5 metra szerokości[876].

Bardzo dokładne badania systemu fos wykonano na terenie dawnego zamku w Sątocznie. Ich szerokość przy powierzchni wahała się od ok. 10 do 15 m, a głębokość dochodziła do 3 m. Szerokość przy dnie wynosiła od 5 do 10 m. Na podstawie zalegających osadów stwierdzono, że były one nawodnione poprzez drenaż wód gruntowych. Woda była prawdopodobnie stojąca, lub o niewielkim przepływie. Co ciekawe, fosy były wypełnione stale jedynie do poziomu 1-1,5 m. Tylko we wschodniej części fosy północnej stwierdzono, że głębokość wody mogła wynosić ok. 2,5 m[877].

Zdarza się, że z powodu zmienionego układu terenu nie ma możliwości przebadania fos. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Giżycku, gdzie zostały one wykorzystane do budowy kanału łączącego jeziora Mamry i Niegocin.

Nasypy i warstwy niwelacyjne są niemal nieodłącznym elementem budowy zamków. Charakter tego typu prac i ich rozmiar różnił się w zależności od warowni. W Ełku, pomiędzy ścianami domu zamkowego a fosą, teren wyrównano glinianym nasypem o zróżnicowanej

872M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*, s. 149.
873Patrz rozdział 5.
874R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011...*, s. 11.
875Tamże, s. 15.
876Tamże, s. 14.
877P. Kittel, dz. cyt., s. 254-256.

miąższości (do ok. 1,5 metra)[878]. W miejscu budowy zamku puckiego początkowo nadsypano znacznie obniżony teren. Śladem po tej akcji jest jedno metrowa warstwa piaszczystej ziemi. Dopiero w ten nasyp wkopano fundament[879]. Według M. Haftki, przed przystąpieniem do budowy podwyższono również teren w Sztumie, gdzie nawieziono grubą warstwę gliny[880]. Bogusz Wasik stwierdził, że nasypy wykonywano zazwyczaj po wzniesieniu murów zamkowych[881]. Przykład zamku w Pucku świadczy, że nie było to regułą. W przypadku zamku w Działdowie fundamenty i nasyp powstawały równolegle. Kwestię tę omówię dokładniej przy okazji analizy sposobów fundamentowania.

Kopaniem dołów fundamentowych zajmowali się zarówno poddani jak i zawodowi kopacze, o których wzmianki pojawiają się w kontekście budowy zamku w Ragnecie[882]. W kontrakcie z robotnikami określano zadania, które mieli oni wykonać wraz z podaniem głębokości i szerokości wykopów[883].

Antoni Kąsinowski wydzielił typy wykopów pod fundamenty dla okresu średniowiecza dla Pomorza Zachodniego[884]. Są one rejestrowane podczas badań także na terenach dawnego państwa krzyżackiego[885]. Najpopularniejszym rodzajem były wykopy wąskoprzestrzenne, czyli dopasowane do grubości muru. Tak powstał chociażby wykop fundamentowy o głębokości ok. 2 m w Ełku[886]. W wąskoprzestrzennych wkopach wznoszono także fundamenty domu zamkowego w Pucku. Nie były one zbyt głębokie (ok. 60-70 cm)[887]. Podobnie wybudowano fundamenty gotyckiego budynku zamku w Morągu, gdzie do wykopu fundamentowego wrzucono luźne kamienie i przesypano je piaskiem. W podobny sposób powstał tamtejszy mur miejski[888]. Rowy kopano zazwyczaj w calcu lub zalegających w danym miejscu starszych nawarstwieniach kulturowych. Niekiedy wykorzystywano również starsze konstrukcje drewniane. Fundament muru obwodowego w Piszu, od strony zewnętrznej został posadowiony częściowo we wcześniejszej konstrukcji drewnianej składającej się z luźno ułożonych poziomo belek o średnicy ok. 20-30 cm (na nich leżały jeszcze

878R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011*..., s. 22
879M. Milewska, J. Krupe, *Zamek pucki w badaniach archeologicznych...,* s. 48.
880M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*, s. 149.
881B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...* s. 74.
882MTB, s. 148, 192.
883Patrz także: J. Gimpel, *Jak budowano w średniowieczu,* przekł. J. Aleksandrowicz, Warszawa 1963, s. 72.
884A. Kąsinowski, *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim,* "Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu", t. 10, 1970, s. 61-62. Powszechnie przyjmuje się, że istniało bliskie pokrewieństwo architektury ceglanej Prus i Pomorza Zachodniego, więc można spróbować w przyszłości dokonać próby szerszego porównania tych regionów pod względem budownictwa zamkowego, z uwzględnieniem obiektów stanowiących przedmiot tej rozprawy: J. Białostocki, *Obszar bałtycki jako region artystyczny w XVI w.,* [w:] *Sztuka pobrzeża Bałtyku...*, s. 9, 10; T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej,* Warszawa 1980, s. 316.
885B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 67.
886R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011*..., s. 8.
887J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...*, s. 40.
888J. Gula, *Morąg...*, s. 25-26, 29.

poprzecznie dranice o podobnej średnicy) wzmocnionych nielicznymi belkami pionowymi[889]. Pierwotne umocnienia mogły osłaniać mur przed wodą z rzeki, która wypłukiwałaby zaprawę. Drugim pod względem częstotliwości stosowania typem wykopu fundamentowego był wykop szerokoprzestrzenny. Stosowano go najczęściej pod podpiwniczone budynki.

Ciekawe informacje odnośnie wznoszenia fundamentów przyniosły badania wykopaliskowe w Działdowie**.** Wznoszenie tzw. Domu Dużego rozpoczęto od położenia dolnych partii kamieni fundamentu w półmetrowym wykopie wąskoprzestrzennym. Następnie rozbudowano je w górę do wysokości ok. 1m. Wyżej nadsypano piaszczystą ziemią, uzyskując kolejny poziom. Z niego kontynuowano wznoszenie fundamentów o kolejny metr. Powtarzając te czynności wybudowano fundament zagłębiony w ziemię na ok. 5,5 m, oraz sztucznie usypane wzgórze zamkowe stanowiące poziom dziedzińca dla zamku średniowiecznego. Powyżej tego poziomu rozpoczęto wznoszenie naziemnej, ceglanej partii domu zamkowego[890].

W odmienny sposób wzniesiono na terenie tego zamku północno-wschodni mur kurtynowy, który został dostawiony do tzw. Domu Dużego. Powstał on w głębokim wykopie, który został oszalowany i przeciął wzgórze zamkowe na głębokość ok. 5 m. Najpierw wrzucono do niego kamienie polne, które następnie zalano zaprawą wapienną. Szalunek po tej operacji pozostał w wykopie[891]. Podobnie postąpiono w skrzydle, które z czasem zostało dostawione do owego muru, jednak, z oszalowaniem wykopów fundamentowych mamy do czynienia jedynie przy podstawach dwóch filarów, które znajdowały się wewnątrz pomieszczeń przyziemia[892]. Fundament muru elewacji dziedzińca skrzydła północno-wschodniego powstał we wkopie bez szalunku (bądź też śladów po nim nie zarejestrowano) ok. 1,5 metra wyżej niż posadowienie Domu Dużego[893].

Pewnych informacji dotyczących początku prac przy średniowiecznej budowli dostarczyły także badania w Jemiołowie[894]. Fundament niewielkiego budynku powstał w prostokątnym dole. Kamienie dostawiano do ścian wykopu. Nie stosowano przy tym zaprawy, a pomiędzy nimi znajdował się drobnoziarnisty piasek. Budowanie ścian rozpoczęto od ułożenia dobranych celowo, dużych, zbliżonych do prostopadłościanów kamieni, które starannie układano wzdłuż linii prostych. Wyżej układano warstwy z dużych (do ok. 0,5 m) kamieni, które uzupełniano mniejszymi[895]. Budowla w Jemiołowie stanowiła jednak przykład niewielkiego obiektu, który dodatkowo w partii

889J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku...,* s. 21, 26.
890M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie...*, s. 5.
891Tamże, s. 5-6.
892K. Blusiewicz, dz. cyt., s. 3.
893M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie...*, s. 7.
894Więcej informacji o odkrytych tam reliktach murowanych w rozdziale 8.
895W. Świętosławski, *Badania archeologiczne reliktów późnośredniowiecznej architektury w Jemiołowie (województwo warmińsko-mazurskie),* [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 91.

naziemnej był wzniesiony prawdopodobnie w konstrukcji szachulcowej[896].

Ściany rowów fundamentowych, jak można było już to zauważyć powyżej, wymagały czasami szalowania. Trudno określić skalę stosowania i formę tego typu konstrukcji, bo często ulegają one zniszczeniom i są obserwowane jedynie w postaci cienkich smużek lub odcisków w zaprawie. Wyżej wspomniałem o szalowaniu wykopów fundamentowych w Działdowie. Na ślady tego typu zabezpieczania ścian wykopu natrafiono także w Pucku[897].

Przy zakładaniu fundamentów należało uwzględnić wiele czynników, takich jak jakość gruntu, wielkość i rodzaj obciążenia fundamentu, poziom najniższej kondygnacji budynku, poziom wód gruntowych i wiele innych[898]. Fundamenty były także w oczywisty sposób zależne od wykopów, które dla nich przygotowywano. Mogły także zależeć od planowanych murów. Ważnym było, aby mury znajdowały się na trwałym podłożu[899]. Rozróżnia się kilka typów gruntów budowlanych: skały lite, grunty mineralne rodzime (piaski, gliny itp.), grunty organiczne rodzime (próchniczne, torfy itp.) i grunty nasypowe. Najwytrzymalsze są grunty skaliste, a najgorzej prezentują się pod tym względem nasypy i grunty organiczne rodzime[900]. Stopień osiadania fundamentów zależy od wielu czynników. Dzisiaj możemy obliczyć np. rozkład naprężeń w podłożu[901], ale współcześnie budynki projektowane są z silnym uwzględnieniem czynnika ekonomicznego, a w średniowieczu budowano jednak „na zapas" (czynnik ekonomiczny oczywiście miał wpływ, ale np. fundamenty bywały większe niż wymagał tego posadowiony na nich budynek).

Niekiedy przed przystąpieniem do prac murarskich i kamieniarskich należało umocnić grunt. Zabiegi tego typu stosuje się do dnia dzisiejszego[902]. W średniowieczu wykorzystywano przy takich czynnościach polowanie i specjalne ruszty. Do tego celu służyły pale dębowe i olchowe[903]. Zabieg ten był powszechny w średniowiecznym budownictwie europejskim. Słupy dębowe odsłonięte podczas badań w Pniu zapewne również pełniły taką funkcję[904].

Średniowieczna Europa znała dwa podstawowe typy fundamentowania – ciągła ława fundamentowa i fundament punktowy[905]. Pierwszy z nich polegał na budowaniu w ciągłym rowie

896Tamże, s. 92.
897J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...,* s. 40.
898Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów,* Warszawa 1953, s. 20.
899W. Borusiewicz, *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku,* Warszawa-Kraków 1985, s. 121.
900L. Maro, R. Miłaszewski, J. Walewicz, *Technika i organizacja budownictwa,* Łódź 1978, s. 154; Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 23.
901K. Biernatowski, Cz. Rybak, H. Soboń, *Fundamentowanie,* Wrocław 1970, s. 13 i n.; także Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 38-39.
902Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 45.
903G.C.F. Lisch, *Zur Geschichte des Schlosses zu Schwein, „*Jahrbucher des Vereins fur Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde" Schwerin, Bd. 15, 1850, s. 159.
904D. Poliński, *Pień...,* s. 173.
905A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 61.

muru fundamentowego, na którym wznoszono wyższą część konstrukcji. Według A. Kąsinowskiego fundamenty tego typu wznoszono układając na dnie wykopu warstwę kamieni bez zaprawy, następne warstwy zalewano zaprawą wapienną lub wapienno-glinianą[906]. Był to najpowszechniejszy sposób stabilizacji i zabezpieczenia ścian przed nierównomiernym osiadaniem. Używanie zaprawy, niekiedy do stosunkowo znacznej głębokości, nie było w rzeczywistości regułą, co potwierdzają badania archeologiczne. Fundament punktowy najczęściej stosowano jako posadowienie filarów. Ten rodzaj konstrukcji wykorzystywano także na mniej stabilnym gruncie i spadkach terenu[907]. Głównym materiałem wykorzystywanym do wznoszenia fundamentów były granitowe otoczaki. Posiadają one dużą wytrzymałość mechaniczną i niewielką porowatość.

Ważnym było ustalenie szerokości podstawy fundamentu. Niektórzy uczeni podejrzewają, że część średniowiecznych budowniczych była zaznajomiona z witruwiańskim zaleceniem poszerzania murów pod kolumnami o połowę grubości murów naziemnych. Z badań wiadomo jednak, że fundament był zawsze szerszy od partii naziemnej[908].

Kolejną kwestią jest głębokość posadowienia (częściowo omówiona wcześniej), która zależała od kilku czynników, takich jak uwzględnienie podpiwniczeń pod budynkiem, poziom występowania warstw nośnych gruntu, poziom wód gruntowych[909].

Fundamenty wieży stanowiącej dom zamkowy w Ełku powstały z dużych i średnich kamieni narzutowych, które dokładano do ściany wykopu fundamentowego. Nie były one nawet połączone zaprawą. Starano się natomiast, aby były w warstwach poziomych, ale bez dbania o wyrównanie płaszczyzny ściany[910]. Zamek zbudowano na kulminacji gliniastego wzniesienia, w którym wycięto obszerny wykop fundamentowy. Calec, który posłużył za grunt nośny, ma postać bardzo zbitej gliny. Budowniczowie zamku uznali, że jego spoistość jest na tyle wysoka, że nie ma konieczności używania zaprawy. Kamienie jedynie przesypywano piaskiem i żwirem (przynajmniej w licu zewnętrznym). Po osiągnięciu przez mury poziomu gruntu i wyniesieniu ich powyżej, murowano je bardziej starannie, dobierając odpowiednie kamienie i stosując zaprawę wapienną. Wymurowany fundament obsypano z zewnątrz dodatkową warstwą gliny, co wpływało także na stabilność budynku. Niestety górny poziom nasypu nie zachował się, więc nie wiemy do jakiej wysokości sięgał pierwotnie[911].

W wyniku badań archeologicznych w Mątowach Małych ustalono, że budynek posadowiono na stosunkowo płytkich fundamentach. Ciekawym odkryciem z terenu folwarku były symbole na cegłach lica ściany wschodniej, które A. Chęć interpretował jako znaki sztycharzy, którzy oznaczyli

906A. Kąsinowski, dz. cyt., s. 61.
907B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...* s. 188.
908W. Borusiewicz, dz. cyt., s. 123.
909L. Maro, R. Miłaszewski, J. Walewicz, dz. cyt., s. 154.
910R. Herman, *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011…*, s. 8.
911Tamże, s. 9-10.

wytworzone przez siebie cegły[912]. Fundament przy badanym odcinku tej ściany powstał na warstwie piasku calcowego. Przebadano również narożnik południowo-wschodni budynku. Ława fundamentowa powstała na warstwie gruzu. Nad nią znajdowały się dwie odsadzki o szerokości ok. 10 cm. Fundament ściany południowej posadowiono płycej. Znajdował się on bezpośrednio na warstwie gliny (prawdopodobnie calcowej)[913]. Obiekt ten to budynek parterowy i niepodpiwniczony, więc nie potrzebował wybitnie solidnego fundamentowania.

Typowe są natomiast fundamenty domu zamkowego w Bezławkach, gdzie granitowe głazy układano w poziomych rzędach, a pomiędzy nimi umieszczano mniejsze kamienie. W najniższych partiach nie były one łączone zaprawą, a pomiędzy nimi znajdował się jedynie piasek wymieszany z gliną[914].

W Olsztynku fundamenty skrzydła północno-zachodniego powstały z kamienia polnego bez użycia zaprawy[915]. Niestety przy skrzydle głównym względy bezpieczeństwa nie pozwoliły archeologom na zejście do calca i lepsze rozpoznanie fundamentu określanego jako „potężny"[916].

Fundamenty zamku w Pucku były różnej grubości. Zachodni, który był jednocześnie zewnętrznym fundamentem założenia, miał grubość 190 cm. Pozostałe miały po 140 cm. Całość została posadowiona na piaszczystym calcu, na który nasypano ok. 40 cm warstwę gruzu. Sama konstrukcja składała się z dużych, częściowo obrobionych kamieni narzutowych spajanych zaprawą wapienną. Wykopy fundamentowe znajdowały się przeciętnie na poziomie ok. 1 m n.p.m. czyli ok. 4,5 m poniżej obecnego terenu. Fundament ściany zachodniej, z racji tego, że znajdował się na stoku doliny cieku wodnego, posadowiono na poziomie jedynie 0,5 m n.p.m. Aneks przylegający do budynku głównego nie był podpiwniczony, a jego fundamenty posadowione były najpłycej (ok. 2 m wyżej), a grubość jego murów wahała się zaledwie od 110 do 130 cm[917].

Barbara Buczek-Płachtowa podczas badań archeologicznych w Szczytnie poczyniła pewne obserwacje odnośnie sposobu fundamentowania baszty, który nie odbiegał od typowych opisanych powyżej. Po wykopaniu wykopu fundamentowego pod basztę, ułożono warstwę kamieni narzutowych. Stanowiła ona ławę fundamentową, na której postawiono budowlę. Później ułożono kolejną warstwę i zalano zaprawą kamienie w jej wnętrzu. W ten sposób rozpoczęto wznosić mur w technice *opus emplectum*, który stopniowo podwyższano[918].

Inną ciekawą kwestią dotyczącą Szczytna jest głębokość posadowienia bramy, która sięgała

912A. Chęć, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych...*, s. 398.
913Tenże, *Mątowy Małe, st. 11. Sprawozdanie z badań architektonicznych w roku 2001,* Toruń 2001, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku.
914A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Bezławki...*, s. 57.
915Tenże, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku, stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21 2007,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. 10.
916Tenże, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku, stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21 2007,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, s. 12.
917J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. 38-39.
918B. Buczek-Płachtowa, *Szczytno. Zamek krzyżacki. Dokumentacja za okres od 14.VII do 24.IX. 1970 r...*, s. 3.

280 cm. Autorka badań przedstawiła pewne hipotezy dotyczące tak dużej głębokości. Mur będący progiem bramy mógł mieć za zadanie również rozpierania ścian nośnych zamykających ten wjazd. Mogło to być również zabezpieczenie bramy przed ewentualnymi podkopami ze strony wroga[919].

Przy wznoszeniu gdaniska w Giżycku początkowo wykonano wykop fundamentowy o wymiarach ok. 5 x 5,5 m. Przed wzniesieniem właściwego fundamentu wysypano warstwę wyrównawczą z piasku i gruzu ceglanego, którą zalano zaprawą wapienną. Następnie wykonano kamienne fundamenty wyciągając je powyżej poziomu gruntu[920].

Poniżej fundamentu wschodniego muru obwodowego zamku piskiego znajdowała się ok. 30 cm warstwa gruzu ceglanego. Wyżej ułożono duże kamienie narzutowe przesypywane ziemią. Od strony wewnętrznej konstrukcję wzniesiono we wkopie wykonanym w piaszczystym calcu. Tutaj od razu układano duże głazy i przesypywano je ziemią. Powyżej fundamentu mur składał się z głazów narzutowych łączonych zaprawą wapienną. Był on miejscami uzupełniany fragmentami cegieł[921].

Zdarzały się także budowle, które nie były w ogóle fundamentowane. Mur obwodowy zamku w Bezławkach, przynajmniej częściowo, został wybudowany bezpośrednio na gruncie[922].

Przejdę teraz do omówienia murów, które stanowią podstawowy element zamków. Przy charakterystyce tych elementów należy wskazać na ich funkcje konstrukcyjne i zabezpieczające. Trzeba także rozróżnić ściany nośne od działowych. Do takiego zestawienia należy dodać także mury obronne, które w przypadku siedzib średnich i niższych urzędników krzyżackich nie zawsze wznoszono, nawet jeżeli sam dom zamkowy był konstrukcją murowaną (Sątoczno). Zdarzało się również, że w pierwszym etapie funkcjonowania konkretnej warowni obwód obronny wznoszono jako drewniany, ale od początku planowano z czasem zastąpić go murem (Działdowo).

Mury wznoszono w różnych technikach. Stosowano cegłę, kamień, bądź oba materiały łącznie. Lico muru mogło być wykonane z kamieni, lub cegły, wnętrze zaś wypełnione gruzem, lub kamieniami. W takim wypadku mówimy o technice *opus emplectum,* która stanowiła jedną z najpopularniejszych technik wznoszenia murów w dawnym państwie krzyżackim. Przy budowaniu murów w tym systemie szczególnie przydatne i korzystne pod względem konstrukcyjnym okazało się tzw. wiązanie polskie (gotyckie). Poprzez łączenie rdzenia muru z licem, dzięki ułożeniu cegieł główkami, zwiększała się wytrzymałość i nośność muru[923]. Pełne mury ceglane stosowano wyłącznie w ścianach cienkich, filarach, słupach itp.[924].

Jeżeli lico muru było wykonane z dużych, starannie obrobionych ciosów kamiennych,

919Taż, *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badań archeologicznych na zamku w Szczytnie, prowadzonych w okresie od 12.V 1969 do 10. VII.69...*, s. 4-5.
920A. Piotrowski, *Zamek giżycki. Sprawozdanie...*
921J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku...*, s. 26.
922A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych...,* s. 65.
923W. Borusiewicz, dz. cyt., s. 60.
924Tamże, s. 64.

mówimy wówczas o technice *grand appareil*, natomiast jeżeli powstało z drobnych ciosanych, lub krzesanych kamieni, mamy do czynienia z *petit appareil*. Druga technika pochłaniała dużo mniej pracy i nie wymagała wykwalifikowanych murarzy i kamieniarzy[925].

Mury wybudowane z kamienia posiadają zalety takie jak duża wytrzymałość i trwałość. Do wad zalicza się, podobnie jak w przypadku cegieł, małą ciepłochłonność[926]. Dodatkowo mury z kamieni nieregularnych, czyli najczęściej polnych, są mniej wytrzymałe i osiadają nierównomiernie[927].

Tomasz Torbus podał przykład Szczytna jako zamku wybudowanego w technice *opus emplectum*. Zdaniem badacza niska jakość techniki murarskiej świadczy o kłopotach ze zdobyciem odpowiednich cegieł[928]. Skrzydło, w którym znajdował się przejazd bramny posiadało fundament, którego lica stanowiły kamienie, natomiast wnętrze wypełnione zostało gruzem kamienno-ceglanym, spojonym zaprawą wapienną.

W trakcie badań archeologiczno-architektonicznych zamku szczycieńskiego poczyniono także inne obserwacje, które chciałbym tutaj przytoczyć. Mury zewnętrzne zamku miały grubość 2,8 m, a wewnętrzne 1,6 m. Wyższe kondygnacje zamku posiadały cieńsze mury[929]. Na wzniesienie całego założenia należało zużyć ok. 16720 ton kamienia, 5500 ton piasku, 434 tony wapna. Jeżeli przy budowie pracowało dwóch murarzy i czterech pracowników, pracujących rocznie średnio 160 dni, wykonujących dziennie 4 metry sześcienne muru, całość powstawała ok. 12 lat[930]. Oczywiście są to szacunki, które należy traktować umownie.

Jeżeli chodzi o materiały budowlane, to z podobną sytuacją jak w Szczytnie, spotykamy się w Osieku. Tam wieża flankująca bramę powstała z cegły. Posadowiona była na kamiennej ławie fundamentowej.[931] Mury zamkowe powstały w znacznej mierze w technice *opus emplectum*. Najprawdopodobniej do wysokości pierwszej kondygnacji były licowane głazami eratycznymi, częściowo opracowanymi. Tylko jeden fragment muru posiadał lico ceglane o wątku wendyjskim. Rdzeń murów stanowiły kamienie łamane i drobne eratyki. Spoiwem była zaprawa wapienno-piaskowa.[932]

Z podobną konstrukcją spotykamy się w piwnicach zamku w Pucku. Piwnice tzw. kamienicy starej wzniesiono z kamieni licując je od wnętrza cegłami.

Większość uczonych upraszcza nieco obraz budownictwa krzyżackiego twierdząc, że

925W. Koziński, *Kamień w architekturze,* „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", t. IV, nr 3, 1955, s. 18-19; Z. Mączeński, *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym,* Warszawa 1956, s. 18.
926Z. Mączyński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 120.
927Tamże, s. 121.
928T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s.367.
929W. Czajkowski, dz. cyt.
930Za: J. Sikorski, *Zamek krzyżacki w Szczytnie z około 1380 roku. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość?, „*Rocznik Mazurski", t. 6, 2002, s. 16.
931P. Muntowski, *Wstępne wyniki ...,* s. 8.
932Tamże, s. 10.

głównie fundamenty zamków oraz cokoły i podmurówki wykonywano z kamieni, a powyżej stawiano ściany z cegły, pamiętając o przedstawionych powyżej przykładach wykorzystywania kamienia w technice *opus emplectum*. Nie jest to do końca prawdą, szczególnie jeżeli przyjrzymy się zamkom stanowiącym główny przedmiot tej rozprawy. W ich wypadku częściej korzystano z kamienia, szczególnie jeżeli był łatwo dostępny. Mimo wszystko, rzadko spotyka się cały, czy też niemal cały mur wzniesiony z tego budulca.

Znaczną ilość kamieni wykorzystano przy wznoszeniu zamków w Bezławkach i Giżycku. Najniższe kondygnacje tych obiektów są prawie w całości wymurowane z tego budulca. Dom zamkowy w dolnej partii jest zbudowany z kamienia polnego, w górnej z cegły w wątku gotyckim. Ściany nie były pierwotnie tynkowane[933].

W Giżycku mamy bardzo zbliżoną konstrukcję muru. Najciekawszym jednak elementem odkrytym podczas badań archeologicznych były relikty gdaniska. Wskazują one na wykorzystanie przy jego wznoszeniu materiałów analogicznych do tych, z których wybudowano zamek – duże głazy i kamienie spojone zaprawą wapienną z gruzem. Jedynie ściana, w której znajdował się otwór do usuwania nieczystości, posiadała elementy wykonane z cegły palcówki. Wspomniany wyżej otwór służący do wybierania nieczystości był zamknięty od góry drewnianym nadprożem. Zachowały się odciski i gniazda po belkach. Całość wykonana była niestarannie, bez zachowania konkretnego wątku. Jedynie fragment lica bezpośrednio nad otworem, który znajdował się nad poziomem gruntu był wykonany nieco dokładniej[934].

Zamek w Nowym Jasińcu również powstał w znacznej mierze przy użyciu kamienia. Cegła pojawia się tutaj głównie w wyższych partiach muru obwodowego oraz domu zamkowego.

Także w Bytowie znaczna część murów obronnych wykonana została z nieobrobionych kamieni łączonych zaprawą. Dopiero 1/3 jego wysokości, w najwyższej partii, została wymurowana z cegieł. W tym wypadku mamy jednak do czynienia z zupełnie inną jakością. Wyraźnie widać lepsze dopasowanie do siebie kamieni i większą dokładność budowniczych.

W Sztumie dolne partie murów wykonane były z nieprecyzyjnie ułożonych i nieobrobionych głazów narzutowych, a wyższe z cegły. Wysokość partii kamiennej jest różna (częściowo była rozebrana przy wznoszeniu późniejszych chronologicznie budynków[935]), jednak w wielu miejscach sięga ponad połowę wysokości muru[936].

Najczęściej układano kamienie warstwami[937]. Wybierano duże i średnie eratyki, które tworzyły warstwy. Luki pomiędzy nimi uzupełniano drobniejszym budulcem (czasami także cegłą).

933A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych...*, s. 51-52.
934A. Piotrowski, *Zamek giżycki. Sprawozdanie...*
935H. Domańska, *Zamek w Sztumie...*, s. 23.
936Tamże, s. 25.
937W. Borusiewicz, dz. cyt., s. 45,

Oczywiście, jak już można było zaobserwować w przypadku omówionych powyżej obiektów, mury kamienne (ale także i ceglane) różnią się starannością wykonania.

Kamień wykorzystywano również do brukowania. Kamienny bruk spotykamy np. w Działdowie. Ułożony był dość regularnie na kilkucentymetrowej warstwie piasku[938]. Bruk znajdował się również na dziedzińcu w Dąbrównie.

Niezależnie od wysokości partii kamiennej, zanim przeszła ona w mur ceglany należało wykonać warstwę wyrównawczą. Do jej sporządzenia wykorzystywano zaprawę, a także rumosz kamienny i ceglany. Stanowiły one pierwszą warstwę, na której układano cegły, które tworzyły partię przejściową (jedno lub dwuwarstwową) i dopiero na niej wznoszono właściwy mur[939].

Mury ceglane w średniowiecznych Prusach wznoszono w wątkach wendyjskim i gotyckim. Wątek wendyjski stosowano w krzyżackim budownictwie zamkowym od momentu, w którym zaczęto wykorzystywać w tych obiektach cegłę. Natomiast drugi z nich pojawił się ok. 1300 r. i z czasem stał się dominującym w konstrukcjach murowanych[940]. Pisząc o wątku ceglanym należy pamiętać, że określenie to nie dotyczy jedynie lica muru, ale także jego wnętrza[941]. Mur ceglany jest trwały, ognioodporny i ogólnie wytrzymały. Do jego negatywnych cech zalicza się małą ciepłochłonność[942].

Leszek Kajzer napisał, że średniowiecze tylko w niewielkim stopniu było okresem budowlanych normalizacji, ale mury dworów i kamienic zamkowych miały najczęściej grubość od ok. 1,7 do nieco ponad 2 m. Zaznaczył jednak, że w przypadku zamków krzyżackich mury były często grubsze, co wynikało z monumentalności tych obiektów, a także posadowienia ich na niepewnym, podmokłym gruncie[943].

Przyjrzyjmy się teraz sposobom wznoszenia poszczególnych obiektów. Według literatury przedmiotu w pierwszej kolejności na ogół budowano mury magistralne[944]. Przed przystąpieniem do rozbudowy dla doraźnych potrzeb wznoszono obiekty drewniane lub ryglowe. Zanim przystępowano do prac nad sklepianiem wnętrz, najczęściej kryto budowlę dachem. Budowa sklepień stanowiła zazwyczaj ostatni etap prac murarskich. Łuki i wysklepki powstawały na krążynach i szalowaniach. Po zbudowaniu sklepień obciążano je ziemią, a następnie ich wierzch pokrywano polepą[945]. Badania archeologiczne i architektoniczne wykazują, że nie było zasady dotyczącej kolejności wznoszenia poszczególnych elementów zamków tzn. w niektórych

938A. Gardawski, *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku...*
939B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 202.
940Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -Geographie,* Petersberg 2007, s. 112.
941J. Lewicki, *Mur ceglany jako przedmiot badań architektonicznych,* OZ, 53/3, 2000, s. 255.
942Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...*, s. 82.
943L. Kajzer, *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?,* KHKM, R. LI, nr 3-4, 2003, s. 341.
944M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 114.
945Tamże, s. 115-116.

przypadkach w pierwszej kolejności wznoszono dom zamkowy, a z czasem stawiano mury obwodowe (przykładowo Działdowo, Nidzica), ale zdarzały się także sytuacje odwrotne (Sztum).

Tempo robót murarskich zależało od technologii. Zaprawa wapienna wiązała powoli. Starano się przyspieszyć ten proces poprzez wkładanie do muru drewnianych żerdzi, które później wyciągano. Tworzono w ten sposób otwory, które doprowadzały do wnętrza muru powietrze, powodując szybsze zastyganie zaprawy. Z taką sytuacją mamy prawdopodobnie do czynienia w Sztumie, a przynajmniej taką hipotezę zgłosił M. Haftka[946].

Do wznoszenia murowanych konstrukcji wykorzystywano drewniane rusztowania. Należały one do podstawowego wyposażenia placu budowy. Marian Arszyński twierdzi, że w Prusach stosowano głównie rusztowania sztandarowe, czyli chodniki oparte na słupach. Były one stawiane przez murarzy, cieśli i ich pachołków[947]. Dowodem na ich powszechność są informacje źródłowe mówiące o powrozach, które były przeznaczone do wiązania rusztowań[948].

Przy wznoszeniu wysokich konstrukcji, a także przy usuwaniu ziemi, konieczne było zapewnienie odpowiedniego transportu pionowego. Stosowano wówczas dźwigi budowlane, które wymieniane są w źródłach pisanych[949]. Istniały zapewne różnej wielkości urządzenia – zarówno o małym udźwigu, obsługiwane ręcznie, jak i duże żurawie napędzane tzw. kołem dreptakowym[950].

Elementy więźby dachowej przygotowywano na tzw. placu ciesielskim, w pewnej odległości od budowli. Poszczególne części składowe przyszłej konstrukcji były specjalnie oznakowane. Umożliwiało to późniejsze prawidłowe ich rozmieszczenie przy składaniu całości na budynku.

Krycie dachu leżało w kompetencjach dekarzy, ale także i murarzy. Dachówki układano dwufazowo. Najpierw zawieszano je na łatach, a dopiero po jakimś czasie przekładano zaprawą. Rozdzielenie tych czynności było prawdopodobnie celowe, ponieważ dopiero po jakimś czasie od położenia dachówek więźba osiadała w sposób właściwy i stawała się stabilna, a dodana z czasem zaprawa była dzięki temu bardziej szczelna[951].

Najpopularniejszym typem dachówki na terenie Prus była dachówka płaska oraz tzw. mnich-mniszka. Innymi materiałami do krycia dachów były gonty, słoma, trzcina, a także ołów. Dachówki typu mnich-mniszka stosowano już od końca wczesnego średniowiecza. Z terenów państwa zakonnego w Prusach można wskazać zbiór 69 fragmentów dachówek z badań archeologicznych siedziby prokuratora w Pniu. Fragmenty mniszek z tej warowni posiadały ślady

946M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Przezmark – Dzierzgoń – Sztum...*, s. 160.
947M. Arszyński *Technika i organizacja..*, s. 77-78, 80.
948Na przykład: MTB, s. 48, 58, 117; *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410-1420,* hrsg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911, s. 15,30,72.
949Przykładowo: MTB, s. 46,213.
950M. Arszyński, *Organizacja i technika...*, s. 242.
951Tamże, s. 263-270.

szkliwa[952]. Tego typu dachówki odkryto również podczas badań zamku w Bezławkach. Ze zbioru znalezionego na stanowisku jeden z fragmentów również posiadał zachowane szkliwo w kolorze zielonkawym na wewnętrznej i zewnętrznej stronie. Autorzy badań wskazują, że dachówki z Bezławek są analogiczne do odkrytych w Garbnie[953]. Na dachówki typu mnich-mniszka natrafiono również podczas badań w Giżycku. Budynek gospodarczy w Benowie zapewne także był kryty dachówkami tego typu[954].

Po wykonaniu podstawowych prac budowlanych, budynki wymagały wykończenia, które nadawało im większą wartość estetyczną, a może przede wszystkim użytkową. Po usunięciu rusztowań, deskowań itp. lica ścian z pewnością nie prezentowały się najlepiej. Wbrew obiegowej opinii, w średniowieczu najczęściej nie pozostawiano ich w stanie surowym. Część ścian tynkowano (określenie „tynk" może być mylące, ale stosuje je przykładowo M. Arszyński), inne pokrywano warstwą rozrzedzonego wapna. Czynności te wykonywali murarze bezpośrednio po zakończeniu ich głównych zadań[955].

Do prac wykończeniowych należy zaliczyć także zakładanie posadzek i polep. Jak stwierdza M. Arszyński, we wnętrzach bardziej reprezentacyjnych znajdowały się posadzki ceglane i z płytek ceramicznych, a w mniej ważnych pomieszczeniach kładziono polepy[956]. Są to elementy odnajdywane często w trakcie badań wykopaliskowych. Można tutaj podać przykład fragmentu kafla posadzkowego z Bezławek, który wykonano z glin żelazistych, z niewielką ilością gruboziarnistej domieszki schudzającej. Został on wypalony w atmosferze utleniającej[957].

Należy jeszcze dodać inne elementy, które tworzyły siedzibę średniowieczną. Trudnym zadaniem byłoby wymienić je w tym miejscu wszystkie, ale pokrótce wskażę jeszcze na przedmioty metalowe. Żelazo używane do celów budowlanych to głównie gwoździe, haki, pręty, okucia. Część tego surowca pochodziła z lokalnych źródeł. Huty i kuźnie znajdowały się m.in. między Ostródą i Piszem oraz koło Bytowa i Świecia. Wysokogatunkowe żelazo było jednak importowane[958].

Gwoździe to najczęściej znajdowane na stanowiskach późnośredniowiecznych przedmioty metalowe. Do ok. połowy XIV wieku większość z nich była kuta. Dopiero wówczas do powszechnego użycia weszły gwoździownice[959]. Uniwersalne zastosowanie i stosunkowo słaba zmienność form powodują, że ciężko datować te znaleziska. Wydobywane w trakcie badań

952D. Poliński, *Pień....*, s. 107.
953A. Koperkiewicz, D. Leśniewska, W. Kulczykowski, K. Wroński, *Analiza zabytków ruchomych z badań archeologicznych w Bezławkach,* [w:] *Bezławki. Ocalić...*, s. 96-97.
954A. Chęć, *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie...,* s. 5.
955M. Arszyński *Organizacja i technika...*, s. 273-275.
956Tamże, s. 275.
957A. Koperkiewicz, D. Leśniewska, W. Kulczykowski, K. Wroński, *Analiza zabytków ruchomych z badań archeologicznych w Bezławkach,* [w:] *Bezławki. Ocalić...*, s. 96.
958M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 75. Patrz także rozdział 3.
959Twierdzenie to odnosi się jednak do terenów Mazowsza, ale chyba miało to miejsce w zbliżonym czasie: B. Gierlach, *Kowalstwo mazowieckie XIII-XVIII w.,* Ciechanów 1972, s. 124.

archeologicznych gwoździe mogły być użyte w trakcie prac budowlanych w średniowieczu jak i podczas późniejszych remontów.

Żelazne kotwy oraz klamry ciesielskie znajdywane podczas badań archeologicznych mogły służyć do mocowania belek konstrukcyjnych, krokwi oraz płatwi. Gwoździe i nity wykorzystywane były także jako okucia drzwi. Często znajdowane są również haki. Były one wbijane kolcem w słup stanowiący ościeżnicę[960]. Dwa takie haki odkryto na terenie dawnej warowni w Pniu[961].

Pozostaje jeszcze kwestia omówienia budynków powstałych przy użyciu głównie elementów organicznych. Dzięki intensyfikacji badań wykopaliskowych zebrano sporo informacji o konstrukcjach domów drewnianych na terenie dzisiejszej Polski. Nieco gorzej, w sensie ilościowym, prezentuje się ~~owo~~ zaawansowanie badań, kiedy ograniczymy się jedynie do terenów dawnego państwa zakonnego w Prusach. Pomimo znacznej ilości średniowiecznych dworów będących przedmiotem badań archeologicznych, w wielu wypadkach wciąż posługujemy się hipotezami.

Biorąc pod uwagę nikły stan badań nad tego typu obiektami powstałymi z inicjatywy Zakonu Krzyżackiego, a szczególnie stanowiących siedziby urzędników zarządzających okręgami administracyjnymi, ograniczę się jedynie do uwag ogólnych.

Budowle tego typu często wznoszono na kopcach. Nasypy były najczęściej koliste lub owalne u podstawy. Spotykane są jednak także na planie czworoboku. Jak już zauważyłem przy omawianiu założeń murowanych, ziemia do tworzenia nasypów często pochodziła z fos. Same budynki znajdujące się na kopcach były także obsypywane nasypem kopca (podobnie jak przy murowanym założeniu w Ełku)[962]. Bywały również obiekty, gdzie zamiast kopca sypano jedynie wał[963].

Jako pierwszy, uwagi o sposobach wznoszenia drewnianych dworów przedstawił Edward Krause (niestety opublikowane w bardzo skrótowej formie). Stwierdził on, że w średniowieczu stosowano różne techniki wznoszenia nasypów ziemnych, na których lokalizowano zabudowę. Na podstawie obiektów znajdujących się na ziemiach polskich wyróżnił on założenia gdzie występują skrzynie drewniano-ziemne zasypane piaskiem, nasypy zabezpieczone szalunkiem, a także okryte glinianym płaszczem[964]. Anna Marciniak-Kajzer także stwierdziła, że stosowano rozmaite sposoby

960L. Kajzer, *Zamek w Raciążku. Budownictwo obronne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej,* cz. 1, Łódź 1990, s. 260; Z. Polak, *Zabytki metalowe,* [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu,* t. 1, red. M. Rębowski, Kołobrzeg 1996, s. 232.

961D. Poliński, *Pień....,* s. 120.

962L. Kajzer, *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne"? Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych,* [w:] AHP, t. 1, 1995, s. 186-187,

963A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski...,* s. 68-71.

964E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXVIII, 1976, s. 283-284. Patrz także: tenże, *Średniowieczne siedziby rycerskie w Wielkopolsce i Polsce środkowej,*

wznoszenia kopców. Najczęściej były jednak budowane z piasku z domieszką gliny lub kamieni. Przytoczyła również przykłady wzmacniania tych konstrukcji pionowymi elementami drewnianymi. Stok wału mogła także zabezpieczać plecionka z faszyny. Zdarzało się również, że nasypy umacniano kamieniami[965].

Nasyp średniowiecznej siedziby prokuratorskiej w Pniu składał się z gliniastych nawarstwień, które powstały zapewne w dwóch etapach. Podczas badań okazało się, że całkowita miąższość nawarstwień kopca wynosiła od 0,25 do 1,8 m, z czego ok. 80 cm grubości to warstwy związane z pierwszym etapem sypania, a ok. 90 cm z drugim[966]. Przypuszcza się, że w średniowieczu miąższość nasypu wynosiła ok. 3 m[967].

Nasyp w Dąbrównie składał się z różnych warstw o różnej konsystencji. Utworzono go w miejscu mniejszego naturalnego wzniesienia. Składa się głównie z warstw piaszczystych i żwirowych, a także iłów jeziornych. Grubość warstwy nasypowej sięga miejscami 2 m[968].

Drewno jako surowiec powszechnie dostępny i łatwo obrabialny stanowił w przeszłości podstawowy materiał budowlany. Posiada ono szczególne cechy wynikające z jego budowy. Pośród zalet można wymienić dobrą izolacyjność termiczną, sprężystość, mały współczynnik rozszerzalności termicznej, czy stosunkowo dużą wytrzymałość. Do wad zalicza się m. in. anizotropową budowę, sęki, palność oraz korozję biologiczną[969].

W średniowieczu stosowano wiele konstrukcji drewnianych[970]. Omawianie ich zacznę od konstrukcji zrębowych (wieńcowych). W domach powstałych z zastosowaniem tej techniki rzadko stosowano właściwe fundamentowanie, ale jeżeli się pojawiało, to było zwykle niedbałe. Fundamentem w tego typu obiektach była podwalina, której przebieg był taki sam jak linia ścian[971].

RPPKZ, z. 2, 1987, s. 53.

965A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski...,* s. 72-74.

966D. Poliński, *Pień...,* s. 42.

967Tamże, s. 48.

968J. Dąbrowski, dz. cyt.,s. 345.

969Z. Mielczarek, *Kształtowanie konstrukcji i architektury w budownictwie drewnianym,* [w] *Drewno i materiały drewnopochodne w konstrukcjach budowlanych. Konferencja naukowa Szczecin-Świnoujście, 27-28 września 1999 r. Referaty,* Szczecin 1999, s. 12.

970Zdaniem Romany Barnycz-Gupieniec w przypadku późnośredniowiecznych siedzib mieszkalno-obronnych na wsiach dominowały konstrukcje zrębowa, sumikowo-łątkowa i szachulcowa: R. Gupieniec, *Uwagi o przemianach budownictwa drewnianego na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza,* „Acta Universitatis Lodziensis" Folia Archaeologica 16, 1992, s. 227; R. Barnycz-Gupieniec, *Stan badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym drewnianym budownictwem mieszkalnym,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 180-181. E. Krause stwierdził, że wieże powstawały głównie *„na zrąb lub rzadziej w technice palisadowej*": E. Krause, *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" ...*, s. 284. Podstawowe opracowania dotyczące zabytkowych konstrukcji drewnianych wymienia pokrótce: M. Bajon-Romańska, *Uwagi o stanie badań nad zabytkowymi konstrukcjami drewnianymi w Polsce,* [w:] *Drewno i materiały drewnopochodne w konstrukcjach budowlanych. V Konferencja naukowa Szczecin, 17-18 maja 2002 r. Referaty,* Szczecin 2002, s. 283-288. Warto także zaznaczyć, że podziały konstrukcji drewnianych ścian są stosowane niekonsekwentnie wśród poszczególnych dziedzin nauki, czy też konkretnych uczonych. Istnieje także podział na ściany pełne i szkieletowe, w których to dwóch kategoriach mieszczą się pozostałe typy konstrukcji: W. Szolginia, *Architektura i budownictwo. Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich,* Warszawa 1991, s. 50-51.

971Podwalina rozumiana jako element budowli, który przejmował ciężar ściany i przekazywał go do gruntu.

Niekiedy zastępowano go różnego rodzaju podkładami. Mogły nimi być pnie drzew, ale także kamienie, albo pale[972]. Kładzenie tego typu elementów zabezpieczało przed wilgocią.

Konstrukcje ścian były uzależnione od rodzaju surowca dostępnego w okolicy. Równie istotne były zdolności i umiejętności cieśli[973]. Badacze udowodnili, że np. system zrębowy związany jest szczególnie z obszarami, na których występują drzewa szpilkowe[974]. Natomiast system słupowy był dominujący w Europie Zachodniej, gdzie nie występowały tak licznie tego typu drzewa[975].

Domy zrębowe powstawały na rzucie prostokątów, a długość ich ścian była limitowana długością pni drzew. Zazwyczaj były to jednak obiekty, które można uznać za niewielkie (chociaż z pewnymi wyjątkami). Ich wysokość ustala się zazwyczaj na podstawie długości zachowanych soch. Bierze się także pod uwagę dane zaczerpnięte ze współczesnego budownictwa ludowego. Na tej podstawie ustalono, że od wczesnego średniowiecza wysokość tego typu domostw wynosiła od ok. 2,5 do 3,6 m (z dachem)[976]. Ściany budowano z okrąglaków (występowały również w średniowieczu ściany z dranic) łączonych w węgłach na obłap wrębami. Pozostawiano przy tym tzw. ostatki, czyli końcówki bierwion wystające poza lico ściany[977]. Konstrukcje tego typu mogły mieć również warianty słupowo-palowe[978]. Z czasem technika ta uległa pewnym zmianom. Pojawiły się bardziej skomplikowane złącza (najstarsze to: na obłap, na nakładkę)[979], bierwiona zaczęto staranniej ociosywać. Wpływ na to mogło mieć pojawienie się technik szkieletowych[980].

Inny typ konstrukcji, który ma bardzo wczesną genezę, to konstrukcja plecionkowa. Dzieli się ją na dwie grupy: bez wsparcia na słupach oraz opartą na słupach (słupowo-plecionkowa). Konstrukcję tę stosowano często do stawiania płotów. Warto zaznaczyć, że w czasach przedkrzyżackich na terenie Prus stosowano budownictwo plecionkowe na kamiennym fundamencie, co stanowiło swoisty ewenement (na pobliskich terenach rozpowszechniło się to później)[981]. Ściany domostw wzniesionych tym sposobem były oblepiane gliną. System plecionkowy, który bywa zresztą zaliczany do słupowego, w budownictwie występował niemal

---

972R. Barnycz-Gupieniec, *Studia nad budownictwem w średniowiecznej Polsce na tle porównawczym,* Łowicz 2000, s. 44-45; taż, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X-XIII wieku,* Gdańsk 1974, s. 22-23.

973Taż, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku...,* s. 24-25.

974W. Antoniewicz, *Bacówki, szałasy mieszkalne i produkcyjne oraz szopy pasterskie Tatr i Podtatrza,* „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala", t. 6, 1966, s. 123; R. Barnycz-Gupieniec, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku...,* s. 25.

975R. Barnycz-Gupieniec, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku...,* s. 41.

976Taż, *Studia nad budownictwem...*, s. 72-73.

977G. Ruszczyk, *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce,* Warszawa 2007, s. 27.

978R. Barnycz-Gupieniec, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku...,* s. 25.

979J. Arlet, *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim,* Szczecin 2004, s. 18. O konstrukcji wieńcowej patrz także: Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 177-180.

980R. Barnycz-Gupieniec, *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku...*, s. 29.

981Taż, *Studia nad budownictwem...*, s. 93.

nieprzerwanie do naszych czasów[982].

Konstrukcja sumikowo-łątkowa uznawana jest za jedną z najstarszych w budownictwie drewnianym. Pojawiają się jednak głosy, że z uwagi na konieczność wykorzystywania przy niej licznych narzędzi oraz wysoki poziom rzemiosła należy ją uznać za młodszą[983]. Do jej wad należy zaliczyć wysoką podatność na zmiany atmosferyczne, natomiast jej zaletą jest możliwość wykorzystywania krótszych elementów drewnianych. Ten system budowlany był często łączony z konstrukcją zrębową[984]. Istnieją różne warianty konstrukcji sumikowo-łątkowej. Mogła ona się składać z łątków wkopanych w ziemię, z wypełnieniem ścian z sumików (deski lub dyle), albo opierać się na leżącej ramie, w której znajdowały się pionowe łątki[985]. Bywa ona również zaliczana do konstrukcji słupowych[986].

Konstrukcje palisadowe i ramowo-palisadowe można uznać za zbliżone. W pierwszej z nich wbijano w grunt dranice lub belki ściśle obok siebie. Niekiedy owe elementy mocowano na podkładzie. Ściany ujmowano wówczas narożnymi słupami i górną, poziomą belką. Powstawał wówczas rodzaj ramy. Przypuszcza się, że dzięki temu rozwinęła się konstrukcja szkieletowa[987].

Konstrukcja szkieletowa charakteryzuje się „*szerszym lub węższym rozstawem słupów, spiętych ze sobą jednym lub dwoma poziomami rygli, wzmocnionych mieczami i zastrzałami*”[988]. W ten sposób tworzy się drewniane kratownice. Pomiędzy elementami konstrukcyjnymi umieszczano różne materiały uzupełniające, które oblepiano gliną (np. dranice, deski, plecionka)[989]. W zależności od rodzaju wypełnienia pomiędzy drewnianą kratownicą, różnią się nazwy tego systemu konstrukcyjnego. Technika ta pozwoliła na wznoszenie domów większych, przy znacznej oszczędności materiałów budowlanych[990]. Była to powszechna konstrukcja w średniowiecznej Europie[991]. Jest uznawana za jeden z podstawowych systemów budowy drewnianych domów w

982I. Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 33-34.
983F. Piaścik, *Krótki zarys architektury,* Warszawa 1957, s. 172.
984R. Barnycz-Gupieniec, *Studia nad budownictwem...*, s. 111.
985M. Mierosławski, *Konstrukcja sumikowo-łątkowa w budownictwie pułtuskim z XIII/XIV wieku,* [w:] AHP, t. 5, 1997 s. 110. Z racji tego, że powołuję się tutaj na wyniki badań jednej z najlepiej rozpoznanych mazowieckich warowni to zaznaczę jedynie, że zdaniem Z. Polaka konstrukcja tego typu była stosowana w grodzie pułtuskim jedynie jako uzupełnienie ścian, a główne elementy budynków powstawały w innych systemach budowlanych: Z. Polak, *Zabudowa i kultura materialna grodu pułtuskiego w XIII-XIV w.,* RPPKZ, z. 2, 1987, s. 61-74; O konstrukcji sumikowo-łątkowej patrz także: M. Pokropek, W. Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, t. 1: *Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie,* Warszawa 1995, s. 9; Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 185-187.
986I. Tłoczek, dz. cyt., s. 34.
987R. Barnycz-Gupieniec, *Studia nad budownictwem...*, s.120.
988G. Ruszczyk, dz. cyt., s. 28.
989J. Piekalski, *Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu,* [w:] AHP, t. 1, 1995, s. 112; tenże, *Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie środkowej Europy,* [w:] AHP, t. 3, 1996, s. 79-81; Z. Polak, M. Rębkowski, *Budownictwo i architektura,* [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu,* red. M. Rębkowski, Kołobrzeg 1996, s. 211.
990G. Ruszczyk, dz. cyt., s. 29.
991M. Gładyszowa, *Górnośląskie budownictwo ludowe,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 104.

miastach i w obrębie zamków[992].

Oddzielnie należy potraktować kwestię tzw. muru pruskiego. Wykorzystywano w nim cegłę jako wypełnienie pomiędzy elementami drewnianej konstrukcji. Sama nazwa wprowadza jednak w błąd. Obszar występowania tej konstrukcji jest dużo większy niż wpływy niemieckie. Określenie „mur pruski" pojawiło się w końcu XVII w[993].

992R. Gupieniec, *Uwagi o przemianach budownictwa drewnianego na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza...*, s. 225-227. O konstrukcji szkieletowej patrz także: Z. Mączeński, *Poradnik budowlany dla architektów...,* s. 180-185.

993J. Arlet, dz. cyt., s. 20.

7. Funkcje siedzib niższych urzędników krzyżackich

Funkcje siedzib niższych urzędników krzyżackich stanowią bardzo złożone zagadnienie[994]. Widoczny podział na administracyjne i sądownicze, militarne, gospodarcze i pozostałe, który przedstawiłem w niniejszym rozdziale jest oczywiście znacznym uproszczeniem, które funkcjonowało w literaturze przedmiotu i nie budziło większych zastrzeżeń. Zadania militarne, gospodarcze, czy rezydencjonalne przenikały się i często trudno zakwalifikować konkretne funkcje do wymienionych kategorii, ponieważ w zależności od spojrzenia na dany problem mogą one się znaleźć w różnych grupach.

Omówienie funkcji zamków i dworów jest o tyle istotne, że wybór formy i lokalizacji danej siedziby był uwarunkowany różnym nasileniem czynników militarno-strategicznych, gospodarczych, czy administracyjnych. Jan Gancewski zgodził się z M. Arszyńskim, że w pierwszym okresie swojego pobytu w Prusach Krzyżacy kładli nacisk głównie na aspekt militarny swoich budowli[995]. Jednocześnie historyk ten wyróżnił dwa okresy powstawania krzyżackich warowni ze względu na odmienne przyczyny rozpoczęcia inicjatyw budowlanych: I okres trwał od rozpoczęcia budowy struktur państwowych do zakończenia podboju Prus w latach 80. XIII w. Fortalicje wznoszone w tym okresie pełniły pierwotnie jedynie funkcje militarne, a z czasem, wraz z przebudowami, zyskiwały dodatkowe zadania gospodarcze oraz rezydencjonalne. W II okresie, który trwał od upadku ostatniego powstania pruskiego, wznoszono nowe budowle w celach gospodarczo-administracyjnych[996]. Oczywiście budowle te wciąż stanowiły ważne ogniwo w systemie obronnym państwa krzyżackiego.

Siedziby niższych urzędników krzyżackich powstawały głównie w XIV w. Nie oznacza to jednak, że należy je wpisywać w II okres wyróżniony przez J. Gancewskiego. Wspomniany badacz dokonał tego rozróżnienia dla terenów ziemi chełmińskiej. Obszary położone na wschodzie państwa zakonnego znajdowały się w XIV stuleciu w zupełnie innej sytuacji pod względem bezpieczeństwa, infrastruktury oraz innych czynników, które zapewne można by w tym miejscu mnożyć. W odmienny sposób należy także traktować nowozdobyty obszar Pomorza Gdańskiego, gdzie przez

994Funkcje tych obiektów w świetle historiografii próbowałem przedstawić w 3 artykułach, ale mam pełną świadomość, że daleko im do wyczerpania tego tematu: M. Knyżewski, *Siedziby niższych urzędników krzyżackich i ich funkcje w świetle historiografii* [w:] *Życie codzienne w antycznej i średniowiecznej Europie – wybrane zagadnienia,* red. A. Żuchowska, K. Bałękowski, Lublin 2016, s. 131-160; tenże, *Zadania siedzib drobnych urzędników krzyżackich w południowej części Pomorza Gdańskiego,* „Koło Historii", nr 17, 2005, s. 63-76.

995J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku. Studia nad gospodarką,* Olsztyn 2001, s. 16; M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 124.

996J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich...*, s. 16-17.

wiele lat Zakon nie podejmował na większą skalę działań budowlanych. Warto tutaj zwrócić uwagę na jeszcze jedną istotną różnicę pomiędzy ziemią chełmińską, a pozostałymi terenami państwa krzyżackiego w Prusach. Najbardziej rozwiniętą strukturę osadniczą miały komturstwa z centrami w Brodnicy, Toruniu, Grudziądzu i Papowie, a także wójtostwo lipienieckie. Na terenie komturstwa starogrodzkiego znajdowało się natomiast najwięcej folwarków spośród wszystkich jednostek administracyjnych w ziemi chełmińskiej. Osady zlokalizowane w tych komturstwa stanowiły ok. 40 %, a folwarki ok. 20 % wszystkich w państwie zakonnym[997]. Pamiętajmy przy tym, że obszar ziemi chełmińskiej był kilkakrotnie mniejszy od pozostałych wyróżnionych w tekście. Mniejsze były także terytoria komturstw. Powinno to dawać jakieś wstępne wyobrażenie o różnicach w funkcjach pomiędzy siedzibami urzędniczymi w konkretnych częściach kraju.

W stosunku do wszystkich regionów dawnego państwa krzyżackiego należałoby się chyba jednak zgodzić z ogólnym twierdzeniem, że „*w wyniku rozwoju osadniczego wytworzyła się struktura gospodarczo-administracyjna(...)*”[998]. W tej strukturze zamki i dwory drobnych urzędników i siedziby komturów, stanowiły systemowo połączone ekspozytury władzy, a także właśnie administracji i struktur gospodarki. Życie zamieszkujących je ludzi było poddane rygorom wojskowym i zakonnym, nawet jeżeli w danym ośrodku nie znajdowała się siedziba konwentu. Wynikało to z faktu, że często urzędnicy niższej rangi byli członkami konwentu danego komturstwa, któremu jednostka administracyjna była podporządkowana.

Niezależnie od rangi, warownie krzyżackie zajmowały ważne, zróżnicowane miejsce w systemie logistycznym kraju, pomimo tego, że znaczna ich część posiadała pewne wspólne zadania. Pełniły przykładowo rolę punktów zbornych dla lokalnych oddziałów. Były miejscami gromadzenia zapasów, sprzętu bojowego itp. Położone wzdłuż szlaków komunikacyjnych i handlowych ubezpieczały transport wojsk i ludności cywilnej[999].

Funkcje administracyjne i sądownicze

Władztwo krzyżackie miało w dużej mierze charakter korporacyjny. Głównymi zarządcami kraju, przy pewnych zastrzeżeniach, byli komturzy. Posiadali możność wydawania nakazów zarówno członkom danego konwentu jak i mniejszym, podlegającym im domom, a co za tym idzie także zatrudnionym przy ich obsłudze. Wśród zadań, które należy umieścić w sferze administracyjnej, trzeba chyba wyróżnić zwłaszcza prawo zakładania nowych ośrodków osadniczych. Komturzy część swoich uprawnień delegowali na podległych im urzędników.

997Tamże, s. 20; M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt., s. 290; Z. H. Nowak, *Die Vorburg als Wirtschaftszentrum des Deutschen Ordens in Preußen. Eine Fragestellung,* [w:] *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter,* hrsg. v. U. Arnold, Marburg 1989, s. 152.

998J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich...,* s. 19.

999M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 182.

Nie jest łatwo odpowiedzieć na pytanie o kompetencje krzyżackich prokuratorów, wójtów i komorników. Zdarzało się, że pierwsi z nich byli jedynie zwierzchnikami folwarków, ale zwykle mieli większe kompetencje. Duża ilość tych urzędów została powołana w latach 20.-40. XIV stulecia[1000]. Zazwyczaj tytuł ten zarezerwowany był dla zwierzchników mniejszych okręgów administracyjnych[1001]. Podobnego opisu można użyć wobec urzędu wójtowskiego. Najogólniej można stwierdzić, że niektóre zadania w ramach poszczególnych komturstw przypadały wójtom i prokuratorom, a także komornikom. Generalnie większą estymą cieszył się urząd wójta.

Wójtowie byli powoływani już w ostatnich dekadach XIII w. Początkowo dla obszarów odpowiadającym częściowo wcześniejszym strukturom osadniczym (wójtostwa: pomezańskie, natangijskie, sambijskie). Byli oni członkami konwentów, ale rzadko w nich przebywali. Prokuratorzy byli powoływani głównie na obszarach na nowo zagospodarowanych, gdzie próby zorganizowania nowych komturii kończyły się niepowodzeniem (najwięcej na południowo-wschodnich i wschodnich obrzeżach kraju).

Komornicy różnili się od prokuratorów i wójtów. Po pierwsze nie stanowili oni członków korporacji zakonnej. Być może niektórzy z nich mogli przynależeć do kręgu korporacji w oparciu o prawo i zwyczaje zakonne. Prawdopodobnie ich głównym zadaniem była jurysdykcja nad ludnością bałtyjską posługującą się prawem pruskim lub pomezańskim[1002]. Krzysztof Kwiatkowski twierdzi, że komornicy stanowili jedną z częściej kontaktujących się z komturami grup, ze względu na intensywne relacje z miejscową ludnością i częste przebywanie w domach zakonnych[1003].

Urzędy wójtowskie nie były sobie równe, zresztą tak jak i prokuratorskie. Poszczególne jednostki administracyjne mogły być podporządkowane komturstwom, lub bezpośrednio władzom centralnym (na początku XV w. były to m.in. wójtostwa w Bratianie, Lipienku, Rogoźnie, Nowej Marchii, żmudzkie i gotlandzkie, ale również prokuratorstwo w Bytowie). Znaczenie danych ośrodków administracyjnych uwidaczniało się także w ich obsadzie urzędniczej. Sławomir Jóźwiak podał przykład Barcian i Kętrzyna jako zamków obsadzanych przez liczniejszy personel[1004].

Można również powtórzyć za cytowanym historykiem, że w czasie nieobecności wyższych rangą urzędników krzyżackich tymczasową władzę na danych obszarach przejmowały osoby pełniące niższe funkcje[1005].

Wprowadzenie niższego aparatu urzędniczego w struktury systemu komturskiego doprowadziło do zmian w funkcjonowaniu całej administracji zakonnej (zarówno na szczeblu centralnym jak i terytorialnym). Do kompetencji urzędników niższego szczebla należał podział

1000S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój...*, s. 257.
1001Tenże, *Centralne...*, s. 69.
1002K. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris", cz. I,* Toruń 2012, s. 353.
1003Tenże, *Wojska Zakonu...*, s. 114.
1004S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 154-155.
1005Tamże, s. 159.

dóbr[1006]. Jako przykład niech posłuży fakt sprzedaży młyna w Wierdzelewie przez prokuratora murzyńskiego. W dokumencie sprzedaży komtur nieszawski widnieje jedynie w liście świadków, a wystawcą był właśnie urzędnik z Murzynna[1007].

Marian Arszyński początkowo uważał, że w przeciwieństwie do większości zamków na zachodzie Europy zamki krzyżackie nie były powiązane z funkcjami sądowniczymi[1008]. Tymczasem S. Jóźwiak zwrócił szczególną uwagę na kompetencje sądownicze prokuratorów i wójtów. Urzędnik z Dąbrówna sprawował przewodnictwo sądów ziemskich dla ziemi sasińskiej. Od 1382 r. rolę tę przejął wójt działdowski[1009]. Również wójtowie tczewscy posiadali zastrzeżone uprawnienia sądownicze[1010]. W nowszych opracowaniach M. Arszyński przyznaje, że funkcje sądownicze były ważne, ale miejsca rozpraw znajdowały się poza zamkami[1011]. W tym kontekście należy jeszcze przytoczyć rozważania Klemensa Bruskiego, który uważał, że przy zamku lęborskim funkcjonowało pomieszczenie bądź oddzielny budynek do odbywania sądów, określany w źródłach mianem *hoff/richthoff*[1012]. Wypadałoby się jednak zastanowić, czy nie chodziło tutaj o oddzielny dwór znajdujący się w okolicach zamku. Z drugiej strony, nowożytne źródła pisane wspominają o izbie sądowej znajdującej się na terenie zamku (dokładniej *das Rechte Schloss*)[1013]. Bruski twierdzi, że czynności sądownicze odbywały się w Lęborku od średniowiecza, może nawet od momentu ustanowienia tam wójtostwa, ponieważ wskazuje na to również treść tabliczek woskowych (tzw. poliptyk kopenhaski) z zapiskami sądowymi[1014].

W dokumentach notarialnych wystawianych w państwie zakonnym zawsze w treści określano miejsce ich sporządzenia. Zdarzało się, że były to informacje dosyć szczegółowe określające nawet pomieszczenie, w którym czynność prawna została przeprowadzona[1015]. Na tej podstawie można uściślić topografię założeń architektonicznych, funkcje poszczególnych pomieszczeń, a także niekiedy ich chronologię. O ile w przypadku zamków komturskich temat ten doczekał się swojego opracowania, o tyle siedziby średnich i niższych urzędników krzyżackich czekają jeszcze na historyków, którzy zajmą się tym zagadnieniem.

Leśni, tak jak i rybiccy, prócz odpowiednich gałęzi gospodarki, zajmowali się również administracją. Prowadzili liczne transakcje gospodarczo-handlowe, ale priorytetowo zawiadywali lasami i sprawowali kontrolę nad sprzedażą i pozyskiwaniem drewna[1016].

1006Tamże, s. 150-151.
1007Tenże, *Powstanie...,* s. 63-72.
1008M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 199.
1009S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 155-156.
1010E. Rozenkranz, dz. cyt., s. 195.
1011M. Arszyński, *Zamki i umocnienia Zakonu...*,s. 72.
1012K. Bruski, *Lębork w czasach średniowiecznych...,* s. 69.
1013Tamże, s. 69, przyp. 95.
1014Tamże, s. 70-71.
1015S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach...,* s. 69-70.
1016Znaczenie urzędu leśnego w państwie krzyżackim: A. Chęć, J. Gancewski, dz. cyt., s. 57-68,

Urzędy leśne były obsadzane ludnością niemiecką, ponieważ na terenach przez nich administrowanych występowało zazwyczaj napływowe osadnictwo niemieckie[1017]. Jak zauważają J. Gancewski i A. Chęć, urząd ten należał do najtrudniejszych w sprawowaniu[1018]. Leśni musieli współpracować z najbiedniejszą ludnością, co prowadziło do licznych antagonizmów. Niekiedy nadzorowali akcje osadnicze, a następnie zarządzali wsiami jako sołtysi. W 1401 r. urzędnik leśny z Gdańska z polecenia wielkiego mistrza wytyczył granicę między Bielkowem należącym do Zakonu Kartuzów, a Czapelskiem[1019].

Również inne działania można umieścić w zadaniach administracyjnych zamków i dworów krzyżackich. Niekiedy były one w pewnym stopniu konsekwencją funkcji militarnych. Jak już wspomniałem, urzędnicy krzyżaccy byli odpowiedzialni za planowanie i koordynację akcji osiedleńczych na podległym im terenie. Zajmowali się też oczywiście ochroną osadników. Funkcja ta ujawniła się chyba najwcześniej. Dla sprawnego funkcjonowania państwa siedziby urzędnicze stanowiły również punkty etapowe sieci pocztowej i komunikacji drogowej[1020].

Rola siedzib niższych urzędników krzyżackich w trakcie kolonizacji jest szczególnie widoczna na terenach Prus Właściwych. Znaczne obszary tego regionu były przez wiele lat zaludnione w nikłym stopniu. W literaturze przedmiotu przyjmuje się bezdyskusyjnie, że zamki pojawiały się wraz z podbojem kolejnych terytoriów. Jest to oczywiście ogólnie prawdą, ale większa część ziem Prus Właściwych należała przez wiele lat do Zakonu, a jednak nie powstały na nich zbyt licznie siedziby urzędnicze (bądź też nie posiadamy źródeł potwierdzających ich istnienie). Wpływ miały na to liczne czynniki, zarówno wewnętrzne jak i zewnętrzne. Znaczna część granic z Mazowszem i Litwą była wciąż sporna. Dodatkowo istniały w tych rejonach pasy bagien i lasów stanowiących naturalną barierę, która utrudniała wdzieranie się wrogich wojsk w głąb kraju. Dopiero ustanowienie oficjalnych granic mogło doprowadzić do rozbudowy administracji terytorialnej we wschodnich i południowo-wschodnich rejonach państwa krzyżackiego. Warownie krzyżackie na obszarze tzw. Wielkiej Puszczy zaczęły powstawać przed połową XIV w., ale były to najczęściej budowle drewniano-ziemne. Po traktacie kaliskim z 1343 r. nastąpił okres potęgi wewnętrznej państwa zakonnego. Wzrósł jego potencjał gospodarczy. Nasilił się proces osadnictwa, rozwijała się gospodarka towarowo-pieniężna. Dotyczy to również terenów południowo-wschodnich, ale nie na taką skalę jak w innych regionach kraju. Od 1344 r. rozpoczęła się seria wieloletnich wypraw Zakonu na Litwę. Szczególnie nasiliły się one one po roku 1352 r. Powstało wówczas kilka warowni na terenie Prus Właściwych (w Olsztynku powstaje wówczas murowany zamek, w Szczytnie wzniesiono pierwszą siedzibę prokuratorską, być może

1017E. J. Guttzeit, *Das Waldamt...,* s. 179-180.
1018A. Chęć, J. Gancewski, dz. cyt., s. 58
1019S. Jóźwiak, *Centralne...,* s. 157.
1020M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 198-199; tenże, *Zamki i umocnienia Zakonu...,* s. 72.

wybudowano również zamek kętrzyński, a około połowy XIV w. wzniesiono także zamek w Szestnie; nieco wcześniej, bo zapewne ok. 1340 r. powstała pierwsza warownia krzyżacka w Giżycku). W 1380 r. zostało podpisane zawieszenie broni z Litwą. Przez następne lata działania wojenne ominęły południowo-wschodnią część Prus od Ostródy przez południową Warmię i Szczytno do Barcian. W tym okresie rozwijało się bardziej intensywnie osadnictwo na terenach tzw. Wielkiej Puszczy Mazurskiej[1021]. W Barcianach, a następnie w Rynie próbowano wówczas utworzyć nowe komturie[1022]. Powstały także stosunkowo liczne murowane zamki na tym obszarze[1023].

Upraszczając, można stwierdzić, że wraz z pierwszymi drewniano-ziemnymi warowniami krzyżackimi na terenie tzw. Wielkiej Puszczy rozpoczynał się, jeszcze nieśmiało, proces kolonizacji tych obszarów. Rozbudowa administracji terytorialnej wraz z ochroną osadników, szczególnie przed rejzami litewskimi w latach 60. i 70. XIV w. wydaje się rzeczą naturalną. Intensyfikacja osadnictwa następuje po 1380 r., a wraz z nią wzmaga się akcja budowlana. Procesy te wydają się ze sobą bardzo związane.

Warto zwrócić uwagę na nie do końca jasne początki budowy administracji krzyżackiej na wspomnianym wyżej terenie. Obszary tzw. Puszczy nie posiadały początkowo, zdaniem chociażby G. Białuńskiego, żadnej administracji. Stwierdza on jedynie, że funkcjonowały tam ograniczone w swej działalności urzędy leśne[1024]. Jak zauważyłem wcześniej, istnieją przesłanki do wcześniejszego datowania wielu założeń, w których później wymieniani są urzędnicy krzyżaccy[1025]. Przy obecnym stanie badań, nie sposób chyba jednak stwierdzić, jaka była rola tych obiektów w systemie administracyjnym kraju. Znane są przypadki w historii, gdy powoływane urzędy dopiero z czasem uzyskiwały formalnie kompetencje i zadania. Z całą pewnością, zagadnienie funkcji administracyjnych w znacznie większym stopniu leży w kompetencjach badawczych historyków niż archeologów. Mimo wszystko, każdy badacz zajmujący się tematyką zamków krzyżackich powinien być ich świadom. Badania archeologiczne w oczywisty sposób mogą uzupełniać wiedzę o administracji krzyżackiej, o czym świadczy przykład wcześniejszego datowania warowni z terenów tzw. Wielkiej Puszczy. Wyniki badań potwierdzają istnienie wielu wcześniejszych obiektów, które funkcjonowały przed pojawieniem się w źródłach pisanych

1021G. Białuński, *Osadnictwo regionu...*, s. 39.

1022S. Jóźwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393-1397). Powstanie, rozwój terytorialny, liwidacja,* [w:] *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi...*, red. A. Radzimiński, J. Tandecki, Toruń 1999.

1023O zamkach tzw. Wielkiej Puszczy: Ch. Herrmann, *Deutschordensburgen in der „Grossen Wildnis",* „Castella Maris Baltici" 6, 2004, s. 97-104. Powstała także praca magisterska: M. Knyżewski, *System obronny „Wielkiej Puszczy Mazurskiej" w późnym średniowieczu i nowożytności",* praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. L. Kajzera w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

1024G., Białuński, *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku,* KMW, nr 3, 1996, s. 439.

1025Patrz rozdział 4.

urzędów na wschodzie i południowym-wschodzie kraju. Przykładami niech będą tutaj warownie w Piszu i Szestnie. Brak pisemnych dowodów z tego czasu stanowi przeszkodę dla historyków w omawianiu tego zagadnienia. Opracowania dotyczące administracji krzyżackiej milczą na ten temat nawet jeżeli wiemy, że siedziba krzyżacka funkcjonowała ok. 20 lat przed wymienieniem w źródłach pierwszego urzędnika. Weźmy także pod uwagę, że stwierdzono[1026],iż nie należy już mówić o pustce osadniczej w tym rejonie do rozpoczęcia akcji kolonizacyjnej przez Krzyżaków na tych terenach. Funkcjonowanie pierwszych ośrodków zakonnych, nawet jeżeli nie mówią o tym źródła pisane, musiało być powiązane z jakąś administracją tych obszarów (chociażby bardzo ograniczoną). Nawet jeżeli nie były wciąż ustalone granice pomiędzy komturstwami. Niewielka gęstość zaludnienia nie wymagała zapewne określania zasięgu jednostek administracyjnych.

W kontekście funkcji administracyjnych siedzib krzyżackich zwrócę jeszcze uwagę na stosunki pomiędzy miastami, a urzędnikami krzyżackimi i ich rezydencjami. Temat ten jest dosyć złożony. Warto jednak zaznaczyć dominującą rolę warowni krzyżackich nad ośrodkami urbanistycznymi[1027]. Beata Możejko zwróciła uwagę na możliwość wywierania nacisków przez urzędników krzyżackich na rady miast, co widoczne było na przykładzie Lęborka w XV w.[1028].

Funkcje militarne

Warownie średniowieczne można postrzegać jako instrumenty wspomagające ofensywne działania polowe, punkty pomagające w utrzymaniu nowo pozyskanych terytoriów, garnizony oddziałów wojskowych gotowych do akcji, miejsca zborne pospolitego ruszenia, a także ubezpieczenie i miejsce ewakuacji ludności cywilnej (co zostało już opisane powyżej). Te aspekty budownictwa zamkowego zostały już szeroko omówione w literaturze dotyczącej budownictwa obronnego[1029].

Przy wznoszeniu średniowiecznych warowni brano pod uwagę „odwieczne" czynniki geografii wojennej i strategii. Można do nich zaliczyć walory naturalne, zasoby ludzkie, szeroko rozumianą infrastrukturę. Pierwszy punkt w tym wypadku oznacza m. in. lokalizację warowni w

1026Patrz rozdział 4.

1027Szczegółowe rozważania z uwzględnieniem zarówno dużych i małych miast: R. Czaja, *Miasta pruskie a Zakon Krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu,* Toruń 1999.

1028B. Możejko, *Nowe materiały do dziejów wójtostwa lęborskiego w późnym średniowieczu,* „Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s. 21-22.

1029M. Arszyński, *Budownictwo warowne..*, s. 171-182; D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo...*, s. 143-150. 230-235; kwestie obronności zamków były również omawiane w monumentalnych opracowaniach dotyczących budownictwa zamkowego w Polsce: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010; warto również wskazać na prace Hanny Domańskiej, w których autorka omawia zmiany w sposobach fortyfikowania wraz z rozpowszechnieniem broni palnej: *Fortyfikacje późnogotyckie zamków krzyżackich* [w:] *Komunikaty...*, s. 59-62; *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII wieku, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości", 17/2 (1971), s. 3-36; ogólne uwagi przedstawił również: W. Krassowski, dz. cyt., s. 111-273.

miejscu z natury obronnym, w pobliżu wody, opału i paszy[1030].

Przy wyliczaniu najważniejszych elementów fortyfikacji średniowiecznych wymienia się zazwyczaj na pierwszym miejscu obwód warowny. Jego strukturę początkowo tworzyła najczęściej konstrukcja drewniano-ziemna, a w późniejszym okresie, przy wielu obiektach wznoszono mury. Z murem łączyły się zwykle ganki, które zapewniały, wywyższone nad atakujących, stanowiska obrońcom. Przykład ganków można dzisiaj obserwować przy murach zamku w Bytowie. Szczególnie w tym kontekście prezentuje się obiekt w Sątocznie. Majdan był otoczony umocnieniami drewniano-ziemnymi (hipotetycznie wyposażonymi w ganki), a dom zamkowy znajdował się poza tym obwodem i posiadał oddzielne fortyfikacje w postaci fosy. Rozwiązanie takie wydaje się mało praktyczne (chociaż nawiązuje do najstarszych zamków europejskich). Z drugiej strony obiekt ten wykorzystuje naturalne walory obronne terenu, cieki wodne, kształt podłoża itp.

O wieżach i ich funkcjach w założeniach obronnych napisano już bardzo dużo. Przyjrzyjmy się tym konstrukcjom funkcjonującym w interesujących nas obiektach. Stanowiły one uzupełnienie obwodów. Powodowały znaczne wzmocnienie warowni. Służyły jako stanowiska przewyższonej obrony, a także flankowania. Istniały również wieże bramne, które wspierały ten najbardziej newralgiczny punkt obwodu warownego. W Działdowie potężna wieża główna znalazła się bezpośrednio przy wjeździe bramnym, co również wzmacniało obronność. Starano się sytuować wieże tak, żeby likwidowały martwe pole. Zwykle usytuowanie warowni nie wymagało flankowania wszystkich boków zamku, bo usytuowanie warowni mogło być na tyle korzystne, że dojście atakujących pod mury z niektórych kierunków było bardzo utrudnione. Jedyną siedzibą niższego urzędnika, gdzie zastosowano wieże wysunięte w taki sposób, aby oskrzydlać wszystkie kurtyny, był zamek w Bytowie. Spośród murowanych obiektów wież nie odnajdujemy chociażby w Kętrzynie. Także w najmniejszych warowniach, gdzie znajdował się jeden dom murowany, nie związany z obwodem warownym, brak jest tego typu budynków.

Niekiedy obronność siedzib krzyżackich zwiększano dodatkowymi, wysuniętymi na przedpole przeszkodami. Były to fosy, dodatkowe umocnienia drewniane itp. Wspomnę tu chociażby o reliktach palisady odkrytych w pobliżu zamku węgorzewskiego, a także zamku giżyckiego. Dodatkowo można przypomnieć o licznych przykładach fos znajdujących się przy zamkach. Odmiennie wyglądało to natomiast w przypadku niektórych zamków i dworów miejskich. Szczególnie, gdy warunki terenowe pozwalały jedynie na symboliczne oddzielenie siedziby krzyżackiej od organizmu urbanistycznego. W tych przypadkach obiekty te należy traktować jako integralną część fortyfikacji miejskich. Przykładem niech będzie tutaj zamek w Lęborku, gdzie zewnętrzna ściana domu głównego stanowiła jednocześnie fragment miejskich fortyfikacji. W

1030Patrz rozdział 3.

Nowem natomiast południowy i zachodni mur krzyżackiej warowni stanowiły jednocześnie mur obronny miasta.

Według H. Domańskiej w latach 1380-1448 upowszechnił się na terenie państwa krzyżackiego nowy typ umocnień, stanowiący typ przejściowy pomiędzy systemem średniowiecznym a nowożytnym[1031]. Wiązało się to z upowszechnieniem broni palnej. Zdaniem wspomnianej badaczki od połowy XIV w. zaczęto zastępować wąskie korytarze osadzone w grubości murów domów zamkowych dużymi, wolnymi przestrzeniami, wypełniającymi całe poddasza. Dzięki temu strzelcy mogli się swobodnie zmieniać przy stanowiskach. Według tej badaczki rozpowszechniły się także narożne baszty cylindryczne przystosowane do broni tradycyjnej i palnej[1032]. Cylindryczne baszty występowały jednak sporadycznie wśród siedzib stanowiących przedmiot tej rozprawy, ale rzeczywiście częściej wznoszono je w końcu XIV stulecia. Powstawały także umocnienia drewniano-ziemne osłaniające istniejące już ciągi murów oraz wznoszono nowe zamki przystosowane niemal wyłącznie do ręcznej broni palnej[1033]. Dobrym przykładem jest w tym wypadku warownia w Bytowie, czy też przedzamcze zamku nidzickiego.

Atak na obiekty warowne przeprowadzano zazwyczaj poprzez podpalenie drewnianej warowni, bądź wdarcie się na koronę muru/wału. W wypadku murowanych zamków najsłabszym ogniwem umocnień często była brama, dlatego też na niej skupiali wysiłki agresorzy. Jeżeli atakujący posiadali odpowiednią ilość czasu, to próbowali także skłonić obrońców do kapitulacji stosując długotrwałe oblężenia i mając nadzieję, że obrońcy poddadzą się ze względu na brak żywności lub/i wody. W pierwszym wypadku posiadamy informacje z kroniki Wiganda z Marburga o atakach Litwinów na warownie w Piszu i Okartowie. W obydwu przypadkach obrońcy schronili się w gdaniskach, które jednak zostały przez oblegających podpalone[1034]. Istnieją więc przesłanki, które pozwalają łączyć gdaniska także aspektem militarnym zamków krzyżackich. Chociaż S. Jóźwiak i J. Trupinda uważają, że trudno wskazać przekonywujące dowody na ważną rolę tych konstrukcji jako pełniących istotną rolę w systemie obronnym zamków[1035].

Większość siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich ustępowała pod względem urządzeń obronnych zamkom konwentualnym. Niewielkie ilości zbrojnych, które w nich się zazwyczaj znajdowały, nie były w stanie poradzić sobie przy przeważającej ilości przeciwników na pierwszej linii obrony, którą stanowiły często mury obwodowe, bądź umocnienia drewniano-

1031H. Domańska, *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII w.,* „Studia i materiały do dziejów wojskowości", t. XVII, cz. II, 1971, s. 3.

1032Tamże, s. 5.

1033Tamże, s. 6. Porównanie tych procesów w wypadku siedzib niższych urzędników krzyżackich oraz zamków konwentualnych w rozdziale 8.

1034*Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*, przekł. E. H. Raczyński, Poznań 1842, s. 113-115.

1035S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 377.

ziemne (chyba, że załoga została wzmocnione np. mieszkańcami okolicznych miejscowości i załogami z pobliskich zamków). Przy zmasowanym ataku obrońcy musieli się w końcu wycofać do głównego domu zamkowego. W takim wypadku koncepcja obrony musiała się opierać na większym zastosowaniu broni strzeleckiej niż na walce wręcz. Początkowo były to głównie kusze, a z czasem coraz większą rolę zaczęła odgrywać broń palna. Wspomniane wcześniej wolne przestrzenie na najwyższej kondygnacji pozwalały nawet niewielkiej załodze szybko przemieszczać się pomiędzy strzelnicami i efektywnie bronić budynku. Po sforsowaniu wejścia przez atakujących, załoga zamku mogła się wycofać na wyższe kondygnacje. Dzięki temu, nawet po zdobyciu dziedzińca zamkowego, dom mógł się obronić.

W okresie od XIII do XV w. do podstawowych metod wojennych należały „wojna wyniszczająca" i strategia „spalonej ziemi". Prowadzono działania polegające głównie na unikaniu lub odwlekaniu momentu walnej bitwy. Celem podejmowanych przez wrogie wojska czynności było wyniszczenie gospodarki przeciwnika. W miarę możliwości starano się nie podejmować długich oblężeń, zwłaszcza mocno ufortyfikowanych budowli. Próbowano natomiast obejść je bokiem i wtargnąć na słabiej chronione obszary wiejskie. Z premedytacją nie określam tych terenów jako bezbronnych[1036]. Zazwyczaj dwory zarządzające jedynie folwarkami posiadały pewne cechy obronne. Nie pozwalały one, co prawda, na walkę z regularnym wojskiem, bądź też licznymi oddziałami, ale mogły się sprawdzić w starciu z mniej licznymi i słabiej uzbrojonymi grupkami agresorów. W przypadku części z nich walory obronne sprowadzały się do odpowiedniego doboru miejsca, bądź też jego ukształtowania. W innych budowano niekiedy dodatkowo urządzenia obronne. Parkan można uznać za podstawowy obwód obronny, który umożliwiał prowadzenie tzw. obrony ścianowej. Problematyczne jest jednak ustalenie skali zjawiska wiejskich dworów obronnych w państwie krzyżackim. Z całą pewnością istniały także obiekty, które nie różniły się szczególnie od chałup chłopskich. Ustalenie relacji pomiędzy obiektami obronnymi i nieobronnymi jest jeszcze trudniejsze, gdy zdamy sobie sprawę, że walory obronne danego zespołu mogły się manifestować w konstrukcji budynku, pewnych jego specyficznych cechach, odgrodzeniu od otoczenia, albo odpowiednim usytuowaniu terenowym.

O niewielkich walorach militarnych możemy mówić najczęściej w przypadku siedzib hofmistrzów, chociaż nie zawsze[1037]. Interesująco w tym kontekście może się prezentować dwór prokuratorski w Mątowach Małych. W swojej XV-to wiecznej postaci nie posiadał wybitnych cech obronnych prócz fos i samej konstrukcji murowanej. Warto jednak sobie uświadomić, że pierwsza sugestia dotycząca istnienia dworu w Mątowach Małych odnosi się do roku 1254[1038], a pewne

1036Takiego sformułowania użył np.: M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 127.
1037Patrz rozdział 8.
1038W. Długokęcki,*Osadnictwo na Żuławach w XIII i na początkach XIV wieku*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 1992, s. 102.

informacje co do jego istnienia posiadamy z 1321 r[1039]. Zapewne w tym czasie był to obiekt o znacznie bardziej podkreślonych walorach militarnych. Wynikałoby to z wciąż niespokojnego czasu w jakim przyszło mu funkcjonować – jeżeli przyjmiemy jego istnienie w XIII w. - był to wciąż okres walki z Prusami. Krzysztof Kwiatkowski przy opisywaniu zadań militarnych urzędników zakonnych stwierdził, że hofmistrzowie uczestniczyli w powoływaniu kontyngentów ziemskich i nadzorowali wytwarzanie produktów żywnościowych, stanowiących podstawę aprowizacji kontyngentów[1040].

Do zadań należących do „większych" warowni należała ochrona tych słabiej bronionych terenów. Łączy się to z pojęciem obrony aktywnej, które sprowadzało się najczęściej do spotkania z wrogimi jednostkami na dalszym przedpolu. Garnizony znajdujące się w tych silniej ufortyfikowanych twierdzach mogły podejmować rajdy odwetowe na terytorium przeciwnika[1041].

Przy opisywaniu militarnych funkcji warowni średniowiecznych często zapomina się o dualistycznym ujęciu tego problemu. Otóż stosowane, także w tej pracy, pojęcie „budownictwa obronnego" traktuje nieco po macoszemu jego aspekt agresywny[1042]. Nie chodzi mi tutaj o wspomnianą obronę pasywną i aktywną, ale o traktowanie warowni jako punktów wyjścia dla *stricte* agresywnych działań. Zagadnienie to jest szczególnie istotne w kontekście państwa zakonnego w Prusach jako tworu, który w założeniu miał szerzyć wiarę również z pomocą miecza.

W literaturze przedmiotu możemy odnaleźć często twierdzenie, że warownie będące siedzibami niższych urzędników krzyżackich na wschodzie dawnego państwa zakonnego stanowiły bazy wypadowe na Litwę[1043]. Biorąc pod uwagę niewielką skalę części z nich (Ełk, Giżycko) trudno uogólniać i przypisywać wszystkim tym obiektom taką rolę. Spróbujmy bowiem wyobrazić sobie, że na terenie tych warowni zbierały się liczne oddziały, które później ruszałyby na wschód. Nawet jeżeli przyjmiemy, że oddziały wojsk wybierające się na rejzy mogły obozować na terenach przy zamku, to i tak stopień zasiedlenia przy wielu tego rodzaju obiektach mógł być niewystarczający dla zapewnienia odpowiedniej ilości pożywienia i innych potrzebnych dóbr. Dla przykładu - gospodarstwo przy leckim zamku było w stanie zaspokoić głównie potrzeby stałej załogi. Dodajmy do tego fakt, że oddziały miały również ze sobą pewną ilość zapasów. Oczywiście zagadnienie to wymaga dokładnych badań historyków, którzy byliby w stanie oszacować zapotrzebowanie oddziałów wyruszających na tereny Litwy i porównać je z możliwościami produkcyjnymi okręgów na wschodzie kraju. W literaturze odnajdujemy jednak przykłady wypraw

1039Tamże, s. 104.
1040K. Kwiatkowski, *Wojska Zakonu Niemieckiego w Prusach 1230-1525,* Toruń 2016, s. 107.
1041M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 127.
1042J. M. Łobocki, *Problematyka militarna budowy zamków na Pomorzu w średniowieczu,* [w:] *Średniowieczne zamki...*, s. 73.
1043O Ełku napisała tak chociażby: I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Ełku,* KMW, nr 3, 1959, s. 251. Prodbnie o Bezławkach: A. Koperkiewicz, *Zamek w Bezławkach...,* s. 71.

wojennych prowadzonych na Litwę, które wyruszały z terenów tzw. Wielkiej Puszczy. Jesienią 1392 r. wielki marszałek wraz z oddziałami rycerzy przybył do Pisza. Stąd wyruszyli na gród Suraż nad Narwią i go zdobyli. Na początku 1393 r. oddziały krzyżackie zaatakowały od strony Puszczy Grodno. W tym samym roku wyruszono z Rynu drogą wodną przez Pisz, następnie Pisą do Narwi, w górę Biebrzy i Netty „*do jeziora nad którym leży Augustów*"[1044]. Jednak w Piszu, a zwłaszcza Rynie nie znajdowały się niewielkie warownie. Były to obiekty o zdecydowanie większej skali niż zamki w Giżycku, czy Ełku. Wynikałoby z tego, że tylko części z siedzib krzyżackich na wschodzie kraju można przypisać takie funkcje. Pamiętajmy jednak, że za główny punkt wypadowy na Litwę uznaje się zamek w Ragnecie.

Warto także zwrócić uwagę, że nie są poświadczone wyprawy na Litwę organizowane przez komorników, a znana jest jedynie ich pomocnicza aktywność w organizowaniu kontyngentów, a także bezpośredni udział[1045]. Należy więc podkreślić, że siedziby komorników pełniły zapewne w większym stopniu funkcje obronne, refugialne i pomocnicze, niż stanowiły bazy wypadowe. Podobnie należy zapewne traktować najmniejsze siedziby prokuratorskie, a także leśnych i rybickich z terenów Prus Właściwych, ale nie zawsze, bo istnieją źródła mówiące o koncentracji wojsk zakonnych np. w Giżycku przed wyprawą na Litwę (1403 r.)[1046].

Licznym, niewielkim warowniom przypisuje się na wyrost wiele funkcji militarnych, w tym takie, których prawdopodobnie nie pełniły. Można jeszcze dodać, że nawet po uspokojeniu się sytuacji na granicy z Litwą, z Pisza wyruszano na Mazowsze. W 1407 r. prokurator piski uderzył na wieś księcia Janusza – Mały Płock. Najazdy łupieżcze wojsk krzyżackich na południowego sąsiada, wychodzące z Pisza, miały być częstą praktyką[1047].

Niektórzy autorzy doszukują się istnienia grup zamków sprawiających wrażenie powiązanego ze sobą przestrzennie układu, który miał swoje strategiczne uzasadnienie. Jako przykład takiego zespołu wymienia się niekiedy warownie powiązane z Ragnetą, które wybudowano ok. 1300 r[1048]. W literaturze można znaleźć obserwacje prowadzące do wniosków o istnieniu komunikacji sygnałowej pomiędzy zespołami zamków[1049]. W niektórych opracowaniach pojawiają się określenia typu „łańcuchy zamków", „system zamków"[1050]. Część badaczy przyjmuje

1044M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 99.

1045K. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris",* cz. I: *Korporacja i krąg przynależących do niej. Kulturowe i społeczne [podstawy działalności militarnej zakonu w Prusach (do początku XV wieku),* Toruń 2012, s. 262-263, 357-358; tenże, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230-1525 (korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna),* Toruń 2016, s. 114, 163, 193, 239, 288, 293.

1046*Księga komturstwa gdańskiego...,* s. 236.

1047M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 101.

1048G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler..*, s. 470 i n.

1049I. Sławiński, *Strategia i funkcje zamku średniowiecznego oraz rozwój jego elementów obronnych na przykładzie zamków Polski północnej – głównie terytorium dawnego państwa krzyżackiego oraz pogranicza polsko-krzyżackiego,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8,1968, s. 50-51.

1050F. Benninghoven, *Die Burgen als Grundpfeliler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im Preußisch-livländischen Deutschodenstaat,* [w:] *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts-und verfassungsgeschichtliche*

również istnienie takiej grupy obiektów właśnie na terenie tzw. Wielkiej Puszczy Mazurskiej, którą miały tworzyć zamki rozlokowane wokół Ełku[1051]. Nie potwierdzają tego źródła, natomiast uprawdopodabniają zbliżone formy części z budowli tego obszaru, a także czas ich powstania. Są to często obiekty z jednym domem murowanym, wybudowane ok. ostatniej ćwierci XIV w. Mimo wszystko nie należy przyjmować tego twierdzenia jako pewnika, a wręcz przeciwnie, podchodzić do niego z dużym dystansem. Formy architektoniczne nie są w tym wypadku wystarczającą przesłanką. Można do nich dodać ewentualnie lokalizację, ale wciąż poruszamy w obrębie spekulacji. Brak źródeł pisanych w tym wypadku nie pozwala na stwierdzenie, że mamy tutaj do czynienia z intencjonalnym działaniem podejmowanym w kierunku nadania nowopowstającym zamkom końca XIV w. wyższej, wspólnej funkcji. Zresztą należy również pochodzić z dystansem do samej idei linii czy systemu obronnego. Nie należy jej rozumieć w dawnym znaczeniu opisującym np. tzw. szlak orlich gniazd. System obronny nie musi oznaczać celowo wzniesionych linii umocnień, które były zaplanowaną częścią większej całości. „System obronny" można rozumieć jako wszystkie obiekty obronne na danym terenie (niekoniecznie powstałe wg jednej koncepcji obrony[1052]). Różnica polega tutaj na owej planowości, na pierwotnej koncepcji, wg której warownie miałyby być wznoszone tworząc linie obrony lub zespoły warowne, a także na realizowaniu funkcji nadrzędnych, których obiekty te nie mogły pełnić pojedynczo. Tej pierwotnej koncepcji prawdopodobnie zazwyczaj nie było.

Istotna, z militarnego punktu widzenia, jest analiza skuteczności fortyfikacji. Ich liczba na terenie państwa krzyżackiego jest imponująca. Wydaje się dosyć charakterystyczne, że budowle drewniano-ziemne, które powstawały na terenie Prus Właściwych, a szczególnie w ich wschodniej części. Jeżeli przyjrzymy się ich losom w trakcie konfliktów z Litwą, wówczas okaże się, że często okazywały się one niewystarczające dla obronności kraju, a co za tym idzie należało je zastąpić bardziej trwałymi[1053]. Z czasem zastępowano je więc obiektami murowanymi. Pamiętajmy jednak, że skuteczność obronna warowni zależała w dużej mierze nie tylko od trwałości fortyfikacji, ale również od siły, sprawności i woli jej obrońców (a także determinacji agresorów). Zamki nieraz przechodziły z rąk do rąk i to bez walki, co szczególnie uwidoczniło się w trakcie wojny trzynastoletniej. Specyficzną metodą zdobywania warowni było ich kupno. Żołnierze krzyżaccy w 1457 r. spieniężyli nawet Malbork, a także Tczew i Iławę (za wszystkie zapłacono 190 000

Bedeutung, hrsg. v. H. Patze, Sigmaringen 1976, s. 570, 600.

1051G. Mortensen, *Verwaltung des Ordenslandes Preussen um 1400, Erläuterungen zu Karte,* [w:] *Historisch-geographischer Atlas des Preusslandes,* Lieferung 1, hrsg. v. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wensukus, Wiesbaden 1968.

1052Tak np. rozumiałem go przy pisaniu pracy magisterskiej: M. Knyżewski, *System obronny „Wielkiej Puszczy Mazurskiej" w późnym średniowieczu i nowożytności",* praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. L. Kajzera w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

1053Widoczne jest to również w nawarstwieniach kulturowych, gdzie często rejestruje się warstwy spalenizny – np. w Piszu, Szczytnie, Działdowie.

florenów)[1054].

Wydaje się, że pierwsze siedziby krzyżackie w niemal każdym regionie kraju początkowo były zdominowane przez funkcje militarne. Widać to w pierwszych budowlach zakonnych Ziemi Chełmińskiej, ale także i w późniejszych w stosunku do nich obiektach na terenie Prus Właściwych. Budowano takie obiekty nawet na terenach o utrwalonym władztwie krzyżackim. Przykładem niech będzie tutaj gród w Słupskim Młynie (ziemia chełmińska). Jest on porównywany pod względem funkcji z wcześniejszym obiektem w Kałdusie, który identyfikuje się z *Potterbergem*. W latach 80. XIII w. załoga z Kałdusa została przeniesiona do Gniewa[1055]. Wydaje się więc, że nawet w późniejszym okresie, kiedy budowano siedziby krzyżackie nastawione zarówno na funkcje militarne, administracyjne i gospodarcze wznoszono także założenia *stricte* obronne na terenach o ustabilizowanej władzy zakonnej.

Wspominałem wcześniej o drewniano-ziemnej warowni w Węgorzewie, która miałaby funkcjonować już w pierwszej połowie XIV w. oraz towarzyszących jej innych obronnych punktach. Przypomnę tutaj o badaniach archeologicznych na przesmyku pomiędzy jeziorami Mamry i Kirsajty, gdzie odkryto relikty tzw. palafitu sztynorckiego[1056]. Pamiętajmy jednak, że data 1315 r.[1057] stanowi *terminus post quem*. Znaleziono tam również dno naczynia późnośredniowiecznego[1058]. Razem z innymi wczesnymi warowniami, palafit ten mógł tworzyć pierwszy, krzyżacki system obronny na tych terenach, którego początki można datować jednak wcześniej niż zazwyczaj się przyjmuje (lata 30.-40. XIV w.). Dodatkowo, prócz warowni, stosowano także inne środki do obrony terytorium, o których napiszę nieco dalej.

Puszcza hamowała, ale nie zatrzymywała przemarsz wojsk[1059]. Gęsty las chronił przed inwazją, dawał tani budulec, owoce i zwierzynę. „*Wartość puszcz jako przeszkód sprowadzała się w zasadzie do paru czynników: rzadszej sieci dróg je przecinających w porównaniu do terenów gęściej zaludnionych, stosunkowej łatwości zamknięcia dróg idących w zasadzie cieśninami, przede wszystkim przy pomocy przesieki, których ominięcie utrudniały leśne gąszcze*”[1060]. Za wcześniejszymi uczonymi wymienię cztery rodzaje lasu wyróżnianego przez wywiadowców zakonnych: *Heide* oznaczały bory iglaste, *Damerow*– dąbrowy, *Graude*- lasy liściaste, *Wald*– lasy

1054K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach,* Gdańsk-Bydgoszcz 1946, s. 234.
1055A. Kola, *Grody ziemi chełmińskiej...*, s. 134;
1056Patrz rozdział 4.
1057J. M. Łapo, *Rola Węgorzewa...*, s. 33.
1058J. M. Łapo, W. Ossowski, dz. cyt., s. 200-201, ryc. 3.
1059O Lasach na terenie Prus pisał : O. Schlüter, *Wald, Sumpf und Siedelungsland in Altpreussen von den Ordenszeit,* Halle a.d. Saale 1921; F. Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, t. 1—2, Köln 1960. Warto także wyróżnić artykuł uzupełniający i zwracający uwagę na niewyjaśnione problemy badawcze: G. Białuński, *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku,* KMW, nr 3, 1996, s. 433-447.
1060W. Majewski, *Kompleksy leśne w wojnach polsko – krzyżackich* [w:] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, Białystok 1981, s. 39.

mieszane[1061]. Ostatni z nich był najtrudniejszy do przejścia, odznaczał się największym gąszczem podszycia. Wiesław Majewski zwrócił uwagę na jeszcze jeden element utrudniający działania militarne w Puszczy. Armia średniowieczna często czerpała zapasy pożywienia z zasobów terenów, przez które przechodziła. Słabo zaludnione obszary leśne uniemożliwiały taką sytuację (chociaż jak wcześniej napisałem las zapewniał owoce i zwierzynę, czyli dla niewielkich grup były to wystarczające ilości pożywienia). „*Stąd też zwykle unikano umieszczania warowni na takich terenach i wskutek tego o panowaniu nad nimi decydowało raczej trzymanie wyjść z puszcz*”[1062]. Nie zawsze jednak możliwe było umieszczenie warowni na skraju puszczy, ponieważ ich teren mógł być zbyt obszerny i przekraczający granice administracyjne państwa. Jak świadczą przykłady warowni z terenu państwa zakonnego, wybierano miejsca stosunkowo daleko wysunięte w kierunku granicy państwa, która nie oznaczała końca puszczy, ale znajdujące się w strategicznych punktach na szlakach komunikacyjnych. Przykładami niech będą tutaj obiekty w Giżycku i Ełku.

Opisywane wczesne warownie na wschodzie kraju funkcjonowały w odmiennej rzeczywistości od tych znajdujących się w ziemi chełmińskiej. Do głównych zadań na terenach słabo zasiedlonych nie należała ochrona ludności. Wypada chyba odrzucić tego typu twierdzenia, które pojawiały się szczególnie w starszej literaturze[1063]. Do głównych zadań pierwszego założenia w Giżycku należało zdaniem G. Białuńskiego chronienie dogodnego przejścia przez Krainę Wielkich Jezior Mazurskich w głąb Prus[1064]. Podobnie prezentowały się zapewne zadania pierwszych warowni w Piszu i Węgorzewie.

W zamkach krzyżackich nie istniał jednolity system przechowywania broni. Uzbrojenie mogło być magazynowane w oddzielnych arsenałach, w pomieszczeniach mieszkalnych, gospodarczych, a nawet w kościele[1065]. Najobficiej wyposażony pod względem broni był oczywiście zamek stołeczny. Pełnił on rolę arsenału centralnego, z którego czerpano również na potrzeby innych komturii[1066].

Wydawać by się mogło, że warownie nadgraniczne na wschodzie kraju powinny być wyjątkowo dobrze wyposażone pod względem uzbrojenia. Mieczysław Haftka zauważył jednak, że

---

1061Nazwy lasów są zaczerpnięte z *Litewskich raportów drogowych,* czyli opisów 100 traktów na pograniczu nadniemeńskim (opublikowane w: SRP, Bd. 2). Źródło te omawia: M. Radoch, *Die littauischen Wegeberichte jako źródło wiedzy geograficznej w Zakonie Krzyżackim o ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego,* [w:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, Metody Badań, Dydaktyka,* red. A. Jaworska, R. Jopa, Warszawa 2013, s. 263-271; O. Schlüter, dz. cyt. 22, 24-26; J. Tyszkiewicz, *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, s. 149; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego,* t.1, Wilno 1931, s. 23-27; można jeszcze wspomnieć o: P. Sikorski, *Drzewostany Puszczy Piskiej na przestrzeni dziejów*, „Znad Pisy” nr 9, 2000, s. 168.

1062W. Majewski, dz. cyt., s. 41.

1063Joanna Maciejewska napisała, że zamki w Węgorzewie, Giżycku i Piszu wzniesiono m.in. do obrony ludności: *Z dziejów zamku krzyżackiego...,* s. 237.

1064G. Białuński, *Z dziejów krzyżackiego zamku...,* s. 17.

1065A. Nowakowski, *O wojskach Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim,* Olsztyn 1988, s. 103-106.

1066Tamże, s. 119.

w wielu z nich inwentarze wymieniają niewielką ilość tego typu przedmiotów[1067]. Całkiem nieźle wyglądało to w Giżycku i Piszu, ale jednak wciąż nie były to duże ilości, patrząc na wyposażenie warowni na zachodzie kraju[1068]. Krzysztof Kwiatkowski, porównując inwentarze zamków puszczańskich doszedł do wniosku, że niewielki stan uzbrojenia tych warowni był czymś normalnym[1069]. Jan Gancewski również stwierdził, że zamki na wschodzie i północy kraju *„wykazywały z reguły mniejsze liczebnie zapasy militariów*"[1070]. Pamiętajmy jednak, że większość inwentarzy znamy z czasów, gdy największe zagrożenie dla państwa krzyżackiego znajdowało się na południu, a nie na wschodzie. W swoich murowanych formach zamki z terenów tzw. Wielkiej Puszczy zostały w większości wzniesione w końcu XIV w. W tym czasie obszar ten znajdował się z dala od wielkich wydarzeń i zazwyczaj nie było dane tym obiektom odgrywać większej roli w działaniach wojennych. Budowle te nie przydały się np. w czasie wielkiej wojny. Z czasem jednak sytuacja się zmieniła. Szczególnie w czasie wojny trzynastoletniej zamki te stały się świadkami działań militarnych. Najbardziej jest to widoczne do roku 1461[1071].

Do efektywnej obrony zamku takiego jak np. w Bezławkach potrzebna była zdaniem K. Kwiatkowskiego załoga licząca od 50 do 100 zbrojnych (nie zgodził się z C. Beckernem, który wg XIX-w. teorii wojskowych szacował załogę na dużo liczniejszą)[1072]. Co za tym idzie, do skutecznej obrony zamku potrzebne było przyjęcie w mury obronne dodatkowych zbrojnych w postaci np. okolicznych mieszkańców.

W chwili obecnej nie można się zgodzić ze zdaniem J. Gancewskiego, który stwierdził, że warownie graniczne, pośród których wymienił m.in. Giżycko, Ryn, Pisz i Ełk, „*były też bardziej umocnione pod względem fortyfikacyjnym niż inne, leżące w części centralnej*"[1073]. Można natomiast zgodzić się ze twierdzeniem wspomnianego uczonego, iż „*rola militarna zamku w Ostródzie i innych obiektów obronnych położonych w komturstwie była ważniejsza niż pozostałych (...)*"[1074], o czym w następnych akapitach.

Tereny na zachód od obszaru tzw. Wielkiej Puszczy różniły się pod względem znaczenia militarnego. Inną jakość prezentowało już zapewne Szczytno. Warownia od samego początku, jeszcze w swojej drewniano-ziemnej formie, chroniła szlak handlowy z północnych części państwa

1067M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Szkice z dziejów...,* s. 39, 88, 133, 343.
1068Tamże, s. 104, 235.
1069K. Kwiatkowski, *(Wild)Haus w Bezławkach (Bayslauken, Bäslack) – Uwagi na temat budownictwa warownego Zakonu Niemieckiego w późnośredniowiecznych Prusach,* ZH, t. XXXI, z. 2, 2016, s. 11-12.
1070J. Gancewski, *Rola militarna zamków krzyżackich w Prusach w XIV i XV wieku [w:] Wojny w Prusach,* red. W. Gieszczyński, N. Kaspark, J. Maroń, Olsztyn 2004, s. 33.
1071Tamże, s. 39; M. Biskup, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308-1521*, Gdańsk 1993, s. 225.
1072K. Kwiatkowski, *(Wild)Haus w...*, s. 12; C. Beckherrn, dz. cyt., s. 647.
1073J. Gancewski, *Rola militarna zamków krzyżackich...*, s. 35.
1074Tenże, *Znaczenie gospodarcze zamku krzyżackiego w Ostródzie i jego posiadłości domenalnych w XV i XVI wieku*, [w:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta. Studia*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2006, s. 56.

krzyżackiego do granicy z Mazowszem[1075]. Pamiętajmy jednak, że pierwszy obiekt spotkał podobny los jak warownie położone bardziej na wschód od Szczytna. Nie jest znany potencjał zamku z przełomu XIV i XV w. Został on jednak zajęty w trakcie wielkiej wojny przez wojska polskie. Po powrocie w ręce zakonne zmodernizowano znajdujące się w nim uzbrojenie[1076].

Ilość uzbrojenia świadczy o dużej roli Działdowa w systemie obronnym omawianego obszaru. Nieco mniej broni znajdowało się w Nidzicy. Wynikało to z bliskości granicy z polskim Mazowszem. Sytuacja zmienia się po wojnie trzynastoletniej. Widoczny jest spadek ilości puszek i bombard w Działdowie, na rzecz zamku w Nidzicy[1077]. Może to wynikać z faktu podniesienia rangi ośrodka w Nidzicy po II pokoju toruńskim.

Nidzica, Szczytno i Działdowo pełniły ważną rolę militarną w państwie krzyżackim. Z okresu wielkiej wojny posiadamy jasne wzmianki dotyczące znaczenia tych ośrodków. Wojska polskie, kierując się do serca państwa zakonnego, obrały najkrótsze drogi, prowadzące przez Mazowsze i wspomniane miejscowości[1078].

Podkreśla się także aspekt militarny powstawania ośrodków krzyżackich Na terenie Pomorza Gdańskiego. Najczęściej zwraca się uwagę na wczesne lokacje miast, co było próbą tworzenia faktów dokonanych na zajętym terytorium[1079]. Pamiętajmy jednak, że nie posiadamy informacji o większości założeń krzyżackich w pierwszych latach pobytu zakonu na Pomorzu[1080]. Interesująco w tym kontekście prezentuje się jednak obserwacja Józefa Sporsa, że w przypadku lokacji Lęborka (a co za tym idzie chyba także budowy zamku) możliwa jest zbieżność ze spodziewanym zawładnięciem przez Zakon ziemi słupskiej[1081].

Zdaniem M. Milewskiej założenie w Skarszewach w późnym średniowieczu miało głównie funkcje obronne, ale także administracyjne[1082]. Wydaje się to jednak zbyt dużym uproszczeniem. Częściowe zniszczenie zamku przez Husytów w 1433 r. może świadczyć o słabości tego obiektu z punktu widzenia obronności. Dodatkowo za niezbyt dużym znaczeniem militarnym zamku przemawia fakt, że broń czy palną w Skarszewach inwentarze wymieniają dopiero w 1437 r.[1083].

Zamek w Nowem do drugiej połowy lat 30. XV w. praktycznie nie był uzbrojony[1084]. Wypada także zauważyć, że od przejęcia tych terenów przez Zakon, aż do wielkiej wojny, w okolicach Nowego nie było działań wojennych. Z drugiej strony, niepozorny zamek w Nowym Jasińcu był prawdopodobnie świadkiem zaciętych walk, których śladem są liczne elementy

1075M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Szczytna...,* s. 387.
1076M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Szkice z dziejów..*, s. 299.
1077J. Gancewski, *Kompleks zamkowy w Działdowie...,* s. 66.
1078Tenże, *Szczytno...,* s. 90-91.
1079J. Spors, *Początki miasta Lęborka,* „Zapiski Historyczne", t. L, z. 3, 1985, s. 141.
1080Patrz rozdział 4.
1081J. Spors, dz. cyt., s. 146.
1082M. Milewska, *Zamek w Skarszewach...,* s. 150.
1083M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 284-285.
1084Tamże, s. 199.

uzbrojenia znalezione w trakcie badań podwodnych[1085]. Zdaniem M. Haftki są to pozostałości po walkach polsko-krzyżackich w XV w.[1086]. Zamek Kiszewski wraz z innymi zamkami pomorskimi, wg M. Haftki, miał strzec dróg łączących Rzeszę z zakonnymi Prusami[1087]. Funkcja ta miałaby być szczególnie widoczna w trakcie wojen w latach 1454-1466 i 1519-1521, ale przecież w trakcie drugiej z nich należał on już do Polski.

Późny obiekt obronny w Pniu, zdaniem D. Polińskiego, miał zabezpieczać newralgiczny odcinek granicy polsko-krzyżackiej[1088]. W okolicach Pnia istniała przeprawa wiślana. Ważna, z punktu widzenia krzyżackiego, była więc kontrola tego miejsca. Obszar ten po 1410 r. był wyjątkowo niespokojny[1089]. Tłumaczyłoby to tak późne stworzenie nowej warowni, dodatkowo, jak się wydaje, wybudowanej w pośpiechu. Wpłynęło to z pewnością na jej walory obronne. W trakcie działań wojennych w 1422 r. była w złym stanie technicznym. Stacjonowało tam wówczas 50 osób. Komtur toruński zabrał więc stamtąd prokuratora i podległych mu ludzi, a sam obiekt kazał spalić[1090].

Od połowy XV w. zapewne zmniejszała się ilość rycerzy zakonnych. Jak obliczył M. Biskup, w ostatnim roku istnienia państwa krzyżackiego członków konwentów było łącznie jedynie 58[1091]. Przekładało się to na konieczność zmiany strategii. Zakon nie mógł własnymi siłami prowadzić działań zbrojnych. W przypadku obrony musiał się nastawić na walkę defensywną, której trzon stanowiły niewielkie załogi, które miały się bronić w zamkach[1092].

W realizowaniu zadań militarnych zamki wspierały umocnienia podłużne, czyli tzw. landwery. Najprostszą formą tego rodzaju umocnień były zasieki, które tworzono z odpowiednio ułożonych konarów i gałęzi[1093]. Wznoszono także wały. Badacze zadokumentowali tego rodzaju umocnienia w różnych miejscach na wschodzie kraju, ale z całą pewnością wymagają one szerszych badań archeologicznych (niektóre były badane w XIX w.)[1094]. Na ślady takich konstrukcji

1085C. Potemski, dz. cyt., s. 275-276; O. Romanowska-Grabowska, *Nowy Jasieniec, pow. Bydgoszcz. Stanowisko 1...*, s. 243-244.
1086M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 205.
1087Tamże, s. 289.
1088D. Poliński, *Pień....,* s. 21.
1089S. Jóźwiak, *Zmiany w sposobie funkcjonowania administracji terytorialnej w ziemi chełmińskiej pod panowaniem zakonu krzyżackiego w latach 1410-1422,* „Zapiski Historyczne", t. 76, z. 3-4, 2002, s. 65-67;
1090D. Poliński, *Pień...,* s. 23.
1091M. Biskup, *Wojny Polski...*, s. 265.
1092Tamże, s. 269.
1093E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 16.
1094Przykładowo: G. Bujack, *Über die Burgwälle in der Umgegend von Rastenburg,* AM, Bd. 13, 1876, s. 681-684; F. Von Bönigk, *Ueber Landesvertheidigung nach Osten im ersten Jahrhundert der Ordensherrschaft,* AM, Bd. 18, 1881, s. 150-159. Warto również wskazać na prace Roberta Klimka: *Wały podłużne w Nerwiku, gmina Purda, województwo warmińsko-mazurskie,* „Pruthenia", t. 1: 2006, s. 109-125; tenże, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominum wamińskiego,* „Pruthenia", t. 3, 2008, s. 163-206.

natrafiono w okolicy Guji i Lasu Sztynorckiego[1095]. Istniały także tzw. drzewa wartownicze, które z pewnością także pełniły funkcję pomocniczą dla zadań militarnych głównych warowni[1096].

Zamki krzyżackie są oceniane raczej nisko na tle umocnień europejskich tego czasu. Posiadały one znacznie mniej elementów obronnych od warowni z zachodu Europy. Wynikało to z dwóch przyczyn. Pierwsza została już właściwie przedstawiona. Zamki krzyżackie służyły jako ufortyfikowane miejsca noclegowe dla oddziałów i niekoniecznie musiały być gotowe na długie oblężenia, w momencie, gdy dzieliły je najczęściej odległości ok. 30 km. Po drugie, na terenie Prus nie stosowano tak często urządzeń technicznych w trakcie oblężeń, a co za tym idzie nie były potrzebne bardziej skomplikowane elementy obronne[1097].

Funkcje gospodarcze

Oczywistym jest, że przy niemal wszystkich zamkach i dworach istniało zaplecze gospodarcze[1098]. Lokowane było ono głównie na przedzamczach. Mogło być ono większe lub mniejsze, ale niemal zawsze istniało. Folwarki były zróżnicowane również ze względu na rodzaj gospodarki rolnej, na której się skupiały. Niektóre prowadziły uprawę, inne hodowlę zwierząt (bydło, konie, nierogacizna). Istniały również bardziej wyspecjalizowane gospodarstwa, które zajmowały się np. hodowlą sokołów łownych[1099]. Fakt, że istniało także regale młyńskie sprawiał, że większość zamków miała usytuowane na przedzamczach młyny, a poddani byli zobowiązani do mielenia swego zboża w młynach zamkowych, co przynosiło krzyżakom duże zyski[1100].

Niektóre zamki konwentualne posiadały więcej niż jedno przedzamcze. Z drugiej strony, część siedzib niższych urzędników krzyżackich nie posiadała ich w ogóle. Nie oznacza to jednak,

1095J. M. Łapo, *Rola Węgorzewa...*, s. 33; D. Bohnsack, *Neue Bodenfunde,* „Altpreussen", Jg. 3, H. 1, 1938, s. 24.

1096S. Szczepański, *Arbor custodie que vulgariter dicitur wartboum. Funkcje i występowanie tzw. drzew wartowniczych na obszarze Żuław Wiślanych i Pomezanii w XIII-XIV wieku,* ZH, T. LXXVI, z. 1, 2016, s. 8-22.

1097M. Arszyński, *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i hierarchii kościelnej w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 61-63.

1098Zamkami krzyżackimi w kontekście gospodaczym oraz folwarkami zajmuje się Jan Gancewski: *Zamek krzyżacki w Brodnicy 1298-1479. Przyczynek do dziejów gospodarczo-politycznych państwa zakonnego w Prusach*, KMW, z. 4, 1995, s. 335-341; *Znaczenie gospodarcze przedzamczy krzyżackich do wojny trzynastoletniej*, „Echa przeszłości", t. I, 2000, s. 27-39; *Przemiany gospodarcze w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego – źródła i stan badań*, KMW, z. 2, 2000, s. 177-186; *Zmiany w gospodarce krzyżackiej i jej zarządzaniu po II pokoju toruńskim – główne problemy i kierunki badawcze*, MSH, t. 2, 2000, s. 106-112; *Rola zamków krzyżackich...*; *Zamek krzyżacki w Piszu jako ośrodek gospodarczy, Część 1. Początki zamku, osady i gospodarki. Związki gospodarcze Zakonu z ludnością ziemi piskiej oraz działalność gospodarcza zamku do wojny trzynastoletniej*, „Znad Pisy", T. 12, 2004, s. 44-50; *Ośrodki gospodarcze zakonu krzyżackiego nad granicą z Mazowszem na przełomie XV i XVI w. Struktura, produkcja, funkcjonowanie i próby reform*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, część 2, pod red. K. Grążawskiego, Włocławek-Brodnica 2007, s. 135–152; *Znaczenie gospodarcze zamku krzyżackiego w Ostródzie...*, s. 47-56; *Zamek krzyżacki w Piszu jako ośrodek gospodarczy, Część II. Od wojny trzynastoletniej do sekularyzacji*, „Znad Pisy", 2005, s. 30-36; *Wybrane aspekty gospodarcze z dziejów zakonu krzyżackiego w XV stuleciu*, [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 79-89.

1099M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 199.

1100M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 199-200; Powstała niedawno obszerna monografia dotycząca młynarstwa w państwie krzyżackim - R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do1454 r.)*, Gdańsk 2012.

że dany zamek, bądź dwór, nie posiadał zaplecza gospodarczego. Co prawda część autorów twierdzi, że niektóre zamki z terenów tzw. Wielkiej Puszczy w ogóle nie posiadały zaplecza, ale wydaje się to zbyt daleko idącą konstatacją. Miałoby to wynikać z nikłego stopnia zasiedlenia tego obszaru[1101]. Istniały przecież także osady przyzamkowe[1102], a w obrębie murów głównej części warowni także znajdowały się budynki gospodarcze.

Na przedzamczach często wyodrębniano spichrze zbożowe, części folwarczną i produkcyjną, ale nie było to regułą[1103]. Jan Gancewski pogrupował tego typu obiekty na: magazynowe, związane z hodowlą i produkcyjne. W obrębie ostatniej grupy wyróżnił on jeszcze dwa podtypy: rzemieślnicze i przetwórcze[1104]. Na podstawie rysunków publikowanych m.in. przez C. Steinbrechta, J. Gancewski wyróżnił 7 rodzajów pomieszczeń gospodarczych, które występowały w zamkach komturskich, a których możemy chyba częściowo doszukiwać się także w wielu siedzibach niższych urzędników krzyżackich (pewnie w uboższej formie, a także pojedyncze pomieszczenia łączące funkcje kilku[1105]), są to: spiżarnie i kuchnie, magazyny naczyń i sprzętów kuchennych, kantory przypraw korzennych, magazyny broni, piekarnie, magazyny i piwnice napojów, inne magazyny, umieszczane z reguły na poddaszach[1106]. Co ciekawe, spośród omawianych przez cytowanego historyka zamków w ziemi chełmińskiej, Bratian posiadał jeden z bardziej rozbudowanych programów pomieszczeń magazynowych w obrębie głównej części warowni[1107].

Zapewne wiele surowców przechowywano także na dziedzińcach. Być może istniały zadaszone konstrukcje dla zabezpieczenia przed opadami. Niektóre przedmioty potrzebowały znacznych rozmiarów dziedzińców, tym także, oprócz wskazywania na zmiany w sposobie prowadzenia wojen, należałoby tłumaczyć rozpowszechnianie się zamków z jednym domem murowanym i obszernym dziedzińcem[1108].

Gromadzone na zamkach, przedzamczach i folwarkach zapasy z produkcji roślinnej, czy zwierzęcej zużywano w danych obiektach oraz dostarczano do centrów komturii, czyli stanowiły one podstawę egzystencji załóg zamkowych. W niektórych wypadkach prowadzono handel tymi

1101G. Mortensen, *Beiträge zur Kenntns des nordöstlichen Mitteleuropa urn 1400,* „Zeitsschrift für Ostforschung", 9, 1960, s. 333-361.
1102Patrz rozdział 4.
1103J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich...,* s. 25.
1104 Tamże, s. 24.
1105Cytowany badacz sam zauważa, że trudno wyróżnić w wielu przypadkach niektóre pomieszczenia i dochodzi do wniosku, że stanowiły one część innych, np. kantory przypraw były częścią spiżarni: tamże, s. 49, przyp. 98, „*(...) nie zawsze były odrębnymi pomieszczeniami*", s. 51.
1106Tamże, s. 49-50; K. Górski, *Podłoże historyczno-społeczne architektury obronnej Polski Północnej,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1968, s. 18. C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen,* Bd. 2...; tenże, *Die Burgen des Deutschen Ordens in Preußen,* [w:] *Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild,* Danzig 1915, s. 433-441; tenże, *Die Ordensburgen...*
1107J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich...,* s. 59, tabela 15.
1108Patrz rozdział 8.

produktami. Wykorzystywano przy tym struktury administracyjne państwa krzyżackiego. Handel zbożem był zresztą podstawą działalności gospodarczej Krzyżaków.

Wyróżnię tutaj jeszcze kwestię działalności gospodarczej leśnych i rybickich. Leśny w Benowie zajmował się ścinką drewna, administrowaniem tartakami i warsztatami ciesielskimi, a także gospodarką pszczelarską we wsiach bartniczych, polowaniem oraz administrowaniem dobrami zakonnymi i w ograniczonym stopniu sądownictwem[1109].

Dwór i folwark w Benowie, pomimo tego, że urzędnicy nim zarządzający należeli do konwentu stołecznego, znajdował się na obszarze wójtostwa sztumskiego. Wójtostwo to obejmowało znaczny kompleks leśny, a co za tym idzie jego głównym bogactwem było drewno. Było ono wykorzystywane w budownictwie, stanowiło przedmiot handlu, a także produkowano z niego na miejscu węgiel drzewny, smołę i dziegieć. W 1376 r. pojawił się pierwszy znany urzędnik w Benowie - Michael[1110]. W pobliżu założenia stanowiącego jego siedzibę przechodziła droga ze Sztumu do Międzyłęża. Dwór kontrolował most na Liwie, a także niedaleką przeprawę przez Wisłę[1111].

Rola lasów w gospodarce krzyżackiej była istotna. W każdym komturstwie znajdował się urzędnik do spraw lasów[1112]. Dobra leśne nie były zawsze eksploatowane w sposób racjonalny. Lasy były regalem krzyżackim. Zakon nadawał często fragmenty lasów mieszkańcom państwa w dokumentach lokacyjnych i zezwalał na określoną działalność. Czerpał z tego korzyści np. w postaci czynszu[1113].

Urząd rybicki w Zakonie Krzyżackim, jak wskazują jego statuty, powinien należeć do najstarszych urzędów ze względu na konieczność zaopatrywania konwentów w ryby, które były podstawową i najważniejszą potrawą postną, ale należy zaznaczyć, że rybiccy są potwierdzeni źródłowo dopiero od początku XIV stulecia[1114]. Siedziby rybickich były z oczywistych względów nastawione głównie na gospodarkę, a raczej w mniejszym stopniu kładziony był nacisk na ich zadania militarne, o czym napiszę za chwilę podając przykład budowli w Pucku.

W średniowieczu ryby odgrywały dużo większą rolę w diecie ludzi, z racji większej liczby dni postnych. Stanowiły one także przedmiot handlu, a rybołówstwo było regale Zakonu[1115].

1109M. Toeppen, *Historisch – compartive...*, s. 164; R. Czaja, *Działalność gospodarcza,* [w:] *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych,* red. A, Radzimiński, Toruń 2005, s. 109.

1110G.A. von Mülverstedt , *Die Beamten...*, s. 53.

1111*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 3, H. 13, s. 254.

1112T. Brzeczkowski, *Dzieje Puszczy Piskiej* [w:] *Z dziejów Rucianego Nidy i okolic,* red. J. Śliwiński, Olsztyn 1993, s. 54.

1113G. Białuński, *Lasy i leśnictwo...,* s. 439.

1114*Die Statuten des Deutschen Ordens nach ältesten Handschriften*, hrsg. v. M. Perlbach, S. Halle. 1890, s. 147, 151. Por. także G. Kisch, *Das Fischereirecht im Deutschordensgebiet. Beiträge zu seiner Geschichte,* [w:] *Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes*, Bd.3, Sigmaringen 1978, s. 14 n., 23 n.

1115A. Gierszewski, *Strefy rybołówcze na Zalewie Kurońskim (do 1525 r.),* [w:] *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego (1940-1999),* red.W. Długokęcki, Gdańsk 2010, s. 91.

W 1313 r. odnotowano *Reynico magister piscature in Scarpovia*[1116]. Jest to pierwsza wzmianka o urzędniku w Szkarpawie. Tamtejszy rybicki podlegał bezpośrednio pod komturstwo malborskie. Posiadał on dużo większe kompetencje niż urzędnicy tej rangi w innych komturiach. Zaopatrywał on stoły malborskie nie tylko w ryby, ale również inne sprowadzane artykuły jak np. jaja do posiłków postnych[1117].

Do obiektów nastawionych w głównej mierze na gospodarkę zaliczył bym siedzibę rybickiego w Pucku. Właściwie budowlę tę można by określić nawet mianem domu o cechach obronnych, a nie zamku. Charakter gospodarczy przejawia się tam chociażby brakiem uzbrojenia w inwentarzach zamku. Wpływu na główne zadania siedziby urzędniczej nie miał chyba także fakt, że na przełomie XIV i XV w. rybicki pucki był jednocześnie głównodowodzącym wojsk zakonnych na Gotlandii[1118].

O wybitnie gospodarczym charakterze zamku wójta grabińskiego pisał Andrzej Groth[1119]. Nie uzasadnił on jednak tego twierdzenia. Jak się wydaje, ze względu na swoje położenie, obiekt ten, podobnie jak Sztum, stanowił zaplecze strategiczne (zarówno w sensie militarnym jak i gospodarczym) Malborka.

Skromne wyposażenie zbrojowni, a stosunkowo bogate zasoby żywności i żywego inwentarza źródła wymieniają w Osieku[1120]. Z drugiej strony, jego umiejscowienie na szlaku handlowym, który mógł funkcjonować już dużo wcześniej[1121], wymuszało chyba zastosowanie urządzeń obronnych w obrębie założenia nastawionego w głównej mierze na gospodarkę. Stanowiło to dosyć oczywistą praktykę, szczególnie, że w wypadku zamków krzyżackich (i nie tylko) funkcje militarne i gospodarcze przenikały się przy niemal wszystkich założeniach. Z czasem zresztą widoczny był wzrost ilości uzbrojenia na zamku. Warto jeszcze wspomnieć, że Jan Sembrzycki, robiący z polecenia Steinbrechta odpisy z XVI wiecznych lustracji, stwierdził, że w przypadku Osieku nie można mówić o zamku, ale o folwarku wzmocnionym murem[1122].

Niewielki zamek w Szestnie także był chyba w większym stopniu nastawiony na zadania gospodarcze niż militarne. Mieczysław Haftka stwierdził, że z czasem stan uzbrojenia pozostaje tam bez zmian (od początku stosunkowo niewielki), natomiast wzrasta jego potencjał ekonomiczny poprzez ilość żywego inwentarza i produktów rolniczych[1123].

W Węgorzewie natomiast znajdowało się równie mało uzbrojenia jak i produktów

1116*Chronica Olviensis,* wyd. W. Kętrzyński, Monumenta Poloniae Historica, t. VI, Warszawa 1961, s. 321.
1117*Księga rachunkowa urzędów rybickich...,* s. VII.
1118J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...,* s. 31.
1119A. Groth, *Grabiny-Zameczek – funkcje i rozwój przestrzenny,* „Kolokwia Żuławskie", t. 1, s. 158.
1120DGA, s. 587, 588, 590, 592, 593.
1121Według niektórych badaczy w Osieku istniał w czasach przedkrzyżackich gród, w którym nocował św. Wojciech w drodze do Prus: S. Mielczarski, *Misja pruska św. Wojciecha,* Gdańsk 1967, s. 65-70.
1122J. Sembrzycki, *Westpreussische Schlösser im 16. Jahrhunderts,* AM, Bd. 28, H. 3-4, s. 228.
1123M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów...,* s. 303.

rolniczych. Zastanawiające jest to szczególnie gdy weźmiemy pod uwagę rozmiary tego założenia. Zapewne, podobnie jak w przypadku niewielkiego zameczku w Giżycku, gospodarstwo przyzamkowe pozwalało głównie na zaspokojenie potrzeb załogi warowni[1124]. W przypadku Giżycka, na początku XV w. siedziba prokuratora nie posiadała jeszcze odpowiedniego zaplecza gospodarczego i była zaopatrywana z zewnątrz[1125].

Poprzez ośrodki nadgraniczne w Działdowie, Szczytnie i Nidzicy przebiegały szlaki handlowe, a przede wszystkim tranzytowe w głąb Prus, do Olsztyna, a także przez Szczytno do Królewca[1126]. Część szlaków biegła również na Ruś, chociaż tutaj należy zaznaczyć, że większość z nich prowadziła przez Mazowsze[1127].

Jan Gancewski przytoczył dane z ostatnich lat istnienia państwa zakonnego w Prusach. Wynika z nich, że obiekty sytuowane bliżej wschodniej części granicy z Mazowszem były w lepszej kondycji gospodarczej od zamków położonych w zachodniej części terytorium krzyżackiego, nad tą granicą[1128]. W niektórych nadgranicznych ośrodkach zapasy były niższe nawet o 50% w porównaniu do sytuacji z pierwszej połowy XV stulecia[1129]. Autor wysunął wniosek o postępującej decentralizacji struktury zakonnej i osłabieniu więzów zależności administracyjno-zakonnej[1130]. Wyraźna jest wówczas bardzo zła sytuacja gospodarcza i ekonomiczna państwa zakonnego w Prusach. Nienajlepszy stan gospodarki był już po wojnie trzynastoletniej. Jednak prawdziwy kryzys nastąpił pod koniec XV lub na początku XVI stulecia[1131].

Zakon krzyżacki zajmował najważniejsze miejsce w strukturze własności ziemskiej państwa zakonnego w Prusach. Dobra, których był właścicielem, cechowała wyraźna zwartość. Na terenie każdej jednostki administracyjnej znajdował się klucz posiadłości ziemskich. Do każdego z nich należało kilka folwarków, młynów i innych gospodarstw, a także „punktów rzemieślniczych”[1132].

Według Maxa Toeppena, w Prusach krzyżackich istniało ok. 175 folwarków[1133]. Za mapą *Verwaltung des Ordenslandes Preussen um 1400* i komentarzem do niej Z. H. Nowak wyróżnił 4 rodzaje folwarków zamkowych: nastawionych na hodowlę bydła, hodowlę bydła ze stadniną koni, hodowlę bydła i na mniejszą skalę koni oraz stadniny koni[1134]. Zestawienie to nie uwzględnia

1124G. Białuński, *Przyczynek w sprawie lokacji miasta Giżycka,* KMW nr 1, 2009, s. 73.
1125Tenże, *Trudne początki...,* s. 56.
1126W. Sieradzan, *Sąsiedztwo...,* s. 165.
1127Tamże, s. 165.
1128J. Gancewski, *Kompleks zamkowy w Działdowie...,* s. 75.
1129Tamże, s. 74.
1130Tamże, s. 78.
1131Tamże, s. 78.
1132M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt., s. 300-301.
1133M. Toeppen, *Topographisch-statistische...;* M. Biskup, *Rozwój gospodarki czynszowej i utrwalenie ustroju stanowego na Pomorzu Wschodnim pod rządami krzyżackimi (1310-1466),* [w:] *Historia Pomorza,* T.1, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1972, s. 629.
1134Z. Nowak, *Zamki krzyżackie jako ośrodki gospodarki w Prusach około 1400 r.,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski północnej...,* s. 62.

hodowli innych zwierząt oraz uprawy zbóż.

Podstawowe określenia pojawiające się w źródłach w odniesieniu do folwarków to *Vorwerk* i *Hof*. Drugie z tych określeń ma dużo szersze znaczenie, o czym w dalszej części pracy. Natomiast pierwsze z nich oznacza część gospodarczą posiadłości ziemskiej. Folwarki stanowiły często immanentną częścią kompleksów architektonicznych jakimi były zamki krzyżackie. Na terenie państwa istniały również różnego rodzaju dwory gospodarcze (*Wirtschaftshof*). Nazwy folwarków mogły odzwierciedlać wielkość gospodarstwa (*Grosshof, Mittelhof, Kleinhof*), a także opisywać rodzaj dominującej w nich hodowli *(Fyhehoeff, Viehhoffe, Carbenshoff, Stuthoff*). Możemy więc rozróżnić folwarki, w których hodowano zwierzęta bez preferencji oraz takie, które kładły nacisk na konkretny rodzaj hodowli. Warto również przytoczyć uwagę J. Gancewskiego, który zauważył, że określenie np. *Viehod*, nie musi odnosić się do całego oddzielnego kompleksu, ale np. do konkretnego budynku na terenie większego folwarku[1135].

Hodowla koni była istotnym elementem w państwie zakonnym w Prusach[1136]. Konie były wykorzystywane do jazdy, a także do rozmaitych zadań w gospodarce. Istniały konie przeznaczone do pługa, czy też do napędzania kieratów młyńskich (w Mątowach Małych i Laskach)[1137]. Nazwy niektórych gospodarstw sugerują, że hodowla tych zwierząt należała do ich najważniejszych zadań, np. *Stuthof*. Istniały zresztą miejsca, gdzie znajdowały się stadniny krzyżackie[1138]. W Laskach znajdowała się *Melkenstut*[1139]. Była to stadnina klaczy ze źrebakami[1140]. Konie, w zależności skąd pochodziły, były określane i znakowane w różny sposób np. z Lasowic *mit eyme Leszewiczer czeychen*[1141]. W tym miejscu zasygnalizuję jeszcze problem siodlarni. Produkowanie siodeł na zamkach krzyżackich nie ma analogii w sąsiednich krajach ówczesnej Europy, gdyż nigdzie tego typu wytwórczość nie miała charakteru państwowego. Jedyne znane ze źródeł pisanych siodlarnie krzyżackie znajdowały się na zamkach komturskich. Nie jesteśmy obecnie w stanie stwierdzić, czy inne zamki również posiadały wyodrębnione siodlarnie[1142].

Część folwarków funkcjonowała zapewne sezonowo, a przynajmniej tak sugeruje nazwa

1135J. Gancewski, *Początki gospodarki folwarcznej w kompleksie zamkowym w Malborku i na terenie komturstwa malborskiego, „*Echa Przeszłości" XIV, 2013, s. 31.

1136A. Chęć, *Hodowla koni w komturii malborskiej,* AHP, t. 15/2, 2005, s. 359-367; M. Toeppen, *Über die Pferdezucht in Preussen zur Zeit des Deutschen Ordens nebst einigen Bemerkungen über die Sweiken,* „Altpreussische Monatsschrift", t. 3, 1867, s. 681-702; F. Rünger, *Herkunft, Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde des Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreussischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht im Mittelalter,* „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie einschliesslich Tierenährung, t. 2, 1925, s. 221-308; K. Górski, *Kawalerja krzyżacka,* „Przegląd kawaleryjski, t. 12, 1934, s. 705-722; S. Ekdahl, *Das pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens,* „Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica", Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter, t. 6, 1991, s. 29-47.

1137A. Chęć, *Hodowla koni w komturii malborskiej...,* s. 361.

1138Tamże, s. 362.

1139MAB 1916, s. 87.

1140A. Chęć, *Hodowla koni w komturii malborskiej...,* s. 363.

1141Tamże, s. 364; *Marienburg Konventsbuch der Jahre 1399-1409,* hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1913, s. 261.

1142W. Świętosławski, *Zamkowe siodlarnie krzyżackie w Prusach,* KHKM, R. XXXIV, nr 4, 1986, s. 649-663.

dworu *Kalthof/Kaldenhof*. Zdaniem B. Schmida, nazwa ta, która spotykana jest w różnych regionach państwa zakonnego, świadczy o tym, że budynki te były użytkowany jedynie w okresie letnim i łączy się je z hodowlą bydła. Zimą natomiast były one puste i nieogrzewane[1143].

W przygranicznych jednostkach administracyjnych dominowały gospodarstwa rybackie. Jedynie w prokuratorstwie w Ełku nie są one poświadczone źródłowo, ale trudno uwierzyć, aby na tak dogodnym terenie nie istniały tego typu ośrodki. Zarówno w prokuratorstwach i wójtostwach w Działdowie, Nidzicy, Piszu i Szczytnie źródła wymieniają takie gospodarstwa, z których połowy przeznaczone były na stoły konwentów oraz handel wewnątrz zakonny. Najważniejszym pod względem gospodarczym okręgiem administracyjnym było w tej części Prus prokuratorstwo w Nidzicy[1144]. Jan Gancewski po przeanalizowaniu gęstości występowania obiektów gospodarczych stwierdził, że istniała tutaj zgoła odmienna struktura przestrzenna od tej, którą prezentowały jednostki administracyjne w Ziemi Chełmińskiej[1145].

Prócz folwarków i młynów Zakon zakładał także własne cegielnie, tartaki, kuźnie oraz huty miedzi i szkła[1146]. Tartakami administrowali oczywiście leśni. Drewno stanowiło surowiec wykorzystywany głównie w budownictwie. Używane było także jako paliwo w ludwisarniach, kuźniach i mennicach, a także jako składnik sztucznego kamienia (podstawowe tworzywo w rzeźbie monumentalnej Prus, szczególnie często stosowane w XIV w.), czy prochu strzelniczego[1147]. Narzędzia do ścinki drewna były przechowywane najczęściej w karwanach i na terenie folwarków[1148].

Obok zamków powstawały zazwyczaj osady. Miały one często charakter gospodarczy i pomocniczy. Przy zamku w Działdowie były to dwie osady o charakterze rybackim i gospodarczo-folwarczna[1149]. Niekiedy struktura gospodarcza krzyżackich ośrodków była dosyć złożona. Przy zamku szczycieńskim wyróżnia się poza samym głównym członem założenia: przedzamcze, folwark przyzamkowy, gopodarstwo rybackie, folwarki domenalne i młyny[1150].

Zagadnienie funkcji gospodarczych jest wieloaspektowe i wciąż daleko od wyczerpania tego tematu w tym miejscu. Niejako podsumowując można jednak napisać, że siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich i leżące obok nich osady posiadały istotne znaczenie nie

1143B. Schmid, *Das Ordenshof Kalthof...*, s. 61-67.
1144J. Gancewski, *Kompleks zamkowy w Działdowie...,* s. 64.
1145Tamże, s. 64-65.
1146B. Geremek, *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w pierwszej połowie XV w.,* „Przegląd Historyczny", t. 47, z. 1, 1956, s. 51.
1147T. Jurkowlaniec, *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989, s. 26; A. Chęć, *Produkcja i zastosowanie węgla drzewnego w komturii malborskiej – przyczynek do badań nad gospodarką leśną w państwie zakonnym w Prusach,* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. IV, red. W. Łysiak, Poznań 2006, s. 136.
1148Przykładowo: MAB, s. 81,88, 102, 104, 105, 106, 108, 109; A. Chęć, *Wykorzystywanie zasobów naturalnych Puszczy Sztumskiej w czasach krzyżackich,* „Z dziejów Sztumu i okolic", cz. 5, Sztum 2007, s. 10.
1149J. Gancewski, *Kompleks zamkowy w Działdowie...,* s. 59.
1150J. Gancewski, *Szczytno...*, s. 94-95.

tylko dla okolicy, ale także dla większego obszaru i członków Zakonu, biorąc pod uwagę również najwyższych dostojników.

Pozostałe funkcje

Po krótkim omówieniu funkcji administracyjnych, militarnych i gospodarczych pragnę teraz przedstawić pozostałe aspekty dotyczące funkcji siedzib krzyżackich.

Przyjmuje się istnienie czasowych rezydencji wielkich mistrzów poza Malborkiem. Najczęściej podaje się jako przykład zamek w Sztumie, gdzie znajdował się letni pałac najwyższych dostojników zakonu. Ta lokalizacja była zapewne idealna do spokojnego wypoczynku na świeżym powietrzu. Obok Malborka i Elbląga zamek sztumski stał się głównym miejscem rezydowania wielkich mistrzów w XV w. Z pewnością wpłynęła na to bliskość dużego kompleksu leśnego, a co za tym idzie, możliwość polowań.

Zdaniem autorów pracy *Dzieje Brus i okolicy,* dwór w Kosobudach wizytowali często wielcy mistrzowie jak np. Winrych von Kniprode, a także Konrad Zölner[1151]. Nie wynika to jednak z lektur itinerariów pierwszego z nich, ale podobnież wymagają one licznych uzupełnień[1152]. Dwór zarządzany był zapewne przez urzędnika w randze *hofmeister*. Z 1401 r. pochodzi zapis: *unsere Homeister zu Kossebude*[1153]. Znany jest z imienia tylko jeden zarządca - Michael von Wustenfelde -który sprawował tę funkcję w 1430 r.[1154].

Biorąc pod uwagę, że w Kosobudach często gościł (a przynajmniej takie informacje znajdujemy w literaturze) Winrych von Kniprode, czyli wielki mistrz, za którego panowania państwo krzyżackie przeistoczyło się w twór feudalny, a życie na jego dworze należało do najbardziej wystawnych w tej części Europy, można hipotetycznie przyjąć, że tamtejszy dwór posiadał znaczne walory rezydencjonalne, pomimo tego, że stanowił na co dzień siedzibę jedynie drobnego urzędnika. Tereny, na których znajdował się budynek lub zespół budynków, były silnie zalesione i porównać je można, przy zachowaniu proporcji, z obszarami tzw. Wielkiej Puszczy na wschodzie kraju. Być może okoliczności przyrody wpłynęły także na częstość przyjazdów dostojników zakonnych do dworu w Kosobudach.

W innych miejscach również doszukiwano się czasowych rezydencji dostojników zakonu.

1151*Dzieje Brus i okolicy,* red. J. Borzyszkowski, Chojnice-Gdańsk 1984, s. 33.

1152B. Jähnig, *Hat Keiser Karl IV. im Jahre 1355 mit Hochmeister Winrich von Kniprode verhandlet? Ein Beitrag zu Regierungsstil und Diplomatiegeschichte des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte", Bd. 116, 1980, s. 77–119; W. Hubatsch, *Winrich von Kniprode, Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte", Bd. 119, 1983, s. 15–32; B. Jähnig, W*inrich von Kniprode – Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, „Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz", B. 19, 1982, s. 249–276.

1153MTB, s. 341.

1154P. G. Thielen, *Die Verwaltung...*, s. 176.

Można wskazać m.in. na zamki w Bratianie i Starej Kiszewie[1155]. Warto zwrócić uwagę, że zarówno Sztum, jak i Bratian były podporządkowane bezpośrednio władzom w Malborku. Sławomir Jóźwiak i J. Trupinda podają, że *gemachy* wielkich mistrzów miały się znaleźć również w Lasowicach, Laskach, a także na terenie dworu/folwarku w Szaleńcu[1156]. Oprócz budynków (w zasadzie nie musiały być to oddzielne budynki, ale tak słowo *gemach* rozumiane jest najczęściej) przeznaczonych dla wielkich mistrzów, na zamkach średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich mogły się znajdować obiekty przeznaczone dla komturów danych jednostek administracyjnych. Przykładowo w 1438 r. wzmiankowany jest *gemach* komturów ostródzkich w Nidzicy[1157].

Warto zwrócić jeszcze uwagę na inną opinię S. Jóźwiaka i J. Tripindy. Otóż owi uczeni zwrócili uwagę, że w obrębie wszystkich, bez wyjątku, przedzamczy krzyżackich, czy to przy siedzibach komturów, czy innych urzędników, znajdowały się pomieszczenia, bądź budynki określane jako letnie[1158]. W swojej pracy nie podają oni wszystkich przykładów, tak więc zagadnienie to wymaga jeszcze potwierdzenie w toku dalszych studiów. Archeolodzy, czy też historycy sztuki, mają zazwyczaj mniejszą wiedzę dotyczącą źródeł pisanych od historyków, tak samo jak i ci ostatni o analizie źródeł archeologicznych, bądź architektonicznych. Warto w takim wypadku pokusić się o odrębną pracę poświęconą temu zagadnieniu. Skoro „letnie domy" miały znajdować się przy wszystkich zamkach, należy uwzględnić jak największej ilości siedzib zakonnych. Sami autorzy przyznają jednak, że źródła pisane na ten temat są bardzo ubogie[1159].

Warto się zastanowić, jak wizyty wielkiego mistrza, bądź też innych wysokich rangą urzędników zmieniały funkcjonowanie zamków i dworów, a także jak wpływały na organizację życia ich mieszkańców. Wielcy mistrzowie, szczególnie od czasów panowania Winrycha von Kniprode, sposób sprawowania władzy bliższy był świeckim władcom, niż zwierzchnikom zgromadzenia religijno-rycerskiego. Mieczysław Haftka przytacza informacje, że w latach 1415-1420 wielokrotnie dowożono do Sztumu liczne trunki. Być może miały one zasilić piwnice pełniącego wówczas najwyższą godność w zakonie Michaela Küchmeistera[1160].

Razem z wielkim mistrzem podróżowali również inni ważni urzędnicy. W miejscach, w których się zatrzymywali, załatwiano sprawy, za które owi przedstawiciele władzy byli odpowiedzialni. Gościli tam również inni zacni goście, nie należący do zakonu. W 1399 r. do Sztumu przybyła żona wielkiego księcia litewskiego Witolda. Na przyjęcie zorganizowane w

1155D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo...,* s. 230; T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 258.
1156S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457),* Malbork 2011, s. 270; S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 134, przyp. 108.
1157S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...*, s. 144-145, przyp.159.
1158Tamże, s. 168.
1159Tamże, s. 171.
1160M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*, s. 190.

trakcie jej pobytu zakupiono 1290 bochenków chleba. Świadczy to o ogromnej liczbie gości przebywających na zamku[1161].

Interesująco prezentuje się kwestia urzędników administrujących zamkiem i okręgiem bratiańskim. Wszyscy tamtejsi wójtowie wywodzili się z konwentu stołecznego. Wśród nich były wybitne osobistości zakonu. Schyłek swojego życia spędził tam chociażby Henryk Düsemer (1351-1353), który wcześniej, bo w latach 1345-1351 pełnił funkcję wielkiego mistrza. Podobnie zresztą jak Kuno von Liebenstein, który również był administratorem Bratianie[1162]. Można domniemywać, że tamtejszy zamek był miejscem, gdzie wysyłano zasłużonych braci zakonnych. O podobnej funkcji można niekiedy wyczytać odnośnie zamku w Kętrzynie, w którym końcówkę życia miał spędzić Paul von Rusdorf, ale ów wielki mistrz chyba zmarł nim doszło to do skutku[1163].

Max Toeppen przytoczył ciekawy cytat z 1451 r. *à propos* życia na niewielkim zamku krzyżackim w Szestnie. Mieszkał tam prokurator Erwin Hugon von Heiligenberg oraz: „*Thomas Samland mój kapelan zamkowy, Hans mój pisarz i komornik, Martin mój tłumacz z pruskiego i polskiego i mistrz rybacki, Heinze mój sługa i rybak, Sertuteko Reusse mój pokojowy, Clement Fochs piwniczny, George Samayte mój sługa, mistrz Max kucharz, Wekelle kuchcik, Schule Casper pilnujący porządku, uczeń kościelny, pewien biedak, którego trzymam dla miłości boskiej, Mattis kuchmistrz i ochmistrz, Brosien marszałek koński i zarządca wozowni, Blasie łowczy (odszedł w roku 1451 by objąć urząd sołtysa w Muntowie), Barteko z Bartoszyc rybak, Casper kucharz, Hans kucharz, Georg handlarz płótnem, Hans piekarz, Antonius przekupień*”[1164]. Do tego przebywało tam około 20 parobków stajennych i od pługa, nie licząc kobiet i dzieci. Źródła krzyżackie wymieniają również liczebność załóg na innych zamkach. W Przezmarku w roku 1508 były 23 osoby[1165]. W tym czasie w Kętrzynie źródła wymieniają *Personen ufm schlos: 24. Personen im hof: 6 im hofe vorm schloss, 22 jung und alt im andern hof*[1166]. W Ełku było to: *22 uffin schloss, 14 im hoff*[1167]. W nieco większym zamku piskim inwentarz z 1507 r. wymienia: *Personen uffm schlos: 30 personen. Personen in hof: 9 in beiden hoffenn*[1168]. Natomiast w najmniejszym spośród wymienionych zamku leckim (giżyckim): *15 uffin schlos, 4 im hof*[1169]. Warto też zwrócić uwagę na załogę zamku w Bezławkach w czasie, kiedy przebywał tam Świdrygiełło. Na podstawie źródeł rachunkowych Seweryn Szczepański wymienia komornika Juschke, jakiegoś doradcę Strascho, kapelana Johannesa, flecistę, sokolnika, pisarza wraz z pomocnikiem, kowala i marszałka dworu. Dodatkowo

1161M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*, s. 193.
1162M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 54-55.
1163M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 106; T. Korowaj, dz. cyt., s. 61.
1164Cytat za: M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 149-150.
1165DGA, s. 147.
1166Tamże, s. 184.
1167Tamże, s. 207.
1168Tamże, s. 208.
1169Tamże, s. 252.

znajdowali się tam słudzy samego brata Władysława Jagiełły. Historyk twierdzi również, że można szacować liczbę tamtejszych zbrojnych, w czasie pobytu Świdrygiełły, na ok. 30 osób[1170]. Pamiętajmy jednak, że we wcześniejszych latach załogi zamkowe mogły być dużo liczniejsze. Warto również wspomnieć, że sam zamek został w jakimś stopniu dostosowany na przybycie Świdrygiełły, co zostało pokryte z kasy malborskiej, tak samo jak i inne wydatki księcia[1171].

Na zamkach znajdowały się także pomieszczenia przeznaczone dla więźniów. Zazwyczaj lokowano je w wieżach. Opisywałem już takie pomieszczenie na zamku działdowskim[1172]. W 1400 r. zapłacono 5 i pół grzywny za okowy do wieży w Sztumie[1173]. W Nidzicy znajdowało się także więzienie, które zostało określone jako „ciężkie"[1174].

Z racji tego, że zamki i dwory drobnych urzędników krzyżackich nie musiały pełnić funkcji monastycznych, bo nie było w nich konwentów, nie należy się w nich doszukiwać ~~programu~~ pomieszczeń odpowiednich dla klasztoru, tak jak w siedzibach komturów. Należy jednak pamiętać, że urzędnicy rezydujący z reguły poza zamkami komturskimi byli zwykle członkami konwentów i obowiązywały ich pewne powinności wynikające z rygorów życia mniszego[1175]. Z tej przyczyny kaplica, która stanowiła jeden z najważniejszych elementów większości siedzib feudalnych średniowiecznej Europy, zyskiwała jeszcze bardziej na znaczeniu we wszystkich warowniach krzyżackich[1176]. Pojawiła się chyba jako element warowni krzyżackich już w ich najstarszych siedzibach w Prusach[1177]. Jej rola była podkreślona poprzez bogaty wystrój architektoniczny, wyposażenie, a także dekorację malarską[1178]. Oprócz kaplic, niemal obowiązkowym był również refektarz.

Kaplice zamków komturskich były orientowane. Z tego względu łatwo wskazać ich położenie we wschodniej części południowego lub północnego skrzydła. W przypadku siedzib niższych urzędników krzyżackich możemy stwierdzić, że zdarzały się od tej reguły odstępstwa. Spójrzmy chociażby na zamek w Nidzicy, w którym kaplica ulokowana została w południowej części skrzydła wschodniego.

Jedynie w przypadku zamku w Nowem nie natrafiono do tej pory na ślady kaplicy, która

1170S. Szczepański, *Bezławki i okolice...,* s. 28-30.

1171M. Radoch, *Wydatki wielkiego mistrza Konrada von Jungingen na utrzymanie księcia litewskiego Świdrygiełły w państwie zakonnym w Prusach w latach 1402-1404*, [w:] *Komturzy, rajcy, żupani,* „Studia z dziejów średniowiecza", nr 11, 2005, s. 271-289.

1172Patrz rozdział 5.

1173MTB, s. 51.

1174S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 256.

1175Ogólnie o życiu codziennym zakonników w średniowieczu: L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wiek),* przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1986.

1176Zagadnienie to najpełniej przedstawił W. Szczuko, *Funkcje zamku krzyżackiego w świetle statutów zakonnych*, [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej*, Malbork 1983, s. 49-57.

1177M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 187; J. Frycz, *Zamek krzyżacki w Toruniu,* „Rocznik Muzeum w Toruniu", 1, 1963, s. 79-97.

1178M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 187-188; T. Jurkowlaniec, *Gotycka rzeźba...*, s. 240; *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce,* wyd. A. Kamzowa, Poznań 1984, s. 123-163.

powinna teoretycznie być zlokalizowana na pierwszym piętrze. Dało to asumpt do twierdzenia, że nie znajdowała się ona na terenie zamku, a jej rolę pełnił sąsiadujący z warownią kościół parafialny[1179]. Nie można jednak o tym przesądzać, szczególnie biorąc pod uwagę niewielki stan badań nad tym założeniem.

Kwestie duchowości w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach były poruszane wielokrotnie[1180]. Strefa *sacrum* w architekturze zakonnej była omawiana głównie w kontekście zamków konwentualnych. Wyjątek stanowią kaplice zamków w Sztumie, Grabinach-Zameczku, Laskach, czy Piszu[1181]. Nie będę tu opisywać dokładnie wyposażenia wszystkich kaplic. Przytoczę poniżej jedynie kilka przykładów.

W Laskach od 1399 r. notowani są chórzyści. W 1403 r. odnotowano natomiast miejscowego kapelana[1182]. Wyposażenie kaplicy rekonstruowane jest na podstawie inwentarzy z lat 1415-1440[1183]. Pierwsza informacja o kaplicy w Grabinach-Zameczku pochodzi z 1414 r.[1184]. Jej wyposażenie jest odtwarzane dzięki spisom z lat 1417-1447[1185]. Zarówno w Laskach jak i Grabinach-Zameczku wymieniane zostały relikwiarze, co może świadczyć o miejscowym kulcie relikwii[1186]. W pierwszym z zamków wymieniono monstrancję[1187]. W obydwu znajdowały się srebrne krzyże, lichtarze, kielichy, ampuły, dzwonki, szaty liturgiczne i księgi mszalne. W Grabinach-Zameczku źródła wymieniają naczynie na wodę święconą[1188] oraz kamień ołtarzowy[1189]. Pierwsze wzmianki o kaplicy w Sztumie pojawiają się w latach 1400-1403. Nie zachowały się inwentarze z czasów krzyżackich. Zdaniem Agnieszki Błażewicz była ona wyjęta spod zarządu wójtów sztumskich i podlegała bezpośrednio kapłanowi wielkiego mistrza[1190]. Opis wyposażenia kaplicy pochodzi dopiero z XVI w. Znajdowały się w niej wówczas dwa ołtarze i stare ławy krzyżackie[1191].

W ośrodkach o teoretycznie niższej randze, wymieniane są bardzo podobne przedmioty w kaplicach, i tak w Mątowach Małych: kielich, ornat, ampuły, kamienie ołtarzowe, cynowe

1179T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 159.
1180K. Górski, *O życiu wewnętrznym zakonu krzyżackiego,* [w:] *Studia i materiały z dziejów duchowości,* Warszawa 1980, s. 63-83; M. Dygo, *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIV-XV w.,* ZH, t. 52, 1987, z. 2, s. 5-38.
1181A. Błażewicz, *Wyposażenie kaplic krzyżackich zamków wójtowskich w Grabinach-Zameczku, Laskach i Sztumie,* [w:] *Komturzy, rajcy, żupanii,* „Studia z dziejów średniowiecza" nr 11, 2005, s. 21-41; W. Rozynkowski, *Przedmioty liturgiczne w kaplicy zamku krzyżackiego w Piszu,* „Znad Pisy", t. 15, 2006, s. 24-28. Niektóre kaplice zostały częściowo opisane na marginesie szerszych rozważań nad życiem duchowym w zakonie krzyżackim: tenże, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu,* Toruń 2012.
1182A. Błażewicz, dz. cyt., s. 23.
1183MAB, s. 45-50.
1184Tamże, s. 30.
1185Tamże, s. 30-39.
1186A. Błażewicz, dz. cyt.., s. 27-28.
1187MAB, s. 45,47,48.
1188A. Błażewicz, dz. cyt., s. 28-35.
1189MAB, s. 36.
1190A. Błażewicz, dz. cyt., s. 25-26.
1191*Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565,* wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 168.

świeczniki, księgi, zestaw do mszy[1192]; natomiast w Benowie kielich, ornat z wyposażeniem, mszał, obrusy na ołtarz, ampuły, dzwonek, kamień ołtarzowy, świeczniki[1193].

Ołtarze znajdowały się we wszystkich kaplicach zamkowych. Oczywiście był to i jest najważniejszy element wyposażenia każdego obiektu sakralnego. Liczba ołtarzy mogła być związana z liczbą kapłanów w danym domu zakonnym[1194]. Dwa ołtarze znajdowały się z pewnością na zamku w Pasłęku w 1440 r[1195], natomiast w Przezmarku, w zbliżonym czasie mogły być nawet trzy[1196].

Wspomniałem powyżej o kamieniach ołtarzowych w Benowie i Mątowach Małych. Być może z tego typu sprzętem liturgicznym należy również identyfikować podróżny ołtarz wymieniony w Szestnie[1197]. Wypada powtórzyć za W. Rozynkowskim, że tego typu przedmioty występowały głównie w małych ośrodkach. Postawił on pytanie, czy kamienie te były potrzebne, bo nie było w zamkach stałych ołtarzy? A może wykorzystywane były poza kaplicami? Jednocześnie nie udziela on w tej kwestii odpowiedzi[1198]. Zauważmy jednak, że kamienie ołtarzowe występują także w większych założeniach. Wspomniałem już powyżej o Grabinach-Zameczku. Zostały one także wymienione na zamku w Brodnicy[1199].

W refektarzach spożywano posiłki. W Zakonie istniał nakaz osobnego spożywania posiłków przez starszych i młodszych braci, a co za tym idzie istniał zapewne podział na dwa stoły. Przed rozpoczęciem i po zakończeniu posiłku odmawiano modlitwę. Przy stole odbywało się także czytanie, a jeżeli nie było takiej możliwości, wówczas obowiązywało całkowite milczenie[1200].

Opisując funkcje siedzib krzyżackich nie należy pomijać dworów myśliwskich, które stanowią najsłabiej rozpoznaną grupę budowli dawnego państwa krzyżackiego. Spośród założeń, którym przypisuje się to miano, zaledwie jeden był przedmiotem badań archeologicznych (a przynajmniej funkcję dworu myśliwskiego przypisuje się przebadanym reliktom). Nad Jeziorem Łąkorz w XIX w. natrafiono na relikty palafitu[1201]. Dopiero w latach 80. XX w. stały się one przedmiotem systematycznych badań. Zadokumentowano tam 532 pale sosnowe zalegające w dnie jeziora. Założenie miało formę platformy. Posiadało otwartą na jezioro wewnętrzną przystań.

1192MAB, s. 81.
1193Tamże, s. 63; A. Chęć, *Wystrój wnętrz...*, s. 246.
1194W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu...,* s. 138-139.
1195DGA, s. 97.
1196Tamże, s. 144; W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu...,* s. 149.
1197DGA, s. 168; W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu...,* s. 155.
1198W. Rozynkowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu..*, s. 153-154.
1199DGA, s. 388.
1200*Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie,* przekł. J. Trupinda, Malbork 2004, s. 26-27.
1201M. Toeppen, *Über die Pfahlbauten in Culmerlandes...*, s. 579-586.

Całość obejmowała obszar 50 x 60 m[1202]. Księga podskarbiego malborskiego podaje informacje o licznych wyprawach łowieckich w tym rejonie[1203]. Informacje o polowaniach w tej okolicy zebrał jako pierwszy A. Semrau[1204]. Uważał on, że pieczę nad dworem myśliwskim sprawowali zarządcy folwarku na zachodnim brzegu jeziora, a sam dwór Parthaczyn nie posiadał stałej załogi. Źródła krzyżackie wymieniają jednak niekiedy urzędników określanych mianem *Jaegermeister*[1205].

Pod urząd w Benowie podlegał folwark w Ryjewie[1206]. Pierwszy raz jest on potwierdzony źródłowo w 1387 r.[1207], a z 1405 r. pochodzą informacje o bliżej nieokreślonych umocnieniach i fosach[1208]. Znajdował się najpewniej na miejscu obecnej leśniczówki Biały Dwór, na co wskazują badania powierzchniowe[1209]. Stanowił on niewielkie gospodarstwo nastawione na hodowlę koni, bydła i kóz[1210]. Niemiecka nazwa folwarku – *Rehhof* może wskazywać również na dodatkową funkcję, - miejsca, gdzie zatrzymywano się aby polować na dzikie zwierzęta[1211].

Dwór w Jedwabnie również należał do tzw. *Jagbuden*, czyli dworów myśliwskich. Tak zresztą został określny w 1595 r. - *eine kleine Jagdpuden, auff einen alten schlossberglein liegent*[1212].

Za Kazimierzem Grążawskim, który wymienia dwory myśliwskie w oparciu o prace nowożytnych historyków (np. mapa K. Hennebergera), a także badaczy, można dodatkowo wskazać na obiekty na wsypie jeziora Narie, Wilamowie (gm. Rozogi), Płocicznie (gm. Ełk), Zwadach Ełckich (gm. Orzysz), na Jeziorze Czarnym (stanowisko 1 i 2), Gąskach (gm. Ełk), Wielbarku, Nowych Kiejkutach, nad jeziorem Nidzkim (pomiędzy Przeroślem a Wiartlem), Rozogach, w okolicach wsi Zgon, w rejonach Muntowa, a także ok. 30 km na północ od Gołdapi[1213].

W niektórych wypadkach istnieją dowody na to, że urzędnicy rezydujący w siedzibach wójtowskich i prokuratorskich zajmowali się organizacją polowań dla wielkich mistrzów i dygnitarzy krzyżackich. W latach 20. XIV w., w okolicach Iławy lub dla jej okolic powstawały dokumenty wydawane przez komturów dzierzgońskich, w których pojawiali się urzędnicy określani mianem *jegermeister*. Po 1334 r. ich funkcję przejęli być może wójtowie rezydujący w Bratianie. To na terenie tej jednostki administracyjnej znajdował się dwór *Parthaczyn*. Zdaniem S. Jóźwiaka

1202K. Grążawski, *Parthaczyn...*, s. 578.
1203MTB, s. 496.
1204A. Semrau, *Das Jagdgebiet...*, s.134.
1205S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 135, przyp. 327.
1206M. Toeppen, *Topographisch-statistiche...*, s. 472-473.
1207MAB, s. 61-62; M. Toeppen, *Mittheilungen...*, s. 472-473.
1208*BKD der Provinz Westpreussen*, Bd. 3, H. 13, s. 324.
1209A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych : próba lokalizacji,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie : materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1-2 czerwca 2002*, red. K. Grążawski, Włocławek, Brodnica, Lega 2003, s. 333.
1210Tamże; Tenże, *Folwarki krzyżackie na terenie wójtostwa sztumskiego, „*Z dziejów Sztumu i okolic", cz.4, 2005, s. 30-31.
1211Tenże, *Wykorzystanie zasobów naturalnych Puszczy Sztumskiej w czasach krzyżackich...*, s. 31.
1212*BKD der Provinz Ostpreussen*, H.3, s. 102.
1213K. Grążawski, *Parthaczyn...*, s. 586-587.

pieczęć wójtów bratiańskich przedstawiająca jeźdźca na koniu, który dmie w róg, a także biegnącego psa i las świadczy o „specjalizacji" tego ośrodka[1214]. Polowania wielkich mistrzów na terenie wójtostwa bratiańskiego były okazją do spotkań najwyższych dygnitarzy. Sławomir Jóźwiak przytoczył wzmiankę informującą, że zgodnie ze zwyczajem, każdy komtur ziemi chełmińskiej miał dostarczyć na polowanie do *Parthaczyna* (dwór omówiony wcześniej) jednego wołu, cztery barany i beczkę piwa[1215]. W trakcie tych zjazdów czas dostojnikom umilali m.in. fleciści i skrzypkowie[1216].

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że trzynastowieczna reguła krzyżacka zabraniała zakonnikom prowadzenia polowań z nagonką, psami i sokołami. Mogli zabijać natomiast zwierzęta stanowiące zagrożenie dla ludzi, a także strzelać do ptaków w celu poprawiania celności w używaniu łuku i kuszy. Natomiast w państwie krzyżackim w Prusach polowanie stało się regale Zakonu[1217].

Funkcje siedzib zakonnych mogły być bardzo wyjątkowe. Gospodarstwo w Szaleńcu przynależało początkowo do komturstwa dzierzgońskiego. Zmieniło się to najpewniej przed 1419 r., kiedy przeszło pod jurysdykcję wójtostwa w Sztumie[1218]. Źródła pośrednio wskazują na istnienie tutaj kaplicy, ponieważ odnotowują sprzęty liturgiczne jako wyposażenia Szaleńca[1219]. Profil folwarku ukierunkowany był na hodowlę koni, a także świń, krów i wołów[1220]. Niemiecka nazwa *Torichthof* może sugerować, że było to miejsce odosobnienia dla „szalonych" braci zakonnych[1221]. Nie udało się ustalić lokalizacji gospodarstwa, jednak A. Chęć sugeruje, że umiejscowione było na terenie obecnej wsi lub w jej okolicy[1222].

Zaznaczyłem już, że istniały znaczne różnice pomiędzy akcentami, jakie kładziono na poszczególne zadania w konkretnych siedzibach. W chwili obecnej można zauważyć, że pod względem funkcji rezydencjonalnych interesująco prezentowały się tzw. czasowe rezydencje wielkich mistrzów. Posiadały one zapewne cechy reprezentacyjne, a te, które są przynajmniej częściowo zachowane, bądź też te, co do których istnieją przesłanki pozwalające na częściową ich rekonstrukcję, są też monumentalne (Sztum, Kiszewa, Bratian). Jedynie na podstawie rangi urzędnika rezydującego na co dzień w Kosobudach możemy przypuszczać, że tamtejszy budynek

1214S. Jóźwiak, *Polowania wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w wójtostwie bratiańskim w XIV – początkach XV wieku,* ZH, t. LXVII, z. 2, 2002, s. 7-16; tenże, *Pieczęcie urzędników krzyżackich jako źródła do badań nad funkcjonowaniem administracji terytorialnej w państwie zakonnym w Prusach w XIV i początkach XV wieku,* [w:] *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspektywy badawcze,* red. J. Trupinda, Malbork 2002, s. 172-173.

1215Tamże, s. 11.

1216Tamże s. 12; MTB, s. 111.

1217Tamże, s. 7-8.

1218A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie wójtostwa sztumskiego...,* s. 31.

1219DGA, s. 129-132.

1220MAB, s. 15-16; A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie wójtostwa sztumskiego...,* s. 32.

1221A. Semrau, *Die Siedlungen in Kammeramt Fischau (Komtuteri Christburg) im Mittelalter, „*Mitteilungen des Coppernicus-Vereins fuer Wissenschaft und Kunst zu Thorn", Bd. 44 (1936), s. 140.

1222A. Chęć, *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego...,* s. 333.

był skromniejszy od wyżej wymienionych założeń. Zagadnienie letnich rezydencji wielkich mistrzów nie jest jasno opisane w literaturze. Konieczne są tutaj nie tylko prace archeologiczne, które pomogłyby w rozpoznaniu form zabudowy tych miejsc, ale również prace historyków, którzy potrafiliby przeanalizować źródła krzyżackie, nie tylko te publikowane, właśnie pod tym kątem. Z całą pewnością mogłoby to przynieść wiele ciekawych wniosków.

Kwestia funkcji militarnych, jak już zauważono, jest bardzo złożona. Z całą pewnością można stwierdzić, że na czoło wysuwały się zamki. Na drugim biegunie znajdowały się dwory, które często były siedzibami jedynie zarządców folwarków, a ich obronność sprowadzała się do ulokowania w odpowiednim terenie oraz ewentualnego budowania umocnień drewnianych. Warto sobie jednak uświadomić, że jako siedziby krzyżackie występowały zarówno niewielkie murowane dwory, małe drewniane budynki w konstrukcjach plecionkowych i szachulcowych, kamienice w miastach, które w większym stopniu polegały na obronności samego ośrodka miejskiego aniżeli własnych urządzeniach defensywnych. Nie chwilę obecną nie jesteśmy w stanie stwierdzić, jaka dokładnie była proporcja pomiędzy murowanymi zamkami, a dworami, a tym bardziej dworami o wyraźnych cechach obronnych i dworami nieobronnymi. Zresztą granica pomiędzy tego rodzaju obiektami nie jest do końca jednoznaczna[1223].

Wydaje się, że w przypadku siedzib średnich i niższych rangą urzędników aspekt gospodarczy i administracyjny jest w chwili obecnej najlepiej opisany. Ponownie powinno się pojawić pytanie dotyczące roli archeologii w badaniach nad funkcjami siedzib krzyżackich. Oczywistym jest, że badania terenowe mogą zidentyfikować miejsca produkcyjne, ale zagadnienie to jest dużo szersze. Na podstawie szczątków zwierzęcych można rekonstruować fragmenty płaszczyzn życia związanych z gospodarką[1224]. W podobny sposób możemy podejść do pozostałych aspektów funkcjonowania warowni w świetle badań archeologicznych. W trakcie eksploracji wykopów można wydobyć broń oraz odkryć relikty umocnień. W niezachowanych budowlach można rozpoznać pierwotne podziały wnętrz (przynajmniej piwnic lub przyziemia) co wydaje się ewidentne. Jednak jedynie we współpracy z historykami możemy uzyskać pełen obraz funkcjonalny założeń, które stanowią przedmiot tej pracy. Działa to także w drugą stronę. Opierając się jedynie na źródłach pisanych będziemy nie zbliżymy się do się do kompletnej rekonstrukcji przekroju zadań i życia codziennego w tych obiektach.

1223Szerzej na ten temat: patrz rozdział 8.

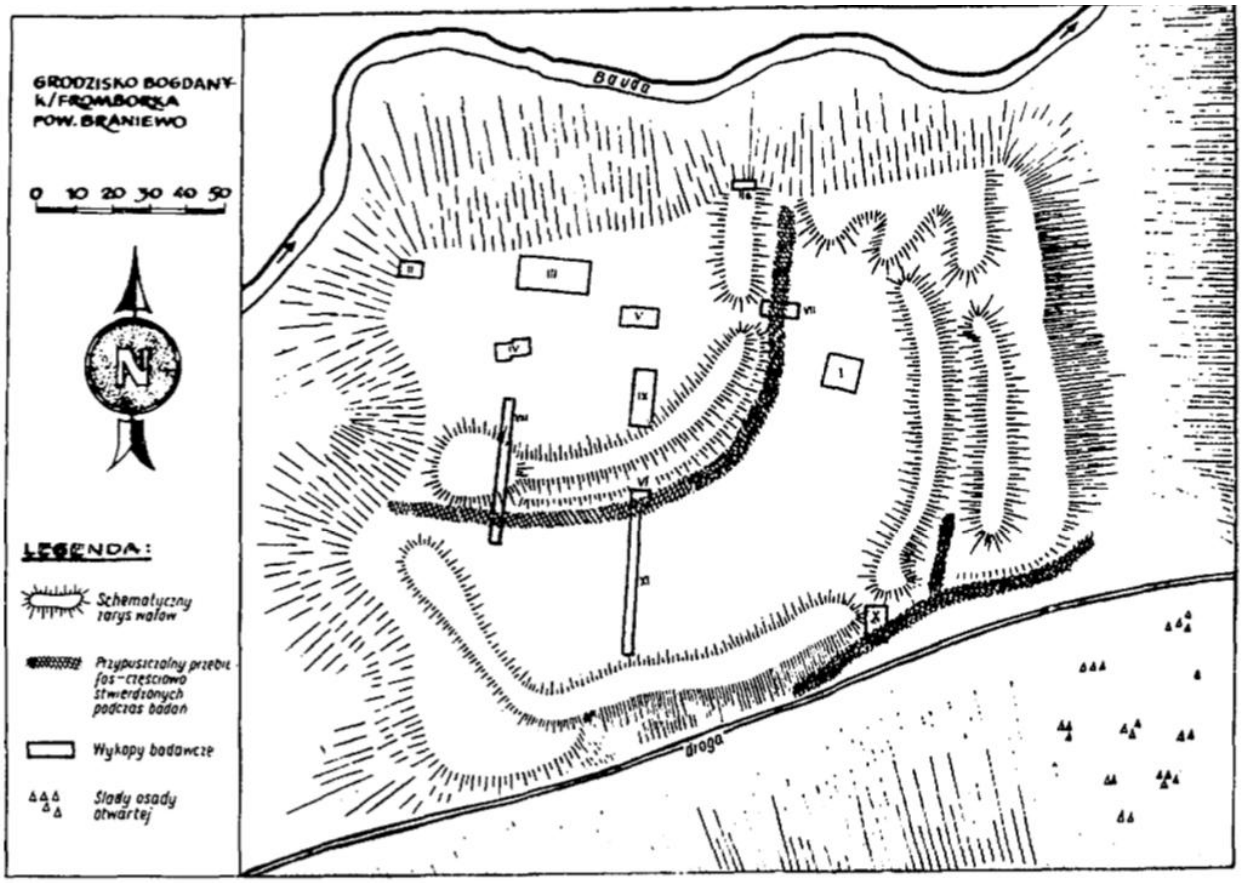
1224D. Makowiecki, *Wczesnośredniowieczna gospodarka zwierzętami i socjotopografia in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim. Studium archeozoologiczne,* Mons Sancti Laurentii, t. 6, Toruń 2010, s. 193.

8. Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na tle pozostałej architektury obronnej Prus

Zanim przejdę do sedna tego rozdziału chciałbym odnieść się do zagadnień związanych z nazewnictwem, które było używane także na poprzednich stronach. Nie zawsze granica pomiędzy zamkiem, dworem obronnym i grodem (czy tym bardziej specjalistycznym określeniem jakim jest zamek typu przejściowego) jest oczywista, chociaż badacze zajmujący się archeologią historyczną zazwyczaj rozumieją, co autor chciał przekazać stosując jeden z tych terminów. Będąc w pełni uczciwym zaznaczę jednak, że też nie ma pełnej zgodności i konsekwencji w stosowaniu tych określeń. Z racji tego, że praca ta może zainteresować (a przynajmniej mam taką nadzieję) również przedstawicieli innych dyscyplin, uważam za konieczne poświęcenie trochę miejsca na tego typu uwagi, które odniosę do obiektów stanowiących przedmiot moich rozważań.

Powstawanie warowni stanowiących siedziby niższych urzędników krzyżackich przypadało głównie na okres ugruntowanej władzy zakonu w Prusach. Nie istniało już zagrożenie ze strony ludności miejscowej, a głównie z terenów Litwy i Polski. Właściwie jedynie pas przygraniczny na wschodzie kraju stanowił wciąż strefę newralgiczną, chociaż pamiętać należy również o Pomorzu Gdańskim. Większość obiektów, która powstawała na terenie tzw. Wielkiej Puszczy stanowiła początkowo założenia drewniano ziemne, a z czasem zamieniano je na murowane. Wynikało to z widocznej niewystarczalności pierwszych warowni w systemie obronnym kraju i ich częstego niszczenia przez Litwinów. Być może niektóre wcześniejsze krzyżackie warownie należy zaliczyć do typu tzw. zamków przejściowych. Pojęcie to wprowadził do literatury czeskiej Tomasz Durdík i miałoby ono określać obiekty, które łączyły w sobie tradycje wczesnośredniowieczne i cechy późnośredniowieczne. Czeski uczony stwierdził, że powstawały one głównie jako warownie królewskie w XIII w., a szczególnie jego pierwszej połowie. Uznał również, że taki model fortyfikacji był dość powszechny wówczas na terenie Europy Środkowowschodniej[1225].

1225T. Durdík, *Nastin vyvoje ceskych hradu 12.-13. stoleti,* „Archeologia Historica", t. III, 1978, s. 41-52; A. Boguszewicz, *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym,* [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja XIII wieku,* red. K. Wachowski, Wrocław 1998, s. 103-106; L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII,* KHKM, R. 50, nr 3-4, s. 291, 301-302.

Ilustracja 147: Grodzisko w Bogdanach, rys. M. Mączkowska. Za: R. Odoj, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych..., s.660, ryc. 1.

Odniosę się w tym miejscu do XIII-to wiecznych warowni, które z czasem przekształciły się w siedziby niższych urzędników krzyżackich oraz obiektów, które powstały już w XIV w., ale w drewniano-ziemnych formach.. Wielu autorów przyjmuje, że założenie drewniano-ziemne powstało w Bartoszycach nawet przed połową XIII w., a w 1276 r. zostało odbudowane, przy zastosowaniu elementów murowanych[1226]. Informacje te nie są oczywiście zweryfikowane, co opisywałem we wcześniejszych rozdziałach. Podobne stwierdzenia jak w stosunku do Bartoszyc, chociaż z nieco późniejszą chronologią można spotkać wobec obiektów w Pasłęku i Przezmarku, a także Morągu[1227]. Jak zauważyłem wcześniej, problematyczne jest określenie funkcji tych założeń w systemie administracyjnym państwa krzyżackiego, jeżeli istniały w XIII w. Można jednak przyjąć, że warownie, które funkcjonowały przed 1300 r. nie były tymi samymi, które znamy z planów zamieszczanych w publikacjach. Daniel Gazda zaliczył je właśnie do tzw. zamków typu przejściowego[1228]. Faktem jest jednak, że nie wiemy jak te założenia wyglądały. Oprócz badań w Morągu, gdzie nie natrafiono na pozostałości wcześniejszych umocnień, badania archeologiczne

1226*BKD der Provinz Ostpreussen,* H.2, s. 28-29; L. Czubiel, T. Domagała, dz. cyt., s. 83; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 34.

1227B. Guerquin uważa, że zamek w Przezmarku powstał na miejscu pruskiego grodu ok. 1306 r., a następnie został rozbudowany w latach 1316-1331 - B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, s. 244; O XIII-to wiecznych umocnieniach w Pasłęku i Przezmarku pisał także M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 225, 248; także: T. Torbus, *Zamki krzyżackie...,* s. 182, 192.

1228D. Gazda, *Między grodem...*, s. 128.

miały miejsce w Pasłęku, gdzie być może zarejestrowano jakieś ślady wcześniejszych warowni, ale dokumentacja i sprawozdanie z tych badań okazały się niedostępne. W momencie, gdy formy tych obiektów wciąż pozostają nieznane, trudno mówić tutaj o pewnym istnieniu tzw. zamków typu przejściowego, przynajmniej jeżeli ograniczymy to pojęcie do formy, a nie funkcji. Do tego problemu jeszcze powrócę.

W Bogdanach funkcjonowała warownia krzyżacka wzniesiona w miejscu wcześniejszego pruskiego grodziska. Z okresu wczesnego średniowiecza zachowały się tam wały. Zostały one dodatkowo wzmocnione w czasach krzyżackich. Na szczycie wzniesienia znajdowała się natomiast wieża. Jej relikty to głównie glina, ułamki cegieł i dachówki. Budynek ten został najprawdopodobniej wzniesiony w konstrukcji szachulcowej. Tutaj możemy chyba mówić o tzw. zamku typu przejściowego. Świadczą o tym użyte materiały budowlane, a także fakt, że obiekt ten w państwie krzyżackim funkcjonował krótko i należy przypuszczać, że po wypełnieniu swoich funkcji (prawdopodobnie zaplecza do prowadzonej akcji kolonizacyjnej w okolicach Braniewa i Fromborka) został opuszczony[1229]. Chociaż lepszym określeniem dla tego typu obiektów może być „kolonizacyjne prowizorium", które wyraża funkcjonalny, a nie formalny charakter obiektu. Termin ten stosuje się wobec budowli pomocniczych w trakcie kolonizacji terenów granicznych. Ich cechą charakterystyczną był krótki czas funkcjonowania[1230]. Takie określenie mogłoby opisywać wiele warowni z terenów dawnego państwa krzyżackiego. W literaturze można spotkać również inne terminy jak np. *Rodungsburgen*, który miałby określać zamki powstające na surowym korzeniu w trakcie zagospodarowywania terenów leśnych[1231]. Teoretycznie również to określenie mogłoby odnosić się do licznych zamków z terenów tzw. Wielkiej Puszczy. Dodajmy do tego zestawienia także pojęcie „zamki kolonizacyjne", które obejmuje zarówno obiekty powstałe na tzw. surowym korzeniu, jak i w miejscu wcześniejszych grodów[1232]. Samo zestawienie tych terminów świadczy już o skomplikowaniu zagadnienia granicy pomiędzy grodami, a zamkami[1233]. Chociaż może to być

1229D. Gazda, *Badania archeologiczne obiektu warownego w Bogdanach w latach 2011-2012,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 317-324; tenże *Badania archeologiczne Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektu warownego w Bogdanach w roku 2011,* [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 1, red. W. Fudzińska, Malbork 2013, s. 351-364; tenże, J. Jezierska, J. Konik, P. Ślązak, *Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa – Zielona Góra 2013, s. 135-180; R. Odoj, *Problemy badawcze grodziska Bogdany koło Fromborka,* „Komentarze Fromborskie", z. 2, 1968, s. 87-101; tenże, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 roku,* KMW, z. 4, 1970, s. 659-666.

1230V. Wolf, *K problematice tzv. Kolonizačních provizorií (Úvacha nad funkcí a fortifikací),* „Castellologica Bohemica", t. 6, s. 107-109.

1231W. Meyer, *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte,* [w:] *Burgen aus Holz und Stein,* red. W. Janssen, W. Meyer, O. Olsen, J. Renaud, H. Schneider, K. W. Struve, Olten 1979, s. 43-80.

1232L. Kajzer, *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII*..., s. 301.

1233Zbiorczo terminy te omawiają: D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu,* Wrocław 2008, s. 273-276; A. Boguszewicz, *Corona Silesiae. Zamki piastów fürstenberskich na*

skomplikowanie pozorne, gdyż wszystkie te określenia odnoszą się do obiektów, których zróżnicowanie funkcjonalne i formalne jest dosyć słabo rozpoznane.

Wczesne założenia obronne, które wznieśli Krzyżacy w ziemi chełmińskiej omówił D. Poliński. Spośród warowni, które są istotne w kontekście moich rozważań wspomniał chociażby o grodzie z pierścieniowatymi wałami w Słupie[1234]. Ów badacz uważa, że na tym obszarze także istniały zamki typu przejściowego, ale spośród obiektów będących przedmiotem badań archeologicznych były to głównie założenia, w których znajdowały się centra komturstw, a więc nie stanowiące przedmiotu tej pracy[1235].

Obiekty drewniano-ziemne, które wznoszono w późnym średniowieczu najczęściej określa się mianem dworu lub grodu. Pierwszy termin stosuje się także do niewielkich założeń murowanych. W literaturze można znaleźć wiele definicji tych pojęć, ale chyba należy zaznaczyć, że dla ówczesnych ludzi nie istniała wyraźna granica pomiędzy tego rodzaju budowlami. Także współczesne słownictwo w zakresie architektury nie jest ścisłe. Nawet granica pomiędzy tzw. zamkami typu przejściowego a dworami, w sensie formalnym, nie jest do końca jasna.

W monografii średniowiecznych dworów rycerskich w Polsce znajdujemy zdanie, że archeolodzy powinni identyfikować dwory z gródkami stożkowatymi. Jednocześnie autorka monografii słusznie zauważa, że definicja ta jest zbyt wąska, ponieważ często podczas badań powierzchniowych napotyka się materiał zabytkowy, który należałoby identyfikować jako „dworski", a nie odnajduje się wspomnianych form terenowych[1236]. Należy również napisać, że dopiero badania L. Kajzera w pełni wykazały, że pozostałości, które określa się mianem gródków stożkowatych stanowiły niegdyś miejsca, w których znajdowały się dwory wzniesione zarówno z inicjatywy rycerstwa, duchowieństwa, czy władców (co jest ważne w kontekście tej pracy). Wykazał on również, że skrywają niekiedy relikty zabudowań nowożytnych[1237].

---

południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XIV wieku, Wrocław 2010, s. 75-106.

1234D. Poliński, *Gród czy zamek?Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej,* AHP, t. 15/1 , 2005, s. 184.

1235Tamże, s. 181-192.

1236A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski...*, s. 9-10.

1237Przykładowo: L. Kajzer, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce,* KHKM, R. XX, nr 3, 1972, s. 451-465; tenże, *W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych",* KHKM R. XXV, nr 3, 1977, s. 389-394; tenże, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych,* KHKM, R. XXXIV, nr 2, 1986, s. 331-339; tenże, *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych,* Łódź 1988; tenże, *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa"?,* [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich...,* s. 105-126; tenże, *Grodziska średniowieczne i nowożytne,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 33-43; tenże, *Uwagi o ewolucji siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII-XVI wieku,* KHKM, R. XXIII, nr 4, 1975, s. 589-603; L. Kajzer, A. Horonziak, *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej,* Włocławek 1995, s. 83. Identyfikacja gródków stożkowatych z siedzibami rycerskimi nastąpiła jednak dużo wcześniej. Warto wspomnieć chociażby: J. Kamińska, *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii ,* [w:] *Początki zamków w Polsce...*, s. 23-32. Z innych badaczy często podejmujących problematykę dworów średniowiecznych należy wyróżnić S. Kołodziejskiego, który zajmuje się głównie obszarami Małopolski. Przy omawianiu genezy tych obiektów w Polsce

Przyjmuje się, że dominującą formą dworów średniowiecznych była wieża na kopcu[1238]. Jednak nie był to jedyny rodzaj budowli powstających na kopcach. Mogły być tam również posadowione domy parterowe, lub piętrowe[1239]. Należy również pamiętać, że nie wszystkie kondygnacje musiały być wykonane w tej samej konstrukcji, bądź przy użyciu tych samych materiałów. Znane są przypadki z terenów Niemiec, gdzie pierwsza kondygnacja była murowana, a wyższe powstawały w konstrukcjach drewnianych[1240]. Archeolodzy są jednak w stanie zazwyczaj ocenić, czy zachowane w ziemi fundamenty służyły jako posadowienie konstrukcji lżejszych, czy też murowanych.

W przypadku dworów budowanych z inicjatywy Krzyżaków również zdarzają się obiekty wznoszone na kopcach (przykładowo Dąbrówno, Pień, pierwsza warownia w Szestnie). Siedziby krzyżackie były jednak bardzo zróżnicowane. Określenie dwór stosuje się również wobec obiektu w Mątowach Małych. Przypomnijmy, że znajdował się tam długi (ok. 140 m) budynek, mieszczący prawdopodobnie kaplicę, pomieszczenia rezydencjonalne i gospodarcze.

Bohdan Guerquin traktował zamki jako zespoły elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny[1241]. Przy tak sprecyzowanym terminie jako zamków nie mógłbym chyba w pełni uczciwie rozpatrywać niektórych obiektów, gdzie dom główny znajdował się poza obwodem warownym. Większość definicji zamków jest zbliżona do tej, którą przedstawił B. Guerquin, ale istnieją także takie, które rozszerzają ją o obiekty wczesnośredniowieczne[1242]. Niektórzy badacze uważają, że nie należy rozróżniać pojęć takich jak gród i zamek, bo znaczą praktycznie to samo[1243]. Leszek Kajzer zastanawiał się nad „dolną granicą" zamku, w końcu nie każdy obiekt posiadający element „zamknięcia" można nazwać zamkiem. Przecież różnego rodzaju wiejskie fortalicje również mogły posiadać wał, czy też częstokół, a

---

zwrócił on większą uwagę na czynniki ekonomiczne. Natomiast próbując przedstawić ewolucję tych założeń przyznał, że baza źródłowa dla terenów jego interesujących pozwala głównie na powtórzenie wniosków L. Kajzera. Przykładowo: S. Kołodziejski, *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim* [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady,* red. J. Adamczyk, Kielce 2000, s. 9-18; tenże, *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa Ziemi Krakowskiej i Sandomierskiej,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 45-55.

1238L. Kajzer, *Dwór w Polsce,* Warszawa 2010, s. 56.

1239A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski...*, s.240-242, 244, 214; uwagi syntetyzujące odnośnie form średniowiecznych dworów rycerskich w Polsce także w: taż, *Badania nad kulturą materialną średniowiecznego dworu rycerskiego w optyce archeologa,* [w:] *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Podmioty i przedmioty w badaniach historycznych,* red. M. Adamczewski, Warszawa 2011, s. 115-123.

1240F.W. Krahe, *Wohntürme des Mittelalters mit hölzerner Sockwerken,* [w:] *Wohntürme. Kolloquium vom 28. September bis 30. September 2001 auf Burg Kriebestein/Sachsen,* hrsg. H. Müller, Langenweißbach 2002, s. 49-50, 53-54.

1241B. Guerquin, *Zamki w Polsce...,* s. 15; tenże, *Architektura obronna,* [w:] *Sztuka polska czasów średniowiecza,* red. G. Chmarzyński, Warszawa 1953, s. 110; tenże, *Zamki śląskie,* Warszawa 1957, s. 18; tenże, *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych. Streszczenie referatu z posiedzenia naukowego Sekcji Architektury i Urbanistyki PAN dnia 18.06.1958,* KAiU, t. 4, 1959, s. 73.

1242J. Rozpędowski, *Gród a zamek w Polsce – problemy genezy i typologii,* [w:] *Początki zamków w Polsce...,* s. 91-92, 94

1243Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku,* Poznań 1997, s. 220.

trudno je nazwać zamkami[1244]. Wielu badaczy przyjęło więc wyróżnik konstrukcyjny, czyli zarezerwowali termin zamek dla budowli murowanych, wśród nich był m. in. K.H. Clasen[1245]. Takie rozróżnienie nie znajduje jednak potwierdzenia w średniowiecznych źródłach pisanych (dotyczących zarówno obiektów krzyżackich jak i polskich). Mimo wszystko źródła krzyżackie wykazują większą konsekwencję w stosowaniu konkretnych pojęć. Powstały także opracowania, które przyjmują szerszą definicję zamku, wykraczającą poza realizacje wykonane z trwałego budulca[1246]. Istnieje również podejście, gdzie badacze zwracają głównie uwagę na funkcje obiektów obronnych jako siedzib przedstawicieli uprzywilejowanych grup społecznych w ustroju feudalnym.

Gród nie posiada sprecyzowanej definicji, ale ów termin umieszczony w konkretnym kontekście jest jasny dla archeologów. Istnieją jednak próby doprecyzowania znaczenia tego terminu. Według Witolda Hensla to sztucznie odgrodzone miejsce w celach obronnych[1247]. W słowniku zamieszczonym w pracy *Architektura obronna w krajobrazie Polski* znajdujemy rozróżnienie pomiędzy grodziskiem, grodem, gródkiem i gródkiem stożkowatym. Pierwszy z nich odnosi się tylko do reliktów warowni w postaci nasypów, wałów i fos. Drugie autorzy słownika traktują jako opisujące założenia wczesnośredniowieczne, które były odgrodzone i sztucznie przystosowane do obrony. Trzecie pojęcie miałoby określać niewielkie grody, a także małe fortyfikacje nowożytne. Gródek stożkowaty to wg słownika termin służący określeniu drewnianej, lub murowanej wieży na kopcu[1248]. Z pewnością żadna z tych definicji nie jest satysfakcjonująca. Polska nauka próbowała tworzyć typologie grodów. Pierwsza jest zasługą Władysława Kowalenki[1249]. Funkcjonujący do dzisiaj podział na grody pierścieniowate i stożkowate ugruntowała Janina Kamińska. Sama jednak stwierdziła, że jest to podział bardzo zgeneralizowany[1250]. Problem zabudowy grodzisk stożkowatych był początkowo poruszany rzadko. Badania w Siedlątkowie spowodowały przy próbach rekonstrukcji zbyt częste powielanie modelu budowli wieżowej[1251], a także utożsamianie gródków z siedzibami tzw. średniego rycerstwa, co okazało się niecałą prawdą.

Wciąż nie jest jednak do końca jasna granica pomiędzy obiektami, które określamy

1244L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym łęczyckiego w XIII-XVII wieku,* AULFA, nr 1, 1980, s. 20.

1245K.H. Clasen, *Die gotische Baukunst,* Wildpark-Posdam 1930, s. 212-224. O „zamkach drewnianych" możemy natomiast przeczytać w: M. Proksa, *Studia nad zamkami i dworami Ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początku XVIII wieku*, Przemyśl 2001, s. 44-49.

1246*Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych,* red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, a szczególnie *Wstęp* (s.5-16) autorstwa L. Kajzera.

1247W. Hensel, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski historycznej,* Poznań 1948, s. 16.

1248J. Boguwolski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski,* Warszawa – Kraków 1997, s. 522-523.

1249W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej,* Poznań 1938, s. 49-73.

1250J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa,* Łódź 1953, s. 16-18.

1251Taż, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku.*,,Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*",* nr 15, 1968, s. 15-88; T. Kiersnowska, *'Słupy' rycerskie w Polsce średniowiecznej,* KHKM, R. XX, nr 3, 1972, s. 437-450.

zamkami, dworami i grodami. Adam Chęć próbował dokonać rozróżnienia niektórych obiektów krzyżackich na podstawie źródeł pisanych. Według niego, i nie tylko niego, Krzyżacy określali zamki jako *hus*. Ten termin stosowano najczęściej do głównej części zamku. Natomiast dwory zwykle w źródłach nazywano *hof, vorwerck* lub *curia*. Pierwszy z nich odnosił się jednak niekiedy do przedzamczy, drugi to także folwark[1252]. Określenie *curia* pojawia się natomiast również w Polsce i jest dosyć niejednoznaczne. Oprócz obiektów budowlanych może także określać otoczenie władcy.

Dla ludzi średniowiecza *castrum* to zarówno murowany zamek w dzisiejszym rozumienia tego słowa jak i drewniana fortalicja[1253]. Także krzyżackie źródła określają przykładowo mianem *huwse* siedzibę prokuratora w Pniu[1254]. Może to świadczyć zarówno o niekonsekwencji autorów źródeł pisanych jak i zupełnie innym postrzeganiu dworu i zamku niż współcześnie[1255]. Dariusz Poliński sugerował, że warownia w Pniu może być określana mianem tzw. zamku typu przejściowego[1256]. Niemieckojęzyczne źródła, w których jest mowa o budowlach krzyżackich w stosowaniu tych określeń są jednak nieco bardziej precyzyjne niż łacińskie, gdzie *fortalicium* i *castrum* mogły oznaczać to samo (zarówno obiekt niewielki jak i znacznych rozmiarów)[1257]. Natomiast niemiecki *hof* nie był raczej używany wobec bardziej monumentalnych, głównych partii założeni zamkowych. W tym przypadku zwraca uwagę fakt, że przedzamcza krzyżackie często były określane w ten sam sposób co dwory. Może to świadczyć o połączeniu tego terminu z funkcją gospodarczą konkretnego założenia.

Mam wrażenie, że w chwili obecnej nadużywa się niektórych terminów. Być może w określonych wypadkach należałoby opisywać założenia bardziej ogólnie np. mianem fortalicji, bądź też warowni drewniano-ziemnej, szczególnie, że zazwyczaj nie możemy stwierdzić istnienia zamków typu przejściowego, a niekiedy trudno również sprecyzować funkcje konkretnych obiektów w danym czasie.

1252A. Chęć, *Dwór to czy zamek...*, s. 21-22.

1253Problematyka zdefiniowania *castrum* była stosunkowo często poruszana w literaturze przedmiotu. W Polskiej literaturze, oprócz cytowanych prac L. Kajzera warto wymienić artykuł: S. J. Dobrzański, *Castrum. Problematyka badawcza, ,* [w:] *Początki zamków w Polsce…,* s. 5-21. Autor analizował w nim źródła pisane od antyku aż po renesans. Wnioski można streścić w twierdzeniu, że wszelkie określenia stosowane przez badaczy należy rozpatrywać przy uwzględnieniu środowiska i czasu w jakim stosowano termin *castrum*. Zarówno o *castrum* jak i *castellum* pisał także: T. Poklewski-Koziełł, *Słownik kastellologiczny w polskich źródłach średniowiecznych a rzeczywistość archeologiczna,* [w:] T. Poklewski-Koziełł, *Studia o zamkach średniowiecznych,* opr. J. Maik, M. Żemigała, Warszawa 2012, s. 13-19; J. Tomala, *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce,*t. II: *Architektura obronna*, Kalisz 2011, s. 29. Z anglojęzycznej literatury przywołam popularyzatorską pracę: J. D. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe. An Ilustrated History,* Jefferson-London 2002, s. 29. W niej bardzo uogólniona definicja. Oczywiście w cytowanych na wcześniejszych stronach opracowaniach kwestia ta była również często poruszana.

1254DGA, s. 490.

1255A. Marciniak-Kajzer, *The Castle – What It Means For Us and What It Meant for Mediaeval People* [w druku].

1256D. Poliński, *Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy...*, s. 339.

1257A. Marciniak-Kajzer, *Budownictwo obronne w Liber Beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne*, "AULFA, t. 12, s. 161-198.

Właśnie pomiędzy określeniami gród, zamek, dwór i warownia/fortalicja należy operować przy opisywaniu siedzib urzędników krzyżackich, przy czym ostatnie z nich jest najbardziej ogólne[1258]. Takie spektrum badawcze odpowiada zakresowi zainteresowań nie tylko archeologii, ale również historii i historii sztuki. Badacze reprezentujący każdą z tych dyscyplin mogą, a nawet powinni prezentować odmienną perspektywę badawczą wobec konkretnych zagadnień. Z tego względu wymaga chyba podkreślenia, że współczesne określenie dwór odnosi do budynków, bądź też ich zespołów o konkretnych funkcjach (rezydencjonalnych i gospodarczych, nie zawsze militarnych), ale szerzej stosowane jest również w odniesieniu do konkretnych form architektonicznych o stosunkowo niewielkiej skali; natomiast termin gród informuje nas o istnieniu form terenowych – drewniano-ziemnych umocnień, nasypów itp., a także zabudowy drewnianej o zróżnicowanych funkcjach. Natomiast „zamek" obecnie odnosi się głównie do formy architektonicznej – umocnionej siedziby murowanej (tutaj można dodać jeszcze kryterium „znacznej" skali, które jest jednak dosyć niejasne). W tym wypadku średniowieczne *castrum* określało ogólnie miejsce umocnione – czyli mogło obejmować zarówno dwór, gród jak i współcześnie rozumiany „zamek". Co za tym idzie dwór, gród, a także i zamek mógł się znajdować w miejscu, w którym znajduje się obecnie „grodzisko". Niekiedy stosuje się również termin „zamczysko", który określa miejsce, w którym stał w przeszłości zamek[1259]. Jest to oczywiście znaczne uproszczenie, ale mam nadzieję, że jednak pokazuje relację pomiędzy tymi pojęciami. Warto w tym miejscu przytoczyć zdanie P. Laska, który stwierdził, że wszelkie dyskusje terminologiczno-typologiczne powinny wychodzić z założenia, że są jedynie pomocniczym uogólnieniem[1260]. Nawet blisko 40 lat temu Jerzy Rozpędowski napisał: „jak już podkreślono,

1258Uwagi na ten temat możemy odnaleźć przykładowo w pracach: L. Kajzer, *Rezydencja feudalna w średniowiecznej Polsce w optyce archeologów,* [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych,* red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 194-203; tenże, *Zamki w średniowiecznej Polsce,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 7-10; A. Marciniak-Kajzer, *Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim,* [w:] *Archaeologica Hereditas...,* s. 33; K. Nowiński, *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki,* „Wiadomości archeologiczne" 36, 1971, s. 259-266; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej : studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności,* Łódź 2003; A. Żaki, *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicje w Beskidzie Niskim,* „Acta Archaeologica Carpathica", 5, 1963, s. 77-84; tenże, *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie, „*Acta Archaeologica Carpathica", 8, 1966, s. 40; tenże, *Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnich (Pieniny polskie),* „Acta Archaeologica Carpathica", 11 (2), 1970, s. 231-238; S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego,* Kraków 1994, s. 11-13. Nieco ogólniej, ale za to na szerokim tle omawia to zagadnienie również: H. Siemiańczuk, *Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu...,* s. 64-68. Można także wskazać na popularyzatorski artykuł, który przynajmniej teoretycznie porusza głównie kwestie budowlane: A. Pawłowski, *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?,* „Z Otchłani Wieków", R. XLVI, nr 1, 1980, s. 75-80; lekturę tego artykułu najlepiej jednak uzupełnić komentarzem: T. Horbacz, Z. Lechowicz, *Fikcja czy rekonstrukcja?,* „Z Otchłani Wieków", R. XLVIII, nr 4, 1982, s. 175-177.

1259E. Banasiewicz, *Grodziska i zamczyska zamojszczyzny,* Zamość 1990, s. 13.

1260P. Lasek, *Zagadnienie tzw. dworów wieżowych. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym budownictwem obronno-rezydencjonalnym,* [w:] *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A. S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 30.

rygorystyczne postawienie granicy dzielącej architekturę militarną na dwie fazy wytworzyło w podświadomości wielu badaczy obawę, by nie mieszać terminów *gród* i *zamek*. (…) A jeśli zdarzyło się, iż ktoś powodowany naturalną chęcią użycia zamiennie terminów bliskoznacznych zastosował określenie *zamek,* miast *gród,* spotykał się natychmiast z ostrą repliką purystów”[1261]. Biorąc pod uwagę powyższy wywód chciałbym, aby czytelnicy nie odbierali stosowanej w tej pracy terminologii jako kategoryzowania, a jedynie uproszczenie, które pomoże zobrazować funkcje, skalę i budulec i formy przedstawionych obiektów.

Powyższe refleksje prowadzą do podania dwóch konkretnych przykładów, gdzie badania archeologiczne (i nie tylko) weryfikowały wcześniejszą wiedzę o niektórych założeniach. Siedziba prokuratora, a następnie wójta w Dąbrównie przez wiele lat była uznawana za zamek. Sugerowały to nowożytne źródła pisane, miejscowa tradycja, a także w pewnym stopniu ikonografia. Badania archeologiczne wykazały jednak, że nawarstwienia związane z budową obiektu łączonego z zamkiem powstały w XVI w. Tak więc jedynym obiektem obronno-rezydencjonalnym, który bezsprzecznie pochodzi z okresu panowania krzyżackiego, pozostaje kopiec kryjący relikty drewnianej budowli. Z tego względu na rozróżnienie budulca i ocenę skali założenia obronnego może pozwolić jedynie jednoznaczny przekaz o jego formie, albo znajomość zachowanych struktur budowlanych.

Niekiedy informacje, czy w danym miejscu znajdował się dwór, czy też zamek są sprzeczne pomimo przeprowadzenia wstępnych badań archeologicznych i interpretacji interesujących źródeł ikonograficznych. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Iławie, gdzie do końca XX w. uważano, iż istniał jedynie krzyżacki dwór w mieście, a ostatnie lata przyniosły przebadanie metodami archeologicznymi gródka stożkowatego na wyspie Wielka Żuława oraz pojawienie się nowego źródła ikonograficznego z przedstawieniem murowanego zamku[1262].

Dariusz Poliński wyróżnił kilka kategorii krzyżackich warowni drewniano-ziemnych: obiekty zdobywane na ludności autochtonicznej i adaptowane do potrzeb Krzyżaków (z czasem zmienione w założenia murowane oraz takie, które nigdy nie uległy takiej transformacji); warownie budowane samodzielnie przez Zakon w miejscu wcześniejszych umocnień (analogicznie jak te zdobyte mogły z czasem zmienić się w murowane zamki lub nie), warownie wznoszone na surowym korzeniu, które uległy transformacji oraz te, które funkcjonowały cały czas jako drewniano-ziemne[1263]. W przypadku siedzib urzędników średniego i niższego szczebla nie ma bezsprzecznie potwierdzonej badaniami archeologicznymi budowli wzniesionej w miejscu przejętego od ludności autochtonicznej grodu (ewentualnie rejestruje się istnienie wcześniejszego

1261J. Rozpędowski, dz. cyt.,, s. 91-92.
1262Patrz rozdział 5.
1263D. Poliński, *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych,* [w:] AHP, t. 17, Toruń 2007, s. 242-243.

osadnictwa, ale z przerwą w wykorzystywaniu danego miejsca przed przybyciem Krzyżaków). Możemy jednak przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, graniczącą wręcz z pewnością, że takie sytuacje miały miejsce (pierwsza siedziba krzyżacka w Węgorzewie? Zamek w Pasłęku?). Dotychczasowy stan badań tego nie potwierdza, ale chyba kwestią czasu jest poświadczenie takich relacji badaniami archeologicznymi. Do grupy obiektów drewnianych wybudowanych na tzw. surowym korzeniu, które z czasem przekształcono w murowane zamki możemy z całą pewnością zaliczyć warownie w Szestnie i Piszu. Było ich prawdopodobnie dużo więcej, ale ślady wcześniejszych obiektów nie zawsze są uchwytne archeologicznie m. in. z powodu przekształceń terenu pod budowę późniejszych umocnień. Spośród siedzib urzędniczych, które powstały na tzw. surowym korzeniu i przez cały czas swojego funkcjonowania stanowiły budowle drewniano-ziemne możemy wyróżnić budowlę w Dąbrównie. W miejscu wcześniejszych umocnień, ale wzniesiona w znacznie późniejszym czasie z inicjatywy krzyżackiej była siedziba prokuratora w Pniu. Do grupy wyróżnionej przez D. Polińskiego można by dodać obiekty, które z czasem „przeniesiono". Chodzi tutaj o budowle drewniano-ziemne, które nie przekształciły się w murowane zamki, ale z czasem zastąpiono je wybudowanymi w pobliżu nowymi, bardziej trwałymi siedzibami. Chyba wobec nich można najbardziej trafnie stosować termin „zamek przejściowy". Przykładem może być tutaj prawdopodobnie obiekt w Iławie (a także Giżycko i Węgorzewo, co nie wyklucza jego domniemanej przynależności do grupy warowni zdobytych na ludności autochtonicznej).

Zamki konwentualne

Przejdę teraz do skrótowego omówienia pozostałej (nie omówionej w rozdziale 5) architektury obronnej na terenie dawnego państwa krzyżackiego. Poza Zakonem Krzyżackim, pośród fundatorów dzieł budownictwa obronnego w Prusach należy wyróżnić duchowieństwo oraz rycerstwo. Szczególnie to ostatnie zasługuje na podkreślenie, ponieważ przez długi czas istniało przeświadczenie, że na terenie dawnego państwa zakonnego nie istniały prywatne warownie, a przynajmniej nie murowane. Ich udział procentowy pośród budowli obronnych na tym obszarze był co prawda znikomy, ale być może wraz z postępem badań archeologicznych pojawią na mapach kolejne tego typu założenia.

Pomimo posiadania wcześniej ziem w różnych regionach Europy, to dopiero w Prusach Zakon rozpoczął akcję budowlaną na większą skalę. Na podstawie literatury przedmiotu można wskazać na wyróżniające się okresy powstawania najbardziej monumentalnych dzieł architektury krzyżackiej, czyli zamków konwentualnych[1264]. Stan badań nad tymi budowlami w wielu

1264W ostatnich latach znacząco zwiększyła się nasza wiedza o zamkach konwentualnych, szczególnie z terenu Ziemi Chełmińskiej, na co wpływ miały badania zespołu M. Wiewióry. Tutaj przykładowo wymienię kilka artykułów, a w dalszej części tekstu znajdą się jeszcze inne opracowania powstałe w wyniku ostatnich badań: M. Wiewióra; *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań wybranych obiektów*, „Kwartalnik Architektury i

wypadkach jest bardzo zaawansowany, niekiedy poświęcono poszczególnym obiektom oddzielne, obszerne opracowania. Z tego względu nie będę omawiał wszystkich zamków osobno, a postaram się posłużyć kilkoma przykładami odnosząc się jednocześnie do wcześniejszych prób usystematyzowania wiedzy o tych budowlach.

W początkowym okresie pobytu Krzyżaków w Prusach otrzymywali oni grody od książąt mazowieckich, a także zdobywali je na ludności autochtonicznej. Pierwsze warownie wznoszone przez nich od podstaw były prawdopodobnie prowizoryczne, a ich kształt wynikał z potrzeb chwili ze względu na trwające cały czas działania wojenne[1265]. Niewiele z tych obiektów udało się rozpoznać podczas badań archeologicznych. Jednym z przykładów może być pierwsza warownia w Toruniu[1266].

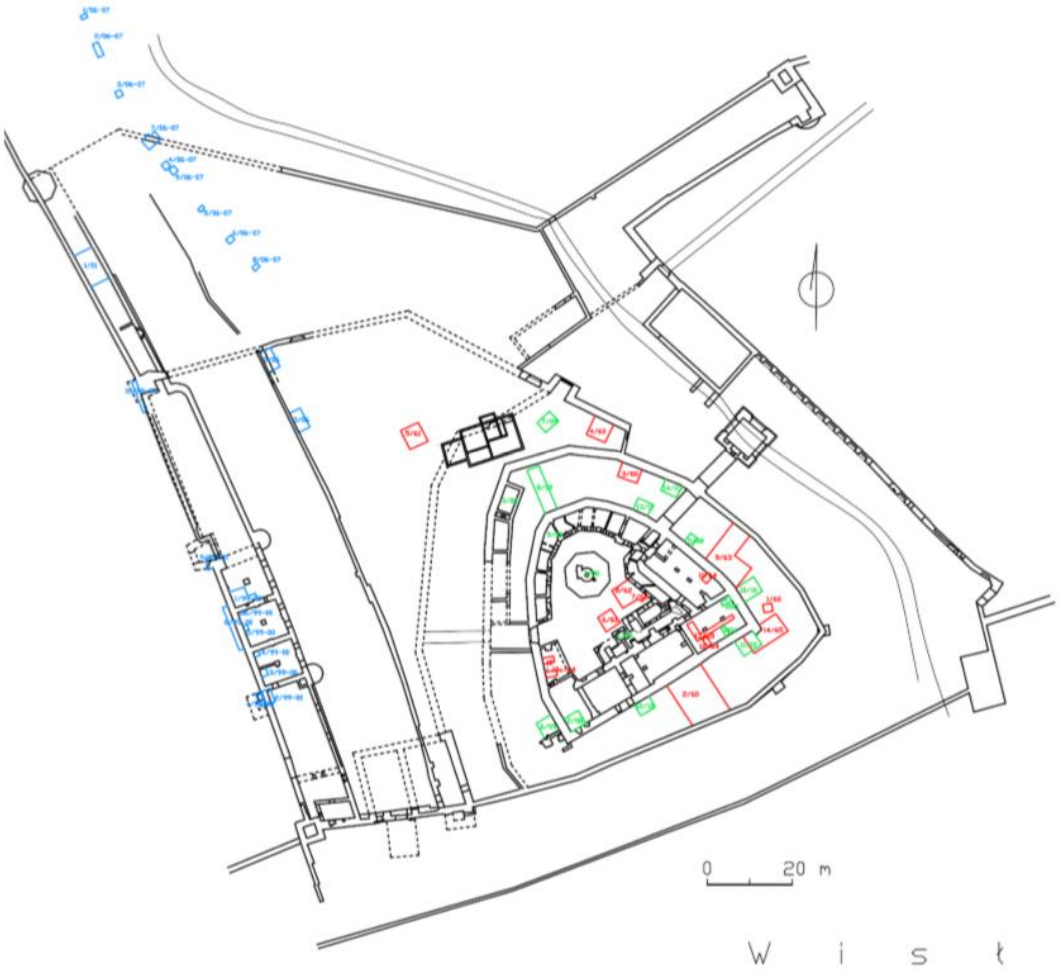
Sytuacja zmieniła się około połowy XIII w., kiedy to, wraz z upadkiem Pierwszego Powstania Pruskiego (1242-1249) pojawiały się w budownictwie krzyżackim bardziej trwałe materiały, które z czasem stały się dominujące przy wznoszeniu zamków konwentualnych. Rozpoczęła się wówczas stopniowa wymiana elementów drewniano-ziemnych na murowane w najważniejszych siedzibach krzyżackich, ale jednocześnie nowe umocnienia często powtarzały zarys pierwotnych. Stąd zamki o genezie przypadającej na czasy ok. 1250 r. posiadają rzuty nieregularne.

Urbanistyki", 58, 2013, s. 97-116; tenże, *Zamek biskupów w Wąbrzeźnie w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych,* [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza,* Malbork, t. 2, 2013, s. 77-86; tenże, *Nowe źródła do dziejów zamku w Grudziądzu,* [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza,* Malbork, t. 2, 2013, s. 87-104; tenże, *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, „Rocznik Grudziądzki", 22, s. 65-98. Ukazała się także obszerna praca B. Wasika, która w doskonały sposób sumuje te prace : B. Wasik, *Budownictwo zamkowe* ... Z najnowszych prac obu autorów można także wymienić: B. Wasik, M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie" 45, 2016,s.536.

1265Wiele grodzisk pruskich również nie należało do obiektów o wybitnych walorach obronnych, a przynajmniej owe cechy nie wynikały w tak dużym stopniu z nakładu pracy jaki wkładali ich budowniczowie. W większym stopniu starano się wykorzystywać naturalne warunki terenowe, co sprawdzało się wyjątkowo dobrze. Z tego względu wiele z nich to obiekty niewielkie „typu cyplowego": M. Jagodziński, *Rejon ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu. Struktura zasiedlenia i stosunki etniczne,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha,* red. M. Jagodziński, Elbląg 1999, s. 62.

1266J. Chudziakowa, *Osadnictwo przedkrzyżackie na wzgórzu zamkowym w Toruniu w świetle ostatnich badań archeologicznych (1958-1961),* „Zapiski Historyczne" 1963, s. 591-600; J. Frycz, *Zamek krzyżacki w Toruniu...,* s. 85, 92;. Jerzy Frycz pisze o wcześniejszej „osadzie" na terenie zamku. W pracy J. Chudziakowej i A. Koli możemy przeczytać o dwóch fazach osadnictwa wczesnośredniowiecznego (od VIII do X i od X do XIII w.): J. Chudziakowa, A. Kola, *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu. Badania z 1958-1966,* Warszawa-Poznań 1974, s. 8.

Zamek w Toruniu powstał dokładnie w miejscu starszej warowni drewniano-ziemnej. Elementy murowane dodawano w nim sukcesywnie. W pierwszej kolejności wzniesiono północny

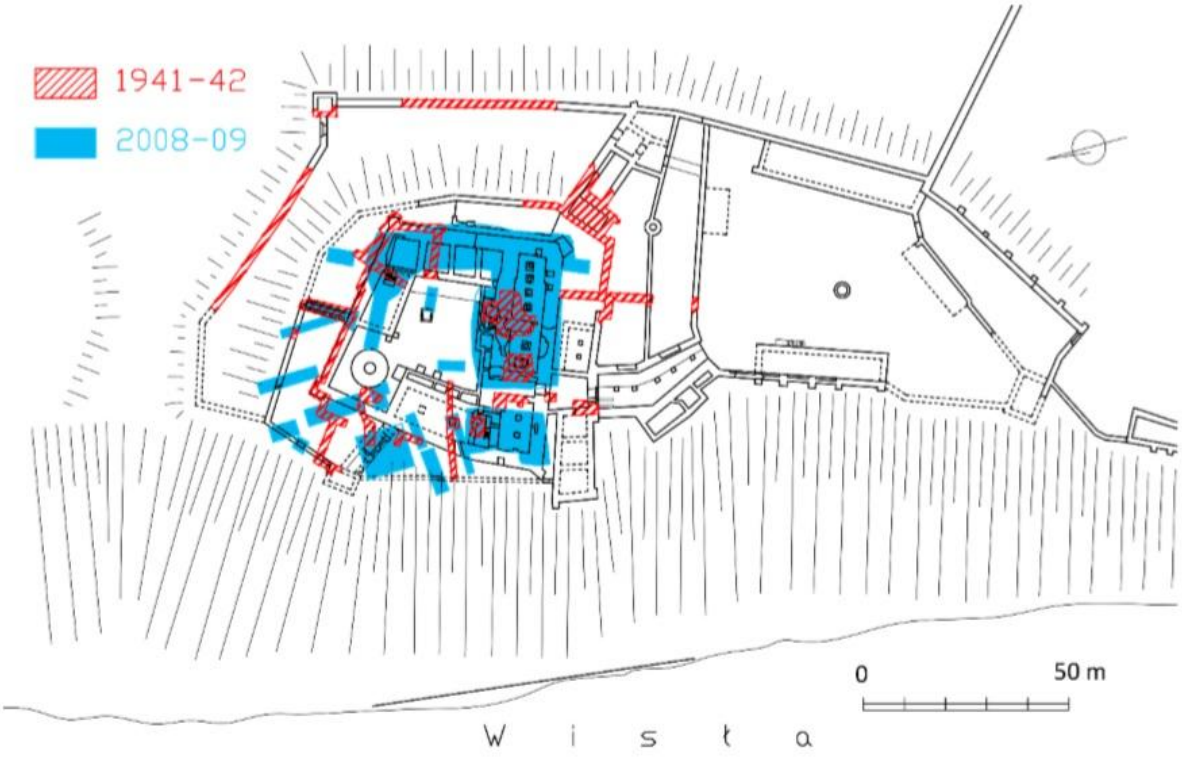
Ilustracja 148: Zamek w Toruniu z zaznaczonym rozmieszczeniem wykopów archeologicznych z lat 1958-1966 (czerwone), 2001. 2006-2007 (niebieskie), 2008-2011 (zielone). Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

mur górnego przedzamcza i wieżę bramną. Prawdopodobnie w tym czasie rozpoczęto budowę niektórych odcinków muru obwodowego głównej partii zamku. Następnie połączono wcześniej wymurowane odcinki tworząc podkowiasty obwód warowny tzw. zamku wysokiego. Wraz z tymi czynnościami wykonano fundamenty południowego budynku. Ślady na murach obwodowych świadczą także o planowaniu w tym czasie budowy skrzydła wschodniego[1267]. Dopiero jednak po wybudowaniu murów kurtynowych przystąpiono do wznoszenia zabudowy wewnętrznej. Na wspomnianych fundamentach rozpoczęto budowę skrzydła południowego (najpierw części wschodniej, gdzie znalazła się kaplica, a po jej ukończeniu dalszej partii budynku). W tym czasie (lata 70. XIII w.) trwały także prace budowlane na przedzamczach. Na podstawie badań architektonicznych, przyjmuje się nieco umownie, że w ostatniej ćwierci XIII w. trwały dalsze

1267Etapy budowy wyróżnił: Z. Nawrocki, *Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek, ponowne zagospodarowanie*, RMT, t. 13-14, 2005, s. 7-72; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 246.

prace przy skrzydle południowym, które ukończono w końcu tegoż stulecia. Dopiero koniec XIII oraz pierwsze lata XIV w. przyniosły budowę kolejnych budynków murowanych na terenie zamku (m.in. oktagonalna wieża główna i gdanisko). Prace na zamku i nawarstwianie się nowych jego elementów trwało nawet w XV w. W latach 80. XIV w. wybudowano na terenie parchamu (który powstał w początku XIV w.) budynki, które utożsamia się z domem komtura i komtura zamkowego[1268].

Założenia powstające ok. III ćwierci XIII w. również charakteryzują się rzutem nieregularnym. Tomasz Torbus uznał, że ich kształt był dostosowany do warunków terenowych i zaliczył do nich obiekty w Pokrzywnie, Bierzgłowie i Grudziądzu[1269]. Niektórzy badacze widzieli jednak w zamku bierzgłowskim dążenie do regularności i traktowali go jako przykład zmian, które miały doprowadzić do wykształcenia się typowego kasztelu konwentualnego[1270]. Badania archeologiczne prowadzone na terenie tych obiektów zweryfikowały niektóre poglądy na ich temat.

Ilustracja 149: Zamek w Grudziądzu z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

W Grudziądzu rozpoznano dosyć dobrze etapy wznoszenia zamku krzyżackiego w trakcie

1268S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie ...*, s. 125-128.
1269T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 73-90.
1270K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1..., s. 31, 50; M. Arszyński, *Zamki i umocnienia krzyżackie* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 30.

badań terenowych w latach 2008-2009[1271]. Tamtejszą komturię powołano przed 1269 r[1272]. Początkowo znajdowała się tutaj drewniano-ziemna warownia, którą zaczęto przekształcać w murowany zamek u schyłku lat 70. XIII w.[1273]. W pierwszej kolejności wzniesiono część skrzydła południowego. Od przeciwnej strony znajdował się w tym czasie starszy obwód drewniano-ziemny. W następnym etapie rozbudowano dom zamkowy od zachodu. Wiązało się to chyba ze zmianą pierwotnej koncepcji, a także warsztatu budowlanego[1274]. Zapewne w tym okresie rozpoczęto budowę muru obwodowego. W północno-zachodnim narożniku ulokowano kwadratową wieżę. Ten etap datuje się na lata 80-90. XIII, a także początek XIV w.[1275]. Dopiero jednak działania budowlane z początku XIV w. nadały grudziądzkiemu zamkowi podstawowy kształt. Wybudowano wówczas m.in. skrzydło zachodnie oraz gdanisko[1276]. Prace budowlane prowadzono także w II połowie XIV w. w południowo-zachodnim narożniku parchamu (który powstał prawdopodobnie w początku XIV w.) wzniesiono dom komtura[1277]. Nie były to oczywiście wszystkie prace budowlane, które prowadzono w czasach władztwa zakonu krzyżackiego na terenie grudziądzkiej warowni, ale powinny one dać wyobrażenie o przekształceniach tego obiektu.

W Pokrzywnie zamek również powstał w miejscu wcześniejszych umocnień. Murowane założenie rozpoczęto wznosić w II połowie lat 70. XIII w. W pierwszej fazie powstał kamienny budynek na rzucie prostokąta w północnym narożniku. Być może planowano początkowo, że będzie to samodzielny obiekt nie planowano pozostałych skrzydeł[1278]. Nie wiadomo, czy w tym samym czasie rozpoczęto wznoszenie obwodu warownego, który powtórzył narys wcześniejszych wałów. W końcu XIII w. kontynuowano prace przy rozpoczętym budynku, a także wzniesiono pozostałe skrzydła, wieżę bramną i przedbramie. Wzniesienie nowych skrzydeł doprowadziło do zamurowania okien i przebicia nowych wejść w pierwszym budynku. Prace budowlane na zamku miały również miejsce w XIV stuleciu[1279].

1271M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012; B. Zimnowoda-Krajewska, *Analiza źródeł architektonicznych,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012.

1272S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżacki zamek komturski w Grudziądzu...*, 50.

1273M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012, s. 362.

1274B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...,* s. 254-255.

1275Tamże, s. 255-256.

1276M. Wiewióra, *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku,* [w:] *Zamek w Grudziądzu...*, s. 156-157.

1277S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki...*, s. 92, 130-131.

1278B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...,* s. 261.

1279Tamże, s. 263-265.

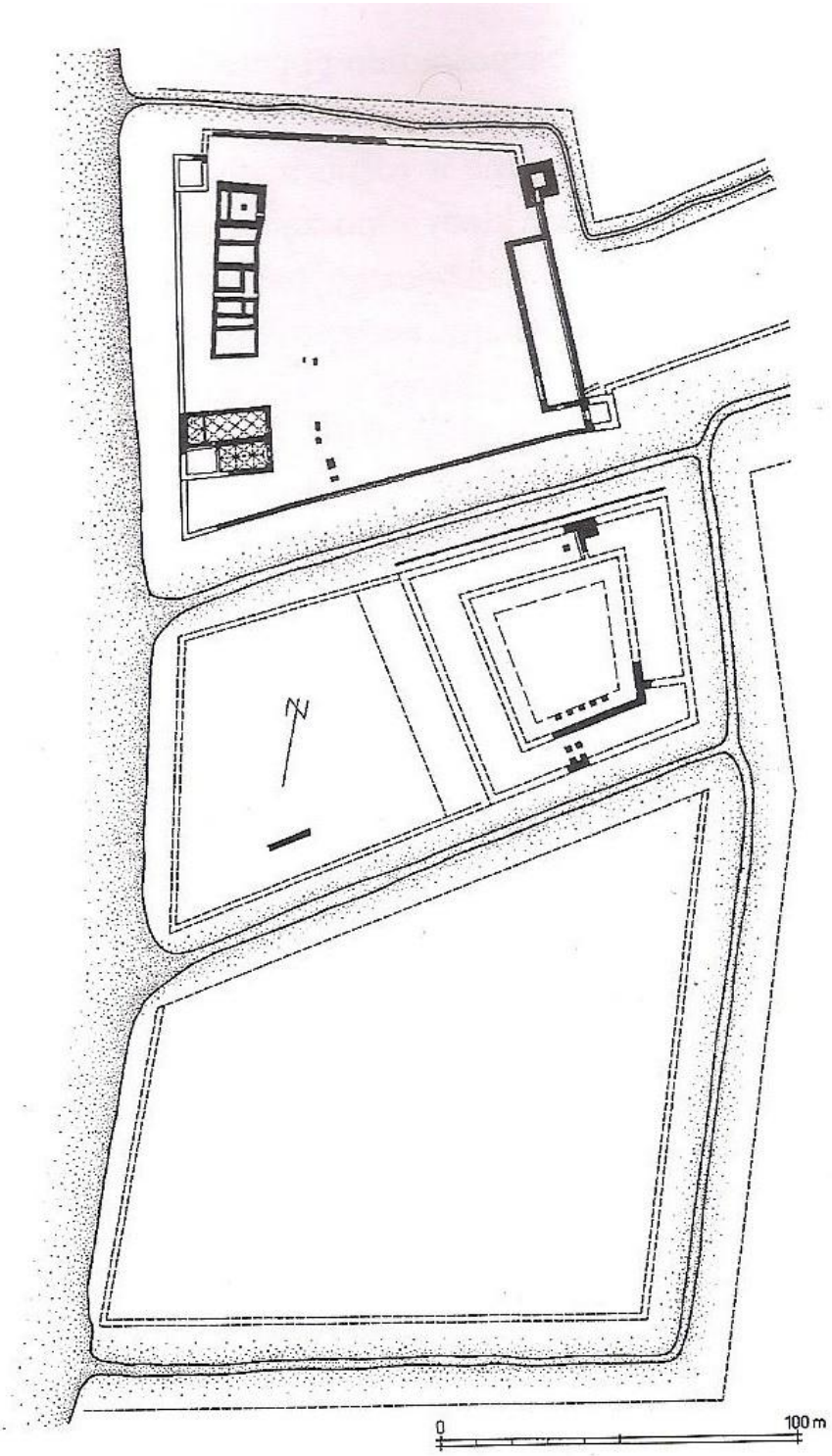

Ilustracja 150: Zamek w Pokrzywnie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

Dopiero lata 80. i 90. XIII w. mogły przynieść powstanie zamków konwentualnych w swojej najbardziej rozpoznawalnej formie. Wówczas skończył się okres powstań antykrzyżackich, a co za tym idzie nastąpiło swego rodzaju polepszenie sytuacji wewnętrznej. Zaistniały odpowiednie warunki materialne i organizacyjne, które pozwoliły na podejmowanie szeroko zakrojonych inwestycji budowlanych. Oczywiście dla pełniejszego obrazu sytuacji należałoby dodać tutaj także czynniki zewnętrzne, czyli wypadki, które miały miejsce poza granicami Prus (zdobycie Akki w 1292 r.). Dzięki temu, u progu XIV w. nowy typ warowni krzyżackiej stał się już wyraźnie czytelny.

Pozwolę sobie w tym miejscu na pewną dygresję. Otóż warownie krzyżackie i umiejętność dostosowywania ich, w wyniku pewnej nauki na błędach, na przykład po takich wydarzeniach jak powstania pruskie, wykorzystywania w większym stopniu cegły, przyczyniły się w znacznym stopniu do sukcesu Krzyżaków w Prusach. Wprowadzenie na szeroką skalę bardziej trwałych materiałów budowlanych miało więc wielkie znaczenie. Nie był to pierwszy raz, gdy silnie ufortyfikowane punkty obrony przyczyniły się do przechylenia szali zwycięstwa. Zdaniem niektórych uczonych podobne wydarzenia miały miejsce w XI w. w Anglii[1280]. Tak więc swego rodzaju rewolucja technologiczna w budownictwie tych terenów miała swój wpływ na

1280T. Rowley, *The Norman Heritage 1066-1200*, London 1983, s. 36.

Ilustracja 151: Zamek w Elblągu, wg. K. Hauke, H. Stobbe i T. Nawrolskiego. Za: K. Pospieszny, Domus Malbork..., s. 30, il. 21.

ugruntowanie władztwa zakonnego w Prusach.

Pośród najwcześniejszych domów konwentualnych na planie czworokąta należy wymienić zamki w Elblągu, Pokarminie, Malborku, a także obiekt w Lochstedt. Były to początkowo zamki trzyskrzydłowe, w których poszczególne budynki ustawione zostały względem siebie pod kątem prostym. Od późniejszych założeń różni je rzut wydłużonego prostokąta oraz pozostawienie

jednego niezabudowanego boku[1281].

Pierwszym zamkiem zrealizowanym na rzucie czworokąta, zdaniem badaczy, było założenie w Elblągu[1282]. Był to jednak czworokąt nieregularny. Zamek elbląski stanowił siedzibę mistrzów krajowych, a także był miejsce spotkań kapituły[1283]. Ten ważny obiekt wciąż nie jest rozpoznany w stopniu satysfakcjonującym. O stanie badań tego założenia niech świadczy dyskusja na temat lokalizacji tzw. zamku wysokiego. Conrad Steinbrech i kilku innych badaczy utrzymywało, że znajdował się on na południe od miasta, a pomiędzy główną częścią założenia i miastem lokalizowano przedzamcze[1284]. Natomiast m.in. K.H. Clasen uważał, że przylegał on do miasta[1285]. Współcześnie badacze przychylają się raczej ku pierwszej, starszej tezie[1286].

Do dzisiaj nie ma pewności co do kształtu głównej, tzw. wysokiej, partii zamku. Był to chyba największy dom konwentualny w Prusach (ok. 65 x 78 m). Jak wspomniałem, rzut założenia nie był w pełni regularny. Południowo-wschodni narożnik obwodu tworzył kąt rozwarty. Do budynków znajdujących się w obrębie murów przylegały krużganki. Nie można stwierdzić, czy wszystkie skrzydła były wybudowane, ponieważ nie odsłonięto reliktów budynku zachodniego.

Conrad Steinbrecht uważał, że murowane założenie w Pokarminie powstało po 1266 r[1287]. Nie ma jednak, co do tego pewności, szczególnie, że pomiędzy odnotowywaniem pierwszego komtura pokarmińskiego, a jego następcą było kilkanaście lat przerwy. Ten wybitny uczony uważał, że był to pierwszy kasztel konwentualny o czworokątnym rzucie z całkowicie zabudowanymi skrzydłami. Późniejsze badania wykazały, że czwarte, północno-zachodnie skrzydło wzniesiono w XIV w. Zamek wysoki powstał na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 52 x 65 m[1288].

Zamek malborski stanowi symbol architektury krzyżackiej i trudno go, jako całość, porównywać do pozostałych założeń architektonicznych z terenów Prus. Dom konwentualny, czyli partia zamku określana w źródłach nowożytnych mianem zamku wysokiego, powstał na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 52 x 61 m. W literaturze dotyczącej stołecznej warowni istnieją spory, co do datowania pierwszego murowanego założenia. Obecnie większość badaczy przychyla się do zdania, że powstało ono po 1279 r, kiedy to pojawia się pierwszy raz w źródłach[1289]. Według K. Pospiesznego najstarszą partią zamku wysokiego jest skrzydło północne z kaplicą Najświętszej

1281T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 93.
1282T. Nawrolski, *Zamek elbląski w świetle nowych badań archeologicznych, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1986, t. 31, z. 1, s. 91-106; T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 94. J. Frycz uważał, że pierwszym zamkiem zrealizowanym w pełni jako połączenie klasztoru i siedziby rycerskiej był obiekt w Brandenburgu: J. Frycz, *Architektura zamków Pomorza Północnego*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1969, s. 31.
1283M. Biskup, G. Labuda, dz. cyt., s. 202.
1284C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen,* Bd. 2..., s. 84-87.
1285K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1..., s. 23.
1286T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 98-99.
1287C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen,* Bd. 2..., s. 106.
1288T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 104-105.
1289J. Powierski, *Chronologia początków Malborka,* ZH, t. 44, z. 2, 1979, s. 17.

Marii Panny. Budowę rozpoczęto od wybudowania muru obwodowego, a następnie wzniesiono wspomniane skrzydło[1290]. Być może w następnej kolejności wybudowano skrzydło zachodnie. Badania nad kolejnością działań budowlanych są utrudnione m.in. ze względu na dokonane przez C. Steinbrechta rekonstrukcje, które zatarły ślady przemurowań. Jeden z najbardziej uznanych polskich historyków sztuki (co prawda zajmujący się zazwyczaj innymi dziedzinami niż architektura) Jan Białostocki napisał: „*...choć szczegóły i charakter powierzchni murów mogą nas razić zbytnią świeżością lub brakiem subtelności, nie sposób nie docenić rozmachu założenia i doskonałości sztuki tych budowniczych, którzy Malbork w XIV wieku wznosili*”[1291].

Klasyczne, czteroskrzydłowe kasztele powstawały początkowo w ziemi chełmińskiej (chociaż jeżeli mielibyśmy się zastanowić, czy gdzieś na terenie państwa krzyżackiego, poza wspomnianym regionem historyczno-geograficznym, powstał typowy klasyczny kasztel chełmiński, mogłoby się okazać, że są pewne trudności ze wskazaniem takowego). Tomasz Torbus zauważa, że charakteryzowały one się niemal kwadratowym rzutem i zabudowanymi wszystkimi skrzydłami[1292].

Genezy klasycznych, czteroskrzydłowych kaszteli konwentualnych poszukiwano w południowej Italii, Turyngii, czy Czechach[1293]. Powstała nawet mocno krytykowana koncepcja o ich hiszpańskich korzeniach[1294]. Karl Heinz Clasen uważał natomiast, że najbardziej rozpoznawalny model krzyżackiej warowni powstał w wyniku naturalnego rozwoju architektury zakonnej w Prusach. Na formę tych założeń miały wpłynąć ich funkcje militarne i klasztorne[1295]. Jak jednak stwierdził Tomasz Torbus badacze szukają genezy zamków regularnych od lat i sformułowano na ten temat kilkadziesiąt teorii, z których żadna nie objaśnia tej kwestii w sposób przekonywający[1296]. Literatura dotycząca genezy krzyżackich zamków konwentualnych jest zresztą bardzo pokaźna i nie sposób przedstawić w sposób wyczerpujący wszystkich koncepcji w pracy, która bezpośrednio nie dotyka tego zagadnienia, chociaż temat ten będzie powracał w dalszym

1290K. Pospieszny, *Gotyckie krużganki zamku wysokiego w Malborku. Zagadnienia rekonstrukcji formy architektonicznej na tle dziejów budowy krzyżackiego domu konwentualnego do około roku 1300,* [w:] *Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo – Materiały ze zjazdu absolwentów UMK w Toruniu, Toruń 14-15.11.1985,* red. S. Skibiński, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” ser. B, 81 1987, s. 80, przyp. 13.

1291J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto,* t. 1, Warszawa 1991, s. 218.

1292T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 141.

1293O Italii i wpływie Fryderyka II pisał przykładowo G. Dehio, *Die Kunst Unteritaliens in der Zeit Kaiser Friedrichs II,* [w:] tenże, *Kunsthistorische Aufsätze,* München-Berlin 1914, s. 101-118; o Turyngii pisał m.in. E. Lindemann, *Das Problem des Deutschordensburgtypus,* Berlin 1938; genezy krzyżackich zamków w Czechach doszukiwał się chociażby jeden z najwybitniejszych kastelologów europejskich T. Durdìk, *Mitteleuropäische Kastelle – ein mögliches Vorbild der Ordensburgenarchitektur im Baltikum,* [w:] *Castella Maris Baltici,* ed. K Drake, Bd. 1, Stockholm 1993, s. 45-50. Można również wskazać na: T. Byczko, *Z badań nad genezą rozplanowania przestrzennego zamku krzyżackiego,* „Rocznik Olsztyński”, t. IV, 1961/1962, s. 135-165.

1294N. von Holst, *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten – von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa,* Berlin-Mannheim 1981.

1295K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1..., s. 187.

1296T. Torbus, *Die preußischen Deutschordensburgen – Anmerkungen zu ausgewählten Forschungsthemen,* [w:] *Burgen kirchlicher Bauherren,* hrsg. v. H. Häffner, München-Berlin 2001, s. 25-27.

wywodzie.

Zamek konwentualny wyróżniały forma i funkcje. Głównymi użytkownikami tych budowli byli zakonnicy, którzy łączyli w sobie ideały rycerskie i monastyczne. Z tego względu najważniejsze warownie krzyżackie w Prusach stanowiły połączenie zamku i klasztoru. Pod względem architektury, w przypadku zamków konwentualnych w swojej rozwiniętej formie, mówimy o założeniach czteroskrzydłowych z wewnętrznym dziedzińcem. Skrzydła były najczęściej połączone pod kątem prostym. To one stanowiły główną część zamku, która była uzupełniana jednym lub więcej przedzamczem i wieżami. Ostatnie z nich były niekiedy nieznacznie wysunięte przed lico murów zewnętrznych. Akcentem wysokościowym była także często wieża główna, która nie miała ustalonego miejsca w planie tych budowli. Poszczególne człony założenia były połączone układem murów i fos. Pierwsze piętro głównej części zamku zajmowały pomieszczenia, w których koncentrowało się życie zakonników. Piwnice, przyziemia i strychy pełniły funkcje gospodarcze i chyba również administracyjne[1297]. Wielu badaczy ujednolica rozkład pomieszczeń we wszystkich budowlach konwentualnych, a szczególnie tyczy się to *piano nobile*[1298].

Siedziby konwentów były bardzo bogate w treści ideologiczne i symboliczne. Sławomir Jóźwiak i J. Trupinda omówili je szeroko w swojej monografii dotyczącej malborskiego zamku, przytaczając także starszą literaturę przedmiotu[1299]. Kazimierz Pospieszny widział w zamkach konwentualnych przestrzeń liturgiczną[1300]. Marian Kutzner zwracał uwagę na treści sakralne w rzeźbie i malarstwie ściennym, które na zamkach krzyżackich całkowicie miały wypierać tematy świeckie i antyczne[1301]. Sakralny aspekt architektury zamków krzyżackich nie powinien budzić wątpliwości. Podkreślanie zakonnego charakteru siedzib tych budowli służyło także legitymizacji walk z niewiernymi[1302].

1297M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 150.

1298Zazwyczaj są to jednak prace syntetyzujące, a co za tym idzie upraszczające pewne kwestie np. podając przykłady z dopiskiem „*podobnie jak w całym szeregu budowli*": T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Pomorze Wschodnie,* [w:] *Architektura gotycka w Polsce,* red. T. Mroczko, M. Arszyński, II, 1, Warszawa 1995, s. 97.

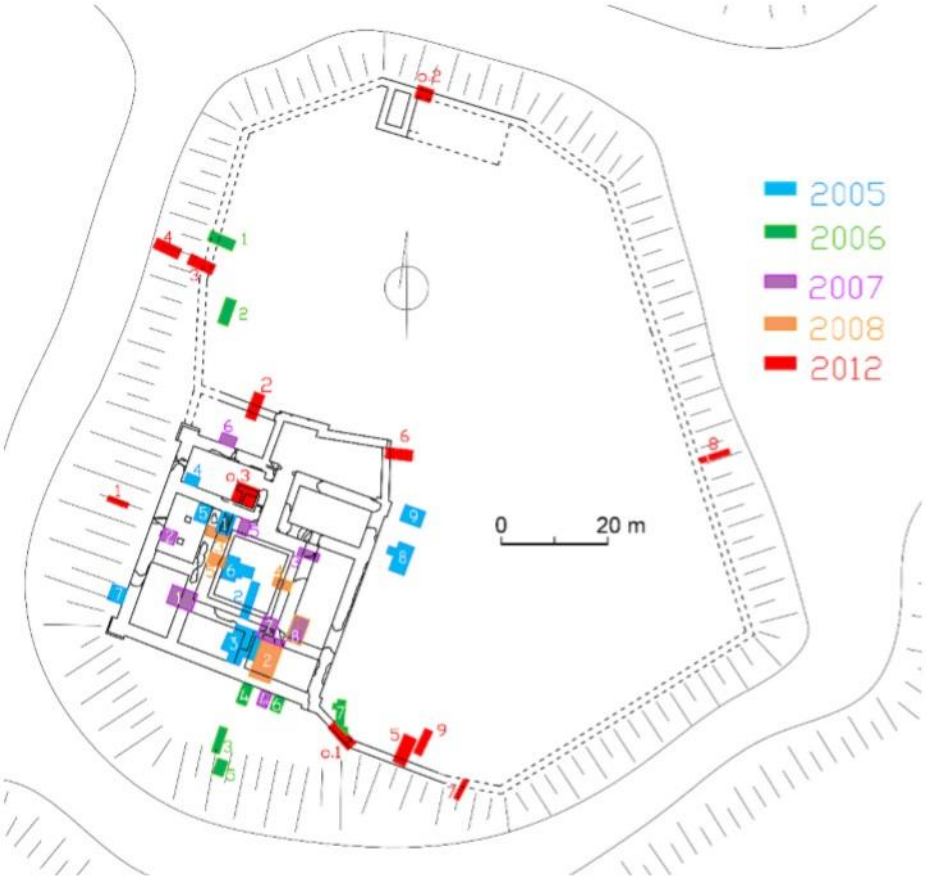
1299S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia...,* s. 119-152. Oczywiście należy także pamiętać o cytowanych pracach M. Kutznera i K. Pospiesznego. Do tego zestawienia można dodać nie cytowaną wcześniej pracę: K. Pospieszny, *Miara ad quadratum w praktyce budowy kaszteli doby krucjat,* [w:] *Wielkopolska-Polska-Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej,* red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2006, s. 139-151.

1300K. Pospieszny, *Die Organisation des liturgischen Raumes des Deutschordens-Konsventshauses in Preußen unter besonderer Berücksichtigung der Marienburg,* [w:] *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt,* hrsg. v. G. Eimer, E. Gierlich, Berlin 2000, s. 101-115.

1301M. Kutzner, *Propaganda...,* s. 52.

1302M. Dygo, *Domus und Castrum – zur Deutung der Deutschordensburgen in Preußen im Lichte der schriftlichen Quellen,* [w:] *Echte Wehrhaftigkeit oder martialische Wirkung. Zur praktischer Funktion und zum Symbolcharakter von Wehrelementen profaner und sakraler Bauten im Deutschordensland Preußen und Ostseeraum,* hrsg. v. G. Eimer u. E. Gierlich, Köln 2000, s. 53-58; S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie...,* s. 36. Można także przytoczyć rozważania Mariana Dygo odnośnie Złotej Bramy w Malborku, która miała „informować" o tym, że Zakon jest idealnym władcą, szerzycielem chrześcijaństwa itp.: M. Dygo, *Złota Brama kaplicy zamkowej w Malborku a ideologia władzy zakonu niemieckiego w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w*

Przyjmuje się zazwyczaj, że pierwszymi czteroskrzydłowymi kasztelami w Prusach były budowle w Papowie Biskupim i Rogoźnie. Pierwszy z nich stanowi nietypowy na tych terenach obiekt wzniesiony z kamieni polnych. Spośród wczesnych kaszteli konwentualnych należy wyróżnić także budowle w Lipienku i Golubiu. Ostatni z nich jest najlepiej zachowanym spośród pierwszych czteroskrzydłowych zamków w Prusach. Pierwsze budowle tego typu były mniejsze od tych, które wznoszono później. Długość każdego z boków wynosiła ok. 40 m. Tomasz Torbus zauważył, że odróżnia je od budowli powstających po 1300 r. również brak dekoracji z zendrówek, a także brak muru parchamu (przynajmniej w wypadku Rogoźna i Golubia). Pojawiło się nawet przypuszczenie, że przy ich budowie brał udział ten sam architekt[1303].

Ilustracja 152: Zamek w Papowie Biskupim z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

W Papowie wyróżniono dwie fazy wznoszenia zamku krzyżackiego[1304]. Rozpoczęcie budowy łączy się z powołaniem w tym miejscu komturii, czyli z przełomem lat 70. i 80. XIII w. W owych fazach wydzielono kilka etapów. W pierwszej kolejności powstał zamek wysoki. Budowę

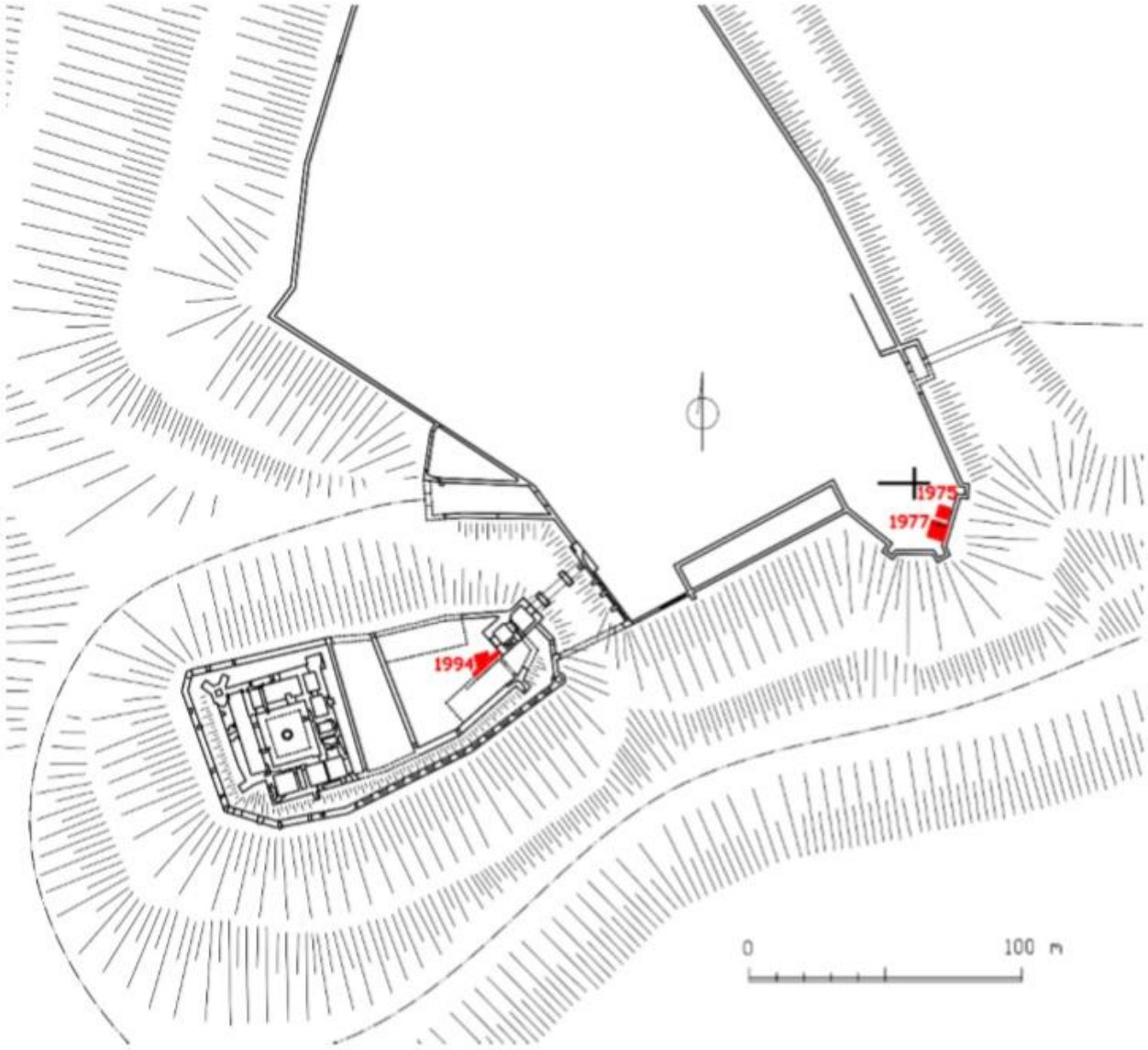
Prusach, red. Z. H. Nowak, Toruń 1995, s. 149-163; patrz także: J. Wiśniewski, *Symbolika i znaczenie zamku krzyżackiego w Malborku,* „Studia Elbląskie", 13, 2012, s. 7-25.

1303T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 143-144.

1304B. Wasik, *Dzieje budowy i architektura zamku w Papowie Biskupim na ziemi chełmińskiej w świetle ostatnich badań,* BHS, R. LXXVII, nr 1, 2015, s. 94-99; Wasik, s. 271-276.

rozpoczęto od wzniesienia muru obwodowego z wieżyczkami narożnymi. Później przystąpiono do budowy skrzydła północnego, a w dalszym etapie trzech pozostałych budynków murowanych. W drugiej fazie, która jest datowana ogólnie na wiek XIV, powstał murowany obwód przedzamcza.

Zamek w Rogoźnie powstał w miejscu wcześniejszego grodu. Budowę murowanej warowni łączy się z czasem powołania w tym miejscu komturii (1285 r.). Było to bardzo rozbudowane założenie. Zamek wysoki był obiektem czteroskrzydłowym, ale skrzydło południowe nie łączyło się

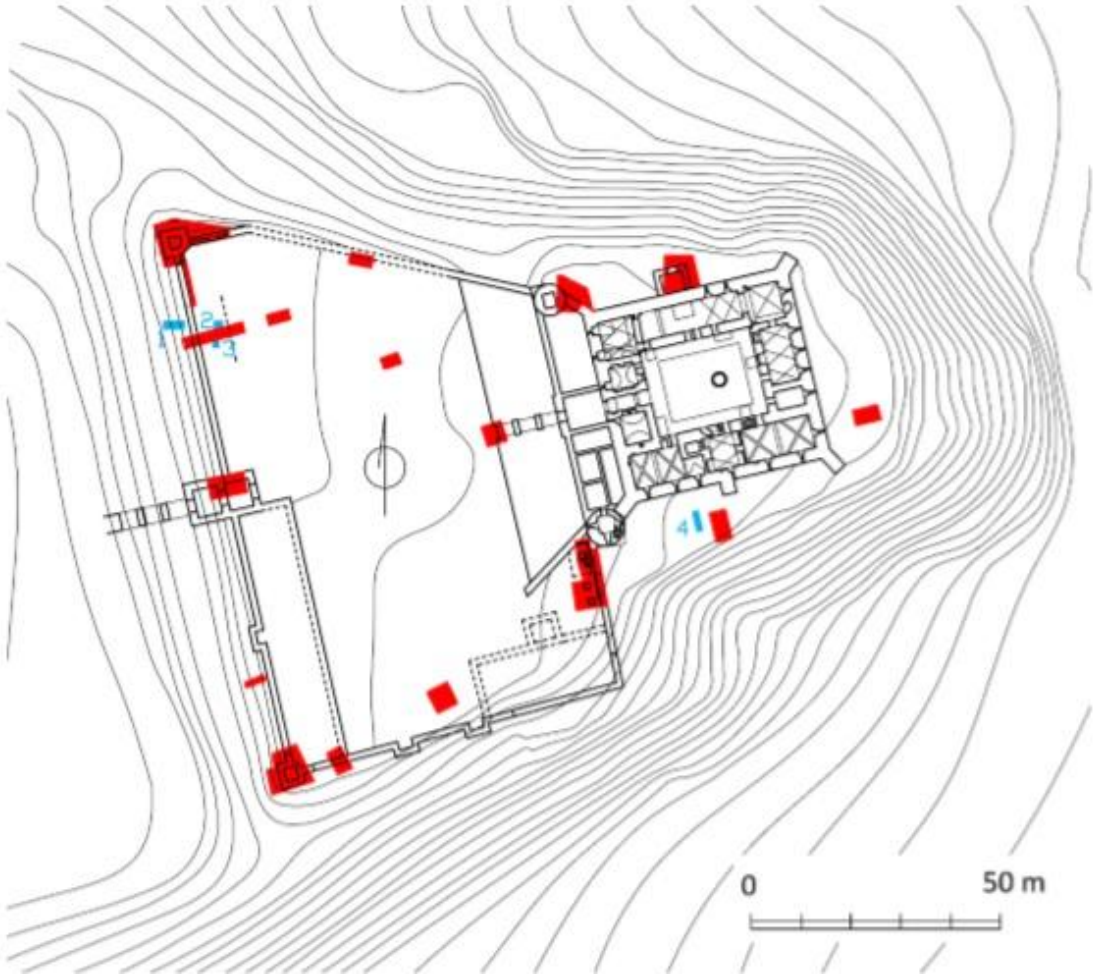
Ilustracja 153: Zamek w Rogoźnie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe.., płyta CD.

z zachodnim. Do tej partii warowni przylegały dwa przedzamcza, z czego drugie było wyjątkowo rozległe i nieregularne[1305]. Jego powstanie łączy się z przekształceniem komturii w wójtostwo, co nastąpiło ok. 1326-1336 r[1306].

1305B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...* s. 285-289.
1306S. Jóźwiak *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej...*, s. 176-183,

W Golubiu również istniały pierwotnie umocnienia drewniano-ziemne[1307]. Powstały one zapewne po 1293 r., kiedy Krzyżacy wykupili dobra ostrowicko-golubskie od biskupa włocławskiego[1308]. Mniej więcej w połowie I dekady XIV w. rozpoczęto wznoszenie murowanej warowni[1309]. Wyróżniono 5 etapów budowy zamku w XIV w. Budowla ta wykazuje liczne podobieństwa z zamkiem w Papowie na poziomie planowania[1310]. Obiekt ten prezentuje się jako czteroskrzydłowe założenie z wieżą główną w północno-zachodnim narożniku.

Zamek w Gniewie podawany jest często jako pierwszy przykład modelowego, klasycznego

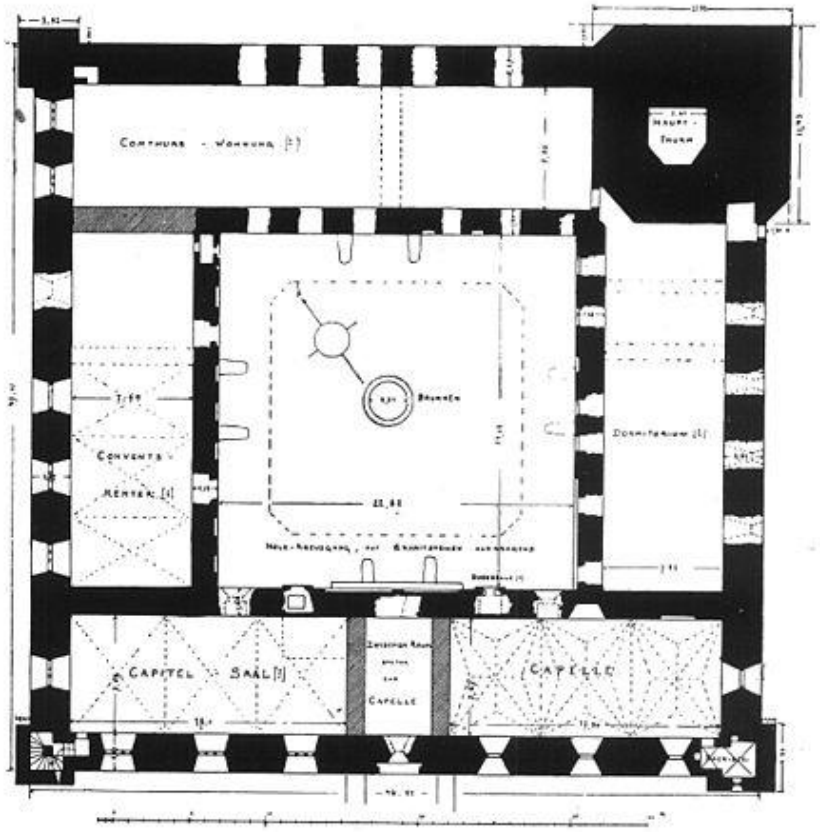

Ilustracja 154: Zamek w Golubiu z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi z lat 1967-1969 (czerwone) i 1989 r. (niebieskie). Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

kasztelu krzyżackiego. Różni go od poprzednich konsekwentne zrealizowanie wszystkich elementów na rzucie kwadratu z wieżą główną. Powstawanie budowli, które T. Torbus określa mianem „klasycznych" przypada głównie na lata ok. 1300-1330. Zalicza on do nich także założenia w Radzyniu Chełmińskim i Brodnicy[1311]. W zbliżonym czasie rozpoczęto także rozbudowę zamku

1307K. Nowiński, *Badania archeologiczno-architektoniczne w Golubiu-Dobrzyniu,* „Wiadomości Archeologiczne", nr 34, z. 1, 1969, s. 180.
1308S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej...*, s. 192.
1309I. Sławiński, *Zamek w Golubiu,* Warszawa-Poznań-Toruń 1976, s. 18.
1310B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 276-282.
1311T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 167-202.

malborskiego. W tym miejscu warto się zatrzymać i zaznaczyć, że zaproponowany przez T. Torbusa podział jest w świetle nowszych badań zbyt uproszczony. Badania ostatnich kilkudziesięciu lat wykazują, że zamki te, to budowle dużo bardziej skomplikowane, wieloetapowe i trudno zamknąć je w proponowanych przez historyka sztuki ramach.

Ilustracja 155: Rzut pierwszego piętra zamku w Gniewie, wg. C. Steinbrecht, Die Baukunst Deutschen Ritterordens..., Bd. II, s. 95, Abb.132.

Na wewnętrznym przedzamczu zamku w Brodnicy zachował się budynek, który pod tynkiem posiada partie murów w wątku wendyjskim. Marian Arszyński datował je na lata 1302-1317[1312]. Już wcześniej badacze architektury krzyżackiej widzieli w Brodnicy dwie fazy budowy zamku. Bogusz Wasik słusznie jednak zauważa, że przy dzisiejszym stanie wiedzy trudno mówić, o dwóch odległych w czasie etapach budowy na podstawie występowania wątków wendyjskiego i gotyckiego[1313].

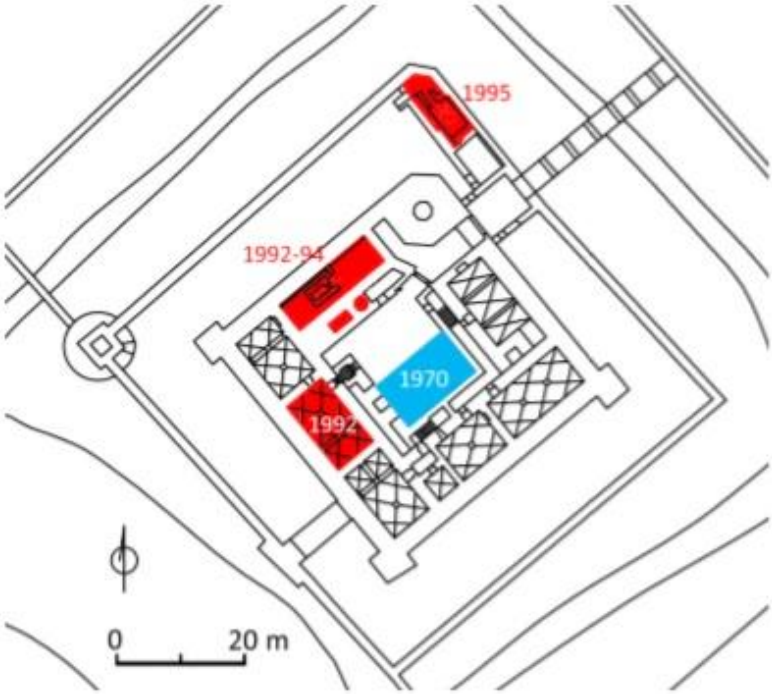
Zamek w Brodnicy był przedmiotem badań archeologicznych i architektonicznych. Na ich podstawie wyróżniono osiem etapów budowy, których jednak nie będę tutaj szczegółowo omawiał[1314]. Ograniczę się jedynie do stwierdzenia, że zamek wysoki był założeniem

1312Chociaż sam badacz stwierdził, że jego „komunikat" był „podsumowaniem wstępnych i nie pogłębionych jeszcze poszukiwań archiwalnych i pobieżnej analizy stanu budowli": M. Arszyński, *Tak zwany „Pałac Wazówny" w Brodnicy,* BHS, R. XXI, 1959, s. 231 i n.

1313B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 301.

1314K. Grążawski, *Odkrycia na zamku krzyżackim w Brodnicy w świetle badań w latach 1992-1997,* [w:] *Pogranicze*

czteroskrzydłowym z potężną wieżą główną w jednym narożu i trzema mniejszymi wieżami w trzech pozostałych.

Ilustracja 156: Zamek w Brodnicy z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD

Także w Radzyniu doszukiwano się wcześniejszej murowanej warowni (pierwsza była być może drewniano-ziemna, trzecią byłby kasztel konwentualny). Trzy fazy tego obiektu wydzielił M. Arszyński[1315]. Pomijając w tym miejscu sporną kwestię funkcji tego domniemanego pierwszego murowanego założenia, niektórzy przyjmują, że był to niewielki obiekt i w ciągu ok. 25 lat od rzekomego momentu jego wybudowania (1270-1285) został on gruntownie przebudowany i powiększony. Tomasz Torbus stwierdza, że ta inwestycja była w gruncie rzeczy budową nowego założenia[1316]. W tym wypadku, podobnie jak w Brodnicy, odrzucić należy przedstawioną wyżej koncepcję istnienia w tym miejscu wcześniejszej, murowanej warowni. Dzięki nowszej analizie węzłów budowlanych i badaniom archeologicznym wyróżniono inne trzy fazy, a w pierwszych dwóch sześć etapów budowy zamku konwentualnego, ale nie natrafiono na ślady wcześniejszego założenia[1317]. Nie wszystkie etapy budowy pragnę w tym miejscu omówić. Przypomnę jedynie

polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej – Górzno 1-2 czerwca 2002, red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 351-371; B. Wasik, s. 299-304.

1315M. Arszyński, *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie,* RG, t. 2, 1961, s. 39-77.

1316T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 185.

1317M. Wiewióra, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku głównego w Radzyniu Chełmińskim w latach 2008-2009,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* re. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 169-178; B. Wasik, *Zamek w Radzyniu Chełmińskim. Technika i etapy budowy,* OZ, nr LXVIII, z. 1, 2015, s. 167-174; tenże, *Budownictwo zamkowe...,* s. 292-299.

pokrótce jak kształtowała się główna, wysoka partia założenia. W pierwszym etapie wzniesiono mur obwodowy z wieżami w narożach, w drugim powstało główne skrzydło zamkowe

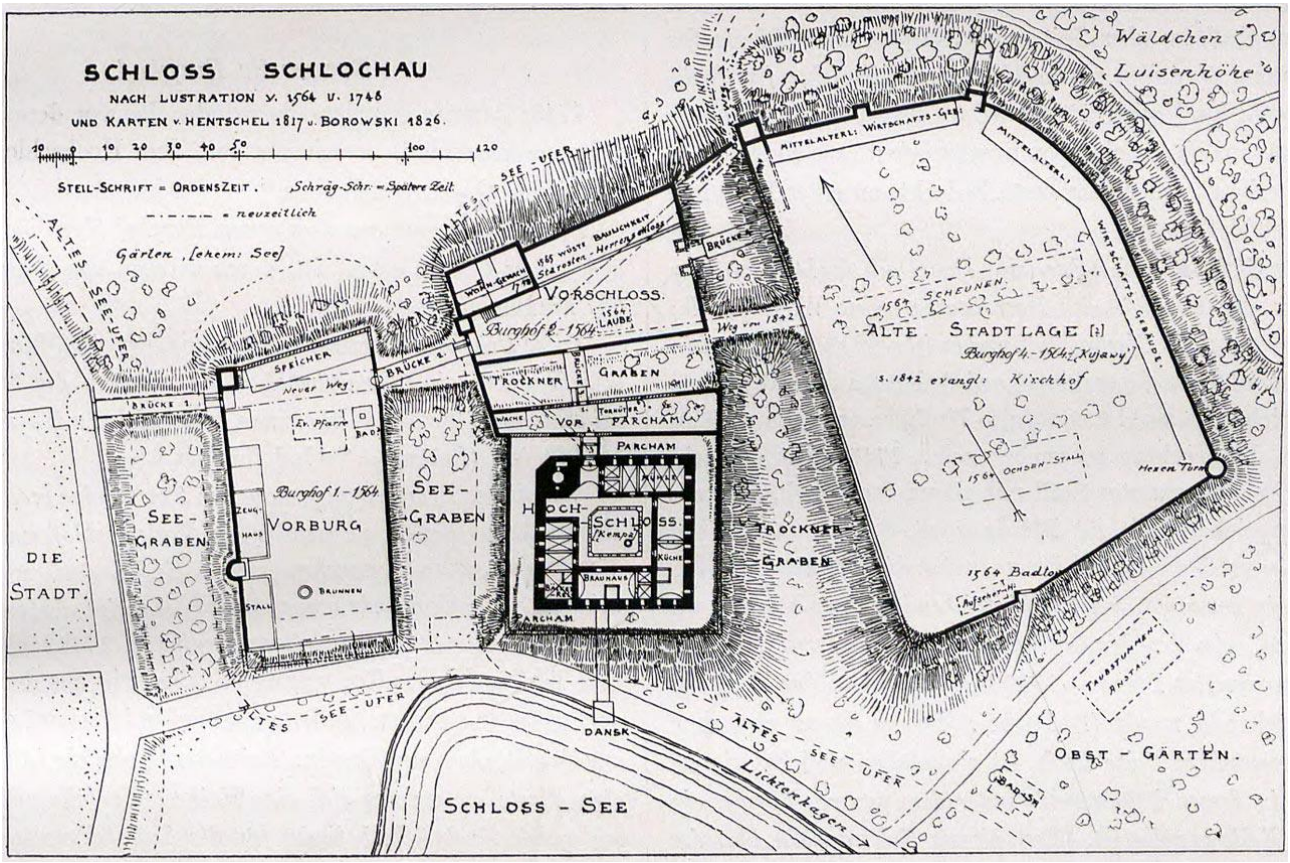
Ilustracja 157: Zamek w Radzyniu Chełmińskim z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD.

(południowe). W tym samym czasie wykonano fundamenty pod skrzydła wschodnie i zachodnie. W następnym etapie zostały wybudowane pozostałe skrzydła. W II fazie budowlanej wzniesiono wieżę główną oraz mur parchamu z gdaniskiem. I fazę budowy datuje się obecnie na drugą ćwierć XIV w., a II fazę na drugą połowę XIV w[1318].

Czas powstawania klasycznych kaszteli konwentualnych, był jednocześnie okresem, w którym rozbudowano bądź przebudowano wcześniejsze warownie np. w Toruniu, Grudziądzu, czy Bierzgłowie.

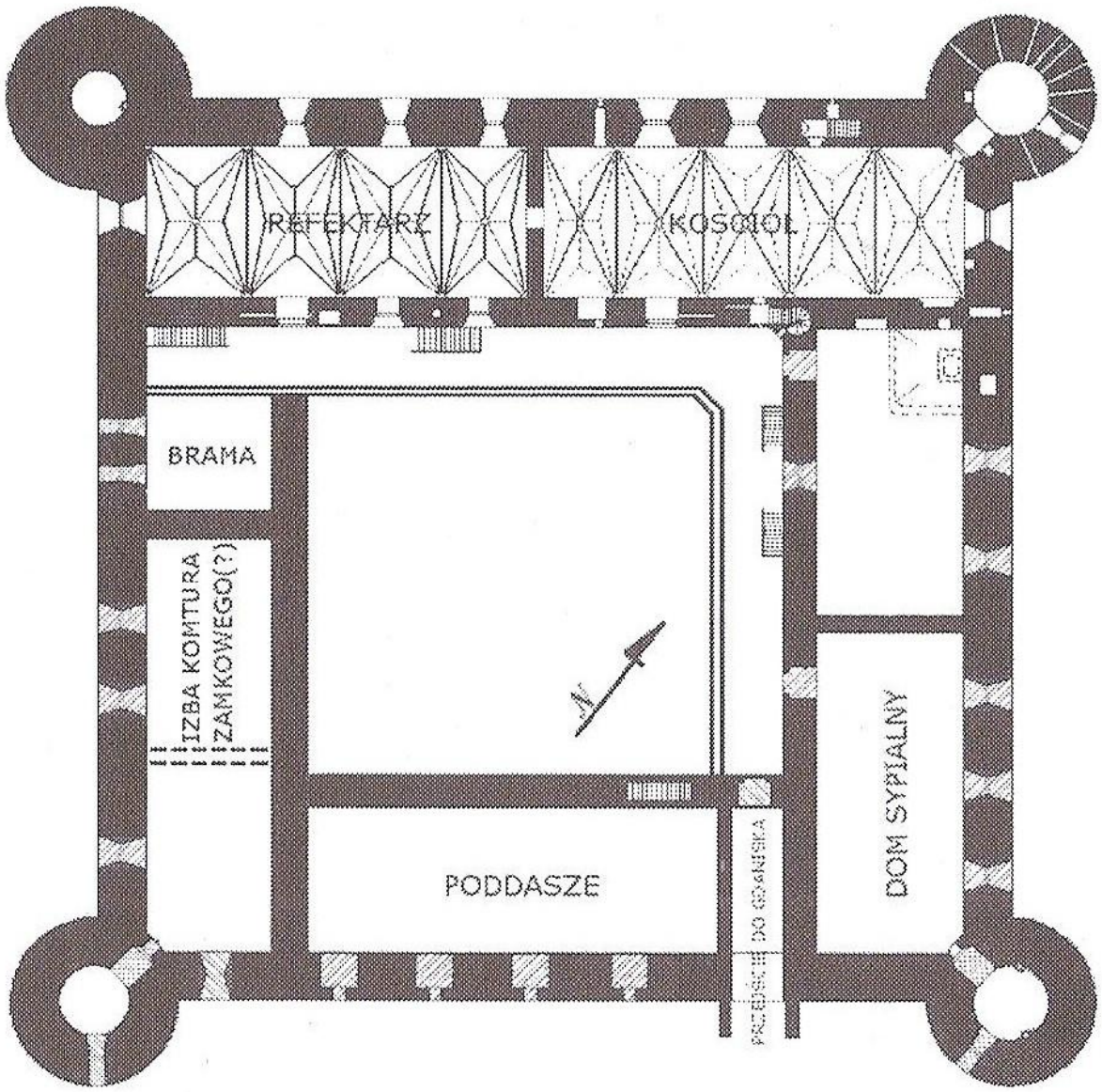
1318B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 299.

Kolejnym wyróżnionym przez T. Torbusa okresem powstawania zamków krzyżackich są lata 1325-1350. Jego zdaniem powstałe w tym czasie budowle nie tworzyły jednolitej grupy pod względem stylistycznym (miałoby to wynikać m.in. z faktu zatrudniania różnych warsztatów budowlanych). Łączy je głównie zbliżony czas powstania i osoby fundatorów, a szczególną rolę w inicjatywach związanych z budowaniem nowych zamków przypisuje się wielkiemu mistrzowi Dietrichowi von Altenburgowi (1335-1341). Tomasz Torbus zaliczył do nich głównie budowle z terenów Pomorza Gdańskiego[1319]. Znalazły się tam cztery zamki konwentualne w Człuchowie, Świeciu, Gdańsku i Tucholi.

Ilustracja 158: Zamek w Człuchowie, wg. C. Steinbrecht, Die Baukunst Deutschen Ritterordens..., Bd. IV, s. 29, Abb.63.

1319A także budowle w Małej Nieszawce i Kłajpedzie – T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 203-238.

Ilustracja 159: Rzut pierwszego piętra zamku w Świeciu. Za: M. Spławska-Korczak, dz. cyt., s.206, ryc. 70.

Wymienione warownie z obszaru Pomorza Gdańskiego, nie licząc zamku w Tucholi, prezentują się jako bardzo monumentalne założenia. Siedziba komtura w Gdańsku powstała na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 52 m. Hipotezy na temat formy zamku komturskiego w Gdańsku są w znacznej mierze nie zweryfikowane. Była to prawdopodobnie warownia czteroskrzydłowa, regularna, która została zniszczona w 1454 r[1320]. W jego północno-wschodnim narożu znajdowała się prostokątna wieża. Być może była to wieża główna[1321]. W Człuchowie i

1320H. Paner, *The Teutonic Castle in Gdańsk,* [w:] *Casterum Bene,* 5/1996, *Castle and Church,* Gdańsk 1996, s. 137-150.

1321A. Gołębiewski, *Zamczysko w Gdańsku – nowe fakty i ustalenia w świetle badań archeologicznych 2002-2003,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 61. W trakcie badań w 2007 r. odsłonięto także mur obwodowy wzdłuż ul. Grodzkiej: J. Jarzęcka-Stąporek, M. Karolina Kocińska, *Gród i krzyżacki zamek w świetle badań na stanowisku 1 przy ul. Grodzkiej 10-11 w Gdańsku,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 531-548.

Świeciu długość boków zamków wysokich wynosiła kolejno ok. 47,5 i 51 m. Zamek w Tucholi (budowany od ok. 1346 r.) nie został w pełni rozpoznany, odkryty narys murów głównej części założenia miał wymiary ok. 23 x 48 m. Zamek wysoki składał się prawdopodobnie z dwóch skrzydeł - południowego i zachodniego, z czego południowe było większe (dwupiętrowe na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 14,4 x 28,8 m)[1322].

W tym miejscu odniosę się tylko do ostatniej warowni, która powstała prawdopodobnie na rzucie czworoboku z dwoma skrzydłami (południowym i zachodnim). Nietypowa forma tego założenia mogła być wynikiem zmian administracyjnych na tym obszarze. W Tucholi wymieniani byli zarówno komturzy jak i prokuratorzy. Nie do końca była więc jasna ranga tego obiektu w systemie administracyjnym państwa. Sugeruje się, że wpłynęło to na kształt tej budowli[1323].

W latach, w których powstawały domy konwentualne na Pomorzu Gdańskim wzniesiono także zamek w Małej Nieszawce, który był przedmiotem badań archeologicznych pomiędzy 1975, a 1990 r.[1324]. Był to bezwieżowy zamek na rzucie zbliżonym do kwadratu. Według T. Torbusa w średniowieczu wybudowano tam w pełni dwa skrzydła – zachodnie i południowe. W północnej części dziedzińca planowano wznieść skrzydło zamkowe, które jednak, zdaniem cytowanego historyka sztuki, nie zostało w pełni ukończone (nie zostało zrealizowane na całej długości kurtyny). Tomasz Torbus traktuje ten obiekt jako przykład zamku, w którym nigdy nie zrealizowano programu konwentualnego, podobnie jak w przypadku późniejszych warowni w Rynie i Barcianach[1325]. Z drugiej strony archeolodzy badający zamek stwierdzili, że znajdowało się tam także skrzydło wschodnie, ale było prawdopodobnie parterowe[1326]. Założenie w Małej Nieszawce od początku było planowane jako niewielkie. Wymiary rzutu wynosiły ok. 34,6 x 34,7 m.

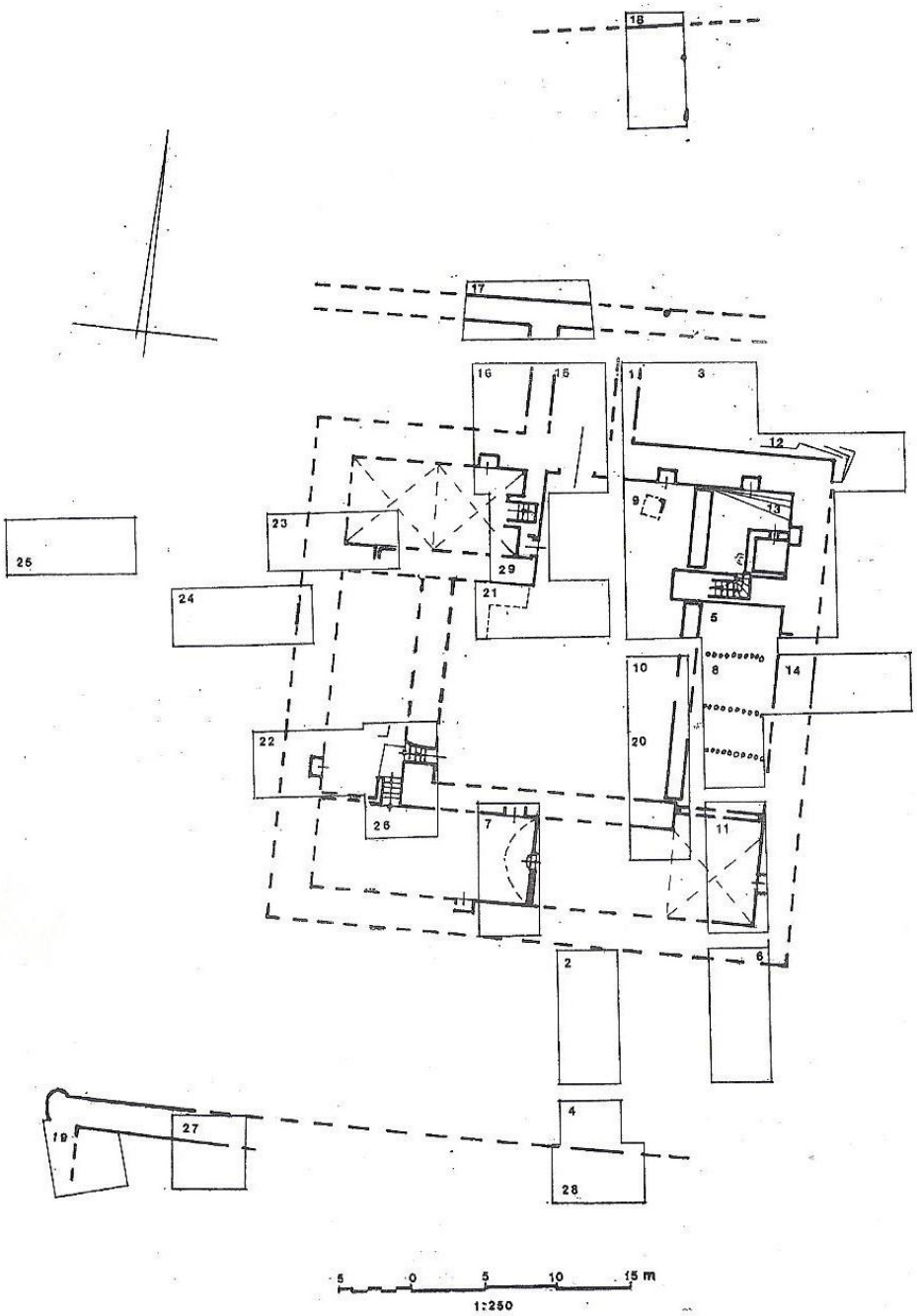
1322L. Wojda, *Tuchola w świetle źródeł archeologicznych od XIII do XVIII wieku,* [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. M. Haftka, M. Kwapiński, M. Kochanowski, Gdańsk 1984, s. 140.

1323T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 234.

1324R. Domagała, R.Franczuk, *W poszukiwaniu „castrum Nissoue",* „Z Otchłani Wieków", 49, 4, 1983, s. 290-294; 1984; R. Domagała, R. Franczuk, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Małej Nieszawce,* RMT 9, 1992, s. 41-62.

1325T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 236.

1326R. Domagała, R. Franczuk, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Małej Nieszawce,* RMT 9, 1992, s. 44.

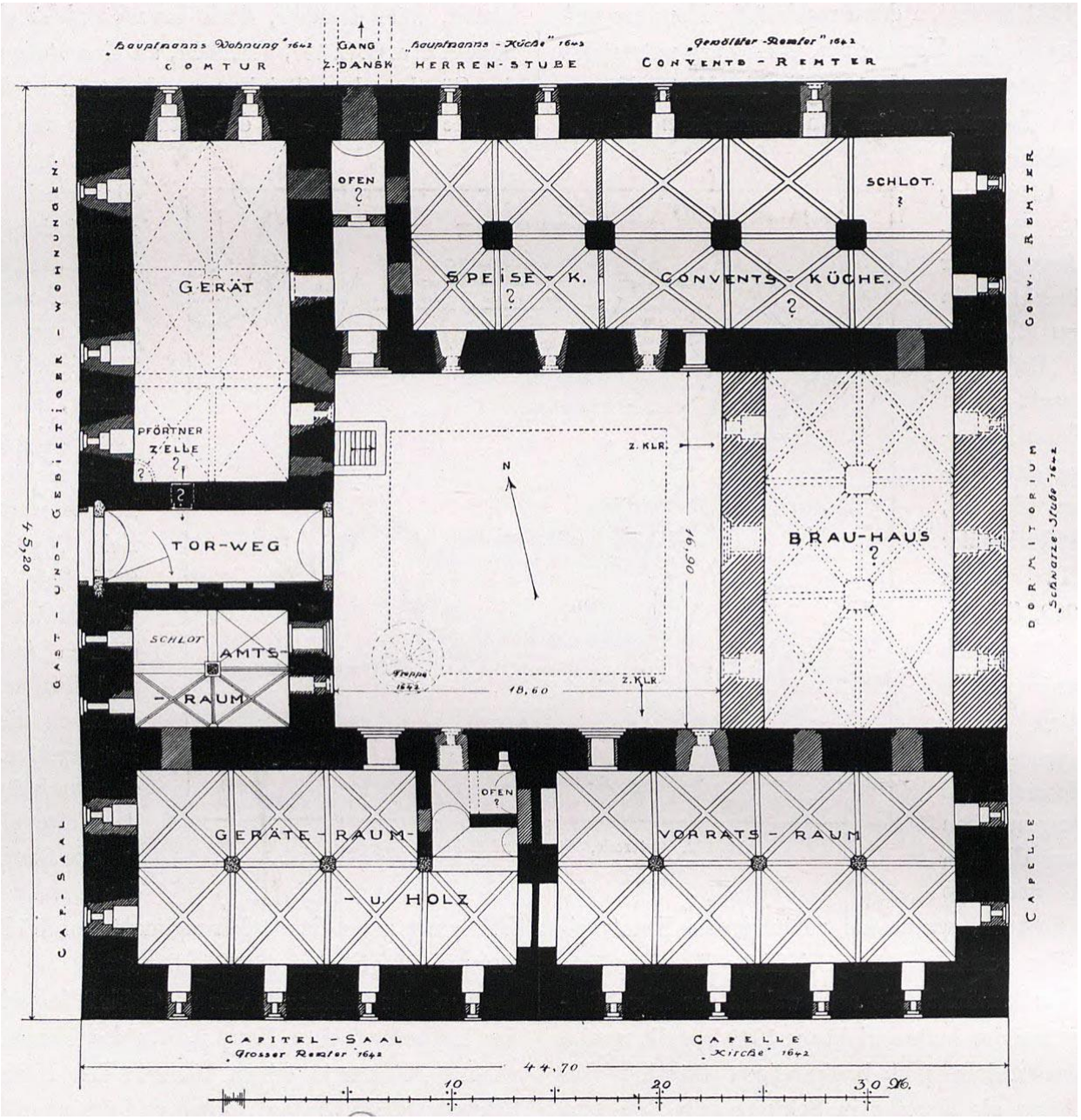

Ilustracja 160: Zamek w Małej Nieszawie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: R. Domagała, R. Franczuk, Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych...

Spośród zamków komturskich pozostaje jeszcze opisać grupę, którą T. Torbus określił mianem późnych, powstających w latach ok. 1350-1410 na wschodzie kraju. Należy wśród nich wymienić zamki w Ostródzie i Ragnecie, ale także wspomniane wcześniej obiekty w Rynie i Barcianach. Cytowany historyk sztuki zalicza do nich także zamek w Szczytnie. Wyjątkowo szerokie datowanie tej grupy zamków jest dosyć szczególne. Obejmuje przecież blisko 1/6 czasu od momentu przybycia Krzyżaków na tereny ziemi chełmińskiej do sekularyzacji państwa. Jest to także około 1/3 czasu budowania warowni przez Zakon (nie licząc późniejszych modernizacji i przekształceń, a także powstawania mniejszych dworów). Jednocześnie powstało w tym czasie najmniej budowli konwentualnych.

Zamek w Ostródzie pozbawiony był zarówno wieży głównej jak i wież narożnych. W

trakcie badań archeologicznych zarejestrowano jednak mury na rzucie czworokąta w południowo-zachodniej części skrzydła wschodniego i zostały one wstępnie zinterpretowane jako pozostałości wieży, ale z czasem większość badaczy zrezygnowała z utożsamiania ich z *bergfriedem*[1327]. Warto

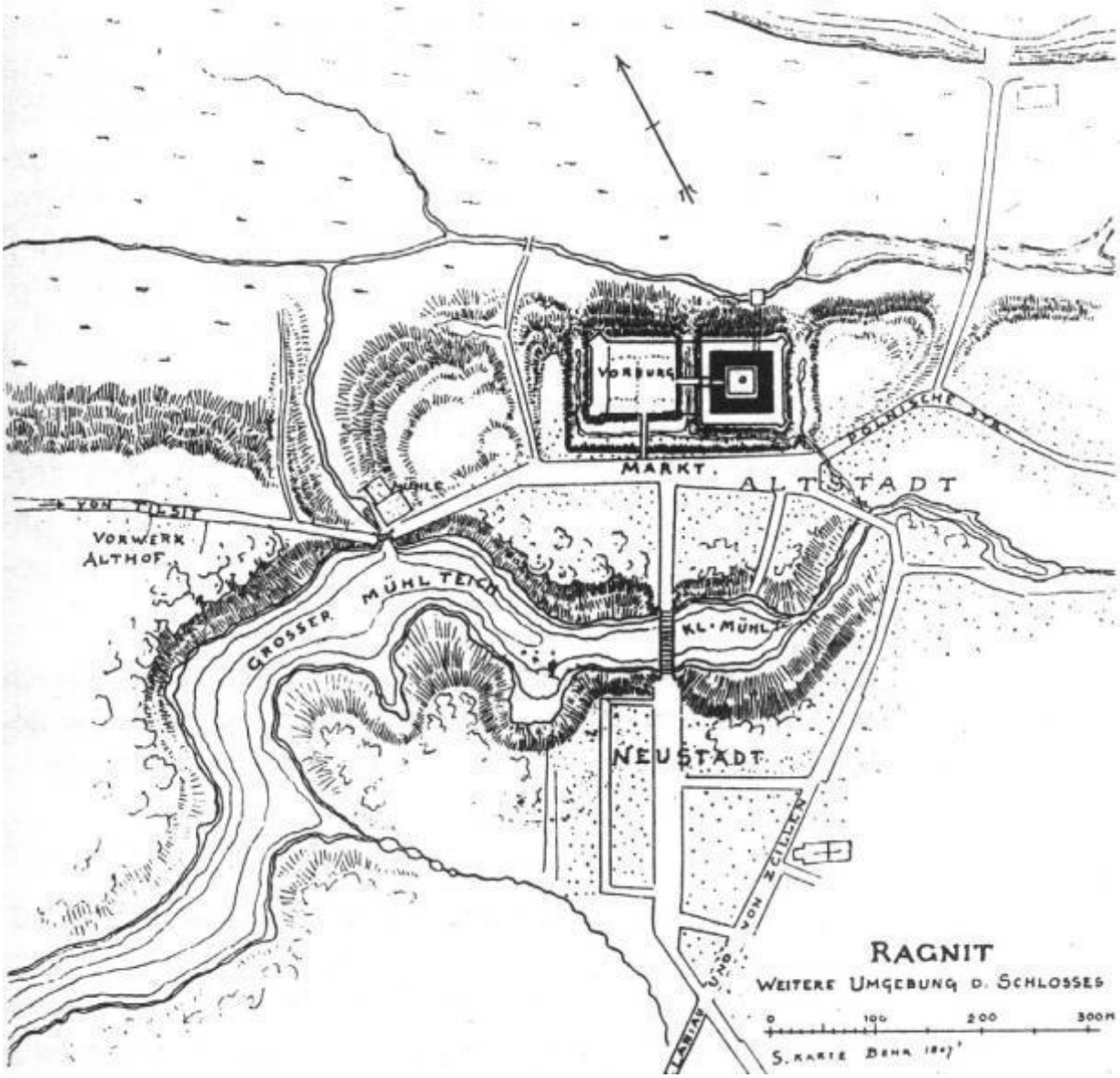

Ilustracja 161: Zamek w Ostródzie, rzut przyziemia, wg C. Steinbrecht, Die Baukunst Deutschen Ritterordens..., Bd. IV, s. 56, Abb.103.

w tym miejscu zaznaczyć, że J. Gula natrafił także na relikty schodów, które uznał za starsze niż kasztel konwentualny. Miałyby one być pozostałością wcześniejszego zamku prokuratorskiego[1328]. Tomasz Torbus stwierdził, że interpretacja tego znaleziska jako reliktu starszej siedziby jest

1327T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 246.

1328J. Gula, *Badania wykopaliskowe w latach 1968-1969 na terenie zamku w Ostródzie,* „Wiadomości Archeologiczne", 50/1, 1975, s. 378.

Ilustracja 162: Zamek w Ragnecie, wg C. Steinbrecht, Die Baukunst Deutschen Ritterordens..., Bd. IV, s. 87, Abb. 169.

nieprzekonywująca[1329].

Ostatnim zamkiem komturskim wzniesionym przez Krzyżaków było założenie w Ragnecie. Nie wolno jednak zapominać, że siedziba komturii znajdowała się tam od 1289 r.[1330], jednak przez ponad 100 lat był to obiekt drewniano-ziemny, a przynajmniej tak uważa większość badaczy. Zamek, który w ruinie przetrwał do naszych czasów powstał na rzucie kwadratu o boku ok. 59 m. Był więc to obiekt znacznych rozmiarów, a wręcz największy spośród kaszteli na planie kwadratu. Wbrew starszej literaturze przedmiotu należy również stwierdzić, że nawiązywał on swoją formą i zdobieniami elewacji do najlepszych realizacji zakonnych, które powstawały na początku XIV

1329T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 244, przyp. 908.
1330J. Voigt, *Namen Codex...*, s. 45.

w[1331]. Zamek w Ragnecie był więc łabędzim śpiewem architektury zakonnej, jednak w czasie swojego powstania prezentował się już jako obiekt zapóźniony.

Po zakończeniu wielkiej wojny nie budowano już nowych zamków komturskich. Nastał wówczas kryzys finansowy. Przejawiał się on w wielu aspektach i wpłynął także na zmniejszenie, w sensie ilościowym, podejmowanych akcji budowlanych (oczywiście miały miejsce przebudowy itp.)[1332].

Już pobieżny przegląd budowli, które były przedmiotem badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych w ostatnich kilkunastu latach zmusza do refleksji nad aktualnością zaproponowanych przez T. Torbusa podziałów budownictwa krzyżackiego. Pamiętajmy, że książka ta ukazała się w 1998 r., a niedawno opublikowano jedynie jej przekład, bez katalogu. Pewnych korekt wymagają klasyfikacje chronologiczne, a także opinie dotyczące dostosowywania obiektów do warunków terenowych. Należy chociażby uwzględnić wpływ wcześniejszych umocnień drewniano-ziemnych np. na murowane warownie w Grudziądzu i Pokarminie. Dochodzą do tego badania historyków, którzy na podstawie źródeł pisanych również próbują odtworzyć rozplanowanie domów konwentualnych. Nie zmienia to faktu, że praca T. Torbusa jest wciąż najlepszym ujęciem całościowym architektury zamków konwentualnych.

Na tą chwilę można jedynie stwierdzić, że T. Torbus zbyt wcześnie datował zamki w Pokrzywnie i Grudziądzu. Dzisiaj przyjmuje się, że powstały one w okolicach lat 70. XIII w. Wydaje się, że niewiele później rozpoczęto budowę pierwszych czteroskrzydłowych założeń, a co za tym idzie czas budowy ostatnich zamków nieregularnych i pierwszych kaszteli zazębia się. Badania w Papowie Biskupim i Golubiu wydają się potwierdzać podobną myśl w fazie projektowej tych budowli, co może świadczyć o stworzeniu ich przez jeden warsztat budowlany, przy czym należy pamiętać o nietypowym, wyjątkowo dużym udziale kamieni polnych w murach pierwszego z nich.

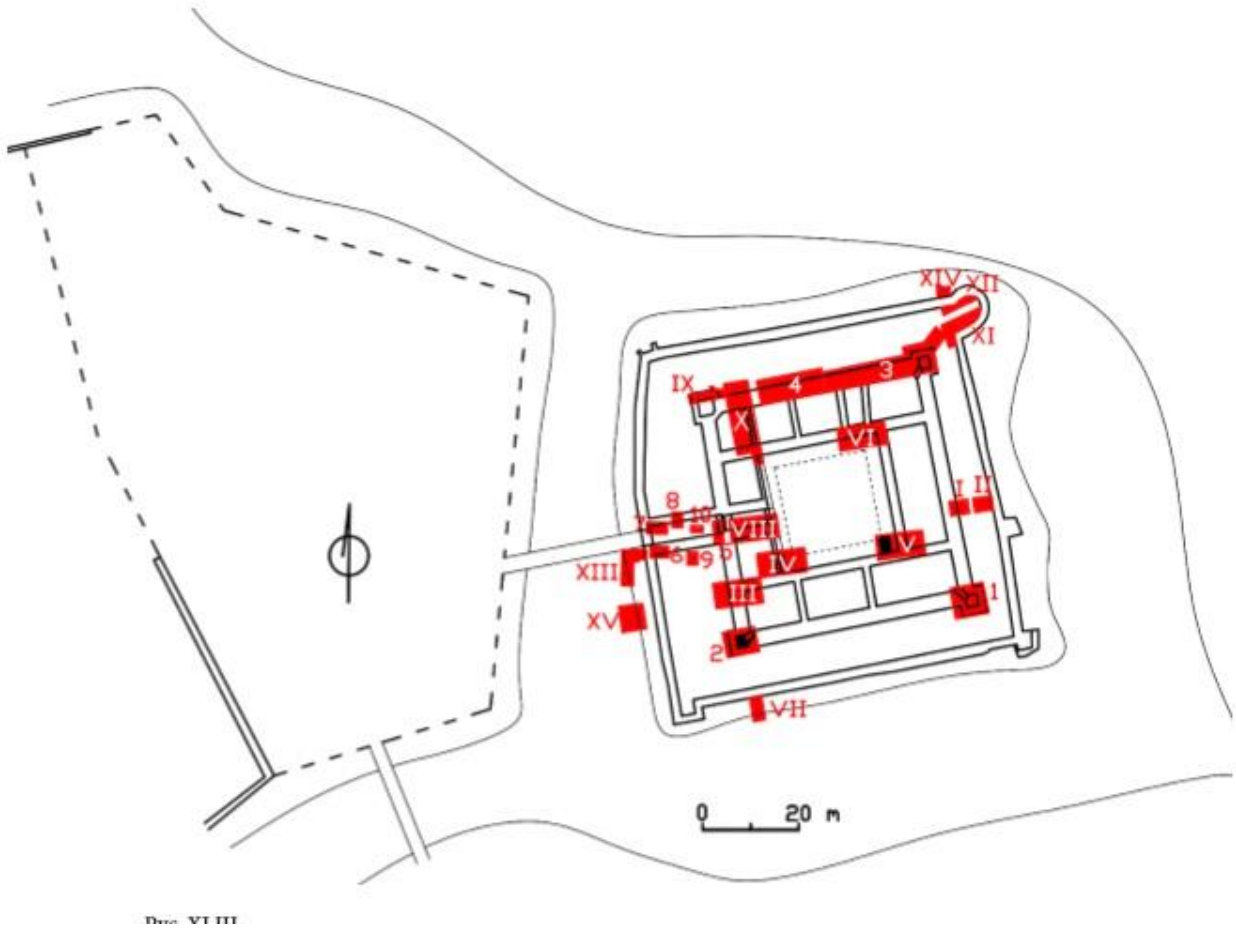
Siedziby biskupie i kapitulne

Drugą grupą obiektów wymagającą przedstawienia są siedziby biskupie i kapitulne. Terytorium rządzone przez biskupów chełmińskich nie miało charakteru zwartej domeny i tworzyły ją cztery enklawy: koło Chełmży i Wąbrzeźna, na południe od Bratianu i na Ziemi Lubawskiej. Biskupstwo warmińskie posiadało największą autonomię względem zakonu krzyżackiego i posiadało dosyć zwarte terytorium. Oczywiście domenę ziemską tego biskupstwa stanowiła

1331T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 274.
1332Kłopoty finansowe przejawiały się nawet w jakości bitych monet: J. Pakulski, *Nowe materiały numizmatyczne do sytuacji monetarnej zakonu krzyżackiego po klęsce grunwaldzkiej,* [w] *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego,* red. A. Czachorowski, Toruń 1994, s. 177-186.

Warmia. Podobnie jednolite terytorialnie były tereny biskupów pomezańskich, które dochodziły do zachodniego brzegu Wisły, a na wschodzie opierały się o brzeg jeziora Jeziorak koło Iławy[1333].

Zamki biskupie wciąż nie doczekały się monograficznego ujęcia. Stanowią jednak często przedmiot rozważań autorów piszących o zamkach konwentualnych. Jednocześnie błędem jest traktowanie wszystkich tych obiektów jako jednej kategorii założeń architektonicznych, która „w sposób ewidentny" miałaby nawiązywać do tzw. kaszteli klasycznych, co mam nadzieję, że zostanie w sposób wystarczający uzasadnione w następnych akapitach.

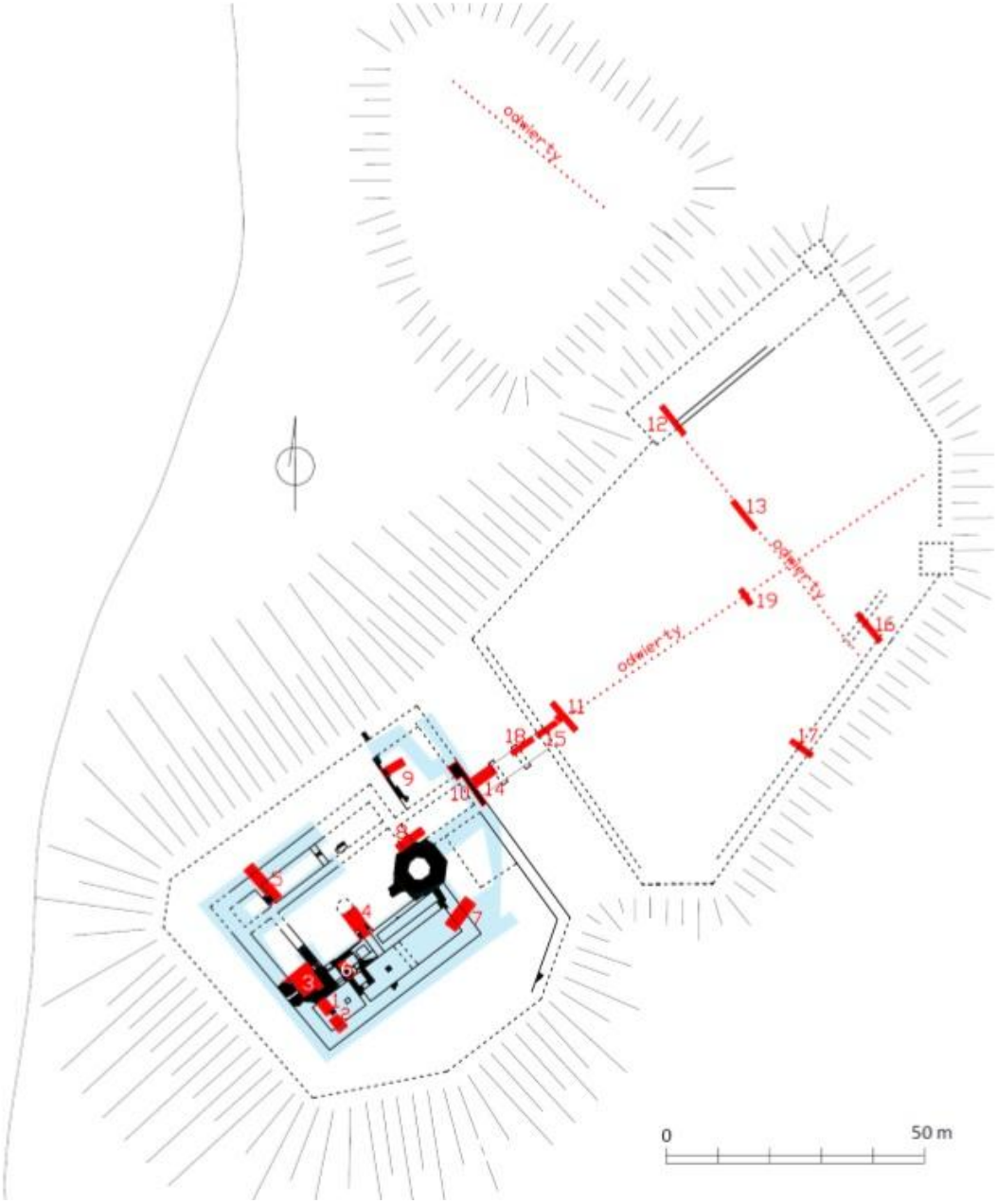
Ilustracja 163: Zamek w Lubawie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD

W Lubawie znajdowała się główna siedziba biskupów chełmińskich. Przyjmuje się, chociaż z pewną dozą ostrożności, że zamek wzniesiono w pierwszej dekadzie XIV w[1334]. Zdaniem B. Wasika miało to miejsce jednak nieco później. Uważa on, że inwestycję należy łączyć z biskupem

1333Szerzej: A. Radzimiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII-XV wieku*, Toruń 1999; tenże, *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243-1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006, s. 29-43; tenże, *Podziały kościelne,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku*, red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 67-80; tenże, *Podziały kościelne w Prusach*, [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku*, red. R. Czaja, A. Radzimiński, s. 107-128.

1334A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998-2000*, [w:] *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś,* red. L. Kajzer, Lubawa 2001, s. 70.

Mikołajem Afri (1319-1323) lub Ottonem (1323-1349)[1335]. Warownia ta nawiązuje swoją formą do tzw. klasycznych kaszteli chełmińskich. Początkowo wybudowano tam jedynie trzy skrzydła –

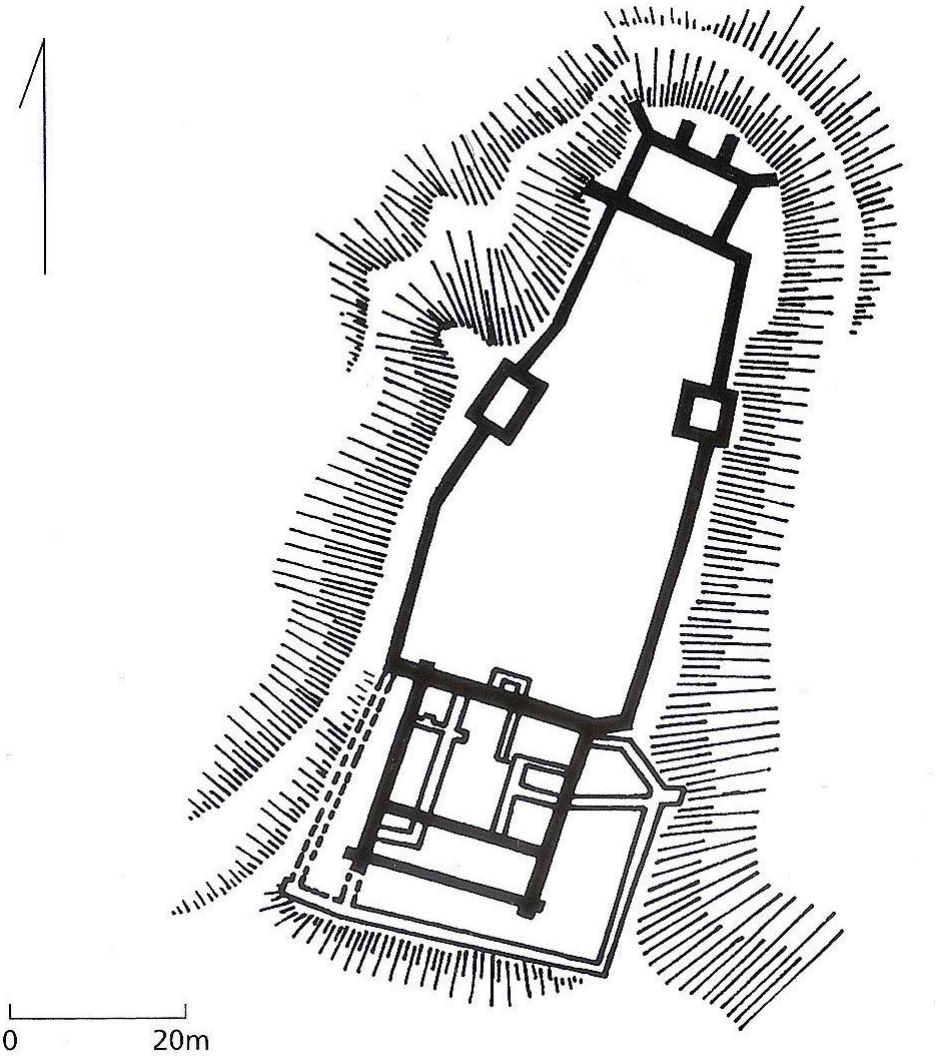
Ilustracja 164: Zamek w Wąbrzeźnie z zaznaczonymi partiami murów, odkrytymi w latach 40. XX w. (niebieski) oraz wykopami archeologizcnymi z lat 2010-2011. Za: B. Wasik, Budownictwo zamkowe..., płyta CD

północne, południowe i wschodnie, ale od samego początku planowano wznieść czwarte (jego fundament wykonano w czasie wznoszenia wcześniejszych budynków). Skrzydło zachodnie wzniesiono dopiero na początku XV w. (na starszych fundamentach)[1336].

W Wąbrzeźnie wnoszenie zamku rozpoczęto w pierwszym dziesięcioleciu XIV w.[1337].

1335B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 310.
1336A. Andrzejewski, L. Kajzer, M. Lewandowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998-2000...*, s. 70-71.
1337SRP VI, s. 273.

Powstał on na planie zbliżonym do kwadratu (ok. 36 x 37-38m)[1338]. Mur obwodowy, ściany wszystkich skrzydeł i wieżę główną początkowo wznoszono równocześnie[1339]. Było to założenie regularne, trójskrzydłowe. Najważniejszą rolę pełniło skrzydło południowo-wschodnie. Na jego pierwszym piętrze zlokalizowano kaplicę, refektarz i komnatę, podobnie jak w wielu siedzibach

Ilustracja 165: Zamek w Kurzętniku wg B. Guerquin. Za: Leksykon..., s. 257.

niższych urzędników.

Zamek kapituły chełmińskiej w Kurzętniku, w świetle obecnego stanu wiedzy, powstał w dwóch fazach budowlanych. Problematyczne jest ustalenie czasu budowy i rozbudowy tego założenia. Część badaczy optuje za I ćwiercią XIV w. i rozbudową w II ćwierci[1340]. Inni datują początek budowy na II ćwierć tegoż stulecia[1341]. Jego główna część powstała na planie zbliżonym

1338Więcej o Wąbrzeźnie, patrz: *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektocznicych. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2014.

1339B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 307.

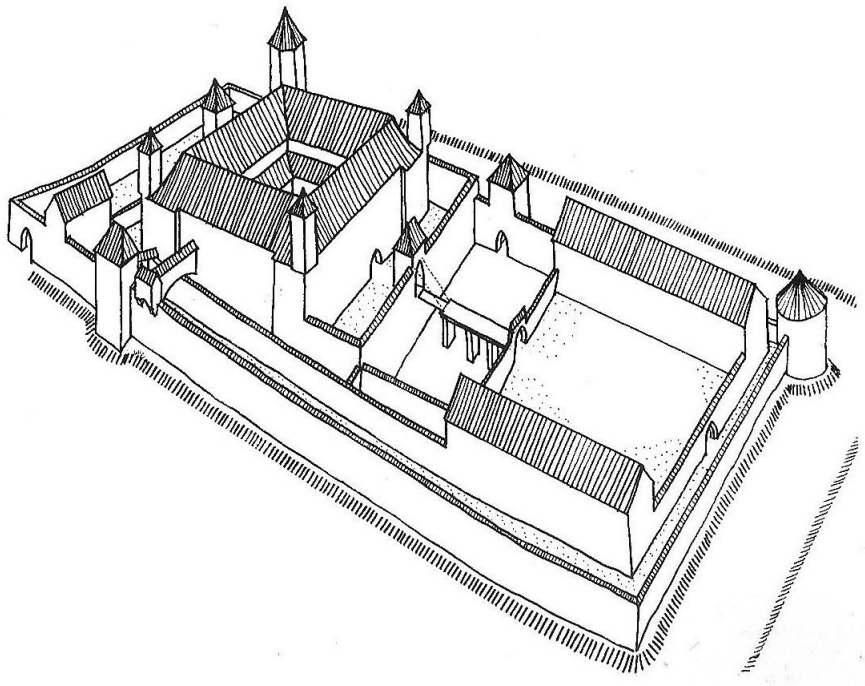
1340Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, s. 504.

1341L. Czubiel, *Zamki Warmii i Mazur...*, s. 31; W. Puget, *Kurzętnik – miasto i zamek kapituły chełmińskiej,* [w:] *Komunikaty na sesje naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza, zorganizowaną w pięćsetlecie pokoju*

do kwadratu. Początkowo w obrębie jego murów znajdował się jeden budynek przy kurtynie północno-wschodniej. Wjazd do tej części warowni zlokalizowano w kurtynie północno-wschodniej. Dopiero w drugiej fazie powstały pozostałe skrzydła oraz czworoboczne przedbramie. Od południowego zachodu i południowego wschodu wybudowano parcham z murem obronnym[1342].

Zamki biskupie i kapitulne na Warmii powstawały w II połowie XIV w. W ich wypadku wpływ architektury domów konwentualnych był bardzo wyraźny, chociaż głównie na poziomie rzutu (podobnie jak w siedzibie prokuratorskiej w Szczytnie). Dodatkowo na monumentalność tych założeń miałby wpływać fakt dynamicznego rozwoju miast pruskich i uniezależniania się ich od władzy feudalnej, a co za tym idzie silniejsza chęć podkreślania przez władców roli suwerena na danym terytorium. Zapewne w sposób pośredni na ich formy wpływały także rozwiązania z zachodu Europy[1343].

W obrębie diecezji warmińskiej powstało siedem zamków biskupich i dwa kapitulne. Były to warownie w Barczewie, Biskupcu Reszelskim, Braniewie, Jezioranach, Lidzbarku Warmińskim, Ornecie, Reszlu, Olsztynie i Pieniężnie.

Ilustracja 166: Zamek w Lidzbarku Warmińskim wg A. Kąsinowskiego z uzupełnieniami J. Salma. Za: Leksykon..., s. 269.

Najbardziej rozpoznawalną z tych budowli jest warownia/rezydencja w Lidzbarku Warmińskim. Początek jej budowy jest najczęściej datowany na czas ok. 1350 r[1344]. Większość prac

toruńskiego, Toruń 1966, s. 23.

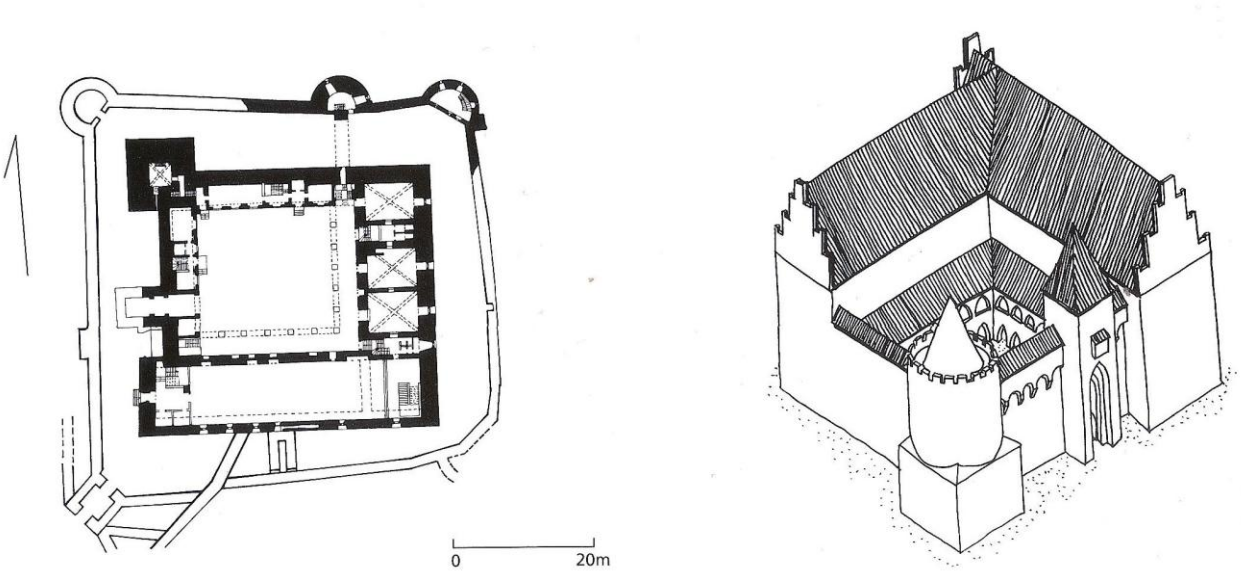
1342Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, s. 503-504.

1343I. Brzostowska, *Zamki biskupie i kapitulne na Warmii w kontekście architektury obronnej i rezydencjonalnej,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 53.

1344A. Rzempołuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 11.

budowlanych przypada na lata panowania biskupa Jana II Stryprocka (1355-1373). Wzniesiono wówczas cztery skrzydła założenia, które powtarzało typowy dla kaszteli konwentualnych rzut regularny z wewnętrznym dziedzińcem i wieżą w narożniku. Andrzej Rzempołuch pisał nawet o zatrudnieniu przez biskupów krzyżackiego warsztatu budowlanego[1345].

W Reszlu budowę zamku biskupiego również rozpoczęto ok. połowy XIV w. Była to warownia graniczna. Obiekt został wzniesiony na rzucie zbliżonym do kwadratu, ale nie wszystkie jego skrzydła były zabudowane. W obrębie murów znalazły się jedynie dwa skrzydła – południowe i wschodnie. Do muru północnego i zachodniego przylegały niskie budynki gospodarcze. W północno-zachodnim narożniku usytuowano cylindryczną wieżę. W ciągu muru zachodniego znajdowała się wieża bramna z wykuszem, machikuły wzdłuż zachodniej elewacji i ganki w grubości tego i północnego muru[1346].

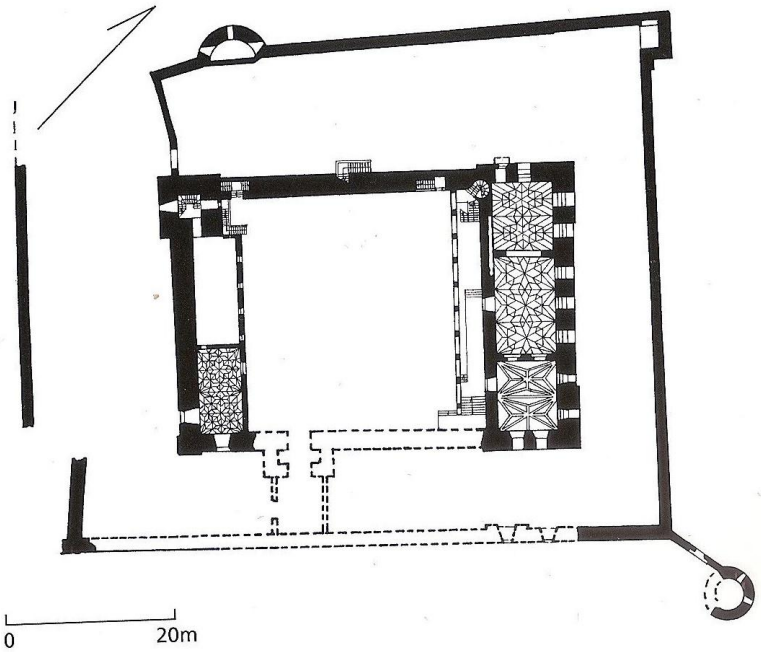
Ilustracja 167: Zamek w Reszlu: rzut wg M. Ciborowskiego, rekonstrukcja w XIV w. wg A. Rzempołucha z uzupełnieniami J. Salma. Za: Leksykon..., s. 425.

Podobnie jak powyższe warownie datowany jest zamek w Olsztynie. Powstał on na rzucie zbliżonym do kwadratu. Początkowo w obrębie jego murów znalazło się jedno skrzydło, a z czasem powstało również drugie. W ciągu obwarowań znalazły się dwie wieże – narożna (południowo-zachodnia) i bramna (od wschodu). Dwa skrzydła były ustawione do siebie równolegle[1347]. Nasuwa to skojarzenie z zamkiem w Olsztynku, którego budowę rozpoczęto w zbliżonym czasie.

Być może także w Barczewie istniały jedynie dwa skrzydła. Zamek był niewielkim założeniem ulokowanym w północno-wschodnim narożniku murów miejskich[1348]. W Braniewie

1345A. Rzempołuch, *Architektura zamków warmińskich w świetle najnowszych badań,* „Folia Fromborcensia", 1, 1992, s. 11.
1346H. Domańska, *Zamek biskupów warmińskich w Reszlu,* Olsztyn 1968, s. 109-110.
1347A. Rzempołuch, *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie,* Olsztyn 2009, s. 11.
1348Zamek nie był przedmiotem większego zainteresowania badaczy. Kilka lat temu pojawił się przyczynkowy artykuł

istniała duża warownia na planie wydłużonego czworoboku o wymiarach ok. 55 x 80 m. Zdaniem Z. Nawrockiego od wschodu znajdowała się główna część zamku, a od zachodu przedzamcze (gdzie miała być zlokalizowana najstarsza część zabudowań). Główna część założenia posiadała pierwotnie jeden dom murowany (wg badaczy o proweniencji trzynastowiecznej, ale wymaga to weryfikacji archeologiczno-architektonicznej), a z czasem dobudowano dodatkowe, wschodnie

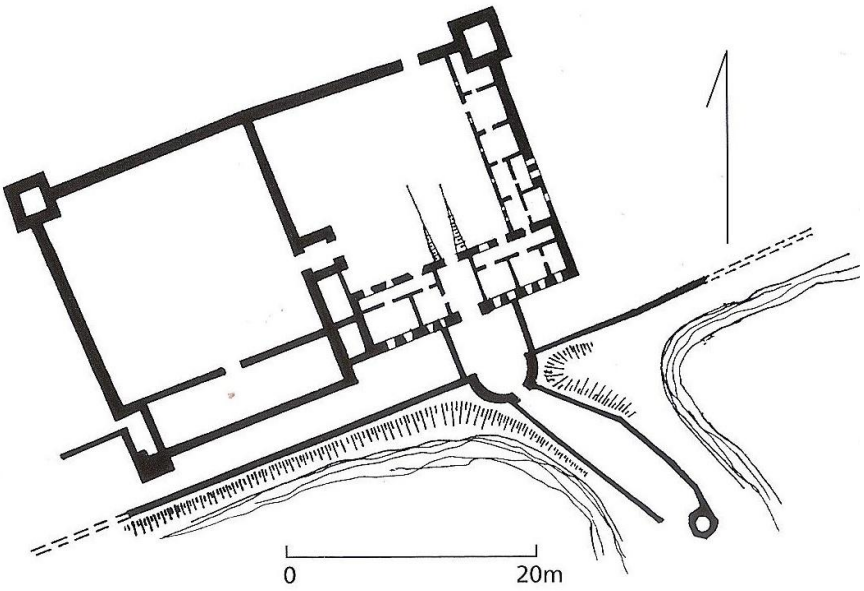
Ilustracja 168: Zamek w Olsztynie wg Architektura gotycka w Polsce. Za: Leksykon..., s. 347.

skrzydło gospodarcze. Budynek główny wzniesiono na planie prostokąta o wymiarach ok. 10 x 36,3 m[1349].

W tym miejscu warto zaznaczyć, że przy obecnym stanie badań wydaje się, że jedynie zamek w Lidzbarku, spośród siedzib biskupów i kapituły warmińskiej od początku był zaplanowany i zrealizowany jako założenie czteroskrzydłowe. Zamek w Braniewie jest niestety słabo przebadany, więc wszelkie wnioski są obarczone dużym ryzykiem błędu, ale jego domniemana wczesna geneza, a także forma wydłużonego prostokąta nasuwa skojarzenia z budowlą w Przezmarku, ale bez badań terenowych jest to jedynie sugestia. Natomiast budowle w Olsztynie i w Reszlu mogą się kojarzyć pod względem rozplanowania z wieloma zamkami stanowiącymi siedziby prokuratorów, które powstawały ok. połowy i w II połowie XIV w.

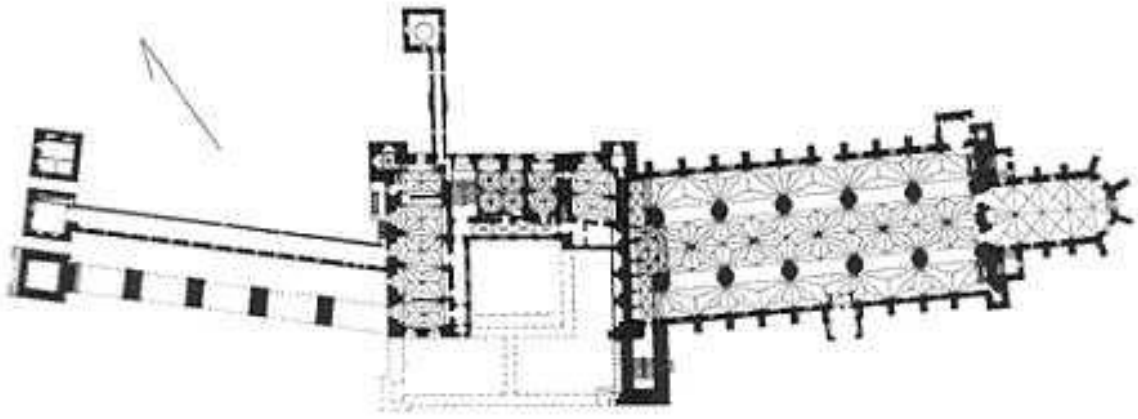
omawiający dokumentację techniczną obiektu z XIX w.: G. Świderski, *Trzy dziewiętnastowieczne źródła ikonograficzne do poznania zamku w Barczewie,* KMW, nr 4, 2009, s. 545-553.

1349Z. Nawrocki, *Zamek w Braniewie,* „Rocznik Olsztyński", t. IX, 1970, s. 81-110.

Ilustracja 169: Zamek w Braniewie wg Z. Nawrockiego. Za: Leksykon..., s. 109.

Grzegorz Białuński zwrócił uwagę na jeszcze jeden aspekt powstawania warowni biskupich i kapitulnych, który można uznać za analogiczny z wieloma siedzibami krzyżackimi z terenów Prus. Miejscowe nazwy, tj. Stary Olsztyn (*Alt Allenstein*) i Barczewko (*Alt Waltenberg*). Tego typu nazwy świadczą często o istnieniu wcześniejszych warowni, które relokowano w nowe miejsca wraz z nazwą. Podobne działania miały miejsce przy obiektach w Giżycku i Węgorzewie, gdzie pierwotne, drewniano-ziemne obiekty, po zniszczeniach w trakcie najazdów litewskich były relokowane i odbudowywane w formach murowanych[1350]. Prawdopodobnie należałoby te obiekty zakwalifikować do jednej z kategorii: zamków typu przejściowego, kolonizacyjnego prowizorium, czy też zamków kolonizacyjnych.

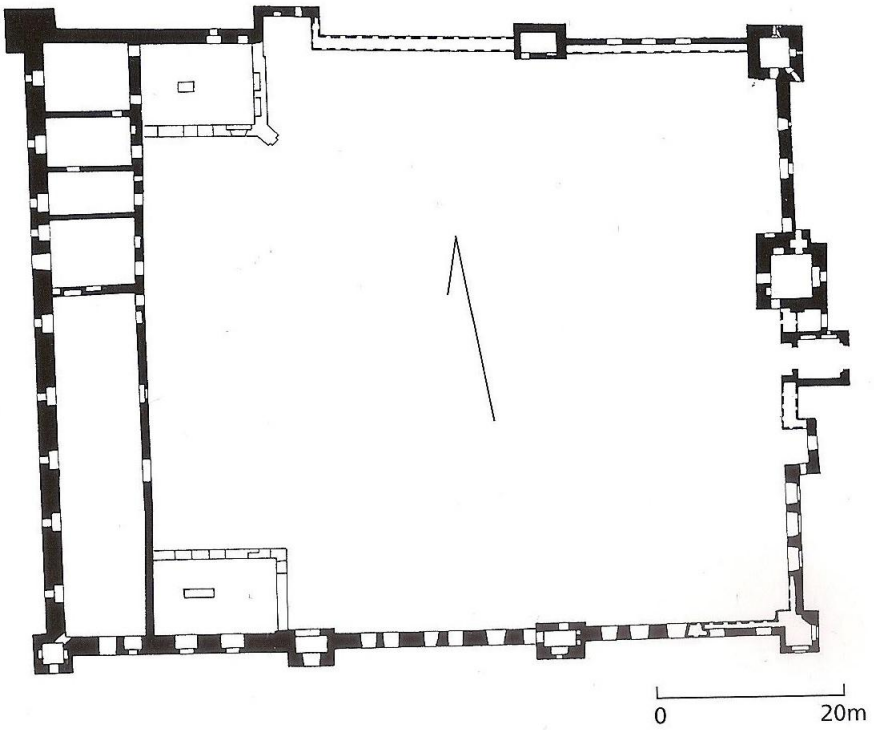
Ilustracja 170: Zamek w Kwidzynie wg Architektura gotycka w Polsce. Za: Leksykon..., s. 258.

Najbardziej okazałym zamkiem diecezji pomezańskiej była rezydencja kanoników w Kwidzynie, którą można także uznać za obiekt sprzężony w jedno założenie obronne z katedrą.

1350G. Białuński, *O początkach zamku w Olsztynie,* KMW, nr 4, 2013, s. 651-653.

Powstał on na rzucie czworoboku zbliżonego do kwadratu (ok. 49 x 50 m) w I połowie XIV w. (być może po 1320 r.). Posiadał cztery skrzydła i wewnętrzny dziedziniec. W narożnikach znajdowały się kwadratowe wieże, z czego znajdująca się w narożu południowo-wschodnim była znacznie większa. Warownia ta została wyposażona w bardzo monumentalne, charakterystyczne gdanisko ulokowane na zachód od zamku i połączone z nim gankiem o długości 54 m wspartym na arkadach[1351].

Jeszcze większy był zamek w Szymbarku, który wzniesiono w latach 80. XIV w. Założenie powstało na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 75 x 92 m. Jego mury były wzmocnione licznymi wieżami, z czego niektóre stanowiły otwarte do wnętrza baszty. Jak zauważa L. Kajzer, siedziby kanoników pomezańskich nie posiadają analogii na obszarze państwa zakonnego[1352].

Ilustracja 171: Zamek w Szymbarku wg Architektura gotycka w Polsce. Za: Leksykon..., s. 487.

Kwestia murowanych siedzib rycerskich

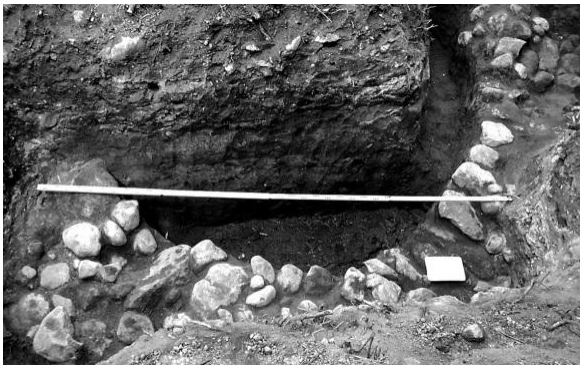
Około połowy XIV w. powstał prywatny zamek w Narzymiu[1353]. Obiekt ten jest bardzo

1351M. Haftka, *Zamek w Kwidzynie. Przewodnik,* Malbork 1983; L. Krantz-Domasłowska, *Katedra i zamek w Kwidzynie jako założenie obronne, „*Folia Fromborcensia", T. 1, 1993, s. 24-27; L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek w Kwidzynie,* Warszawa-Poznań-Toruń 1982. Chociaż artykuł L. Kratnz-Domasłowskiej skupia się w większej mierze na omówieniu elementów obronnych wielu katedr z terenów Prus.

1352L. Kajzer, *Siedziba biskupów chełmińskich w Lubawie na tle budownictwa Państwa Krzyżackiego w Prusach,* [w:] *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś...*, s. 115.

1353Obiekt był badany archeologicznie: A. Marciniak-Kajzer, *Wstępne wyniki badań ratowniczych przeprowadzonych w 2003 roku na stanowisku nr 1 w miejscowości Narzym, gm. Iłowo-Osada, w województwie warmińsko-mazurskim,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. IX, 2004-2005, s. 187-204; taż, *Warownia w Narzymiu po pierwszych*

ciekawy i stanowi przy obecnym stanie badań ewenement na terenie dawnego państwa krzyżackiego. W trakcie badań archeologicznych odsłonięto fundamenty wieży o wewnętrznej średnicy wynoszącej od 8,5 do 10,5 m. Fundament tego obiektu był kamienny, a istnieją przesłanki sugerujące, że partia naziemna budynku była murowana. W trakcie badań wydobyto fragmenty cegieł gotyckich, w tym zendrówkek. Budynek ten znalazł się na formie terenowej, która przypominała typowe grodziska stożkowate. Wyjątkowość tego założenia polega na fakcie, iż dominuje przeświadczenie jakoby na terenie państwa krzyżackiego nie wznoszono prywatnych, murowanych budowli obronnych. O pozycji i zamożności mieszkańców tego założenia świadczy nie tylko wyjątkowa forma siedziby, ale również ostroga wykonana ze stopu miedzi i cynku, która miała w średniowieczu kolor zbliżony do złota, a którą wydobyto w trakcie badań archeologicznych[1354].

Ilustracja 172: Narzym – fragment fundamentu wieży. Za: A. M. Kajzer, Za wcześnie..., s. 245, il. 1.

Ilustracja 173: Ostroga znaleziona w Narzymiu. Fot. J. Błaszczyk. Za: A. M. Kajzer, Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze...., s. 202, ryc. 2.

Pozostałe rozpoznane archeologicznie siedziby rycerskie z terenu dawnego państwa krzyżackiego stanowiły zapewne w większości budowle drewniano-ziemne. W przypadku niektórych siedzib murowanych z terenów dawnego państwa krzyżackiego, które wstępnie przypisuje się zakonowi, można snuć przypuszczenia, że powstały już po przejściu danych włości zakonnych w ręce prywatne, ale nie ma co do tego pewności (Laseczno Małe). W każdym razie inne budowle powstałe z inicjatywy rycerstwa opiszę w dalszej części rozdziału.

Dotychczasowe opinie o siedzibach średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich

W następnych kilku akapitach chciałbym się przyjrzeć najczęściej powtarzanym tezom

sezonach badań wykopaliskowych, [w:] *Pogranicze polsko-prusko-krzyżackie (II),* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2007, s. 261-274; taż, *Obraz obronnej siedziby w Narzymiu, w woj. warmińsko-mazurskim po badaniach w latach 2004-2005,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. X, 2006-2007, s.275-296; taż, *Za wcześnie i za późno, czyli o badaniach warowni w Narzymiu,* „Architektura", z. 23, r. 108, 2011, s. 243-250; taż, *Narzym castle: a fortress or residence?,* [w:] *Castrum Maris Baltici XII,* ed. A. Andrzejewski, Łódź 2015, s. 91-98.

1354A. Marciniak-Kajzer, *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza krzyżacko-polskiego,* „Acta Militaria Mediaevalia", III, 2007, s. 201-208.

odnoszącym się do architektury zamków średnich i niższych urzędników.

W literaturze dotyczącej zamków krzyżackich dominuje przeświadczenie, że architektura tzw. domów konwentualnych miała duży wpływ na kształt siedzib niższych urzędników krzyżackich[1355]. Jednocześnie T. Torbus napisał, że przed 1340 r. typ zamku kasztelowego zarezerwowany był wyłącznie dla warowni konwentualnych[1356]. Spośród przedstawionych w rozdziale piątym form siedzib tylko jeden obiekt bezsprzecznie i w sposób bezpośredni czerpał na poziomie rzutu z najbardziej rozpoznawalnych zamków krzyżackich. Mowa tutaj oczywiście o zamku w Szczytnie. Nigdy jednak nie znajdowała się tam siedziba komturii. Jest to jeden z najmniejszych zamków, które można określić mianem czteroskrzydłowego kasztelu w Prusach, a do tego, jak twierdzą niektórzy, kiepsko wykonany[1357]. Uzasadnionym wydaje się pytanie, czy w programie tego założenia należałoby się doszukiwać pomieszczeń przeznaczonych dla konwentu, co czyniła starsza literatura[1358]. Nie wiemy wiele o przeznaczeniu wnętrz znajdujących się na zamku. Badacze doszukują się obszernego, reprezentacyjnego pomieszczenia w skrzydle wschodnim, a kościoła w południowym[1359]. Być może badania historyków mogłyby pomóc w określeniu funkcji poszczególnych pomieszczeń. Jednak jeżeli nie istniał tutaj program użytkowy typowy dla siedzib komturskich, to nasuwa się pytanie, czy w ogóle można mówić o kasztelu konwentualnym? Z pewnością trzeba wskazać na wzorowanie się na owych zamkach, ale brakuje tutaj wyróżnika właśnie w postaci odpowiedniego ciągu pomieszczeń. Cytując T. Torbusa piszącego o biskupiej rezydencji w Lidzbarku Warmińskim: „*(...) wydaje się na pierwszy rzut oka modelowym przykładem zamku konwentualnego. Mimo to mamy do czynienia z inną pod względem funkcjonalnym budowlą, w której nie zrealizowano programu pomieszczeń klasztornego vita communis, stąd też nie można go przyporządkować typologii siedzib konwentów*”[1360].

Zamek szczycieński wykazuje duże podobieństwo do budowli konwentualnej z Ostródy. Chociaż siedziba komturska powstała zapewne przynajmniej kilkanaście lat wcześniej, w czasach, kiedy funkcję tę sprawował Günther von Hohenstein (1349-1370), który był również inicjatorem budowy zamku w Olsztynku. Zresztą ów ostatni obiekt także posiada wspólne cechy z warownią komturską z Ostródy. W obydwu zastosowano trójuskokowe ościeża okienne. Podobne znalazły się

1355Z takim zdaniem możemy się spotkać w licznych opracowaniach dotyczących zamków krzyżackich, które cytowałem wcześniej. Poza nimi wymienię przykładowo: J. Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce,* t. II, cz. 1: *Pomorze,* Warszawa 1992, s. XVIII.

1356T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 262.

1357Tenże, *Zamki krzyżackie...,* s. 221.

1358K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1..., s. 106; T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 263.

1359Tamże, s. 106.

1360T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 247. Z drugiej strony A. Rzempołuch pisał, że rozplanowanie wnętrz głównej kondygnacji „wywodzi się wprost z idealnego modelu zamków konwentualnych w szczytowej fazie ich rozwoju w Prusach”: A. Rzempołuch, *Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim,* Olsztyn 2010, s. 13. Nie rozsądzając, które zdanie jest prawdziwe, cytowane zdanie Torbusa dobrze odnosi się do zamku w Szczytnie.

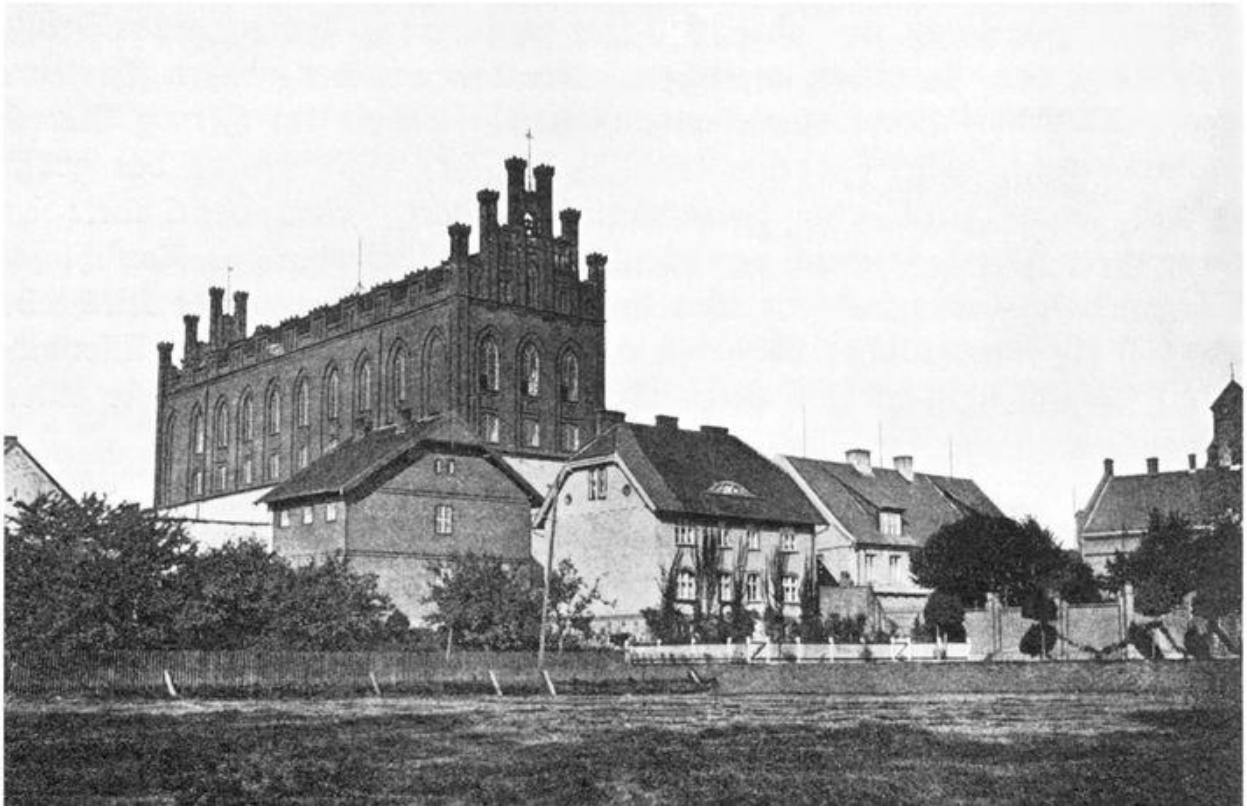
również w młodszym, w stosunku do zamku konwentualnego, obiekcie w Nidzicy[1361]. Wydaje mi się, że można wskazać pomiędzy tymi obiektami pewien paralelizm architektoniczny, przynajmniej na poziomie detalu. Oczywiście różni je skala i jakość wykonania. Być może, ze względu na detal architektoniczny należałoby dodać do nich również zamek działdowski. Zwróćmy także uwagę, że zamki w Działdowie, Olsztynku i Ostródzie powstały w zbliżonym czasie, na terenie jednego komturstwa. Nieco późniejszy obiekt w Nidzicy także znalazł się w tej komturii. Szczytno znajduje się oczywiście dalej, a czas powstania tamtejszego zamku jest zbliżony do prac budowlanych w Nidzicy. Nie wszystkie te budowle powstały w tym samym czasie, ale zwracam uwagę na pewne zbieżności w detalach.

Jak już zauważyłem, obecnie więcej przemawia za tym, że bliższe rzeczywistemu kształtowi zamku Bratian jest przedstawienie ikonograficzne zaprezentowane przez T. Torbusa niż J. Heisego. Nie musi to jednak oznaczać, że zamek nie nawiązywał do modelu kasztelu konwentualnego, o czym niech świadczy schematyczna rekonstrukcja zaproponowana przez B. Wasika, gdzie widoczne jest założenie regularne, na rzucie zbliżonym do kwadratu z wieżą główną w narożniku północnym. Zabudowa wewnętrzna, wraz z budynkami szkieletowymi znajdowała się przy wszystkich kurtynach, ale nie zajmowała chyba pełnej długości kurtyny południowo-wschodniej. Zwrócę jeszcze uwagę na podobną chronologię wymienionej już warowni w Działdowie, powstałej na rzucie zbliżonym do kwadratu i zamku Bratian, czyli czas ok. połowy XIV w.

Poza granicami dzisiejszej Polski znajdują się zamki w Wystruci, Tapiawie i Labiawie, których formy również były zbliżone do kaszteli konwentualnych. Pierwsza warownia w Wystruci miałaby powstać za czasów wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga, o czym informuje wzmianka z 1337 r[1362]. Przez 3 lata, od 1343 r., rezydował tam komtur[1363]. W II połowie XIV w. powstał nowy zamek. Informuje o tym wzmianka z 1377 r[1364]. Tomasz Torbus datuje to założenie na czas ok. 1380 r[1365]. W świetle dostępnych informacji zamek miał formę kasztelu na rzucie kwadratu (bok długości ok. 43,2 m) i nie posiadał wież (nie licząc przedzamcza). Wspomniany badacz ocenia ten obiekt z punktu widzenia historyka sztuki jako pozbawiony architektonicznych cech indywidualnych[1366].

1361T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 246-247.
1362SRP I, s. 281.
1363B. Jähnig, *Wykaz urzędów. Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 111.
1364SRP II, s. 508.
1365T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 259.
1366Tamże, s. 260.

W Tapiawie wymieniani byli komturzy w latach 1280-1301, a później występowali tam jedynie prokuratorzy[1367]. Bryła budowli, zdaniem badaczy, wskazuje na połowę XIV w. jako czas wzniesienia zamku. Może ona również sugerować, że istniały plany reaktywacji w tym miejscu komturii[1368]. Czteroskrzydłowe założenie na rzucie ok. 46 x 48 m nie posiadało wieży głównej. Byłaby to kolejna warownia nie stanowiąca siedziby konwentu, czerpiąca na poziomie rzutu bezpośrednio z kaszteli krzyżackich, powstała ok. poł. XIV w.

Ilustracja 174: Tapiawa. Zdjęcie zamku z początku XX w. Za:http://www.bildarchiv-ostpreussen.de

Zamek w Labiawie pozostaje w większej mierze nierozpoznany, a gros rzeczy, które na jego temat napisano nie jest potwierdzona. W 1288 r. wymieniony był tam komtur[1369]. Wkrótce ranga tego ośrodka zmieniła się na prokuratorstwo, a z czasem na komornictwo. Stan badań nad murowaną warownią jest tak nikły, że trudno nawet uściślić chronologię tego założenia. Tomasz Torbus ogranicza się jedynie do kilku wzmianek o XIV wiecznej genezie obiektu oraz propozycji datowania na podstawie żeber, fryzów tynkowych itp. na czas po 1370 r.[1370].

Także na terenie Inflant, w Oberpahlen powstał w II połowie XIV w. zamek wójtowski, który nawiązywał formą do zamków konwentualnych, a zdaniem M. Arszyńskiego „*powtarzał ten model w sposób prawie dosłowny*"[1371].

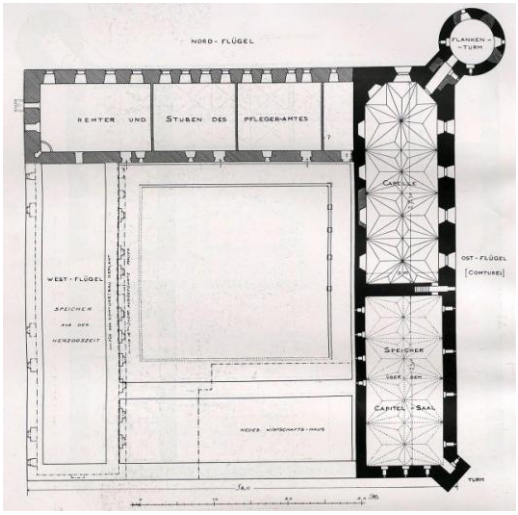
1367J. Voigt, *Namen Codex...,* s. 103-106.
1368T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 255.
1369J. Voigt, *Namen Codex...,* s. 89.
1370T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 249-255.
1371M. Arszyński, *Zamki i umocnienia...,* s. 201.

Oddzielnym zagadnieniem jest kształt zamków w Barcianach i Rynie, których wznoszenie rozpoczęto z myślą o umieszczeniu w nich konwentów, ale z czasem z tego zrezygnowano przez co w średniowieczu żaden z nich nie uzyskał formy czteroskrzydłowej[1372]. Architektura tych założeń została już omówiona w cytowanej pracy T. Torbusa, a zamek w Rynie posiada również wyjątkowo obszerne, niestety niepublikowane opracowanie badań architektonicznych i archeologicznych[1373]. W wypadku Barcian interesująco prezentują się wyniki badań archeologicznych, podczas których zarejestrowano relikty gdaniska[1374].

Ilustracja 175: Zamek w Labiawie przed 1917 r. Za:http://www.wikiwand.com/de/Burg_Labiau

Dwa powyżej wspomniane zamki stanowią pretekst do zwrócenia uwagi na obiekty, w których istniała możliwość, a być może nawet chęć zrealizowania czterech skrzydeł wokół wewnętrznego dziedzińca, ale nigdy do tego nie doszło w przyjętym zakresie chronologicznym. Dobrym tego przykładem jest wspominany już zamek w Działdowie. W tym

Ilustracja 176: Zamek w Barcianach wg C. Steinbrecht, Deutschen Ritterordens..., Bd. IV, s. 80, Abb. 157.

kontekście wskazał na niego chociażby M. Kutzner[1375]. Przypomnę jedynie, że w swojej murowanej

1372T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 264-274.

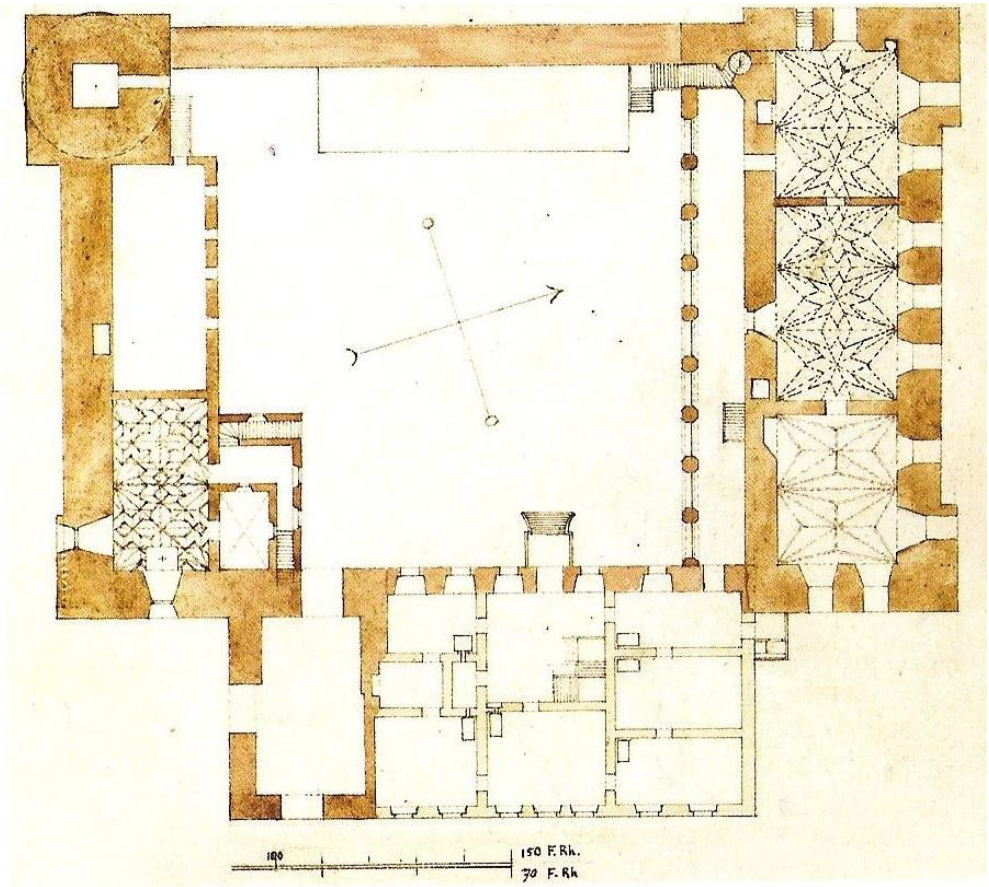
1373M. Dolistowska, T. Brzeziński, *Ryn. Dawny zamek krzyżacki. Dokumentacja badawcza*, Białystok 1984, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.

1374A. Piotrowski, *Wstępne sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na terenie zamku krzyżackiego w Barcianach*, Ostróda 2003, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

1375M. Kutzner, *Propaganda władzy...,* s. 45.

postaci było to początkowo założenie z jednym domem, które z czasem zostało rozbudowane o m.in. dwa dodatkowe skrzydła. Biorąc pod uwagę wymiary wzgórza i rozlokowanie wcześniejszych budynków nic nie stało na przeszkodzie, żeby wybudowano tam czwarte skrzydło. Można więc chyba przyjąć, że w tym wypadku od samego początku założenie to budowane było w taki sposób, żeby w przyszłości nie zamykać sobie możliwości jego rozbudowy. Badania zamków konwentualnych w ziemi chełmińskiej, które cytowałem wcześniej, pokazują jednoznacznie, że wiele warowni w swoich pierwszych fazach stanowiło znacznie skromniejsze założenia, często z tylko jednym skrzydłem, a dopiero z czasem było rozbudowywanych do postaci czteroskrzydłowych kaszteli.

Dotychczasowe badania wskazują, że bezpośrednie wzorowanie siedzib niższych rangą urzędników krzyżackich na zamkach komturskich nie było powszechne. Jednocześnie aktualne pozostają słowa T. Torbusa o niewystępowaniu takich form wśród siedzib niższych urzędników krzyżackich przed 1340 r. W dalszej części pracy zwrócę jeszcze uwagę na problem redukcji

Ilustracja 177: Rzut I piętra zamku w Olsztynie, wg. F. von Quast. Za: A. Rzempołuch, Zamek kapituły..., s. 62, ryc. 53. Widoczny trójpodział wnętrz domu zamkowego.

modelu kasztelu konwentualnego i wyjątkowości, bądź jej braku, form zamków średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich.

Bardziej widoczne są podobieństwa pomiędzy zamkami średnich i niższych rangą

urzędników krzyżackich, a zamkami biskupimi i kapitulnymi. Nawet w czteroskrzydłowym zamku w Lidzbarku Warmińskim program użytkowy głównej kondygnacji domu jest podobny do zamków w Działdowie, czy Nidzicy. Spójrzmy także na ilość i rozmieszczenie skrzydeł w Olsztynie i porównajmy je z zamkiem w Olsztynku. Zresztą w wielu warowniach kapitulnych i biskupich nie wznoszono czterech skrzydeł. Zwracają również uwagę pewne działania mające miejsce w zbliżonym czasie, jak np. podwyższanie o dodatkowe kondygnacje budynków zamkowych w Reszlu, Olsztynie i Działdowie[1376].

W kontekście zabudowy wszystkich skrzydeł pojawia się jeszcze refleksja, do której skłania jeden z artykułów A. Marciniak-Kajzer[1377]. Autorka zastanawiała się w nim jakie budynki i inne urządzenia wykonane z drewna mogły funkcjonować w typowych późnośredniowiecznych zamkach. W tekście podaje wiele przykładów możliwego zastosowania tego budulca. Zwraca również uwagę na zaniedbania archeologów badających murowane warownie, którzy często zakładają wykopy w sposób taki, aby zaobserwować przebieg murów, a drewniane obiekty znajdują się dla nich na dalszym planie[1378]. Badaczka słusznie zauważa, że na większości planów, które spotykamy w publikacjach nie uwzględnia się budynków drewnianych. Zadaje ona również pytanie, czy zamek określany jako jedno-czy dwuskrzydłowy, mógł w rzeczywistości posiadać trzy lub cztery skrzydła[1379]? Wątpliwości, które pojawiają się przy tak postawionym problemie uwidaczniają się zarówno przy zamkach, których formy pozwalały na zabudowę czterech skrzydeł wokół kwadratowego dziedzińca, ale wszystkie nie zostały wzniesione (przynajmniej murowane), a także w zamkach na rzucie wydłużonego prostokąta i nieregularnych. Mogły przecież tam istnieć dodatkowe skrzydła drewniane, które opierając się na budynkach murowanych nie zostawiły uchwytnych archeologicznie śladów.

Możemy natomiast powtórzyć za historykami sztuki, że te same warsztaty odpowiadały za wykończenie zamków komturskich i stanowiących siedziby średnich i niższych rangą urzędników. Wsporniki na zamku w Działdowie łączy się z Warsztatem Wsporników, który wg T. Jurkowlańca pracował także przy kościele Mariackim w Gdańsku, św. Mikołaja w Elblągu, franciszkanów w Chełmnie, katedrze we Fromborku opactwie cysterskim w Oliwie, farach w Ornecie i Prabutach, zamkach w Rybakach. Malborku, Królewcu i Gdańsku. Określenie „Warsztat Wsporników" jest umowne. Kamieniarze określani w ten sposób nie tworzyli warsztatu rzeźbiarskiego. Przy dużych przedsięwzięciach, jak np. w Malborku, łączyli się, zdaniem wspomnianego uczonego, w

1376M. Knyżewski, *Zamek w Działdowie...,* s. 263.
1377A. Marciniak-Kajzer, *Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy,* [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej,* red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 491-496.
1378Tamże, s. 495.
1379Tamże, s. 495.

„okazjonalne zespoły", a w innych przypadkach pracowali osobno[1380].

Kolejną spopularyzowaną opinią dotyczącą zamków niższych urzędników krzyżackich jest ta jakoby siedziby wójtowskie były większe od prokuratorskich, a najmniejsze były zamki i dwory, w których rezydowali komornicy, leśni i rybiccy[1381]. Nie jest to jednak prawdą[1382]. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że część zamków określanych mianem wójtowskich powstała jako siedziby prokuratorów (np. Działdowo, Pasłęk, Przezmark) i funkcjonowały w ten sposób przez wiele lat okaże się, że zamki prokuratorskie dorównywały niekiedy gabarytami wójtowskim. Dodatkowo istniały w dawnym państwie krzyżackim także siedziby takie jak w Węgorzewie, które posiadały monumentalne rozmiary (chociaż ten konkretny obiekt wymaga badań architektonicznych i archeologicznych), a nie znajdziemy informacji o rezydujących w nich wójtach, a jedynie prokuratorach. Idąc dalej prokuratorski zamek w Nidzicy prezentował i wciąż prezentuje się jako wybitne, monumentalne dzieło architektury krzyżackiej.

Zwróćmy jednak uwagę na fakt, iż *castrum* w Działdowie zostało rozbudowane wraz ze zmianą tytulatury tamtejszego urzędnika. Może to świadczyć o bardziej złożonych programach użytkowych siedzib wójtowskich, albo po prostu o zmieniających się potrzebach i funkcjach tego obiektu (a jedno drugiego nie wyklucza). Także założenie w Sztumie było wybitnie duże i rozbudowywane praktycznie przez cały czas, kiedy znajdowało się w rękach Zakonu, ale był to obiekt wyjątkowy ze względu na czas powstania (podobnie jak warownie w Przezmarku, Pasłęku, czy Morągu, o czym w dalszej części rozdziału), funkcje, które zyskał z czasem, oraz nieregularne rozplanowanie. Z drugiej strony dwór w Dąbrównie przez cały czas funkcjonowania (najpierw jako siedziba prokuratora, następnie wójta, a na koniec komornika) pozostawał budowlą drewniano-ziemną. Uznawany jest on za siedzibę jednego z najważniejszych urzędów Ziemi Sasińskiej w I połowie XIV w[1383]. Także na początku II połowy tego stulecia był kilkukrotnie odwiedzany przez Winrycha von Kniprode, a co za tym idzie jego ranga chyba pozostawała dosyć znacząca, na co wpływał również fakt, że była to warownia ulokowana w strefie przygranicznej[1384].

Siedziby prokuratorów tworzyły bardzo zróżnicowaną grupę obiektów pod względem form, które prezentowały. Wspomniałem powyżej o zamkach w Działdowie, Pasłęku, Przezmarku,

1380T. Jurkowlaniec, *Gotycka rzeźba..*, s. 91-92. Skoro jesteśmy przy historii sztuki, to wspomnieć można także o sklepieniach gwiaździstych, które oprócz kościoła NMP w Gdańsku i zamku w Działdowie możemy zaobserwować także w Grabinach-Zameczku. Były one rozpowszechnione w państwie krzyżackim od pierwszych dekad XIV w.:A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce,* Warszawa 2015, s. 244-246.

1381K. Górski, *Podłoże historyczno-społeczne architektury obronnej Polski Północnej,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1968, s. 19; M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, dz. cyt., s. 48-57; T. Torbus, *Zamki krzyżackie..,* s. 13.

1382Sam dokonywałem wcześniej takiego uproszczenia: M. Knyżewski, *Co budowali Krzyżacy oprócz zamków komturskich*, „Spotkania z Zabytkami", nr 3-4, 2016, s. 46-49.

1383S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r...*, s. 9-10.

1384B. Jähnig, *Hat Kaiser Karl IV. im Jahre 1355 mit Hochmeister Winrich von Kniprode verhandlet? Ein Beitrag zu Regierungsstil und Diplomatiegeschichte des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte", Bd. 116, 1980, s. 77–119.

Węgorzewie itd., które można zaliczyć do bardziej monumentalnych. Powstawały także liczne mniejsze budowle murowane jak obiekty w Giżycku, Ełku i Nowym Jasińcu, z czego przynajmniej dwie ostatnie należałoby określać mianem wież mieszkalno-obronnych. Zupełnie inną formę uzyskał dwór w Mątowach Małych, do którego trudno znaleźć analogie pośród siedzib urzędników zajmujących się administracją, a należałoby go rozpatrywać wraz z dużymi założeniami o dominujących funkcjach gospodarczych. Niestety stan badań archeologicznych nad zabudowaniami folwarków w państwie krzyżackim jest nikły. W Pniu w Ziemi Chełmińskiej istniał natomiast bardzo dużych rozmiarów budynek w konstrukcji szachulcowej. Oczywiście pomiędzy największymi i najmniejszymi założeniami istniała cała gama form pośrednich, wśród których wymienię zamki w Piszu, Kętrzynie, Osieku. Różniły się skalą, ilością skrzydeł, rzutem, usytuowaniem w terenie itd.

W przypadku siedzib komorników, leśnych i rybickich mamy niestety bardzo mało danych, ale na podstawie przebadanych archeologicznie założeń, a także częściowo zachowanych (Bezławki) możemy stwierdzić, że nie odbiegały one swoim kształtem od wielu zamków i dworów prokuratorskich. W Sątocznie istniała prawdopodobnie wieża mieszkalno-obronna. Zamek w Bezławkach posiadał obwód, którego jeden z boków miał długość ponad 50 m, a co za tym idzie określanie go mianem „zameczek" wydaje się nietrafione. W obrębie jego murów mogły się zmieścić dwa zamki prokuratorskie pokroju warowni w Szestnie. Kamienica w Pucku przypominała gabarytami dom zamkowy w Giżycku. Także skala zamku w Olsztynku nie odbiegała od licznych siedzib prokuratorskich.

Powyższy wywód jest o tyle istotny, że w literaturze naukowej pojawiają się określenia typu „zamek o planie wójtowskim", „zamek o planie prokuratorskim", „zamek o planie komornickim"[1385]. Są to terminy, które wprowadzają w błąd. Biorąc pod uwagę dane zawarte w rozdziale dotyczącym form siedzib niższych urzędników krzyżackich, a także powyższe argumenty, należy odrzucić stosowanie określeń nawiązujących do rangi danego urzędu jako opisujących kształt i wielkość założeń architektonicznych.

Zdaniem wielu badaczy siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na pierwszym piętrze posiadały 3 duże pomieszczenia: kaplicę, refektarz i pomieszczenie przeznaczone dla zarządcy[1386]. Jest to najpowszechniejsza opinia dotycząca rozplanowania pierwszego piętra siedziby urzędnika krzyżackiego poniżej rangi komtura. Pamiętajmy jednak, że nie wszystkie obiekty tego typu były budowlami piętrowymi. Warto także prześledzić jak to rozplanowanie wyglądało w poszczególnych założeniach. Niestety nawet jeżeli bryła obiektu

1385Dla przykładu możemy podać: W. Wółkowski, *Architektura zamku w Bezławkach...,* s. 114, ryc. 1.

1386Przykładowo: Ch. Herrmann *Burgen im Ordensland Deutschordens- und Bischofsburgen in Ost- und Westpreußen. Ein Reisehandbuch,* Würzburg 2006, s. 37.

przetrwała do dnia dzisiejszego, to często pierwotne podziały jej wnętrza uległy zatarciu, a bez badań architektonicznych trudnym, o ile nie niemożliwym, jest do odtworzenia układ pomieszczeń w średniowieczu. Często opieramy się na hipotezach, szczególnie gdy budynek nie zachował się do naszych czasów co znaczy, że nigdy nie będziemy mieć pewności co do rozplanowania wnętrz, ponieważ rekonstruujemy je jedynie na podstawie najniższych zachowanych partii murów oraz źródeł pisanych (np. Puck).

Nie ulega wątpliwości, że partie przyziemia oraz najwyższej kondygnacji pełniły funkcje gospodarcze. Zazwyczaj przyjmuje się, że rozkład *piano nobile* powtarzał układ pomieszczeń zastosowany w przyziemiu. Jeżeli trzymalibyśmy się tej zasady, wówczas w Pasłęku na pierwszym piętrze znajdowałyby się pierwotnie 2 pomieszczenia (przynajmniej biorąc pod uwagę twierdzenie M. Haftki o dwóch pomieszczeniach piwnicznych w średniowieczu[1387]). Część badaczy przyjmuje jednak, że znajdowały się tam 3 pomieszczenia[1388]. Przykład zamku w Bytowie pokazuje, że nie zawsze ilość pomieszczeń na poszczególnych kondygnacjach była taka sama. W piwnicach i na parterze było po 6 pomieszczeń, a na pierwszym piętrze 5. Niewiele można powiedzieć o podziale wnętrz domu zamkowego w Przezmarku. Mieczysław Haftka sugerował, że oprócz kaplicy mieścił się tam kapitularz[1389]. Wydaje się to mało prawdopodobne, szczególnie jeżeli weźmiemy pod uwagę wątpliwości odnośnie występowania tego typu pomieszczeń w zamkach krzyżackich. Pamiętajmy jednak, że obiekt ten jest zachowany fragmentarycznie oraz słabo rozpoznany metodami architektonicznymi i archeologicznymi. Dodatkowo był zapewne jeszcze w średniowieczu przebudowywany. Nic nie wiemy o podziałach wewnętrznych siedzib zakonnych w Iławie, Dąbrównie, Bartoszycach i innych powstałych w początku XIV w. Zamek w Sztumie nie jest typową warownią ze względu na jego skalę i funkcję. Biorąc pod uwagę fakt, że początkowo funkcjonował tam jeden dom murowany można się spodziewać, że to w nim umieszczono początkowo wszystkie najważniejsze pomieszczenia. Pierwotnie posiadał on 4 piwnice. Jeżeli wyższe kondygnacje powielały ten podział (na co wskazują dotychczasowe ustalenia badaczy)[1390], wówczas mamy na pierwszym piętrze o jedno pomieszczenie więcej niż zazwyczaj się przyjmuje wobec niższych rangą siedzib zakonnych. Z czasem, wraz z uzyskaniem specyficznych funkcji rezydencjonalnych, poszerzono program użytkowy tego obiektu (nowy kościół, „dom letni"). Nie wiadomo wiele o podziałach wewnętrznych domu zamkowego w Morągu. Wiemy jedynie o dwóch pomieszczeniach na poziomie przyziemia. Z pewnością istniała tam kaplica, która była wzmiankowana w źródłach. Jeżeli w tym samym budynku istniały także komnata urzędnika oraz refektarz, to piętro nie mogło powtarzać rozplanowania niższej kondygnacji. Być może

1387M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 226.
1388B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, s.231; T. Torbus, *Zamki krzyżackie...*, s. 183.
1389M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 249.
1390Patrz rozdział 5.

zastosowano tam dodatkowy, wertykalny podział, bądź dodatkowe przepierzenie w lżejszej konstrukcji. Więcej możemy powiedzieć natomiast o rozplanowaniu pomieszczeń domu zamkowego w Działdowie, gdzie rzeczywiście mamy trójpodział wnętrza (pamiętając o późniejszym podziale jednego z nich na dwa poziomy). Warto jednak zaznaczyć, że oprócz pewnych informacji co do kaplicy i niemalże pewnych odnośnie refektarza, to funkcja trzeciego z nich jest jedynie supozycją na podstawie nowożytnych źródeł pisanych. W powstałym w zbliżonym czasie Olsztynku też chyba funkcjonował podobny podział piętra (bez rozdzielenia trzeciego pomieszczenia na dwa poziomy). W Lęborku, wg C. Steinbrechta funkcjonowały cztery pomieszczenia (kaplica, refektarz, mieszkanie urzędnika i pokój gościnny)[1391], ale wymaga to weryfikacji podczas badań architektonicznych. W Nowem większość badaczy widzi trójpodział wnętrza w średniowieczu, ale to również nie jest w pełni zweryfikowana informacja, a tym bardziej należy być ostrożnym przy wykluczaniu istnienia kaplicy[1392].

Patrząc na warownie powstające w II połowie XIV w. możemy podejrzewać istnienie w wielu z nich trójpodziału wnętrz na pierwszym piętrze. Zapewne tak było w przypadku zamku kętrzyńskiego. Nieco późniejszy obiekt w Giżycku posiadał prawdopodobnie na pierwszym piętrze kaplicę. Badacze podejrzewają, że funkcjonowały obok niej dwa inne pomieszczenia na tym poziomie, chociaż chyba nigdy nie będziemy mieli co do tego pewności. Podobne problemy odnajdziemy w przypadku zamków w Ełku i Pucku (w tym wypadku rekonstrukcja J. Kruppe i M. Milewskiej brzmi jednak bardzo przekonywująco)[1393]. Trójpodział możemy natomiast z pewnością stwierdzić na pierwszym piętrze zamku w Nidzicy. Niewiele wiadomo o układzie pomieszczeń zamku w Szczytnie. Oczywiście inwentarze wymieniają typowe pomieszczenia, ale ich rozkład nie jest znany. W chwili obecnej nie można chyba przesądzać, która koncepcja odnośnie rozplanowania przestrzeni domu zamkowego w Bezławkach jest bardziej wiarygodna[1394].

Przy obecnym stanie badań rzeczywiście trójpodział wnętrz głównych domów zamkowych wydaje się typowy, ale nie był on realizowany wszędzie. Podkreślić wypada, że tego typu podziały potwierdzone są dopiero w obiektach powstających od lat 40. XIV w. We wcześniejszych warowniach istniały nieco inne programy użytkowe (Sztum), albo nie mamy wystarczającej ilości danych do potwierdzenia istnienia trzech pomieszczeń na pierwszym piętrze. Zdarzały się obiekty bardziej rozbudowane. Być może przyszła analiza źródeł pisanych dokonana przez historyków mogłaby nieco rozświetlić tę kwestię.

1391C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 12.
1392Patrz rozdział 5.
1393J. Kruppa, M. Milewska, *Dzieje zamku w Pucku...*, s. 47-52.
1394Patrz rozdział 5.

Czas a forma

Powyżej skupiłem się na polemice z dotychczasowymi, najbardziej pokutującymi poglądami dotyczącymi architektury siedzib niższych urzędników krzyżackich. Warto w dalszej kolejności spróbować dokonać analizy występowania określonych form w czasie i przestrzeni. Już w tym miejscu należy jednak stwierdzić, że jako zespół architektury, obraz siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich rysuje się o wiele mniej wyraźnie niż wizerunek architektury zamków konwentualnych. Zacznę od pewnego uporządkowania informacji, które pojawiły się we wcześniejszych rozdziałach, a nie zostały dotychczas należycie skomentowane.

Murowane siedziby niższych urzędników krzyżackich, które powstawały w pierwszych dziesięcioleciach XIV w. znajdowały się głównie w pobliżu centrów komturii na terenie Prus Właściwych. Pasłęk znajduje się ok. 22 km od Elbląga, Przezmark ok. 20 km od Dzierzgonia, Sztum ok. 15 km od Malborka. Spośród murowanych warowni jedynie Morąg znajdował się nieco dalej od centrum, ponieważ ok. 40 km od Elbląga. Stosunkowo daleko od Bałgi znajdowała się także fortalicja w Bartoszycach (ok. 80 km), ale jej forma i funkcja, szczególnie w początkowym okresie jest enigmatyczna. Warownie, które powstawały w tym samym czasie w głębi Prus były, wg aktualnego stanu badań, głównie budowlami drewniano-ziemnymi. Jako przykłady tej kategorii obiektów należy wymienić np. budowlę w Dąbrównie, czy też potwierdzony archeologicznie dwór na wyspie Wielka Żuława (Iława).

Sytuacja zmieniła się w okolicach lat 30. i 40. XIV w. Wówczas, m.in. po utworzeniu komturstwa w Ostródzie pojawiły się pierwsze murowane warownie w głębi Prus (w Działdowie, a nieco później w Olsztynku). Wybudowano także pierwsze budowle drewniano-ziemne na wschodzie kraju, jak np. w Piszu, Szczytnie, Giżycku i Węgorzewie. W ostatnim przypadku pozostaje wciąż kwestia datowanego na czas po 1315 r. tzw. palafitu sztynorckiego, który mógł stanowić siedzibę rycerzy zakonnych na tym obszarze w początku XIV stulecia, ale jej funkcje pozostają enigmatyczne. Należy także pamiętać o innych obiektach o charakterze głównie militarnym, które powstawały na terenie Prus z inicjatywy krzyżackiej od XIII w. Drewniano-ziemne fortalicje powstałe w pierwszej połowie XIV w. funkcjonowały mniej więcej do lat 60-70. XIV w., kiedy to w wyniku najazdów litewskich większość z nich została zniszczona. Dopiero przełom lat 70. i 80. doprowadził do uspokojenia sytuacji na granicy i wówczas w miejsce wcześniejszych umocnień (niekoniecznie dokładnie w tej samej lokalizacji) powstały nowe warownie murowane[1395]. Łączyło się to z próbą tworzenia nowego komturstwa z centrum początkowo w Barcianach, a następnie w Rynie. Druga połowa XIV w. to także kolonizacja

1395O granicy krzyżacko-mazowieckiej: E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą),* Warszawa 2003; E, Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą),* Warszawa 2013.

obszarów południowo-wschodnich. W zbliżonym czasie na terenie komturstwa ostródzkiego powstał murowany zamek w Nidzicy.

Można zaobserwować, że na wschodzie kraju zastąpienie budowli drewniano-ziemnych murowanymi nastąpiło w wielu wypadkach kilkadziesiąt lat później niż miało to miejsce przy większości zamków konwentualnych. Wynikało to m.in. z gęstości sieci osadniczej, infrastruktury, a także sytuacji na granicy z Litwą i Mazowszem. Warto tutaj dokonać rozgraniczenia, ponieważ w pierwszej kolejności budowle drewniano-ziemne zastępowano murowanymi w zachodniej części Prus Właściwych (Działdowo), a ok. 30 – 40 lat później na wschodzie (Pisz, Giżycko, Węgorzewo).

Inaczej kształtowało się budownictwo krzyżackie na obszarze Pomorza Gdańskiego. Większość tamtejszych warowni powstała ok. połowy (Lębork, Nowe) i w II połowie XIV w. Krzyżacy po zajęciu tych terenów wstrzymywali się przez wiele lat z budową swoich siedzib (można hipotetycznie przyjąć, że jeżeli jacyś urzędnicy funkcjonowali przed momentem wymienienia ich w źródłach pisanych, to rezydowali w dawnych grodach kasztelańskich)[1396]. Właściwym przełomem dla tych ziem mógł być 1343 r., kiedy to zawarto pokój kaliski. Efekty ustabilizowania sytuacji wraz z regulacją relacji pomiędzy Krzyżakami a Polską są zresztą zauważalne także na wschodzie kraju[1397].

W ziemi chełmińskiej, ze względu na wcześniejsze zagęszczenie komturii i zmiany w sposobie funkcjonowania administracji zakonnej, w XIV w. przekształcono zdecydowanie więcej zamków konwentualnych w siedziby urzędników niższego szczebla niż wybudowano nowych. Z tej drugiej kategorii należy wymienić nierozpoznaną siedzibę w Lidzbarku Welskim, Bratianie, a także późniejszy, bo powstały już w XV w. obiekt w Pniu[1398].

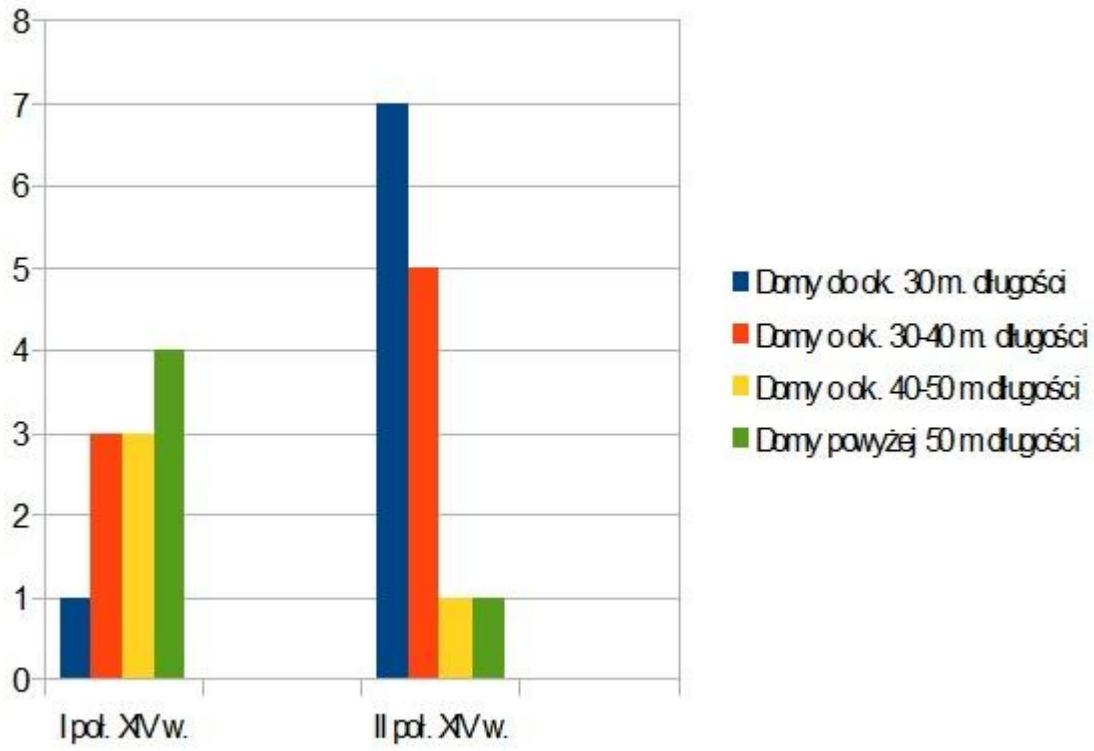
Jeżeli rozłożymy omawiane budowle na osi czasu okaże się, że w II połowie XIV w. dominowały niewielkie założenia, a ściślej mówić pośród murowanych warowni większość miała domy zamkowe o długości mniejszej niż 30 m (zamki w Ełku, Giżycku, Pucku, Szestnie, Bezławkach, Olsztynku – biorąc pod uwagę, że został ukończony przed 1366 r.). Obiekty, w których długość głównych domów przekraczała 40 i 50 m powstawały częściej w pierwszej połowie XIV stulecia. Tyczy się to w głównej mierze obszarów Prus Właściwych. Problemem jest w tym wypadku oczywiście stan badań. Nie biorę pod uwagę dworu w Mątowach Małych, który stanowił dosyć nietypowy obiekt. W końcu XIV w., spośród dużych warowni możemy wskazać głównie na zamek w Węgorzewie (i prawdopodobnie kilka słano rozpoznanych obiektów powstałych na Pomorzu Gdańskim). Oczywiście dokonałem tutaj pewnego uproszczenia, bo nazwałem niewielkimi obiekty o krótszych domach, a przecież obwód warowny, a co za tym idzie

1396Patrz rozdział 4.
1397L. Kajzer, *O „długim wieku XIII" uwagi archeologa,* AHP, t. 22, 2014, s. 15.
1398Patrz rozdział 4.

teren nim objęty mógł być znaczny (Bezławki) co postaram się również podkreślić w dalszej części wywodu.

Zacznijmy od początku XIV w. i skupmy się na pierwszych murowanych warowniach niższych urzędników krzyżackich. Zamki w Przezmarku, Pasłęku, Sztumie i Morągu powstały w zbliżonym okresie, w którym wznoszono też tzw. klasyczne kasztele konwentualne. Siedziby konwentów z tego okresu również posiadały większe gabaryty od wcześniejszych założeń architektonicznych. Rozmiary obwodów warownych i domów zamkowych we wspomnianych założeniach niekonwentualnych należy uznać chyba za znak czasu. Wszystkie powstawały w swoich pierwotnych formach w okolicach lat 20. i 30. XIV w. Długość domów zamkowych w tych obiektach sięgała 61 m (w Przezmarku). Jedynie zamek w Morągu miał krótszy dom zamkowy, ale znalazł się on w obszernym obwodzie warownym.

Diagram 1 Długość zachowanych i rozpoznanych archeologicznie domów zamkowych w XIV w.

Sławomir Jóźwiak sugeruje, że w Pasłęku chciano pierwotnie zlokalizować ośrodek komturski. Tamtejszy urzędnik początkowo był określany mianem komtura domowego. Tytuł ten powrócił do tamtejszych urzędników w 1357 r. Zdaniem historyka Pasłęk był najważniejszym ośrodkiem komturstwa elbląskiego[1399]. Jego ranga uwidaczniała się więc także w skali budowlanej tamtejszego zamku.

1399S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 154.

O zamku w Sztumie T. Torbus napisał, że jego „owalny" plan nie świadczy o prowincjonalizmie, czy też stylistycznym zapóźnieniu. Podkreślił on również fakt, że była to jedna z ulubionych siedzib wielkich mistrzów Zakonu. Historyk sztuki słusznie zauważył, że należy traktować ten obiekt jako osobne zagadnienie, które wykracza poza typologię siedzib konwentów[1400]. Nie była to również zwykła siedziba niższego urzędnika krzyżackiego. Funkcje letniskowe budowla ta zyskała jednak później. Na tle zamków w Pasłęku i Przezmarku wyróżnia to założenie nieregularny układ obwodu, ale bez badań archeologicznych nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć, czy wpływ na to miały domniemane wcześniejsze umocnienia drewniano-ziemne. W warowni tej zwraca również uwagę wieloboczna wieża. Budowle tego typu weszły do repertuaru form architektury krzyżackiej właśnie ok. 1330 r., chociaż ten obiekt bywa łączony z osobą Albrechta Austriackiego[1401]. Zdaniem T. Torbusa także sposób wznoszenia murów składających się z grubszych filarów połączonych łukami oraz cieńszej warstwy wypełniającej pomiędzy nimi, który występuje także w murach parchamu zamku wysokiego i średniego w Malborku, wschodniego przedzamcza w Toruniu oraz Rogoźnie jest charakterystyczny dla czasu ok. 1330 r.[1402].

Oczywiście możemy wskazać na inne wspólne elementy niektórych zamków powstających w tym czasie. W Przezmarku brama znajdowała się w wieży na rzucie kwadratu. Artykulacja jej ścian przypomina w pewnym stopniu podziały elewacji wieży w Rogoźnie. Podobne budowle bramne znajdowały się także na zamku bierzgłowskim oraz w niektórych fortyfikacjach miejskich w Prusach[1403]. Zdaniem K. Pospiesznego za budowę zamku w Przezmarku odpowiadał warsztat lubeckiego pochodzenia działający w Prusach w latach 1325-1340[1404]. Należy jednak podkreślić, że kwestia przypisywania konkretnemu warsztatowi określonych form np. kształtek, a szczególnie porównywanie ich z profilami występującymi poza granicami Prus wymaga dalszych badań. Tomasz Torbus porównuje zamek w Przezmarku z warownią w Labiawie[1405]. Twierdzi, że w obydwu wypadkach rzut budowli opiera się na starszych założeniach. Jest to jednak chyba niedopatrzenie zasłużonego badacza, ponieważ główna część zamku w Przezmarku była regularna, a także nie potwierdzono istnienie dokładnie w tym samym miejscu wcześniejszych umocnień, chociaż wydaje się to prawdopodobne.

Zdaniem T. Torbusa od lat 40. XIV w. miały się pojawić założenia dwuskrzydłowe, których przykładem, wg tego badacza, był zamek w Działdowie, a także zamki biskupie w Reszlu i Olsztynie. „*Ich architektoniczna geneza, wzajemne podobieństwa i cechy charakterystyczne*

1400T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 91.
1401Patrz rozdział dotyczący form.
1402T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 154, 199, przyp. 667.
1403Tamże, s. 152, 154.
1404K. Pospieszny, *„Karwan", das Ausrüstungs- und Ackergerätemagazin aus dem 14. Jh. In der Vorburg des Marienburg Schlosses,* „Castella Maris Baltici", 1, 1993, s. 169-170.
1405T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 255.

powinny stać się tematem odrębnego opracowania, poświęconego zamkom wójtowskim i prokuratorski, a także biskupim"[1406]. Jak wiemy, zamek w Działdowie nigdy nie był założeniem z dwoma skrzydłami (chyba, że dzisiaj, po odbudowania jednego z dwóch bocznych skrzydeł). Trudno także wskazać na liczne założenia, które powstały jako dwuskrzydłowe. Przykładem jest warownia w Olsztynku. Nie wykluczone, że także w Piszu i Nowem istniały dwa skrzydła (otwartą pozostaje także kwestia formy domniemanego zamku iławskiego na wyspie Wielka Żuława, jednak przekonywujące wydaje się tłumaczenie S. Szczepańskiego i P. Laska jakoby była to budowla powstała z prywatnej inicjatywy[1407]). Są to jednak założenia o innej chronologii. Jeżeli mamy potwierdzenie jednego domu murowanego, to nie należy także wykluczać, że mógł istnieć drugi w lżejszej konstrukcji. Model zamku „dwudomowego" występował więc sporadycznie w architekturze Zakonu, a przynajmniej tak sugeruje obecny stan badań. Warownie z dwoma równolegle ustawionymi domami były typowe dla luksemburskich Czech. Występują one sporadycznie również w Wielkopolsce[1408], a także na Mazowszu (Liw)[1409] i innych regionach kraju. W większości były to założenia niewielkie, podobnie jak i to w Olsztynku. Skala „dwudomowych" zamków wielkopolskich sprawiała nawet, że problemem był wjazd na dziedziniec wozem[1410].

Najlepiej zachowaną siedzibą niższego urzędnika krzyżackiego powstałą w II ćwierci XIV w. jest właśnie zamek w Działdowie. Pojawił się on już w tym rozdziale w kontekście wzorowania się na kasztelach konwentualnych, podobnie jak zamek Bratian. Nie należy wykluczać, że w tym czasie rozpoczęto również wznoszenie warowni w Miłomłynie, Lęborku (?), Młynarach, Murzynnie, Piszu, Okartowie (?), Giżycku, Węgorzewie, Sątocznie, Szestnie, Tczewie (?). Oczywiście powstało ich wówczas więcej, ale o większości nie jesteśmy w stanie wiele powiedzieć. Można je podzielić na 3 grupy: założenia duże (Działdowo, Lębork, Bratian), zamki i dwory miejskie (Miłomłyn, Lębork, Młynary, Tczew?) oraz założenia drewniano-ziemne (Pisz, Okartowo?, Giżycko?, Szestno, Kętrzyn?). Ostatnie z nich pozwolę sobie w tym miejscu pominąć i omówić wszystkie budowle powstałe głównie z użyciem tych materiałów w dalszej części rozdziału.

Działdowo i Lębork były obiektami, w których długość domów zamkowych przekraczała 40 m. W przypadku Lęborka warto się odnieść do słów E. Kal, która stwierdziła, że bezokienna elewacja (zewnętrzna) zamku była czymś obcym architekturze krzyżackiej natomiast często

1406Tamże, s. 268.

1407P. Lasek, S. Szczepański, dz. cyt.; patrz rozdział 5.

1408J. Pietrzak, „*Dwudomowe", nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzińce w prowincji Wielkopolskiej,* AHP, t. 15/1, 2005, s. 208-209; T. Durdik, *Česká hradni architektura doby Jana Lucemburského,* „Castellologia bohemica", t. 6/1 1998, s. 7-69. Temat ten poruszył także: L. Kajzer, *Budownictwo obronne na Niżu Polskim. Stan i potrzeby badań,* [w:] AHP, t. 10, 2000, s. 72-73.

1409Pamiętać należy, że wobec niektórych zamków mazowieckich istnieje podejrzenie wzorowania się na warowniach krzyżackich, a nawet udział przy ich budowie tych samych warsztatów budowlanych.

1410J. Skuratowicz, *O najstarszych prywatnych zamkach w Wielkopolsce,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku*, red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 27.

stosowali takie rozwiązania Joannici. Wskazała jako przykłady siedziby komandorii w Pędzinie, czy Starym Drawsku, wzniesione ok. poł. XIV w., czyli w zbliżonym czasie co zamek w Lęborku. Brak badań architektonicznych oraz źródeł ikonograficznych nie pozwala jednak na stwierdzenie z całą pewnością, że elewacja tego założenia prezentowała się w taki właśni sposób[1411].

Zdaniem L. Kajzera zamek w Bratianie był zbliżony formalnie do zamku komturskiego w Świeciu. Uznał, że tak jak i ten drugi, należy go uznać za import nadreński. Obydwa założenia nawiązywałyby do typowych zamków nawodnych (*Wasserburg*)[1412].

W II połowie XIV w. w dalszym ciągu powstają budowle drewniano-ziemne (np. w Szczytnie), ale także nowe założenia murowane. Pośród drugiej kategorii należy wymienić np. zamki w Olsztynku, Kętrzynie, Nowem, czy Szestnie. Jedynie na zamku w Nowem znajdował się dom, którego długość sięgała ok. 40 m. Wszystkie wymienione warownie stanowiły założenia regularne (podobnie jak większość pochodzących z końca I połowy stulecia).

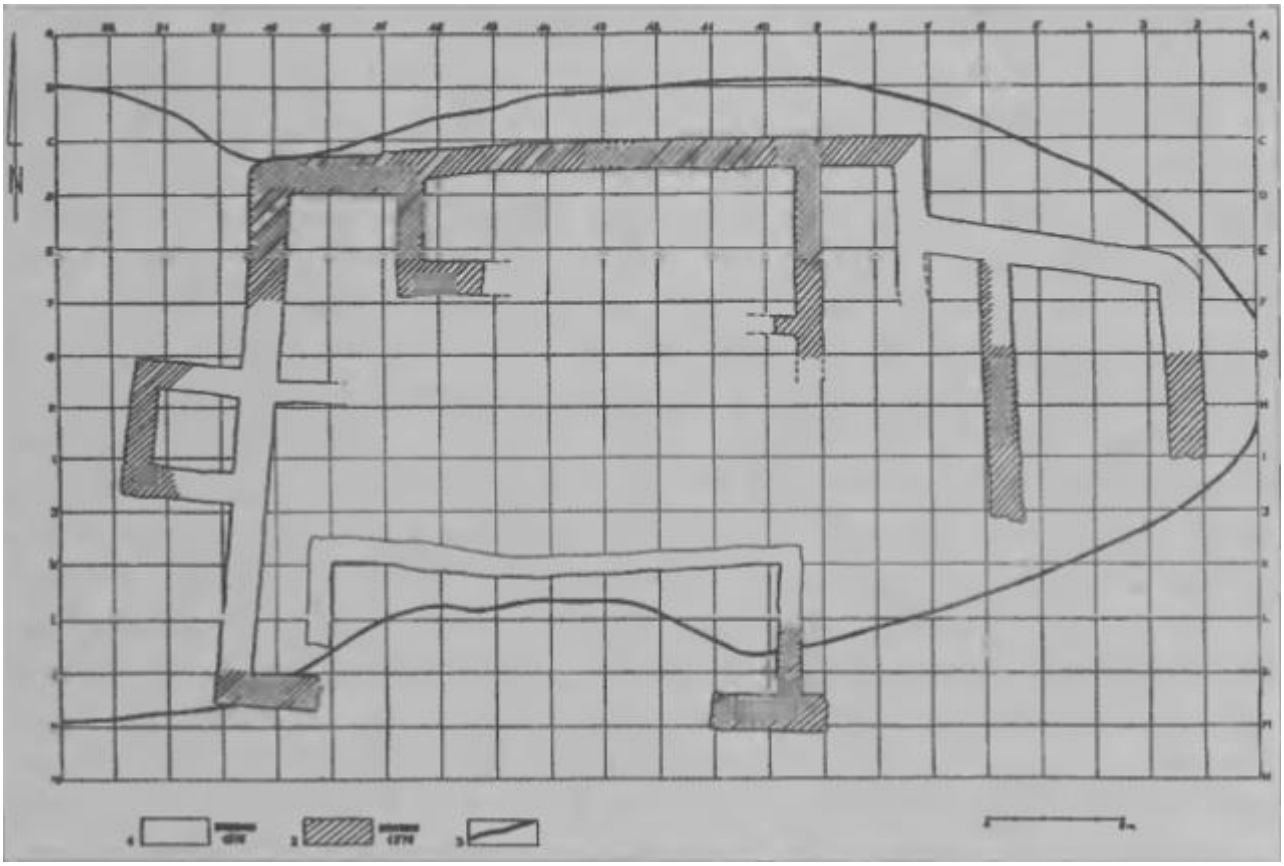
Obiekty w Kętrzynie i Szestnie łączy stosunkowo duże wykorzystanie kamienia jako budulca ścian. W pierwszym z nich możemy dostrzec również dekoracyjne blendy, często stosowane w drugiej połowie XIV w. Charakterystyczne jest również oddzielenie na elewacjach kondygnacji tynkowanym fryzem (podobny motyw był w Tapiawie i Labiawie). Przypuszcza się, że ten sam, niezbyt dobry warsztat budowlany odpowiadał za warownie w Wystruci i Kętrzynie (a także niewiele późniejszy, murowany zamek w Szczytnie)[1413].

W tym czasie powstał być może także zamek w Gródku koło Drzycimia, chociaż nie jest do końca znana chronologia tamtejszego obiektu i nie wykluczone, że wybudowano go jednak wcześniej. Warownia ta nie pojawiła się w rozdziałach poprzednich (nie licząc podsumowania stanu badań) ponieważ nie do końca jasne jest jej miejsce w strukturach administracyjnych państwa zakonnego. Jedynie Wojciech Jóźwiak zasugerował, że początkowo mógł tam rezydować prokurator, jednak z czasem zadecydowano, że urząd ten znajdzie się w Nowym Jasińcu. Później mógł on stanowić rezydencję komturów świeckich i innych dygnitarzy zakonnych w trakcie podróży[1414]. Jedyni znani ze źródeł zarządcy tego obiektu określani byli mianem *hofemeister*[1415]. Obiekt ten istniał już ok. 1360 r.[1416]. Wiemy, że była to budowla dwuczłonowa. Część główną od przedzamcza oddzielał mur o grubości ok. 160 cm wykonany z kamieni polnych. Istniała tam taże fosa. W trakcie badań archeologicznych natrafiono również na relikty przedbramia. W południowo-zachodnim narożniku zamku znajdowała się wysunięta przed lico murów wieża. Prawdopodobnie

1411E. Kal, dz. cyt., s. 62.
1412L. Kajzer, *Siedziba biskupów...,* s. 119.
1413T. Torbus, *Zamki konwentualne...*, s. 261-262; C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, s. 668-671.
1414W. Jóźwiak, *Dwór czy zamek – czyli jeszcze o obiekcie krzyżackim w Gródku w świetle źródeł historycznych i archeologicznych*, RG, t. 16, 2005, s. 276.
1415DGA, s. 633.
1416R. Wagner, *Ein Pommersches Herzogthum und eine Deutsche Ordens Komthurei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises,* Bd. 1, Tl. 2, Posen 1872, s. 57-59.

na wschód od niej była zlokalizowana analogiczna konstrukcja, która częściowo została odsłonięta w trakcie prac terenowych. Rzut całego założenia, nie licząc wysuniętych partii wież, zamykał się w wymiarach ok. 16 x 36 m (w sprawozdaniu z 1978 r. jest mowa o wymiarach 23 x 40 m, ale są to skrajne wymiary z uwzględnieniem wszelkich występów wież itp.) i był przystosowany do ukształtowania terenu[1417]. Biorąc pod uwagę plany odsłoniętych w trakcie badań reliktów architektury wydaje się, że w obrębie murów obwodowych funkcjonowały 3 niewielkie budynki (prawdopodobnie podpiwniczone – północny, południowy oraz wschodni). Jest to kolejna, niewielka warownia, powstała ze znacznym udziałem kamienia jako budulca.

Zarówno w końcu I i początku II połowy XIV w. widoczne jest pewne zróżnicowanie form stosowanych w warowniach krzyżackich. Przejawia się to w skali, ilości skrzydeł, wież itp.

Ilustracja 178: Rzut zamku w Gródku wg M. Kochanowski. Za: W. Jóźwiak, Dwór czy zamek..., s. 278, ryc. 2

Możliwe, iż jest to jedynie pozorne zróżnicowanie, ponieważ stan badań w wielu wypadkach nie pozwala na wyodrębnienie poszczególnych faz budowlanych konkretnych założeń, a co za tym idzie nie są rozpoznane ich pierwotne formy. Jednocześnie możemy zauważyć, że dominują jednak rzuty prostokątne, a często wręcz zbliżone do kwadratu. W przypadku zamków konwentualnych tego czasu, pisano o schematyzmie i redukcji, a także o ograniczaniu dekoracji[1418]. Z pewnością jest to zbyt daleko idące uogólnienie. Tomasz Torbus zgodził się co do redukcji wież głównych i wież

1417*Gródek. Gmina Drzycim...*, s. 5-7; M. Kochanowski, *Gródek. Gmina Drzycim...*, s. 4.
1418K. H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1..., s. 97.

narożnych[1419]. Dosyć znamienny wydaje się tutaj zamek w Ostródzie. Zwróćmy jednak uwagę, że w przypadku omawianych obiektów wieże spotykamy w Działdowie (wybudowane w drugim etapie pierwszej fazy budowlanej), Bratianie, a także być może w Olsztynku[1420]. W Szestnie budynek bramny również mógł mieć formę wieży.

W okolicach IV ćwierci XIV w. powstają liczne zamki niższych urzędników krzyżackich. Na terenie Prus Właściwych należy wymienić obiekty w Piszu, Giżycku, Ełku, Bezławkach, Garbnie, Szczytnie, Węgorzewie, Nidzicy. Budowle te są bardzo zróżnicowane. Warownie w Bezławkach, Garbnie i Nidzicy należy potraktować jako budowle nowoczesne, częściowo przystosowane do obrony z użyciem broni palnej[1421]. Zamek w Węgorzewie jest jedyną budowlą nieregularną powstałą w końcu XIV w. na tym obszarze. Zamki w Giżycku i Ełku omówię w dalszej części pracy.

Zdaniem T. Torbusa rzut zamku w Węgorzewie przypomina Labiawę[1422]. Z całą pewnością warownia węgorzewska stanowiła bardzo nietypowe założenie jak na czas i miejsce powstania, a także swoją rangę. Badania archeologiczne jak dotąd nie dały odpowiedzi (niewykluczone, że nigdy nie dadzą), czy powstał on w miejscu wcześniejszych umocnień. Bardziej prawdopodobne wydaje się, że powstał on na tzw. surowym korzeniu, a wcześniejsza warownia *Angerburg*, lokalizowana, jak wcześniej wspominałem, w innym miejscu stanowiła adaptację pruskiego grodu dla potrzeb krzyżackich. Mogę jedynie przypuszczać, że niecodzienny kształt i wymiary zamku murowanego w Węgorzewie były wynikiem dopasowywania do warunków terenowych.

W Nidzicy, podobnie jak w Kętrzynie, mury powstały przy dużym udziale kamieni. Obiekty te łączy również występowanie dekoracyjnych blend (tak jak i w Bezławkach). Na nidzickim zamku pojawiły się natomiast flankujące wieże. Element ten jest dosyć charakterystyczny dla budowli obronnych drugiej połowy XIV w. Zmiany w sposobie prowadzenia wojen wymusiły także wznoszenie budowli przeznaczonych dla oddziałów zaciężnych (taką rolę przypisuje się niskim, bocznym skrzydłom zamku w Nidzicy).

Wojciech Wółkowski porównuje otwarte do wewnątrz baszty zamku w Bezławkach do miejskich fortyfikacji z terenów Prus[1423]. Jako analogie wymienia także baszty zamku w Garbnie oraz warowni kapituły pomezańskiej w Szymbarku. Badacz ten zwrócił również uwagę na dekoracje elewacji domu zamkowego. Znajdują się tam, wspominane wcześniej, ostrołuczne blendy. Jego zdaniem podobne rozwiązania znajdowały się w Kwidzynie, Gorgenburgu, Rudau,

1419T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 240.
1420Patrz rozdział dotyczący form.
1421Patrz H. Domańska, *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII wieku, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości", 17/2 , 1971, s. 3-36.
1422T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 255, przyp. 953.
1423W. Wółkowski, *Architektura zamku w Bezławkach...,* s. 110-111. Baszty łupinowe, czyli otwarte od strony miasta były także typowe dla obszaru Pomorza Zachodniego: E. Lukas, *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim,* Poznań 1975, s. 22, 26.

Kętrzynie i Barcianach. Zaznaczył on, że wszystkie wymienione budowle z wyjątkiem zamku w Kwidzynie powstały w końcu XIV w. w północnej i wschodniej części Prus[1424].

Skoro wspominam zamki znajdujące się na wschodzie kraju to warto w tym miejscu poruszyć kwestię tzw. domów puszczańskich (*wildhaus*). Większość literatury przedmiotu wspomina o zamkach puszczańskich. Być może powinno się w wielu wypadkach pisać jednak o dworach puszczańskich. Były to obiekty wznoszone zarówno przez Krzyżaków, biskupów i kapituły na wschodnich i południowo-wschodnich rubieżach kraju. Koniecznie należy jednak podkreślić, że ich nazwa w większym stopniu opisuje miejsce wzniesienia danego obiektu niż jego morfologię, a niestety często stosuje się określenie „typ *wildhausu*" do opisania kształtu (co kompletnie nie ma sensu w świetle danych przedstawionych w rozdziale 5). Przy bardziej ewolucjonistycznym podejściu do zagadnienia, stosowano nawet pojęcie *Lischkenburg,* które miało by opisywać następną fazę rozwoju *wildhausu*[1425]. Jak jednak możemy zauważyć w poprzednich rozdziałach nie jest to tak oczywiste i używanie tego typu twierdzeń w niemal 100 lat po ich stworzeniu można uznać za niefortunne.

W ostatniej ćwierci XIV w. na terenie Pomorza Gdańskiego powstają warownie m.in. w Bytowie, Grabinach-Zameczku, Starej Kiszewie i Pucku. Ostatnią z nich omówię oddzielnie w dalszej części rozdziału.

Tomasz Torbus pisze o bezpośrednim wpływie wielkich mistrzów na kształt zamków w Bytowie i Grabinach-Zameczku, podobnie jak w zamku Ragnecie i Tylży[1426]. Zresztą obiekty te łączy także czas powstania. Przy wznoszeniu budowli w Grabinach i Bytowie uczestniczył Mikołaj Fellensteyn, budowniczy któremu przypisuje się także Pałac Wielkich Mistrzów w Malborku oraz zamek w Sobowidzu. W 1407 r. prawdopodobnie wizytował on również budowę zamku w Ragnecie. Za typowe dla tego architekta uznaje się portale z łukiem odcinkowym oraz spłaszczone sklepienia[1427].

Zamki w Bytowie, Grabinach-Zameczku i Starej Kiszewie zwracają uwagę bardzo znacznymi rozmiarami obwodu warownego. Jednocześnie stopień zaawansowania badań wykopaliskowych nad nimi, poza Bytowem, jest tak nikły, że trudno powiedzieć coś więcej o ich zabudowie wewnętrznej.

W końcu XIV w. pojawiła się grupa obiektów na rzucie wydłużonego prostokąta. Można do niej zaliczyć budowle w Nidzicy, Bytowie, Bezławkach. Wcześniej z takim rzutem mogliśmy się spotkać jedynie w Przezmarku i, w mniejszym stopniu, Olsztynku (wcześniej przyjmowano, że obwód tworzył kształt zbliżony do kwadratu). Jednak pomiędzy Przezmarkiem, a późniejszymi

1424W. Wółkowski, *Architektura zamku w Bezławkach...,* s. 110-112.
1425K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1..., s. 131-132.
1426T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 41, przyp. 163.
1427Tamże, s. 283.

warowniami jest pewna różnica. W Przezmarku dom zamkowy został usytuowany wzdłuż dłuższej kurtyny obwodu, natomiast w późniejszych zawsze wybierano krótszy bok jako ten, w którym lokowano główny budynek. Rzut wydłużonego prostokąta odróżnia liczne zamki z końca XIV w. od większości warowni na rzucie zbliżonym do kwadratu, powstających wcześniej. Oczywiście były od tego wyjątki. Pozostaje także otwartym pytanie, na ile ta obserwacja odzwierciedla stan faktyczny, a na ile jest wynikiem niedostatków stanu badań.

Pisząc o zamku w Nidzicy trudno się zgodzić z Tadeuszem Chrzanowskim i Marianem Korneckim, którzy stwierdzili, że zamek w Nidzicy stanowił odrębną i oryginalną formę ze względu na umieszczenie głównego domu zamkowego w tylnej części założenia[1428]. Takie umiejscowienie głównego budynku występowało jednak już wcześniej. Możemy je obserwować w np. w Działdowie, Kętrzynie, czy Pasłęku chociaż nie w tak doskonale przemyślanej formie. W Morągu dom zamkowy znajdował się również w przeciwległej do bramy części obwodu, ale był to budynek wolnostojący, nie związany z obwodem warownym. W czasie wznoszenia nidzickiej warowni rozplanowanie to przybrało doskonalszą, bardziej symetryczną formę. Poza Nidzicą dobrym przykładem takiego układu jest Bytów, ale dom zamkowy nie zajmował tam całej kurtyny.

Zamki w Bytowie i Nidzicy, a także prawdopodobnie w Grabinach-Zameczku i Starej Kiszewie prezentowały się jako budowle nowoczesne jak na czas, w którym powstały. Oczywiście najczęściej podawanym przykładem jest pierwszy z nich, który jako jeden z nielicznych na terenie dawnego państwa krzyżackiego został wyposażony w wieże wysunięte przed lico murów, które flankują zamek ze wszystkich stron. Drugim przykładem takiego rozwiązania na omawianym terenie był starszy, konwentualny zamek w Świeciu[1429]. Wytłumaczenie tak rzadkiego wykorzystania tego typu flankowania jest bardzo prozaiczne. W tych zamkach potrzebna była wzmocniona obrona ze wszystkich stron, a w pozostałych zamkach nie. Wież tego typu nie stawiano jeżeli warunki terenowe zapewniały odpowiednią ochronę. Bytowska warownia jest najczęściej przytaczana, ponieważ zachowała się w świetnym stanie, a także została stosunkowo dobrze rozpoznana.

Widoczna jest również grupa obiektów powstałych na rzutach o znacznych rozmiarach, w których długość jednego boku muru obwodowego mogła przekraczać nawet 50 m. Większość z nich powstała na obszarze Pomorza Gdańskiego. Zwrócę uwagę, że w zbliżonym czasie powstał jeden z największych zamków krzyżackich, a jednocześnie ostatni kasztel konwentualny w Ragnecie.

Abstrahując od tego, czy część zamków była wznoszona z myślą o przyszłej rozbudowie, a także niezależnie od ich kubatury, murowane warownie stanowiące siedziby niższych rangą

1428T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Pomorze Wschodnie...,* s. 105.
1429H. Mrusek, *Burgen in Europa,* Leipzig 1973, s. 146.

urzędników krzyżackich stanowiły początkowo w znacznej części założenia z jednym domem. Zdaniem H. Domańskiej zamki jednoskrzydłowe z terenów dawnego państwa krzyżackiego, w swojej pierwotnej formie, nawiązywały do typu warowni rozpowszechnionego w początku XIV w. na terenie Pomorza Zachodniego. Sądziła, że tego rodzaju zamki występowały sporadycznie w Prusach w pierwszej połowie XIV stulecia i rozpowszechniły się w drugiej. Badaczka doszukiwała się przyczyny popularyzacji tego modelu warowni we wpływach architektury obronnej Joannitów, a także w zmianach, które zachodziły w tym czasie w strukturach wojsk zakonu krzyżackiego[1430]. Wiadomo, że typ warowni z domem dostawionym do jednej z kurtyn obwodu funkcjonował w Europie dużo wcześniej. Przykładowo na Śląsku miało to miejsce w drugiej połowie XIII w[1431]. Wiemy jednak, że w niektórych wypadkach istnienie jednego domu było od początku jedynie stanem przejściowym.

Przyjrzyjmy się więc występowaniu zamków z jednym domem (nie biorąc pod uwagę zamków wieżowych, które omówię w dalszej kolejności) w XIV w. Z pierwszej połowy tego stulecia możemy wskazać na zamki w Pasłęku, Przezmarku, Sztumie (przed rozbudową), Działdowie (przed rozbudową), Miłomłynie (?) i Morągu. W II połowie XIV w. były to zamki w Szestnie, Bytowie, Piszu (?), Pucku, Bezławkach, Garbnie (?), Czarnem (?) a także chyba w Nowem (?) i Lęborku. W przypadku Miłomłyna nie dotarłem do sprawozdań z badań. W Piszu mogły istnieć dwa domy murowane. W Garbnie nie zarejestrowano reliktów domu i jedynie przypuszcza się, że był to obiekt rozplanowany w podobny sposób jak zamek w Bezławkach. W Czarnem nie zachowały się relikty domu na powierzchni i nie prowadzono badań archeologicznych. Biorąc pod uwagę te zastrzeżenia można chyba stwierdzić, że nie było wyraźnej przewagi zamków z jednym domem w II połowie XIV w.

Zamki wieżowe

Zamki wieżowe, czyli donżonowe, były popularnym modelem warowni w średniowieczu. Nie ma dzisiaj wątpliwości, że był to pierwszy typ zamku europejskiego. Samo pojęcie donżonu nie jest precyzyjne. Termin *donjon* został wprowadzony przez E. E. Viellet-le-Duc. Z czasem się rozpowszechnił, ale jest różnie rozumiany przez badaczy. Jedni traktują jako donżony jedynie wieże mieszkalno-obronne, inni włączają do tego główne wieże zamkowe[1432].

1430H. Domańska, *Zamek w Bytowie...*, s. 160.
1431M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne,* Wrocław 2003, s. 88.
1432Szerzej na ten temat: P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.,* Warszawa 2013, s. 13-23.

Zakon krzyżacki przez wiele lat stosował już zupełnie inny model warowni jako siedziby dla swoich braci zanim z jego inicjatywy wzniesiono pierwsze znane nam zamki wieżowe w Prusach. Należy mówić o dwóch rodzajach murowanych siedzib tego typu w państwie zakonnym. Pierwszy z nich to wieże mieszkalne o typowym wertykalnym charakterze. Drugi natomiast stanowią przykład tzw. kamienic, czyli obniżonych wież, wg T. Jakimowicz i L. Kajzera[1433]. Od razu należy zastrzec, że termin „kamienica" stosuje się również często dla domów zamkowych o horyzontalnej dyspozycji pomieszczeń, które wznoszono przy kurtynach obwodowych.

Ilustracja 179: Malbork. Pałac Wielkich Mistrzów. Za: http://www.zamek.malbork.pl/wystawy-i-wnetrza/palac-wielkich-mistrzow-10

Ilustracja 180: Malbork - Pałac Wielkich Mistrzów. Za: http://www.zamek.malbork.pl/galeria-zdjec

Wieże mieszkalno-obronne stanowiły dość popularny model warowni w średniowiecznej Europie, więc wskazywanie na bezpośredni wzorzec dla nielicznych (i znajdujących się głównie na prowincji) tego typu budowli w dawnym państwie krzyżackim może być trudne. Oczywiście pośród najważniejszych realizacji w typie *donjon* tej części Europy należy wyróżnić także Pałac Wielkich Mistrzów w Malborku.

O typowej wieży mieszkalno-obronnej możemy mówić w przypadku zamku w Ełku, natomiast w Giżycku stoi do dnia dzisiejszego tzw. kamienica. Podobny budynek znajdował się w Pucku, a także w Nowym Jasińcu (najwyższa kondygnacja powstała już w czasach nowożytnych).

1433T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Wieża-kamienica-kasztel,* Warszawa-Poznań 1979, s. 115-132; L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo,* Łódź 1993, s. 210.

Przy nieznanej ilości kondygnacji zamku w Sątocznie trudno stwierdzić, jaką formę prezentował tamtejszy dom zamkowy. Chociaż zamek ten został już raz określony jako „*wildhaus z donżonem*”[1434]. Jego rozplanowanie z domem na kopcu i oddzielnie obwarowanym przedzamczem nawiązuje do wielu dużo starszych obiektów z zachodu Europy. Pod względem rozmieszczenia zabudowy zamki w Ełku, Nowym Jasińcu i Sątocznie prezentowały się dosyć podobnie. Odstępstwa od schematu w wypadku ełckiej warowni wynikały z warunków topograficznych.

Zamki wieżowe posiadały niewątpliwie znaczne walory obronne. Dla atakujących utrudniony był dostęp do pozycji obrońców. Budowle tego typu były idealnie przystosowane do obrony biernej[1435]. Wieże mieszkalno-obronne były dodatkowo wzmacniane różnego rodzaju przeszkodami utrudniającymi agresorom dotarcie do samej budowli, która również mogła być wyposażona w urządzenia obronne[1436]. Pod względem wygody mieszkalnej obiekty te prezentowały się nieco gorzej, szczególnie jeżeli chodzi o niewielkie realizacje[1437].

Przy obecnym stanie badań możemy potwierdzić niedużą ilość tego typu budowli na terenie dawnego państwa krzyżackiego, chociaż i tak większą niż mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka. Nie wykluczone jednak, że istniały one także w innych miejscach (Bartoszyce, Sobowidz – tutaj wymiary rzutu domu zamkowego, które podał C. Steinbrecht bardzo przypominają dom w Sątocznie).

Wieże na zamkach

Wiele stron poświęcono symbolice wieży w architekturze średniowiecznej. Religijna wymowa tych budowli sięgała tradycji starożytnych. Mogła mieć zarówno znaczenie pozytywne jak i negatywne, być symbolem dążenia do Boga, a także symbolem pychy[1438]. W zamkach

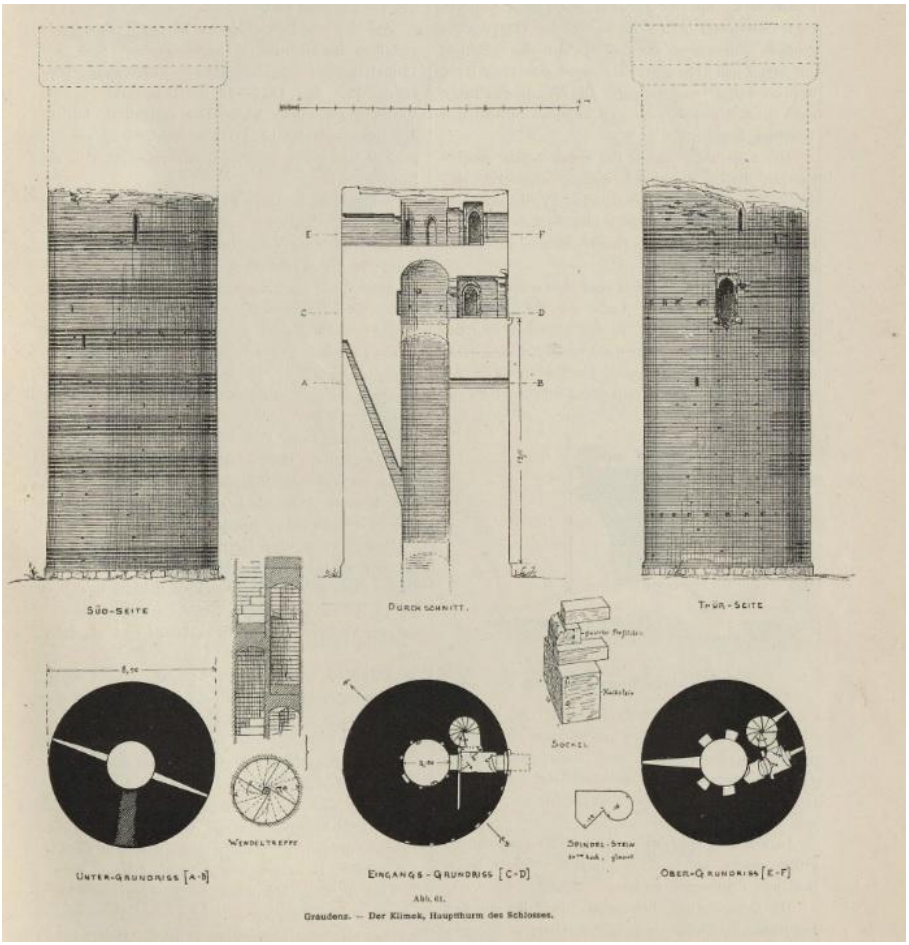
1434A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku...*, s. 300.

1435S. Kołodziejski, *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych,* „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego”, nr 2, 1981, s. 23.

1436P. Lasek, *Turris...*, s. 223-236.

1437Tenże, *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne? Cechy mieszkalne, reprezentacyjne i obronne rezydencji wieżowych elity feudalnej Królestwa Polskiego,* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka,* red. K. Badowska, W. Wasiak, P. Łuczak, Łódź 2009, s. 167-176.

1438M. Révész-Alexander, *Der Turm als Symbol und Erlebnis,* Haag 1953; M. Slivka, *Veže ako dominanty domínií (Symbolika a geneticko-typologický vývoj na Slovensku),* AHP, t. 12, 2002, s. 9-29; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej,* przekł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 380-381; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych,* przekł. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 263-264; L. Kajzer, *Wieże zamków Prowincji Wielkopolskiej,* AHP, t. 12, 2002, s. 47-48; L. Kajzer, T. Olszacki, *Możni i ich wieże,* [w:] *Zawisza Czarny. Rycerz najsławniejszy i najdzielniejszy,* red. T. Giergiel, Warszawa 2012, s. 167-207. Przejawiało się to także w przedstawieniach ikonograficznych, gdzie piekło mogło być twierdzą z wieżami: J. Jagla, *Wieża-zamek, Warowna twierdza władcy piekieł w sztuce średniowiecza,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s.173-182. Jeżeli chodzi natomiast o same zamki, to również niebiańską hierarchię przedstawiano na sposób feudalny i np. Dziewica Maryja była Panią na zamku: A. K. Turner, *Historia piekła,* przekł. J. Jarniewicz, Gdańsk 2004, s. 93; ogólnie o symbolice w architekturze z naciskiem na architekturę monumentalną: M. Gębarowicz, *Symbolika w architekturze, jej pojęcie i rola,* [w:] *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza,* red. J. Białostocki, A. Gieysztor, M. Karpowicz, T. Manteuffel, M. Walicki, Warszawa 1968, s. 273-287. O symbolicznym wymiarze architektury zamkowej

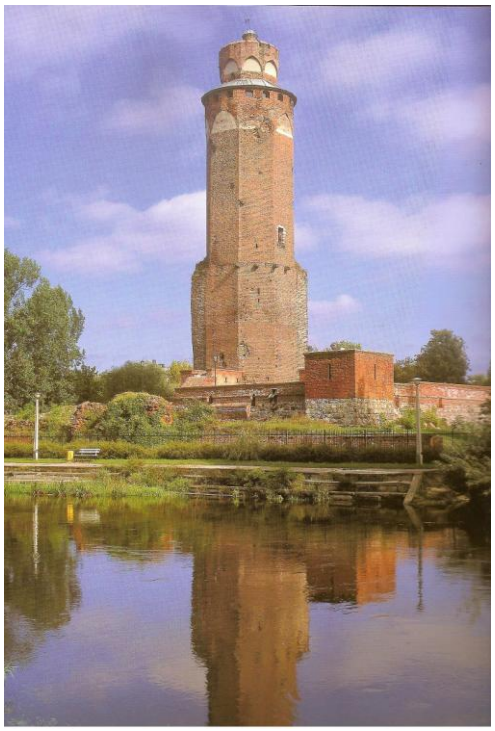
Ilustracja 181: Grudziądz, tzw. Wieża Klimek. Za: C. Steinbrecht, Deutschen Ritterordens..., Bd. I, s. 47, Abb.61.

komturskich taką rolę pełniły wieże główne[1439]. Krzyżacy określali je najczęściej mianem *Turm*. Pamiętajmy, że zamki konwentualne to obiekty pełniące również funkcje klasztorne. Zakony średniowieczne często rezygnowały z budowy wież przy wznoszeniu swoich świątyń. Budowa tego typu obiektu, niezależnie od jego przeznaczenia, była związana z ambicjami jego właściciela i użytkownika[1440]. Uwidacznia się tutaj charakter państwa zakonu raczej jako władztwa feudalnego aniżeli monastycznego. Widok wież zamków krzyżackich miał uświadamiać, kto rządzi na tych terenach.

przeczytamy nawet w tak ogólnym opracowaniu jak: O. Hopkins, *Zrozumieć architekturę. Ilustrowany leksykon,* przekł. A. Cichowicz, Warszawa 2013, s. 30.

1439A. Chęć, *Wieże główne w zamkach krzyżackich, „*Archeologia" XVIII, z. 349 (2002), s. 169-179.

1440J. Piekalski, *Problem wież mieszkalnych w średniowiecznych miastach Europy Centralnej,* AHP, t. 15/1, 2005, s. 125.

Ilustracja 182: Główna wieża zamku w Brodnicy. Fot. M. Ciunowicz. Za: Leksykon..., s. 112.

Ilustracja 183: Wieża zamku w Człuchowie (1956 r.). Fot. T. Zalewski. Za: Leksykon..., s. 143.

We wczesnych warowniach krzyżackich, które powstawały do ok. ostatniej ćwierci XIII w. nie budowano wież głównych[1441]. Pierwsze tego rodzaju budowle wzniesiono na zamkach nad Zalewem Wiślanym po 1270 r.[1442]. Następnie zaczęto budować wieże również w starszych założeniach jak zamki w Toruniu, czy Grudziądzu. Nieliczne spośród warowni komturskich były bezwieżowe. Można do nich zaliczyć budowle w Papowie Biskupim i Rogoźnie. Należy podkreślić, że z racji tego, iż nie zawsze je wznoszono, nie posiadały one również swojego stałego miejsca. Mogły być to wieże wolnostojące pośrodku dziedzińca (Toruń), w rogu czworokąta zamkowego (Grudziądz, Radzyń Chełmiński), związane z murem obwodowym (Brodnica, Człuchów), zintegrowane ze skrzydłem mieszkalnym (Gniew, Golub), bądź też mogły być narożnie wysunięte przed lico murów (np. Świecie). Także ich formy były zróżnicowane. Mogły one powstawać na planie koła, kwadratu, ale również ośmiokąta. Zdaniem T. Torbusa w XIII w. preferowano wieże kwadratowe, a ośmiokątne były charakterystyczne dla XIV w.[1443], ale chyba jednak wszędzie

1441I. Sławiński, *Strategia i funkcja zamku średniowiecznego oraz rozwój jego elementów obronnych na przykładzie zamków Polski Północnej – głównie terytorium dawnego państwa krzyżackiego oraz pogranicza polsko-krzyżackiego, „*Biuletyn Informacyjny PKZ", t. 8, 1968, s. 59.

1442A. Chęć, *Wieże główne...,* s. 171.

1443T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 353. Autor ten napisał również artykuł, gdzie sporo miejsca poświęcił zagadnieniu wież głównych *Architektur als Machrdemonstration? Zur Wehrhaftigkeit der Kastelle des Deutschordenslades Preußen,* [w:] *Echte Wehrahftigkeit oder martialische Wirkung. Zur praktischen Funktion und zum Symbolcharakter von Wehrelementen profaner und sakraler Bauten im Deutschordensland Preußen und im*

można znaleźć wyjątki.

Funkcje wież głównych w zamkach krzyżackich w Prusach prezentowały się inaczej niż donżonów, czy tych budowli, które Anglicy określają mianem *keep*. Po pierwsze nie posiadały one zapewne funkcji mieszkalnych, albo może raczej nie były one ich podstawowymi (komnata gościnna w Bytowie mieściła się zapewne w wieży). Wydaje się, że bardziej pasuje do nich określenie *bergfried*[1444]. Jednak pojęcie to w swoim najczęstszym rozumieniu, czyli wieży ostatecznej obrony również nie wyczerpuje funkcji tych budowli[1445]. Zdaniem T. Torbusa ich główne zadania to strzeżenie okolicy i pełnienie roli więzienia dla znaczniejszych więźniów, a w wypadku obiektów wybudowanych ok. połowy XIV w., w najważniejszych zamkach takich jak Malbork, czy Królewiec, były to w znacznej mierze funkcje symboliczne podkreślone

Ilustracja 184: Wieża zamku w Świeciu. Fot. T. Chrzanowski. Za: Leksykon..., s. 496.

Ostseeraum, hgr. G. Eimer, E. Gierlich, Köln 2000, s. 59-69.

1444Tenże, *Zamki konwentualne...*, s. 354.

1445Istnieją również głosy, że wieże na zamkach krzyżackich nie pełniły roli refugium, ze względu na liczebność konwentów – O. Piper, *Burgenkunde,* München 1912. s. 173-235, 602.

umieszczeniem w nich dzwonnic[1446]. Dodatkowo funkcje refugialne przenoszono niekiedy na nadbudowane kondygnacje gdanisk (np. Gdańsk, Królewiec, Malbork, Kwidzyn).

Bardzo ciekawie rysuje się zagadnienie wieży głównej w Malborku. Według historyków sztuki i architektury w latach 1315-1324, w trakcie budowy tego budynku powiększono i przebudowano kapitularz[1447]. W literaturze przedmiotu pojawiły się ostatnio tezy historyków jakoby jednak takiego pomieszczenia nie było w programie użytkowy zamków konwentualnych[1448].

Wzniesienie wież w Gniewie, czy Toruniu było wynikiem modyfikacji systemu obronnego zamków, ale być może łączyło się również, w tym drugim wypadku, ze wzniesieniem skrzydła kapitularza. Jeżeli przyjmiemy zdanie historyków sztuki dotyczące kapitularza malborskiego okaże się, że wieże można wówczas uznać, za Kazimierzem Pospiesznym, desygnatami kapitularzy krzyżackich w zamkach konwentualnych[1449].

W przypadku wież na zamkach niższych rangą urzędników krzyżackich możemy mówić o podobnym przeznaczeniu jak w przypadku siedzib komturów, z wykluczeniem umieszczania w nich kapitularzy. Wieża przybramna w Działdowie powstała na rzucie kwadratu o boku 13,5 m i znalazły się pod nią 2 kondygnacje piwnic. Położona niżej kondygnacja pełniła najpewniej funkcję pomieszczenia więziennego. W Nidzicy, na głównym piętrze zamku, wg ryciny C. Steinbrechta, w obydwu wieżach znajdowały się komnaty. Niżej wspomniany badacz zaznaczył wydzieloną przestrzeń na piec[1450]. W Bytowie, na pierwszym piętrze wieży głównej, która jako jedyna była na rzucie kwadratu, wg C. Steinbrechta, znajdowała się komnata gościnna[1451].

Co prawda nie wiemy, czy zamek w Piszu posiadał wieżę główną, ale źródła pisane informują nas o istnieniu tam gdaniska. Dodatkowo w Kronice Wiganda z Marburga, z której pochodzi ta informacja, możemy znaleźć wzmiankę o wykorzystaniu go jako punktu wykorzystywanego w trakcie działań militarnych[1452]. Nie należy wysuwać z tego zbyt daleko idących wniosków. Warownia piska, mimo badań archeologicznych, wciąż nie należy do obiektów dobrze rozpoznanych. Znajdujemy tutaj jednak wskazówki, co do sposobu wykorzystywania gdanisk w trakcie oblężenia.

W literaturze przedmiotu można się spotkać z twierdzeniem, że w II połowie XIV stulecia

1446T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 354.

1447K. Pospieszny, *Das Hauptkonvenhaus des Deutschen Ordens zu Marienburg in Preussen,* Castella Maris Baltici, II, red. M. Josephson. M. Mogren, Lund 1996, s. 171-180.

1448S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia...,* s. 134-172, 296-320.

1449K. Pospieszny, *Instytucjonalizacja „świętych zamków" w Prusach w XIII-XIV w. Z badań nad ikonologią architektury, elementami jej wystroju i wyposażenia,* [w:] *Studia Zamkowe,* t. IV, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012, s. 159.

1450C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, Tafel 32.

1451Tamże, s. 47, abb. 86.

1452Wigand z Marburga, *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłomaczona*, przekł. E. Raczyński, Poznań 1842, s. 113.

nie budowano już wież na zamkach[1453]. Wynikałoby to ze zmian w sposobach prowadzenia działań bojowych w związku z upowszechnieniem się broni palnej. Nie jest to prawdą, chociaż rzeczywiście tak wysokie konstrukcje przestawały być zaletą w warunkach bojowych i preferowano niskie, okrągłe baszty, które dodatkowo wysuwano przed lico murów. Wieże wciąż powstawały, ale nie wszystkie miały takie formy jak te, które budowano wcześniej. Zresztą cytowany już A. Chęć wymienia przykłady zamków w Działdowie i Nidzicy, czy też Szczytnie, gdzie powstawały takowe budowle[1454]. Zamki II połowy XIV w. na wschodzie kraju posiadały często wieże wzniesione na rzucie kwadratu. Nie ma pewności, ale może to być cechą charakterystyczną dla tego czasu i obszaru. Takie wieże powstawały również w zamkach biskupich tego regionu. Jak jednak możemy zaobserwować w rozdziale dotyczącym form siedzib niższych urzędników krzyżackich także na zachodzie kraju powstawały tego rodzaju budowle (np. w Czarnem).

Warto też zastanowić się nad usytuowaniem wież w obrębie zamku. Zależało to w dużej mierze od ich funkcji, ale niezależenie od tego były one najczęściej w jakimś stopniu odizolowane od otoczenia[1455]. Zwykle umieszczano je w pobliżu bram, w narożnikach założenia. Z takim rozwiązaniem spotykamy się w zamkach niższych urzędników np. w Działdowie, Bytowie i Nidzicy, a także w zamkach komturskich – Brodnicy, czy Świeciu.

W rozważaniach dotyczących wież w krzyżackim budownictwie warownym przemyka pytanie o charakter państwa tworzonego przez rycerzy zakonnych. Dotyczy ono przenikania się sfer *sacrum,* ideologii krucjatowej, czy też świeckich rytuałów, które po trochu zaznaczają się w architekturze. W przypadku architektury konwentualnej, która jest szczególnym i najbardziej reprezentacyjnym przykładem budownictwa krzyżackiego, badania nad tymi zagadnieniami towarzyszą nam już od wielu lat[1456]. Wciąż istnieją jednak spory, czy założenia te ulegały z czasem sakralizacji[1457], czy też odwrotnie – sekularyzacji[1458]. Mniej uchwytny wydaje się ten aspekt w przypadku budowli stanowiących siedziby niższych urzędników krzyżackich, które posiadały

1453A. Chęć, *Wieże główne...*, s. 173.

1454Tamże, s. 173.

1455M. Arszyński, *Budownictwo warowne...*, s. 110.

1456Ogólnie o zamkach jako budowlach symbolicznych z uwzględnieniem odrębności budowli krzyżackich: T. Biller, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung,* 2 Aufl., München 1998, s. 11-32. Z innych opracowań np. o zamkach angielskich: O.H. Creighton, *Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England,* London 2002, s. 65-88; R. Liddiard, *Castles in Context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500,* Macclesfield 2005.

1457M. Kutzner, *Gestalt, Form und ideologischer Sinn der Deutschordensburgen in Preußen,* [w:] *Burgenbau im späten Mitelalter,* (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 2), München – Berlin 1996, s. 201-215; Tenże, *Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach,* [w:] *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach* (Studia borussico-baltica toruniensia historiae artium), 2, red. M. Woźniak, Toruń 1995, s. 17-66.

1458U. Arnold, *Zur Entwicklung der Deutschordensburg in Preussen,* [w:] H. Jacobi, *Baugeschichtliche Entwicklung dder Ordensburgen unter besonderer Berücksichtigung von Graudenz und Roggenhausen* (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung, Reihe A: Forschungen, Bd. 3, Braubach 1996, s. 84-103; M. Dygo, *Domus und Castrum – zur Deutung der Deutschordensburgen in Preußen un Lichte der schriftlichen Quellen,* [w:] *Echte Wehrhaftigkeit oder martialische Wirkung,* hrsg. G. Eimer, E. Gierlich, Köln 2000, s. 53-58.

ograniczony program monastyczny w porównaniu do zamków komturskich[1459]. Niemniej zarówno najbardziej monumentalne zamki, jak i te mniejsze założenia posiadały obfitość zadań, która wykraczała poza „działalność statutową". Dodatkowo z czasem, gdy upadły powstania pruskie w końcu XIII w. i w początkach następnego stulecia, kiedy zaczęto wznosić siedziby drobnych urzędników, ideologia krucjatowa, która dotąd była kierowana przeciwko pogańskim autochronom, częściowo musiała ustąpić (po prawdzie skierowana ku Litwie) z terenów bezpośrednio podlegających władztwu krzyżackiemu[1460]. Warto zwrócić uwagę, że jest to okres, kiedy dopiero skrystalizował się model regularnego zamku konwentualnego. Karol Górski określał charakter państw zakonnych jako arystokratyczny, kastowy lub stanowy. Jednocześnie bracia zakonni pamiętając wciąż o warunkach życia w czasie wojen przechodzili na bardziej ustatkowany tryb życia. Krzyżacy w schemacie swojego funkcjonowania byli przypisani do stanu rycerskiego (do szeregu braci-rycerzy przyjmowano głównie rycerzy narodowości niemieckiej, a miejscowi to wyjątki; autochtoni mogli zwykle zostać kapelanami lub braćmi służebnymi)[1461]. Warto na to zwrócić uwagę, ponieważ dotyczyło to zarówno braci rezydujących w domach konwentualnych jak i poza nimi. Wiązało się to z manifestacją władzy i przynależności do tego stanu. Dletego model wieży mógłby być idealnym dla tej grupy, która władała państwem krzyżackim w Prusach, jako zamek z piętrem lub piętrami przeznaczonymi "dla panów". Tak się jednak nie stało, chociaż wieża była jednym z ważniejszych, chociaż nie stałych, elementów zamków krzyżackich.

Dwory murowane

Istniały także mniejsze murowane obiekty obronne, które były w posiadaniu zakonu krzyżackiego[1462]. Średniowieczne dwory były obiektami o mniejszej skali budowlanej niż zamki. Nic więc dziwnego, że większość z nich nie dotrwała do naszych czasów. Są one stosunkowo słabo

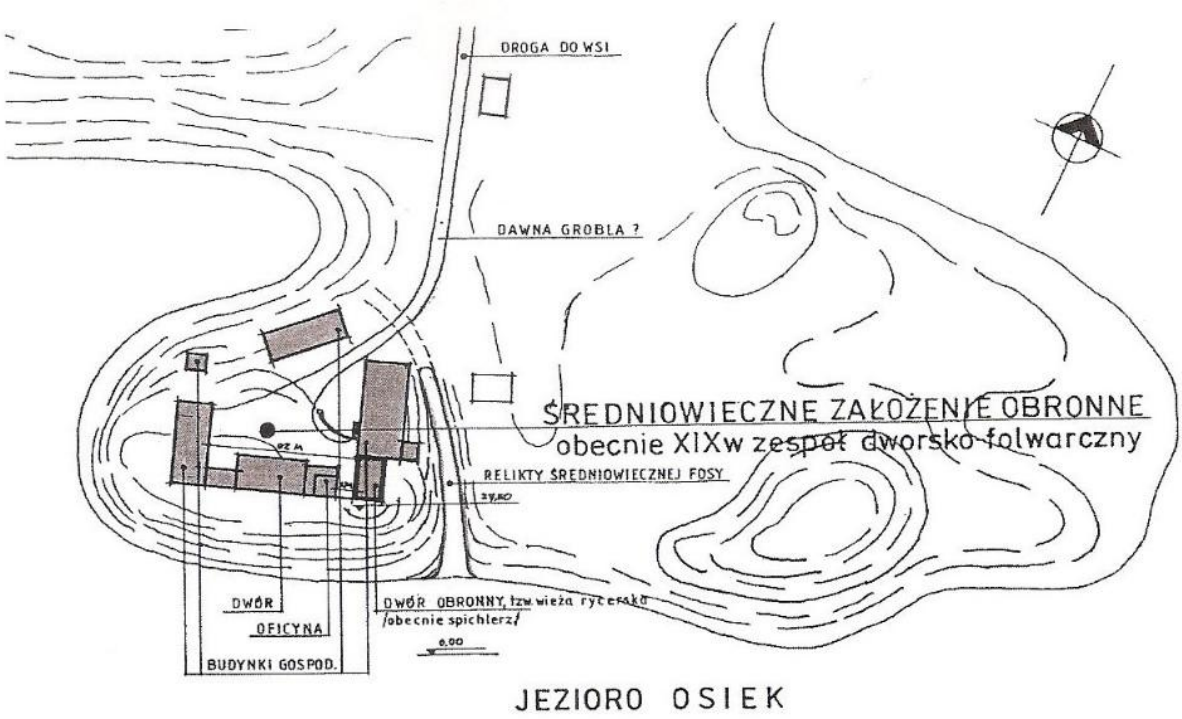
1459Nawet jeżeli uznamy, że zamki niekonwentualne nie posiadały cech symbolicznych charakterystycznych także dla budowli sakralnych, to przypomnijmy słowa J. Le Goff: *„Niektóre zamki warowne zyskały w czasach swojej świetności albo też w nowożytnym i współczesnym świecie wyobraźni podziwu godną osobowość. Zamek, choć pozbawiony duchowego wymiaru cechującego katedrę, okazuje swoją symboliczną moc i narzuca się jako imago siły i władzy" - Niezwykli bohaterowie i cudowne budowle średniowiecza,* przekł. K. Marczewska, Warszawa 2011, s. 256.

1460Wypada zaznaczyć, że w historiografii przyjmuje się, że Zakon powoływał się na swe przywództwo religijne, a także idee krucjatowe głównie w kontaktach z czynnikami zewnętrznymi: S. Kwiatkowski, *Powstanie i rozwój krzyżackiej koncepcji przywództwa religijnego w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach,* red. Z. H. Nowak, Toruń 1995, s. 137-148.

1461K. Górski, *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego,* Olsztyn 1986, s. 22-23; a co za tym idzie ich przynależność stanowa manifestowała się jako wspólnota "panów zakonnych": M. Dygo, *Ideologia panowania zakonu niemieckiego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 357-369.

1462Średniowieczne, a także wczesnonowożytne dwory murowane były obronne chociażby z faktu na wykorzystanie ognioodpornego budulca: L. Kajzer, *Dwory „zwyczajne" i „obronne" kowalskiego,* [w:] *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach XIII-XVIII wieku,* red. L. Kajzer, Łódź 1991, s. 178-200. Rozgraniczenie na dwory murowane i drewniane, które omówię w dalszej części pracy jest zresztą konieczne, gdyż problematyka ta jest w znacznym stopniu rozbieżna: L. Kajzer, *Dwory obronne wieluńskiego w XIII-XVII wieku,* Łódź 1984, s. 18.

poznane i często niedostrzegane przez autorów opracowań o architekturze obronnej (szczególnie nie będących archeologami).

Ilustracja 185: Chomętowo. Plan sytuacyjny zespołu dworsko-folwarcznego. Oprac. H. J. Kustosz. Za: P. Kołosowski, dz. cyt., s. 396, ryc. 1.

Jednym z nielicznych dworów krzyżackich, który przetrwał do naszych czasów jest obiekt w Chomętowie, który znajduje się poza zakresem terytorialnym tego opracowania[1463]. Przez pewien czas stanowił on siedzibę wójta Nowej Marchii. Obiekt ten był przedmiotem badań architektoniczno-archeologicznych. Na terenie założenia funkcjonował budynek na planie prostokąta o wymiarach ok. 10,2 x 16,6 m. Dolne części jego murów wzniesiono z kamienia, a wyższe z cegły. Na zewnątrz budynku, w narożnikach południowo-zachodnim i północno-wschodnim zachowały się strzępia, które nie zostały jednak później wykorzystane. Założenie obronne było po stronie wschodniej wzmocnione fosą zasilaną wodą z jeziora. Początki tego obiektu łączy się jeszcze z panowaniem margrabiów z dynastii askańskiej (przed 1318 r.), ale Krzyżacy dokonali przebudowy tej budowli. Powstał wówczas m.in. wykusz toaletowy od strony wschodniej[1464].

1463B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, s. 130; Z. Radacki, *Zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976, s. 11, 311.

1464P. Kołosowski, *Dwór obronny w Chomętowie (gmina Dobiegniew, województwo lubuskie). Badania architektoniczno-archeologiczne,* [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza – część 2,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 391-395.

Obiekt ten może skłonić do refleksji nad granicą pomiędzy murowanym dworem, a zamkiem. Sądzę, że nie będę w stanie odpowiedzieć, gdzie takowa przebiega. Zwrócę jednak uwagę, że niewiele większe domy murowane są w literaturze określane mianem zamków (np. w Giżycku).

Conrad Steinbrecht podejrzewał, że w Tuchomie (prokuratorstwo bytowskie), gdzie wzmiankowany był folwark, mógł istnieć zamek[1465]. Uprawdopodabnia to jego zdaniem informacja

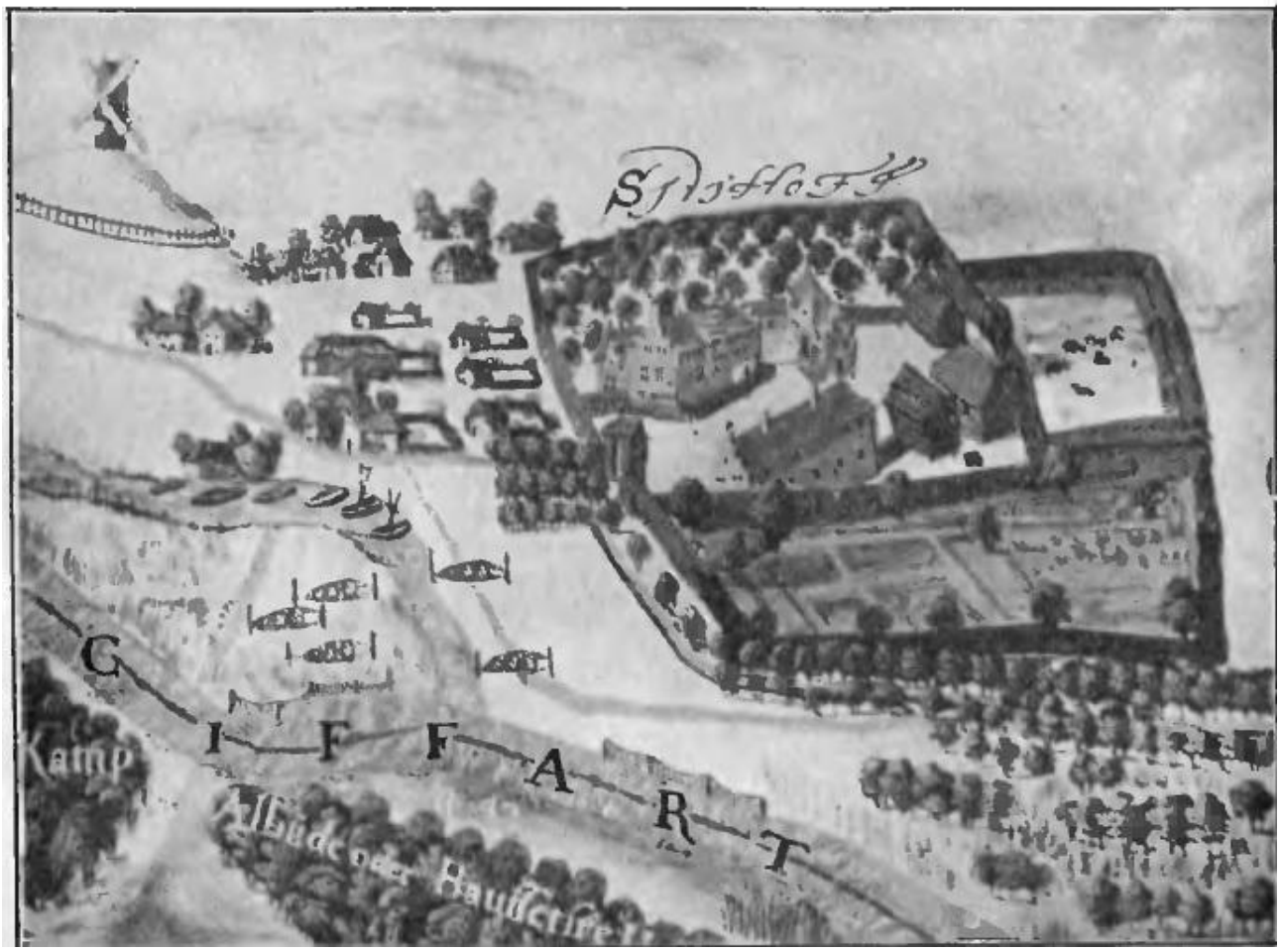

Ilustracja 186: Chomętowo - elewacja zachodnia budynku dworskiego od strony dawnego dziedzińca. Fot. P. Kołosowski. Za: P. Kołosowski, dz. cyt., s. 397, ryc. 4.

o wydatkach na budowę domu i piwnicy. Warownia miałaby się znajdować we wsi *Adelig- Gross Tuchen*. Według XIX-wiecznego katalogu zabytków miały istnieć obwałowania w zachodniej części wsi[1466]. Jeżeli nawet zamek lub dwór rzeczywiście istniał, to nie musiał powstać z inicjatywy zakonu. Początkowo dobra składające się w sumie z 9 wsi były w rękach prywatnych, a w międzyczasie również książąt słupskich. Tereny te zakon pozyskał dopiero w 1385 r.[1467].

1465C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 39.
1466*BKD der Provinz Pommern*, Bd. 2, H. 5, s. 196.
1467M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 79; *Dzieje ziemi bytowskiej*, red. S. Gierszewski, Poznań 1972, s. 73.

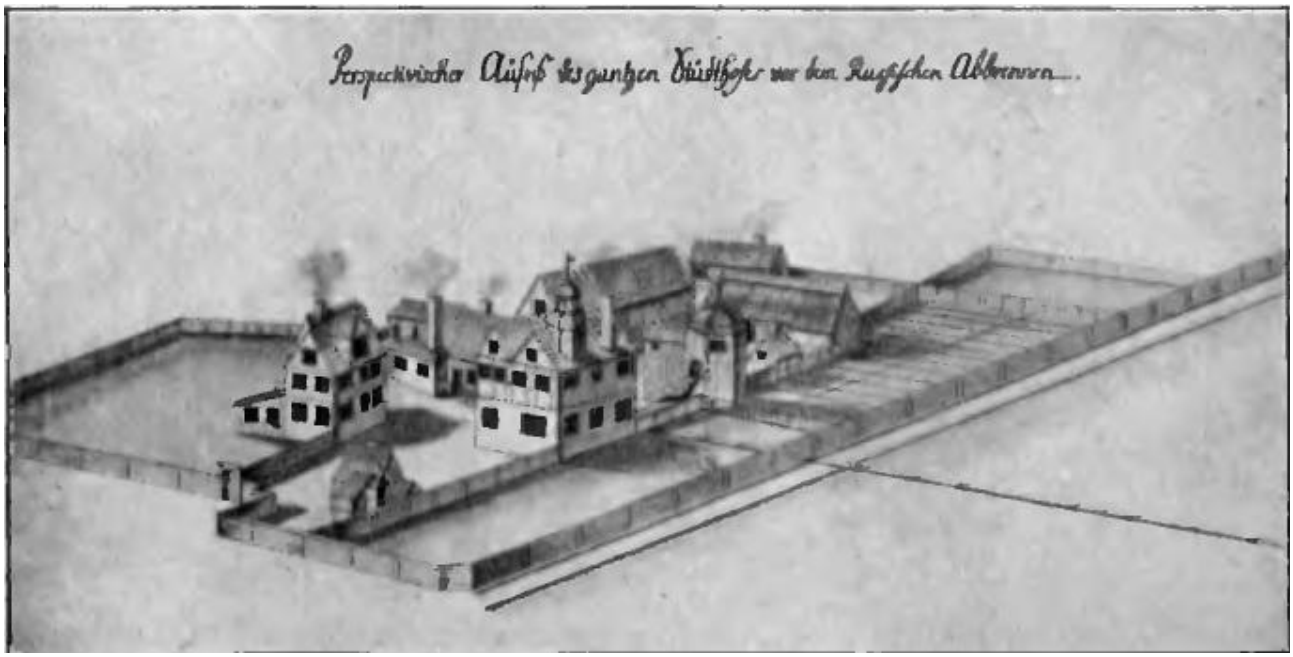
W Sztutowie istniał dwór podległy rybickiemu ze Szkarpawy. Wzmianka z 1422 r. określa go jako *Rotenhus*[1468]. Ferdynand Mamuszka sugeruje, że budynek mógł stać na tzw. Szubienicznej Górze[1469]. John Muhl napisał, że dwór znajdował się nieopodal Stegny i Sztutowa[1470]. Źródła ikonograficzne także informują nas, że istniał tam obiekt murowany. Na przedstawieniu z przełomu XVI i XVII w. widoczny jest zespół budynków otoczony częściowo murem, a częściowo drewnianym ogrodzeniem. Na terenie gospodarstwa da się wyodrębnić cztery części, przy czym tylko jedna była zabudowana, a pozostałe to zapewne ogrody, sady i zagrody. Widzimy tam przynajmniej trzy budynki murowane, chyba dwupiętrowe z gotyckimi szczytami. Obok nich

Ilustracja 187: Założenie dworsko-folwarczne w Sztutowie ok. 1600 r. Za: J. Muhl Geschichte von Stutthof..., s. 203.

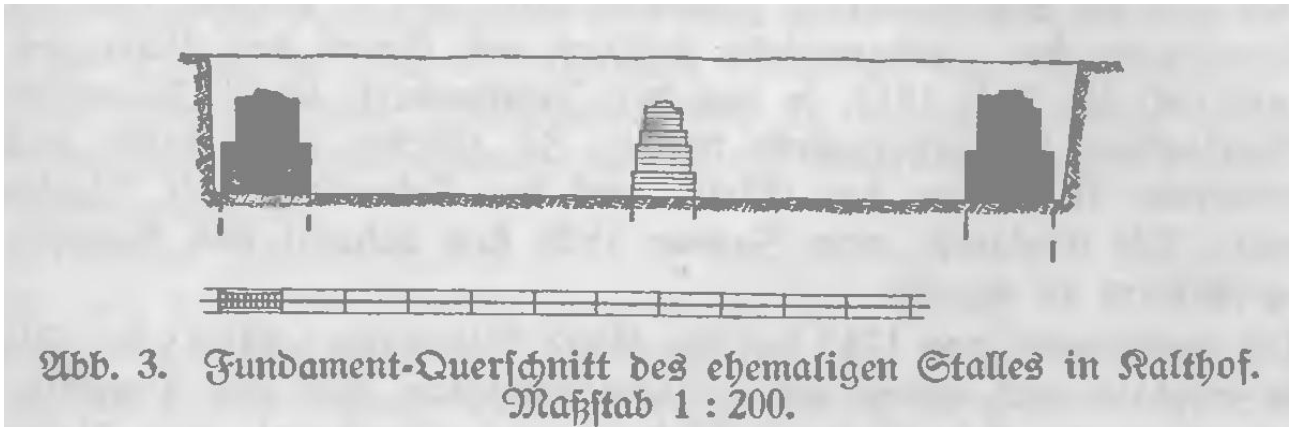
funkcjonowały dwa budynki drewniane. Wjazd na teren folwarku prowadził przez wieżę, ale trudno stwierdzić z jakiego budulca została wykonana. Prawdopodobnie część z tych obiektów pamiętała jeszcze czasy krzyżackie, co sugerują chociażby gotyckie szczyty. Omówione przedstawienie sugeruje, że obiekt ten mógł się prezentować jako bardziej okazały od niektórych siedzib urzędników krzyżackich, które omówiłem w poprzednich rozdziałach.

1468J. Muhl, *Dzieje Sztutowa do 1920 r.*, przekł. R. Biskup, Sztutowo-Gdynia 2016, s. 23.
1469F. Mamuszka, *Elbląg i okolice...,* s.220.
1470J. Muhl, *Dzieje Sztutowa...*, s. 27.

Ilustracja 188: Założenie dworsko-folwarczne w Sztutowie w 1734 r. Za: J. Muhl Geschichte von Stutthof..., s. 203.

Przykłady murowanych dworów da się chyba mnożyć. W Kałdowie niedaleko Malborka istniał dwór, którego relikty zostały odsłonięte w trakcie prace budowlanych w 1929 i 1931 r. przy obecnej ulicy Głównej[1471]. Budynek o szerokości ok. 10,7 m posiadał centralnie rozmieszczone filary na murowanych cokołach[1472]. Jak podają C. von Lorck oraz M. Garniec piwnice i parter dworu w Wopławkach (komturstwo pokarmińskie) mają mury o średniowiecznej metryce[1473]. Pomimo tego, że urzędnik, który tutaj rezydował tytułowany był mianem prokuratora, podejrzewa się, że pełnił on jedynie funkcje zarządcy folwarku. Pierwszy urzędnik potwierdzony źródłowo pojawia się tutaj w 1387 r.[1474].

Ilustracja 189: Fundamenty odkryte w Kałdowie. Za: B. Schmid, Das Ordenshof...., s. 66, Abb. 3.

1471W. Długokęcki, *Zaginione...*, s. 32.
1472B. Schmid, *Das Ordenshof Kalthof...*, s. 66.
1473C. von Lorck, *Landschlösser und Gutshaüser in Ost- und Westpreussen*, Frankfurt am Main 1965, s. 142; M. Garniec, *Pałace i dwory w Prusach Wschodnich*, Olsztyn 1999, s. 216-219.
1474S. Jóźwiak, *Centralne...*, s. 148, 158.

Piwnice pałacu w Nakomiadach miałyby także powstać jeszcze w czasach krzyżackich. Były one jednak przedmiotem oględzin T.J. Horbacza, L. Kajzera, A. Marciniak-Kajzer, którzy to badacze nie potwierdzili ich średniowiecznej genezy[1475].

Ilustracja 190: Mozgowo - korona kamiennego fundamentu. Fot. J. Wysocki. Za: J. Wysocki, B. Klęczar, Grodziska typu stożkowatego..., s. 341.

Podejrzenie o średniowieczną metrykę pada również na dwór w Sasinach. Owo obszerne założenie pałacowe, zdaniem C. Lorcka, było przekształconą budowlą o proweniencji krzyżackiej[1476]. Świadczyły o tym, jego zdaniem, grube mury, ostrołukowe otwory oraz sklepienia krzyżowe.

W Świeciu nad Osą istnieje grodzisko nad rzeczką Lutryną. Było ono przedmiotem badań archeologicznych i jest datowane bardzo szeroko, bo na X-XIV w.[1477]. Wspomniany historyk sztuki uważał także, że znajdował się tam dwór, który stanowił bezpośrednie zaplecze dla zamku w Radzyniu. Jego zdaniem zachowały się tam budynki gospodarcze[1478]. Problemem przy tego rodzaju spekulacjach jest brak źródeł pisanych. Nawet jeżeli dobrze oceniony został wiek budowli, to wciąż nic nie wiemy o jego fundatorze i możemy tylko przypuszczać, że najpewniej byli to Krzyżacy, ale tylko dlatego, że większość murowanych budowli powstawało z ich inicjatywy, ale przecież nie wszystkie (zamek w Narzymiu, warownie i rezydencje biskupie).

W kontekście niewielkich budowli murowanych z terenów państwa krzyżackiego pojawia się także pytanie o funkcję i przynależność, przynajmniej częściowo murowanego obiektu na grodzisku w Mozgowie. Tamtejszy budynek wzniesiono na kamiennym fundamencie (wkop fundamentowy przecinał warstwę z dużą ilością spalenizny i ceramiką datowaną na XIII w.), na którym powstał ceglany mur. Podłoga przyziemia budynku została ułożona z kamienia[1479].

1475Za informację dziękuję Pani Prof. Dr Hab. Annie Marciniak-Kajzer.
1476C. von Lorck, dz. cyt., s. 33.
1477*Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej...*, s. 166.
1478C. von Lorck, dz. cyt., s.134.
1479J. Wysocki, B. Klęczar, dz. cyt., s. 340-345.

Ilustracja 191: Mozgowo - rozsypisko muru ceglanego. Fot. J. Wysocki. Za: J. Wysocki, B. Klęczar, Grodziska typu stożkowatego..., s. 344.

Interesująco prezentuje się także kwestia własności budowli w Borecznie (komturstwo dzierzgońskie), którą częściowo rozpoznano archeologicznie. W 1470 r. wieś Boreczno przekazano Hansowi von Schöneich, ale dopiero jego syn miał tam wybudować dwór. W trakcie badań wykopaliskowych odsłonięto jednak średniowieczne mury wzniesione w technice *opus emplectum*. Zachowały się one fragmentarycznie (w późniejszym okresie miały miejsce liczne prace budowlane) i trudno określić formę przestrzenną tamtejszych zabudowań. Wiadomo jednak, że był tp obiekt kilkuizbowy z ceglanymi posadzkami. Ewidentne są także ślady działalności gospodarczej w okolicach tego budynku[1480]. Nie wiemy, czy owe pozostałości są reliktami dworu zbudowanego przez Hansa von Schöneicha, czy może zabudowania dworskie powstały wcześniej. W tym drugim wypadku mielibyśmy zapewne do czynienia z krzyżackim dworem murowanym.

1480M. Żurek, *Boreczno, stanowisko 4, gm. Zalewo, woj. wamińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna*, [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1*, red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013,s. 385-411.

Ilustracja 192: Boreczno - mury nowożytnego dworu i wcześniejsze. Fot. M. Żurek. Za: M. Żurek, Boreczno..., s. 400, ryc. 27.

Spośród innych murowanych założeń zwrócę jeszcze uwagę na budynki znajdujące się w obrębie murów miejskich w Nidzicy. Znajdowały się one w przeciwległych krańcach kurtyny wschodniej. Od południa był to tzw. Klasztorek. Składał się on z czworobocznej wieży i przyległego do niej od zachodu budynku, który mógł pełnić funkcje mieszkalne, a wtórnie został wykorzystany jako magazyn soli. Drugim obiektem był tzw. Zameczek znajdujący się w północno-wschodnim narożniku miasta. Zdaniem niektórych badaczy od XV w. pełnił on funkcję siedziby rycerskiej[1481]. Zadaniem historyków byłoby ustalenie, czy te obiekty służyły krzyżackiej załodze, władzom miejskim, czy też właśnie rycerzom.

1481A. Rzempołuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich,* Olsztyn 1992, s. 99; J. Salm, *Nidzicki spór o mur obronny. Przyczynek do badań nad ochroną zabytków w dawnych Prusach Wschodnich,* [w:] *Nie tylko zamki,* red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 169-171.

Ilustracja 193: Nidzica, tzw. klasztorek. Za: http://olsztyn.ap.gov.pl/historia-w-obrazku

W literaturze funkcjonuje też zamek, bądź dwór murowany w Jegławkach (komturstwo pokarmińskie)[1482]. Istnienie murowanej warowni w tym miejscu zdecydowanie odrzucił G. Białuński. Jego zdaniem mogła tam istnieć jedynie budowla drewniano-ziemna. Hipotetycznie lokalizuje ją w miejscu grodziska, które znajduje się w tamtejszym parku pałacowym[1483]. Twierdzenie to wymaga jednak weryfikacji archeologicznej.

Określenie dwór często stosuje się w stosunku do miejskich siedzib Krzyżaków (np. Iława). Większość z nich nie została jednak rozpoznana w stopniu satysfakcjonującym, więc trudno wyrokować w wielu wypadkach o skali konkretnych założeń. Z racji tego, że trudno napisać coś więcej o ich morfologii, omówię je w dalszej części pracy, przy okazji analizy relacji między siedzibami krzyżackimi a miastami.

Do informacji o piwnicach posiadających krzyżacką genezę należy podchodzić z dużą ostrożnością (szczególnie przy braku badań, bądź też nikłym ich stanie; dostęp do wielu z tych obiektów, które zachowały się do dnia dzisiejszego, często jest utrudniony).

Siedziba a miasto

W literaturze dotyczącej państwa krzyżackiego pojawia się zagadnienie relacji pomiędzy miastami, a zamkami. Badacze w głównej mierze zajmowali się stosunkami dużych ośrodków

1482M. Garniec, M. Jackiewicz-Garniec, dz. cyt., s. 166-167; I. Lewandowska, *Zamki państwa krzyżackiego w północno-wschodniej Polsce po II wojnie światowej (1945–2005)*, [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 210, 214, 231–232

1483G. Białuński, *O strażnicy krzyżackiej w Jegławkach,* KMW, nr 3, 2013, s. 585-591.

miejskich (np. Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec) z siedzibami komturów[1484].

Warownie krzyżackie i urzędnicy w nich rezydujący pilnowali aby miasta wypełniały zobowiązania do zapewnienia sobie bezpieczeństwa poprzez np. organizację obrony, wystawianie oddziałów zbrojnych itp.[1485]. Zagadnienie związków pomiędzy miastem lub osadą a zamkami zakonnymi jest zresztą bardzo złożone[1486]. Skupię się jedynie na relacji przestrzennej pomiędzy siedzibami zakonnymi, a miastami. W rozdziale trzecim powtórzyłem ogólnie za B. Guerquinem trzy podstawowe typy relacji przestrzennej pomiędzy obiektem warownym a miastem[1487]. W przypadku zamków konwentualnych nie istniała zasada, według której warownia była powiązana z miastem. Tomasz Torbus zauważa, że dostrzegalna jest jednak tendencja do unikania bezpośredniego sąsiedztwa obu tych założeń[1488]. Pomiędzy tzw. zamkiem wysokim, a miastem lokalizowano zazwyczaj przedzamcze. Głównej bramy zamkowej nie budowano nigdy w odcinku murów zamkowych zwróconym ku miastu. Pod tym względem zamki konwentualne różniły się od siedzib niższych rangą urzędników.

Nie wchodząc w polemikę odnośnie lokalizacji zamków konwentualnych względem miast, chciałbym pokrótce przedstawić jak wyglądała w tym kontekście sytuacja siedzib niższych urzędników krzyżackich. Od razu możemy stwierdzić, że istniały zamki i dwory, które mieściły się w obrębie murów miejskich i tworzyły z nimi jeden system obronny (np. Lębork, Nowe, Skarszewy, Miłomłyn, Młynary, Iława)[1489]. Obiekty tego typu najczęściej sytuowano w narożniku miejskich fortyfikacji. Dom zamkowy często przylegał do zewnętrznych murów miejskich. Od strony miasta natomiast znajdowała się przynajmniej symboliczna przeszkoda, a najczęściej mur, bądź fosa. Dodatkowo wjazd na zamek często prowadził właśnie z terenów miasta. Niektóre zamki przylegały do terenów miejskich, ale również tworzyły z ich murami i wieżami jeden system obronny (np. Kętrzyn). Zamek w Pucku, jak wspominałem wcześniej, także pierwotnie planowano połączyć murem z fortyfikacjami miejskimi.

Nawet jeżeli siedziba urzędnicza znajdowała się w pewnej odległości od miasta, to mogła

1484Najczęściej poruszanym problemem jest stosunek mieszczan do uprawianej przez Zakon polityki. Zauważa się, że sytuacja polityczna tzw. wielkich miast pruskich była z reguły zbliżona do realiów średnich i małych miast: zob. H. Samsonowicz, *Kleinstädte im Deutchordensstaat Preußen* [w:] *Stadt und Orden: das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livlan, Preußen und im Deutschen Reich,* red. U. Arnold, Marburg 1993, s. 143-154; J. Tandecki, *Miasta i zamki krzyżackie w państwie zakonnym w Prusach do 1454 r.,* [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński sptuagenario dedicata,* red. M. Woźniak, Toruń 1999, s. 91-92.

1485Zob. K. Ciesielska, *Wykaz mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398-1400,* ZH, t. 32, 1967, z. 4, s. 79-98; J. Tandecki, *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w miastach Prus krzyżackich i Królewskich w XIV-XVIII wieku,* ZH, t. 60, 1995, z. 1, s. 7-23.

1486Zob. także H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreussen in ihrer Beziehung zur Bodengestalteung,* „Altpreußische Monatsschrift", Bd 31, H. 3-4, (1894), s. 320-342, „Altpreußische Monatsschrift" 32 (1895), s. 73-135, 205-258; L. Czubiel, T. Domagała, dz. cyt.

1487Patrz rozdział 3; B. Guerquin, *Zamki w Polsce...,* s. 27-32.

1488T. Torbus, *Zamki konwentualne...,* s. 350.

1489Najlepszym, najbardziej reprezentatywnym przykładem jest jednak zamek w Nowem: A. Chęć, *Zamek a miasto w państwie zakonnym w Prusach – aspekty militarne,* AHP, t. XVII, 2007, s. 232.

być z nim jakoś połączona (np. murem, albo wałem), co wzmacniało obronność obu organizmów (przykładowo Biały Bór, ewentualnie wszelkie założenia, w których mury przedzamczy łączyły się z miejskimi).

W literaturze przedmiotu odnajdujemy wiele dworów miejskich, których istnienie nie jest pewne, a jeżeli nawet wiemy o funkcjonowaniu budowli zakonnych w konkretnych ośrodkach, to często nie jest znana ich rola w systemie administracyjnym państwa krzyżackiego. Niektórzy autorzy przyjmują istnienie w Debrznie ośrodka wójtowskiego lub prokuratorskiego[1490]. Nie ma na to jednak dowodów źródłowych. Miasto zostało lokowane w 1354 r. Być może istniał tutaj jakiś dwór zakonny. Jako jego lokalizację podaje się zazwyczaj zachodni odcinek obwarowań miejskich, gdzie miałby przylegać od wewnątrz do murów. W lokalnej tradycji miejsce to było określane jako „Klasztorek" lub „Jaskółcze Gniazdo"[1491].

Przyjmuje się istnienie dworu krzyżackiego w Pasymiu, ale brak bezpośrednich informacji źródłowych z epoki o tym obiekcie. Nie przeszkadzało to jednak Jerzemu Sikorskiemu w napisaniu artykułu dotyczącego genezy miasta i tamtejszego „zamku", który miał się znajdować w przeciwległym w stosunku do kościoła narożniku miasta[1492]. W kwestii początków miasta autor uporządkował informacje znane z literatury (niemal nie korzysta ze źródeł z epoki, a przecież jest historykiem), a o „zamku" pisał głównie na podstawie danych nowożytnych. Jego zdaniem budowę tej warowni podjęto obok istniejącej już wsi *Heinrichswalde* ok. 1383 r., bo wówczas lokowano tamtejsze dobra służebne. Powtarza on za E. Saborowskim, że zamek i miasto były podporządkowane prokuratorom z Miłakowa[1493]. Za A. Boetticherem przyjmuje, że układ miasta z zamkiem i kościołem, funkcjonalnie zintegrowanymi z pozostałymi fortyfikacjami, był zbliżony do Kętrzyna (z czym można by się zgodzić jeżeli przyjmiemy, że „zamek" krzyżacki istniał)[1494]. Zdaniem Ch. Hartknocha „zamek" został zniszczony w 1616 r.[1495]. Biorąc pod uwagę fakt, że niektórzy badacze uważają, że ów nowożytny historyk urodził się w Pasymiu lub okolicach można się spodziewać, że posiadał on w tej materii dosyć wiarygodne informacje. Oczywiście nie odrzucam istnienia krzyżackiej budowli obronnej w Pasymiu. Przemawiają za tym źródła nowożytne. Być może istnieją także źródła historyczne z epoki, których J. Sikorski nie podał. Podchodzę jednak do kwestii jej funkcjonowania z dystansem. Badania archeologiczne mogłyby rozwiać wątpliwości.

Siedziba zakonna w Chojnicach znajdowała się w północno-wschodniej części starego

1490M. Toeppen, *Historisch-comparative...,* s. 235.
1491 D. Ptaszyńska, *Miejskie mury obronne...,* s. 35-38.
1492J. Sikorski, *Pasym u genezy miasta i zamku,* „Rocznik Mazurski", t. VII, 2003, s. 3-16.
1493Tamże, s. 8; E. Saborowski, *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens),* „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia", H. 30, 1925, s. 124.
1494Tamże, s. 9.
1495Ch. Hartknoch, dz. cyt. s. 427.

miasta, przy linii murów obronnych. Na powierzchni nie zachowały się po niej żadne widoczne ślady. Pierwsza wzmianka o dworze miejskim pojawiła się w 1360 r. – *in unsern hoff zu der Chonitz, den wir uns ouch mogin machin*[1496]. Wówczas planowano dopiero jego budowę. Następna informacja o nim pochodzi z 28 listopada 1382 r., z inwentarza komturii człuchowskiej – *item bynne dem huse Konicz und off der Bra 4 1/2 last und 5 leste aldeis kornis*[1497].W przeciągu dwudziestu dwóch lat zapewne założenie dworskie już powstało. Adam Chęć przyjmuje, że dwór wznoszono wraz z fortyfikacjami miejskimi i datuje jego powstanie na lata 60. lub 70. XIV w. Takie datowanie wydaje się usprawiedliwione biorąc pod uwagę fakt, że w 1365 roku wzmiankowana jest furta w murze miejskim, co może oznaczać, że fortyfikacje miejski były w zaawansowanej fazie budowy lub wręcz ukończone[1498].

Trudnym zadaniem jest próba rekonstrukcji tego dworu. Podczas badań archeologicznych na terenie boiska szkolnego przy ul. Nowe Miasto natrafiono na gotyckie mury[1499]. Nie można jednak na podstawie dotychczasowych badań rekonstruować całości założenia. Źródła pisane informują o istnieniu na tym terenie spichlerza[1500]. Z całą pewnością musiał funkcjonować również budynek mieszkalny. Adam Chęć sugerował, że baszty w linii murów miejskich obok siedziby mogły pełnić rolę gdanisk[1501].

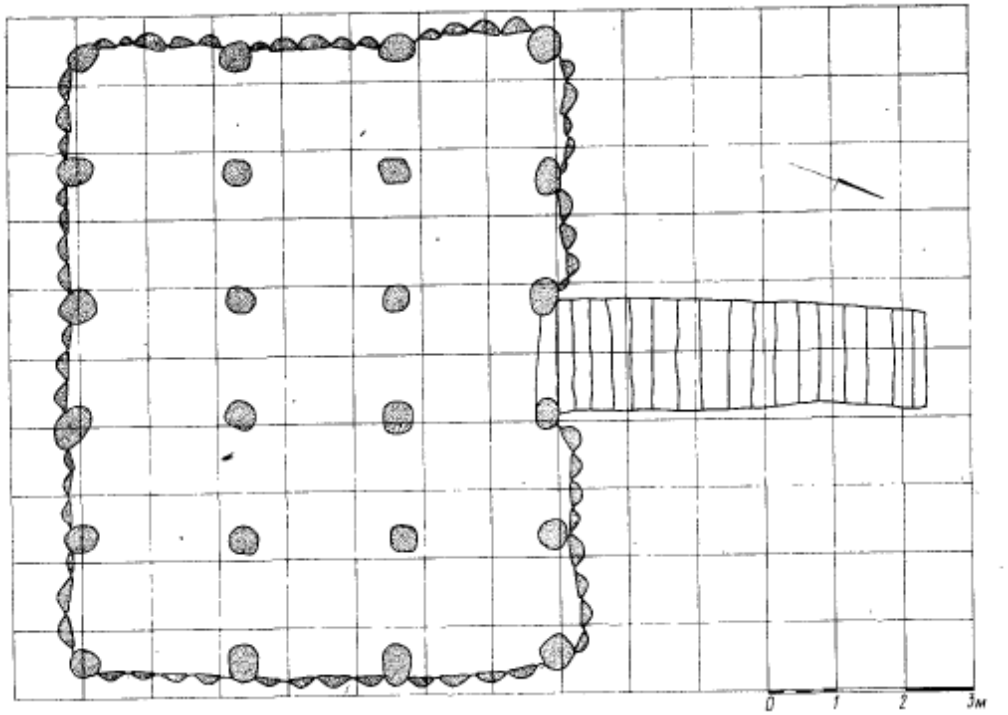
Nie jest pewne, czy w Chojnicach rezydował na stałe jakiś urzędnik zakonny. Pojawiają się w literaturze głosy, że mógł tutaj mieć swoją siedzibę prokurator, lub komornik[1502]. Wydaje się, że komornika można z tych rozważań wykluczyć, ponieważ tacy urzędnicy występowali głównie na terenach Prus Właściwych. Być może był to dwór pełniący funkcję bazy noclegowej dla urzędników podróżujących po kraju.

Powyższe przykłady świadczą o nieco odmiennym podejściu w lokowaniu względem miasta siedzib niższych urzędników krzyżackich niż zamków konwentualnych. Nie oznacza to jednak, że zamek, lub dwór miejski stanowił popularny typ siedziby krzyżackiej. Wydaje się, że dosyć znamienne *exemplum* stanowią siedziby wójtów tczewskich, którzy z czasem przenosili się coraz dalej od miasta (Zajączkowo i Sobowidz).

1496*Handfesten,* nr 74, s. 88.
1497DGA, s. 647.
1498A. Chęć, *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim w Chojnicach, „*Zeszyty Chojnickie", nr 21 2006, s. 11, przyp. 3.
1499K. Walenta, *Badania wykopaliskowe w Chojnicach – Zarys historyczny, „*Zeszyty Chojnickie", nr 15, 1997, s. 22-23; tenże, *Co przechowała ziemia w Chojnicach,* [w:] *Dzieje Chojnic,* red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 37.
1500DGA, s. 648, 663.
1501A. Chęć, *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim w Chojnicach...*, s. 13.
1502 K. Bruski, *Chojnice w średniowieczu (do 1466),* [w:] *Dzieje Chojnic,* red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 59-60.

Dwory drewniane

Przystąpię teraz do omówienia grupy obiektów, którą należałoby określić mianem dworów drewnianych. W rozdziale piątym opisałem wyniki badań archeologicznych na stanowiskach w Dąbrównie i Pniu, gdzie znajdowały się siedziby urzędników krzyżackich. Ilość tego typu założeń na terenach dawnego państwa krzyżackiego była jednak dużo większa. Dwory drewniane powstawały zarówno z inicjatywy zakonu, jak i rycerstwa.

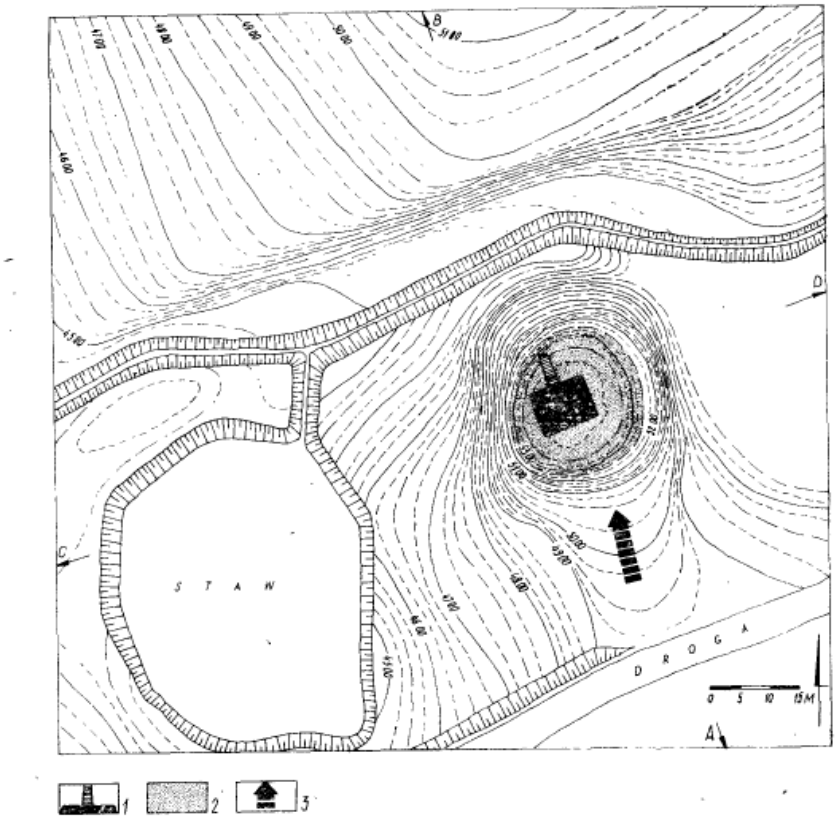
Ilustracja 194: Plemięta. Rzut poziomy dolnej kondygnacji wieży mieszkalnej z korytarzem wejściowym. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie..., s. 81, ryc. 11.*

Powstawanie warowni drewnianych, które z czasem dopiero zostały zastąpione murowanymi należy tłumaczyć m.in. niskim poziomem infrastruktury. W późniejszym czasie również chętnie korzystano z tego budulca, ponieważ był tani i charakteryzował się *„(...) wyjątkowo pomyślnym bilansem właściwości niekorzystnych i korzystnych*”[1503]. Jacques Le Goff pisał zresztą, że średniowiecze było światem drewna[1504]. Drewniano-ziemne budowle wznoszone w czasie ugruntowanego władztwa zakonnego w Prusach stanowiły zazwyczaj siedziby niskich rangą urzędników i administratorów majątków ziemskich o wyraźnie zaakcentowanych funkcjach gospodarczych[1505], ale nie tylko.

1503M. Arszyński, *Organizacja i technika...*, s. 14-15. W podobnych słowach ujął to również wcześniej: tenże, *Drewno jako budulec w Prusach krzyżackich – przyczynek do badań nad rolą drewna w budownictwie średniowiecznym,* [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń,* red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 96.

1504J. Le Goff, *Medieval Civilization*, translated by J. Barrow, Oxford 1992, s. 203.

1505D. Poliński, *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne...*, s. 242.

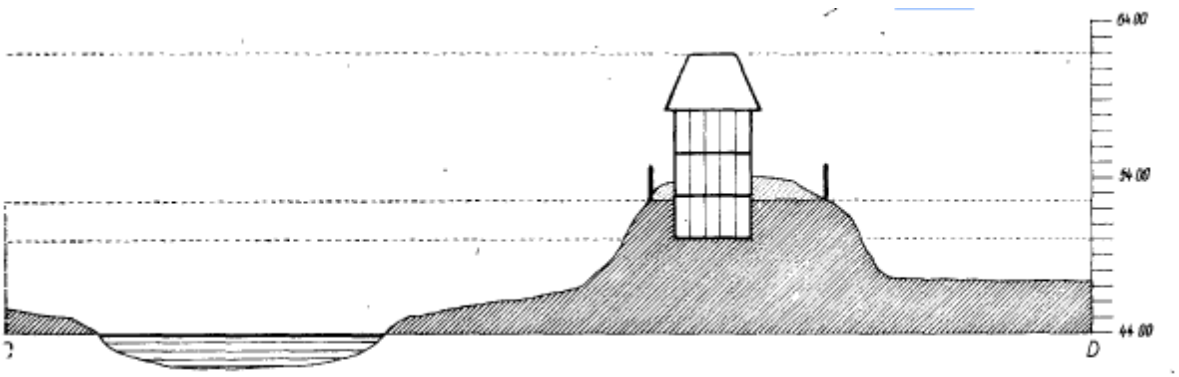

Ilustracja 195: Plan warstwicowy grodziska w Plemiętach. 1 - lokalizacja dolnej kondygnacji z korytarzem wejściowym, 2 - zasięg majdanu, 3 - domniemany wjazd do grodu. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie..., s. 79, ryc. 9.*

Do tej pory jednym z najlepiej przebadanych dworów średniowiecznych z terenów dawnego państwa krzyżackiego jest siedziba rycerska w Plemiętach koło Brodnicy[1506]. Zapewne była to wieża posadowiona na kopcu, na planie zbliżonym do prostokąta (7,4-7,6 m x 9,3-9,5 m). Ściany jej przyziemia powstały z pionowo wbitych słupów nośnych. Szesnaście słupów stanowiło konstrukcję ścian, natomiast 8 znajdowało się we wnętrzu. Konstrukcję tę określono jako „s*łupowo-szkieletową z palisadową techniką budowy ścian zewnętrznych*". Przyjmuje się, że prócz piwnic istniały jeszcze trzy kondygnacje. Wysokość bryły budynku szacuje się na 10-12 m (łącznie z dachem namiotowym) ponad dziedzińcem. Budowla wieżowa była sprzężona funkcjonalnie z nasypem stożka o średnicy ok. 40 m. Po wybudowaniu budynku ściany najniższej kondygnacji obłożono płaszczem gliniasto-ziemnym. W ten sposób dziedziniec gródka zyskał średnicę ok. 24 m[1507].

1506*Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej,* red. A. Nadolski, Prace Archeologiczne Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 7, Toruń 1985.

1507G. Wilke, *Średniowieczna wieża mieszkalna w Plemiętach (próba rekonstrukcji),* [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej...*, s. 49-62.

Ilustracja 196: Plemięta. Próba rekonstrukcji średniowiecznej siedziby rycerskiej. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie..., s. 85, ryc. 13.*

Możemy wskazać na terenie dawnego państwa krzyżackiego dużo więcej tego typu obiektów, które nie są aż tak dobrze opisane w literaturze. W miejscowości Jęcznik (w odległości 6 km od Szczytna) znajduje się grodzisko stożkowate. Obok niego funkcjonowała zapewne osada produkcyjna (odsłonięto pozostałości dymarki i żużli). Na majdanie odsłonięto relikty budynku, który mógł mieć formę wieży. Pierwotna budowla była całkowicie drewniana. Została zniszczona prawdopodobnie w wyniku pożaru. Młodszy budynek powstał z użyciem polepy i drewnianych pali. Dach był natomiast przykryty dachówką. Obiekt ten datowany jest od początku XIV w. do końca XV[1508].

W Stążkach (gm. Mikołajki Pomorskie) także odsłonięto pozostałości siedziby rycerskiej. W wyniku badań archeologicznych zarejestrowano ślady 8 budynków, o konstrukcji sumikowo-łątkowej, słupowej i słupowo-plecionkowej (w tym m.in. budynki interpretowane jako łaźnia, warsztat?, dom mieszkalny). Znajdował się tam także piec kopułowy, piec dymarski i wędzarnia. Majdan założenia miał ok. 3500 m² powierzchni. Wał otaczający zabudowania był kamienno-ziemno-drewniany. Całość była wzmocniona fosą o szerokości ok. 16 m. Archeolodzy w trakcie badań natrafili na relikty drewnianej budowli na planie kwadratu o boku ok. 3 m wykonanej w konstrukcji zrębowej, która ich zdaniem stanowiła w czasach funkcjonowania obiektu wieżę flankującą most przerzucony przez fosę. Funkcjonowanie dworu, na podstawie źródeł archeologicznych, określono bardzo szeroko, bo na pierwszą połowę XIII – początek XV w., przy czym świetność tego założenia przypada na drugą połowę XIII i XIV w.[1509].

Niestety często jest tak, że w trakcie badań archeologicznych nie zostają odkryte relikty zabudowań. Może to wynikać np. z małej skali prowadzonych badań. W wielu wypadkach zostają

1508A. Brzóska, *Jęcznik (D. Johannisthal), st. I, woj. warmińsko-mazurskie. Badania w roku 2010 (Pl. 112-113),* „Światowit" VIII (XLIX)/B, 2009-2010, s. 213-216.

1509M. Haftka, *Stążki, Gm. Mikołajki Pomorskie, woj. elbląskie,* Informator Archeologiczny, Badania za rok 1976, s. 234; A. Pawłowski, *Siedziba rycerska w Stążkach w świetle badań wykopaliskowych w latach 1980-1982,* [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. A. Szymańska, Gdańsk 1984, s. 94-101.

one rozpoznane jedynie fragmentarycznie ze względu na dewastację stanowiska. W Leszczu (gm. Dąbrówno) znajdowała się siedziba rodu Bażyńskich. Wcześniej tamtejsze grodzisko było użytkowane we wczesnym średniowieczu (odkryto relikty domostw z materiałem zabytkowym datowanym na IX-X w.). Pozostałości domostwa późnośredniowiecznego zostały niestety w znacznej mierze zniszczone. Na podstawie zabytków ruchomych można stwierdzić, że obiekt ten funkcjonował w XV w.[1510]. Jest to przykład późnośredniowiecznego dworu rycerskiego, który powstał w miejscu wcześniejszych umocnień.

Także grodzisko obok wsi Nowe Grodziczno (gm. Grodziczno) było użytkowane dwufazowo. Pierwsza faza przypada na XII-XIII w. W drugiej fazie, która przypada na okres władztwa krzyżackiego, grodzisko zostało zaadaptowane na siedzibę rycerską. Trudno jednak powiedzieć cokolwiek o zabudowie tego obiektu[1511].

We wsi Słupnica (gm. Biskupiec Pomorski) znajduje się gródek. Jego *plateau* ma wymiary ok. 20x20 m. W trakcie badań archeologicznych wydzielono tam trzy fazy użytkowe. Pierwsza, wczesnośredniowieczna to okres przed usypaniem stożka. W XIV w. usypano gródek, na którym znalazła się zabudowa. Jej pozostałości to gruz ceglany, rumowisko kamieni oraz bruk. Nasyp otoczony był fosą i wałem. Grodzisko było użytkowane także w okresie nowożytnym[1512].

Również w miejscowości Susz znajduje się wielofazowe stanowisko, przy czym fazę drugą być może należy łączyć z Krzyżakami. Pierwsza faza łączy się prawdopodobnie z okresem pruskim, przed usypaniem stożka. Być może w pierwszej połowie XIII w. teren zniwelowano. Na terenie grodziska odkryto relikty zabudowy interpretowane jako pozostałości palisady i być może wieży. W 1285 r. Susz został przekazany kapitule pomezańskiej. Data lokacji miasta nie jest znana, ale prawdopodobnie w zbliżonym czasie na terenie grodziska pojawiła się zabudowa murowana, interpretowana jako dwór/zamek kapitulny[1513].

W Skłudzewie leżącym na obszarze ziemi chełmińskiej funkcjonowała siedziba rycerska „na

---

1510A. Marciniak-Kajzer, *Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 245-254; taż, *Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych*, KMW, nr 1 (251), 2006, s. 7 – 17; taż, *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko – mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko – mazurskim*, Archeologia Polski, t. LI, 2006, z. 1-2, s. 121 – 144.

1511K. Grążawski, *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII-XIII wieku,* Olsztyn 2009, s. 166-168; tenże, *Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013 , s. 87-89.

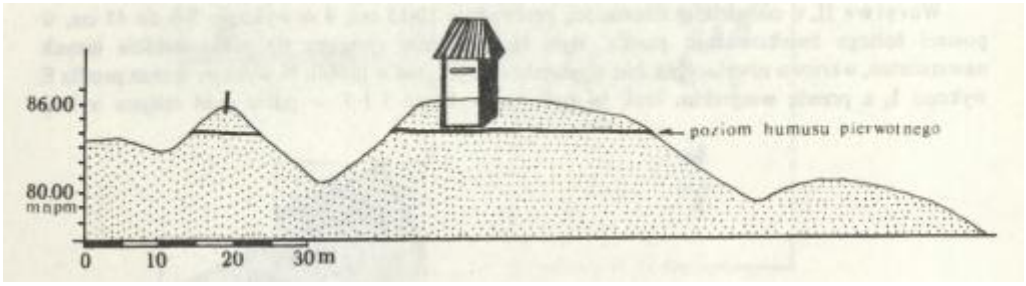
1512B. Koziełło-Poklewski, E. Martuszewski, *Dzieje wsi,* [w:] *Iława. Z dziejów miasta i powiatu,* red. M. Lossman, Olsztyn 1972, s. 255-256; J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego,* [w:] *Archaeologica Heraditas. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, red. Z. Kobyliński,Warszawa 2016, s. 363.

1513S. Achremczyk, *Susz – polityczne dzieje miasta,* [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic,* red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 33-48; J. Sikorski, *Lokalizacja i rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic,* red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 49-64; J. Radkowski, J. Wysocki, dz, cyt., s. 366-367.

stożku". Była ona broniona m.in. fosą oraz wałem. Andrzej Kola przytoczył dane źródłowe informujące o funkcjonowaniu tego obiektu pierwszej ćwierci XV w. Niestety niewiele można powiedzieć o zabudowie tego założenia. W trakcie badań archeologicznych zarejestrowano ślady polepy, nieliczne kamienie, a także ślady zbutwiałego drewna[1514].

W ziemi chełmińskiej funkcjonowała także siedziba rycerska w Radoszkach, która była przedmiotem badań archeologicznych prowadzonych przez K. Grążawskiego. Majdan tego założenia na kopcu wynosi ok. 18 x 24 m. Na północ od niego znajdowała się sucha fosa. Niewiele jednak można powiedzieć o zabudowie samego „stożka". Przypuszcza się, że znajdował się tam zagłębiony w ziemię budynek o wymiarach ok. 4,5 x 5,5 m. Czas powstania tego obiektu przypada zapewne na początek XV w.[1515].

Kazimierz Grążawski prowadził również badania w Bachotku na ziemi chełmińskiej, gdzie znajdował się dwór rycerski. Tamtejszy gródek otoczony był fosą. Znajdował się tam również wał, który mógł być hipotetycznie zwieńczony palisadą. Kopiec gródka był licowany płaszczem glinianym. Na kopcu znajdował się podpiwniczony budynek, który wraz z zagłębioną w ziemi kondygnacją był prawdopodobnie 2-3 kondygnacyjny. Jest on datowany dosyć szeroko, bo na czas od II połowy XIII do początku XIV w.[1516].

Ilustracja 197: Bachotek, przekrój hipsometryczny grodziska i próba rekonstrukcji gródka wg K. Grążawski, za: K. Grążawski, Średniowiecznzy gródek rycerski w Bachotku..., s. 322, ryc. 5.

Siedziby rycerskie mogły być znacznych rozmiarów. Tak zwana Szwedzka Góra przy brzegu jeziora Gardejki (wieś Gardyny, gm. Dąbrówno) to obiekt datowany wstępnie na XIV-XV w. Nie był on jednak przedmiotem badań wykopaliskowych, a jedynie wielokrotnych lustracji badaczy niemieckich i polskich. Wieś stanowiła w XIV w. własność rycerską. Główny człon grodu ma formę zbliżoną do kwadratu o boku ok. 39 m na kulminacji. Szerokość fos u jego podstawy waha się

1514A. Kola, *Późnośredniowieczne grodzisko w Skłudzewie w ziemi chełmińskiej,* [w:] AHP, t. 13, 2003, s. 277-285.

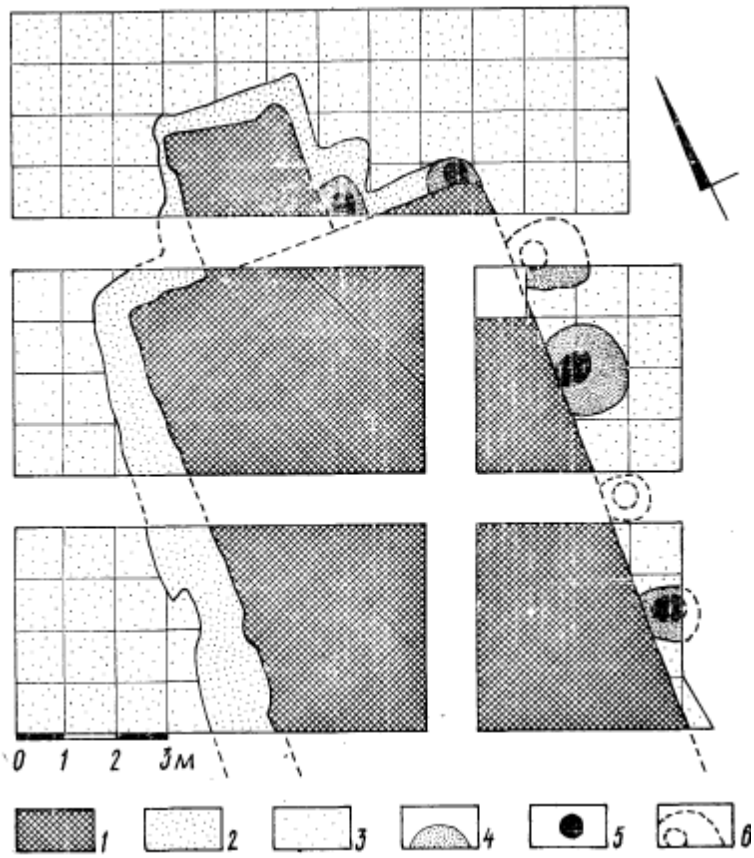
1515K. Grążawski, *Wyniki badań archeologicznych na późnośredniowiecznym grodzisku stożkowatym w Radoszkach, woj. Toruński,* [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. A. Szymańska, Gdańsk 1984, s. 108-112; tenże, *Późnośredniowieczny gródek rycerski w Radoszkach gmina Grążawy w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Szkice brodnickie,* red. S. Bilski, Brodnica-Toruń 1988, s. 45-66.

1516Tenże, *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XL, 1998, s. 317-341.

obecnie od 4 do 6 m. Dodatkowo obwód warowny wzmocniony został wałami, które zachowały się do wysokości ok. 2-3,5 m[1517]. Jest to największe założenie grodowe w okolicach Ostródy.

Być może pozostałości wieży o kamiennym fundamencie odkryto we wsi Boże (gm. Mrągowo). Na stożku o 15 m średnicy u podstawy i *plateau* ok. 8 m odsłonięto konstrukcję z kamieni łączonych zaprawą wapienną[1518].

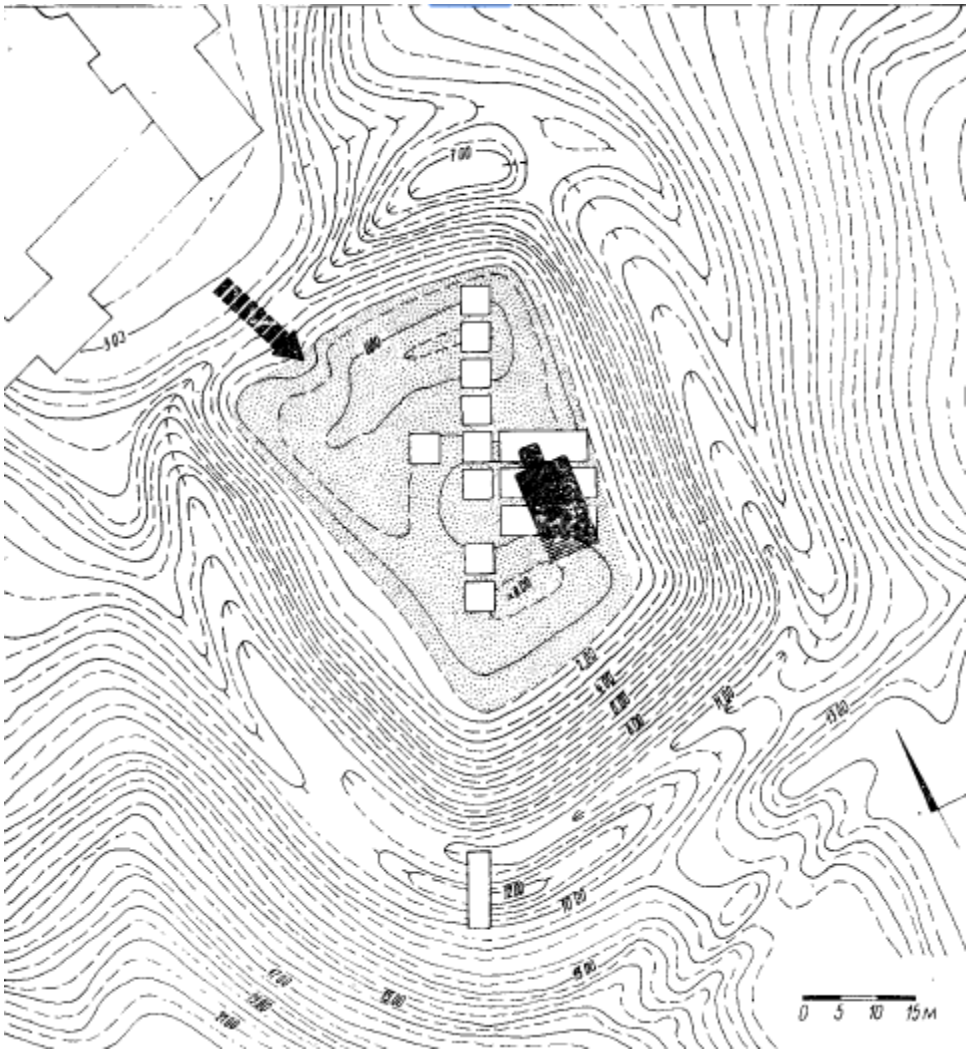
W Durągu (gm. Ostróda) znajduje się grodzisko posiadające *plateau* o wymiarach ok. 15 x 43 m. Odkryto na nim relikty piwnicy z kamiennym fundamentem. Była to zapewne budowla dwukondygnacyjna w konstrukcji szachulcowej. Odkryto także dwie inne konstrukcje kamienne, z czego jedna z nich interpretowana jest jako budynek gospodarczy. Stanowisko datowane jest na XIV – XV w.[1519].

Ilustracja 198: Słoszewy. Rzut poziomy odkrytej części domostwa. 1 - zasięg wnętrza domostwa, 2 - ślady wkopu fundamentowego, 3 - gliniasty calec, 4 - wkopy pod pionowe słupy konstrukcyjne, 5 - ślady spalonego drewna, 6 - domniemany zasięg wkopów pod pionowe słupy konstrukcyjne. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie..., s. 71, ryc. 3.*

1517M. J. Hoffmann, A. Mackiewicz, *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego,* Ostróda 2004, s. 13.
1518J. Radkowski, J. Wysocki, dz, cyt., s. 314.
1519Tamże, s. 318.

Około 2 km od wsi Grabin (gm. Ostróda) znajduje się częściowo zniszczone grodzisko. Było ono użytkowane dwufazowo. Z pierwszej fazy, datowanej na XII-XIII w. pochodzi prawdopodobnie bruk kamienny, który zarejestrowano na stanowisku. Z fazy drugiej, która

Ilustracja 199: Słoszewy. Plan warstwicowy grodziska z usytuowaniem wykopów archeologicznych. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie..., s. 70, ryc. 2.*

przypada na okres panowania krzyżackiego, mogą pochodzić relikty dookolnej palisady oraz drewnianej piwniczki[1520].

Istniały także obiekty drewniano-ziemne, które należały do Zakonu i są rozpoznane stosunkowo dobrze, a nie stanowiły prawdopodobnie siedzib urzędników zarządzających mniejszymi okręgami administracyjnymi. Grodzisko w Słoszewach oddzielone jest od wysoczyzny reliktami fosy[1521]. U jego podnóża znajduje się również wał zaporowy. Majdan założenia posiada wymiary ok. 30 x 45 x 65 metrów. Znajdował się na nim budynek mieszkalny z dobudówką. Został

1520Tamże, s. 328-330.

1521Podstawowe daty: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu,* red. M. Biskup, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 118-119.

on wzniesiony w konstrukcji szkieletowej wypełnionej gliną z domieszką organiczną. Główny człon budynku posiadał wymiary 7,5 x 13,5 metra. Dobudówka była niewielka – 2,5 x 3 metry. Budynek był podpiwniczony, a jego ściana wschodnia była wzmocniona pięcioma słupami[1522].

Krzyżacki gród w Grucie datowany jest na XIV i początek XV w.[1523]. Zabudowa tego obiektu skupiała się w jego północnej części, a pozostała część pozostawała wolna. W trakcie badań archeologicznych odsłonięto pozostałości dwóch domostw naziemnych, których rzuty były zbliżone do kwadratów o boku ok. 6 m. Jedno z nich przylegało do obwodu warownego, który tworzył rodzaj palisadowego płotu. Znaleziono tam niewielką ilość cegieł gotyckich, ale budynki powstały zapewne jako wielokondygnacyjne obiekty drewniane, być może o konstrukcji zrębowej[1524].

Wspominane wcześniej grodzisko w Słupskim Młynie jest założeniem prawdopodobnie trójczłonowym[1525]. Główny człon ma formę nieregularnego owalu o średnicach podstawy ok. 50 i 70 m. Jego majdan otaczał dookolny wał. Na terenie głównego członu zlokalizowano relikty domostwa o wymiarach ok 6,5 x 14 m[1526].

Istnienie folwarku w Czarnowie, który leżał w obrębie jednostki administracyjnej z centrum w Unisławiu jest potwierdzone źródłowo na lata 1381-1398[1527]. Niedaleko obecnej wsi, ok. 250 m od koryta Wisły znajduje się grodzisko, które można przypuszczalnie łączyć ze wspomnianym w źródłach folwarkiem. Andrzej Kola w 1984 r. prowadził na jego terenie badania powierzchniowe. Stwierdził on występowanie ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej zarówno na terenie grodziska jak i na obszarze położonym na północ od niego.[1528] Samo grodzisko ma podstawę prostokąta o zaokrąglonych narożnikach. Jego rozmiary wynoszą ok. 34 x 40 m. Majdan ma podobny kształt, ale rozmiary wynoszą 17x21 m. Od zachodu, północy i wschodu wzniesienia znajdują się pozostałości fosy, do której od zewnętrznej strony przylegał wał zachowany w północnym i zachodnim odcinku[1529].

W Gołębiewku (gm. Gruta) także miał istnieć folwark krzyżacki. Około 1 km na południe

1522G. Wilke, *Późnośredniowieczny dwór obronny w Słoszewach koło Brodnicy w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich,* Toruń 1987, s. 77-91; A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach,* Acta Universitatis Nicolai Copernica, Archeologia 6, Toruń 1980, s. 65-87.

1523D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo...,* s. 169.

1524A. Kola, *Grody..*, s. 107-109, 168.

1525W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że obiekt ten składał się z dwóch członów, ale D. Poliński przedstawił w trakcie konferencji *Życie społeczno-kulturalne w państwie zakonu krzyżackiego (XIII-XVI w.)* (Olsztyn 18-19. kwietnie 2016 r.) trójwymiarowe modele terenu powstałe z wykorzystaniem technologii LIDAR, które wskazują na istnienie trzeciego członu grodziska.

1526R. Boguwolski, *Dotychczasowe wyniki prac archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie...*, s. 53-67; tenże, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie, pow. Grudziądz, w latach 1971-1972, „*Komunikaty Archeologiczne", 1978, s. 201-206.

1527DGA, s. 491, 492, 494.

1528A. Kola, *Grody...*, s. 158-160.

1529Tamże, s. 158.

od wsi znajduje się grodzisko. Jest to obiekt pierścieniowaty. Gród był otoczony fosą i wałem. Z badań powierzchniowych wynika, że obiekt ten był użytkowany zarówno we wczesnym, jak i późnym średniowieczu[1530].

Wspominane już kilkukrotnie, grodzisko w okolicach Jedwabna posiada metrykę wczesnośredniowieczną jednak na starszych warstwach zalega około 1-metrowa warstwa późnośredniowieczna. W trakcie wykopalisk wydobyto liczne ułamki naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej, przedmioty żelazne, ułamki cegieł i inne[1531]. Wiadomym jest, że folwark istniał tutaj już w 1366 r. Koniec jego funkcjonowania może przypadać na lata przed 1437-1438, kiedy wzmiankowany jest jako opustoszały[1532], chociaż w inwentarzach krzyżackich wzmiankowany jest do 1446 r.[1533]. W literaturze przedmiotu można również znaleźć zdanie, że warownia ta stanowiła własność rycerską[1534]. Niestety w trakcie badań archeologicznych nie zarejestrowano śladów umożliwiających rekonstrukcję zabudowy tego obiektu.

W Mędrzycach (gm. Świecie) także funkcjonował folwark krzyżacki. Znajduje się tam grodzisko stożkowate, jednak nie prowadzono na nim badań wykopaliskowych. Dosyć mocno zniszczony nasyp ma majdan o rozmiarach ok. 6 x 17 m[1535].

Na tzw. Górze Zamkowej (Stare Miasto, gm. Dąbrówno) istnieją ślady umocnień, które na podstawie badań powierzchniowych datuje się na XIV-XV w. Jest to trójczłonowe założenie otoczone systemem fos i wałów. Jego główny człon jest zbliżony do kwadratu o boku ok. 52 m. Widoczne są tam zagłębienia, które mogą być śladem po zapadniętych, podpiwniczonych lub zagłębionych w ziemi budynkach. W północnej części założenie jest otoczone fosą. W części południowej znajduje się niemal kolisty w planie wał, który urywa się w części południowo-zachodniej. Jest to obiekt wyjątkowo monumentalny, a niektórzy badacze uważają, że może skrywać relikty murowanych budynków[1536]. Wymaga to jednak weryfikacji archeologicznej. Być może należy to założenie identyfikować z nazwą *Lienburg*, który to obiekt, hipotetycznie, stanowił siedzibę krzyżackiej załogi przed wybudowaniem warowni w Dąbrównie[1537].

W przypadku Jemiołowa (gm. Olsztynek) konieczne są badania historyków, które pozwoliłyby ustalić, czy odsłonięte tam relikty zabudowy należy identyfikować z dworem krzyżackim. Taką hipotezę wysunął autor badań archeologicznych – W. Świętosławski. Stanowisko znajduje się na niewielkim *plateau* ok. 150 m od brzegu jeziora Jemiołowo. Stał tam budynek na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 5 x 7 m. Miał on prawdopodobnie formę wieży

1530Tamże, s. 164.
1531Tamże, s. 174.
1532*Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens,* hrsg. P.G. Thielen, Marburg 1958, s. 94.
1533DGA, s. 427,432, 436, 439-440, 443, 445-447, 460.
1534D. Poliński, *Późnośredniowieczne osadnictwo...,* s. 197.
1535A. Kola, *Grody...*, s. 179.
1536M. J. Hoffmann, A. Mackiewicz, dz. cyt., s. 20.
1537Tamże, s. 21.

zbudowanej na kamiennym fundamencie o grubości od ok. 0,5 do 1,2 m. Pomiędzy poszczególnymi kamieniami znajdował się jedynie piasek. Autor badań zwrócił uwagę na staranność i precyzję wykonania fundamentów. Do budynku prowadził wkopany w ziemię korytarzyk o długości ok. 1,4 m. Odkryto także znaczne ilości polepy i spalonego drewna. Wskazują one na szachulcową konstrukcję naziemnej partii ścian. Nie natrafiono na ślady dodatkowych umocnień. Ruchomy materiał zabytkowy wydobyty z wnętrza tego obiektu datowany jest od II połowy XIV do początku XVI w (zarówno ceramika jak i przedmioty żelazne, w tym militaria). Budynek ten był wyposażony w piec kaflowy, o czym świadczą znaleziska kafli datowanych podobnie jak i pozostałe zabytki ceramiczne. Najciekawszy spośród zabytków wydobytych w Jemiołowie wydaje się być kamienny detal architektoniczny (niestety znaleziony we wtórnnym wkopie)[1538]. Łączenie tego obiektu z Krzyżakami może być przedwczesne. Jak już zauważyłem powyżej jest to kwestia do rozstrzygnięcia przez historyków.

Ilustracja 200: Hipotetyczna rekonstrukcja wieży mieszkalnej w Jemiołowie, rys. J. Koperkiewicz, za: W. Świętosławski, Jemiołowo - a countryside..., s. 161, fig. 9.

Niektóre nowożytne źródła pisane mogą charakteryzować formy dworów o krzyżackiej genezie. Pamiętać jednak należy, że obiekty wówczas opisywane zazwyczaj tylko hipotetycznie można łączyć z Zakonem. Przykładowo z terenów komturstwa dzierzgońskiego jesteśmy w stanie

1538W. Świętosławski, *Badania archeologiczne reliktów późnośredniowiecznej architektury w Jemiołowie …*, s. 91-98; tenże, *Jemiołowo – a countryside tower house in the teutonic order's state in Prussia, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae", 2016, 29, s. 155-162.

nieco więcej powiedzieć na temat zabudowy dworu *Neuhof* (obecnie Nowiny), jednak opis, który posiadamy pochodzi z XVII w. Jeden z budynków tam opisanych miał dwie sklepione piwnice. Obiekt ten był „*ostrogiem obwiedziony z tej strony tylko, gdzie wrota są, któremi do miasta wyjeżdżają*". Oprócz tego wymienione są: „*dom stary, czeladny, którym izba jedna, gdzie pan podstarości mieszka*"[1539]. Zauważmy, że obiekt ten posiadał pewne cechy obronne.

Nawet po wymienieniu powyższych obiektów obraz budownictwa krzyżackiego nie jest pełen (pamiętajmy, że wymieniłem tutaj tylko niewielki procent folwarków z terenu państwa zakonnego). Źródła krzyżackie wspominają chociażby miejsca noclegowe znajdujące się na trasach pomiędzy większymi zamkami[1540]. Wymienić można także inne budowle, których przeznaczenie nie jest do końca jasne. Wskażę np. na warownię w Jedwabnem (z terenu Prus Właściwych, a nie ziemi chełmińskiej). Max Toeppen przytoczył spis broni z 1397 r., która przechowywana była na tym „zamku"[1541]. Z 1595 r. pochodzi również informacja *eine kleine Jagdpuden, auff einen alten schlossberglein liegent*[1542]. Być może znajdował się tam dwór myśliwski. Zdanie to może sugerować także istnienie w tym miejscu wcześniejszego grodu.

W okolicach Łąkorku znajdowało się założenie w formie platformy, wspominane wcześniej jako obiekt identyfikowany z dworem *Parthaczyn*. Posiadało otwartą na jezioro wewnętrzną przystań. Całość obejmowała obszar ok. 50x60 m[1543]. Na podstawie badań dendrochronologicznych stwierdzono dwie fazy budowy założenia, które nastąpiły bezpośrednio po sobie. Sosny użyte do budowy dworu ścięto latem 1305 r. Co ciekawe inne pale uzyskały datę 1685 r. Może to świadczyć o późniejszym użytkowaniu dworu (autor badań w rozmowie stwierdził jednak, że należałoby powtórzyć analizy dendrochronologiczne)[1544]. Mamy więc dwa (wcześniej wymieniałem tzw. palafit sztynorcki) palafity powstałe w czasach krzyżackich, a zapewne z czasem będziemy mogli spodziewać się większej ich ilości. Chociaż już wcześniej próbowano datować niektóre założenia, np. z terenów Mazur na przełom XIII i XIV w.[1545]. Jednak wymagają one weryfikacji archeologicznej z wykorzystaniem nowszych metod analizy.

W literaturze możemy znaleźć informacje o znacznej ilości obiektów, w których można się doszukiwać reliktów bliżej nieokreślonych budowli średniowiecznych, z czego wiele z poniżej wymienionych jest przypisywana zakonowi. W okolicach Mrągowa są to: Młynik, który określony

1539*Lustracje 1624-1645*, s. 104-106.
1540SRP, Bd. II, s. 702.
1541 M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 70, 146.
1542 *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 3, s. 52.
1543K. Grążawski, *Parthaczyn...*, s. 578. O obiekcie tym patrz także: K. Grążawski, C. Pietrzykowski, *Wstępne wyniki badań osady palowej w Łąkorku, gmina Biskupiec Pomorski,* „Acta Universitatis Toruniensis", Archeologia XV, 1991, s. 59-66.
1544K. Grążawski, *Parthaczyn...*, s. 582.
1545Tenże, *Stan i potrzeby badań nad średniowiecznymi siedzibami nawodnymi w Prusach Krzyżackich,* AHP, t. 1, 1995, s. 41.

został jako „gródek strażniczy", Marcinkowo, Polska Wieś, Zyndaki[1546]. Można także wskazać na Łankiejmy (gm. Korsze)[1547]. Około 1348 r. również miał powstać obiekt nad jeziorem Czos, ale autorzy pracy *Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu* nie podają źródła tej informacji[1548]. W Burdajnach (gm. Godkowo) miał się znajdować dwór lub zamek w okolicach dawnej *Kunststrasse*[1549]. W miejscu wczesnośredniowiecznego grodziska w Starej Guji też mógł istnieć krzyżacki dwór[1550]. Na grodzisku i w okolicy przeprowadzono badania powierzchniowe. W ich trakcie pozyskano materiał późnośredniowieczny i nowożytny[1551].

Zdaniem F. Mamuszki na terenie obecnej miejscowości Stary Dwór, na wschodnim brzegu Jeziora Drużno, znajdowała się siedziba prokuratora (w literaturze znana również jako Osiek – nie mylić z zamkiem z terenów Pomorza Gdańskiego)[1552].

Niektórzy chcieliby również widzieć krzyżacką warownię na wyspie Gilma na Jeziorze Dobskim. Głównie XIX-to wieczni autorzy doszukiwali się w tym miejscu zamku krzyżackiego, ale nie potwierdzają tego średniowieczne źródła pisane. Pewną wskazówką jest jedynie przydomek rodziny szlacheckiej, która w XVII w. wybudowała dwór we wsi Doba – brzmiał on *zu Tautenburg*. Przypuszczeniem jest, że wziął się on z faktu, że mieszkali wcześniej w dawnym krzyżackim dworze[1553]. Nie jest znana metryka obwałowań znajdujących się na wyspie. Z całą pewnością istniał tutaj obiekt obronny, ale jego geneza bez badań archeologicznych pozostaje tajemnicą.

W Weklicach (gm. Elbląg) miała znajdować się siedziba komornika (identyfikuje się ją z nazwą *Pomenen*, ale należy podchodzić do tego krytycznie). W okolicy znajdują się grodziska o proweniencji wczesnośredniowiecznej. Nie należy wykluczać, że jedno z nich zostało zaadaptowane przez Krzyżaków[1554].

Dwór, ale nie wiadomo o jakim wyglądzie i funkcjach istniał prawdopodobnie również w Mołtajnach (gm. Barciany). Znajduje się tam grodzisko o wymiarach *plateu* ok. 20 x 30 m. Nie prowadzono tam jednak badań archeologicznych[1555].

Także w okolicach Augustowa Krzyżacy mogli wybudować „zamek" zwany *Mettenburg*.

1546D. Lempka, R. F. Mazurowski, A. Waluś, *Wyniki archeologicznych badań weryfikacyjno-poszukiwawczych, przeprowadzonych w 1974 roku, w okolicach Mrągowa,* „Barbaricum", t. 6, 2000, s. 275-277.

1547R. F. Mazurkowski, W. Nowakowski, A. Waluś, *Archeologiczne badania poszukiwawczo-weryfikacyjne na obszarze północno-wschodniej części województwa olsztyńskiego,* „Barbaricum", t. 6, 2000, s. 282

1548J. Judziński, *Z dziejów Mrągowa,* [w:] *Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, Olsztyn 1975, s. 66.

1549Ł. Grzywacz, dz. cyt, s. 69. Cytowany autor jako źródło tej informacji podaje: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 3, s. 11, ale tam takiego zdania nie ma.

1550*Węgorzewo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, B. Wilamowski, Olsztyn 1968, s. 121

1551J. Radkowski, J. Wysocki, dz. cyt., s. 331.

1552F. Mamuszka, *Budowle obronne...*, s. 73; G. A. Von Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 46.

1553M. Toeppen, *Historia Mazur...*, s. 66-67.

1554Tenże, *Historisch-Comparative...*, s. 190, przyp. 825; W. Długołęcki, *Osadnictwo...*, s. 161, przyp. 229; A. Pawłowski, *Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii,* [w:] „Archeologia Bałtyjska", red. H. Judzińska, Olsztyn 1991, s. 165 i n.

1555J. Radkowski, J. Wysocki, dz. cyt., s. 343-344.

Lokalizuje się go na terenie samego miasta[1556], albo koło wsi Dolistowo Stare[1557]. Wobec wielu tego typu obiektów używa się niekiedy określenia „strażnica". Robert Klimek nazwał tak chociażby gródek w okolicach Barczewka, który był użytkowany zarówno we wczesnym średniowieczu jak i czasach krzyżackich (miał on chronić przeprawę przez Pisę)[1558]. Tego typu założeń uczeni dopatrują się także na Pomorzu. Przykładem niech będzie tutaj grodzisko w miejscowości Orle, gdzie znaleziono fragmenty cegieł i późnośredniowiecznej ceramiki. Taka interpretacja tego założenia jest jednak jedynie hipotezą[1559]. Przykłady tego typu można mnożyć.

W starszej literaturze znajdziemy również informacje jakoby urzędnicy krzyżaccy, kontrolujący ruch statków i pobierający cło, mieli swoją siedzibę na obszarze dzisiejszej twierdzy Wisłoujście[1560].

W XIV w. funkcjonowały także prawdopodobnie grody o charakterze refugialnym dla miejscowej ludności. Takie zadania przypisuje się dwóm grodziskom z terenów Barcji. W Kwitach założenie znajduje się w południowej części miejscowości. Jest to obiekt stożkowaty, którego wysokość sięga ok. 7 m. W Tłokowie grodzisko położone było na dawnym półwyspie Jeziora Pierścień. Nie zachowało się jednak do naszych czasów. Na podstawie rysunków J. Guisego, R. Klimek stwierdził, że umocnienia miały rzut zbliżony do kwadratu. W jego pobliżu miał się znajdować także niezachowany do naszych czasów kolejny gródek, który Klimek określił jako „strażniczy"[1561]. Oczywiście nie są to informacje zweryfikowane.

Jest jeszcze jedna kwestia odnosząca się do warowni drewniano-ziemnych z terenów państwa krzyżackiego, która została wcześniej zasygnalizowana, a teraz chciałbym ją rozwinąć. Pojawiły się na poprzednich stronach obiekty, których funkcje i datowanie nie są do końca jasne, a znajdowały się one w niedużej odległości od zamków murowanych. Można tutaj wymienić Jemiołowo niedaleko Olsztynka, grodziska w Garbnie i Bezławkach, czy też zniszczony obiekt w Nowej Wsi Lęborskiej[1562]. Różni je oczywiście skala, a w przypadku ostatniego z nich możemy mówić o wielofazowym założeniu, ale czy jest kwestią przypadku, że wszystkie funkcjonowały

1556J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w.,* [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego,* red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 44-45.

1557J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią,* Białystok 2000, s. 16-18. O zamku, na marginesie swoich rozważań, pisali także W. Długokęcki i E. Kowalczyk: *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej cz. II: granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i ełckie),* ZH, r. CXI, 2004, s. 7.

1558R. Klimek, *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny,* Olsztyn 2008, s. 16-17. W kontekście tego obiektu warto się także zapoznać z: F. Biermann, Ch. Herrmann, A. Koperkiewicz, *Alt Waltenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacji,* [w:] *Archaeologica Heraditas. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje,* red. Z. Kobyliński,Warszawa 2016, s. 49-70.

1559M. Janczyński, *Grody Wysoczyzny Żarnowieckiej na tle przeobrażeń historycznych Pomorza Gdańskiego,* [w:] *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym Pomorzem,* Acta Archaeologica Lodziensia Nr. 58, red. W. Świętosławski, Łódź 2012, s. 100. Podstawowe informacje o miejscowości: M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu puckiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2014, s. 64.

1560*BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 1, H. 2, s. 143.

1561R. Klimek, *Mała Barcja. Przewodnik archeologiczny,* Olsztyn 2010, s. 16-18.

1562Patrz rozdział 4.

jeszcze w zbliżonym czasie, a niektóre być może równolegle z murowanymi warowniami? Z pewnością interpretacji funkcji tego typu obiektów może być wiele. Być może badania historyków byłyby w stanie rozjaśnić to zagadnienie. Pomocne byłoby również pozyskanie próbek do datowania bezwzględnego, gdyż obecne, bardzo szerokie ramy czasowe, które proponują archeolodzy nie są wystarczające do wyciągania przekonywujących wniosków. Mogły to być przecież obiekty, które poprzedzały wybudowanie „właściwych" siedzib krzyżackich, mogły one także służyć np. sołtysom, bądź też funkcjonować w tym samym czasie co murowane zamki i stanowić owe „strażnice", o których tak często możemy przeczytać w literaturze, ale właściwie znaczenie tego określenia jest traktowane obecnie zbyt szeroko.

Co możemy stwierdzić o dworach krzyżackich na tle siedzib rycerskich, a także dworów biskupich i kapitulnych z terenów Prus? Wydaje się, że nie różniły się one bardzo od siebie pod względem rozmiarów i form. Można się spodziewać w obiektach krzyżackich wykorzystywania cegieł i kamieni w większym stopniu niż miało to miejsce w dworach rycerskich, ale większość informacji o murowanych piwnicach itp. wymaga weryfikacji. Pamiętajmy, że oprócz tego, że w obrębie tych założeń znajdowały się budynki mieszkalno-gospodarcze, funkcjonowały tam także inne zabudowania. Ich przeznaczenie nie zawsze jest jasne dla badaczy. Prawdopodobnie zadania tych obiektów, a także umiejscowienie w przestrzeni nie były w żaden sposób zdefiniowane. Istniał chyba głównie podział na strefę gospodarczą i strefę mieszkalną W większości wypadków możemy się spodziewać jednak uporządkowania w postaci zamknięcia przestrzeni (niekoniecznie wszystkich zabudowań). Jakiś rodzaj przeszkody pionowej stanowił element wspomagający obronę, ale również zamykający żywy inwentarz. Jeżeli teren był zamknięty, to należy się również spodziewać rodzaju bramy.

Otwartą pozostaje kwestia proporcji krzyżackich dworów o wyraźnych funkcjach obronnych do obiektów, które niewiele różniły się od domów chłopskich[1563]. Spodziewałbym się, że jednak większość założeń krzyżackich posiadała jakieś cechy obronne i była jednak bardziej okazała od siedzib kmiecych. Pamiętajmy przy tym, że o obronności siedziby decydowała głównie „(...) *obecność obwodu warownego, z reguły stojącego na pograniczu realnych walorów obronnych i symbolicznej izolacji siedziby pańskiej (...)*"[1564]. Po pierwsze, w XIII i XIV w. istniało zagrożenie ze strony Prusów, a następnie Litwy. Po drugie gospodarka państwa krzyżackiego była bardzo dobrze zorganizowana. Znajdowały się tam wielkie folwarki, które wymagały odpowiedniego zaplecza.

1563J. Wiesiołowski, *Kultura szlachecka,* [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w.,* red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 180; H. Zaremska, *Warunki mieszkalne,* [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w.,* red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 19-32; zwraca się również uwagę, że podstawą bezpieczeństwa była przede wszystkim broń: T. J. Horbacz, Z. Lechowicz, *Jeszcze o siedzibie szlachecko-rycerskiej w Polsce,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 5, 1984, s. 103.

1564L. Kajzer, J. Augustyniak,. *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku,* Łódź 1986, s. 31.

Wydaje się więc, że przyszłe badania archeologiczne będą wykazywały istnienie większej ilości „solidnych” założeń dworskich powstałych z inicjatywy Zakonu, ale oczywiście w tym momencie nie możemy mieć pewności.

9. Zakończenie

Zaprezentowane na poprzednich stronach zestawienie obiektów badanych archeologicznie wymaga z pewnością dodatkowego komentarza na zakończenie. Wypada jednak w tym miejscu przytoczyć/przywołać jeszcze kilka liczb. Biorąc pod uwagę fakt, że w granicach dzisiejszej Polski istniało niecałe 70 obiektów, które w średniowieczu pełniło funkcje siedzib tzw. średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich[1565], okaże się, że ok. 1/2 z nich była przedmiotem badań archeologicznych. W dalszej kolejności należałoby uświadomić sobie, ile z nich zostało przebadanych w stopniu, który określić należy jako zupełnie wstępny.

Z całą pewnością do obiektów, gdzie prace wykopaliskowe pozwoliły zorientować się głównie w układzie nawarstwień kulturowych zaledwie części stanowiska, należy zaliczyć założenia w miejscowościach: Bratian, Mątowy Małe, Benowo, Stara Kiszewa, Węgorzewo, Pasłęk, Przezmark (nie licząc informacji o badaniach archeologicznych, na które powoływał się M. Haftka[1566]). Na podstawie badań archeologicznych nieco więcej, ale przy wciąż olbrzymiej ilości pracy, która została do wykonania, możemy powiedzieć, o rozplanowaniu warowni w: Piszu, Grabinach-Zameczku, Osieku, Giżycku. Pozostałe obiekty wydają się stosunkowo dobrze rozpoznane, co nie oznacza, że nie pozostało wiele pytań bez odpowiedzi.

Znaczną część badań prowadzono w okresie PRL-u, kiedy to prężnie funkcjonowały PP PKZ-ty. Oprócz badań archeologicznych i architektonicznych tworzono także niepublikowane opracowania historyczne dotyczące konkretnych obiektów, a także całych grup warowni. Nie wszystkie z nich są jednak wysokiej jakości, a wiele powtarza jedynie informacje znane z niemieckiej literatury przedmiotu, bez żadnej weryfikacji, czy też refleksji.

Ostatnie kilkanaście lat również przyniosło pewne ożywienie w badaniach terenowych. Należy się zastanowić, co wnoszą te badania do ogólnego obrazu architektury krzyżackiej. Zdaniem T. Torbusa w ciągu ostatnich 30 lat jedynie badania konwentualnego zamku w Dzierzgoniu i wójtowskiego w Morągu zmieniły kompletnie wyobrażenie o kształcie tych siedzib[1567]. Badacz ten nie znał jednak wyników badań wszystkich obiektów niekonwentualnych, o czym świadczy chociażby podanie informacji o jednym domu murowanym na terenie zamku w Olsztynku[1568]. Do zestawienia badań, które w znaczący sposób zmieniły, bądź też poszerzyły naszą wiedzę o siedzibach

1565Patrz rozdział 4 i katalog.
1566Patrz rozdział 2.
1567T. Torbus, *Zamki krzyżackie na terenie pruskiego państwa* ..., s. 68.
1568Tenże, *Zamki krzyżackie...,* s. 167.

urzędników krzyżackich dodałbym te, które miały miejsce w Sątocznie i Ełku. Pomijam tutaj badania prowadzone przez zespół M. Wiewióry, ale nie ze względu na niewielkie ich znaczenie, bo wręcz przeciwnie, poszerzyły one w sposób wyjątkowy naszą wiedzę o zamkach ziemi chełmińskiej, tylko ze względu na fakt, że dotyczyły one w głównej mierze siedzib komturskich.

Pozwolę sobie także na smutną refleksję. W artykule z 2013 r. T. Torbus stwierdził, że wiele zamków obecnie niszczeje, ale dobrym przykładem adaptacji był, jego zdaniem, zamek w Barcianach[1569]. W czasie, kiedy pisał on te słowa, trwały tam prace mające przystosować ten obiekt do funkcji hotelowych. Dzisiaj wiemy, że się to nie udało z powodu deficytu finansowego. Od tego czasu dostęp do zamku pozostaje znacznie utrudniony, ponieważ wejście na dziedziniec, na którym znajdują się różnego rodzaju sprzęty związane z przebudową, jest zamknięte. Również w Węgorzewie wstrzymano tego typu prace. Tutaj nie zabrakło jednak środków finansowych, a prace wstrzymano decyzją Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

Chyba najmniej szczęścia w ciągu ostatnich kilkunastu lat miał jednak zamek w Starej Kiszewie. Tutaj zacytuję profesora L. Kajzera, który bardzo celnie skomentował metodę „odbudowy" tego obiektu przez właścicieli a oraz jego syna, a także zamieszczony w jednej z prac popularyzatorskich opis tych działań: „*Z tekstu tego zrozumiałem tylko tyle, że jacyś dwaj panowie usunęli z areału zamkowego wszystkie archeologiczne warstwy kulturowe, a także wyrzucili nawarstwienia fosy, aby «odsłoniły się w całej okazałości stare mury obronne», które potem zostaną nadbudowane być może według projektu jakiegoś domorosłego inżyniera*"[1570]. Słowa te zostały przez profesora napisane już kilka lat temu. Nie tak dawno, w trakcie kwerendy w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków dowiedziałem się, że sytuacja od tamtej pory niestety nie uległa poprawie.

Powyższe przykłady informują nas o kilku istotnych sprawach, którymi powinni zająć się archeolodzy i konserwatorzy zabytków. Po pierwsze, społeczeństwo wciąż nie zdaje sobie sprawy czym zajmują się archeolodzy, jakimi posługują się metodami, a także jakie wyniki mogą przynieść badania archeologiczne. W świadomości wielu osób archeolog jest wciąż „znawcą zabytków", rodzajem „kolekcjonera". Jedynie popularyzacja wyników badań może zmienić tę sytuację, co powinno wpłynąć również na większą dbałość lokalnych społeczności o zabytki. Dopóki mieszkańcy poszczególnych miejscowości nie będą zdawali sobie sprawy, ile można się dowiedzieć poprzez badania archeologiczne, dopóty nie będą dbali o to, co się z konkretnym stanowiskiem w ich okolicy dzieje. Drugą sprawą jest tutaj sprawność działania instytucji ochrony zabytków, ale rozważania dotyczące tej kwestii powinny znaleźć się w innym miejscu.

Przechodząc do podsumowania problemów przedstawionych w głównych rozdziałach tej

1569Tenże, *Zamki krzyżackie na terenie państwa Zakonu...,* s. 69.

1570L. Kajzer, *Problematyka badawcza zamków w Polsce,* [w] *Średniowiecze w rozjaśnieniu,* red. K. Skupiński, Warszawa 2010, s. 116.

pracy, rozpocznę od uwag dosyć oczywistych, ale koniecznych do wyartykułowania.

W kwestii lokalizacji siedzib krzyżackich pozostaje powtórzyć, że istotna była w tym wypadku dostępność wody. Najchętniej lokalizowano zamki i dwory przy ciekach i zbiornikach wodnych. W początkowym okresie powstawania tych obiektów zakładano je bliżej centrów komturstw, szczególnie jeżeli chodzi o pierwsze siedziby murowane, a z czasem, wraz z rozbudową administracji, powstawały nowe obiekty w głębi kraju. Przy obecnym stanie badań terenowych trudnym zadaniem jest stwierdzenie, jak wiele z tych założeń powstało w miejscu wcześniejszych, pruskich umocnień[1571].

Dużo łatwiej wymienić murowane obiekty, które wybudowano w miejscu wcześniejszych krzyżackich budowli drewniano-ziemnych. Zaliczają się do nich warownie w: Piszu, Szczytnie, Szestnie i Unisławiu.

Oczywiście należy dodać do powyższego zestawienia obiekty, które zostały przeniesione, czyli siedziby krzyżackie, które w swoich pierwotnych drewniano-ziemnych formach istniały w pewnej odległości od późniejszych murowanych warowni.

Odnoszę wrażenie, że w literaturze dotyczącej zamków w zbyt niewielkim stopniu podkreśla się pragmatyzm średniowiecznych budowniczych. Owo realistyczne podejście sprawiało, że dobierano najbardziej korzystne miejsca pod budowę warowni, gdzie przy najmniejszym nakładzie sił można było osiągnąć najlepszą efektywność obrony. Oczywiście znajdujemy informacje o budowaniu zamków na wzniesieniach, wśród mokradeł, na przesmykach pomiędzy zbiornikami wodnymi, ale chyba w zbyt małym stopniu podkreślany jest przy okazji fakt, że za takim doborem miejsc stali ludzie i ich w pełni przemyślane decyzje.

Pod względem intensyfikacji działań budowlanych można wyróżnić dwa zasadnicze okresy wznoszenia siedzib urzędniczych. Pierwszy przypada na okolice II ćwierci XIV w. Powstawały w tym czasie murowane siedziby w zachodniej części Prus Właściwych, a także pierwsze drewniano-ziemne budowle krzyżackie na wschodzie kraju. Drugi okres to głównie ostatnia ćwierć XIV stulecia. Wówczas liczne drewniano-ziemne siedziby urzędnicze na wschodzie kraju zostały zastąpione murowanymi zamkami. Można również zauważyć pewną intensyfikację działań budowlanych na Pomorzu Gdańskim, chociaż nie było tam tak ewidentnego boomu budowlanego, a raczej tendencja wzrostowa od połowy XIV w.

1571Niedawno ukazał się artykuł mówiący o tym, że w świetle dotychczasowych badań archeologicznych w ziemi chełmińskiej jedynie konwentualne zamki nieregularne powstawały w miejscu wcześniejszych umocnień drewniano-ziemnych, a nie zarejestrowano śladów wcześniejszych warowni na terenie żadnego regularnego kasztelu konwentualnego: M. Wiewióra, *Gród i zamek w państwie krzyżackim – miejsce tradycji czy tradycja miejsca?* AHP, t. 24, 2016, s. 195-231. Kwestie te porusza także: B. Wasik, *Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane,* AHP, t. 24, 2016, s. 233-260. W tomie tym znajduje się również artykuł omawiający problematykę adaptacji i transformacji grodzisk przez Krzyżaków. Podane zostały tam przykłady warowni w Piszu i Szestnie jako obiektów zamków, które powstały w miejscu wcześniejszych warowni drewniano-ziemnych: D. Poliński, *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant,* AHP, t. 24, 2016, s. 261-283.

Sądzę, że podkreślenia wymaga także problem przyczyn powstawania poszczególnych siedzib zakonnych. Nie wszędzie wynikało to z potrzeby organizowania administracji na danym terenie. W niektórych wypadkach nacisk mógł być w pierwszej kolejności kładziony na aspekty militarne. Niekiedy kontrola pewnego obszaru była istotna z punktu widzenia obronności państwa, w innym miejscu mogło chodzić o aspekty gospodarcze (np. bogactwa naturalne). Zapewne większe znaczenie przy wznoszeniu siedzib zakonnych odgrywały aspekty militarne na wschodzie kraju, gdzie nie istniało rozwinięte osadnictwo, a także wzdłuż granicy z Mazowszem. W miejscach, gdzie trudno mówić o sprawowaniu władzy nad społeczeństwem, z powodu nikłego zasiedlenia, wchodziły w grę inne aspekty.

Kontynuując kwestie związane z otoczeniem siedzib krzyżackich, należy ubolewać nad brakiem badań, bądź też jego znikomym stanem, nad osadami towarzyszącymi różnego rodzaju siedzibom średniowiecznym. Jest to brak, który uwidacznia się nie tylko na terenach dawnego państwa zakonnego w Prusach, ale także całej Polski, gdzie z różnych powodów, których nie będę tutaj omawiał, nie prowadzi się zakrojonych na większą skalę badań nad osadami wiejskimi[1572]. Z całą pewnością niewystarczające są wyniki badań powierzchniowych prowadzonych w ramach realizacji AZP[1573]. Takie szersze badania mogłyby pomóc w udzieleniu odpowiedzi na szereg pytań dotyczących relacji pomiędzy osadami a zamkami i szeroko rozumianymi dworami.

Archeologia pozwala nam na wgląd w sposoby prowadzenia niektórych działań budowlanych. Możemy rozpoznać etapy sypania kopców, kopania fos, rodzaje stosowanych wykopów fundamentowych itp. Wyjątkowo dobrze prezentują się pod tym względem obserwacje poczynione przez archeologów badających zamek w Działdowie, gdzie rozpoznano zarówno sposób powstania wzgórza zamkowego, jak i rozróżniono dwa sposoby wznoszenia fundamentów skrzydeł zamkowych. Szczegółowe informacje tego typu uzyskano również z terenu zamku puckiego.

Zanim przejdę do wniosków i refleksji dotyczących form murowanych zamków, krótkiego komentarza wymagają także budowle powstające w lżejszych konstrukcjach. Dwory na kopcach stanowiły bardzo popularny model siedziby średniowiecznej w tej części Europy. W XVI w. zapisano nawet odnośnie krajobrazu wsi polskiej, że „*Na ten czas też – powiadają – owych kopców (co ich widać dosyć po wsiach) y twierdz na nich pobudowano, a wodą około otoczono, aby się na nich bronili, ci co cudze żony spoymowali"*[1574]. W drewnianych dworach średniowiecznej Polski, w

1572A. Marciniak-Kajzer, *Czy późne średniowiecze i nowożytność są nadal epokami niedostępnymi dla archeologów,* [w:] *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego,* Warszawa 2007, s. 299-307.

1573Pewne zastrzeżenia odnośnie przydatności tej metody w tym kontekście patrz: S. Kukawka, *Archeologia średniowiecza czy średniowiecze archeologii?,* KHKM, R. LI, nr 1, 2003, s. 73-80.

1574J. Bielski, *Kronika Polska Marcina Bielskiego,* Kraków 1597, s. 82. Przykładowo na terenie Ziemi Dobrzyńskiej, czyli na obszarze pogranicza, ale po przeciwnej stronie granicy krzyżackiej, obiekty te pojawiają się prawdopodobnie od lat 40. XIV w.: A. Horonziak, L. Kajzer, *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw brzeskich i Ziemi Dobrzyńskiej,* „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie", t. 11, 1997, s.

świetle dotychczasowych badań, dominowała konstrukcja zrębowa. Pozostałe rodzaje technik budowlanych są rzadziej reprezentowane[1575]. Jak to wyglądało na terenach dawnego państwa zakonnego w Prusach? Biorąc pod uwagę zarówno obiekty powstałe z inicjatywy Krzyżaków jak i rycerstwa występowały tam konstrukcje słupowe (Plemięta, niektóre budynki w Stążkach), szkieletowe (Słoszewy, Jemiołowo, Pień), sumikowo-łątkowe (niektóre budynki w Stążkach), zrębowe (Gruta?) i plecionkowe (Słup)[1576]. Wydaje się, że na interesującym nas obszarze był większy udział obiektów w konstrukcjach szkieletowych niż zrębowych, ale wymaga to dalszych badań, ponieważ baza źródłowa jest wciąż zbyt mała.

W wielu wypadkach trudnym zadaniem jest próba odtworzenia brył budynków drewniano-ziemnych. Często przyjmuje się, że przeważały wśród nich obiekty wieżowe. Można mieć jednak pewne wątpliwości, czy rzeczywiście były one tak rozpowszechnione jak przyjmuje literatura przedmiotu. Na poprzednich stronach tej pracy pojawiły się różnego rodzaju budowle drewniane, z których tylko część stanowiły wieże, a część zapewne budynki o bardziej horyzontalnych układach przestrzennych.

Wydaje się, że podkreślenia wymaga także fakt długiego czasu funkcjonowania jedynie warowni drewniano-ziemnych w pewnych regionach dawnego państwa krzyżackiego. Na wschodzie kraju, a szczególnie na obszarach tzw. Wielkiej Puszczy, jeszcze w II połowie XIV w. multum założeń stanowiły budowle w konstrukcjach lżejszych. Zastąpienie ich murowanymi warowniami nastąpiło niemal 100 lat po tym, jak podobny proces transformacji drewniano-ziemnych grodów w murowane zamki konwentualne miał miejsce na terenie ziemi chełmińskiej.

Pośród murowanych założeń architektonicznych widoczna jest pewna tendencja do skracania długości domów głównych w II połowie XIV w. Oczywiście może to być jedynie odzwierciedleniem obecnego stanu badań, ale możemy zaobserwować wyraźny wzrost tego typu „mniejszych" obiektów w porównaniu do pierwszej połowy omawianego stulecia.

Ewidentny przy obecnym stanie badań wydaje się również fakt preferowania obiektów z jednym domem murowanym, które z czasem bywały rozbudowywane o kolejne budynki. Często wówczas nie liczono się z pierwotnymi podziałami elewacji, co może świadczyć o tym, że rozbudowy nie były planowane w początkowych okresach funkcjonowania założeń.

Przez cały czas powstawania murowanych siedzib urzędników krzyżackich poniżej rangi komtura widoczna jest tendencja do wznoszenia obiektów regularnych. Odstępstwa od tego schematu były raczej sporadyczne. Możemy wskazać na zamki w Sztumie, Morągu, Węgorzewie i Osieku. Dotychczasowe badania zamków konwentualnych wykazują, że obiekty nieregularne powstawały w

---

11-33.

1575A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski...,* s. 92.

1576Patrz rozdział 8.

miejscu wcześniejszych umocnień drewniano-ziemnych. Przy obecnym stanie badań nie jesteśmy w stanie stwierdzić tego samego w stosunku do siedzib niższych rangą urzędników zakonnych. Zamki regularne powstawały natomiast zarówno na rzucie zbliżonym do kwadratu, jak i wydłużonego prostokąta.

Rozważając kwestie dotyczące architektury krzyżackiej, a szczególnie tej powstającej w II połowie XIV w. pojawia się zasadnicze pytanie: czy można ją uznać za wyjątkową, bądź też tworzącą jakąś spójną grupę? Bardzo trafnie zadał to pytanie L. Kajzer: „*Czy oprócz dzieł równie wybitnych, jak i zapóźnionych, powstałych w szeroko zarysowanym horyzoncie lat około 1400 (Ragneta) interesujące nas krzyżackie zamki nie zaczęły już od końca XIV wieku (Bytów) tracić swą odrębność, aby na początku XV wieku całkowicie osunąć się w stronę północnoeuropejskiej, a właściwie «południowobałtyckiej» normy, określającej obraz architektury wznoszonej tam z cegły realizacji budowlanych?*”[1577]. Być może należałoby nawet rozszerzyć to pytanie, o większość siedzib średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich.

Pójdźmy więc za tą myślą i najpierw zastanówmy się nad miejscem zamków krzyżackich w owej „południowobałtyckiej normie”. Kraje tej części kontynentu nie posiadały licznych kamieniołomów, a więc budowniczowie byli zdani na cegłę i polne głazy narzutowe[1578]. Należy oczywiście dodać do tego zestawienia sztuczny kamień i drewno. Cegła z czasem była coraz lepiej wykorzystywana, stała się także środkiem dekoracyjnym[1579]. Kamień naturalny wykorzystywano zazwyczaj do fundamentów, najważniejszych elementów konstrukcyjnych i niektórych dekoracyjnych[1580]. Z terenów dzisiejszej Polski to głównie średniowieczne budownictwo małopolskie było bliższe gotykowi kamiennemu[1581]. Budowle obronne na terenie dzisiejszej Polski czerpały wiele ze wzorców ogólnoeuropejskich, ale „*ich właściwości wizualne*” były „*w znacznym stopniu uwarunkowane charakterem rodzimego krajobrazu*”[1582]. Ostatnią uwagę można odnieść oczywiście do szerszego horyzontu terytorialnego. Z tego względu architekturę obronną północnej Europy należy uznać za szczególną ze względu na udział cegły jako budulca, który wymuszał pewne rozwiązania konstrukcyjne, a także związane np. z artykulacją elewacji. W tym kontekście zamki krzyżackie wyróżniają się jedynie jako warownie konwentualne, które stanowiły bardzo

1577L. Kajzer, *Z problematyki wpływów budownictwa warownego Krzyżaków na zamki Niżu Polskiego,* AHP, t. 17, 2007, s. 265.

1578P. Meyer, *Historia sztuki europejskiej*, t. 1, tłum. F. Buhl, T. Dobrzeniecki, Warszawa 1973, s. 196. Uwagi na ten temat można znaleźć nawet w dawnych podręcznikach dla technikum budowlanego: E.Charytonow, *Zarys historii architektury,* Warszawa 1963, s. 99. Można także wskazać na opracowania, których głównym celem była popularyzacja wiedzy o architekturze: T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich,* cz. V: *Czym jest architektura? Przeszłość i współczesność,* Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 99-100. Wydaje się więc, że jest to wiedza dosyć powszechna, ale niekiedy termin architektury niżu europejskiego jest używany bardzo szeroko, obejmując nie tylko gotyk ceglany.

1579J. Kębłowski, *Polska sztuka gotycka,* Warszawa 1983, s. 58.

1580A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce,* Warszawa 1963, s. 37.

1581Tamże, s. 52-55.

1582T. Dobrowolski, *Sztuka polska. Od czasów najdawniejszych do ostatnich,* Kraków 1974, s. 108.

jednolitą grupę obiektów, a co za tym idzie odróżniały się od pozostałych budowli obronnych. Przyczyny tego stanu rzeczy zostały przedstawione zresztą na wcześniejszych stronach. Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich wydają się na tyle zróżnicowaną grupą obiektów, że trudno uznać je za szczególnie wyróżniające się na tle pozostałej architektury północnoeuropejskiej. Christofer Herrmann scharakteryzował niedawno zamki urzędników krzyżackich jako mniejsze od konwentualnych, z jednym lub dwoma skrzydłami[1583]. Pytanie, czy są to cechy, które wyróżniają je na tle pozostałej architektury warownej tej części Europy? Większość tych obiektów stanowiło założenia regularne. Regularność bryły nie jest jednak czymś wyjątkowym, a przynajmniej w II połowie XIV w. Zbliżenie rzutu do planu jednej z podstawowych figur geometrycznych stanowiło od starożytności wyróżnik architektury monumentalnej[1584]. Dążenie do regularności można uznać za swego rodzaju normę przy „dużych" inwestycjach. Odstępstwa od niej były najczęściej wynikiem ukształtowania terenu lub powtórzenia narysu wcześniejszych, drewniano-ziemnych umocnień (co z czasem chyba oddziaływało w coraz mniejszym stopniu). Zdaniem wielu kastellologów forma czworoboku jako budowli zamkowej na obszarze Europy środkowej była wynikiem dostosowywania się do prostokątnego systemu parcel miejskich[1585]. Na budownictwo zamkowe tego obszaru silnie oddziaływał od XIII w. obszar Czech. Zamki Przemysława Ottokara II, zdaniem wielu uczonych, miałyby również wpływać na architekturę krzyżacką[1586]. A przecież warownie regularne występowały na terenie Europy, także środkowej i północnej, wcześniej[1587]. Można tutaj zwrócić uwagę na znajdujący się dalej na północy zamek w Felin (południowa Estonia), który hipotetycznie powstał już w latach 20. XIII w. i mógł być ogniwem w procesie kształtowania zamków na planie prostokąta z zabudową skupioną wokół wewnętrznego dziedzińca[1588]. Obiekt ten powstał z inicjatywy zakonu kawalerów mieczowych, a niedawno pojawiła się ciekawa hipoteza odnośnie wpływu architektury zamków tego inwestora na budowle krzyżackie[1589].

1583Ch. Herrmann, *Kloster – Burg – Residenz. Cer Hochmeisterpalast auf der Marienburg im Kontekxt der Burgenarchitektur des Deutschen Ordens in Preußen,* [w:] *Ritter, Verwalter und Repräsentanten – Priester und Seelsorger: Burger, Residenzen und Kirchen des Deutschen Ordens,* hrsg v. H. Flachenecker, Weimar 2016, s. 35-37.

1584Cytując za Umberto Eco: „*Wincenty z Beauvais* (zm. 1264 r. - przyp. M. K.) *stwierdza, że architektura opiera się na porządku, rozplanowaniu, eurytemii, symetrii i pięknie*" - *Sztuka i piękno w średniowieczu,* przekł. M. Kimula, M. Olszewski, Kraków 2006, s. 57.

1585T. Durdik, *Burgen des mitteleuropäischen Kastelltyps,* „Forschungen zu Burgen und Schlössern, 2, München-Berlin 1996, s. 183.

1586Tamże, s. 177-184.

1587Pominę kwestię rzymskich obozów. Sporo miejsca wpływom antycznym na architekturę rezydencjonalną do poł. XIII w. poświęca np.: Z. Pianowski, *„Sedes Regni Principales" Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim,* Kraków 1997.

1588M. Arszyński, *Średniowieczne budownictwo warowne na obszarze Inflant,* [w:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów,* red. M. Biskup, Toruń 2002, s. 87-89; tenże, *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego...*, s. 192-193.

1589Tamże, s. 197-198.

Zamki o regularnym planie są określane mianem kaszteli[1590]. Wśród wczesnych zamków tego typu T. Durdík wyróżnił typ francuski i środkowoeuropejski. Pierwszy z nich charakteryzował się obecnością kilku wież na planie koła, wystających poza lico murów obwodowych. Drugi z nich wyróżniał się występowaniem zwykle czterech, czworobocznych wież. Właśnie ów drugi typ miał mieć, wg tego uczonego, znaczący wpływ na architekturę zamków konwentualnych[1591]. Nie należy wykluczać, że założenia nawiązujące do tego modelu mogły powstawać już w II połowie XIII w. na terenie Dolnego Śląska (np. Wrocław)[1592]. Niekiedy wyróżnia się również tzw. kasztele typu północnoniemieckiego. Ich cechami charakterystycznymi miały być zabudowa rozlokowana wzdłuż murów i występowanie jednej wieży obronnej znajdującej się w narożniku, często przy wjeździe[1593]. Znaczna część założeń krzyżackich nawiązywała także do tego typu obiektów (np. Szczytno). W każdym razie zamek regularny z wieżą obronną w ciągu XIV w. stał się jednym z najpopularniejszych modeli warowni. Największą popularność uzyskał on właśnie na terenach Niżu Europejskiego. Wiele z tego typu obiektów wykazuje jednak pomiędzy sobą znaczne różnice. Jedną z częstszych różnic jest zabudowa części mieszkalnej, która bywała zredukowana do jednego budynku, albo większej ilości zabudowań. Tak prezentowały się chociażby liczne zamki Kazimierza Wielkiego wznoszone w Prowincji Wielkopolskiej. Na tym tle murowane siedziby urzędników krzyżackich poniżej rangi komtura nie wyróżniają się szczególnie. Oczywiście podstawową kwestią jest w tym wypadku kierunek oddziaływania, a ten wydaje się akurat bardziej prawdopodobny z północy na południe, ale w tym czasie widoczne są również wpływy czeskie i węgierskie na architekturę polską.

Przy omawianiu miejsca budownictwa warownego zakonu krzyżackiego w ogólnym krajobrazie architektury *militaris* tej części Europy warto również wskazać na działalność budowlaną Joannitów. Tutaj chciałbym się na chwilę zatrzymać i chociaż w kilku zdaniach opisać część obiektów, które powstały z ich inicjatywy, gdyż wcześniej zabrakło na to miejsca. Na obszarze Pomorza Zachodniego wznieśli oni kilka zamków. Konwenty joannickie na tym obszarze

1590L. Kajzer, *Czy w średniowiecznej Polsce wznoszono zamki kasztelowe?,* [w:] *Archeologia w teorii i praktyce,* red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 639.

1591T. Durdik, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa,* Praha 1994, s. 9-19, 140-143.

1592L. Kajzer, *Czy w średniowiecznej Polsce...,* s. 643-644. W cytowanym artykule podane są także inne przykłady zamków z terenów Polski, które mogą nawiązywać do form kaszteli środkowoeuropejskich i francuskich, a które datuje się na przełom XIII i XIV w. Jednym z ciekawszych przykładów jest zamek w Szydłowie, porównywany do najwspanialszych rezydencji centralnej Europy II połowy XIV w.: tenże, *Zamek w Szydłowie w świetle badań terenowych 1999 roku,* [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady,* red. J. Adamczyk, Kielce 2000, s. 155-157. Według nowszych badań nawet w powszechnie znanym zamku wyżynnym w Chęcinach w Małopolsce widoczne jest dążenie do regularności, a wieże miały flankujący walor obronny, co zbliża całość do kaszteli francuskich: C. Hadamik, *Najstarszy zamek w Chęcinach,* „Architektura", 7A, z. 23, R. 108, 2011, s. 299-314. Inne zamki z terenów Małopolski, które można omawiać w kategorii kaszteli podaje także: T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji,* „Architektura", R. 108, Z. 23, 2011, s. 251-297.

1593D. Nowakowski, dz. cyt., s. 291.

były niewielkie[1594]. Spośród warowni, które znajdują się w dzisiejszych granicach Polski znamy jedynie te, które powstały w II połowie XIV w. Wymienić tutaj należy obiekty w Starym Drawsku, Swobnicy, Łagowie i Pęzinie. Budowle te również były w znacznej mierze regularne.

Pierwsza z nich powstała prawdopodobnie w latach 1360-1366. Wymiary jej rzutu to ok. 41 x 46,5 m. W północnej kurtynie znajdowała się brama wjazdowa, a przy kurtynie południowej główny dom zamkowy. Jego wymiary to ok. 11,5 x 37,5 m. Był to budynek trzykondygnacyjny. Przyziemie pełniło prawdopodobnie funkcję gospodarczą i więzienną, na pierwszym piętrze znajdowała się część mieszkalna, a najwyższa kondygnacja stanowiła przestrzeń magazynową[1595].

W Swobnicy budowę rozpoczęto zapewne po 1377 r. Zamek powstał na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku długości ok. 50 m. Przy północnej kurtynie znajdował się dom zamkowy (ok. 7 x 10 m). Przypuszcza się, że na jego piętrze zlokalizowano niewielkie pomieszczenia służące prawdopodobnie jako kaplica, refektarz i izby mieszkalne. W północno-zachodnim narożniku znalazła się wysoka wieża. Z czasem (jeszcze w XV w.) obiekt ten był rozbudowywany[1596].

Zamek w Łagowie powstał jako założenie na rzucie lekko trapezoidalnym o wymiarach ok. 30 x 34 m. W obrębie jego murów znajdował się dwukondygnacyjny dom oraz lekko wysunięta przed lico murów wieża. W podłużnym (ok. 8 x 27 m) budynku zlokalizowano być może refektarz i kaplicę[1597].

Budowla w Pęzinie stanowi nieregularny czworobok. W jego obrębie znalazł się dom mieszkalny o wymiarach ok. 10,5 x 34,2 m. W narożniku południowo-zachodnim murów obwodowych wybudowano potężną wieżę[1598].

Obiekty te mają zdecydowanie więcej wspólnego z budowlami stanowiącymi siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich niż z zamkami konwentualnymi. Oczywiście widoczne są tutaj pewne różnice, jak chociażby nieco większa skala, w porównaniu do większości siedzib będących przedmiotem tej rozprawy, ale nie jest to aż tak duża różnica, a przecież jak można było zaobserwować na poprzednich stronach, zdarzały się także większe zamki prokuratorów i wójtów. Jednak występowanie obiektów na rzucie czworoboku z jednym domem i wieżą znajdującą się w narożniku, przy przeciwległej do głównego budynku kurtynie, wydaje się rozplanowaniem często stosowanym także w budowlach omówionych na poprzednich stronach, a co za tym idzie w obydwu przypadkach możemy mówić o wariacjach kasztelu północnoniemieckiego.

1594Warto zwrócić uwagę na odmienne zadania Joannitów w tej części Europy niż chociażby w Ziemi Świętej: R. Heś, *Księża czy rycerze? Militarna rola joannitów na Śląsku w średniowieczu,* [w:] *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym,* red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 277-287.

1595H. W. Janocha, F. J. Lachowicz, *Zamki Pomorza Środkowego,* Koszalin 1990, s. 160-171; Z. Radacki, *Zamki Pomorza Zachodniego,* Warszawa 1976, s. 126-134.

1596Z. Radacki, *Zamki Pomorza Zachodniego...*, s. 138-146.

1597Tamże, s. 134-138.

1598Tamże, s. 147-153.

Natomiast budowle takie jak w Sątocznie i Ełku nawiązują do typu zamków występującego na terenie całego kontynentu. Zamki tego rodzaju wykształciły się na terenach północno-zachodniej Europy[1599]. Początkowo popularne były na obszarze dzisiejszej Francji, a następnie, wraz z Normanami, rozpowszechniły się w Anglii[1600]. *Donjon*, zazwyczaj na kopcu, był wytworem i jednocześnie odbiciem społeczności feudalnej w wiekach średnich. Ich początki datuje się na przełom X i XI w.

W XIII w. zamki wieżowe wciąż miały się dobrze. Powstawały nowe tego typu budowle na Sycylii, gdzie zostały one wzbogacone m.in. elementami orientalnymi. Był to również czas krucjat, gdzie *donjon* także odegrał swoją rolę. Wówczas były to obiekty stanowiące ważniejsze fundacje architektoniczne, które powstały wiele lat oraz wiele kilometrów od interesujących mnie terenów. Jednak nie bez przyczyny odwołuję się powyżej do zamków normańskich i ich odpowiedników w różnych regionach Europy. Teza o normańskim rodowodzie oraz południowo-włoskiej genezie architektury zamków krzyżackich w Prusach była nie raz przywoływana w literaturze przedmiotu[1601]. Marian Kutzner w latach 90. XX stulecia postawił pytania o rolę modelu anglo-normańskiego kasztelu, który określa się terminem *shell-keep*[1602]. Zamki z terenów Anglii, które wziął on pod uwagę to specyficzne budowle *donjonowe* z wewnętrznym dziedzińcem otoczonym amfiladą wnętrz połączonych ze sobą skrzydeł[1603]. Innym problemem, który przedstawił M. Kutzner jest przeniesienie modelu anglo-normańskiego na tereny śródziemnomorskie i tam poprzez styk z kulturą antyczną jego ewolucja poprzez sycylijskie *donjony*, charakterystyczne wieże w Apulii aż do zamków typu *castella* w Prusach[1604]. Należy jednak podchodzić do przedstawionych przez tego badacza tez z dystansem[1605]. Geneza zamków krzyżackich w Prusach w swojej najbardziej rozpoznawalnej formie jest tematem bardzo złożonym, co zasygnalizowałem już wcześniej. W tym miejscu odniosę się jeszcze do Ziemi Świętej, a także posiadłości zakonnych położonych w Azji Mniejszej, Włoszech, czy Sycylii, gdzie zakon miał ograniczone możliwości na zdobycie doświadczeń w dziedzinie budownictwa warownego. Z istniejących tam siedzib krzyżackich można wymienić zamki w Amudzie, Mostenizie, Viterbo, czy Carleto. Ich formy nie

1599*Leksykon...,* s. 26; patrz także: H. Hinz, *Motte und donjon zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg,* Köln 1981; J.E. Kaufmann, H.W. Kaufmann, *The Medieval Fortress. Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages,* Cambridge 2004, s. 23.

1600P. Johnson, *The National Trust Book of British Castles,* London 1978, s. 37-64.

1601S. Skibiński, *Jeszcze raz w kwestii genezy regularnego zamku krzyżackiego,* SBTHA I, 1994, 27-36; M. Arszyński 1995, s. 62-81; K. Pospieszny, *Typ pruski zamku regularnego – idea cesarska?,* [w:] *Argumenta, Articuli, Quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutnzerowi,* red. A. Błażejewska, E. Pilecka, Toruń 1999, s. 361-390.

1602M. Kutzner, *Propaganda władzy w sztuce...,* s. 48-49.

1603Tamże, s. 49. O tzw. *keep* i *donjonach* oprócz wcześniej wymienionej literatury patrz także np.: S. Toy, *Castles. Their Construction and History,* New York 1985, s. 66-82; C. Gravett, *The History of Castles. Fortifications around the world,* Lyons Press 2001, s. 18-19; A. Gomme, A. Maguire, *Design and Plan in the Country House. From Castle Donjons to Palladian Boxes,* New Haven-London, 2008, s. 5-53.

1604Tamże.

1605K. Pospieszny, *Domus Malbork...,* s. 137.

odbiegały od typowych, silnie rozbudowanych wież mieszkalnych[1606].

Doszukiwanie się bezpośredniego wpływu tych założeń na zamki wieżowe w Prusach jest raczej bezcelowe. Wieżowe zamki krzyżackie były budowlami wzniesionymi na wzór obiektów typu *motte and bailey,* ale ubrane w strój gotycki i dopasowane do miejscowych warunków. Angielskie i francuskie zamki tego typu charakteryzowały się w XI w. prostokątnym planem i dużymi rozmiarami. Już wcześniej, bo od końca X w. powstawały drewniane wieże na kopcach we Francji[1607]. Mieszkali w nich zarówno więksi jak i pomniejsi panowie. W krajach niemieckojęzycznych większą popularnością cieszyły się wieże cylindryczne. Wieże czworoboczne przeniknęły na tereny Niemiec Środkowych w I połowie XII w[1608]. Na obszarze niemieckich krajów Cesarstwa, w późniejszym czasie powstawały także wyjątkowo monumentalne zamki wieżowe jak Greifenstein, Kasselburg, Mürlenbach, Tringenstein, czy Ehrenburg[1609]. Na terenie Austrii można wymienić zamek wieżowy w Klausegg na rzucie o wymiarach ok. 12,5 x 26 m. W Dolnej Saksonii znajdowała się wieża w Rützebuttel o wymiarach ok. 13,2 x 18,7 m[1610].

Jeżeli mielibyśmy doszukiwać się inspiracji w tworzeniu tego typu budowli należałoby raczej spojrzeć na architekturę Europy Środkowej, która powstawała w XIV w. Najwcześniej zamki wieżowe pojawiły się w tej części Europy na terenie Węgier; pierwsze tego typu fundacje łączy się z małżeństwem Beli III z Agnieszką z Antiochii, a następnie Małgorzatą francuską[1611]. W Czechach i na Śląsku murowane wieże pojawiły się w I poł. XIII w. Pierwsze śląskie *donjony* stanowiły fundacje władców, jak np. na zamku w Opolu[1612]. W XIV w. idea mieszkania w murowanej wieży rozpowszechniła się tam natomiast wśród elit możnowładczych[1613]. Zamki, czy też dwory wieżowe

1606M. Arszyński, *Budownictwo warowne...,* s. 101.

1607Drewniane wieże na kopcach występowały stosunkowo wcześnie także w rejonie północno-wschodniego Bałtyku: R. Barnycz-Gupieniec, *Uwagi na marginesie zagadnienia wież drewnianych w rejonie północno-wschodniego Bałtyku,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 3, 1983, s. 125-132.

1608T. Rowley, *The Norman Heritage. 1066-1200,* London 1983, s. 43-49; M. Chorowska, *Kaplica czy wieża? Interpretacja najstarszych reliktów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii europejskich,* [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne,* vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 41-44; taż, *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowiu Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011-2012 oraz 2014,* [w:] *Katedra Ratusz Dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy,* red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014, s. 137-163.

1609R. Knappe, *Mittelalterliche Burgen in Hessen,* Zwicken 2000, s. 287-288, 422-423; F. W. Krahe, *Burgen des Deutschen Mittelalters, Grundriss – Lexikon,* Augsburg 1996, s. 29, 164, 225, 319, 413, 613; M. Losse, *Eifel (ohne Nordeifel),* [w:] *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch,* Bd.2, *Geschichte und Burgenlandschaften,* ed. H. W. Böhne, Stuttgart 1999, s. 170; S. Uhl, J. Zeune, *Gestatt der Burg – Wehrachitektur,* [w:] *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch,* Bd. I, *Bauformen und Entwicklung,* ed. H. W. Böhne, Stuttgart 1999, s. 233-241.

1610F. W. Krahe, *Burgen...,* s. 328, 506.

1611E. Frügedi, *Castle and society in medieval Hungary (1000-1437),* Budapest 1986, s. 15-39; M. Slivka, dz. cyt., s. 19.

1612M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku...,* s. 80-81; A. Wilczyńska, *Zamek na Ostrówku w Opolu, wczesne fazy funkcjonowania stołecznej rezydencji Piastów Opolskich na tle podobnych założeń z terenu Śląska,* [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne,* vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 331-340.

1613M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku...,* s. 111; B. Jacaszek, *Średniowieczne murowane wieże mieszkalne na Śląsku,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zbytkoznawstwo i Konserwatorstwo", XXVII, 1996, s.

funkcjonowały także na terenach Polski w XIV w. Wpływ na to miało przejęcie władzy przez Wacława II. Na początku XIV w. powstały na terenie Czech niewielkie wieże jak Vitkův Hrad (rzut ok. 14 x 17,5 m) i Rabi (rzut ok. 12,7 x 18,8 m)[1614]. Pierwsza z nich stanowiła jednocześnie jedyny murowany budynek na terenie warowni, co może nasuwać skojarzenie z Sątocznem. Około połowy XIV w. powstała jedna z najwspanialszych siedzib średniowiecznej Europy. Zamek Karlštein, czyli siedziba Karola IV Luksemburga, składał się m.in. z sześciokondygnacyjnej wieży. Z XIV-to wiecznych realizacji z terenów Polski można wymienić zamek w Bydlinie[1615], czy też dwór biskupów włocławskich w Ciechocinie (z inicjatywy tych fundatorów powstały także inne siedziby w typie wieżowym)[1616]. W kontekście *donjonów* tego czasu zwraca uwagę głównie Małopolska, ale należy również wskazać pierwszą fazę budowlaną nadwarciańskiego zamku w Kole[1617]. Ewenementem jest natomiast w tej części Europy regularna rezydencja w Chełmie ze stojącą w centrum wieżą mieszkalno-obronną, która powstała w XIII w[1618]. Na obszarze Mazowsza w II połowie XIV stulecia powstała Wieża Grodzka, czyli najstarszy element murowany zamku warszawskiego[1619]. Inne, stosunkowo liczne realizacje średniowieczne w Królestwie Polskim zebrał P. Lasek[1620].

Także na obszarze Pomorza Zachodniego funkcjonowały zamki wieżowe. Były to bardzo wczesne warownie w tej części Europy stanowiące importy stylistyczne i techniczne z terenów m.in. Meklemburgii[1621]. Według Z. Radackiego najstarszy tamtejszy donżon powstał w latach 1207-1232 (Garz, kwadratowa wieża o boku ok. 25 m)[1622]. Wieże wznoszono także na terenie państwa Gryfitów. Budowla w Drawnie, o wymiarach rzutu ok. 15 x 28,7 m, powstała na początku XIV w[1623]. Należy więc stwierdzić, że w rejonie wybrzeża Morza Bałtyckiego, a także Europy centralnej, wieże mieszkalne były dosyć popularne. Tereny państwa krzyżackiego różniły się pod tym względem od obszarów sąsiednich. Nie wykluczone jednak, że przyszłe badania archeologiczne zrewidują ten pogląd i okaże się, że występowały one na tym obszarze częściej niż

3-23.

1614T. Durdík, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů,* Praha 1999, s. 598-599, 464-467.

1615*Leksykon,* s. 119.

1616T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Średniowieczny dwór murowany biskupów włocławskich w Ciechocinie nad Drwęcą,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica" 1987, s.124, 126; L. Kajzer, *Z problematyki budownictwa obronnego biskupów włocławskich,* „Nasza Przeszłość", t. 82, 1994, s. 281-298.

1617T. Olszacki, P. Lasek, *Wieża mieszkalna w Kole i jej problematyka badawcza,* [w:] *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin,* red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 601-622.

1618T. Dzieńkowski, *Średniowieczne dziedzictwo europejskie, czyli o monumentalnej rezydencji Daniela Romanowicza w Chełmnie,* [w:] *Zamki lubelszczyzny w źródłach archeologicznych,* red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 39-54.

1619R. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu,* Warszawa 2006, s. 112-113.

1620P. Lasek, *Turris...*

1621P. A. Zaniewski, *Zamki księstwa Gryfitów Pomorskich w średniowieczu,* [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne,* vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 373-388.

1622Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego...,* s. 269.

1623Tamże, s. 171-177.

zakładamy.

Istotnym wydaje się, że niektóre siedziby komandorii krzyżackich z terenów Czech i Niemiec posiadały w swoim obrębie wieże mieszkalne (np. Bradlo, Koblencja). Były to obiekty, które Krzyżacy zarówno otrzymywali i adaptowali na swoje potrzeby, jak i wznoszone od podstaw przez nich. Na pewne podobieństwa tych obiektów do wczesnych zamków w ziemi chełmińskiej wskazał B. Wasik[1624].

Można także wyróżnić bardzo nieliczne dwudomowe zamki stanowiące siedziby niższych urzędników krzyżackich oraz kapitulne i biskupie. Nawiązywały one do dwudomowego modelu warowni rozpowszechnionego na terenie Czech. Jest to jednak mało wyraźna grupa, której najlepszymi przykładami, przy obecnym stanie badań, są obiekty w Olsztynku i Olsztynie.

Zamek w Nidzicy budzi natomiast pewne, być może nieco zbyt odległe, skojarzenia z występującymi na zachodzie Europy zamkami o zdwojonych wieżach, które mogły posiadać w najniższej kondygnacji przelot bramny. W rezydencjach tego typu pomiędzy wieże wpisywano niekiedy wysokie i wąskie domy (np. Greifenstein). Były one zazwyczaj węższe od budynku bramnego w Nidzicy. Powstawały natomiast w zbliżonym czasie, czyli w okolicach trzeciej i czwartej ćwierci XIV w. Należy jednak zaznaczyć, że obiekty tego typu były rzadkością w rejonach środkowo-zachodniej i środkowej Europy[1625].

Z całą pewnością różnorodność form siedzib urzędników krzyżackich była wypadkową wielu czynników. Wynikała ona m.in. z funkcji, czasu powstania, lokalizacji, rangi urzędu itd. Część obiektów ulegała z czasem rozbudowie, czy modernizacji, przez co wymykają się one standardowym klasyfikacjom. Sytuacja badacza, który próbuje w jakiś sposób sklasyfikować te obiekty jest jeszcze bardziej skomplikowana, gdy okazuje się, że w wypadku wielu z nich substancja budowlana nie jest znana, albo stan badań jest jeszcze nikły. Z tego względu wiele z uwag zawartych w tej pracy ma charakter wstępny.

Sygnalizowałem wcześniej, że często pisze się o wpływach architektury państwa krzyżackiego na obiekty powstające na terenach Polski, czy też Litwy[1626]. Wspomina się także o kościele farnym w Warszawie jako posiadającym korpus o proweniencji pomorskiej, tamtejszych

1624B. Wasik, *Początki krzyżackich zamków...,* s. 252.

1625W polskojęzycznej literaturze wspomina o nich np. T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji,* „Architektura", R. 108, Z. 23, 2011, s. 263-265; w niemieckojęzycznych opracowaniach np.: R. Knappe, dz. cyt., s. 287-288, 422-423.

1626L. Kajzer, *Piotr (II) Świnka, człowiek pogranicza polsko-krzyżackiego i jego zamek w Szydłowie,* [w:] *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowianie i ich sąsiedzi,* red. K. Grążawski, M. Dulinicz, Brodnica-Warszawa-Olsztyn 2012, s. 201; tenże, *Zamek w Sadłowie na Ziemi Dobrzyńskiej – wstęp do problematyki badawczej,* „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie", t. 11, 1997, s. 41-51; L. Kajzer, J. Pietrzak, *Zamek w Sadłowie na tle porównawczym,* [w:] *Zamek w Sadłowie na Ziemi Dobrzyńskiej,* red. L. Kajzer, Rypin 2004, s. 253-267; L. Kajzer, T. Olszacki, J. Pietrzak, *Zamek na tle porównawczym,* [w:] *Zamek w Radzikach Dużych na Ziemi Dobrzyńskiej,* Rypin 2009, s. 129-157; A. Krawcewicz, *Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy,* [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej,* red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 271; A. Piskadło, *Grody, zamki, fortece (budownictwo i architektura obronna do schyłku średniowiecza),* Warszawa 1977, s. 330.

kamienicach z XV w., stanowiących najdalej na południe wysunięty typ szeregowej zabudowy hanzeatyckiej, czy też murach miejskich bezpośrednio wzorowanych na toruńskich[1627]. Na podstawie wzmianek o muratorze Niclosie zaczęto identyfikować tajemniczego budowniczego zamków mazowieckich z Mikołajem Fellensteinem, co wydaje się znaczną nadinterpretacją. Zdaniem I. Galickiej miałyby za tym przemawiać także: identyczny sposób wzniesienia murów zamków na kamiennym fundamencie, stosowanie wyrównawczych warstw rolki, formy wież itd.[1628].

Autorzy często dokonują również pewnych uproszczeń. Nie posiadając dokładnych danych odnośnie budowniczych konkretnych obiektów, ograniczają się jedynie do lakonicznych twierdzeń, że dany obiekt realizował fundator. Służy to często, w dalszej kolejności, do konstruowania hipotez, w których sami fundatorzy jawią się jako budowniczowie swoich siedzib. Następnie przypisuje się im niesienie pewnych trendów na rozległe terytoria. Tymczasem kwestie te są zapewne dużo bardziej skomplikowane[1629].

Oczywiście nie zamierzam negować wpływu architektury zamków krzyżackich na kształt architektury militarnej obszarów sąsiednich, chociaż należy chyba podkreślić, że powinno się mówić także o rozchodzeniu się pewnych tendencji związanych w większym stopniu z budownictwem niż architekturą.

Pokuszę się jeszcze o uwagę odnośnie szczególnych funkcji rezydencjonalnych niektórych obiektów, w których znalazły się tzw. letnie siedziby najwyższych dostojników Zakonu. Architektonicznym symbolem lat 1280-1420, wg G. Duby, był pałac[1630]. W czasach, w których kultura dworska promieniowała na łacińską Europę z Neapolu i Francji[1631], wyodrębniły się budowle będące nie tylko utylitarnymi warowniami, ale zaspokajające także potrzeby luksusu. W pewnym stopniu miało to miejsce zapewne także na terenach średniowiecznej Polski[1632].

1627A. Gieysztor, *Warszawa gotycka,* [w:] *Jesteśmy w Warszawie.Miasto dawne i nowe,* t.1, red. I. Orlewiczowa, Warszawa 1981, s. 64.

1628I. Galicka, *Z mecenatu książęcego na Mazowszu,* [w:] *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Katowice, listopad 1981,* red. E. Karwowska, A. Marczak-Krupa,Warszawa 1984, s. 69-70.

1629A. M. Wyrwa, *Kto i jak długo budował klasztory w średniowieczu? Od mitu do rzeczywistości w świetle działalności budowlanej Cystersów,* „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", VII, 2005, s. 105-124. Tam przykładowa literatura odnośnie szerzenia gotyku przez Cystersów. Wypadałoby jednak zrzucić odpowiedzialność większości tego typu twierdzeń na barki konieczności wprowadzania uogólnień w ramach tworzenia syntez, bo czym innym tłumaczyć zdanie „w *końcu XII i w pierwszej połowie XIII w. zjawiają się nowe zakony – najpierw cystersi, później dominikanie i franciszkanie – przynosząc nowe programy świątyń i budowli klasztornych, nowe techniki i systemy konstrykcyjne, zapoczątkowujące już gotyk*": J. Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce,* t. 1: *Małopolska,* Warszawa 1985, s. XIII. Szczególnie w przypadku prób popularyzacji wiedzy i nauki tego typu uproszczenia są dopuszczalne. Nie należy popadać w skrajność i uwierzyć w możliwości poznawcze czytelnika.

1630G. Duby, *Czasy katedr...,* s. 175-261.

1631E. Śnieżyńska-Stolot, *Wpływy francuskie a wpływy neapolitańskie w Europie Środkowej w w. XIV,* BHS, t. 43, nr 2, 1981, s. 223-225.

1632T. Olszacki, *Kazimierz Wielki jako „książę" europejskiego Trecenta. Szkic do portretu,* [w:] *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin,* red. Agnieszka Urbaniak, Radosław Prochowicz, Ireneusz Jakubczyk, Maksim Levada, Jan Schuster Łódź-Warszawa 2010, s. 719-730.

Przykładowo zamek w Niepołomicach, powstały w okolicach połowy XIV w., służył jako rezydencja wypoczynkowa, odwiedzana w czasie królewskich polowań[1633]. Podobne funkcje, a także monumentalne rozmiary i formę kasztelową posiadał zamek kazimierzowski w Pyzdrach[1634]. Wynika z tego, że na swój sposób wyjątkowe funkcje rezydencjonalne niektórych siedzib urzędniczych były odzwierciedleniem zmian w podejściu do wygody, które miały miejsce na szerszym obszarze.

Dla niektórych uczonych archeologia *„jest to nauka źródłoznawcza, podobnie jak wiele innych (...). Wszystkie one są równoprawne w swojej funkcji, a jedynie ich wnioski są przekazywane historii. A historia (w tym prehistoria) – nauka syntetyczna, generuje swoje wnioski przez syntezę danych z materiałów źródłowych"*[1635]. Z pewnością jest w tym dużo racji, ale konfrontacja tego zdania z rzeczywistością okazuje się bardzo niekorzystna. „*Rozwój archeologii jako dyscypliny naukowej charakteryzuje się, obok stale poszerzającego się zakresu badań empirycznych, wydatnym wzrostem krytycznej refleksji nad przedmiotem badań oraz strukturą postępowania badawczego"*[1636]. Archeologia charakteryzuje się wielością i różnorodnością postaw badawczych[1637]. Może być ograniczona jedynie do pozyskiwania i opisywania nowych źródeł, ale chyba bardziej pożądane i efektywne jest połączenie tej podstawowej postawy z prowadzeniem dialogu z innymi przedstawicielami humanistyki. Badania archeologiczne dostarczają źródeł niezwykle pomocnych w studiach nad szeroką problematyką procesów społeczno-gospodarczych, a w kontekście tej pracy w studiach nad genezą, ewolucją i etapami rozwoju architektury militarnej. Tematyka ta została niemal zmonopolizowana przez archeologów. Można stwierdzić, że aspiracje archeologów od dziesiątków lat zaczęły rosnąć. Chcą oni włączać się w charakterze partnerów historyków w proces poznawania przemian średniowiecznego świata. Problem polega na tym, że aby próby analiz związanych z budownictwem średniowiecznym były jak najbardziej pełne, potrzebne są solidne analizy przekazów pisanych[1638]. Praca ta nie miała aspiracji do stanowienia pełnego studium historyczno-archeologicznego. Powstanie takowego musi być wynikiem współpracy przedstawicieli tych dwóch dyscyplin.

Na zakończenie ponownie chciałbym podkreślić zależność wniosków znajdujących się w

1633A. Januszek, *Rezydencja królewska w Niepołomicach w czasach panowania Zygmunta Augusta 1548-1572,* Lublin 2006, s. 82-86.

1634L. Kajzer, T. Olszacki, *Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych,* „Fontes Archaeologici Posnaniensis", t. 47, 2011, s. 255-292; T. Olszacki, *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji,* „Architektura", R. 108, Z. 23, 2011, s. 266-268.

1635L. Klejn, *Teoretyczna orientacja polskiej archeologii,* „Przegląd Archeologiczny", 61, 2013, s. 245.

1636P. Kucypera, S. Wadyl, *Uwagi na temat znaczenia pojęcia „kultura materialna" w polskiej historiografii,* [w:] *Kultura materialna średniowiecza w Polsce,* red. P. Kucyper, S. Wadyl, Toruń 2008, s. 11.

1637H. Mamzer, J. Ostoja-Zagórski, *Orientacje badawcze w polskiej archeologii,* „Nauka" 1/2007, s. 131-148.

1638Pisał o tym chociażby: L. Kajzer, *Uwagi na marginesie pracy T. Horbacza i Z. Lechowicza,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 5, 1984, s. 110.

niniejszej pracy od obecnego stanu badań terenowych. Po zakończeniu kwerend w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków dowiedziałem się o rozpoczęciu badań archeologicznych na terenie zamku w Piszu. Jest to drugi sezon badań po 14 latach przerwy. Obiekt ten rozpoznany był dotychczas w stopniu niesatysfakcjonującym i takie wrażenie odnośnie naszej wiedzy o nim, a także o wielu innych siedzibach krzyżackich, może odnieść czytelnik po lekturze tej pracy. Jednak badania archeologiczne postępują. Należy mieć nadzieję, że to, co one przynoszą zostanie docenione nie tylko przez specjalistów, ale także i społeczeństwo, które w znacznym stopniu może się przyczynić do ochrony zabytków wraz z ich walorami naukowymi.

10. Katalog

Poniższy katalog obejmuje siedziby urzędników krzyżackich poniżej rangi komtura, które znajdują się w granicach dzisiejszej Polski. Nie znalazły się w nim jednak obiekty, znajdujące się na obszarach, które w średniowieczu stanowiły jedynie czasowe zdobycze terytorialne zakonu krzyżackiego.

1. Ranga urzędnika oraz przynależność administracyjna w średniowieczu
2. Położenie
3. Chronologia
4. Forma siedziby i jej przemiany w średniowieczu
5. Autorzy badań archeologicznych
6. Literatura

13. **Bartoszyce –** *Bartenstein* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator i komornik w komturstwie bałgijskim

b) Zamek znajdował się na wzniesieniu na lewym brzegu rzeki Łyny. Biorąc pod uwagę nowożytne ryciny możemy się domyślać, że jedna z dwóch części założenia, gdzie znajdował się prawdopodobnie wieżowy budynek pozostający w XVII w. w formie ruiny, powstała na kopcu ziemnym. Obie części oddzielał przekop.

c) Wielu, szczególnie starszych, badaczy przyjmuje, że pierwsza warownia w Bartoszycach powstała około 1240 r. Następnie była ona wielokrotnie niszczona, a ok. 1274 r. uzyskała pierwsze elementy murowane. Tak wczesne datowanie wymaga jednak weryfikacji. Miasto otrzymało przywilej lokacyjny w 1326 r. Wzniesienia murowanej warowni można się wstępnie dopatrywać w okresie pomiędzy 1274, a 1326. W lutym 1454 r. obiekt ten został zburzony przez mieszczan. Nie posiadamy obecnie informacji, czy Krzyżacy podjęli trud odbudowy zamku po odzyskaniu Bartoszyc. W czasach nowożytnych znajdowała się tutaj siedziba starostów, co znaczy, że warownię odbudowano, ale być może już w czasach po sekularyzacji.

d) Zamek był najpewniej założeniem dwuczłonowym. Jednym z jego elementów była

prawdopodobnie wieża. Na przedstawieniu z XVII w. możemy dostrzec kilka wjazdów na teren zamkowy. Całość otoczona byłem murem. Dom murowany, w części założenia, której rozmiary wydają się na ilustracji większe, posiadał ozdobne szczyty. Do tej części warowni prowadził budynek bramny, być może o formie wieży. Niestety informacje te ze względu na schematyczność przedstawienia, a także czas powstania samej ryciny nie są pewne. Inwentarze krzyżackie informują nas o istnieniu przyzamkowego folwarku, w którym hodowano konie, woły i świnie.

e) -

f) *BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 2, s. 27; L. Czubiel, T. Domagała, dz. cyt., s. 83.

14. **Benowo –** *Benhoff* (gm. Ryjewo, powiat kwidzyński, woj. pomorskie)

a) Leśny w komturstwie malborskim

b) W pobliżu założenia stanowiącego siedzibę urzędniczą przechodziła droga ze Sztumu do Międzyłęża. Dwór kontrolował most na Liwie, a także niedaleką przeprawę przez Wisłę.

c) Niektórzy autorzy uważają, że urząd w Benowie utworzono razem z wójtostwem w Sztumie, a więc około 1331 r. W 1376 r. pojawił się pierwszy znany urzędnik w Benowie – Michael. W 1416 r. wzniesiono w tym miejscu najpewniej nową siedzibę, albo odnowiono wcześniejszy obiekt.

d) W chwili obecnej nie jesteśmy w stanie zrekonstruować wyglądu dworu w Benowie. W czasie badań archeologicznych natrafiono na relikty zabudowy drewnianej.

e) A. Chęć.

f) A. Chęć, *Folwark i siedziba leśniczego krzyżackiego w Benowie...,* s. 174-176; A. Chęć, *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie...*, s. 4-5; A. Chęć, Janowski P., *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie...*, s. 355-360.

15. **Bezławki –** *Bäsleck* (gm. Reszel, powiat kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Komornik w komturstwie bałgijskim.

b) Zamek posadowiono na wysokim morenowym wzgórzu nad korytem rzeczki Dainy. Wzgórze miało ekspozycję okrężną. Tereny wokół wzniesienia były w znacznym stopniu zabagnione.

c) Badania dendrochronologiczne wskazują, że zamek wzniesiono po 1377 r.

d) Zamek posiadał mury obwodowe na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach ok. 42,3 x 51,8 m oraz otwarte do wewnątrz baszty. Wjazd na dziedziniec znajdował się w północnym narożniku murów, przy domu zamkowym. Mur obwodowy był stosunkowo niewysoki. Na podstawie zachowanych strzępi przypuszcza się, że miał około 5 m wysokości.

Wieże południowe były usytuowane nieregularnie względem muru obwodowego, co można stwierdzić na podstawie ich czytelnych pozostałości. Wieża południowo-wschodnia wysunięta była

ku południowi, a południowo-zachodnia ku zachodowi. Nie odnaleziono śladów baszt północnych, które miałyby znajdować się przy domu zamkowym. Przypuszcza się jednak, że w miejscu domniemanej baszty północno-zachodniej znajdował się wykusz toaletowy.
Dom zamkowy powstał na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 12 x 25 m. Wejście do do niego znajdowało się na wschód od obecnej kruchty. Istnieją dwie hipotezy dotyczące podziału wnętrza. Według pierwszej z nich budynek w Bezławkach posiadał pięć kondygnacji. Strych służył jako przestrzeń magazynowa. Pod nim znajdowała się jednorodna czwarta kondygnacja. Mogło się tutaj znajdować umieszczone nietypowo dla architektury krzyżackiej *piano nobile*.z.sz. Podobnie miałyby zostać rozplanowane 2 niższe kondygnacje. Najniższy poziom miał charakter gospodarczy. Prawdopodobnie mieściły się tam pomieszczenia dla służby, piec i kuchnia. W partii przyziemia dom pozbawiony był okien. Posiadał natomiast 13 wąskich strzelnic. Nie można wykluczyć, że pierwotnie przestrzeń ta była podzielona na dwa poziomy oddzielone stropem drewnianym. Druga hipoteza mówi, że najpewniej najniższa i być może wyższa kondygnacja były podzielone na 3 pomieszczenia. Byłby to wówczas bardziej standardowy trójpodział dla niskich rangą siedzib urzędniczych i na pierwszym piętrze znajdowałyby się izba komornika, refektarz i kaplica.
e) A. Koperkiewicz.
f) *Bezławki. Ocalić od zniszczenia...*

16. **Biały Bór –** *Baldenburg* (gm. Loco, powiat szczecinecki, woj. zachodniopomorskie)
a) Prokurator w komturstwie człuchowskim
b) Siedziba prokuratorska znajdowała się na południe od miasteczka, na półwyspie Jeziora Bielsko. Dwór posiadał wspólny system obronny wraz z miastem w postaci wałów i fos.
c) Pierwszy znany urzędnik pojawił się tutaj w 1391 r. Jego siedziba była prawdopodobnie wznoszona w latach 1374-1381.
d) Była to prawdopodobnie budowla powstała przy użyciu głównie materiałów organicznych, ale brak badań archeologicznych nie pozwala na potwierdzenie tych przypuszczeń.
e) -
f) A. Błażewska-Marciniak, *Zarys dziejów ziemi człuchowskiej 1100-1945...*, s. 35; *Lustracja 1565...*, s. 37.

17. **Bratian** (gm. Nowe Miasto Lubawskie, powiat nowomiejski, woj. Warmińsko-mazurskie)
a) Wójtowie podporządkowani bezpośrednio władzom w Malborku.
b) Bratian znajdował się w rozlewisku rzeki Wel, na szlaku wiodącym z ziemi chełmińskiej w kierunku Prus Właściwych i Warmii.
c) Wójtowie z Nowego Miasta mogli się przenieść do Bratiana przed połową XIV w. (1343 r.). W

tym czasie zamek mógł być już w formie nadającej się do użytkowania.

d) Zamek najprawdopodobniej powstał na rzucie zbliżonym do kwadratu z cylindryczną wieżą w północno-zachodnim narożniku. W północnej części założenia znajdował się zapewne murowany dom. Przy wschodnim murze mógł się znajdować podpiwniczony budynek o murowanym przyziemiu i górnych kondygnacjach wzniesionych w lżejszych konstrukcjach. Przy murze zachodnim znajdowały się prawdopodobnie budynki gospodarcze, a wjazd prowadził od południa przez fosę o szerokości kilkunastu metrów.

Badania archeologiczne na terenie dawnego zamku w Bratianie ograniczyły się do tej pory do dwóch wąskoprzestrzennych wykopów oraz odwiertów. W miejscu, które podejrzewa się o skrywanie ruin zamku wysokiego natrafiono na relikty muru wykonanego z głazów narzutowych, kamieni polnych i cegieł. W rzucie miał kształt narożnika. Sześć metrów dalej na zachód odsłonięto ślady, które zinterpretowano jako relikty dawnej fosy.

e) K. Grążawski.

f) K. Grążawski, N. Grążawska, dz. cyt., s. 571-578; K. Grążawski, *Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie...*, s. 367-372; tenże, *Od Kurzętnika do Bratian...*, s. 301-316; B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 305-306.

18. **Brusy –** *Bruß* (gm. Loco, powiat chojnicki, woj. pomorskie)

a) Urzędnik zarządzający tzw. okręgiem zaborskim w komturstwie tucholskim.

b) -

c) Dwór powstał zapewne przed 1324 r. W tym samym roku Krzyżacy pozyskali pobliskie Kosobudy i w niedługim czasie tam przenieśli siedzibę tego urzędu.

d) -

e) -

f) K. Kasiske, *Das Deutsche...*, s. 187; *Dzieje Brus i okolicy...*, s. 28-32.

19. **Bytów –** *Bütow* (gm. loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokuratorzy podlegli bezpośrednio władzom w Malborku.

b) Zamek znajduje się na niewielkim cyplu na wschodnim brzegu doliny rzeki Bytowej. W bezpośrednim sąsiedztwie warowni znajdowało się lokowane wcześniej (1346 r.) miasto. Z racji dogodnego położenia (strome, wysokie zbocza z trzech stron) system obronny rozbudowano jedynie od strony wschodniej, gdzie znajdowało się także niewielkie przedzamcze.

c) Warownię wznoszono w latach 1398-1402.

d) Zamek w Bytowie powstał na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 49 x 70 m. Dłuższa oś założenia skierowana była z południowego wschodu na północny zachód. W obrębie

muru obwodowego znajduje się dom zamkowy. W narożach murów stoją cztery baszty, z czego trzy cylindryczne posiadają metrykę średniowieczną, a trzecia – czworoboczna – powstała w 1937 r, w miejscu czternastowiecznej wieży zniszczonej przez Szwedów w XVII w. We wschodnim murze znajduje się budynek bramny, który swoją obecną formę zawdzięcza pracom prowadzonym w 1938 r.

Dom zakonny otrzymał wymiary 14 x 36 m i został usytuowany wzdłuż kurtyny północnej. Budynek był trzykondygnacyjny, a od dziedzińca przylegały do niego drewnianego krużganki wzniesione na murowanych piwnicach. Piwnice pod domem były sklepione kolebkowo i krzyżowo. Do zachodniej części muru przylegała kuchnia. Był to niewielki budyneczek na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 10 m.

Brama mogła mieć pierwotnie formę wieży. Wskazuje na to rycina z 1658 r., na której widoczna jest występująca przed lico muru budowla. Na rycinie można również dostrzec fragmenty muru, który najpewniej otaczał całość założenia.

e) A. J. Pawłowski, P. Szczepaniak

f) A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie. Przewodnik...*; H. Domańska, *Zamek w Bytowie na tle architektury obronnej zakonu krzyżackiego z przełomu XIV i XV wieku...*, s. 151-162.

20. **Czarne –** *Hammerstein* (gm. Loco, powiat człuchowski, woj. pomorskie)

a) Prokurator w komturstwie człuchowskim.

b) Siedziba krzyżacka powstała na północ od miasta, nad brzegiem rzeki Czarnej, na nieregularnym, trapezowatym kopcu o wymiarach 40 x 58 x 60 m.

c) Siedziba zakonna istniała w Czarnem być może przed 1395 r., a w tymże roku zdecydowano się wznieść nowy dwór/zamek. Można przypuszczać, że jego budowa zakończyła się pomiędzy 1399 a 1403 r.

d) Ze średniowiecznej siedziby zachowały się relikty murów, które tworzyły nieregularny, trapezowaty obrys. Od północy przylegało do obwodu gospodarcze przedzamcze na planie kwadratu o boku ok. 57 m, ale wydaje się, że posiadało metrykę nowożytną.

e) –

f) B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 1-8; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim. Suplement do monografii...*, s. 5-46.

21. **Dąbrówno** – *Gilgenburg* (gm. Loco, powiat ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator, a następnie wójt i komornik w komturstwie ostródzkim, wcześniej dzierzgońskim.

b) We wcześniejszej literaturze dominował pogląd o istnieniu zamku miejskiego oraz warowni znajdującej się nieopodal obecnej wsi. Badania archeologiczne wykazały, że możemy mówić tylko

o jednym obiekcie, który znajdował się około 100 m od dawnych murów miejskich, nad brzegiem Jeziora Dąbrowa Mała, na nasypie o wymiarach ok 25x25 m.

c) Na podstawie ceramiki ogólnie można datować założenie na XIV/XV w. Źródła pisane precyzują datowanie do okresu pomiędzy 1316-1410 r. Gródek znajdujący się w pobliżu średniowiecznego Dąbrówna, zdaniem Jana Dąbrowskiego funkcjonował od 1326 r. Data zaproponowana przez niego odnosi się do początku istnienia miasta i wydaje się, że siedziba urzędnicza mogła istnieć jednak wcześniej.

d) Na gródku o wymiarach ok. 25 x 25 m odnaleziono fragmenty polepy i cegieł gotyckich, a na jego krawędzi ostały się pozostałości dwóch pali i skupisko kamieni. Majdan dworu był brukowany. Przypuszcza się, że cegły, kamienie i pale tworzyły rodzaj umocnień gródka. Nie rozpoznano niestety reliktów zabudowy. Przypuszczalnie znajdował się tam budynek mieszkalny w lekkiej konstrukcji, bądź częściowo murowany.

e) J. Dąbrowski

f) J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 341-356.

22. **Działdowo –** *Soldau* (gm. Loco, powiat działdowski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Początkowo prokuratorzy, a od 1383 r. wójtowie w komturstwie ostródzkim; wcześniejsza warownia mogła przynależeć do komturstwa dzierzgońskiego.

b) Zamek w Działdowie znajduje się na sztucznym wzniesieniu na prawym brzegu rzeki Działdówki.

c) Zdaniem części badaczy pierwsza warownia krzyżacka w Działdowie powstała jeszcze w pierwszej dekadzie XIV w. Aleksander Gardawski natrafił na ślady, które zinterpretował jako pozostałości rozebranej budowli i przyjął wstępnie, że budynek ten mógł stanowić pierwszą fazę tego obiektu, ale sam autor badań miał pewne wątpliwości, czy są to relikty budynku. Zamek murowany, na planie kwadratu wzniesiono zapewne w latach 40. XIV w. i rozbudowywano go niemal do wybuchu wielkiej wojny.

d) Aleksander Gardawski sugerował, że pierwotna budowla obronna w Działdowie mogła mieć formę wieży. W przypadku częściowo zachowanego do dnia dzisiejszego założenia murowanego, które powstało na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 46 m, można mówić o stopniowym rozbudowywaniu zamku średniowiecznego. Na chwilę obecną wydaje się, że znaczna część z tych prac nie była planowanym od początku działaniem i wynikała ze zmieniających się funkcji obiektu i dostosowywaniu formy do nowej rangi warowni w systemie administracyjnym państwa zakonnego.
W początkowym okresie swojego istnienia zamek w Działdowie prezentował formę obiektu jednoskrzydłowego. Dom zamkowy był wówczas niższy od obecnego o jedną kondygnację. Przyjmuje się, że powstał on do połowy XIV stulecia, bo w 1348 r. wzmiankowany jest już

prokurator działdowski.

Obwód warowny był początkowo drewniany, ale już wówczas planowano chyba go zastąpić murem, co nastąpiło w przeciągu kilku lat. Wraz z murem obwodowym powstały dwie narożne wieże. Wieża przybramna powstała na rzucie kwadratu o boku ok. 13,5 m i znalazły się pod nią 2 kondygnacje piwnic. Baszta północna została wysunięta na północ, skośnie w stosunku do czworoboku zamkowego. Jej podstawa jest kwadratowa o ściętych narożach, wyżej przechodzi w ośmiobok.

Wraz ze zmianą tytulatury urzędnika i podniesieniem roli zamku w strukturze administracyjnej państwa krzyżackiego nastąpiła również rozbudowa tego założenia. Dobudowano wówczas dwa murowane skrzydła. Zapewne w zbliżonym czasie założono sklepienia krzyżowo-żebrowe na parterze głównego domu zamkowego.

W ostatniej średniowiecznej fazie podwyższono budynek główny o kondygnację spichlerzową. Podobnie postąpiono ze skrzydłami północno-wschodnim i południowo-zachodnim. W refektarzu oraz kaplicy powstały istniejące do dzisiaj sklepienia gwiaździste. Nadbudowa kondygnacji pociągnęła za sobą konieczność zmiany pierwotnych szczytów na istniejące obecnie. Miało to zapewne miejsce między 1383, a 1410 r.

e) A. Gardawski; M. Milewska; K. Blusiewicz.

f) A. Gardawski, dz. cyt; W. Galicki, dz. cyt.; I. Galicka, *Zamek krzyżacki w Działdowie...*; M. Milewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie w latach 1981-1989...*; K. Blusiewicz, dz. cyt.

23. **Ełk –** *Lyck* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie bałgijskim

b) Zamek wybudowano na wyspach w zwężeniu Jeziora Ełk.

c) Obronne założenie powstało na przełomie XIV i XV w. Prace rozpoczęto ok. 1390 r., bądź też w 1398 r., a zakończone przed wybuchem Wielkiej Wojny (zapewne 1408 r.).

d) Obecny budynek dawnego ełckiego zamku jest dwutraktowy. Powstał na planie prostokąta, z dwoma wtórnymi ryzalitami od frontu. Posiada podpiwniczenia, jest czterokondygnacyjny, kryty dachem dwuspadowym.

Z dotychczasowych badań wynika, że zamek średniowieczny nie posiadał murów obronnych a być może jedynym jego budynkiem murowanym była wieża mieszkalno-obronna. Nie wyklucza się istnienia jeszcze jednego budynku przynajmniej częściowo murowanego na wschodniej wysepce.

Budynek oddzielony był od reszty założenia fosą na planie zbliżonym do okręgu. Dom zamkowy w średniowieczu był nieco krótszy. Część nowożytna wyróżnia się do dnia dzisiejszego w elewacji od strony jeziora.

Badania archeologiczne nie dały odpowiedzi na pytania dotyczące zabudowy przedzamcza. Odsłonięto jednak drewniane pale, które stanowiły pozostałości po ufortyfikowaniu wschodniego brzegu wyspy.

e) T. Wilde; R. Herman.

f) R. Herman, *Zamek w Ełku. Tajemnice wydobyte z przeszłości...*; J. Wańkowska-Sobiesiak, *Zamek na wyspie...*, s. 69-83.

24. **Fiszewo –** *Fischau* (gm. Gronowo Elbląskie, powiat elbląski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Początkowo znajdowało się tutaj efemeryczne komturstwo następnie prokuratorstwo w komturstwie elbląskim.

b) Na planie wsi Nowy Dwór z 1746 r. zaznaczono *der Berg* oraz *der Speicherberg*. Pierwszy z nich znajdował się przy drodze z Malborka do Elbląga, na północ od wsi Mojkowo. Drugi był przy samej wsi, na zachód od drogi – tutaj miał się być ulokowany dwór krzyżacki, a na pierwszym wymienionym miejscu, zamek. Mieczysław Haftka sugeruje, że wcześniej mogło się tutaj znajdować pruskie grodzisko, co tłumaczyłoby jego zdaniem obsadzenie w tym miejscu w 1257 r. komtura.

c) W XIII w. zaadaptowano najpewniej wcześniejsze umocnienia dla nowej siedziby krzyżackiej.

d) Z czasem zapewne modernizowano owo wczesne założenie, ale brak informacji o prezentowanej przez ten obiekt formie.

e) -

f) W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach...*, s. 148; F. Mamuszka, *Budowle obronne Ziemi Gdańskiej...*, s. 57.

25. **Garbno –** *Lamgarben* (gm. Korsze, powiat kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Komornik w komturstwie bałgijskim

b) Zamek powstał na wzgórzu nad doliną strumienia. Być może na sąsiednim płaskowyżu znajdowało się przedzamcze.

c) Część autorów przyjmuje, że zamek powstał w 1328 r., ale takie datowanie jest trudne do przyjęcia. Na podstawie podobieństwa układu obwodu warownego do tego w Bezławkach można się skłaniać do datowania założenia w Garbnie na ostatnią ćwierć XIV w.

d) Zamek powstał na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 32 m. W jego narożach znalazły się cztery wieże, z których największa miała wymiary ok. 10 x 12 m. W zachodniej kurtynie muru obwodowego znajdowała się brama wjazdowa umieszczona w mocno wysuniętej przybudówce. Mury obwodowe wzniesiono z kamienia polnego. Nie natrafiono na relikty domu zamkowego.

d) Mury obwodowe odsłonięto w trakcie prac ziemnych w XIX w.

e)-

f) *BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 9, s. 26-28.

26. **Grabiny-Zameczek –** *Herrengrebin* (gm. Suchy Dąb, powiat gdański, woj. pomorskie)

a) Wójt w komturstwie malborskim.

b) Ruiny zamku wraz z późniejszym dworem znajdują się na wzniesieniu u ujścia Kłodawy do Motławy.

c) Pierwszy wójt w Grabinach-Zameczku pojawił się w źródłach w 1343 r. Być może jego należy wiązać z pierwszymi inwestycjami na terenie Grabin. Forma zamku, która częściowo zachowała się do dnia dzisiejszego wykształciła się na przełomie XIV i XV w. Zdaniem A. Grotha rozbudowę kompleksu należy łączyć z osobą Johanna Schönhalsa, który jako wójt pojawił się w 1374 r. Około 1378 r. rozpoczęły się przygotowania do prac budowlanych. Trwały one niecałe 30 lat (1381-1409).

d) W podanych latach powstał nowy zamek. Był on ceglany, na planie regularnym. W obrębie zabudowań stanęło skrzydło mieszkalne z kaplicą, zabudowania gospodarcze oraz mur obwodowy. W narożnikach południowo-zachodnim i południowo-wschodnim wzniesiono dwie cylindryczne baszty.

Przyjmuje się, że całość zabudowań tworzyła czworobok otoczony z trzech stron fosą, a z czwartej rzeką Kłodawą. Przy skrzydle zachodnim zamku znajdowała się najpewniej brama. Wzdłuż wschodniego i północnego stoku wzgórza zamkowego znalazły się budynki gospodarcze. Jako przedzamcze mogła służyć wysepka położona po zachodniej stronie zamku.

Według A. Grotha skrzydło mieszkalne posiadało cztery kondygnacje włącznie z piwnicą i poddaszem. W przyziemiu znajdowały się kuchnia, piekarnia, zbrojownia siodlarnia i łaźnia, na piętrze kaplica refektarz i pomieszczenia gospodarcze, a na trzeciej kondygnacji sypialnia wójta i rycerzy oraz izba kapłana. Na poddaszu zlokalizowano spichlerz.

W trakcie badań archeologicznych zadokumentowano odcinkowo mur obwodowy. W odległości 4 m od południowego muru odsłonięto fundament tzw. kuźni. Niedaleko tego budynku odkryto zachowaną szczątkowo konstrukcję drewnianą. Autor badań archeologicznych przyjął hipotetycznie, że była to studnia.

e) M. Kochanowski.

f) M. Kochanowski*, Krzyżacki dwór obronny w Grabinach-Zameczku...,* s. 85-92; A. Groth, dz. cyt., s. 163-172.

27. **Giżycko –** *Lötzen* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie pokarmińskim.

b) Zamek murowany zbudowano na przesmyku pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno. Pierwotna warownia znajdowała się być może na terenie Pięknej Góry.

c) Warownia drewniano-ziemna powstała zapewne przed wymienieniem pierwszego prokuratora giżyckiego w latach 30. XIV w. Murowany zamek wznoszono zapewne od końca XIV w.
d) Dom zamkowy w Giżycku jest budynkiem trzypiętrowym, częściowo podpiwniczonym, na planie prostokąta o wymiarach ok. 14,6 x 21,8 m. Przed jego północną ścianą znajdowało się gdanisko, którego relikty zostały odsłonięte podczas badań archeologicznych. Zdaniem J. Wańkowskiej-Sobiesiak był on początkowo niższy, a z czasem nadbudowano go o dwie kondygnacje (najpierw w II połowie XV w., a następnie ok. 1560 r.).
Zamek nie posiadał murów obronnych w średniowieczu. Wybudowano je dopiero w czasach nowożytnych. W trakcie prac ziemnych natrafiono na konstrukcje drewniane, z których przynajmniej część stanowiła prawdopodobnie osłonę budynku zamkowego w średniowieczu.
e) J. Gula; A. Piotrowski.
f) G. Białuński, *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczy...*, s. 15-38; J. Wańkowska-Sobiesiak, *Badania architektoniczne zamku w Giżycku...*, s. 78-86.

28. **Iława** – *Deutsch Eylau* (gm. Loco, powiat iławski, woj. Warmińsko-mazurskie)
a) Prokurator w komturstwie ostródzkim, wcześniej dzierzgońskim.
b) Prawdopodobnie pierwszą warownię krzyżacką na tym terenie udało się zlokalizować w trakcie badań archeologicznych na wyspie Wielka Żuława. Późniejszy dwór znajdował się zapewne w obrębie murów miejskich, pomiędzy kościołem a Bramą Lubawską. Nie można wykluczyć, że jeszcze za czasów panowania krzyżackiego wzniesiono także niewielki murowany zamek na obszarze wyspy Wielka Żuława, ale prawdopodobnie został on zbudowany z prywatnej inicjatywy.
c) Budowlę drewniano-ziemną na wyspie Wielka Żuława datuje się dosyć ogólnie na XIII i przełom XIII/XIV w. Przyjmuje się, że dwór murowany pomiędzy kościołem a Bramą Lubawską powstał razem z murami miejskimi. Miasto lokowano w 1305 r., a pierwsi urzędnicy w Iławie są potwierdzeni od 1320 r. Także budynek, bądź zespół budynków krzyżackich w mieście należy chyba datować pomiędzy 1305, a 1320 r. Sprawa murowanego zamku na wyspie jest dosyć skomplikowana, ale powstał on zapewne przed 1522 r.
d) Budynek na wyspie Wielka Żuława stanowił chyba drewnianą budowlę z kamiennymi brukami. Późniejszy dwór prezentował model niewielkiego dworu miejskiego z domem długości ok. 30 m.
e) J. Wysocki (gródek stożkowaty). Relikty interpretowane jako pozostałości dworu miejskiego zostały zadokumentowane przez B. Schmida.
f) J. Wysocki, B. Klęczar, dz. cyt., s. 327-350; P. Lasek, J. Przypkowski, dz. cyt., s. 381-384; P. Lasek, S. Szczepański, dz. cyt., s. 431-458.

29. **Jezioro Drużno** – *auf dem Drausen* (gmina Elbląg, powiat elbląski, woj. Warmińsko-

mazurskie)

a) Rybicki w komturstwie dzierzgońskim

b) Niektórzy lokalizują siedzibę urzędu w miejscowości *Knyphoffe,* która jest identyfikowana ze wsią Kukułki.

c) Urzędnik po raz pierwszy pojawia się tutaj w 1320 r. i jest to jedyna wskazówka dotycząca chronologii dworu

d) -

e) -

f) *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstwa malborskiego i dzierzgońskiego 1440-1445...*, s.2, VII.

30. **Kadyny –** *Kadinen* (gm. Tolkmicko, powiat elbląski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Leśny w komturstwie elbląskim

b) Zdaniem regionalistów w Kadynach znajdowało się grodzisko pruskie. Miałoby się ono znajdować w miejscu klasztoru OO. Franciszkanów. Niektórzy chcą lokalizować dwór w tym miejscu. Równie prawdopodobne wydaje się miejsce, gdzie stoi barokowy pałac Schliebena.

c) Siedziba przeniesiona z Młynar. Pierwszy urzędnik pojawia się tutaj w 1404 r., ale zdaniem niemieckich historyków na stałe leśni urzędowali tu od 1410 r.

d) -

e) -

f) M. Toeppen, *Historisch-Comparative...,* s. 190; G. A. Von Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 34; P. G. Thielen, dz. cyt., s. 141.

31. **Karpowo** – *Kerpen, Kerpaw* (gm. Zalewo, powiat iławski, województwo warmińsko-mazurskie)

a) Rybicki w komturstwie dzierzgońskim; komturstwo malborskie (czasowa przynależność tutejszego urzędnika do konwentu stołecznego).

b) -

c) Urzędnik w Karpowie był wzmiankowany w 1431 r., czyli dwór powstał najpewniej wcześniej.

d) -

e) -

f) P. G. Thielen, dz. cyt., s. 136.

32. **Kętrzyn –** *Rastenburg* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie bałgijskim

b) Zamek przylegał do miasta od południowego-wschodu i tworzył z jego murami jeden system obronny.

c) Znaczna część badaczy zamków krzyżackich uważa, że w Kętrzynie mogła istnieć już w 1329 r. drewniana warownia, która została zniszczona w 1344 r. Wiadomym jest, że samo miasto zostało lokowane w 1357 r. Zamek potwierdzony jest źródłowo dopiero w 1374 r. Zdaniem M. Haftki budowę warowni murowanej rozpoczęto jeszcze przed lokacją miasta.

d) Zamek powstał na rzucie prostokąta o wymiarach ok. 32 x 37 m. W obrębie murów wzniesiono trzy skrzydła. Głównym budynkiem było skrzydło północne. Pozostałe dwa budynki mogły mieć charakter gospodarczy. Od strony miasta znajduje się zryzalitowany budynek bramny z wykuszem nadwieszonym nad przejazdem, który mógł powstać jednak już po sekularyzacji zakonu krzyżackiego.

e) -

f) J. Sikorski, *Kętrzyn średniowieczny...*, s. 85-152; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 130-135.

33. **Kosobudy –** *Kossabude* (gm. Brusy, powiat chojnicki, woj. pomorskie)

a) Siedziba urzędnika zarządzającego tzw. okręgiem zaborskim w komturstwie tucholskim. Wcześniej urząd ten znajdował się w Brusach. Jedyny znany zarządca w Kosobudach to *hofmeister* Michael von Wustenfelde z 1430 r.

b) W Kosobudach znajdują się XIX-to wieczne zabudowania dworskie, a wg N. Benwitza dwór znajdował się na terenie dawnej remizy strażackiej. W 1800 r. miały być tam wciąż widoczne relikty murów.

c) Dwór mógł powstać pomiędzy 1324, a 1326 r. W 1324 r. Krzyżacy nabyli Kosobudy drogą wymiany. W 1326 r. po raz pierwszy zostaje wymieniony tutejszy dwór. Należy również brać pod uwagę możliwość zaadaptowania wcześniejszej budowli.

d) -

e) -

f) N. G. Benwitz, dz. cyt., s. 11; B. Schmid, *Ordenshof Hammerstein...*, s. 1-8; K. Kasiske, *Das Deutsche...*, s. 187, *Dzieje Brus i okolicy...,* s. 32; Z. Kratochwil, dz. cyt., s. 89-131.

34. **Kościerzyna –** *Berent* (gm. loco, powiat loco, woj. pomorskie)

a) Nieznany urzędnik zarządzający okręgiem administracyjnym w wójtostwie tczewskim.

b) Część autorów doszukuje się w Kościerzynie wczesnośredniowiecznego grodziska, obok którego miał stanąć później dwór krzyżacki. Budowla zakonna miała się znaleźć na wzgórzu na wschód od miasta, które miało być dodatkowo zabezpieczone przez otaczające je mokradła. W tym miejscu

znajduje się obecnie zabudowa. Piwnica jednego z budynków podobno wybudowana z kamienia i cegły. Podejrzewa się, że jest pozostałością średniowiecznego dworu.

c) Okręg kościerski powstał stosunkowo późno, bo na przełomie XIV i XV stulecia. Założenie miasta miało miejsce między 1402-1403 r.

d) Nowożytne lustracje opisują budynek dworski jako drewniany z jednej, murowany z drugiej strony. Znajdowało się w nim kilkanaście izb i pokojów. Resztę zabudowy stanowiły budynki gospodarcze.

e) -

f) *Opis 1664...*, s. 279; F. Mamuszka, I. Trojanowska, dz. cyt., s. 153-154; M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 171-173.

35. **Laski –** *Leske* (gm. Nowy Staw, powiat malborski, woj. pomorskie)

a) Wójt podległy pod władze w Malborku.

b) Zamek stał w zakolu rzeki Świętej.

c) Pierwszy znany wójt pojawia się w źródłach w 1321 r., był nim brat Gunter. Od 1323 r. urzędnicy tutejsi nazywani są *vom Leske*. Nie wiadomo dokładnie kiedy powstał zamek. Wiadomym jest natomiast, że w pierwszej połowie XV w. nastąpiła znaczna rozbudowa założenia.

d) Wygląd zamku znany jest jedynie z opisów inwentarzowych ekonomii malborskiej, które wykorzystał w swojej próbie rekonstrukcji D. Piasek. Założenie składało się z podpiwniczonego piętrowego budynku, w którym znajdowała się kaplica. Na przeciw niego znajdował się kolejny murowany i podpiwniczony budynek, a gdzieś w pobliżu jeszcze jeden murowany dom. Całość otoczona była murem z bramą, Na terenie zamku w Laskach mieściła się prawdopodobnie krzyżacka mennica.

e) -

f) D. Piasek, *Zamek krzyżacki w Laskach...*, s. 76-79.

36. **Lasowice Wielkie - *Lesewitz*** (gm. Malbork, powiat malborski, woj. pomorskie)

a) Prokurator w komturstwie malborskim.

b) -

c) Po raz pierwszy siedziba krzyżacka pojawiła się w źródłach w 1343 r. Dopiero w 1381 r. poświadczony jest pierwszy znany z imienia urzędnik Siegfried Grans.

d) Na terenie założenia mógł istnieć *gemach* przeznaczony dla wielkich mistrzów. Z 1607 r. pochodzi wzmianka o kominie mincarskim. Natomiast w czasach nowożytnych istniał tutaj folwark zwany Kominki. Nazwę tę nadano w XVI w. i prawdopodobnie pochodziła od owego komina, który zapewne istniał już wcześniej.

e) -

f) *BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 4, H. 14, s. 117;

37. **Lębork –** *Lauenburg* (gm. Loco, powiat loco, woj. pomorskie)

a) Wójt w komturstwie gdańskim.

b) Zamek znajduje się w południowo-wschodnim narożniku miasta i posiadał z nim wspólny mur.

c) Około 1340 r. powstały obwarowania miejskie. Być może wraz z murami budowano zamek. W 1363 r. odnotowano pierwszego wójta.

d) Cały zespół zamkowy miał wymiary ok. 50 x 60 m. Dom zamkowy o wymiarach ok. 11 x 48 m znajdował się w południowej części założenia, łącząc się w tym miejscu z murami miejskimi. Posiada on wciąż 3 kondygnacje naziemne i piwnice, które jako jedyne w średniowieczu posiadały sklepienia.

Na północ od głównego domu zamkowego znajdował się budynek gospodarczy. Przez teren zamkowy przepływał też kanał Młynówka, na którym postawiono młyn. Były to zapewne budynki szkieletowe, opierające się o zachodnią kurtynę muru obwodowego. W narożnikach założenia znalazły się trzy baszty, z czego wschodnia i południowa były wkomponowane także w ciąg murów miejskich.

e) -

f) C. Steinbrecht, *Ordensburgen...,* s. 10-12; *BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 2, H. 2, s. 266-277; E. Kal, dz. cyt., s. 60-78; *Leksykon...,* s. 268.

38. **Lędyczek –** *Landeck* (gm. Okonek, powiat złotowski, woj. wielkopolskie)

a) Prokurator w komturstwie człuchowskim

b) Istnieją spory co do lokalizacji warowni. W sposób najbardziej przekonywujący przedstawił to zagadnienie D. Piasek, który twierdził, że obiekt ten znajdował się w północno-wschodniej części Lędyczka.

c) W 1378 r. wzmiankowano pierwszego tamtejszego urzędnika. Można przypuszczać, że zamek, czy też dwór powstał nieco wcześniej.

d)-

e)-

f) T. Ciasnocha, K. Wachowski, dz. cyt., s. 273-276; D. Piasek, *Lokalizacja zamku krzyżackiego w Lędyczku...*, s. 243-255.

39. **Lidzbark Welski –** *Lautenburg* (gm. loco, powiat działdowski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Wójt w komturstwie brodnickim. Według części historyków tamtejszy urzędnik nie zarządzał

oddzielnym okręgiem administracyjnym.

b) Istnieje kilka propozycji odnośnie lokalizacji zamku. Dopatrywano się jego istnienia na wzgórzu znajdującym się na zachód od miasta, a także w samym mieście w okolicach kościoła parafialnego lub na lewym brzegu Weli na północny-zachód od miasta. W przypadku ostatniej lokalizacji, to znajdują się tam tereny określane kiedyś *Amtsgrunde.* Istniał tam drewniany dwór, który określano mianem *Schloss*.

d) Budowa zamku mogła nastąpić pod koniec XIV w. Niektórzy badacze przypuszczają, że obiekt ten nie został ukończony.

e) -

f) R. Czaja, *Z dziejów Lidzbarka Welskiego w średniowieczu...*, s. 6-28;

40. **Markusy** - *Markushof* (gm. Loco, powiat elbląski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokuratorstwo przeniesione ze Stalewa w komturstwie dzierzgońskim.

b) -

c) Pierwszy prokurator pojawił się tutaj w 1363 r., dwór powstał najprawdopodobniej między ok. 1330 a 1363 r.

d) Wiemy jedynie, że na terenie siedziby istniała kaplica ze sprzętem liturgicznym.

e) -

f) P. G. Thielen, dz. cyt., s. 136; *BKD der Provinz Ostpreussen,* Bd. 4, H. 14, s. 171.; F. Mamuszka, *Elbląg i okolice...*, s. 118.

41. **Mątowy Małe –** *Klein Montau* (gm. Miłoradz, powiat malborski, woj. pomorskie)

a) Prokurator w komturstwie malborskim.

b) Dwór położony był na płaskim terenie ok. 2 km od Wisły.

c) Pierwsza informacja o Mątowach Małych pochodzi z 1254 r. Jednak pewne informacje co do istnienia dworu posiadamy z 1321 r., a znany z imienia prokurator pojawił się w 1371 r. Na początku XV w. miała miejsce rozbudowa założenia. Tak też chyba należy datować szczątkowo zachowany budynek.

d) Budynek miał aż 142,7 m długości (ściana wschodnia) i 13,8 m szerokości. Nie natrafiono na ślady pierwotnych podziałów wewnętrznych. Przypuszcza się, że w tym budynku znajdował się szereg pomieszczeń wzmiankowanych w źródłach: browar, kaplica, piwnica, chlewnia, obora.

e) A. Chęć.

f) A. Chęć, *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych...*, s.393-401; tenże, *Der Ordenshof in Mątowy Małe...*, s. 183-195.

42. **Miechucino –** *Miechutschin* (gm. Chmielno, powiat kartuski, woj. pomorskie)

a) Wójt podległy pod komturstwo gdańskie.

b) -

c) Tutejsi urzędnicy pojawiają się w 1372 r. Ośrodek ten nie był trwały i najpóźniej w 1381 r. jego miejsce zajął nowy urząd w Mirachowie.

d) -

e) -

f) G. A. Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 18; M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 136.

43. **Międzyłęż –** *Alt-Moesland* (gm. Palplin, powiat tczewski, woj. pomorskie)

a) Prokuratorzy początkowo w komturstwie gniewskim, następnie obszar ten został podporządkowany bezpośrednio pod władze w Malborku.

b) -

c) Dwór wzmiankowany po raz pierwszy w 1349 r. Urzędnik potwierdzony jest od 1394 r.

d) Niewiele wiadomo o zabudowie tego założenia. Księga podskarbiego malborskiego wymienia stajnie i obory, przy których prowadzono prace murarskie w latach 1401-1403. Budynki te znajdowały się zapewne na terenie przyzamkowego folwarku. Opis z 1664 r. wymienia tutaj zamek spalony przez Szwedów, po którym zachowały się jedynie mury i sklepienia – prawdopodobnie piwnic.

e) -

f) *Opis 1664...*, s.325; K. Bruski, *Ziemie nad dolną Wierzycą...*, s. 143.

44. **Miłakowo –** *Liebstadt* (gm. Loco, powiat ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Siedziba komornika podległego komturom elbląskim.

b) Zamek znajdował się w północno-wschodnim narożu murów miejskich, na wzniesieniu opadającym do rzeki Miłakówki.

c) Być może jakaś warownia funkcjonowała w okolicy już w początkach XIV w., ale nie wiadomo, czy byłaby to ta sama, której ruiny są widoczne w terenie do dnia dzisiejszego. W literaturze najczęściej przyjmuje się, że murowany zamek powstał w II ćwierci XIV w.

d) Było to prawdopodobnie założenie trzyskrzydłowe z dwiema narożnymi wieżami. Wieżę północną uznaje się za główną. Wjazd na dziedziniec znajdował się w kurtynie wschodniej.

e) -

f) M. Kałamajska Saeed , dz, cyt., s. 362; S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur...*, s. 134.

45. **Miłomłyn** – *Liebmühl* (gm. Loco, powiat ostródzki, województwo warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie dzierzgońskim

b) Zamek znajdował się w południowo-wschodnim narożniku miasta. Łączył się przypuszczalnie ze wzniesionymi w połowie XIV w. murami miejskimi.

c) Pierwszy znany urzędnik pojawia się tutaj w 1335 r., w tym samym roku lokowano miasto. Niektórzy uważają, że obiekt ten funkcjonował wcześniej.

d) Mógł to być niewielki obiekt z jednym domem i obszernym dziedzińcem. Zachowały się dwa pomieszczenia piwniczne o szerokości 5,93 x 12,9 m. Piwnice, przynajmniej częściowo, były wyłożone posadzką kamienno-ceglaną. W trakcie badań archeologicznych okazało się, że zamek posiadał znacznie większe rozmiary niż do tej pory sądzono. Natrafiono na ślady więcej niż jednego budynku murowanego. Fragmentarycznie odsłonięto również mury obwodowe.

e) M. Żurek.

f) *Leksykon...*, s. 308; G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 171.

46. **Mirachowo –** *Mirchau* (gm. Kartuzy, powiat kartuski, woj. pomorskie)

a) Początkowo siedziba urzędu leśnego, a następnie prokuratorskiego w komturstwie gdańskim.

b) Przypuszczalnie siedziba krzyżacka znajdowała się w miejscu zespołu dworskiego o metryce XVII/XVIII-to wiecznej, znajdującego się we wsi nad jeziorem Bąckim.

c) Przypuszczalnie dwór powstał w latach 80. XIV w.

d) Na podstawie nowożytnych lustracji można sugerować, że dwór był w większości drewniany, ale znajdowały się tam także przynajmniej częściowo murowane budynki.

e) -

f) *Lustracja 1565...*, s.84, 219; *Opis 1664...*, s. 375; *Lustracje województw Prus Królewskich 1765...*, s. 93-98; G. A. Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 18; M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 137.

47. **Młynary** *Mühlhausen* (gm. Loco, powiat elbląski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Leśny w komturstwie elbląskim.

b) Jako prawdopodobne miejsce usytuowania dworu podaje się występ w murach miejskich w pobliżu kościoła. Możliwe, że mógł się także znajdować w północno-wschodnim narożu murów miejskich. W XIX w. natrafiono tam na sklepione piwnice oraz fundamenty identyfikowane z domem leśnego.

c) Miasto lokowano w 1327 r. W 1347 r. wzmiankowany był pierwszy leśny w Młynarach. Dwór powstał zapewne pomiędzy tymi latami.

d) -

e) -

f) *Leksykon...*, s. 311; *BKD der Provinz Ostpreussen,* H.3, s. 93.

.

48. **Morąg –** *Mohrungen* (gm. Loco, powiat ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Siedziba wójta w komturstwie elbląskim. Wbrew niektórym opracowaniom, szczególnie popularnonaukowym, zamek nigdy nie stanowił siedziby komtura.

b) Zamek wybudowano na wzniesieniu nad Jeziorem Morąskim. W zasadzie można uznać, że zamek znajduje się obecnie pomiędzy w/w zbiornikiem, a Jeziorem Skiertąg. W średniowieczu cypel, na którym się znajdował, oblewało z trzech stron Jezioro Morąskie. Od północnego-wschodu i wschodu oddzielała go od miasta fosa.

c) Większość autorów pisze o warowni drewniano-ziemnej, która miałaby istnieć od ok. 1280 r. (niektórzy wspominają nawet o pierwszym murowanym założeniu z tego okresu). W trakcie badań archeologicznych nie natrafiono na materiał zabytkowy, który mógłby być datowany na ten okres. Nie zarejestrowano także wcześniejszych umocnień drewniano-ziemnych. Zamek murowany powstał ok. 1331 r.

d) Obwód zewnętrzny zamku tworzył nieregularny kamienno-ceglany mur. W jego południowo-zachodnim narożniku była zlokalizowana wieża na rzucie zbliżonym do kwadratu. Przy północnej kurtynie znajdował się budynek bramny, który zajmował teren od narożnika północno-wschodniego do połowy długości muru. Był on nieco węższy od późniejszego skrzydła północnego. Przejazd znajdował się w jego środkowej części.

W świetle dotychczasowych badań archeologicznych wydaje się, że dom zamkowy stanowił wolnostojący budynek w południowo-wschodniej części dziedzińca. Jego najniższa kondygnacja posiadała dwa pomieszczenia. Dalsze, znaczące rozbudowy, wbrew zdaniom formułowanym w literaturze popularnonaukowej, miały miejsce dopiero w okresie nowożytnym.

e) M. Wielgus (dokumentacja zachowana częściowo); T. Wilde, Z. Skrok (dokumentacja zachowana częściowo); J. Gula.

f) J. Gula, *Morąg – Zamek. Badania i nadzory archeologiczne 2002,* Raciszewo 2003, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu.

49. Mortąg – Mortung (gm. Stary Dzierzgoń, powiat sztumski, woj. Pomorskie)

a) Rybiccy w komturstwie dzierzgońskim

b) W XIX w. odkryto w ogrodach tamtejszej leśniczówki relikty murów. Na południe od nich znajdowało się wówczas wyschnięte jezioro.

c) Pierwszego tamtejszego urzędnika wzmiankowano w 1399 r., dwór mógł powstać wcześniej.

d) Dwór posiadał najpewniej murowaną piwnicę, która została odkryta ok. 1870 r. Jej ściany zostały wykonane z kamieni. Posiadała ceglane sklepienie oraz podłogę wykonaną z płytek w kolorach

zielonym, żółtym i czarnym, ułożonych na kształt mozaiki.

e) -

f) BKD der Provinz Ostpreussen, H. 3, s. 15; M. Toeppen, Historisch-Comparative..., s. 181, przyp. 785

50. **Murzynno –** *Morin* (gm. Gniewkowo, powiat inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie)

a) Prokurator czasowo prawdopodobnie w komturstwie nieszawskim, a na przełomie XIV i XV w. podporządkowany pod komturstwo malborskie.

b) Zamek, albo dwór krzyżacki znajdował się na zwężeniu garbu terenowego, między bagnistymi dolinkami, we wschodniej części wsi. Nie należy wykluczać, że funkcjonował w tym miejscu wczesnośredniowieczny gród.

c) Murzynno jako posiadłość zakonu pojawiło się już w 1265 r. Na podstawie przekazu Długosza przyjmuje się, że po 1332 r. wzniesiono tutaj murowany zamek. W 1338 r. wzmiankowane było c*astrum Murzin*.

d) Mylili się B. Guerquin i T. Torbus pisząc, że w Murzynnie wciąż są widoczne pozostałości murowanego zamku. Założenie, które jest czytelne w terenie składa się z dwóch członów murowanych oddzielnych od siebie fosą o szerokości ok. 10 metrów, a także niewielkim wałem. Główny człon warowni zajmuje nieregularny nasyp.

e) -

f) B. Guerquin, *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim...*, s. 14; Ł. Grzywacz, dz. cyt, s. 51-52.

51. **Nidzica –** *Neidenburg* (gm. Loco, powiat nidzicki, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie ostródzkim.

b) Zamek w Nidzicy znajduje się na najwyższym w okolicy wzgórzu morenowym. Warownię zlokalizowano na wschodnim końcu osi przechodzącej przez teren miejski i zamkniętej po przeciwnej stronie kościołem parafialnym.

c) Zamek powstał zapewne w okolicach ostatniej ćwierci XIV w. Prace budowlane prowadzono jeszcze w początkach XV w. Nie należy wykluczać, że wcześniej funkcjonowała tam warownia drewniano-ziemna.

d) Założenie zamkowe w Nidzicy ma rzut prostokąta o wymiarach 44 x 62 m. Jedynie główny dom zamkowy jest podpiwniczony. Znajdują się w nim trzy kondygnacje naziemne. Na parterze zlokalizowano pięć pomieszczeń. Pierwsze piętro zajmowały pierwotnie trzy pomieszczenia: kaplica, refektarz i prawdopodobnie kancelaria.

Najstarszą częścią zamku jest główny dom zamkowy. Prawdopodobnie po jego wybudowaniu

wzniesiono mury obwodowe, niższe skrzydła boczne i dwie narożne wieże od strony wjazdu na dziedziniec.

e) -

f) A. Gruszecki, dz. cyt.

52. **Nowe –** *Neuenburg* (gm. loco, powiat świecki, woj. kujawsko-pomorskie)

a) Urzędnicy zarządzający okręgiem administracyjnym w wójtostwie tczewskim.

b) Zamek znajdował się w północno-wschodnim narożu miasta, na wysokiej wiślanej skarpie.

c) W 1350 r. Nowe uzyskało nowy przywilej lokacyjny. Z 1365 r. pochodzi wzmianka o istnieniu murów obronnych. Być może w okresie pomiędzy tymi datami rozpoczęto budowę krzyżackiego zamku.

d) Nie jest znany dokładny układ przestrzenny założenia w średniowieczu. Zachowany dom zamkowy powstał na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 12 x 39 m. Być może do jego północnego narożnika przylegał niższy budynek gospodarczy w lżejszej konstrukcji.

Zdaniem niektórych uczonych w domu zamkowym nie było kaplicy.

e) D. Partyka-Żurowska.

f) M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 199; D. Partyka-Żurowska, dz. cyt.

53. **Nowe Miasto Lubawskie -** *Neumark in Westpreussen* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Siedziba urzędu wójtowskiego przeniesionego z czasem do Bratian, gdzie byli podporządkowani bezpośrednio pod władze w Malborku.

b) Zamek lub dwór mógł powstać na południowo-zachodnim okraju miasta, ale już poza jego murami. Prawdopodobnie był zlokalizowany na wyspie, którą z jednej strony otaczała Drwęca, a z drugiej jej wykopane odgałęzienie

c) Pierwszy znany urzędnik pojawił się w Nowym Mieście w 1334 r. Jego siedziba istniała zapewne wcześniej (chociaż może nieukończona, albo prowizoryczna). W 1343 r. urząd ten przeniesiono do Bratiana.

d) -

e) -

f) L. Kajzer, *Siedziba biskupów chełmińskich w Lubawie na tle budownictwa...*, s. 118.

54. **Nowy Jasiniec –** *Neu Jaschinnitz* (gm. Koronowo, powiat bydgoski, woj. kujawsko-pomorskie)

a) Prokuratorzy w komturstwie świeckim

b) Ruiny zamku znajdują się nad Jeziorem Zamkowym. Niegdyś zarówno zamek jak i przedzamcze

zajmowały dwie wyspy, które obecnie są połączone z lądem.

c) Nie jest do końca jasny początek budowy zamku. Przyjmuje się, że mógł mieć miejsce jeszcze przed przejęciem tego terenu przez Krzyżaków, ale większość murów powstała już w czasach władztwa zakonnego. Zbigniew Nawrocki wyróżnił 4 fazy budowy tego obiektu.

d) Podpiwniczony dom zamkowy powstał na rzucie wydłużonego prostokąta o wymiarach ok. 12,8 x 22,6 m. Do jego zachodniej elewacji przylegała mała kwadratowa przybudówka, zajmująca całą szerokość międzymurza, czyli od ok. 3,5 do 4 m. Przedzamcze znajdowało się od zachodu i oddzielała je od reszty założenia fosa.

e) R. Grochowski

f) Z. Nawrocki, *Zamek w Jasińcu Nowym...*, s. 81-100.

55. **Okartowo**

a) Prokuratorzy podlegli komturom z Bałgi.

b) W Okartowie zamek miał powstać na wzniesieniu, na którym w 1733 r. odkopano zbroję i inne zabytki metalowe (uzbrojenie i wyposażenie). Wzgórze to znajdowało się na krańcu cypla, na przesmyku między Jeziorem Śniardwy i Tyrkło. Teren ten został znacznie przekształcony w trakcie budowy kościoła na przełomie XVIII i XIX stulecia. Przebiegał tutaj w średniowieczu również jeden z wariantów szlaku handlowego z Mazowsza do Sambii.

c) Nie posiadamy dokładnych danych odnośnie chronologii obiektu, ale możemy podejrzewać, że powstał przed połową XIV w. Został stosunkowo szybko zniszczony w czasie najazdów litewskich. W późniejszym czasie funkcjonował tutaj folwark.

d) Można przypuszczać, że było to częściowo murowane założenie (wskazują na to opisy znalezisk z XVIII w. oraz obserwacje terenowe M. Haftki), ale wymaga to weryfikacji archeologicznej.

e) -

f) G. Dehio, E Gall, dz. cyt., s. 290; *BKD der Provinz Ostpreussen,* H. 6, s. 34; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 207.

56. **Olsztynek –** *Hohenstein* (gm. Loco, powiat olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Komornik w komturstwie ostródzkim, być może pierwotnie w komturstwie dzierzgońskim.

b) Zamek usytuowany został na niewielkim podwyższeniu, na północny zachód od powstałego później miasta i łączył się z jego systemem obronnym.

c) Przyjmuje się, że budowę zamku rozpoczęto ok. 1349 r., a jej zakończenie miało miejsce pomiędzy 1359, a 1366 r. Niektórzy badacze uważają, że mogła tutaj istnieć wcześniej drewniano-ziemna strażnica, ale brak przekonywujących dowodów na poparcie tej hipotezy.

d) Głównym domem zamkowym było skrzydło północno-wschodnie o wymiarach ok. 10,6 x 28,7

m. Według niektórych uczonych znajdują się pod nim dwa poziomy piwnic, ale drugi z nich nie jest potwierdzony.

W południowej części dziedzińca znajdował się drugi budynek o szerokości ok. 10,5 m, który powstał zapewne w zbliżonym czasie do głównego domu.

Natrafiono również na fragment fundamentu, który „wchodził" pod budynek obecnej szkoły. Postawiono hipotezę, że są to pozostałości wieży.

e) J. Gula; A. Koperkiewicz.

f) W. Świętosławski, A. Koperkiewicz, dz. cyt.; A. Koperkiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku*...

57. **Osiek –** *Ossieck* (gm. Loco, powiat starogardzki, woj. pomorskie)

a) Prokurator podległy początkowo pod komturstwo pokrzywińskie, a następnie pod komturstwo świeckie. Niektórzy autorzy przypuszczają, że czasowo był związany także z wójtostwem tczewskim i rogozińskim.

b) Zamek powstał nad Jeziorem Kałębie. Pierwotnie teren, na którym się znajdował, był zapewne wyspą.

c) Trudno przesądzić, kiedy powstał murowany zamek. W miejscu tym mógł wcześniej funkcjonować jedynie folwark z zabudowaniami drewniano-ziemnymi. Przyjmuje się jednak, że założenie murowane powstało pod koniec XIV i na początku XV w.

d) Zamek mógł powstać na zrębach wcześniejszych umocnień, ale nie jest to dotychczas potwierdzone. Wzniesiono go na nieregularnym rzucie. Brama wjazdowa wysunięta została przed linię murów. W południowej części muru obwodowego, w jego centralnej części, znajdowała się druga brama, która prowadziła do przeprawy mostowej oraz folwarku znajdującego się na sąsiednim półwyspie.

Wewnętrzna zabudowa składała się ze skrzydeł południowego, wschodniego i zachodniego, tworząc układ zbliżony kształtem do podkowy. W północnej części założenia natrafiono na relikty budynku, które zostały zinterpretowane jako niewielka wieża obronna, która flankowała rejon bramy od strony fosy.

e) P. Muntowski.

f) P. Muntowski, dz. cyt., s. 243-261.

58. **Orłowo –** *Orlau* (gm. Inowrocław, powiat inowrocławski, woj. kujawsko-pomorskie)

a) W 1257 r. wymieniony jest tutaj komtur, ale podejrzewa się, że był to jedynie komtur domowy. Przynajmniej od 1346 r. Orłowo znajdowało się w prokuratorii z centrum w Murzynnie.

b) W niepublikowanej pracy magisterskiej Ł. Grzywacz sugeruje, że zamek mógł znajdować się na niewielkiej wyspie na mokradłach, ok 1 km na północ od centrum wsi.
c) Wieś została nadana w 1228 r. krzyżakom wraz z Ziemią Chełmińską. W 1255 r. wzmiankowany jest tutaj dwór i folwark. Na podstawie przekazu Długosza przyjmuje się, że po 1332 r. wzniesiono tutaj murowany zamek.
d) -
e) -
f) B. Guerquin, *Problematyka...*, s. 14; Ł. Grzywacz, dz. cyt., s. 50.

59. **Pasłęk –** *Preußisch Holland* (gm. Loco, powiat elbląski, woj. warmińsko-mazurskie)
a) Początkowo prokuratorzy pasłęccy, a później wójtowie w komturstwie elbląskim.
b) Zamek stoi obecnie w północno-wschodniej części miasta. Wzniesiono go na cyplu, który wchodzi w dolinę rzeki Wąskiej. Prawdopodobnie znajdował się tam wcześniej pruski gród.
c) Według literatury, która porusza zagadnienie zamku pasłęckiego, istniało w jego miejscu wcześniejsze umocnienie powstałe w XIII w. Owa warownia byłaby określana do 1319 r. jako *Pazlock*, a później już *Castrum Hollandense*. Większość autorów uznaje moment zmiany nazewnictwa jako czas powstania murowanego zamku.
d) Pierwszym murowanym budynkiem na obszarze zamku było skrzydło północne. Przyziemie baszty północno-wschodniej i korytarz do niej prowadzący mają średniowieczną metrykę. W trakcie badań zarejestrowano dwa wejścia do budynku od strony dziedzińca. Nie rozstrzygnięto kwestii, czy obecne piwnice stanowiły w średniowieczu kondygnację nadziemną oraz, czy istniej jeszcze niższa kondygnacja piwnic.
e) Badania miały miejsce, ale nie dotarłem do dokumentacji i sprawozdań, które powinny być ich wynikiem (*non vidimus*: B. Jesionowski, *Badania archeologiczno-architektoniczne na zamku w Pasłęku w 1983 roku,* Elbląg 1983). Sprawozdanie cytuje M. Haftka; J. Wysocki.
f) D. Rakowska, dz. cyt.

60. **Piele –** *Pellen* (gm. Lelkowo, powiat braniewski, woj. warmińsko-mazurskie)
a) Siedziba komornika z Cynt (obwód kaliningradzki) w komturstwie bałgijskim.
b) Być może dwór krzyżacki znajdował się w miejscu leżącym na wschód od zabudowań dworskich z XVIII w., które miejscowi nazywali *Alten Hof*. Nie jest także wykluczone, że późniejszy dwór wybudowano w miejscu średniowiecznego założenia.
c) W 1325 r. komtur bałgijski wystawił tutaj list do komtura królewieckiego, ale pierwsza wzmianka bezpośrednio o dworze pochodzi z 1383 r. Można jednak przypuszczać, że dwór w swojej pierwotnej formie powstał w I ćwierci XIV stulecia.

d) Źródła pisane informują nas o istnieniu we dworze kaplicy oraz izby gościnnej. W 1415 r. dwór był odbudowywany. Wśród rachunków zachowały się również te dla murarza, co może świadczyć, że był to obiekt częściowo przynajmniej murowany.

e) -

f) E. J. Guttzeit, *Natangen...*, s. 170-174.

61. **Pień –** *Pien* (gm. Dąbrowa Chełmińska, powiat bydgoski, woj. kujawsko-pomorskie)

a) Prokuratorzy w komturstwie unisławskim

b) Siedziba krzyżacka znajdowała się w miejscu, gdzie wcześniej funkcjonował wczesnośredniowieczny gród. Było to wzniesienie na krawędzi zbocza Doliny Dolnej Wisły.

c) Jest to bardzo późny obiekt, który powstał na początku XV w. W przeciągu kilkunastu lat przestał funkcjonować.

d) Dariusz Poliński rekonstruuje budynek w Pniu jako obiekt powstały w konstrukcji szkieletowej. Wskazuje na to materiał archeologiczny. Większość warstw późnośredniowiecznych składała się z rumoszu glinianego. Natrafiono również na ciąg słupów dębowych. Konstrukcja drewniana najpewniej była uzupełniona glinę i prawdopodobnie słomą.

e) D. Poliński.

f) D. Poliński, *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej...*

62. **Pisz –** *Johanesburg* (gm. Loco, powiat loco, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie bałgijskim.

b) Zamek znajdował się kilkaset metrów od Jeziora Roś, nad prawym brzegiem rzeki Pisy. Teren ten w średniowieczu i czasach nowożytnych był mocno bagnisty.

c) Pierwsza potwierdzona warownia powstała w latach 40. XIV w. O murowanym zamku możemy mówić z pełnym przekonaniem dopiero od ostatniej ćwierci XIV stulecia.

d) Pierwotna budowla była drewniano-ziemna, a jej relikty zarejestrowano w trakcie badań archeologicznych. W późniejszym czasie wzniesiono obiekt murowany. Teren objęty murami zajmował obszar na rzucie ok. 43 x 100 m. Poza murami znajdowały się jeszcze umocnienia drewniane oraz fosy. Nie rozwiązano do tej pory kwestii miejsca podziału na główną część założenia i przedzamcze, ale jest niemal pewne, że takowe istniało. Główny dom zamkowy znajdował się od południa. Nie wykluczone, że jeszcze w średniowieczu powstało także drugie skrzydło. Na dziedzińcu zamku natrafiono na ślady lekkiej zabudowy drewnianej i drewniano-murowanej, która funkcjonowała tam przynajmniej od XVI w.

e) J. Gula.

f) J. Gula, *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku na terenie zamku w Piszu...*, s. 14-43;

M. Knyżewski, *Siedziba krzyżackich prokuratorów w Piszu...*, s. 96-113.

63. **Pomyje –** *Pomey* (gm. Pelplin, powiat tczewski, woj. pomorskie)

a) Od 1324 r., źródła notują tamtejszych prokuratorów. Po 1334 r. pojawiają się już tylko zarządcy dworu. Pomyje należały do komturstwa gniewskiego, następnie do prokuratorstwa międzyłęskiego.

b) -

c) Jedyne wskazówki odnośnie datowania tamtejszego dworu, którego rezydenci nie musieli pełnić funkcji administracyjnych, a mogli być jedynie zarządcami folwarku, to daty wzmiankowania tamtejszych urzędników.

d) -

e) -

f) K. Bruski, *Ziemie nad dolną Wierzycą...,* s. 129, 143.

64. **Przezmark –** *Preußisch Mark* (gm. Stary Dzierzgoń, powiat sztumski, woj. pomorskie)

a) Początkowo prokurator, a następnie wójt i komornik w komturstwie dzierzgońskim. W XV w. przeniesiono tutaj siedzibę komtura.

b) Zamek znajduje się na wzniesieniu we wsi Przezmark. Miejsce, w którym wzniesiono warownię otoczone jest z trzech stron wodami jeziora Motława Wielka.

c) Prawdopodobnie w XIII w. istniały tutaj umocnienia drewniano-ziemne. Murowany obiekt datuje się najczęściej na lata 20. XIV w.

d) Zamek w swojej głównej części zamykał się w wymiarach ok. 47 x 73 m. Główny dom zamkowy powstał na rzucie wydłużonego prostokąta (ok. 12 x 61 m). W średniowieczu powstały tam również kolejne budynki, ale trudno określić czy wybudowano je w związku z przeniesieniem tutaj siedziby konwentu, czy wcześniej.

e) W czasie kwerend nie znalazłem informacji o wynikach badań archeologicznych, ale M. Haftka wspomniał o „odkryciu" fundamentów wieży latrynowej. W 2016 r. badania prowadziła M. Żurek.

f) M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...*

65. **Puck –** *Putzig* (gm. Loco, powiat loco, woj. Pomorskie)

a) Rybiccy w komturstwie gdańskim.

b) Zamek został zbudowany na skraju cyplowatego wzniesienia przylegającego do północno-zachodniego narożnika obszaru miejskiego. Badania wykazały, że od miasta odgradzała go fosa i naturalny jar.

c) Wzniesienie zamku nastąpiło najpewniej ok. pół wieku od momentu wystawienia dokumentu lokacyjnego dla Pucka, czyli na przełomie XIV i XV w.

d) Centralnym punktem zamku była tzw. kamienica stara. W lustracji z 1565 r. określona *wieżą murowaną staradawną dla obrony.* W świetle badań prowadzonych w latach 90. XX w. był to solidnie murowany, podpiwniczony, trójkondygnacyjny budynek powstały na rzucie prostokąta o bokach ok. 10,5 x 22,5 m, z wejściem przez prostokątny aneks. Dwie piwnice i znajdująca się pomiędzy nimi sień były murowane i posiadały sklepienia kolebkowe.

Na terenie zamku znajdował się również wolnostojący budynek, którego relikty odkryto podczas badań archeologicznych. Była to zapewne łaźnia.

e) T. Grabarczyk; M. Milewska, J. Kruppe.

f) J. Kruppe, M. Milewska, dz. cyt.

66. **Sątoczno –** *Leunenburg* (gm. Korsze, powiat kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Początkowo efemeryczne komturstwo, a następnie urząd leśny w komturstwie bałgijskim.

b) Zamek położony był u ujścia Sajny do Gubru.

c) Budowę warowni w Sątocznie rozpoczęto w 1326 r. Murowany dom zamkowy powstał pomiędzy 1326-1343 r.

d) Było to założenie dwuczłonowe. Po jego północno-wschodniej stronie, na niewielkim kopcu ziemnym stał murowany dom zamkowy. Powstał on na rzucie prostokąta o wymiarach 16,1 x 26,3 m z lekko odchyloną ścianą zachodnią. Leszek Kajzer uważał, że był to budynek posiadający przynajmniej jedno piętro, a kondygnacje podzielone były prawdopodobnie na 2-3 izby.

Kopiec, na którym znajdował się dom wcinał się półkoliście w narożnik północno-wschodni prostokątnego obszaru otoczonego fosą o wymiarach ok. 73 x 96 m. Na zewnętrznym skraju fosy znajdował się częstokół składający się z długich i najpewniej zaostrzonych, drewnianych okrąglaków. Po wewnętrznej stronie powstała palisada, która odcinkowo była rozbudowana do środka i mogła posiadać ganek dla obrońców. Wnętrze majdanu zajmowały budynki w konstrukcji szkieletowej. W trakcie prac terenowych zlokalizowano jeden z nich przy wschodniej partii południowej kurtyny.

e) L. Kajzer.

f) A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie...*, s. 289-307; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek krzyżacki w Sątocznie...*, s. 237-251; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi" albo triumf historii...*, s. 197-206.

67. **Skarszewy -** *Schöneck in Westpreußen* (gm. Loco, powiat starogardzki, woj. pomorskie)

a) Urzędnicy zarządzający okręgiem administracyjnym w wójtostwie tczewskim.

b) Zamek krzyżacki powstał na cyplu o stromych zboczach, w miejscu wcześniejszej wieży

drewniano-ziemnej, którą wznieśli Joannici. Warownia graniczyła z miastem.

c) Wiadomo, że zamek powstał po 1370 r., ponieważ wówczas dopiero Krzyżacy przejęli Skarszewy od Joannitów.

d) Badania archeologiczne prowadzone w latach 70. ubiegłego stulecia zmieniły wyobrażenie o średniowiecznym kształcie skarszewskiego zamku. Zamek był dużo większy niż się wcześniej przyjmowało. Sięgał on aż do końca cypla. Nie posiadał żadnych dodatkowych umocnień w postaci murów, czy fos, a przynajmniej nie natrafiono na ich ślady w wykopach archeologicznych, poza murem pomiędzy zamkiem, a miastem. Warownia posiadała dwie narożne wieże. Jedna znajdowała się przy południowym narożniku zamku, druga najpewniej przy narożniku wschodnim, czyli wieże znajdowały się od strony dziedzińca. Wieża południowa została wysunięto przed lico zamkowego muru, a wschodnia powstała w jego linii.

e) M. Milewska.

f) M. Milewska, *Zamek w Skarszewach...*, s. 141-153.

68. **Skowronki –** *Vogelsang* (obecnie obszar Gdańska, woj. Pomorskie)

a) Rybiccy w komturstwie elbląskim

b) -

c) -

d) W literaturze możemy znaleźć informacje o dworze, którego relikty miałyby zostać odsłonięte przez sztorm w XIX w. Miały się na nie składać pozostałości piwnicy długiej na 8, szerokiej na 4 i wysokiej na 9 stóp. W 1914 r. kolejny sztorm odsłonił mur o grubości 0,5 i wysokości 4,5 m. Układ cegieł miał wskazywać na XIV wieczną metrykę tej konstrukcji.

e) -

f) F. Mamuszka, *Elbląg...,* s. 211-214; T. Müller, dz. cyt., s. 215-234.

69. **Sobowidz –** *Sobowicz* (gm. Trąbki Wielkie, powiat gdański, woj. pomorskie)

a) Jedna z siedzib wójtów tczewskich podporządkowanych pod komturstwo malborskie.

b) Zamek położony był na półwyspie Jeziora Sobowidzkiego.

c) Zamek stał się siedzibą urzędniczą zapewne pod koniec XIV stulecia, ale istniał prawdopodobnie już od ok. połowy wieku – w 1361 r. było to miejsce wystawiania dokumentów.

d) Obiekt ten został najprawdopodobniej rozbudowany pod koniec XIV i na początku XV w. W 1398 r. wzniesiono tam cegielnię. Są również znane wydatki na kamieniarza i trzech murarzy. Prace budowlane trwały zapewne do 1406 r.

Conrad Steinbrecht rekonstruował zamek jako powstały na rzucie zbliżonym do kwadratu o boku ok. 80 m. Dom zamkowy miał być szeroki na 12 i długi na 26 m. Posiadał sklepione piwnice i

główną kondygnację. Przed domem mieścił się kwadratowy dziedziniec o boku ok. 34 m.
Półwysep był częściowo wzmocniony przez mur oporowy od strony fosy. Z pozostałych stron mogły znajdować się umocnienia drewniano-ziemne.
e) -
f) *Księga komturstwa gdańskiego...,* s. 74; C. Steinbrecht, *Ordensbugen...,* s. 12.

70. **Stara Kiszewa –** (gm. loco, powiat kościerski, woj. pomorskie)
a) Urzędnik zarządzający mniejszym okręgiem administracyjnym w wójtostwie tczewskim.
b) Badania archeologiczne wykazały, że zamek główny powstał w miejscu wcześniej zasiedlonym (archeolodzy skłaniają się do potwierdzenia istnienia w tym miejscu osady otwartej, a nie grodu, ale wymaga to wciąż weryfikacji). Przedzamcze powstało zapewne na tzw. surowym korzeniu. Główny trzon założenia powstał na niewielkim wzniesieniu w zakolu rzeki Wieżycy.
c) Zakon otrzymał Kiszewę w 1316 r. Okręg Kiszewski mógł powstać w drugiej połowie XIV w. Zachowany w niewielkim stopniu zamek został ukształtowany na początku XV stulecia. Przygotowania do prac budowlanych rozpoczęły się w 1399 r. Prace murarskie ruszyły 2 lata później.
d) Nieco światła na średniowieczny wygląd, a szczególnie na rodzaj znajdujących się tam pomieszczeń, rzucają nam informacje dotyczące prac budowlanych na terenie zamku. Odnotowano wówczas prace w kaplicy i domu letnim. W 1407 r. prace skupiły się na zadaszeniu domu i wykończeniu refektarza oraz komnaty dostojników. W 1409 r. wznoszono bramę. Nie jesteśmy niestety w stanie umiejscowić w przestrzeni większości wymienionych elementów zabudowy.
W trakcie badań archeologicznych w latach 1974, 1977-1979 odkryto piwnice, fundamenty gotyckiego domu oraz piec chlebowy.
Przedzamcze otrzymało kształt nieregularny. Jego wymiary to w przybliżeniu 43 x 63 x 79 m. W jego narożnikach znalazły się ukośnie wysunięte wieżyczki. Większość zabudowy przedzamcza była prawdopodobnie szachulcowa, na co wskazują badania archeologiczne.
e) Z. Hołowińska
f) *BKD der Provinz Westpreussen,* Bd. 1, H. 1, s. 42-45; M. Grzegorz, *Pomorze...,* s. 91; Z. Hołowińska, *Architektoniczno-archeologiczne rezerwaty na Pomorzu Gdańskim...,* s. 122-123; J. T. Podgórski, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1978-1979 r.,* „Pomorania Antiqua", T. 11, s. 226, 231.

71. **Sulmin –** *Sulmin* (gm. Żukowo, powiat kartuski, woj. pomorskie)
a) Leśny w komturstwie gdańskim
b) Siedziba krzyżacka mogła się znajdować w miejscu nowożytnych zabudowań dworskich, na

cyplu wyniesienia w centrum wsi.

c) Leśny w Sulminie pojawia się po raz pierwszy w 1365 r. Po raz pierwszy Sulmin wymieniany jest jako miejsce wystawienia dokumentów w 1367 r., ale sam dwór wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1381 r.

d) Biorąc pod uwagę znaleziska „dużych" cegieł nie należy wykluczać, że był to obiekt przynajmniej częściowo murowany.

e) -

f) K. Kasiske, *Das Deutsche...*, s. 111; M. Grzegorz, *Pomorze...*, s. 137, 195; G. A. Mülverstedt, *Die Beamten...*, s. 22; *Księga komturstwa gdańskiego...,* s. 65, 53; *Opis 1664*, s. 359.

72. **Swornegacie –** *Schwornigatz* (gm. Chojnice, powiat chojnicki, woj. pomorskie)

a) Rybiccy w komturstwie tucholskim.

b) Dwór mógł się znajdować niedaleko kościoła. W XIX w. miały być tam wciąż widoczne fosy.

c) Krzyżacy uzyskali Swornegacie od cystersów oliwskich w 1333 r., a w 1354 r. było to miejsce wystawiania dokumentów. Z tego względu założenie to należy datować na okres pomiędzy 1333, a 1354 r. Tamtejsi rybiccy byli wzmiankowani w 1382 r.

d) -

e) -

f) N. G. Benwitz, dz. cyt., s. 11; M Grzegorz, *Pomorze...*, s. 185.

73. **Szczytno –** *Ortelsburg* (gm. Loco, powiat szczycieński, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie ostródzkim, wcześniejsza warownia podporządkowana była komturom elbląskim.

b) Zamek krzyżacki ulokowano pomiędzy dwoma jeziorami. W miejscu dzisiejszego ratusza, na północny-zachód od głównej części warowni przylegało do niego przedzamcze.

c) W okresie pomiędzy końcem lat 40. XIV w., a 1359 r. powstała pierwsza, drewniano-ziemna warownia krzyżacka. Została ona zniszczona przez Litwinów. W ostatniej ćwierci XIV w. (początek budowy miał zapewne miejsce w latach 70.) powstał zamek murowany.

d) W trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na spalone relikty wcześniejszej, drewnianej zabudowy. Zamek murowany składał się z czterech skrzydeł o długości ok. 38 m, z wieżą w narożu. Wieżę wzniesiono na rzucie kwadratu o boku ok. 9,8 m.

Przypuszcza się, że w skrzydle wschodnim znajdowało się obszerne pomieszczenie reprezentacyjne, a w południowym kościół.

Po stronie południowo-wschodniej rozciągało się prostokątne przedzamcze, a całość obwarowana była dodatkowo murem obronnym i fosą. We wszystkich narożach przedzamcza znajdowały się

okrągłe w przekroju wieże. Zabudowania gospodarcze lokalizuje się na przedzamczu głównie przy murze obwodowym od strony wschodniej i północnej. Od zachodu miały zostać dobudowane do muru stajnie.

e) B. Buczek-Płachtowa.

f) J. Gancewski, *Szczytno – zamek i jego okolice...*, s. 76-98; J. Sikorski., *Zamek krzyżacki w Szczytnie...*, s. 8-20.

74. **Szestno –** *Seehesten* (gm. Mrągowo, powiat mrągowski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Prokurator w komturstwie bałgijskim.

b) Zamek wybudowany w przejściu pomiędzy jeziorami Juno i Salęt. Po wykopaniu nawodnionej fosy od strony północnej i wschodniej znalazł się on na sztucznej wysepce.

c) Drewniano ziemna warownia powstała około 1348 r. Została zniszczona w 1371 r. przez Kiejstuta, a następnie odbudowana już jako murowany zamek.

d) Niewiele można powiedzieć o pierwotnej budowli. Wiemy, że obiekt był drewniano-ziemny, powstały na kopcu. Rzut budynku był zapewne prostokątny, ale nie udało się ustalićw pełni wymiarów tego obiektu. Zamek murowany powstał na rzucie czworoboku o wymiarach ok. 25 x 25 m. Całą północną kurtynę zajmował dom o szerokości 10,5m. Budynek ten był podpiwniczony i miał trzy kondygnacje. W przyziemiu znajdowała się jedna długa izba. Od strony zachodniej, do partii murów przylegał wysunięty budynek z przelotem bramnym. Grubość jego murów sugeruje, że mógł mieć on formę wieżową. Po zachodniej stronie założenia znajdowało się gospodarcze przedzamcze.

e) M. Głosek.

f) G. Dehio, E. Gall, dz. cyt, s.307-308; T. Wilde, *Architektura zamków wschodniego...*, s. 122; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...,* s. 304.

75. **Szkarpawa** (gm. Stegna, powiat nowodworski, woj. pomorskie)

a) Rybiccy w komturstwie malborskim.

b) Przyjmuje się, że zamek istniał w miejscu, które na przedwojennych mapach było określane jako *Altes Schloss*.

c) W 1313 r. odnotowano po raz pierwszy informacje o rybickim ze Szkarpawy.

d) Przypuszcza się, że był to obiekt murowany o dosyć znacznych rozmiarach.

e) -

f) A. Chęć, *Dwór to czy zamek?...,* s. 23.

76. **Sztum –** *Stuhm* (gm. loco, powiat loco, woj. pomorskie)

a) Wójtowie w komturstwie malborskim.

b) Zamek wzniesiono na trzech wyspach. Na największej z nich znalazło się przedzamcze, które później przekształciło się w miasto.

c) Pierwsza faza budowy zamku przypada na lata 1326-1331. Prace budowlane kontynuowano w II połowie XIV w. i trwały one z przerwami do 1420 r.

d) Zamek powstał na rzucie nieregularnego sześcioboku. Główny wjazd znajdował się po stronie zachodniej. Prowadził z terenu przedzamcza, później, czyli od 1416 r. osady miejskiej. W pierwszej kolejności wzniesiono mur obwodowy i basztę bramną. Do muru obwodowego dostawiono z czasem skrzydło południowe. Budynek ten założono na planie prostokąta o wymiarach 11 x 52 m. Pierwotnie posiadał 4 piwnice. Na parterze i piętrze również znajdowały się po 4 pomieszczenia. Kościół zamkowy powstał w południowo-wschodnim narożu zamku. W źródłach pisanych pojawia się po raz pierwszy w 1413 r. Od wschodu przylegał do niego spichlerz powstały w latach 1400-1403. We wschodniej partii znajdowało się również gdanisko. W północnym skrzydle mieściły się pomieszczenia gospodarcze, a w zachodnim być może letnia rezydencja wielkich mistrzów. W ciągu murów znajdowały się jeszcze dwie narożne baszty – północno-zachodnia, na rzucie sześcioboku oraz północno-wschodnia, na rzucie czworoboku.

e) -

f) H. Domańska, *Zamek w Sztumi...*; M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum...* D. Rakowska, dz. cyt.; T. Torbus, *Die Deutschordensburg von Sthum...*, s. 171-184.

77. **Tczew –** *Dirschau* (gm. loco, powiat loco, woj. pomorskie)

a) Wójtowie podlegli bezpośrednio pod władze w Malborku.

b) Obecnie zamek identyfikowany jest z reliktami architektury murowanej odkrytymi przy ulicy Zamkowej.

c) Problematyczne jest ustalenie chronologii tego założenia. W literaturze przedmiotu można się spotkać z datowaniem zamku na drugą ćwierć XIV w. Archeolodzy badający stanowisko przy ul. Zamkowej datowali relikty budowli na XV w.

d) Odkryte w trakcie badań fundamenty zinterpretowano jako fragment północnego skrzydła zamku. Obok tego budynku mogła istnieć wieża.

e) M. Jonakowski.

f) R. Petong, dz. cyt.; M. Jonakowski, dz. cyt.

78. **Unisław –** *Unislaw* (gm. Loco, powiat chełmiński, woj. kujawsko-pomorskie)

a) Pierwotnie siedziba komtura (warownia drewniano-ziemna), później siedziba prokuratora podległa od lat 80. XIV w. komturom starogardzkim.

b) Zamek wzniesiono na wzgórzu, które jest czytelne do dnia dzisiejszego. W okresie funkcjonowania zamku było ono jednak dużo większe. Warownię wzniesiono niecałe 200 m od wczesnośredniowiecznego grodziska.
c) Warownię komtura wybudowano zapewne w końcu XIII w. Tamtejszy urzędnik jest potwierdzony źródłowo od lat 80. XIII w. Był to obiekt drewniano-ziemny, który funkcjonował do pierwszej ćwierci XIV w. Murowany zamek prokuratorski powstał w II ćwierci lub połowie XIV w.
d) Zamek składał się z dwóch drewniano-ziemnych przedzamczy i murowanego domu głównego. Ostatni człon wzniesiono na cyplu kończącym wzgórze. Od wschodu domu zamkowego znajdowała się fosa. W pierwszej fazie funkcjonowania warowni murowanej dom zamkowy miał wymiary rzutu ok. 16 x 30 m i nie był podpiwniczony. Autorzy sprawozdania z badań archeologicznych wątpią w to, czy był to obiekt w pełni murowany ze względu na grubość murów wynosząca poniżej 2 m oraz niestabilność gruntu. Murowane było zapewne przyziemie i pierwsze piętro. Od północy i wschodu domu zamkowego znajdowały się mury obronne. W narożniku północno-wschodnim wzniesiono drewnianą kuchnię. Wjazd prowadził przez most przerzucony przez fosę od wschodu. Zamek rozbudowano w II połowie XIV w. Być może miało to miejsce w okresie, gdy czasowo obiekt ten znajdował się w rękach prywatnych (lata 80. XIV w.). Wybudowano wówczas dom północny, który przylegał do głównego budynku. Miał on długość ok. 22 m. Wzniesiono także nowy budynek (ok. 4 x 12 m) w miejscu dawnej kuchni. W zbliżonym czasie powstał także budynek bramny.
e) M. Wiewóra
f) *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Unisławiu...*

79. **Węgorzewo –** *Angerburg* (gm. Loco, powiat węgorzewski, woj. warmińsko-mazurskie)
a) Prokuratorzy w komturstwie królewieckim.
b) Pierwotna warownia drewniana znajdowała się najpewniej nad brzegiem Jeziora Mamry, w miejscu gdzie wypływała z niego rzeczka Węgorapa. Murowany zamek znajduje się nad tą rzeką ok. 2 km od miejsca identyfikowanego z wcześniejszą warownią.
c) Budowę zachowanego do dzisiaj zamku rozpoczęto ok. 1398 r. Wcześniejsza warownia istniała już zapewne w latach 30. XIV w. i została zniszczona przez Litwinów w 1366 r.
d) Założenie zamkowe to nieregularny pięciobok. Składa się z trzech skrzydeł i nieregularnego dziedzińca. Prawdopodobnie zamek już w średniowieczu posiadał trzy skrzydła, ale nie wszystkie były tej wysokości co obecnie. Nikły stan badań oraz obecna forma zabytku (otynkowane elewacje) nie pozwalają na dokładniejsze wnioski.
e) M. Łapo.
f) J. M. Łapo, *O najnowszych i najciekawszych odkryciach...*, s. 113-119; J. M. Łapo, *Rola*

Węgorzewa...; J. M. Łapo, *Sprawozdanie z sondażowych badań...*, 1996, s. 78-83.

80. **Wielbark** - *Willenberg (*woj.warm-maz, pow.szczycieński, gm. loco)

a) Prokuratorzy w komturstwie ostródzkim.

b) Siedziba urzędnika znajdowała się na wyspie rzeki Omulew

c) Według niepotwierdzonych informacji pierwsza warownia powstała tutaj z inicjatywy mistrza krajowego Friedricha von Wildenburga (1317-1324). Zdaniem starszych historyków pierwszy znany urzędnik pojawił się tutaj w 1361 r., ale S. Jóźwiak uważa, że dowodnie jest on potwierdzony w 1381 r. Najpewniej ośrodek administracyjny powstał po wydzieleniu tych terenów z komturstwa elbląskiego w latach 1377-1383.

d) Nie jest znana forma obiektu. Być może w końcu XIV w. zyskał on elementy murowane. Do połowy XX w. miały być widoczne kolebkowo sklepione piwnice w miejscu domniemanego domu zamkowego.

e) -

f) *BKD der Provinz Ostpreussen,* H.1, s.121; G. Dehio, E. Gall, dz. cyt., s. 273.

81. **Zajączkowo**

a) Siedziba wójtów tczewskich.

b) -

c) Krzyżacy uzyskali Zajączkowo od Jana Hertwiga, który wymienił swoją część wsi w zamian za krzyżacki dwór Czyżykowy. Pierwszy raz *Ordenshof Liebenhof* wzmiankowany jest w 1333 r. Wójtowie tczewscy po raz pierwszy w 1352 r. pisali się jako „z Zajączkowa".

d) Być może nowożytne źródła opisują dwór o genezie krzyżackiej. Możemy w nich przeczytać, że główny dom założenia był murowany, posiadał dwie izby i sklepione piwnice. Pozostałe zabudowania były drewniane.

e) -

f) *Księga komturstwa gdańskiego...,* s. 60; *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej...*, t. 2, s. 60; W. Długołęcki, *Osadnictwo...*, s. 53-54.

82. **Żelazna Góra –** *Eisenberg* (gm. Braniewo, powiat braniewski, woj. warmińsko-mazurskie)

a) Leśny w komturstwie bałgijskim.

b) Przyjmuje się, że dwór znajdował się w centrum wsi, tuż przy kościele.

c) Wieś była założona w 1308 r. Pierwszy znany urzędnik w Żelaznej Górze pojawił się w 1330 r. Można więc przypuszczać, że jego siedziba powstała gdzieś pomiędzy 1308, a 1330 r.

d) Przed II wojną światową w ogrodzie parafialnym miały być widoczne obwałowania i kamienne

fundamenty, co świadczy, że był to najpewniej obiekt z murowanym domem i drewniano-ziemnym obwodem.

e) -

f) E. J. Guttzeit, *Das Waldamt Eisenberg...*, s. 35-41.;

Spis Ilustracji:

Ilustracja 1: Położenie miejscowości Pień, oprac. A. Janowski. Za: P. Miernik, *Quondam Castrum...*, s. 70, ryc. 1.

Ilustracja 2: Okolice Bratian na mapie C. Hennenbergera z 1576 r. Za: K. Grążawski, *Od Kurzętnika...*, s. 314, ryc. 13.

Ilustracja 3: Węgorzewo wg J. M. Guise. Za*: BKD der Provinz Ostpreussen*, H. VI, s. 8, Abb. 5.

Ilustracja 4: Obecny i historyczny zarys wyspy zamkowej w Ełku wg R. Hermana. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 17.

Ilustracja 5: Wrony (Piękna Góra) - numeryczny model terenu. Za: J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp...*, s. 373, ryc.136.

Ilustracja 6: Pisz wg J. M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. VI, s. 48, Abb. 25.

Ilustracja 7: Szczytno wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 106, Abb. 90.

Ilustracja 8: Dąbrówno. Numeryczny model terenu. Za: J. Radkowski, J. Wysocki, *Wstęp...*, s. 317, ryc. 17.

Ilustracja 9: Nidzica. Zamek i miasto wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 66, Abb. 124.

Ilustracja 10: Nidzica wg C. Henneberger. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 102, Abb. 87.

Ilustracja 11: Iława wraz z okolicznymi miejscowościami i zamkiem na wyspie Wielka Żuława. XVIII w. (?) Najprawdopodobniej przerys planu z 1620 r. Za: *Katalog planów, pomiarów...* t. IV, płyta CD.

Ilustracja 12: Olsztynek wg J. M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 39, Abb. 31.

Ilustracja 13: Morąg wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 84, Abb. 70.

Ilustracja 14: Miłakowo wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 60, Abb. 48.

Ilustracja 15: Pasłęk wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 42, Abb. 32.

Ilustracja 16: Młynary wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. III, s. 93, Abb. 79.

Ilustracja 17: Kętrzyn wg J.M. Guise. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. II, s. 150, Abb. 105.

Ilustracja 18: Kościół/zamek w Bezławkach. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. II, s. 17, Abb. 11.

Ilustracja 19: Plan Pucka na mapie F. Getken. Za: J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...*, s. 21,

ryc. 3.

Ilustracja 20: Lębork wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 11, Abb. 18.

Ilustracja 21: Zamek w Bytowie wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 39, Abb. 76.

Ilustracja 22: Bytów wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 41, Abb. 77.

Ilustracja 23: Skarszewy w 1661 r. Za: http://wolneforumgdansk.pl/files/fot_4_210.jpg

Ilustracja 24: Nowe wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 13, Abb. 23.

Ilustracja 25: Plan Chojnic z 1908 r. za: *Adreßbuch der Stadt und des Kreises Konitz nach dem Stande vom 1. August 1908 : auf Grund amtlicher Unterlagen zusammenstellt*, Konitz 1908.

Ilustracja 26: Nowy Jasiniec wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 24, Abb. 55.

Ilustracja 27: Lokalizacja dworu w Laskach wg H. Lettau. Za: D. Piasek, *Zamek krzyżacki w Laskach...*, s. 78.

Ilustracja 28: Pasłęk wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s.70, Abb. 141.

Ilustracja 29: Pasłęk wg A. Boota. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 227.

Ilustracja 30: Pasłęk wg Ch. Hartknocha. Za: M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, dz. cyt., s. 338.

Ilustracja 31: Pasłęk w 1750 r. wg Hermanna, za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt. (strona nienumerowana).

Ilustracja 32: Rzut zamku w Pasłęku z początku XX w., za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt., s. 67.

Ilustracja 33: Plan Pasłęka z 1897 r., za: W. Śniecikowski, J. Włodarski, dz. cyt., s. 83.

Ilustracja 34: Przezmark wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 53, Abb. 96.

Ilustracja 35: Plan zamku w Przezmarku z poł. XVIII w. wg J. H. Dewitza z legendą M. Haftki, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie...*, s. 112.

Ilustracja 36: Zamek w Przezmarku od strony zachodniej wg J. H. Dewitza, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie...*, s. 134.

Ilustracja 37: Widok na skrzydło północne przedzamcza w Przezmarku wg J. H. Dewitza, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie...*, s. 136.

Ilustracja 38: Plan ruin zamku w Przezmarku z 1857 r. wg M. Toeppena, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie...*, s. 141.

Ilustracja 39: Rzut zamku w Przezmarku wg B. Schmida, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie...*, s. 142.

Ilustracja 40: Plan zamku w Przezmarku wg T. Torbusa, za: *Leksykon...*, s. 406.

Ilustracja 41: Plan Iławy z 1753 r. Za:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_I%C5%82awy_z_1753_roku.PNG

Ilustracja 42: Relikty zabudowań gotyckich w Iławie, identyfikowanych z dworem krzyżackim wg B. Schmid. Za: P. Lasek, S. Szczepański, *Z dziejów pewnego...*, s. 434, il. 5.

Ilustracja 43: Zamek na wyspie Wielka Żuława. Za:P. Lasek, S. Szczepański, *Z dziejów pewnego...*, s. 444, il. 11.

Ilustracja 44: Plan gródku w Dąbrównie, za: J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 342.

Ilustracja 45: Plan bruku kamiennego na gródku w Dąbrównie, za: J. Dąbrowski, dz. cyt., s. 344.

Ilustracja 46: Bartoszyce wg Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 35.

Ilustracja 47: Zamek w Sztumie wg A. Boota (1628), za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 31, ryc. 8.

Ilustracja 48: Plan miasta i zamku wg B. Schmid, za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 30, ryc. 7.

Ilustracja 49: Sztum od strony północno-zachodniej (1749), za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 32, ryc. 9.

Ilustracja 50: Sztum. Widok od strony północno-zachodniej z ok. 1750 r. za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 33, ryc. 10.

Ilustracja 51: Rzut przyziemia skrzydła południowego zamku w Sztumie, wg B. Schmid, za: A. J. Pawłowski, Zamek w Sztumie..., s. 35, ryc. 12.

Ilustracja 52: Sztum. Baszta więzienna z zachodnim murem w 1971 r., fot. A. Kołecki, za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 50.

Ilustracja 53: Sztum. Skrzydło południowe zamku w 1971 r., za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 54.

Ilustracja 54: Sztum. Szczyt wschodni skrzydła południowego w 2007 r., fot. A. J. Pawłowski, Za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 67.

Ilustracja 55: Rzut przyziemia wieży bramnej z 1854 r., za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 40, ryc. 17.

Ilustracja 56: Sztum. Przekrój bramy zamkowej, widok na ścianę północną, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 41, ryc. 18.

Ilustracja 57: Sztum. Przekrój bramy zamkowej, widok na ścianę południową, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 42, ryc. 19.

Ilustracja 58: Sztum. Elewacje wschodnia i zachodnia bramy zamkowej, wg B. Schmida, za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Sztumie...*, s. 43, ryc. 20.

Ilustracja 59: Rzut gotyckiej fazy zamku w Morągu w świetle badań J. Guli.

Ilustracja 60: Morąg ok. 1750 r. Fragment ryciny Hermana, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 187.

Ilustracja 61: Piwnice głównego domu zamkowego w Morągu. Za: http://www.ruinyizamki.pl/warminsko-mazurskie/morag%20remont.html

Ilustracja 62: Miłomłyn wg J. M. Guise. Za: *BKD Der Provinz Ostpreussen*, H. 3, s. 58, Abb. 47.

Ilustracja 63: Plan zamku w Działdowie z naniesionymi wykopami archeologicznymi z lat 1981-1989. Za: K. Blusiewicz, dz. cyt.

Ilustracja 64: Zamek w Działdowie. Rycina z 1881 r. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 59, Abb. 107.

Ilustracja 65: Działdowo. Plan zamku z 1676 r. za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 60, Abb. 110.

Ilustracja 66: Zamek w Działdowie wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 61, Abb. 109.

Ilustracja 67: Działdowo. Plan przyziemia wg C Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 62, Abb. 113.

Ilustracja 68: Działdowo. Podpiwniczenia skrzydła południowego wg C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 62, Abb. 112.

Ilustracja 69: Działdowo. Plan I piętra wg C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen...*, s. 63, Abb. 113.

Ilustracja 70: Zamek Bratian wg T. Torbus, za: *Leksykon...*, s. 110.

Ilustracja 71: Plan zamku w Bratianie wg Heisego, za: K. Grążawski, N. Grążawska, dz. cyt., s. 573, ryc. 4.

Ilustracja 72: Zamek w Bratianie wg B. Wasika. A - zamek wysoki, B - przedzamcze, 1 - zachowane pozostałości baszty, 2 - zachowany relikt muru, 3 - wieża główna, 4 - dom wielki, 5 - podpiwniczona kamienica, 6 - zabudowa gospodarcza, 7 - fosa, 8 - śluzy, 9 - orientacyjna lokalizacja młyna, 10 - budynek bramny, 11- cylindryczne baszty. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, s. 305, ryc. 268.

Ilustracja 73: Plan zamku w Lęborku wg E. Kal, za: *Leksykon...*, s. 268.

Ilustracja 74: Lębork w 1618 r. na bordiurze mapy E. Lubinusa. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 150.

Ilustracja 75: Pisz wg Ch. Hartknocha, Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 236.

Ilustracja 76: Zamek w Piszu, XVIII w. Za: płyta CD: *Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego*.

Ilustracja 77: Zamek w Piszu wg N. de Kempe. Za: płyta CD: *Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego*.

Ilustracja 78: Zamek w Piszu wg N. de Kempe. Za: płyta CD: *Prusy wschodnie, dokumentacja*

historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego.

Ilustracja 79: Plan Okartowa z końca XIX w. wg K. A. Maczkowskiego. 1 - kopiec, pozostałość gdaniska, wieży obronnej? 2 - plebania, 3 - kościół, 4 - domniemany zasięg założenia obronnego. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 207.

Ilustracja 80: Sątoczno, plan warstwicowy z wykopami, wg A. Andrzejewski, L. Kajzer, Za: A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w "Terra Barthensi"...*, s. 198, ryc. 2.

Ilustracja 81: Sątoczno, rzut kamienicy, wg. A. Andrzejewski, L. Kajzer, za: A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek w Sątocznie w "Terra Barthensi"...*, s. 199, ryc. 3.

Ilustracja 82: Plan Młynar wg J. Guise, za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 3, s. 93, Abb. 79.

Ilustracja 83: Panorama miasta Nowe, XVII w., wg M. Csomborg, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 200.

Ilustracja 84: Panorama miasta Nowe, XIX w., wg C. A. Mann, za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 201.

Ilustracja 85: Rzut parteru domu zamkowego w Nowem wg K. Becker 1932, za: *Katalog planów, pomiarów..*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 86: Rzut parteru domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrecht, za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 87: Rzut piętra domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrecht, Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 88: Fasada domu zamkowego w Nowem wg K. Becker 1931. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 89: Nowe. Elewacja wschodnia domu zamkowego wg K. Becker. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 90: Elewacje północna i południowa wg K. Becker. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 91: Fasada i pozostałe elewacje domu zamkowego w Nowem wg C. Steinbrechta. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 92: Olsztynek wg J. M. Guise. Za: http://www.zamki.pl/?idzamku=olsztynek

Ilustracja 93: Olsztynek, piwnice głównego domu zamkowego, wg pomiarów J. Strużyńskiego. Za: http://www.zamki.pl/?idzamku=olsztynek

Ilustracja 94: Schematyczny zarys istniejących zabudowań oraz odsłoniętych w 2006 r. murów w Olsztynku, na podst. A. Koperkiewicz, *Olsztynek...*

Ilustracja 95: Szestno, ruiny zamku. Za: płyta CD: *Prusy wschodnie, dokumentacja historycznej prowincji. Materiały dawnego archiwum królewieckiego.*

Ilustracja 96: Rzut zamku w Szestnie wg M. Głoska. Za: *Leksykon...*, s. 480.

Ilustracja 97: Zamek w Kętrzynie wg C. Steinbrechta – piwnice skrzydła północnego i rzut przyziemia. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. IV. Płyta CD.

Ilustracja 98: Elewacja północna zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. IV. Płyta CD.

Ilustracja 99: Fasada zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. IV. Płyta CD.

Ilustracja 100: Elewacja wschodnia zamku w Kętrzynie wg C. Steinbrecht, za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. IV. Płyta CD.

Ilustracja 101: Giżycko, dom zamkowy, fot. M. Knyżewski.

Ilustracja 102: Rzut reliktów gdaniska w Giżycku, rys. A. Piotrowski.

Ilustracja 103: Rzut parteru ełckiego domu zamkowego z 1871 r. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 32.

Ilustracja 104: Ełk, widok miasta i zamku na mapie z 1541 r. Za: http://elkiinnefoto.wordpress.com/2009/02/23/elk-w1541-roku/

Ilustracja 105: Próba rekonstrukcji bryły domu zamkowego w Ełku wg R. Herman, za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 33.

Ilustracja 106: Wyspa zamkowa w Ełku wg J. M. Guise. Za: J. Baciński, dz. cyt., s. 63.

Ilustracja 107: Hipotetyczna zanidpwa wyspy zamkowej w Ełku w końcu XV i XVI w. wg R. Herman. 1 - Zamek z dobudowanymi elementami, 2 - zabudowa drewniana lub częściowo murowana, 3 - przebieg palisady, 4 - główny budynek przedzamcza, 5 - wieże strzegące wjazdu na wyspę, A - opcjonalna lokalizacja wież. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 71

Ilustracja 108: Hipotetyczna zabudowa wyspy zamkowej w Ełku w I poł. XV w. wg R. Hermana. 1 - zamek, 2 - budynki drewniane, 3 - przebieg palisady przedzamcza, ? - domniemana lokalizacja fortyfikacji starszych od zamku. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 45.

Ilustracja 109: Rzędy palisad odsłonięte we wschodniej części wyspy w Ełku. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 54.

Ilustracja 110: Drewniane umocnienia wyspy we wschodniej części wyspy w Ełku. Za: R. Herman, *Zamek w Ełku...*, s. 16.

Ilustracja 111: Widoku Ełku z dzieła Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 87.

Ilustracja 112: Zamek w Bezławkach wg C. Steinbrechta. Za: *Bezławki...*, s. 46, ryc. 2.

Ilustracja 113: Próba rekonstrukcji zamku w Bezławkach wg W. Wółkowskiego. Za: *Bezławki...*, s.

115, ryc. 2.

Ilustracja 114: Zamek w Bezławkach. Lokalizacja wykopów archeologicznych z lat 2008-2011. Oprac. A. Koperkiewicz. Za: *Bezławki*..., s. 51, ryc. 6.

Ilustracja 115: Hipotetyczna rekonstrukcja najniższej kondygnacji zamku w Bezławkach wg W. Brillowskiego, rys. O. Mądrowska 2010. Za: *Bezławki*... s. 129, ryc. 7.

Ilustracja 116: Plan przyziemia zamku w Bezławkach w XV w. wg W. Wółkowskiego. Za: *Bezławki*..., s. 116, ryc. 3.

Ilustracja 117: Plan piętra zamku w Bezławkach w XV w. wg W. Wółkowskiego. Za: *Bezławki*..., s. 116, ryc. 4.

Ilustracja 118: Rzut zamku w Garbnie. Za: *BKD der Provinz Ostpreussen*, H. 2, s. 111, Abb. 85.

Ilustracja 119: Rzut zamku w Węgorzewie. Za: T. Torbus, *Zamki krzyżackie*..., s. 250.

Ilustracja 120: Widok Węgorzewa z dzieła Ch. Hartknocha. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce*..., s. 342.

Ilustracja 121: Węgorzewo 1717 r. Za: A. Wołosz, dz. cyt., s. 10.

Ilustracja 122: Rzut parteru zamku w Szczytnie. Za: T. Torbus, *Zamki krzyżackie*..., s. 223.

Ilustracja 123: Zamek w Szczytnie w 1698 r. Za: *Leksykon*..., s. 478.

Ilustracja 124: Plan zamku w Szczytnie z 1766 r. Za: K. H. Clasen, *Die mittelalterliche*..., s. 102, Abb. 47.

Ilustracja 125: Nidzica, rzut I piętra zamku wg C. Steinbrecht. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen*..., Taf. 33, Abb.128.

Ilustracja 126: Nidzica, zamek, fot. P. Trzeźwiński.

Ilustracja 127: Fasada zamku w Nidzicy, fot. P. Trzeźwiński.

Ilustracja 128: Widok Bytowa z zamkiem na mapie G. Lubinusa z 1618 r. za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie*..., s. 17, ryc. 1.

Ilustracja 129: Zamek w Bytowie wg C. Steinbrechta. Za: C. Steinbrecht, *Die Ordensburgen*..., s. 47, Abb. 86.

Ilustracja 130: Plan zamku w Bytowie, stan ok. 1405 r. wg A. J. Pawłowski. 0 - mury obronne; 1 - wieża bramna; 2 - dom zamkowy; 3 - kuchnia; 4 - studnia; 5 - wozownia i stajnia; 6 - wieża czworoboczna (prochownia?); 7 - Baszta Młyńska; 8 Gdanisko; Baszta Różana; 10 - Baszta Polna. Za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie*..., s. 24, ryc. II.

Ilustracja 131: Rekonstrukcja średniowiecznego zamku w Bytowie wg A. J. Pawłowskiego. Za: A. J. Pawłowski, *Zamek w Bytowie*..., s. 42, ryc. VI.

Ilustracja 132: Zamek w Skarszewach wg M. Milewskiej. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce*..., s. 284.

Ilustracja 133: Fundamenty kamienicy krzyżackiej w Pucku, fot. M. Milewska, za: J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...*, s. 38, ryc. 14.

Ilustracja 134: Rzut korony fundamentów kamienicy krzyżackiej w Pucku, rys G. Zborowska. Za: J. Kruppa, M. Milewska, *Dzieje zamku...*, s. 39, ryc. 15.

Ilustracja 135: Pozostałości budynku łaźni zamkowej w Pucku, rys. G. Zborowska. Za: J. Kruppe, M. Milewska, *Dzieje zamku...*, s. 51, ryc. 29.

Ilustracja 136: Plan zamku w Grabinach wg K. Skepsgarda, poł. XVIII w. 1 - budynek gotycki, 2 - baszty narożne, 3- fosy, 4 - przepływ Kłodawy nad korytem Motławy. Za: M. Kochanowski, *Krzyżacki dwór obronny...*, s. 86, ryc. 2.

Ilustracja 137:Plan zamku kiszewskiego. Za: M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce...*, s. 287.

Ilustracja 138: Zamek w Czarnem wg inwentaryzacji z 1960 r., rys. P. Gartkiewicz, J. Widawski. r. Za: Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, il. 18.

Ilustracja 139: Pień. Rzut układu słupów stabilizujących budowlę na kopcu oraz zasięg piwniy, rys. D. Poliński, oprac. W. Miłek. Za: D. Poliński, *Pień...*, s. 50, ryc. 17.

Ilustracja 140: Pień. Próba rekonstrukcji budowli na kopcu wzdłuż jej dłuższej osi, rys. D. Poliński, oprac. W. Miłek. Za: D. Poliński, *Pień...*, s. 172, ryc. 77.

Ilustracja 141: Zamek w Laskach w świetle lustracji z 1607 r. wg D. Piaska. Za: D. Piasek, *Zamek krzyżacki...*, s. 79.

Ilustracja 142: Rzut zamku w Nowym Jasieńcu wg C. Steinbrecht. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 143: Rzut zamku w Nowym Jasieńcu. Za: *Katalog planów, pomiarów...*, t. VI. Płyta CD.

Ilustracja 144: Nowy Jasiniec. Kamienny bruk we wschodniej piwnicy zamku, fot. R. Grochowski. Za: *Dokumentacja z badań 2006 r...* z archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

Ilustracja 145: Zamek w Osieku, za: *BKD der Provinz Westpreussen*, Bd. 1, H. 3, s. 191, Abb. 24.

Ilustracja 146: Osiek. Relikty architektury odsłonięte w trakcie badań archeologicznych w 2009 r., rys. M. Szmit, B. Kozłowski, P. Muntowski. Za: P. Muntowski, *Architektura zamku krzyżackiego...*, s. 249, ryc. 2.

Ilustracja 147: Grodzisko w Bogdanach, rys. M. Mączkowska. Za: R. Odoj, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych...*, s.660, ryc. 1.

Ilustracja 148: Zamek w Toruniu z zaznaczonym rozmieszczeniem wykopów archeologicznych z lat 1958-1966 (czerwone), 2001. 2006-2007 (niebieskie), 2008-2011 (zielone). Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, płyta CD.

Ilustracja 149: Zamek w Grudziądzu z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe...*, płyta CD.

Ilustracja 150: Zamek w Pokrzywnie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 151: Zamek w Elblągu, wg. K. Hauke, H. Stobbe i T. Nawrolskiego. Za: K. Pospieszny, *Domus Malbork*..., s. 30, il. 21.

Ilustracja 152: Zamek w Papowie Biskupim z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 153: Zamek w Rogoźnie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*.., płyta CD.

Ilustracja 154: Zamek w Golubiu z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi z lat 1967-1969 (czerwone) i 1989 r. (niebieskie). Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 155: Rzut pierwszego piętra zamku w Gniewie, wg. C. Steinbrecht, Die *Baukunst Deutschen Ritterordens*..., Bd. II, s. 95, Abb.132.

Ilustracja 156: Zamek w Brodnicy z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 157: Zamek w Radzyniu Chełmińskim z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 158: Zamek w Człuchowie, wg. C. Steinbrecht, Die *Baukunst Deutschen Ritterordens*..., Bd. IV, s. 29, Abb.63.

Ilustracja 159: Rzut pierwszego piętra zamku w Świeciu. Za: M. Spławska-Korczak, dz. cyt., s.206, ryc. 70.

Ilustracja 160: Zamek w Małej Nieszawie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: R. Domagała, R. Franczuk, *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych*...

Ilustracja 161: Zamek w Ostródzie, rzut przyziemia, wg C. Steinbrecht, *Die Baukunst Deutschen Ritterordens*..., Bd. IV, s. 56, Abb.103.

Ilustracja 162: Zamek w Ragnecie, wg C. Steinbrecht, *Die Baukunst Deutschen Ritterordens*..., Bd. IV, s. 87, Abb. 169.

Ilustracja 163: Zamek w Lubawie z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 164: Zamek w Wąbrzeźnie z zaznaczonymi partiami murów, odkrytymi w latach 40. XX

w. (niebieski) oraz wykopami archeologizcnymi z lat 2010-2011. Za: B. Wasik, *Budownictwo zamkowe*..., płyta CD.

Ilustracja 165: Zamek w Kurzętniku wg B. Guerquin. Za: *Leksykon*..., s. 257.

Ilustracja 166: Zamek w Lidzbarku Warmińskim wg A. Kąsinowskiego z uzupełnieniami J. Salma. Za: *Leksykon*..., s. 269.

Ilustracja 167: Zamek w Reszlu: rzut wg M. Ciborowskiego, rekonstrukcja w XIV w. wg A. Rzempołucha z uzupełnieniami J. Salma. Za: *Leksykon*..., s. 425.

Ilustracja 168: Zamek w Olsztynie wg Architektura gotycka w Polsce. Za: *Leksykon*..., s. 347.

Ilustracja 169: Zamek w Braniewie wg Z. Nawrockiego. Za: *Leksykon*..., s. 109.

Ilustracja 170: Zamek w Kwidzynie wg Architektura gotycka w Polsce. Za: *Leksykon*..., s. 258.

Ilustracja 171: Zamek w Szymbarku wg Architektura gotycka w Polsce. Za: *Leksykon*..., s. 487.

Ilustracja 172: Narzym – fragment fundamentu wieży. Za: A. M. Kajzer, *Za wcześnie*..., s. 245, il. 1.

Ilustracja 173: Ostroga znaleziona w Narzymiu. Fot. J. Błaszczyk. Za: A. M. Kajzer, *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze*...., s. 202, ryc. 2.

Ilustracja 174: Tapiawa. Zdjęcie zamku z początku XX w. Za:http://www.bildarchiv-ostpreussen.de

Ilustracja 175: Zamek w Labiawie przed 1917 r. Za:http://www.wikiwand.com/de/Burg_Labiau

Ilustracja 176: Zamek w Barcianach wg C. Steinbrecht, *Deutschen Ritterordens*..., Bd. IV, s. 80, Abb. 157.

Ilustracja 177: Rzut I piętra zamku w Olsztynie, wg. F. von Quast. Za: A. Rzempołuch, *Zamek kapituły*.., s. 62, ryc. 53.

Ilustracja 178: Rzut zamku w Gródku wg M. Kochanowski. Za: W. Jóźwiak, *Dwór czy zamek*..., s. 278, ryc. 2

Ilustracja 179: Malbork. Pałac Wielkich Mistrzów. Za: http://www.zamek.malbork.pl/wystawy-i-wnetrza/palac-wielkich-mistrzow-10

Ilustracja 180: Malbork - Pałac Wielkich Mistrzów. Za: http://www.zamek.malbork.pl/galeria-zdjec

Ilustracja 181: Grudziądz, tzw. Wieża Klimek. Za: C. Steinbrecht, *Deutschen Ritterordens...*, Bd. I, s. 47, Abb.61.

Ilustracja 182: Główna wieża zamku w Brodnicy. Fot. M. Ciunowicz. Za: *Leksykon...*, s. 112.

Ilustracja 183: Wieża zamku w Człuchowie (1956 r.). Fot. T. Zalewski. Za: *Leksykon...*, s. 143.

Ilustracja 184: Wieża zamku w Świeciu. Fot. T. Chrzanowski. Za*: Leksykon...*, s. 496.

Ilustracja 185: Chomętowo. Plan sytuacyjny zespołu dworsko-folwarcznego. Oprac. H. J. Kustosz. Za: P. Kołosowski, dz. cyt., s. 396, ryc. 1.

Ilustracja 186: Chomętowo - elewacja zachodnia budynku dworskiego od strony dawnego dziedzińca. Fot. P. Kołosowski. Za: P. Kołosowski, dz. cyt., s. 397, ryc. 4.

Ilustracja 187: Założenie dworsko-folwarczne w Sztutowie ok. 1600 r. Za: J. Muhl *Geschichte von Stutthof...*, s. 203.

Ilustracja 188: Założenie dworsko-folwarczne w Sztutowie w 1734 r. Za: J. Muhl *Geschichte von Stutthof...*, s. 203.

Ilustracja 189: Fundamenty odkryte w Kałdowie. Za: B. Schmid, *Das Ordenshof....*, s. 66, Abb. 3.

Ilustracja 190: Mozgowo - korona kamiennego fundamentu. Fot. J. Wysocki. Za: J. Wysocki, B. Klęczar, *Grodziska typu stożkowatego*..., s. 341.

Ilustracja 191: Mozgowo - rozsypisko muru ceglanego. Fot. J. Wysocki. Za: J. Wysocki, B. Klęczar, *Grodziska typu stożkowatego*..., s. 344.

Ilustracja 192: Boreczno - mury nowożytnego dworu i wcześniejsze. Fot. M. Żurek. Za: M. Żurek, *Boreczno...*, s. 400, ryc. 27.

Ilustracja 193: Nidzica, tzw. klasztorek. Za: http://olsztyn.ap.gov.pl/historia-w-obrazku

Ilustracja 194: Plemięta. Rzut poziomy dolnej kondygnacji wieży mieszkalnej z korytarzem wejściowym. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie...*, s. 81, ryc. 11.

Ilustracja 195: Plan warstwicowy grodziska w Plemiętach. 1 - lokalizacja dolnej kondygnacji z korytarzem wejściowym, 2 - zasięg majdanu, 3 - domniemany wjazd do grodu. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie...*, s. 79, ryc. 9.

Ilustracja 196: Plemięta. Próba rekonstrukcji średniowiecznej siedziby rycerskiej. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie*..., s. 85, ryc. 13.

Ilustracja 197: Bachotek, przekrój hipsometryczny grodziska i próba rekonstrukcji gródka wg K. Grążawski, za: K. Grążawski, *Średniowiecnzy gródek rycerski w Bachotku*..., s. 322, ryc. 5.

Ilustracja 198: Słoszewy. Rzut poziomy odkrytej części domostwa. 1 - zasięg wnętrza domostwa, 2 - ślady wkopu fundamentowego, 3 - gliniasty calec, 4 - wkopy pod pionowe słupy konstrukcyjne, 5 - ślady spalonego drewna, 6 - domniemany zasięg wkopów pod pionowe słupy konstrukcyjne. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie*..., s. 71, ryc. 3.

Ilustracja 199: Słoszewy. Plan warstwicowy grodziska z usytuowaniem wykopów archeologicznych. Za: A. Kola, G. Wilke, *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie*..., s. 70, ryc. 2.

Ilustracja 200: Hipotetyczna rekonstrukcja wieży mieszkalnej w Jemiołowie, rys. J. Koperkiewicz, za: W. Świętosławski, *Jemiołowo - a countryside*..., s. 161, fig. 9.

Diagram 2 Długość zachowanych i rozpoznanych archeologicznie domów zamkowych w XIV w.

Bibliografia:

Strony internetowe:

1. http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,411292,przy-krzyzackim-zamku-w-pasleku-odkryto-slady-sredniowiecznego-tunelu.html dostęp z dnia 06.10.2016 r.

Źródła:

1. *Chronica Olviensis,* wyd. W. Kętrzyński, Monumenta Poloniae Historica, t. VI, Warszawa 1961.
2. *Codex Diplomaticus Prussicum,* Bd. I-VI, hrsg. v. J. Voigt, Königsberg 1836-1861.
3. *Codex Epistolaris Vitoldi*, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882.
4. *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410-1420,* hrsg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911.
5. *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens,* hrsg. v. *W. Ziesemer, Danzig* 1921.
6. *Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens,* hrsg. v. P.G. Thielen, Marburg 1958.
7. *Das Marienburg Tresslerbuch der Jahre 1399-1409,* hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896.
8. *Das Marienburger Ämterbuch* , hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1916.
9. *Die Statuten des Deutschen Ordens nach ältesten Handschriften*, hrsg. v. M. Perlbach, S. Halle. 1890.
10. *Handfesten der Komturei Schlochau,* hrsg. v. P. Panske**,** Danzig 1921.
11. *Inwentarze starostwa bytowskiego i lęborskiego z XVII i XVIII wieku,* wyd. G. Labuda, Toruń 1959.
12. *Kronika Oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku,* przekł. D. Pietkiewicz, wstęp i komentarz B. Śliwiński, Malbork 2008.
13. *Księga komturstwa gdańskiego,* wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Poznań-Toruń 1985.
14. *Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstwa malborskiego i dzierzgońskiego 1440-1445,* wyd. Z.H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1997.
15. *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.

16. *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1, cz. 1, wyd. J. Dygdała, Toruń 2000.
17. *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
18. *Marienburg Konventsbuch der Jahre 1399-1409,* hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1913.
19. *Opis królewszczyzny w woj. chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664,* wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938.
20. Piotr z Dusburga, *Kronika Ziemi Pruskiej,* przekł. S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2011.
21. *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*, przekł. E. H. Raczyński, Poznań 1842.
22. *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie,* przekł. J. Trupinda, Malbork 2004.
23. *Scriptores Rerum Prussicarum,* Bd. I-VI, hrsg v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861-1874.
24. Wigand z Marburga, *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłomaczona*, przekł. E. Raczyński, Poznań 1842.
25. *Wizytacje domen bytowskiej i lęborskiej z XVI wieku,* wstęp i opracowanie. Z. Szultka, B. Wachowiak, Warszawa 2009
26. *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. I-V, wyd. W. Hejnosz, J. Gronowski, J. Waluszewska, Toruń 1959-1967.

Opracowania niepublikowane:

1. Bienias D., *Charakterystyka środowiska przyrodniczego stanowiska archeologicznego w Mątowach Małych (gmina Miłoradz),* maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku.
2. Blusiewicz K., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku w Działdowie w 2008 roku,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
3. Buczek-Płachtowa B., *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badań archeologicznych na zamku w Szczytnie, prowadzonych w okresie od 12 V 1969 do 10 VII 1969,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
4. Buczek-Płachtowa B., *Szczytno zamek krzyżacki, wstępne wyniki badań 14 VII – 24 IX 1970,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

5. Chęć A., *Mątowy Małe, st. 11. Sprawozdanie z badań architektonicznych w roku 2001,* Toruń 2001, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku.
6. Chudziak W., Kaźmierczak R., Niegowski J., *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w Jeziorze Zamkowym, pow. bydgoski, woj. kujawsko-pomorskie,* Toruń 2008, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
7. Czajkowski W., *Badania powierzchniowe architektoniczne zamku krzyżackiego w Szczytnie,* Olsztyn 1971, maszynopis w archiwu, WUOZ w Olsztynie.
8. Dolistowska M., Brzeziński T., *Ryn. Dawny zamek krzyżacki. Dokumentacja badawcza*, Białystok 1984, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.
9. Domańska H., *Zamek w Sztumie. Województwo gdańskie. Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku*, Gdańsk 1971, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku.
10. Domańska H., *Zamki województwa olsztyńskiego. Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie,* Gdańsk 1974-1975, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
11. Dzieciątkowska J., *Program prac konserwatorskich Baszty Niedźwiedziej wraz z murem obronnym odcinka południowo-zachodniego w Kętrzynie,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
12. Galicka I., *Zamek krzyżacki,* Warszawa 1958/9. msp. w archiwum WUOZ w Olsztynie.
13. Galicki W., *Działdowo. Zamek krzyżacki. Badania architektoniczne,* Warszawa 1958/9, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
14. Gardawski A., *Wyniki archeologicznych badań terenowych, przeprowadzonych na zamku w Działdowie w lipcu 1958 roku,* Warszawa 1958, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
15. Głosek M., *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
16. Głosek M., *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Szestnie, gm. Mrągowo w 1986 r.* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
17. Grążawski K., *Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych w Kurzętniku i Bratianie w 2009 r.,* Kurzętnik 2009, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
18. Grochowski R., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu stanowisko nr 1 gm. Koronowo. Sezon badawczy 2010,* Bydgoszcz 2010,

maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.

19. Grochowski R., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu (stanowisko nr 1). Sezon badawczy 2006,* Bydgoszcz 2007, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
20. Grochowski R., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Nowym Jasińcu w sezonie badawczym 2007,* Bydgoszcz 2007, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
21. Grochowski R., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w strefie przedzamcza kompleksu zamkowego w Nowym Jasińcu, Sezon badawczy 2015,* Bydgoszcz 2015, maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
22. *Gródek. Gmina Drzycim. Stanowisko 1. Badania 1976,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
23. Gruszecki A., *Badania architektoniczno-historyczne zamku w Nidzicy,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
24. Grzywacz Ł., *Siedziby drobnych urzędników krzyżackich na ziemi chełmińskiej, Pomorzu Gdańskim, Warmii i Mazurach,* Łódź 2003, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Leszka Kajzera, maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
25. Gula J, Ślaske M., *Giżycko, pow. loco, woj. Olsztyńskie. Badania archeologiczne w 1969 r,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.
26. Gula J., *Morąg – zamek. Badania i nadzory archeologiczne 2002 r.*, Raciszewo 2003, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura Elbląg.
27. Gula J., *Olsztynek, GM. loco – zamek. Badania archeologiczne na terenie piwnic 1998 r.*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
28. Gzowski J., *Interdyscyplinarne Badania – zespół zamkowy – Olsztynek ul, Zamkowa 6*, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
29. Herman R., *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.
30. Herman R., *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2011*, maszynopis ze zbiorów autora.
31. Herman R., *Zamek w Ełku. Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych. Sezon 2012. Zabudowa części północnej,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.
32. Janocha H., Lachowicz F. J., *Zamek w Bytowie, woj. Słupsk,* Koszalin 1977-1979, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.

33. Jonakowski M., *Sprawozdanie wstępne z przeprowadzonych badań wykopaliskowych na obszarze działki nr 418/14 przy ul. Zamkowej w Tczewie,* maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
34. Knyżewski M., *System obronny „Wielkiej Puszczy Mazurskiej" w późnym średniowieczu i nowożytności",* praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. L. Kajzera w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
35. Kochanowski M., *Gródek. Gmina Drzycim. Stanowisko zamek. Badania 1978,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
36. Koperkiewicz A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku, stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21 2007,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
37. Koperkiewicz A., Świętosławski W., *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynku. Stanowisko II (zamek) AZP 28-59/21,* Olsztyn 2006, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
38. Kruppe J., *Ekspertyza wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w Tczewie na działce miejskiej nr 418/14 przy ul. Zamkowej,* maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
39. Łapo J. M., *Piwnice węgorzewskiego Zamku. Wstępne studium archeologiczne,* Węgorzewo 2000, maszynopis w archiwum Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.
40. Mackiewicz A. i H., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy reliktach tzw. podpory mostowej (stanowisko II – zamek, wykop 7) od strony ulicy zamkowej w Działdowie. Prace terenowe prowadzone w dniach 14-15.11.2005 roku*, Stawiguda, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
41. Mackiewicz A., *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy reliktach tzw. podpory mostowej (stanowisko II – zamek, wykop 7) od strony ulicy Zamkowej w Działdowie. Prace terenowe prowadzone w dniach 14-15.11.2005 roku*, Stawiguda 2005, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
42. Milewska M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Działdowie w latach 1981-1989*, Warszawa 1990, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
43. Muntowski P., *Wstępne wyniki badań archeologicznych na terenie byłego zamku krzyżackiego w Osieku, woj. pomorskie, pow. Starogard Gdański, gmina Osiek w roku 2009,* Gdańsk 2009, maszynopis ze zbiorów autora.
44. Nawrocki Z., *Morąg – zamek,* mpis. w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu.
45. *Nidzica. Zamek krzyżacki,* maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

46. Partyka-Żurowska D., *Nowe n/Wisłą. Stanowisko 1 – Zamek. Badania wykopaliskowe 1977,* maszynopis w archiwum WUOZ w Toruniu, delegatura w Bydgoszczy.
47. Pawłowski A. J., *Zamek w Bytowie. Dokumentacja archeologiczno-architektoniczna. Część I,* Malbork 1993, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.
48. Piotrowski A., *Sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologicznych prowadzonych przy zamku w Giżycku. Obszar pomiędzy północną ścianą zamku a ulicą Moniuszki,* Ostróda 2010, maszynopis ze zbiorów autora.
49. Piotrowski A., *Wstępne sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na terenie zamku krzyżackiego w Barcianach*, Ostróda 2003, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
50. Piotrowski A., *Zamek giżycki. Sprawozdanie z prac prowadzonych przy eksploracji zasypów odsłoniętych reliktów gotyckiego gdaniska,* Ostróda 2011, maszynopis ze zbiorów autora.
51. Radacki Z., *Ruina zamku w Czarnem,* Szczecin 1967, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku
52. Rakowska D., *Badania architektoniczne. Zamek – skrzydło południowe i wieża. Sztum.* maszynopis, Gdańsk 1980.
53. Rakowska, *Piwnice zamkowe – Pasłęk – Badania architektoniczne - rysunki i opis,* Gdańsk 1981,maszynopis w archiwum WUOZ w Elblągu.
54. Rząd R., *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz źródłowych materiałów archiwalnych,* Tczew 2012, maszynopis w Archiwum WUOZ w Gdańsku.
55. Szczepaniak P., *Sprawozdanie z lądowych badań archeologicznych na stanowisku AZP 15-33/74m.1 w Bytowie, pow. bytowski, woj. pomorskie w okresie 30.09.-05.10.2013 r.,* maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.
56. Szczepaniak P., *Studnia bytowskiego zamku. Opracowanie archeologiczne,* Bytów 2013, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.
57. Szulc K., *Piwnice dawnego zamku krzyżackiego w Olsztynku, badania architektoniczne,* Białystok 1998, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
58. Wilde T., *Ełk, Sprawozdanie, IA, Badania 1986*, Warszawa 1987, maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku.
59. Zielke I., *Zamek w Bytowie, woj. koszalińskie,* Szczecin 1958, maszynopis w archiwum WUOZ w Gdańsku, delegatura w Słupsku.

Opracowania:

1. Abramowicz A., *Jerzy Andrzej Helwing jako archeolog,* „Rocznik Olsztyński”, XVI, 1989, s. 49-64.
2. Achremczyk S., *Susz - polityczne dzieje miasta,* [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic,* red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 33-48.
3. Achremczyk S., *Warmia i Mazury w historycznych podziałach administracyjnych,* [w:] *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa,* red. S. Fafiński, Olsztyn 2007, s. 5-14
4. Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur,* t. 1: *Pradzieje – 1772,* Olsztyn 2010..
5. Adamski J., *Sklepienia pseudopoligonalne w architekturze gotyckiej. Studium z dziejów architektonicznego iluzjonizmu,* Kraków 2013.
6. Andrzejewski A., *Badania Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego na terenie Pomorza Wschodniego,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 139-144.
7. Andrzejewski A., Kajzer L., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych na terenie zamku w Sątocznie, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie w 2001 roku,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. VII, s. 289-307.
8. Andrzejewski A., Kajzer L., *Zamek krzyżacki w Sątocznie, w gminie Korsze, w świetle badań terenowych 2002 roku,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2002-2003, t. VIII, s. 237-251.
9. Andrzejewski A., Kajzer L., *Zamek w Sątocznie w „Terra Barthensi” albo triumf historii,*[w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. II, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 197-206.
10. Andrzejewski A., Kajzer L., Lewandowski M., *Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w latach 1998-2000,* [w:] *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś,* red. L. Kajzer, Lubawa *2001, s.*
11. Antoniewicz J., *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach,* „Wiadomości Archeologiczne”, XVII/I, 1950, s. 1-24.
12. Antoniewicz J., *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej,* [w:] *Pomorze średniowieczne,* red. G. Labuda, Warszawa 1958, s. 121-159.
13. Antoniewicz W., *Bacówki, szałasy mieszkalne i produkcyjne oraz szopy pasterskie Tatr i Podtatrza,* „Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala”, t. 6, 1966, s. 119-323.
14. Arlet J., *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim,* Szczecin 2004.
15. Arnold U., *Mistrz niemiecki Konrad von Feuchtwangen i jego "stronnictwo pruskie"*

w zakonie krzyżackim pod koniec XIII i na początku XIV wieku, [w:] Tenże, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk,* Toruń 1996, s. 102-129.

16. Arnold U., *Powstanie i najstarsze dzieje zakonu krzyżackiego. O założeniu i strukturze wewnętrznej szpitala niemieckiego w Akkonie oraz zakonu rycerskiego w pierwszej połowie XIII w.,* [w:] Tenże, *Zakon krzyżacki. Z Ziemi Świętej nad Bałtyk,* Toruń 1996, s. 13-49.
17. Arnold U., *Zur Entwicklung der Deutschordensburg in Preussen,* [w:] H. Jacobi, *Baugeschichtliche Entwicklung der Ordensburgen unter besonderer Berücksichtigung von Graudenz und Roggenhausen* (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung, Reihe A: Forschungen, Bd. 3, Braubach 1996, s. 84-103.
18. Arnold U., *Zakon krzyżacki jako obiekt ideologii politycznej w wiekach XIX i XX,* [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe,* red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 149-156.
19. Arszyński M., *Tak zwany „Pałac Wazówny" w Brodnicy, „*Biuletyn Historii Sztuki*"*, R. XXI, 1959, s. 231-234.
20. Arszyński M., *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie, „*Rocznik Grudziądzki*"*, t. 2, 1961, s. 39-77.
21. Arszyński M., *Problematyka techniczna budownictwa średniowiecznego Polski Północnej na przełomie XIV i XV w.,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1968, s. 95-121.
22. Arszyński M., *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV wieku i pierwszej połowie XV w.*, „Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu", t. 9, Warszawa 1970.
23. Arszyński M., *Sztuka regionu świeckiego,* [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu,* t. 2, red. K. Jasiński, Warszawa-Poznań-Toruń 1980, s. 237-304.
24. Arszyński M., *Der Deutche Orden als Bauherr und Kunstmäzen,* [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur,* hrsg. v. Z. H. Nowak, Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica 3, Toruń 1985, s. 145-167.
25. Arszyński M., *Starożytnicze i historyczno-krajoznawcze zainteresowania zamkami krzyżackimi w Prusach od XVI do początku XIX wieku,* [w:] *Sztuka Prus XIII-XVIII wieku. Studia Borussico-Baltica Torunensia Historie Artium,* t. 1, red. M. Woźniak, Toruń 1994, s. 7-25.
26. Arszyński M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454),* Toruń 1995.
27. Arszyński M., *Średniowieczne budownictwo warowne na obszarze Inflant,* [w:] *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów,* red. M. Biskup, Toruń

2002, s. 75-105.

28. Arszyński M., *Drewno jako budulec w Prusach krzyżackich – przyczynek do badań nad rolą drewna w budownictwie średniowiecznym,* [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń,* red. E. Okoń, Toruń 2005, s. 95-111.
29. Arszyński M., *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i biskupów w Inflantach,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 183-213.
30. Arszyński M., *Zamki i umocnienia zakonu krzyżackiego i hierarchii kościelnej w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 55-80.
31. Arszyński M., *Castles and Fortifications of the Teutonic Order in Prussia,* [w:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th-16th century,* eds. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2015, s. 57-78.
32. Arszyński M., *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanego w Prusach w kontekście europejskim,* Malbork 2016.
33. Augustowski B., *Charakterystyka geomorfologiczna,* [w:] *Żuławy Wiślane,* red. B. Augustowski, Gdańsk 1976, s. 175-188.
34. Augustowski B., *Pomorze,* Warszawa 1977.
35. Baciński J., *Zamek prokuratorski w Ełku. Przyczynek do dziejów miasta i regionu*, Ełk 2008.
36. Bajon-Romańska M., *Uwagi o stanie badań nad zabytkowymi konstrukcjami drewnianymi w Polsce,* [w:] *Drewno i materiały drewnopochodne w konstrukcjach budowlanych. V Konferencja naukowa Szczecin, 17-18 maja 2002 r. Referaty,* Szczecin 2002, s. 283-288.
37. Balard M., *Wyprawy krzyżowe i łaciński wschód XI-XIV w.,* przekł. M. Witkowski, Warszawa 2005.
38. Banasiewicz E., *Grodziska i zamczyska zamojszczyzny,* Zamość 1990.
39. Barbag J., *Człowiek a środowisko geograficzne,* [w]: *Geografia powszechna*, t. 2: *Człowiek i jego działalność gospodarcza*, Warszawa 1963, s. 9-37.
40. Barber R., *Rycerstwo i zakony rycerskie. Status, turnieje, rycerstwo na polu bitwy,* przekł. J. Kozłowski, Warszawa 2014.
41. Barnycz-Gupieniec R., *Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X-XIII wieku,* Gdańsk 1974.
42. Barnycz-Gupieniec R., *Uwagi na marginesie zagadnienia wież drewnianych w*

rejonie północno-wschodniego Bałtyku, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 3, 1983, s. 125-132.

43. Barnycz-Gupieniec R., *Stan badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym drewnianym budownictwem mieszkalnym,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 179-184.
44. Barnycz-Gupieniec R., *Studia nad budownictwem w średniowiecznej Polsce na tle porównawczym,* Łowicz 2000.
45. Beckherrn C., *Das Ordenhaus Bäslack, „*Altpreussische Monatsschrift", Bd. 21 1884, s. 637-649.
46. Benwitz N. G., *Komtureien Schlochau und Tuchel, „*Preußische Provinzial Blatter", Bd. 3 (1830), s. 5-39.
47. *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013.
48. Białobrzeski J., *Młynary. Małe miasto 1327-2007,* Olsztyn 2008.
49. Białostocki J., *Obszar bałtycki jako region artystyczny w XVI w.,* [w:] *Sztuka pobrzeża Bałtyku,* Warszawa 1978, s. 9-18.
50. Białostocki J., *Sztuka cenniejsza niż złoto,* t. 1, Warszawa 1991.
51. Białuński G., *„Kronika mistrzów pruskich", Marcin Murinius, wstęp i oprac. Zbigniew Nowak, Olsztyn 1989, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*"*, nr 3-4, 1992, s. 383-384.
52. Białuński G., *Czynniki oddziałujące na osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich do XVIII wieku, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*"*, nr 4, 1996, s. 503-523.
53. Białuński G., *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początków XVIII wieku. Starostwa leckie (giżyckie) i ryńskie,* Olsztyn 1996.
54. Białuński G., *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*"*, nr 3, 1996, s. 433-447.
55. Białuński G., *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 roku),* Olsztyn 2001.
56. Białuński G., *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy" (do1568 roku) – starostwa piskie, ełckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (Węgorzewskie),* Olsztyn 2002.
57. Białuński G., *Przyczynek w sprawie lokacji miasta Giżycka, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*"* nr 1, 2009, s. 71-78.
58. Białuński G., *Trudne początki – dzieje do 1612 r.,* [w:] *Giżycko. Miasto i ludzie,* red. G. Białuński, Giżycko 2012, s. 41-102.
59. Białuński G., *O początkach zamku w Olsztynie, „*Komunikaty Mazursko-

Warmińskie*”*, nr 4, 2013, s. 645-664.

60. Białuński G., *O strażnicy krzyżackiej w Jegławkach, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”* nr 3, 2013, s. 585-591.
61. Białuński G., *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczy. Przypadek Giżycka,* [w:] *Studia z dziejów średniowiecza*, nr 17, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szybkowski, Warszawa 2013, s. 15-38.
62. Bielski J., *Kronika Polska Marcina Bielskiego,* Kraków 1597.
63. Bienias D., *Warunki środowiska przyrodniczego wczesnośredniowiecznego szlaku komunikacyjnego z Kujaw do Prus,* [w:] *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek),* Adalbertus t. 2, red. W. Chudziak, Toruń 1997, s. 33-55.
64. Biermann F., Herrmann Ch., Koperkiewicz A., *Alt Waltenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacji,* [w:] *Archaeologica Heraditas. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje,* red. Z. Kobyliński,Warszawa 2016, s. 49-70.
65. Biernatowski K., Rybak Cz., Soboń H., *Fundamentowanie,* Wrocław 1970.
66. Biller T., *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung,* München 1998.
67. Biskup M., *Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w.,* „Prace Geograficzne”, nr 5, 1956, s. 179-224.
68. Biskup M., *Rozwój przestrzenny miasta Szczytna,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4, 1959.
69. Biskup M., *Powinności pańszczyźniane chłopów w Prusach krzyżackich w pierwszej połowie XV wieku,* „Przegląd Historyczny”, t. 53, z. 3, 1962, s. 413-436.
70. Biskup M., *Rozwój gospodarki czynszowej i utrwalenie ustroju stanowego na Pomorzu Wschodnim pod rządami krzyżackimi (1310-1466),* [w:] *Historia Pomorza,* T.1, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1972, s. 581-775.
71. Biskup M., *Morąg,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 96-99.
72. Biskup M., *Geneza i znaczenie hołdu pruskiego, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”* nr 4, 1975, s. 407-424.
73. Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach,* Gdańsk 1986.
74. Biskup M., *Max Toeppen – badacz historiografii, miast i wydawca źródeł pruskich,* [w:] *Dzieje historiografii Prus Wschodnich i Zachodnich do 1920 roku. Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele,* red. J. Serczyk, A. Tomczak, Toruń 1989, s. 73-98.
75. Biskup M., *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308-1521*, Gdańsk 1993.

76. Biskup M., *Skład konwentu zakonu krzyżackiego w Człuchowie z 1413 roku,* „Zapiski Historyczne", t. 63, z. 1, 1998, s. 123-128.

77. Biskup M., *Średniowieczna sieć klasztorów w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach (do 1525 roku),* [w:] *Zakony i klasztory w Europie środkowo-wschodniej w X-XX wieku,* red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 49-70.

78. Biskup M., *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym plemieniu Prusaków),* [w:] M. Biskup, *Opera Minora. Studia z dziejów Zakonu Krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich,* Toruń 2002, s. 129-150.

79. Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.,* Toruń 1955.

80. Błażewicz A., *Wyposażenie kaplic krzyżackich zamków wójtowskich w Grabinach-Zameczku, Laskach i Sztumie,* [w:] *Komturzy, rajcy, żupani. Studia z dziejów średniowiecza nr 11,* red, B. Śliwiński, Malbork 2005.

81. Błażewska-Marciniak A., *Zarys dziejów ziemi człuchowskiej 1100-1945,* [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej,* red. K. Śląski, Biblioteka Słupska, T. 16, Poznań-Słupsl 1967, s. 28-53.

82. Boase T.S.R., *Castles and churches of the crusading kingdom,* London-New York-Toronto 1967.

83. Bochnak A., *Historia sztuki średniowiecznej,* Warszawa-Kraków 1973.

84. Boetticher A., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, H. I-IX, Königsberg 1891-1899.

85. Bogucka M., Zernack K., *Sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach. Hołd pruski 1525 roku,* przekł. T. Ososiński, Warszawa 1998.

86. Boguszewicz A., *Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym,* [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja XIII wieku,* red. K. Wachowski, Wrocław 1998, s. 97-111.

87. Boguszewicz A., *Corona Silesiae. Zamki piastów fürstenberskich na południowym pograniczu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziębickiego do połowy XIV wieku,* Wrocław 2010.

88. Boguwolski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski,* Warszawa – Kraków 1997.

89. Boguwolski R., *Dotychczasowe wyniki prac archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie, pow. Grudziądzki w latach 1971-1973,* „Informator Muzeum w Grudziądzu", R. 15, 1974, nr 3-4, s. 53-67.

90. Boguwolski R., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Słupskim Młynie, pow. Grudziądz, w latach 1971-1972,* „Komunikaty Archeologiczne", 1978, s. 201-206.
91. Boguwolski R., Kurzyńska M., *Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej,* Grudziądz 2001.
92. Boguwolski R., Wilke G., *Wstępne wyniki prac wykopaliskowych na domniemanym grodzisku pomorskim oraz zamku pokrzyżackim w Gródku koło Drzycimia w 1976 roku,* „Informator Muzeum w Grudziądzu", R. XVII, z. 3-4
93. Bohnsack D., *Neue Bodenfunde,* „Altpreussen", Jg. 3, H. 1, 1938.
94. Bönigk F. von, *Ueber Landesvertheidigung nach Osten im ersten Jahrhundert der Ordensherrschaft,* AM, Bd. 18, 1881, s. 150-159.
95. Bonk H., *Die Städte und Burgen in Altpreussen in ihrer Beziehung zur Bodengestalteung, „*Altpreußische Monatsschrift", Bd 31, H. 3-4, (1894), s. 320-342.
96. Bony J., *French Gothic Architecture of the 12th and 13th centuries,* London 1983.
97. Boockmann H., *Zakon krzyżacki,* przekł. R. Traba, Gdańsk-Warszawa 2004.
98. Borowicz K., *Środowisko geograficzne,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 7-17..
99. Borusiewicz W., *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku,* Warszawa-Kraków 1985.
100. Brandon R. and J.A., *An Analysis of Ghotick Architecture,* vol. 1, London 1903.
101. Brillowski W., *Analiza funkcjonalna założenia obronnego w Bezławkach,* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 119-136.
102. Broniewski T., *Historia architektury dla wszystkich,* cz. V: *Czym jest architektura? Przeszłość i współczesność,* Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
103. Brown R. A., *The Architecture of Castles. A Visual Guide,* New York-Bicester 1984.
104. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego,* Kraków 1927.
105. Bruski K., *Ziemie nad dolną Wierzycą od XIII do początku XV wieku,* Gdańsk 1997.
106. Bruski K., *Chojnice w średniowieczu (do 1466),* [w:] *Dzieje Chojnic,* red. K. Ostrowski, Chojnice 2003, s. 46-104.
107. Bruski K., *Lębork w czasach średniowiecznych,* [w:] *Dzieje Lęborka,* red. J. Borzyszkowski, Lębork-Gdańsk 2009, s. 21-100.
108. Bruski K., Śliwiński B., *Pod rządami książąt pomorskich i zakonu krzyżackiego,* [w:] *Kościerzyna. Zarys dziejów miasta do 1939 roku,* red. M. Kallas, Toruń 1994, s. 27-56.
109. Brzeczkowski T., *Dzieje Puszczy Piskiej* [w:] *Z dziejów Rucianego Nidy i okolic,* red. J. Śliwiński, Olsztyn 1993, s. 48-100.

110. Brzostowska I., *Zamki biskupie i kapitulne na Warmii w kontekście architektury obronnej i rezydencjonalnej,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001.

111. Brzóska, *Jęczник (D. Johannisthal), st. I, woj. warmińsko-mazurskie. Badania w roku 2010 (Pl. 112-113),* „Światowit" VIII (XLIX)/B, 2009-2010, s. 213-216.

112. Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny),* Wrocław-Kraków 1960.

113. Bujack G. von, *Über die Burgwälle in der Umgegend von Rastenburg,* AM, Bd. 13, 1876, s. 681-684.

114. Bury M., Mackiewicz A., *Wybrane przedinwestycyjne badania archeologiczne na terenie miasta Działdowa,* „Rocznik Działdowski" t. IX, 2014, s. 203-228.

115. Byczko T., *Z badań nad genezą rozplanowania przestrzennego zamku krzyżackiego,* „Rocznik Olsztyński", t. IV, 1961/1962, s. 135-165.

116. Bylina S., *Religijność późnego średniowiecza,* Warszawa 2009.

117. Celińska E., *Zabytki,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 132-147.

118. Charytonow E., *Zarys historii architektury,* Warszawa 1963.

119. Chęć A., *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku w Mątowach Małych, gm. Miłoradz na Żuławach Wiślanych - sezon badawczy 2001* [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 2 : Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* pod red. Henryka Panera i Mirosława Fudzińskiego, Gdańsk 2003, s.393-401.

120. Chęć A., *Der Ordenshof in Mątowy Małe (Klein-Montau) : die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen im Jahr 2001,* [w:] *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters,* hrsg. von Roman Czaja und Jürgen Sarnowsky, Toruń 2003, s. 183-195.

121. Chęć A., *Folwarki krzyżackie na terenie komturstwa malborskiego w świetle źródeł archeologicznych i historycznych : próba lokalizacji,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie : materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1-2 czerwca 2002,* red. K. Grążawski, Włocławek, Brodnica, Lega 2003, s. 325-338.

122. Chęć A., *Wieże główne w zamkach krzyżackich, „*Archeologia" XVIII, z. 349, 2002, s. 169-179.

123. Chęć A., *O siedzibie leśniczego krzyżackiego w Benowie,* „Kwartalnik Kwidzyńskiego Towarzystwa Kulturalnego", nr 4, 2004, s. 4-5.

124. Chęć A., *Wystrój wnętrz w folwarkach krzyżackich na podstawie źródeł historycznych (na przykładzie Mątów Małych i Benowa), „*Archaeologia Historica Polona*"*,

t. 14, 2004, s. 245-249.

125. Chęć A., *Folwarki krzyżackie na terenie wójtostwa sztumskiego, „*Z dziejów Sztumu i okolic", cz.4, 2005, s. 21-36.

126. Chęć A., *Hodowla koni w komturii malborskiej, „*Archaeologia Historica Polona*"*, t. 15/2, 2005, s. 359-367.

127. Chęć A., *O dworze krzyżackim (zwanym później miejskim w Chojnicach, „*Zeszyty Chojnickie" nr 21, 2006, s. 11-15.

128. Chęć A., *Produkcja i zastosowanie węgla drzewnego w komturii malborskiej – przyczynek do badań nad gospodarką leśną w państwie zakonnym w Prusach,* [w:] *Las w kulturze polskiej*, t. IV, red. W. Łysiak, Poznań 2006, s. 133-136.

129. Chęć A., *Folwark i siedziba leśniczego krzyżackiego w Benowie na Pomorzu*, *„*Archaeologia Historica Polona*"*, t. 16, red. J. Olczak, A. Sosnowska, Toruń 2007, s. 174-176.

130. Chęć A., *Zamek a miasto w państwie zakonnym w Prusach – aspekty militarne*, *„*Archaeologia Historica Polona*"*, t. XVII, 2007, s. 229-239.

131. Chęć A., *Wykorzystywanie zasobów naturalnych Puszczy Sztumskiej w czasach krzyżackich,* „Z dziejów Sztumu i okolic", cz. 5, 2007, s. 15-31.

132. Chęć A., *Dwór to czy zamek? Rozważania na temat niewielkich założeń obronnych na terenie państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Studia Zamkowe*, t. IV, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012.

133. Chęć A., Gancewski J., *Urząd leśniczego w państwie zakonu krzyżackiego – funkcjonowanie i znaczenie dla gospodarki,* Echa Przeszłości, X, 2009.

134. Chęć A., Janowski P., *Badania archeologiczne na terenie dawnego folwarku i siedziby leśniczego krzyżackiego w Benowie, gm. Ryjewo na Dolnym Powiślu – sezony badawcze 2002 i 2003,* [w:] *XIV Sesja Pommorzoznawcza, vol. II od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 355-360.

135. Chmielewski S., *Czy pruski grób ciałopalny z XV wieku? (Próba interpretacji opisu znaleziska z 1703 r.), „*Rocznik Olsztyński*"*, t. 5, 1963, s. 295-319.

136. Chodzicki E., *Lasy ziem Polski a warunki przyrodnicze*, [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s.18-32.

137. Chorowska M., *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.

138. Chorowska M., *Kaplica czy wieża? Interpretacja najstarszych reliktów zamku na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w świetle badań z lat 2011/2012 oraz analogii*

europejskich, [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne,* vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 31-49.

139. Chorowska M., *Dylematy wokół zamku książęcego na Ostrowiu Tumskim we Wrocławiu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych z lat 2011-2012 oraz 2014,* [w:] *Katedra Ratusz Dwór. Wielkie miasta a władza świecka i kościelna w kulturze średniowiecznej Europy,* red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2014, s. 137-163.

140. Christiansen E., *Krócjaty północne,* przekł. J. Szczepański, Poznań 2009.

141. Chrzanowski T., Kornecki M., *Pomorze Wschodnie,* [w:] *Architektura gotycka w Polsce,* red. T. Mroczko, M. Arszyński, II, 1, Warszawa 1995, s. 93-110.

142. Chudziak, *Jedwabno, gm. Lubicz, woj. toruńskie,* „Informator Archeologiczny", Badania 1986, s. 127-128.

143. Chudziakowa J., *Osadnictwo przedkrzyżackie na wzgórzu zamkowym w Toruniu w świetle ostatnich badań archeologicznych (1958-1961),* „Zapiski Historyczne", T. XXVIII, Z. 4, 1963, s. 591-600.

144. Chudziakowa J., Kola A., *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu. Badania z 1958-1966,* Warszawa-Poznań 1974.

145. Ciasnocha T., Wachowski K., *Krzyżacki zamek w Lędyczku na Pomorzu odnaleziony, „*Archaeologia Historica Polona*",* t. 17, 2007, s. 273-276

146. Ciesielska K., *Wykaz mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandę w latach 1398-1400, „*Zapiski Historyczne*",* t. 32, z. 4, 1967, s. 79-98.

147. Cieśliński R., *Typy krajobrazów na wybrzeżu województwa pomorskiego i ich geneza*, „Problemy Ekologii Krajobrazu", t. XXVII, 2010, s. 87-95.

148. Clasen K.H., *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschodrensstaates Preußen,* Bd. 1: *Die Burgbauten,* Königsberg 1927.

149. Clasen K.H., *Die gotische Baukunst,* Wildpark-Posdam 1930.

150. Clasen-Sandt K., *Zur Baugeschichte der Memelburgen Ragnit, Splitter und Tilsit,* "Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz", 1931, Bd. 29, s. 196-222.

151. Clifton-Taylor A., *The Cathedrals of England,* London 1969.

152. Creighton O.H., *Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England,* London 2002.

153. Crome H., *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen,* „Altpreussen" 2, H. 3, 1937, s. 97-125.

154. Crome H., *Verzeichnis der Vehranlagen Ostpreussens, „*Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde*",* Bd. 34, 1940, s. 83-154.

155. Czacharowski A., *Ziemia bytowska pod rządami brandenburskimi, pomorskimi i krzyżackimi (1308-1454),* [w:] *Dzieje ziemi bytowskiej,* red. S. Giereszowski, Poznań 1972, s. 81-107.

156. Czaja R., *Miasta pruskie a Zakon Krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu,* Toruń 1999.

157. Czaja R., *Z dziejów Lidzbarka Welskiego w średniowieczu,* [w:] *Archeologia i historia o początkach Lidzbarka Welskiego*, red. K. Grążawski, Brodnica-Lidzbark 2001, s. 6-28.

158. Czaja R., *Działalność gospodarcza,* [w:] *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych,* red. A, Radzimiński, Toruń 2005, s. 109-121.

159. Czaja R., Nowak Z. H., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach – Próba charakterystyki,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 11-27.

160. Czaplewski P., *Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9?,* "Zapiski Hstoryczne", t. 10, 1946, nr 8, s. 273-287.

161. Czechowski A., *Opis ziem zamieszkanych przez Polaków pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym, artystycznym, przemysłowym, handlowym, statystycznym,* t. 1: *Ziemie polskie w Prusach,* Warszawa 1904.

162. Czeczuga B., *Obszary leśne ziem północno-wschodnich Polski,* [w:] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 191-196.

163. Czubiel L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur,* Olsztyn 1969.

164. Czubiel L., *Zamki Warmii i Mazur,* Olsztyn 1986.

165. Dąbrowski J., *Badania w Dąbrównie,* „Rocznik Olsztyński", 4, 1961/1962, s. 341-356.

166. Dean B., *The Exploration of a crusaders' fortress (Montfort) in Palestine,* „Bulletin of the Metropolitan Museum New York", 22, 1927.

167. Dehio G., *Die Kunst Unteritaliens in der Zeit Kaiser Friedrichs II,* [w:] tenże, *Kunsthistorische Aufsätze,* München-Berlin 1914.

168. Dehio G., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preussen,* nowe oprac. E. Gall, przy udziale. B. Schmid, G. Tiemann, München–Berlin 1952.

169. Długokęcki W., *Osadnictwo na Żuławach w XIII i na początkach XIV wieku,* Malbork 1992.

170. Długokęcki W., *Dzieje miasta Pasłęka w latach 1297-1454,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 255-266.

171. Długokęcki W., *Pasłęk jako ośrodek administracyjny i gospodarczy zakonu*

krzyżackiego, [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 267-272.

172. Długokęcki W., *Zaginione dwory krzyżackie w okolicach Malborka – Uwagi do badań nad osadnictwem Żuław Wielkich w średniowieczu, [w;] Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci,* red. B. Śliwiński, Gdańskie Studia z dziejów średniowiecza, nr 4. 1997, s. 23-32.

173. Długokęcki W., *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim,* ZH, t. LXIV, z. 3-4, 1999, s. 25-35.

174. Długokęcki W., *Społeczeństwo wiejski,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo,* red. E. Kubicka, K. Kwiatkowski, Warszawa 2008, s. 460-494.

175. Długokęcki W., Kowalczyk E., *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej cz. II: granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i ełckie), „*Zapiski Historyczne*"*, r. CXI, 2004, s. 5-37.

176. Dobrosielska A., *Uwagi o udziale Jaćwięgów w kolonizacji krzyżackiej, „*Pruthenia", 2010, t. V, 113—131.

177. Dobrowolski T., *Sztuka polska. Od czasów najdawniejszych do ostatnich,* Kraków 1974.

178. Dobrzański S. J., *Castrum. Problematyka badawcza,* [w:] *Początki zamków w Polsce,* "Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 6, 1978, s. 5-21.

179. Domagała R., Franczuk R., *W poszukiwaniu „castrum Nissoue",* „Z Otchłani Wieków", 49, 4, 1983, s. 290-294.

180. Domagała R., Franczuk R., *Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Małej Nieszawce, „*Rocznik Muzeum w Toruniu*"* 9, 1992, s. 41-62.

181. Domagała T., Wolański M., *Prace PKZ w zakresie budownictwa obronnego (zamków) Polski Północnej,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1969, s. 123-163.

182. Domańska H., *Fortyfikacje późnogotyckie zamków krzyżackich* [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza, zorganizowaną w 500-lecie pokoju toruńskiego,* Toruń 1966.

183. Domańska H., *Zamek biskupów warmińskich w Reszlu,* Olsztyn 1968.

184. Domańska H., *Proces modernizacji średniowiecznych zamków z terenu dawnego państwa krzyżackiego w XV-XVIII wieku, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości", 17/2 , 1971, s. 3-36.

185. Domańska H., *Zamek w Bytowie na tle architektury obronnej zakonu krzyżackiego z przełomu XIV i XV wieku, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*"*, t. 23, nr 3 1978, s. 151-

162.

186. Drozd A., Janowski A., *Osada wczesnośredniowieczna i grodzisko późnośredniowieczne w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, „*Archaeologia Historica Polona*”*, t. 14, 2004: *Materiały z VII Sesji Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności. Wyposażenie wnętrz w średniowieczu. Toruń, 21-22 listopada 2002 roku*, s. 267-269.

187. Drozd A., Janowski A., Poliński D., *Badania wykopaliskowe średniowieczno-nowożytnego zespołu osadniczego w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska (2006 rok), „*Archaeologia Historica Polona*”*, t. 17, 2007: *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, s. 503-505.

188. Dubikajtis J., *Z problematyki datowania zabytkowych obiektów architektury murowanej w badaniach archeologicznych,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Archeologia XIII, 1990, s. 63-72.

189. Duby G., *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420,* przekł. K. Dolatowska, Warszawa 2002.

190. Duby G., *Życie w społeczności,* przekł. W. Gilewski, [w:] *Historia życia prywatnego,* t. 2: *Od Europy feudalnej do renesansu,* red. G. Duby, Wrocław-Warszawa-Kraków 2005, s. 53-112.

191. Durdík T., *Nastin vyvoje ceskych hradu 12.-13. stoleti,* „Archeologia Historica”, t. III, 1978, s. 41-52.

192. Durdík T., *Mitteleuropäische Kastelle – ein mögliches Vorbild der Ordensburgenarchitektur im Baltikum,* [w:] *Castella Maris Baltici,* ed. K Drake, Bd. 1, Stockholm 1993.

193. Durdík T., *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa,* Praha 1994.

194. Durdík T., *Burgen des mitteleuropäischen Kastelltyps,* „Forschungen zu Burgen und Schlössern, 2, München-Berlin 1996, s.177-184.

195. Durdík T., *Česká hradni architektura doby Jana Lucemburského,* „Castellologia bohemica”, t. 6/1 1998, s. 7-69.

196. Durdík T., *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů,* Praha 1999.

197. Dybaś B., *Koncepcja ufortyfikowania Pisza z początku XVII wieku : przyczynek do projektowania nowożytnej twierdzy bastionowej, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”,* nr 4, 1995, s. 343-349.

198. Dygo M., *O kulcie maryjnym w Prusach Krzyżackich w XIV-XV w., „*Zapiski Historyczne”, t. 52, z. 2., 1987, s. 5-38.

199. Dygo M., *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226-*

1259), Warszawa 1992.

200. Dygo M., *Złota Brama kaplicy zamkowej w Malborku a ideologia władzy zakonu niemieckiego w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach,* red. Z. H. Nowak, Toruń 1995, s. 149-163.

201. Dygo M., *Domus und Castrum – zur Deutung der Deutschordensburgen in Preußen im Lichte der schriftlichen Quellen,* [w:] *Echte Wehrhaftigkeit oder martialische Wirkung. Zur praktischer Funktion und zum Symbolcharakter von Wehrelementen profaner und sakraler Bauten im Deutschordensland Preußen und Ostseeraum,* hrsg. v. G. Eimer u. E. Gierlich, Köln 2000, s. 53-58.

202. Dygo M., *Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 79-104.

203. Dygo M., *Ideologia panowania zakonu niemieckiego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 357-369.

204. *Dzieje Brus i okolicy,* red. J. Borzyszkowski, Chojnice-Gdańsk 1984.

205. Dzieńkowski T., *Średniowieczne dziedzictwo europejskie, czyli o monumentalnej rezydencji Daniela Romanowicza w Chełmnie,* [w:] *Zamki lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 39-54.

206. Dzięcielski M., *Dzieje ziemi mirachowskiej. Od XII do XVIII wieku*, Gdańsk 2000.

207. Ebert M., *Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso,* „Elbinger Jahrbuch", Bd. 5/6, 1927, s. 109-122.

208. Ebner H., *Die Burg in historiographischen Werken des Mittelalters,* [w:] *Festschrift Friedrich Hausmann*, hrsg. v. Herwig Ebner, Graz 1977, s. 119-151.

209. Eco U., *Sztuka i piękno w średniowieczu,* przekł. M. Kimula, M. Olszewski, Kraków 2006.

210. Ekdahl S., *Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens,* „Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica", Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter, t. 6, 1991, s. 29-47.

211. Ekielski A., *Wspomnienia z podróży z Elbląga do Awinionu odbytej w roku 1831 (urywek z pamiętnika),* Kraków 1931.

212. Figura-Osełkowska E., *Turystyka militarna w Prusach Wschodnich w latach 1918-1939,* [w:] *Dzieje militarne Krainy Wielkich Jezior Mazurskich,* W. Łach, D. Radziwiłowicz, S. Janowicz, Warszawa 2013, s. 93-104.

213. Flori J., *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu,* przekł. E. Trojańska, Poznań 2003.

214. Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej,* przekł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek,

R. Turzyński, Warszawa 1990.

215. Forstreuter K., *Neue Deutsche Biographie,* Bd. 4, Berlin 1959.

216. Frügedi E., *Castle and society in medieval Hungary (1000-1437),* Budapest 1986.

217. Frycz J., *Zamek krzyżacki w Toruniu,* „Rocznik Muzeum w Toruniu", 1, 1963, s. 79-97.

218. Frycz J., *Architektura zamków Pomorza Północnego*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1969, s. 24-31.

219. Frycz J., *Architektura zamków krzyżackich,* [w:] *Sztuka Pobrzeża Bałtyku,* Warszawa 1978, s. 19-48.

220. Fudzińska E., *Dorobek Muzeum Zamkowego w Malborku w dziedzinie badań Żuław i Dolnego Powiśla,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 245-267.

221. Galicka I., *Z mecenatu książęcego na Mazowszu,* [w:] *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Katowice, listopad 1981,* red. E. Karwowska, A. Marczak-Krupa,Warszawa 1984, s. 63-74.

222. Gancewski J., *Zamek krzyżacki w Brodnicy 1298-1479. Przyczynek do dziejów gospodarczo-politycznych państwa zakonnego w Prusach*, „Komunikaty Mazursko – Warmińskie", z. 4, 1995, s. 335-341.

223. *Gancewski J., Przemiany gospodarcze w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego – źródła i stan badań*, „Komunikaty Mazursko–Warmińskie", z. 2, 2000, s. 177-186.

224. Gancewski J., *Zmiany w gospodarce krzyżackiej i jej zarządzaniu po II pokoju toruńskim – główne problemy i kierunki badawcze*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne", t. 2, 2000, s. 106-112.

225. *Gancewski J., Znaczenie gospodarcze przedzamczy krzyżackich do wojny trzynastoletniej*, „Echa przeszłości", t. I, 2000, s. 27-39.

226. Gancewski J., *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku. Studia nad gospodarką,* Olsztyn 2001.

227. Gancewski J., *Rola militarna zamków krzyżackich w Prusach w XIV i XV wieku,* [w:] *Wojny w Prusach,* red. W. Gieszczyński, N. Kaspark, J. Maroń, Olsztyn 2004, s. 29-41.

228. Gancewski J., *Zamek krzyżacki w Piszu jako ośrodek gospodarczy, Część 1. Początki zamku, osady i gospodarki. Związki gospodarcze Zakonu z ludnością ziemi piskiej oraz działalność gospodarcza zamku do wojny trzynastoletniej*, „Znad Pisy", T. 12, 2004, s. 44-50.

229. Gancewski J., *Zamek krzyżacki w Piszu jako ośrodek gospodarczy, Część II. Od*

wojny trzynastoletniej do sekularyzacji, „Znad Pisy", 2005, s. 30-36.

230. Gancewski J., *Szczytno – zamek i jego okolice w średniowieczu,* [w:] *Powiat Szczycieński. Przeszłość – współczesność,* red. G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk, Szczytno 2006, s. 76-98.

231. Gancewski J., *Znaczenie gospodarcze zamku krzyżackiego w Ostródzie i jego posiadłości domenalnych w XV i XVI wieku*, [w:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta. Studia*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2006, s. 47-57.

232. Gancewski J., *Ośrodki gospodarcze zakonu krzyżackiego nad granicą z Mazowszem na przełomie XV i XVI w. Struktura, produkcja, funkcjonowanie i próby reform*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, część 2, pod red. K. Grążawskiego, Włocławek-Brodnica 2007, s. 135–152.

233. Gancewski J., *Wybrane aspekty gospodarcze z dziejów zakonu krzyżackiego w XV stuleciu*, [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 79-89.

234. Gancewski J., *Początki gospodarki folwarcznej w kompleksie zamkowym w Malborku i na terenie komturstwa malborskiego*, „Echa Przesłości" XIV, 2013, s. 29-38.

235. Gancewski J., *Kompleks zamkowy w Działdowie na tle innych ośrodków gospodarczych zakonu krzyżackiego nad granicą z Mazowszem do 1525 r.,* „Rocznik Działdowski", t. IX, 2014, s. 59-80.

236. Garniec M., *Pałace i dwory w Prusach Wschodnich,* Olsztyn 1999.

237. Gazda D., *Badania archeologiczne Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektu warownego w Bogdanach w roku 2011*, *[w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 1, red. W. Fudzińska, Malbork 2013, s. 351-364.

238. Gazda D., *Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan badań i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa – Zielona Góra 2013, s. 125-134.

239. Gazda D., *Badania archeologiczne obiektu warownego w Bogdanach w latach 2011-2012, [w:]* Materiały do archeologii Warmii i Mazur, *t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 317-324.*

240. Gazda D., Jezierska J., Konik J., Ślązak P., *Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan badań i perspektywy badawcze,* red. Z. Kobyliński, Warszawa – Zielona Góra 2013, s. 135-180.

241. Gąsiorowski A., *Podróże historyczne i krajoznawcze na pograniczu pruskim 1466-*

1939, Olsztyn 2005.

242. Geremek B., *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w pierwszej połowie XV w.,* „Przegląd Historyczny", t. 47, z. 1, 1956, s. 48-102.

243. Gębarowicz M., *Symbolika w architekturze, jej pojęcie i rola,* [w:] *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza,* red. J. Białostocki, A. Gieysztor, M. Karpowicz, T. Manteuffel, M. Walicki, Warszawa 1968, s. 273-287.

244. Gierlach B., *Kowalstwo mazowieckie XIII-XVIII w.,* Ciechanów 1972.

245. Gierszewski A., *Strefy rybołówcze na Zalewie Kurońskim (do 1525 r.),* [w:] *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego (1940-1999),* red.W. Długokęcki, Gdańsk 2010, s. 89-102.

246. Gierszewski S., *Elbląg, przeszłość i teraźniejszość,* Gdańsk 1978.

247. Gieysztor A., *Warszawa gotycka,* [w:] *Jesteśmy w Warszawie.Miasto dawne i nowe,* t.1, red. I. Orlewiczowa, Warszawa 1981, s. 64-80.

248. Gimpel J., *Jak budowano w średniowieczu,* przekł. J. Aleksandrowicz, Warszawa 1963.

249. Gloger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski,* Kraków 1900.

250. Gloger Z., *Dolinami rzek. Opis podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy,* Kraków 2015.

251. Gładysz M., *Zapomniani Krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII wieku,* Warszawa 2002.

252. Gładyszowa M., *Górnośląskie budownictwo ludowe,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

253. Golon R., *Geologia i morfologia Prus Wschodnich,* [w:] *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych,* t. 1, z. 1, red. S. Arnold, Warszawa 1936, s. 29-41.

254. Gołębiewski A., *Zamczysko w Gdańsku – nowe fakty i ustalenia w świetle badań archeologicznych 2002-2003,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 49-65.

255. Gomme A., Maguire A., *Design and Plan in the Country House. From Castle Donjons to Palladian Boxes,* New Haven-London, 2008.

256. Gorbacz T., *Sztum i okolice w okresie krzyżackim, „*Z dziejów Sztumu i okolic", cz.1, 1997, s. 41-49.

257. Goslar T., *Raport z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium*

Radiowęglowym, [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 271.

258. *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, wyd. A. Kamzowa, Poznań 1984.

259. Gouguenheim S., *Krzyżacy,* przekł. M. Della Bella, S. Jóźwiak, red. J. Trupinda, S. Jóźwiak, Malbork 2012.

260. Górski K., *Kawalerja krzyżacka,* „Przegląd kawaleryjski", R. 11, t. 12, 1934, s. 705-722.

261. Górski K., *Państwo krzyżackie w Prusach,* Gdańsk-Bydgoszcz 1946.

262. Górski K., *Podłoże historyczno-społeczne architektury obronnej Polski Północnej,* „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 8, 1968, s. 9-22.

263. Górski K., *O życiu wewnętrznym zakonu krzyżackiego,* [w:] *Studia i materiały z dziejów duchowości,* Warszawa 1980.

264. Górski K., *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego,* Olsztyn 1986.

265. Górski K., Arszyński M., *Barciany. Dzieje zamku i ziemi do połowy XV wieku,* Olsztyn 1967.

266. Grabarczyk T., *Puck. Woj. gdańskie, „*Informator Archeologiczny", Badania 1977, s. 273.

267. Grabarczyk T., *Puck. Woj. gdańskie, „*Informator Archeologiczny", Badania 1978, s. 244-245.

268. Grabarczyk T., *Puck. Woj. gdańskie, „*Informator Archeologiczny", Badania 1979, s. 231.

269. Grabarczyk T., *Dzieje badań archeologicznych grodów wschodniopomorskich,* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 145-154.

270. Grabarczyk T., Kajzer L., *Średniowieczny dwór murowany biskupów włocławskich w Ciechocinie nad Drwęcą,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica" 1987.

271. Grabowski A. M., *Podróże do Prus (1844),* opr. K. Pieradzka, Łódź 1946.

272. Gravett C., *The History of Castles. Fortifications around the world,* Lyons Press 2001.

273. Grążawski K., *Wyniki badań archeologicznych na późnośredniowiecznym grodzisku stożkowatym w Radoszkach, woj. Toruński,* [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. A. Szymańska, Gdańsk 1984, s. 108-112.

274. Grążawski K., *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle wyników analogicznych badań w Polsce,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXXIX, 1987, s. 383-385.

275. Grążawski K., *Późnośredniowieczny gródek rycerski w Radoszkach gmina Grążawy w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Szkice brodnickie,* red. S. Bilski, Brodnica-Toruń 1988, s. 45-66.

276. Grążawski K., *Parthaczyn – przyczynek do badań nawodnych dworów myśliwskich w Prusach krzyżackich, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr 3-4, 1989, s. 577-588.

277. Grążawski K., *Stan i potrzeby badań nad średniowiecznymi siedzibami nawodnymi w Prusach Krzyżackich,* AHP, t. 1, 1995, s. 39-44.

278. Grążawski K., *Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XL, 1998, s. 317-341.

279. Grążawski K., *Sytuacja osadniczo-kulturowa pogranicza polsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu,* [w:] *Archeologia i historia o początkach Lidzbarka Welskiego,* red. K. Grążawski, Brodnica 2001, s. 29-42.

280. Grążawski K., *Odkrycia na zamku krzyżackim w Brodnicy w świetle badań w latach 1992-1997,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej – Górzno 1-2 czerwca 2002,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 351-371.

281. Grążawski K., *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII-XIII wieku,* Olsztyn 2009.

282. Grążawski K., *Od Kurzętnika do Bratian. Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej,* KMW, nr 3, 2010, s. 301-316.

283. Grążawski K., *Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 83-108.

284. Grążawski K., Grążawska N., *Inicjalna faza bitwy grunwaldzkiej Wyniki archeologicznych badań podwodnych i weryfikacjno-sondażowych w Kurzętniku i Bratianie,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 2: od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 571-578.

285. Grążawski K., *Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 367-372.

286. Grążawski K., Pietrzykowski C., *Wstępne wyniki badań osady palowej w Łąkorku, gmina Biskupiec Pomorski,* „Acta Universitatis Toruniensis", Archeologia XV, 1991, s. 59-66.

287. Groth A., *Grabiny-Zameczek – funkcje i rozwój przestrzenny,* „Kolokwia Żuławskie", t. 1, s. 163-172.

288. Grzegorz M., *Rozwój Nidzicy na tle procesów osadniczych w komornictwie w okresie*

krzyżackicm, „Komunikaty Mazursko – Warmińskie”, nr 4, 1982, s. 287-298.

289. Grzegorz M., *Rola zamków w administracji Pomorza Gdańskiego przez krzyżaków,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej. Wybór materiałów z sesji,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 33-48.

290. Grzegorz M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309-1454,* Warszawa-Poznań- Toruń 1987.

291. Grzegorz M., *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309-1454,* Warszawa-Łódź 1990.

292. Grzegorz M., *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego w latach 1308-1466,* Bydgoszcz 1997.

293. Grzegorz M., *Państwo krzyżackie w świetle historiografii prusko-niemieckiej i polskiej. Perspektywy badawcze,* [w:] *Historiograficzna prognoza 2000. Stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomoskiego i sąsiednich,* red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 163-177.

294. Grzegorz M., *Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie,* Bydgoszcz 2003.

295. Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny prokuratorstwa bytowskiego komturstwa gdańskiego/malborskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2012.

296. Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu mirachowskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2014.

297. Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu puckiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 2014.

298. Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego i urzędu leśnego komturstwa gdańskiego w średniowieczu,* Bydgoszcz 20016.

299. Grzybkowski A., *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2015.

300. Guerquin B., *Architektura obronna,* [w:] *Sztuka polska czasów średniowiecza,* red. G. Chmarzyński, Warszawa 1953, s. 108-113.

301. Guerquin B., *Zamki Śląskie,* Warszawa 1957.

302. Guerquin B., *Problematyka architektury polskich zamków średniowiecznych. Streszczenie referatu z posiedzenia naukowego Sekcji Architektury i Urbanistyki PAN dnia 18.06.1958,* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 4, 1959, s. 73-74.

303. Guerquin B., *Zamki w Polsce,* Arkady, Warszawa 1974.

304. Guerquin B., *Problematyka zamków na pograniczu polsko-krzyżackim,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 9-14.

305. Gula J., *Badania wykopaliskowe w latach 1968-1969 na terenie zamku w Ostródzie,* „Wiadomości Archeologiczne”, t. 39, z. 3, 1974, s. 373-383.

306. Gula J., *Badania archeologiczne prowadzone w 2003 roku na terenie zamku w Piszu,* „Znad Pisy", nr 12, 2003, s. 14-43.

307. Guldon Z., Powierski J.*, Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku,* Warszawa-Poznań 1974.

308. Gupieniec R., *Uwagi o przemianach budownictwa drewnianego na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza,* „Acta Universitatis Lodziensis" Folia Archaeologica 16, 1992, s. 221-239.

309. Guttzeit E. J., *Das Waldamt Eisenberg und seine Waldmeister, „*Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreussen", Bd. 7, 1932/33, s. 35-41.

310. Guttzeit E. J., *Natangen. Landschaft und Geschichte*. Gesammelte Beiträge. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Nr. 106, Marburg/Lahn 1977.

311. Gzowski J., *Układ średniowiecznych obwarowań Lęborka w XIV-XVI wieku w nawiązaniu do planu miasta i topografii terenu, „*Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s.34-46.

312. Hadamik C., *Najstarszy zamek w Chęcinach,* „Architektura", 7A, z. 23, R. 108, 2011, s. 299-314.

313. Haftka M., *Stążki, Gm. Mikołajki Pomorskie, woj. elbląskie, „*Informator Archeologiczny", Badania za rok 1976, s. 234.

314. Haftka M., *Zamek w Kwidzynie. Przewodnik,* Malbork 1983.

315. Haftka M., *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów,* Malbork-Płock 1999.

316. Haftka M., *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum*, Gdańsk 2010.

317. Hartingh Z., *Przewodnik po ziemi kaszubskiej. Kaszuby-Copoty-Gdańsk-okolice Gdańska-Oliwa-Malborg-Puck-Hela-Wejherowo-Warmja-Pelplin-Kartuzy,* Warszawa 1909.

318. Hartknoch Ch., *Altes und Neus Preussen, oder preussischer Historien wei Teile...,* Frankfurt am Main – Leipzig 1684.

319. Hartmann S., *Ziemie pruskie w relacjach z podróży Jana Arnolda von Brandta, Jana Bernoulliego, Karola Feyerabenda, Krystiana Gottlieba i Gotfryda Piotra Rauschnicka,* „Komunikaty Mazursko – Warmińskie" nr 1, 2007, s. 91-110.

320. Hay D., *Europa w XIV i XV wieku,* przekł. H. Zaremska, Warszawa 2001.

321. Heise J., Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen,* Bd. I-IV, Danzig 1884-1919.

322. Hensel W., *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski historycznej,* Poznań 1948.

323. Hensel W., *Archeologia żywa,* Warszawa 1973.

324. Herman R., *Zamek w Ełku. Tajemnice wydobyte z przeszłości,* Ełk-Łódź 2015.

325. Herrmann Ch., *Deutschordensburgen in der „Grossen Wildnis",* „Castella Maris Baltici" 6, 2004, s. 97-104.

326. Herrmann Ch., *Burgen im Ordensland Deutschordens- und Bischofsburgen in Ost- und Westpreußen. Ein Reisehandbuch,* Würzburg 2006.

327. Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -Geographie,* Petersberg 2007.

328. Herrmann Ch., *Kloster – Burg – Residenz. Cer Hochmeisterpalast auf der Marienburg im Kontekxt der Burgenarchitektur des Deutschen Ordens in Preußen,* [w:] *Ritter, Verwalter und Repräsentanten – Priester und Seelsorger: Burger, Residenzen und Kirchen des Deutschen Ordens,* hrsg v. H. Flachenecker, Weimar 2016, s. 31-57.

329. Heś R., *Księża czy rycerze? Militarna rola joannitów na Śląsku w średniowieczu,* [w:] *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym,* red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 277-287.

330. Heydeck J., *Pfahlbauten in Ostpreussen,* „Sitzungsberichte der Alterumshesellschaft Prussia", H. 22, 1909, s.194-202.

331. Hinz H., *Motte und donjon zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg,* Köln 1981.

332. *Historia Pomorza,* T.1, cz.1, red. G. Labuda, Poznań 1972.

333. *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998

334. Hoffmann M.J., *Z historii badań archeologicznych ziemi ostródzkiej,* [w:] *Ostróda – siedem wieków dziejów miasta. Studia*, red. R. Sajkowski, Ostróda 2006, s. 159-173.

335. Hoffmann M.J., *Inwentaryzacje założeń obronnych na ziemiach pruskich w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Opusculum archaeologica opera dedicata in professorem Thaddeum Malinowski*, red.: Z. Rybczyński i A. Gruszka, Zielona Góra 2007, s. 153-160.

336. Hoffmann M.J., Mackiewicz A., *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego,* Ostróda 2004.

337. Holst N. von, *Der Deutsche Ritterorden und seine Bauten – von Jerusalem bis Sevilla, von Thorn bis Narwa,* Berlin-Mannheim 1981.

338. Hołowińska Z., *Zamek Kiszewski, pow. Kościerzyna. Stanowisko 1,* „Informator Archeologiczny", Badania 1974, s. 214.

339. Hopkins O., *Zrozumieć architekturę. Ilustrowany leksykon,* przekł. A. Cichowicz, Warszawa 2013.

340. Horbacz T., *Teoria a doświadczenie. Wokół kwestii związanych z produkcją cegły w średniowieczu,* „Archaeologia Historica Polona", t. III, 1996, s. 167-181.

341. Horbacz T., Lechowicz Z., *Fikcja czy rekonstrukcja?,* „Z Otchłani Wieków", R. XLVIII, nr 4, 1982, s. 175-177.

342. Horbacz T., Lechowicz Z., *Jeszcze o siedzibie szlachecko-rycerskiej w Polsce,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 5, 1984, s. 69-106.

343. Horonziak A., Kajzer L., *Archeologiczna weryfikacja grodzisk i kopców podworskich na obszarze Kujaw brzeskich i Ziemi Dobrzyńskiej,* „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie", t. 11, 1997, s. 11-33.

344. Hubatsch W., *Winrich von Kniprode, Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte", Bd. 119, 1983, ss. 15–32.

345. Huizinga J., *Jesień średniowiecza,* przekł. T. Brzostowski, Warszawa 1974.

346. Jacaszek B., *Średniowieczne murowane wieże mieszkalne na Śląsku,* „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zbytkoznawstwo i Konserwatorstwo", XXVII, 1996, s. 3-23.

347. Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach,* Olsztyn 2009.

348. Jagla J., *Wieża-zamek, Warowna twierdza władcy piekieł w sztuce średniowiecza,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s.173-182.

349. Jagodziński M., *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk,* Adalbertus, t. 3, Warszawa 1997.

350. Jagodziński M., *Rejon ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu. Struktura zasiedlenia i stosunki etniczne,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha,* red. M. Jagodziński, Elbląg 1999, s. 35-79.

351. Jagodziński M., *Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 181-203.

352. Jähnig B., *Hat Kaiser Karl IV. im Jahre 1355 mit Hochmeister Winrich von Kniprode verhandlet? Ein Beitrag zu Regierungsstil und Diplomatiegeschichte des Deutschen Ordens im 14. Jahrhundert*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte", Bd. 116, 1980, ss. 77–119.

353. Jähnig B., W*inrich von Kniprode – Hochmeister des Deutschen Ordens 1352–1382*, „Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz", B. 19, 1982, ss. 249–276.

354. Jähnig B., *Wykaz urzędów. Dostojnicy zakonu krzyżackiego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 95-127.

355. Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI. Wieża-kamienica-kasztel,*

Warszawa-Poznań 1979.

356. Jakubowski P.,*Odkrycie dekoracji malarskich na stropach i ścianach sali krzyżackiego zamku w Morągu,* „Ochrona Zabytków", nr 3/4, 2002, s. 286-293.

357. Janczyński M., *Grody Wysoczyzny Żarnowieckiej na tle przeobrażeń historycznych Pomorza Gdańskiego,* [w:] *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym Pomorzem,* Acta Archaeologica Lodziensia Nr. 58, red. W. Świętosławski, Łódź 2012, s. 89-125.

358. Janiszowski K., Gula J., *Giżycko, „*Informator Archeologiczny", Badania 1969, s. 357-358.

359. Janocha W., Lachowicz F. J., *Zamki Pomorza Środkowego,* Koszalin 1990.

360. Janosz-Biskupowa I., *Rozwój przestrzenny miasta Ełku,* KMW, nr 3, 1959, s. 249-262.

361. Janowski A., *Castrum Nuwenburgk w świetle najnowszych badań archeologicznych,* „Pomorania Antiqua", t. XXIV, 2015, s. 453-474.

362. Janowski A., Drozd A., *Grodzisko późnośredniowieczne (stan. 1) i osada wczesnośredniowieczna (stan. 2) w miejscowości Pień, gm. Dąbrowa Chełmińska, województwo kujawsko-pomorskie,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2005, s. 147-155.

363. Janowski A., Poliński D., *Wyniki badań wykopaliskowych średniowiecznej warowni w Pniu, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Kujawsko-pomorskie (stanowisko 1), przeprowadzonych w latach 2007-2008,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol I: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza,* red. M. Fudzkiński, H. Paner, Gdańsk 2011, s. 489-497.

364. Januszek A., *Rezydencja królewska w Niepołomicach w czasach panowania Zygmunta Augusta 1548-1572,* Lublin 2006.

365. Jarzęcka-Stąporek J., Karolina Kocińska M., *Gród i krzyżacki zamek w świetle badań na stanowisku 1 przy ul. Grodzkiej 10-11 w Gdańsku,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 531-548.

366. Jasiński K., *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308-1309,* „Zapiski Historyczne", t. XXXI, z. 3, 1966, s. 7-61.

367. Jasiński T., *Okoliczności nadania ziemi chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle dokumentu łowickiego,* [w:] *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 1992, s. 151-163.

368. Jędruszczak T., *Lasy i puszcze a strategia działań pośrednich,* [:w] *Puszcze i lasy w*

działaniach wojennych, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 7-17.

369. Johnson P., *The National Trust Book of British Castles,* London 1978.

370. Jotischky A., *Wyprawy krzyżowe i państwa krzyżowców,* przekł. E. Możejko, Warszawa 2007.

371. Jóźwiak S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997.

372. Jóźwiak S., *Rola i znaczenie enklaw terytorialnych Zakonu Krzyżackiego na Kujawach w politycznych stosunkach z Polską w XIV-XV wieku, „*Ziemia Kujawska", t.12, 1997, s. 185-196.

373. Jóźwiak S., *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393-1397). Powstanie, rozwój terytorialny, liwidacja,* [w:] *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi...*, red. A. Radzimiński, J. Tandecki, Toruń 1999.

374. Jóźwiak S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej Zakonu Krzyżackiego na południowych obszarach Prus Górnych do 1410 r.,* KMW, nr 1, 2000, s. 3-27.

375. Jóźwiak S., *Pieczęcie urzędników krzyżackich jako źródła do badań nad funkcjonowaniem administracji terytorialnej w państwie zakonnym w Prusach w XIV i początkach XV wieku,* [w:] *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspektywy badawcze,* red. J. Trupinda, Malbork 2002, s. 167-176.

376. Jóźwiak S., *Polowania wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w wójtostwie bratiańskim w XIV – początkach XV wieku,* „Zapiski Historyczne", t. LXVII, z. 2, 2002, s. 7-16.

377. Jóźwiak S., *Zmiany w sposobie funkcjonowania administracji terytorialnej w ziemi chełmińskiej pod panowaniem zakonu krzyżackiego w latach 1410-1422,* „Zapiski Historyczne", t. 76, z. 3-4, 2002.

378. Jóźwiak S., *Kryzys władzy terytorialnej,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 332-356.

379. Jóźwiak S., Trupinda J., *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309-1457),* Malbork 2011.

380. Jóźwiak S., *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410. Rozwój – Przekształcenia – Kompetencje*, Toruń 2012.

381. Jóźwiak S., *Dzieje miasta i okolicy w średniowieczu,* [w:] *Historia Nidzicy i okolic*, red. W. Rezmer, Nidzica 2012, s. 33-72.

382. Jóźwiak S., *Zamki krzyżackie w średniowiecznych źródłach pisanych,* [w:] *Zamki,*

pałace, dwory i ich mieszkańcy w regionie kujawsko-pomorskim, red. W. Rozynkowski, M. Strzelecka, M. Targowski, Toruń 2013, s. 13-31.

383. Jóźwiak S., Trupinda J.*, Uwagi na temat sposobu wznoszenia murowanych zamków krzyżackich w państwie zakonu zakonnym w Prusach w końcu XIV-pierwszej połowie XV wieku,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 2, 2011, s. 201-229.

384. Jóźwiak S., Trupinda J., *Krzyżacki zamek komturski w Grudziądzu w średniowieczu na podstawie źródeł pisanych. Chronologia powstania i układ przestrzenny,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012.

385. Jóźwiak S., Trupinda J., *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych,* Toruń 2012.

386. Jóźwiak S., Trupinda J., *O zamkach konwentualnych państwa krzyżackiego w Prusach na marginesie najnowszej książki Tomasza Torbusa,* „Zapiski Historyczne", t. LXXIX, z. 4, s.173-196.

387. Jóźwiak S., Trupinda J, *Czy średniowieczne źródła pisane mają znaczenie w badaniach nad zamkami krzyżackimi w Prusach? W odpowiedzi Tomaszowi Torbusowi,* „Zapiski Historyczne", t. LXXX, z. 1, 2015, s. 91-111.

388. Jóźwiak S., Trupinda J., Wasik B., *Dzieje zamku w świetle źródeł historycznych,* [w:] *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2014, s. 49-62.

389. Jóźwiak W., *Dwór czy zamek – czyli jeszcze o obiekcie krzyżackim w Gródku w świetle źródeł historycznych i archeologicznych,* „Rocznik Grudziądzki", t. 16, 2005, s. 273-283.

390. Jóźwiak W.*, Prokuratorstwo krzyżackie w Pieniu w ziemi chełmińskiej (1414-1422). Powstanie – funkcjonowanie – likwidacja,* „Zapiski Historyczne", t. 70, 2005, z. 2-3, s. 96-101.

391. Judziński J., *Z dziejów Mrągowa,* [w:] *Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, Olsztyn 1975, s. 63-111.

392. Jurkowlaniec T., *Gotycka rzeźba architektoniczna w Prusach,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989.

393. Kajzer L., *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XX, nr 3, 1972, s. 451-465.

394. Kajzer L., *Uwagi o ewolucji siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII-XVI wieku,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XXIII, nr 4, 1975, s. 589-603.

395. Kajzer L., *W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych",* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XXV, nr 3, 1977, s. 389-394.

396. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym łęczyckiego w XIII-XVII wieku,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", nr 1, 1980.

397. Kajzer L., *Dwory obronne wieluńskiego w XIII-XVII wieku,* Łódź 1984.

398. Kajzer L., *Uwagi na marginesie pracy T. Horbacza i Z. Lechowicza,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", 5, 1984, s. 107-116.

399. Kajzer L., *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych,* Łódź 1984.

400. Kajzer L., *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XXXIV, nr 2, 1986, s. 331-339.

401. Kajzer L., *Czy tzw. gródki stożkowate były fundacjami „średniego rycerstwa"?,* [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich,* red. A. Kola, Toruń 1987, s. 105–126.

402. Kajzer L., *Archeologiczny rodowód dworu. Przemiany siedzib obronno-rezydencjonalnych Polski centralnej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych,* Łódź 1988.

403. Kajzer L., *Grodziska średniowieczne i nowożytne,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 33-43.

404. Kajzer L., *Zamek w Raciążku. Budownictwo obronne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej,* cz. 1, Łódź 1990.

405. Kajzer L., *Dwory „zwyczajne" i „obronne" kowalskiego,* [w:] *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach XIII-XVIII wieku,* red. L. Kajzer, Łódź 1991, s. 178-200.

406. Kajzer L., *Treści badań archeologiczno-architektonicznych,* [w:] *Między północą a południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych,* red. T. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 347-358.

407. Kajzer L., *Zamki i społeczeństwo,* Łódź 1993.

408. Kajzer L., *Z problematyki budownictwa obronnego biskupów włocławskich,* „Nasza Przeszłość", t. 82, 1994, s. 281-298.

409. Kajzer L., *Błędy metody czy „kłopoty prenatalne"? Uwagi o archeologicznych badaniach małych założeń obronnych,* [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 1, 1995, s. 185-193.

410. Kajzer L., *Wstęp do archeologii historycznej,* Łódź 1996.

411. Kajzer L., *Zamek w Sadłowie na Ziemi Dobrzyńskiej – wstęp do problematyki badawczej,* „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie", t. 11, 1997, s. 41-51.

412. Kajzer L., *Budownictwo obronne na Niżu Polskim. Stan i potrzeby badań,* [w:]

„Archaeologia Historica Polona", t. 10, 2000, s. 63-81.

413. Kajzer L., *Czy w średniowiecznej Polsce wznoszono zamki kasztelowe?,* [w:] *Archeologia w teorii i praktyce,* red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 639-649.

414. Kajzer L., *Zamek w Szydłowie w świetle badań terenowych 1999 roku,* [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady,* red. J. Adamczyk, Kielce 2000, s. 155-157.

415. Kajzer L., *Rezydencja feudalna w średniowiecznej Polsce w optyce archeologów,* [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych,* red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 194-203.

416. Kajzer L., *Zamki w średniowiecznej Polsce,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 7-10.

417. Kajzer L., *Wieże zamków Prowincji Wielkopolskiej,* „Archaeologia Historica Polna", t. 12, 2002, s. 47-71.

418. Kajzer L., *Czy Zbigniew Bąk mieszkał w prawdziwym zamku?,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. LI, nr 3-4, 2003, s. 337-354.

419. Kajzer L., *Archeologa uwagi o wykopaliskowych badaniach zamków,* [w:] *Nie tylko zamki,* red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 25-31.

420. Kajzer L., *Czy archeolodzy powinni wierzyć historykom? Uwagi badacza zamków,* [w:] *Wielkopolska-Polska-Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej Kamzowej,* red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2006, s. 129-138.

421. Kajzer L., *Z problematyki wpływów budownictwa warownego Krzyżaków na zamki Niżu Polskiego,* „Archaeologia Historica Polona", t. 17, 2007, s. 259-272.

422. Kajzer L., *Dwór w Polsce,* Warszawa 2010.

423. Kajzer L., *Problematyka badawcza zamków w Polsce,* [w] *Średniowiecze w rozjaśnieniu,* red. K. Skupiński, Warszawa 2010, s. 105-118.

424. Kajzer L., *Siedziba biskupów chełmińskich w Lubawie na tle budownictwa Państwa Krzyżackiego w Prusach,* [w:] *Zamek w Lubawie. Dawniej i dziś,* red. L. Kajzer, Lubawa 2011, s. 111-129.

425. Kajzer L., *Piotr (II) Świnka, człowiek pogranicza polsko-krzyżackiego i jego zamek w Szydłowie,* [w:] *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowianie i ich sąsiedzi,* red. K. Grążawski, M. Dulinicz, Brodnica-Warszawa-Olsztyn 2012, s. 195-207.

426. Kajzer L., *O „długim wieku XIII" uwagi archeologa,* „Archaeologia Historica Polona", t. 22, 2014, s. 7-26.

427. Kajzer L., *Wstęp,* [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych,* red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 5-16.

428. Kajzer L., *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 50, nr 3-4, s. 287-304.

429. Kajzer L., Augustyniak J.,. *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII-XVII/XVIII wieku,* Łódź 1986.

430. Kajzer L., Horonziak A., *Budownictwo obronne ziemi dobrzyńskiej,* Włocławek 1995.

431. Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010.

432. Kajzer L., Olszacki T., *Możni i ich wieże,* [w:] *Zawisza Czarny. Rycerz najsławniejszy i najdzielniejszy,* red. T. Giergiel, Warszawa 2012, s. 167-207.

433. Kajzer L., Olszacki T., Pietrzak J., *Zamek na tle porównawczym,* [w:] *Zamek w Radzikach Dużych na Ziemi Dobrzyńskiej,* Rypin 2009, s. 129-149.

434. Kajzer L., Olszacki T., *Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych,* „Fontes Archaeologici Posnaniensis", t. 47, 2011, s. 255-292.

435. Kajzer L., Pietrzak J., *Zamek w Sadłowie na tle porównawczym,* [w:] *Zamek w Sadłowie na Ziemi Dobrzyńskiej,* red. L. Kajzer, Rypin 2004, s. 253-267.

436. Kajzer L., Salm J., *Polnische Forschungen über die Burgen im Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Ein Bilanz der letzten 50 Jahre,* „Castrum Bene", vol. 5, 1996: *Castle and Church*, red. L. Kajzer, H. Paner, Gdańsk 2004, s. 73-95.

437. Kal E., *Lębork,* Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.

438. Kałamajska Saeed M., *„Album Dewitza" - nieznane źródło ikonograficzne z połowy XVIII w.,* [w:] *Sztuka pobrzeża Bałtyku, Materiały z sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976,* Warszawa 1978, s. 357-369.

439. Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa,* Łódź 1953.

440. Kamińska J., *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku, „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*"* nr 15, 1968, s. 15-88.

441. Kamińska J., *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii* [w:] *Początki zamków w Polsce,* "Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", nr 12, Studia i Materiały, nr 6, 1978, s. 23-32.

442. Kamiński A., *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.

443. Karczewska M., Karczewski M., Pluskowski A., *Późnośredniowieczna i wczesnonowożytna wieś Staświny w komturii brandenburskiej (Polska NE) w świetle źródeł archeologicznych,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 195-203.

444. Kasiske K., *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410,* Königsberg 1934.

445. Kasiske K., *Das Deutsche Sidelwerk des Mittelalters in Pommerellen,* Königsberg 1938.

446. Kaufmann J.E., Kaufmann H.W., *The Medieval Fortress. Castles, Forts and Walled Cities of the Middle Ages,* Cambridge 2004.

447. Kąsinowski A., *Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim,* "Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu", t. 10, 1970, s. 47-131.

448. Kennedy H., *Zamki Krzyżowców,* przekł. K. Ziółkowski, Oświęcim 2015.

449. Kębłowski J., *Polska sztuka gotycka,* Warszawa 1983.

450. Kiełczewska-Zaleska M., *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego,* „Prace Geograficzne", nr 5, 1956, s. 8-178.

451. Kiersnowska T., *'Słupy' rycerskie w Polsce średniowiecznej,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XX, nr 3, 1972, s. 437-450.

452. Kisch G., *Das Fischereirecht im Deutschordensgebiet. Beiträge zu seiner Geschichte*, [w:] *Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes*, Bd.3, Sigmaringen 1978.

453. Kittel P., *Rekonstrukcja systemu fos zamku krzyżackiego w Sątocznie, w gminie Korsze, w świetle sondowań geologicznych,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne" 2002-2003, t. VIII, s. 253-259.

454. Klein A., *Der Dom zu Köln: die bewegte Geschichte seiner Vollendung,* Köln 1980.

455. Klejn L., *Teoretyczna orientacja polskiej archeologii*, „Przegląd Archeologiczny", 61, 2013, s. 243-248.

456. Klęczar B., Rutyna M., *Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 7-29.

457. Klimek R., *Wały podłużne w Nerwiku, gmina Purda, województwo warmińsko-mazurskie,* „Pruthenia", t. 1: 2006, s. 109-125.

458. Klimek R., *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominum wamińskiego,* „Pruthenia", t. 3, 2008, s. 163-206.

459. Klimek R., *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny,* Olsztyn 2008.

460. Klimek R., *Przyczynek do dziejów zamku w Stradunach,* „Masovia", t. 12, 2009, s. 9-20.

461. Klimek R., *Mała Barcja. Przewodnik archeologiczny,* Olsztyn 2010.

462. Klimek R., *Grodziska nad Gubrem. W poszukiwaniu Wallewony,* Kętrzyn 2011.

463. Klimek R., *Próba ustalenia lokalizacji zamku Rungenbrust (1360),* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 3, 2011, s. 279-284.

464. Kłoczowski J., *Rozwój środkowowschodniej Europy w XIV wieku,* [w:] *Sztuka i ideologia XIV wieku,* red. P. Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 13-52.

465. Kłoczowski J., *Młodsza Europa,* Warszawa 2003.

466. Kłoczowski J., *Europa. Chrześcijańskie korzenie,* Warszawa 2004.

467. Knappe R., *Mittelalterliche Burgen in Hessen,* Zwicken 2000.

468. Knopek J., *Powiązania administracyjno-terytorialne pogranicza chojnicko-człuchowskiego do początku XX wieku,* [w:] *Związki Chojnic i Człuchowa na przestrzeni dziejów,* red. J. Knopka, Chojnice 2008, s. 11-27.

469. Knyżewski M., *Zadania siedzib drobnych urzędników krzyżackich w południowej części Pomorza Gdańskiego,* „Koło Historii", nr 17, 2015, s. 63-76.

470. Knyżewski M., *Zamek w Działdowie na tle architektury obronnej Zakonu,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 2, 2015, s. 255-267.

471. Knyżewski M., *Co budowali Krzyżacy oprócz zamków komturskich*, „Spotkania z Zabytkami", nr 3-4, 2016, s. 46-49.

472. Knyżewski M., *Siedziby niższych urzędników krzyżackich i ich funkcje w świetle historiografii* [w:] *Życie codzienne w antycznej i średniowiecznej Europie – wybrane zagadnienia,* red. A. Żuchowska, K. Bałękowski, Lublin 2016, s. 131-160.

473. Knyżewski M., *Siedziba krzyżackich prokuratorów w Piszu a architektura warowna zakonu krzyżackiego w Prusach,* „Znad Pisy", nr 23, 2017, s. 96-113.

474. Kobyliński Z., *Projekt Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 225-231.

475. Kobyliński Z., Nitychoruk J., Rabiega K., Rutyna M., Wach D., Welc F., Wysocki J., Zeman-Wiśniewska K., Żurek M., *Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim,* [w:] *Archaeologia Heraditas 2*...,s . 247-293.

476. Kochanowski M.*, Krzyżacki dwór obronny w Grabinach-Zameczku w świetle nowych badań archeologizcnych,* [w:] *Z Otchłani wieków Pomorza Gdańskiego,* red. J. Bojahr, Gdańsk 1998/1999, s. 85-92.

477. Kola A., *Z badań nad typologią późnośredniowiecznych wiejskich dworów obronnych na terenie ziemi chełmińskiej,* „Zapiski Historyczne", z. 4, 1985, s. 127-147.

478. Kola A.*, Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu,* Toruń 1991.

479. Kola A., *Późnośredniowieczne grodzisko w Skłudzewie w ziemi chełmińskiej,* [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 13, 2003, s. 277-285.

480. Kola A., Wilke G., *Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach,* Acta Universitatis Nicolai Copernica, Archeologia 6, Toruń 1980, s. 65-87.

481. Kołodziejski S., *Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych,* „Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego", nr 2, 1981, s. 19-29.

482. Kołodziejski S., *Późnośredniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa Ziemi Krakowskiej i Sandomierskiej,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 45-55.

483. Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego,* Kraków 1994.

484. Kołodziejski S., *Wstęp do studiów nad średniowiecznymi rezydencjami obronnymi możnowładztwa w województwie sandomierskim* [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady,* red. J. Adamczyk, Kielce 2000, s. 9-18.

485. Kołosowski P., *Dwór obronny w Chomętowie (gmina Dobiegniew, województwo lubuskie). Badania architektoniczno-archeologiczne,* [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza – część 2,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 391-395.

486. Kondracki J., *Uwagi o ewolucji morfologicznej Pojezierza Mazurskiego,* Warszawa 1952.

487. Kondracki J., *Studies on the Natural Landscape in the Mazurian Lake District,* „Przegląd Geograficzny", t. XXXI, suplement, 1959, s. 111-119.

488. Kondracki J., *Polska północno-wschodnia,* Warszawa 1972.

489. Kondracki J., *Geografia regionalna Polski,* Warszawa 1998.

490. Koperkiewicz A., *Zamek w Bezławkach w świetle badań archeologicznych* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 44-74.

491. Korowaj T., *Rastenburg/Kętrzyn. Dzieje miasta,* Kętrzyn 2012.

492. Kostecki R., *Warunki fizjograficzne,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 11-50.

493. Kostrzewski J., *Grodzisko w Jedwabnie w pow. Toruńskim. Przyczynek do relatywnej chronologii ceramiki pomorskiej okresu wczesnohistorycznego,* „Slavia Occidentalis", 10, 1931, s. 244-273.

494. Kowalczyk E., *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.

495. Kowalczyk E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą),* Warszawa 2003.

496. Kowalczyk-Heyman E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą),* Warszawa 2013.

497. Kowalczyk-Heyman, *Ruda-Skroda. Przyczynek do dziejów rudnictwa żelaza na Wysoczyźnie Kolneńskiej w średniowieczu i na początku doby nowożytnej,* „Studia Geohistorica", nr 2, 2014, s. 85-98.

498. Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej,* Poznań 1938.

499. Koziełło-Poklewski B., *Działdowszczyzna,* [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 50-128.

500. Koziełło-Poklewski B., Martuszewski E., *Dzieje wsi,* [w:] *Iława. Z dziejów miasta i powiatu,* red. M. Lossman, Olsztyn 1972, s. 205-266.

501. Koziński W., *Kamień w architekturze,* „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury", t. IV, nr 3, 1955, s. 3-56.

502. Krahe F.W., *Burgen des Deutschen Mittelalters, Grundriss – Lexikon,* Augsburg 1996.

503. Krahe F.W., *Wohntürme des Mittelalters mit hölzerner Sockwerken,* [w:] *Wohntürme. Kolloquium vom 28. September bis 30. September 2001 auf Burg Kriebestein/Sachsen,* red. H. J. Beier, G. Billig, R. Meister, H. Müller, Langenweißbach 2002, s. 49-56.

504. Krantz L. Domasłowski J., *Katedra i zamek w Kwidzynie,* Warszawa-Poznań-Toruń 1982.

505. Krantz-Domasławska L., *Katedra i zamek w Kwidzynie jako założenie obronne,* [w:] *Folia Fromborcensia,* T. 1, Frombork 1993, s. 24-27.

506. Krassowski W., *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich,* t. 2, Warszawa 1990.

507. Kratochwil Z., *Klucz zaborski w komturstwie tucholskim i starostwie tucholskim w latach 1330-1772,* „Rocznik Gdański", t. XLI, z.1, 1981, s. 89-131.

508. Krause E., *Średniowieczne siedziby rycerskie w Wielkopolsce i Polsce środkowej,* „Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków", z. 2, 1987, s. 44-60.

509. Krause E., *Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce,* „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXVIII, 1976, s. 283-284.

510. Krawcewic A., *Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy,* [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej,* red. M. Antoniewicz, Warszawa

2002, s. 269-274.

511. Kromer M., *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urzędach i rzeczypospolitej królestwa polskiego,* przekł. W. Syrokomla, Wilno 1853.

512. Kruppe J., *Narodziny i rozwój archeologii późnośredniowiecznej i staropolskiej,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 7-22.

513. Kruppe J., Milewska M., *Dzieje zamku w Pucku,* Warszawa 2014.

514. Kruszelnicki Z., *Tematyka krzyżacka w sztuce polskiej,* [w:] *Studia z historii sztuki Gdańska i Pomorza,* red. T. Guć-Jednaszewska, B. Jakubowska, Z. Kruszelnicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 98-153.

515. Kubicki R., *Osadnictwo okolic Iławy w XIII-poł. XVI w.,* [w:] *Iława 1305-2005. Siedemset lat dziejów,* red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 29-48.

516. Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do1454 r.),* Gdańsk 2012.

517. Kucypera P., Wadyl S., *Uwagi na temat znaczenia pojęcia „kultura materialna" w polskiej historiografii,* [w:] *Kultura materialna średniowiecza w Polsce,* red. P. Kucypera, S. Wadyl, Toruń 2008, s. 11-21.

518. Kukawka S., *Archeologia średniowiecza czy średniowiecze archeologii?,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. LI, nr 1, 2003, s. 73-80.

519. Kulig E., *Środowisko geograficzne,* [w:] *Iława. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, Olsztyn 1972, s. 7-25.

520. Kulig E., *Środowisko geograficzne,* [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic,* red. T. Kurzyna, Olsztyn 1976, s. 9-42.

521. Kunkel R., *Architektura gotycka na Mazowszu,* Warszawa 2006.

522. Kunkel R., *Prusy. Zamki krzyżackie,* Marki 2008.

523. Kunz M., *Zmiany lesistości Pomorza Zachodniego w ostatnich 400 latach,* „Rocznik Geomatyki", t. X, z. 4, 2012, s. 145-155.

524. Kusiak F., *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej,* Warszawa 2002.

525. Kutzner M., *Lubecki styl architektury gotyckiego kościoła św. Jakuba w Toruniu,* [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815,* red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 55-75.

526. Kutzner M., *Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach,* [w:] *Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach* (Studia borussico-baltica toruniensia historiae artium), 2, red. M. Woźniak, Toruń 1995, s. 17-66.

527. Kutzner M., *Gestalt, Form und ideologischer Sinn der Deutschordensburgen in*

Preußen, [w:] *Burgenbau im späten Mittelalter,* hrsg. v. H. Hofrichter, G. U. Großmann, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Bd. 2, München-Berlin 1996, s. 199-215.

528. Kwiatkowski K., *Zakon niemiecki jako „corporatio militaris",* cz. I: *Korporacja i krąg przynależących do niej. Kulturowe i społeczne [podstawy działalności militarnej zakonu w Prusach (do początku XV wieku),* Toruń 2012.

529. Kwiatkowski K., *(Wild)Haus w Bezławkach (Bayslauken, Bäslack) – Uwagi na temat budownictwa warownego Zakonu Niemieckiego w późnośredniowiecznych Prusach,* „Zapiski Historyczne", t. XXXI, z. 2, 2016, s. 7-46.

530. Kwiatkowski K., *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230-1525,* Toruń 2016.

531. Kwiatkowski S., *Powstanie i rozwój krzyżackiej koncepcji przywództwa religijnego w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach,* red. Z. H. Nowak, Toruń 1995, s. 137-148.

532. Kwiatkowski S., *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowiecza,* Szczecin 2005.

533. Labuda G., *Podbój Prus w XIII wieku,* [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich,* red. M. Biskup, Toruń 1990, s. 31-50.

534. Labuda G., *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza,* t. 1: *Czasy średniowieczne,* Gdańsk 2006.

535. Labuda G., *Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i Prusach,* [w:] tenże, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane,* Poznań 2007, s. 271-298.

536. Labuda G., *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228-1454,* [w:] tenże, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane,* Poznań 2007, s. 103-174.

537. Lasek P., *Mieszkalno-obronne czy obronno-mieszkalne? Cechy mieszkalne, reprezentacyjne i obronne rezydencji wieżowych elity feudalnej Królestwa Polskiego,* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka,* red. K. Badowska, W. Wasiak, P. Łuczak, Łódź 2009, s. 167-176.

538. Lasek P., *Zagadnienie tzw. dworów wieżowych. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym budownictwem obronno-rezydencjonalnym,* [w:] *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A. S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 30-39.

539. Lasek P., *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.,* Warszawa 2013.

540. Lasek P., Przypkowski J., *Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620*

roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 381-384.

541. Lasek P., Szczepański S., *Z dziejów pewnego zastawu. Czyli „zamek" Deutsch-Eylau alias „dwór" Gross Werder,* „Biuletyn Historii Sztuki", R. 78, nr 3, 2016, s. 431-458.

542. Lawrence C. H., *Monastycyzm średniowieczny,* przekł. J. Tyczyńska, Warszawa 2005.

543. Le Goff J., *Medieval Civilization,* translated by J. Barrow, Oxford 1992.

544. Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy,* przekł. H. Szumańska-Grossowa, Gdańsk-Warszawa 2002.

545. Le Goff J., *O średniowieczu,* przekł. M. Ochab, Warszawa 2007.

546. Le Goff J., *Niezwykli bohaterowie i cudowne budowle średniowiecza,* przekł. K. Marczewska, Warszawa 2011.

547. Lempka D., Mazurowski R. F., Waluś A., *Wyniki archeologicznych badań weryfikacyjno-poszukiwawczych, przeprowadzonych w 1974 roku, w okolicach Mrągowa,* „Barbaricum", t. 6, 2000, s. 275-277.

548. Lepage J. D., *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe. An Ilustrated History,* Jefferson-London 2002.

549. Lewandowska I., *Aktualny stan badań nad dziedzictwem kulturowym Warmii i Mazur. Zarys problematyki,* [w:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej,* red. M. Kulesza, Łódź 2008, s. 79-90.

550. Lewandowska I., *Zamki państwa krzyżackiego w północno-wschodniej Polsce po II wojnie światowej (1945–2005),* [w:] *Zakon krzyżacki w historii, ideologii i działaniu – symbole dziejowe,* red. J. Gancewski, Olsztyn 2010, s. 209-246.

551. Lewicki J., *Mur ceglany jako przedmiot badań architektonicznych,* „Ochrona Zabytków", 53/3, 2000, s. 252-266.

552. Leyding G., *Z dawnych wieków,* [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu,* red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 55-226.

553. Liddiard R., *Castles in Context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500,* Macclesfield 2005.

554. Lindemann E., *Das Problem des Deutschordensburgtypus,* Berlin 1938.

555. Lisch G. C. F., *Zur Geschichte des Schlosses zu Schwein, „*Jahrbucher des Vereins fur Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde" Bd. 15, 1850, s. 159-165.

556. Lorck von C., *Landschlösser und Gutshaüser in Ost- und Westpreussen,* Frankfurt am Main 1965.

557. Lorenc M. W., Mazurek S., *Wykorzystać kamień. Geneza-Przygotowanie-Stosowanie,* Wrocław 2007.

558. Losse M., *Eifel (ohne Nordeifel),* [w:] *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch,* Bd.2, *Geschichte und Burgenlandschaften,* ed. H. W. Böhne, Stuttgart 1999.

559. Löwner M., *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preussen durch den Deutschen Orden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts,* Wiesbaden 1998.

560. Lubiński C., *Szkie z ziemi i historyi Prus Królewskich. Listy z podróży,* Gdańsk 1886.

561. Lukas E., *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim,* Poznań 1975.

562. Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych,* przekł. K. Romaniuk, Poznań 1989.

563. Łapo J.M., *Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na dziedzińcu zamku w Węgorzewie w 1995 roku,* „Studia Angerburgica*",* t. 1, 1996, s. 78-83.

564. Łapo J.M., *O najnowszych i najciekawszych odkryciach archeologicznych dokonanych na terenie Starego Miasta w Węgorzewie,* „Studia Angerburgica", t. 4, 1999, s. 113-119.

565. Łapo J.M., *Rola Węgorzewa w systemie militarnym państwa krzyżackiego,* [w:] *Wojsko na Mazurach na przestrzeni dziejów. Wojsko na ziemi Węgorzewskiej,* red. W. B. Łacha, Węgorzewo 2001.

566. Łapo J.M., Janowski J., *Czy jest tu jeszcze „zamek"? Badania w Zabroście Wielkim, stan. I, Zamkowa Góra, pow. węgorzewski,* [w:] *Materiały do archeologii Warmii i Mazur,* t. 1, red. S. Wadyl, M. Karczewski, M. Hoffmann, Warszawa-Białystok 2015, s. 311-315.

567. Łapo J.M., Ossowski W., *Badania weryfikacyjne osiedli nawodnych i ich wartość dla rekonstrukcji środowiska naturalnego i kulturowego,* [w:] *Archeologia podwodna jezior niżu polskiego,* red. A. Kola, Toruń 1995, s. 17-26.

568. Łapo J.M., Ossowski W., *Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne naczynia ceramiczne znalezione w mazurskich jeziorach. Przyczynek do paleohydrologii oraz historii Krainy Wielkich Jezior Mazurskich,* „Masovia", t. 3, 2000, s. 191-205.

569. Łęga W., *Warownie wczesnohistoryczne na obszarze Pomorza,* „Mestwin", R. 4, nr 11, 1928, s. 81-83.

570. Łęga W., *Kultura pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk,* Toruń 1930.

571. Łobocki J. M., *Problematyka militarna budowy zamków na Pomorzu w średniowieczu,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 72-88.

572. Łodyńska-Kosińska M., *O niektórych zagadnieniach teorii architektury w średniowieczu,* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. IV, z. 1-2, 1959, s. 3-21.

573. Łowmiański H., *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t.1, Wilno 1931.

574. Łowmiański H., *Prusy – Litwa – Krzyżacy,* Warszawa 1989.

575. Łoziński J.Z., *Pomniki sztuki w Polsce,* t. 1: *Małopolska,* Warszawa 1985.

576. Łoziński J.Z., *Pomniki sztuki w Polsce,* t. II, cz. 1: *Pomorze*, Warszawa 1992.

577. Łukaszewski A., *Zalewo,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973 s. 123-127.

578. Maciejewska J., *Z dziejów zamku krzyżackiego w Piszu,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 2, 1960.

579. Mager F., *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, t. 1—2, Köln 1960.

580. Majewski W., *Kompleksy leśne w wojnach polsko – krzyżackich* [w:] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 38-53.

581. Makowiecki D., *Wczesnośredniowieczna gospodarka zwierzętami i socjotopografia in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim. Studium archeozoologiczne,* Mons Sancti Laurentii, t. 6, Toruń 2010.

582. Makowski J., *Wały przedziwpowodziowe Dolnej Wisły, historyczne kształtowanie, obecny stan i zachowanie w czasie znacznych wezbrań,* Gdańsk 1997.

583. Małowist M., *Problem nierówności rozwoju gospodarczego w Europie w późnym średniowieczu,* przekł. T. Duliński, [w:] tenże, *Europa i jej ekspansja XIV-XVII w.*, Warszawa 1993, s. 14-30.

584. Mamuszka F., *Budowle obronne ziemi gdańskiej,* Gdańsk 1966.

585. Mamuszka F.,*Elbląg i okolice. Informator Krajoznawczy,* Gdańsk 1978.

586. Mamzer H., Ostoja-Zagórski J., *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka" 1/2007, s. 131-148.

587. Marciniak-Kajzer A., *Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy,* [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej,* red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 491-496.

588. Marciniak-Kajzer A., *Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 245-254.

589. Marciniak-Kajzer A., *Wstępne wyniki badań ratowniczych przeprowadzonych w 2003 roku na stanowisku nr 1 w miejscowości Narzym, gm. Iłowo-Osada, w województwie warmińsko-mazurskim,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. IX, 2004-2005, s. 187-

204.

590. Marciniak-Kajzer A., *Budownictwo obronne w Liber Beneficiorum Jana Długosza a realia archeologiczne,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 12, s. 161-198.

591. Marciniak-Kajzer A., *Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 1 (251), 2006, s. 7 – 17.

592. Marciniak-Kajzer A., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko – mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko – mazurskim*, Archeologia Polski, t. LI, 2006, z. 1-2, s. 121 – 144.

593. Marciniak-Kajzer A., *Obraz obronnej siedziby w Narzymiu, w woj. warmińsko-mazurskim po badaniach w latach 2004-2005,* „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. X, 2006-2007, s.275-296.

594. Marciniak-Kajzer A., *Czy późne średniowiecze i nowożytność są nadal epokami niedostępnymi dla archeologów,* [w:] *Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego zorganizowanych przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego,* Warszawa 2007, s. 299-307.

595. Marciniak-Kajzer A., *Kilka słów o średniowiecznej złotej ostrodze z pogranicza krzyżacko-polskiego,* „Acta Militaria Mediaevalia", III, 2007, s. 201-208.

596. Marciniak-Kajzer A., *Warownia w Narzymiu po pierwszych sezonach badań wykopaliskowych,* [w:] *Pogranicze polsko-prusko-krzyżackie (II),* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2007, s. 261-274.

597. Marciniak-Kajzer A., *Badania nad kulturą materialną średniowiecznego dworu rycerskiego w optyce archeologa,* [w:] *Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Podmioty i przedmioty w badaniach historycznych,* red. M. Adamczewski, Warszawa 2011, s. 115-123.

598. Marciniak-Kajzer A., *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny,* Łódź 2011.

599. Marciniak-Kajzer A., *Za wcześnie i za późno, czyli o badaniach warowni w Narzymiu,* „Architektura", z. 23, r. 108, 2011, s. 243-250.

600. Marciniak-Kajzer A., *Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 31-44.

601. Marciniak-Kajzer A., *Narzym castle: a fortress or residence?,* [w:] *Castrum Maris*

Baltici XII, ed. A. Andrzejewski, Łódź 2015, s. 91-98.

602. Marciniak-Kajzer A., *he Castle – What It Means For Us and What It Meant for Mediaeval People* [w druku].

603. Maro L., Miłaszewski R., Walewicz J., *Technika i organizacja budownictwa,* Łódź 1978.

604. Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią,* Białystok 2000.

605. Marrucchi G., Nesti E., Sirigatti C., *Sztuka gotycka,* przekł. T. Łozińska, Warszawa 2010.

606. Martuszewski E., *Historia Nidzicy,* [w:] *Nidzica. Z dziejów miasta i okolic,* red. T. Kurzyna, Olsztyn 1976, s. 62-140.

607. Mazurkowski R. F., Nowakowski W., Waluś A., *Archeologiczne badania poszukiwawczo-weryfikacyjne na obszarze północno-wschodniej części województwa olsztyńskiego,* „Barbaricum", t. 6, 2000, s. 279-283.

608. Mączeński Z., *Poradnik budowlany dla architektów,* Warszawa 1953.

609. Mączeński Z., *Elementy i detale architetkoniczne w rozwoju historycznym,* Warszawa 1956.

610. *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych,* red. Z. Kobyliński, Warszawa 1999.

611. Meye H., *Aus der Geschichte des Schlosses Lötzen,* „Lötzener Zeitung", Jg. 7, 1940, s. 5-8 (dodatek Aus der Heimat).

612. Meyer P., *Historia sztuki europejskiej,* t. 1, tłum. F. Buhl, T. Dobrzeniecki, Warszawa 1973.

613. Meyer W., *Rodung, Burg und Herrschaft. Ein burgenkundlicher Beitrag zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte,* [w:] *Burgen aus Holz und Stein,* red. W. Janssen, W. Meyer, O. Olsen, J. Renaud, H. Schneider, K. W. Struve, Olten 1979, s. 43-80.

614. Mielczarek Z., *Kształtowanie konstrukcji i architektury w budownictwie drewnianym,* [w] *Drewno i materiały drewnopochodne w konstrukcjach budowlanych. Konferencja naukowa Szczecin-Świnoujście 27-28 września 1999 r. Referaty,* Szczecin 1999, s. 11-30.

615. Mielczarski S., *Misja pruska św. Wojciecha,* Gdańsk 1967.

616. Mielczarski S., *Żuławy Wiślane w czasach krzyżackich,* [w:] *Żuławy Wiślane,* red. B. Augustowski, Gdańsk 1976, s. 83-87.

617. Mielczarski S., *Schyłek średniowiecza,* [w:] *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 roku,* red. M. Kowalewska, Gdańsk 1978, s. 67-92.

618. Mierosławski M., *Konstrukcja sumikowo-łątkowa w budownictwie pułtuskim z*

XIII/XIV wieku, [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 5, 1997 s. 109-116.

619. Mikulski K., *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku, „*Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu", 86, z.2, Toruń 1994.

620. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1981, s. 216-217.

621. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1982, s. 246-247.

622. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1983, s. 192-193.

623. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1984, s. 161.

624. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1985, s. 161.

625. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1986, s. 175.

626. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1987, s. 190.

627. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1988, s. 123-124.

628. Milewska M., *Działdowo, pow. ciechanowski*, Informator Archeologiczny, Badania 1989, s. 83-84.

629. Milewska M., *Zamek w Skarszewach. Próba rekonstrukcji dziejów założenia,* „Pomorania Antiqua", t. 15, 1993, s. 141-153.

630. Milewska M., Kruppe J., *Czy we wrześniu 1565 roku w Pucku był zamek?,* „Archaeologia Historica Polona", t. 15/1, red. J. Olczak, Toruń 2005, s. 257-265.

631. Milewska M., Kruppe J., *Wyposażenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku,* „Archaeologia Historica Polona", t. 14, red. J. Olczak, Toruń 2004, s. 233-243.

632. Milewska M., Kruppe J., *Zamek pucki w badaniach archeologicznych 1991-1996,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XLV, nr 1, 1997, s. 43-59.

633. Militzer K., *Historia zakonu krzyżackiego*, przekł. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2007.

634. Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce,* Warszawa 1963.

635. Mojzych-Rudowska S., *Barciany,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 141-149.

636. Morrisson C., *Krucjaty,* przekł. M. Kropiwnicka, Warszawa 1997.

637. Mortensen G., *Beiträge zur Kenntns des nordöstlichen Mitteleuropa urn 1400,* „Zeitsschrift für Ostforschung", 9, 1960, s. 333-361.

638. Mortensen G., *Verwaltung des Ordenslandes Preussen um 1400, Erläuterungen zu Karte,* [w:] *Historisch-geographischer Atlas des Preusslandes,* Lieferung 1, wyd. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wensukus, Wiesbaden 1968.

639. Moulin L., *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wiek),* przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1986.

640. Możejko B., *Nowe materiały do dziejów wójtostwa lęborskiego w późnym średniowieczu,* „Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s. 21-25.

641. Mroczko T., *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej,* Warszawa 1980.

642. Mrusek H., *Burgen in Europa,* Leipzig 1973.

643. Muhl J., *Geschichte des Rittergutes Herrengrebin ,* Marienwerder 1923.

644. Muhl J., *Dzieje Sztutowa do 1920 r.,* przekł. R. Biskup, Sztutowo-Gdynia 2016.

645. Müller T., *Der Ordenshof Vogelsang (Frische Nehrang),* „Elbinger Jahrbuch", Bd. 1, 1919/1920, s. 215-234.

646. Mülverstedt G.A., *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Vervaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regirungsbezirks Danzig, „*Zeitschrift des Westpreussichen Geschichtsvereins", H. 24, 1888, s. 1-68.

647. Muntowski P., *Architektura zamku krzyżackiego i rezydencji starostów w Osieku w świetle badań archeologicznych,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza vol. 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 243-261.

648. Murinius M., *Kronika Mistrzów Pruskich,* Kraków 1606.

649. Nawrocki Z., *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Komunikaty na sesję naukową poświęconą dziełom sztuki Pomorza zorganizowaną w 500 – lecie pokoju toruńskiego,* Toruń 1966, s. 29-32.

650. Nawrocki Z., *Zamek w Jasińcu Nowym,* [w:] *Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Prace Komisji Sztuki II,* Bydgoszcz 1967, s. 81-100.

651. Nawrocki, *Zamek w Braniewie,* „Rocznik Olsztyński", t. IX, 1970, s. 81-110.

652. Nawrocki Z,, *Zamek krzyżacki w Toruniu. Dzieje budowy, upadek ponowne zagospodarowanie,* „Rocznik Muzeum w Toruniu", t. 13-14, 2005, s. 7-72.

653. Nawrolski T., *Zamek elbląski w świetle nowych badań archeologicznych,*

„Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1986, t. 31, z. 1, s. 91-106.

654. Nicholson H., *Kampania Europejskiej Elity,* [w:] *Krucjaty,* red. T. F. Maddena, przekł. M. Zwoliński, Warszawa 2007, s. 78-97.

655. Niemcewicz J. U., *Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte*, Paryż-Petersburg 1858.

656. Nowak Z.H., *Die Vorburg als Wirtschaftszentrum des Deutschen Ordens in Preußen. Eine Fragestellung,* [w:] *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter,* hrsg. v. U. Arnold, Marburg 1989, s. 148-162.

657. Nowak Z., *Zamki krzyżackie jako ośrodki gospodarki w Prusach około 1400 r.,* [w:] *Średniowieczne zamki Polski północnej,* red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 58-71.

658. Nowakiewicz T., *Zarys dziejów archeologii w Prusach wschodnich,* [w:] *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum,* red. A. Bitner-Wróblewska, Olsztyn 2008, s. 10-31.

659. Nowakiewicz T., *Grodzisko w Bezławkach jako element średniowiecznej sieci osadniczej w Prusach krzyżackich,* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 235-249.

660. Nowakowski A., *O wojskach Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim,* Olsztyn 1988.

661. Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu,* Wrocław 2008.

662. Nowakowski W., *Dzieje zainteresowań archeologicznych w Prusach przed 1939 rokiem,* [w:] *Antiquitas Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich,* red. J. Kolendo, W. Nowakowski, Warszawa 2010, s. 9-22.

663. Nowiński K., *Badania archeologiczno-architektoniczne w Golubiu-Dobrzyniu,* „Wiadomości Archeologiczne", nr 34, z. 1, 1969, s. 180-183.

664. Nowiński K., *Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki,* „Wiadomości archeologiczne" 36, z. 3, 1971, s. 259-266.

665. Odoj R., *Problemy badawcze grodziska Bogdany koło Fromborka, „Komentarze Fromborskie",* z. 2, 1968, s. 87-101.

666. Odoj R., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 roku,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 4, 1970, s. 659-666.

667. Okęcki S., *Lasy jako element teatru działań wojennych (do II wojny światowej),* [:w] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych,* red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 18-25.

668. Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów,* Warszawa 1997.

669. Olejnik K., *Rola środowiska geograficznego, ze szczególnym uwzględnieniem terenów leśnych, w walkach obronnych o zachodnią granicę Polski,* [:w] *Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, red. Z. Kosztyła, A. Dobroński, Białystok 1981, s. 26-37.

670. Olszacki T., *Kazimierz Wielki jako „książę" europejskiego Trecenta. Szkic do portretu,* [w:] *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin,* red. Agnieszka Urbaniak, Radosław Prochowicz, Ireneusz Jakubczyk, Maksim Levada, Jan Schuster Łódź-Warszawa 2010, s. 719-730.

671. Olszacki T., *Rezydencje królewskie prowincji małopolskiej w XIV wieku – możliwości interpretacji,* „Architektura", R. 108, Z. 23, 2011, s. 251-297.

672. Olszacki T., Lasek P., *Wieża mieszkalna w Kole i jej problematyka badawcza,* [w:] *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin,* red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 601-622.

673. Orłowicz W., *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii,* nowe opracowanie: G. Jasiński, A. Rzempołuch, R. Traba, Olsztyn 2006.

674. Oryńczak J., *Środowisko geograficzne,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 7-28.

675. Ossowski E., *Charakterystyka geograficzna powiatu szczycieńskiego,* [w:] *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu,* red. J. Jałoszyński, Olsztyn 1962, s. 9-19.

676. Ostoja-Lniski N., *Środowisko geograficzne,* [w:] *Morąg z dziejów miasta i powiatu,* red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973, s. 7-25.

677. Ożóg K., *Motywy krzyżackie w propagandzie Polski Ludowej,* [w:] *Conflictus Magnus Apud Grunwald 1410. Między historią a tradycją,* red. K. Ożóg, J. Trupinda, Malbork 2013, s. 357-362.

678. Pabian A., Rozynkowski W., *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej,* Toruń 1997.

679. Pakulski J., *Nowe materiały numizmatyczne do sytuacji monetarnej zakonu krzyżackiego po klęsce grunwaldzkiej,* [w] *Prace z dziejów państwa i zakonu krzyżackiego,* red. A. Czachorowski, Toruń 1994, s. 177-186.

680. Paner H., *The Teutonic Castle in Gdańsk,* [w:] *Casterum Bene,* 5/1996, *Castle and Church,* Gdańsk 1996, s. 137-150.

681. Panofsky E., *Architektura gotycka i scholastyka,* [w:] tenże, *Studia z historii sztuki,* Warszawa 1979, s. 33-65.

682. Pawłowski A., *Jak budowano obronne siedziby rycerskie?,* „Z Otchłani Wieków", R. XLVI, nr 1, 1980, s. 75-80.

683. Pawłowski A., *Siedziba rycerska w Stążkach w świetle badań wykopaliskowych w*

latach 1980-1982, [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. A. Szymańska, Gdańsk 1984, s. 94-101.

684. Pawłowski A., *Badania grodzisk Pomezanii i Pogezanii,* [w:] *Archeologia Bałtyjska,* red. H. Judzińska, Olsztyn 1991, s. 156-173.

685. Pawłowski A., *Zamek w Bytowie. Przewodnik,* Słupsk 1994.

686. Pawłowski A., *Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii,* [w:] „Archeologia Bałtyjska", red. H. Judzińska Olsztyn 1991, s. 156-173.

687. Pawłowski A., *Zamek w Dzierzgoniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1998-2001,* [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2003, s. 403-429.

688. Pawłowski A., *Zamek w Dzierzgoniu w świetle źródeł pisanych i badań archeologiczno-architektonicznych,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1-2 czerwca 2002 r.,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica 2003, s. 277-302.

689. Pawłowski A., *Zamek w Dzierzgoniu odsłania swe tajemnice. Wyniki badań archeologiczno-architektoniczych w latach 1998-2003,* [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza,* t. 2, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2005, s. 207-229.

690. Pawłowski A., *Próba rekonstrukcji zamku w Dzierzgoniu,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie,* red. K. Grążawski, Włocławek-Brodnica, 2007, s. 209-236.

691. Pawłowski S., *Położenie geograficzne Pomorza i Prus Wschodnich,* Warszawa 1937 (odbitka z tomu I *Słownika geograficznego państwa polskiego*).

692. Petong R., *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau,* „Altpreussische Monatschrift", 22, H. 1,2, (1885), s. 1-44.

693. Petraszko M., Wakar A., *Historia miasta do 1945 roku,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 215-236.

694. Petraszko M., Wakar A., *W cieniu krzyżackich zamków,* [w:] *Bartoszyce. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1987, s. 38-42.

695. Pevsner N., *Historia architektury europejskiej,* przekł. A. Morawińska, H. Pawlikowska, Warszawa 1976.

696. Pianowski Z., *„Sedes Regni Principales" Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim,* Kraków 1997.

697. Piasek D., *Zamek krzyżacki w Laskach. Próba rekonstrukcji,* „Rocznik Żuławski" 2008, s. 76-79.

698. Piasek D., *Lokalizacja zamku krzyżackiego w Lędyczku,* [w]: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego 1940-1999*, red. W. Długokęcki,

Gdańsk 2010, s. 243-255.

699. Piaścik F., *Krótki zarys architektury,* Warszawa 1957.

700. Piekalski J., *Budownictwo z drewna w późnośredniowiecznym Wrocławiu,* [w:] AHP, t. 1, 1995, s. 107-125.

701. Piekalski J., *Początki budynków o konstrukcji szkieletowej na terenie środkowej Europy,* [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 3, 1996, s. 73-86.

702. Piekalski J., *Problem wież mieszkalnych w średniowiecznych miastach Europy Centralnej,* „Archaeologia Historica Polona", t. 15/1, 2005, s. 125-137.

703. Pietrzak J., *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej: studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności,* Łódź 2003.

704. Pietrzak J., *„Dwudomowe", nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzińce w prowincji Wielkopolskiej,* „Archaeologia Historica Polona", 15/1, 2005, s. 207-233.

705. Pilarczyk Z., *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku,* Poznań 1997.

706. Piotrowski E., *Rycerze w habitach,* Warszawa 2004.

707. Piotrowski E., *Zakony rycerskie,* Warszawa 2005.

708. Piper O., *Burgkunde,* München 1912.

709. Piskadło A., *Grody, zamki, fortece (budownictwo i architektura obronna do schyłku średniowiecza),* Warszawa 1977.

710. Pizuński P., *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich,* Gdańsk 2003.

711. Plater S., *Jeografia wschodniéy części Europy czyli Opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanych: obejmujący Prussy, Xsięztwo Poznańskie, Szląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitę Krakowską, Krolestwo Polskie i Litwę,* Wrocław 1825.

712. *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej,* red. A. Nadolski, Prace Archeologiczne Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 7, Toruń 1985.

713. Plit J., *Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII w. studium metodyczne,* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego", nr 16, 2012, s. 33-47.

714. Podgórski T., *Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Gdańsku w 1978-1979 r.,* „Pomerania Antiqua", t. 11, 1983, s. 217-233.

715. Podgórski Z., *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chełmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy,* Toruń 2004.

716. Podgórski Z., *Młyny wodne w krajobrazie Pojezierza Chełmińskiego,* „Prace i Studia

Geograficzne", t. 41, 2009, s. 151-161.

717. Poklewski T,, *Dąbrówno, woj. olsztyńskie, „*Informator Archeologiczny", Badania 1988, t. 22, s. 123.

718. Poklewski-Koziełł T., *Jak budowano zamek w średniowieczu. Spostrzeżenia archeologa,* [w:] T. Poklewski-Koziełł, *Studia o zamkach średniowiecznych,* opr. J. Maik, M. Żemigała, Warszawa 2012, s. 111-119.

719. Poklewski-Koziełł T., *Słownik kastellologiczny w polskich źródłach średniowiecznych a rzeczywistość archeologiczna,* [w:] T. Poklewski-Koziełł, *Studia o zamkach średniowiecznych,* opr. J. Maik, M. Żemigała, Warszawa 2012, s. 13-19.

720. Pokropek M., Pokropek W., *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce,* t. 1: *Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie,* Warszawa 1995.

721. Polak Z., *Zabudowa i kultura materialna grodu pułtuskiego w XIII-XIV w.,* RPPKZ, z. 2, 1987, s. 61-74.

722. Polak Z., Rębkowski M., *Budownictwo i architektura,* [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu,* red. M. Rębkowski, Kołobrzeg 1996, s. 209-220.

723. Polak Z., *Zabytki metalowe,* [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu,* t. 1, red. M. Rębowski, Kołobrzeg 1996, s. 231-241.

724. Poliński D., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003.

725. Poliński D., *Gród czy zamek?Z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej,* „Archaeologia Historica Polona", t. 15/1 , 2005, s. 181-196.

726. Poliński D., *„Chełmińskie" warownie Zakonu,* [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie,* t.2, red. K. Grążawski, Włocławek, 2007, s 155-178.

727. Poliński D., *Badania wykopaliskowe średniowiecznej warowni w Pniu w ziemi chełmińskiej w latach 2004-2005,* „Archaeologia Historica Polona", t. 16, 2007: *Wybrane problemy wieków średnich,* s. 169-173.

728. Poliński D., *Krzyżackie warownie drewniano-ziemne w świetle badań archeologicznych,* [w:] „Archaeologia Historica Polona", t. 17, Toruń 2007, s. 241-257.

729. Poliński D., *Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy w świetle badań wykopaliskowych w latach 2003-2004,* [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 02 grudnia 2005,* red. G. Nawrolska, Elbląg 2007, s. 331-341.

730. Poliński D., *Krzyżacka warownia w Pniu koło Bydgoszczy w świetle badań wykopaliskowych w latach 2005-2006,* [w:] *Acta Archaeologica Pomeranica,* t. 3: *XVI Sesja Pomorzoznawcza, 22-24.11.2007 r.,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin

2009, s. 79-90.

731. Poliński D., *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej,* Toruń 2013.

732. Poliński D., *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant,* „Archaeologia Historica Polona", t. 24, s. 261-283.

733. Pospieszny K., *Gotyckie krużganki zamku wysokiego w Malborku. Zagadnienia rekonstrukcji formy architektonicznej na tle dziejów budowy krzyżackiego domu konwentualnego do około roku 1300,* [w:] *Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo – Materiały ze zjazdu absolwentów UMK w Toruniu, Toruń 14-15.11.1985,* red. S. Skibiński, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków" ser. B, 81 1987, s. 79-101.

734. Pospieszny K., *„Karwan", das Ausrüstungs- und Ackergerätemagazin aus dem 14. Jh. In der Vorburg des Marienburg Schlosses,* „Castella Maris Baltici", 1, 1993, s. 169-176.

735. Pospieszny K., *Das Hauptkonvenhaus des Deutschen Ordens zu Marienburg in Preussen,* Castella Maris Baltici, II, red. M. Josephson. M. Mogren, Lund 1996, s. 171-180.

736. Pospieszny K., *Die Bauweise der ritterlichen Klosterburgen in Preußen,* [w:] *Burgenbau im späten Mittelalter,* hrsg. v. H. Hofrichter, G. U. Großmann, Forschungen zu Burgen und Schlössern, Bd. 2, München-Berlin 1996, s. 185-198.

737. Pospieszny K., *Typ pruski zamku regularnego – idea cesarska?,* [w:] *Argumenta, Articuli, Quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutnzerowi,* red. A. Błażejewska, E. Pilecka, Toruń 1999, s. 361-390.

738. Pospieszny K., *Die Organisation des liturgischen Raumes des Deutschordens-Konsventshauses in Preußen unter besonderer Berücksichtigung der Marienburg,* [w:] *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt,* hrsg. v. G. Eimer, E. Gierlich, Berlin 2000, s.101-116.

739. Pospieszny K., *Instytucjonalizacja „świętych zamków" w Prusach w XIII-XIV w. Z badań nad ikonologią architektury, elementami jej wystroju i wyposażenia,* [w:] *Studia Zamkowe,* t. IV, red. A. Dobry, B. Pospieszna, Malbork 2012, s. 149-166.

740. Pospieszny K., *Domus Malbork, zamek krzyżacki w typie regularnym,* Toruń 2014.

741. Pospieszny K., *Miara ad quadratum w praktyce budowy kaszteli doby krucjat,* [w:] *Wielkopolska-Polska-Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej,* red. J. Wiesiołowski, przy współpracy J. Kowalskiego, Poznań 2006, s. 139-151.

742. Potemski C., *Nowy Jasiniec, gm. Koronowo, woj. bydgoskie,* „Informator Archeologiczny", Badania 1976, s. 275-276.

743. Powierski J., *Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236-1242,*

„Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 2, 1970, s. 167-192.

744. Powierski J., *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim,* „Prace Komisji Historii”, IX, 1973, s. 3-86.

745. Powierski J., *Chronologia początków Malborka,* „Zapiski Historyczne”, t. 44, z. 2, 1979, s. 5-32.

746. Powierski J., *Okres średniowiecza,* [w:] *Ziemia wejherowska*, red. R. Osowicka, J. Grubba, Gdańsk 1980, s. 63-104.

747. Powierski J., *Uwagi o udziale Prusów w genezie i struktury stanowej państwa krzyżackiego, „*Acta UniversitatisNicolai Copernici”, Historia XVIII, 1982, s. 13-38.

748. Powierski J., *Struktura osadniczo-terytorialna ziemi chełmińskiej i Pomezanii a kształtowanie się administracji grodowej (do 1283 r.),* [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej*, red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 15-32.

749. Powierski J., *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski,* t. 1, Malbork 1996.

750. Pringle D., *A thirteenth century hall at Montfort Castle in Western Galilee,* „The Antiquaries Journal”, 66, 1968, s. 52-81.

751. Proksa M., *Studia nad zamkami i dworami Ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początku XVIII wieku,* Przemyśl 2001.

752. Proksa M, Zub M., *Historia architektury polskiej. Tereny państwa krzyżackiego,* Rzeszów 2013.

753. Ptaszyńska D., *Zabytki powiatu człuchowskiego,* [w:] *Z dziejów ziemi człuchowskiej,* Biblioteka Słupska, t. 16, Poznań-Słupsk 1967, s. 182-193.

754. Ptaszyńska D., *Miejskie mury obronne w woj. koszalińskim,* Koszalin 1974.

755. Puchalska-Dąbrowska B. M., *Literacki obraz ziem pruskich w angielskich relacjach z podróży z XVI-XVIII wieku,* „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4, 2005, s. 493-505.

756. Puget W., *Kurzętnik – miasto i zamek kapituły chełmińskiej,* [w:] *Komunikaty na sesje naukową poświęconą dziejom sztuki Pomorza, zorganizowaną w pięćsetlecie pokoju toruńskiego,* Toruń 1966, s. 22-28.

757. Radacki Z., *Zamki Pomorza Zachodniego,* Warszawa 1976.

758. Radacki Z., *Średniowieczne zamki na Pomorzu Zachodnim. Suplement do monografii z 1976 r,* „Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria” t. II/III, 2005, 2006, z. 2, s. 5-46.

759. Radkowski J., Wysocki J,, *Wstęp do problematyki gródków stożkowatych z terenu średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego, znajdujących się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego,* [w:] *Archaeologica Heraditas. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje,* red. Z. Kobyliński,Warszawa 2016,, s. 295-385.

760. Radoch M., *Wydatki wielkiego mistrza Konrada von Jungingen na utrzymanie księcia litewskiego Świdrygiełły w państwie zakonnym w Prusach w latach 1402-1404,* [w:] *Komturzy, rajcy, żupani,* "Studia z dziejów średniowiecza", nr 11, 2005, s. 271-289.

761. Radoch M., *Die littauischen Wegeberichte jako źródło wiedzy geograficznej w Zakonie Krzyżackim o ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego,* [w:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, Metody Badań, Dydaktyka,* red. A. Jaworska, R. Jopa, Warszawa 2013, s. 263-271.

762. Radzimiński A.*, Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII-XV wieku*, Toruń 1999.

763. Radzimiński A., *Podziały kościelne,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 67-80.

764. Radzimiński A., *Podziały kościelne w Prusach,* [w:] *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. R. Czaja, A. Radzimiński Toruń 2013, s. 107-128.

765. Radzimiński A., *Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach 1243-1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006.

766. Ratajczak T., *Od zamku do pałacu – przemiany architektury rezydencji królewskich w późnośredniowiecznej Polsce,* [w:] *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej,* red. R. Eysymontt i R. Kaczmarek, Warszawa 2014, s. 91-104.

767. Révész-Alexander M., *Der Turm als Symbol und Erlebnis*, Haag 1953.

768. Rewski Z., *Odkrycia w zamku Pasłęckim,* „Ochrona Zabytków", 2/3, 1949, s. 210.

769. Rewski Z., *Wojsko polskie zabezpieczyło przed zniszczeniem zamek w Giżycku,* „Ochrona Zabytków", 2/3, 1949, s. 210-211.

770. Rogalski L., *Dzieje Krzyżaków oraz ich stosunki z Polską, Litwą i Prussami, poprzedzone rysem dziejów wojen krzyżowych, czerpane z najlepszych źródeł,* t. 1, Warszawa 1846.

771. Romanowska-Grabowska O., *Nowy Jasieniec, pow. Bydgoszcz. Stanowisko 1. Jezioro Zamkowe,* „Informator Archeologiczny", Badania 1974, s. 243-244.

772. Romanowska-Grabowska O., *Jezioro Zamkowe, gm. Koronowo, woj. bydgoskie. Stanowisko 1,* „Informator Archeologiczny", Badania 1978, s. 234.

773. Rowley T., *The Norman Heritage 1066-1200,* London 1983.

774. Rozenkranz E., *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia,* Gdańsk 1962.

775. Rozpędowski J., *Gród a zamek w Polsce – problemy genezy i typologii,* [w:] *Początki*

zamków w Polsce, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej", Studia i Materiały, nr 5, 1978,, s. 91-96.

776. Rozynkowski W., *Przedmioty liturgiczne w kaplicy zamku krzyżackiego w Piszu,* „Znad Pisy", t. 15, 2006.

777. Rozynkowski W., *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu,* Toruń 2012.

778. Rożek M., *W cieniu katedr i zamków,* Kraków 1988.

779. Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych,* t. III: *Królestwo Akki i późniejsze krucjaty*, przekł. J. Schwakopf, Warszawa 1987.

780. Rünger F., *Herkunft, Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde des Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreussischen Pferdezucht und der deutschen Pferdezucht im Mittelalter,* „Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie einschliesslich Tierernährung, Bd. 2, 1925, s. 211-308.

781. Ruszczyk G., *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce,* Warszawa 2007.

782. Rzempołuch A., *Lidzbark Warmiński,* Warszawa 1989.

783. Rzempołuch A., *Architektura zamków warmińskich w świetle najnowszych badań,* „Folia Fromborcensia", 1, 1992, s. 7-23.

784. Rzempołuch A., *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich,* Olsztyn 1992.

785. Rzempołuch A. , *Widoki naszych miast. Opowieść z morałem dla badaczy,* "Zabytki. Heritage", nr 4, 2007, s. 26-29.

786. Rzempołuch A., *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie,* Olsztyn 2009.

787. Rzempołuch A., *Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim,* Olsztyn 2010.

788. Saborowski E., *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens),* „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia", H. 30, 1925, s. 97-176.

789. Salm J., *Z problematyki rozwoju przestrzennego Pasłęka,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 225-253.

790. Salm J., *Nidzicki spór o mur obronny. Przyczynek do badań nad ochroną zabytków w dawnych Prusach Wschodnich,* [w:] *Nie tylko zamki,* red. E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska, Wrocław 2005, s. 167-172.

791. Samsonowicz H., *Tło gospodarcze wydarzeń 1308 roku na Pomorzu Gdańskim,* „Przegląd Historyczny", t. 56, nr 2, 1965, s. 202-219.

792. Samsonowicz H., *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami*

Hanzy nad Bałtykiem w XIV-XV w., Warszawa 1968.

793. Samsonowicz H., *Krzyżacy,* Warszawa 1988.

794. Samsonowicz H., *Z zaścianka w wielki świat. Pomorze Gdańskie – późne średniowiecze (1308-1466),* [w:] *Pomorze w dziejach Polski,* red. H. Kościelecka, Gdańsk 1991, s. 109-132.

795. Samsonowicz H., *Kleinstädte im Deutchordensstaat Preußen* [w:] *Stadt und Orden: das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livlan, Preußen und im Deutschen Reich,* red. U. Arnold, Marburg 1993 s.143-154.

796. Schlüter O., *Wald, Sumpf und Siedelungsland in Altpreussen von den Ordenszeit,* Halle a.d. Saale 1921.

797. Schmid B., *Ordenshof Hammerstein, „*Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder", H. 48, 1924, s. 1-8.

798. Schmid B., *Die Ordensburgen Preußens im Lichte neuerer Forschungen,* „Altpreußische Forschungen", Jh. 6, 1929, s. 29-39.

799. Schmid B., *Das Ordenshof Kalthof,* „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins", 35, H. 3, 1936, s. 61-67.

800. Schmid B., *Die Burgen des Deutschen Ritterordens in Preußen,*, Berlin 1938.

801. Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Ordenszeit in Preußen,* Bd. 1: *Kulmer Land und Pomerellen (Danzig und Westpreußen),* Marienburg 1939.

802. Schmitz H. J., *Die Stadt Baldenbork und ihre Geschichte,* Schneidemühl 1932.

803. Schultz F., *Geschichte des Kreises Dirschau,* Dirschau 1907.

804. Sciacca, *Building the medieval world,* Los Angeles 2010.

805. Scott R. A., *The Ghotic Enterprise. A Guide to Understanding the Medieval Cathedral,* Berkeley-Los Angeles-London 2003.

806. Sembrzycki J., *Westpreussische Schlösser im 16. Jahrhunderts, „*Altpreußische Monatschrift", Bd. 28, H. 3-4, s.209-245.

807. Semkowicz W., *Encyklopedia nauk pomocniczych historii,* Kraków 1999.

808. Semrau A,, *Das Jagdgebiet der Hochmeister am Partenschin See (Kulmerland), „*Mitteilungen des Coppernicus- Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn", H. 40, 1932, s. 132-135.

809. Semrau A., *Die Siedlungen in Kammeramt Fischau (Komtuteri Christburg) im Mittelalter, „*Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn", H. 44, 1936, s. 1-154.

810. Serczyk J., *Krzysztof Hartknoch (1644-1687) profesor Gimnazjum Akademickiego w Toruniu, historyk Pomorza i Prus,* [w:] *Wynitni ludzie dawnego Torunia,* red. M. Biskup,

Warszawa 1982, s. 81-88.

811. Serczyk J., *Krzysztof Hartknoch (1644-1687, toruński historyk Pomorza,* „Rocznik Toruński", 3, 1969, s. 55-88.

812. Siemiańczuk, *Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu,* [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku,* red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 64-68.

813. Sieradzan W., *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411-1466,* Toruń 1999.

814. Sikorski J., *Sątoczno. Geneza i funkcje zamku oraz charakter osady,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", t. 1, 1999, s. 63-83.

815. Sikorski J., *Zespół zamkowy oraz system urządzeń miejskich Olsztynka w średniowieczu,* [w:] *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Człowiek a środowisko* (Rozprawy i materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie nr 182), Olsztyn 1999, s. 18-31.

816. Sikorski J., *Zamek krzyżacki w Szczytnie z około 1380 roku. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość?, „*Rocznik Mazurski", t. 6, 2002, s. 8-20.

817. Sikorski J., *Pasym u genezy miasta i zamku,* „Rocznik Mazurski", t. VII, 2003, s. 3-16.

818. Sikorski J., *Lokalizacja i rozwój przestrzenny miasta,* [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic,* red. J. Cygański, Olsztyn 2006, s. 49-64.

819. Sikorski J., *Rozwój przestrzenny Iławy,* [w:] *Iława 1305-2005. Siedemset lat dziejów,* red. S. Achremczyk, Olsztyn 2006, s. 73-84.

820. Sikorski J., *Kętrzyn średniowieczny,* [w:] *Kętrzyn. Dzieje miasta,* red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016, s. 85-152.

821. Sikorski P., *Drzewostany Puszczy Piskiej na przestrzeni dziejów*, „Znad Pisy" nr 9, 2000, s. 166-180.

822. Simons O, von, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie,* przekł. A. Palińska, Warszawa 1989.

823. Skibicki F., *Historia działdowskiego zamku. Okres budowy i rozkwitu,* Działdowo 2011.

824. Skibicki F., *Historia działdowskiego zamku. Okres upadku,* Działdowo 2012.

825. Skibińaski S., *Jeszcze raz w kwestii genezy regularnego zamku krzyżackiego,* [w:] *Sztuka Prus XIII-XVIII wieku. Studia Borussico-Baltica Torunensia Historie Artium,* t. 1, red. M. Woźniak, Toruń 1994, 1994, 27-38.

826. Skuratowicz J., *O najstarszych prywatnych zamkach w Wielkopolsce,* [w:] *Zamek i*

dwór w średniowieczu od XI do XV wieku, red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 24-29.

827. Slivka M., *Veže ako dominanty domínií (Symbolika a geneticko-typologický vývoj na Slovensku),* „Archaeologia Historica Polona", t. 12, 2002, s. 9-29.

828. Sławiński I., *Strategia i funkcja zamku średniowiecznego oraz rozwój jego elementów obronnych na przykładzie zamków Polski Północnej – głównie terytorium dawnego państwa krzyżackiego oraz pogranicza polsko-krzyżackiego, „*Biuletyn Informacyjny PKZ", nr. 8, 1968, s. 45-70.

829. Sławiński I., *Zamek w Golubiu,* Warszawa-Poznań-Toruń 1976.

830. Słodownik L., *Wsie dawnego powiatu Pasłęckiego, Długokęcki, Pasłęk jako ośrodek administracyjny i gospodarczy zakonu krzyżackiego,* [w:] *Pasłęk. Z dziejów miasta i okolic (1297-1997),* red. J. Włodarski, Pasłęk 1997, s. 609-673.

831. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880.

832. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883.

833. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1884.

834. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885.

835. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.

836. *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. 1, red. K. Buczek, Wrocław 1971.

837. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu,* red. M. Biskup, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.

838. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych,* red. K. Kubalska-Szulkiewicz, Warszawa 2003.

839. Smolska E., Szwarczewski P., *Geologia i geomorfologia okolic wzgórza zamkowego w Bezławkach, gm. Reszel,* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 39-43.

840. Sobieraj R., *Materiały archeologiczne w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie* [w:] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne,* red. M. J. Hoffmann, J. Sobieraj, Olsztyn 1999, s. 359-364.

841. Sołtan-Kościelecka K., *Dwa nowe stilusy z zamku w Pucku,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. LI, nr 1, 2003, s. 63-65.

842. Sołtan-Kościelecka K., *Późnośredniowieczne stilusy do pisania na tabliczkach woskowych znalezione na zamku puckim, „*Zapiski Puckie“, nr 2, 2003, s. 62-64.

843. Spors J., *Początki miasta Lęborka,* „Zapiski Historyczne”, t. L, z. 3, 1985.

844. Srokowski S., *Indywidualność geograficzna Prus Wschodnich,* „Przegląd Geograficzny”, t. VIII, z. 1-2, 1928, s. 26-51.

845. Srokowski S., *Jeziora i moczary Prus Wschodnich,* Warszawa 1930.

846. Srokowski S., *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne,* Gdańsk-Bydgoszcz-Toruń 1945.

847. Starski M., *Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku,* [w:] *Studia i Materiały Archeologiczne,* t. 14, red. T. Scholl, Warszawa 2009, s. 195-284.

848. Stasiak J., *Badania nad starożytnym krajobrazem Pojezierza Suwalskiego,* Białystok 1965.

849. Steinbrecht C., *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 1: *Die Stadt Thorn,* Berlin 1885.

850. Steinbrecht C., *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen,* Bd. 2: *Preußen zur Zeit der Landmeister,* Berlin 1888.

851. Steinbrecht C., *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen,* Bd. 3: *Schloss Lochstedt und seine Malereien*, Berlin 1910.

852. Steinbrecht C., *Die Burgen des Deutschen Ordens in Preußen,* [w:] *Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild,* Danzig 1915, s. 433-441.

853. Steinbrecht C., *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen,* Bd. 4: *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preußen,* Berlin 1920.

854. Strug E., *Roboty ziemne w budownictwie*, Warszawa 1954.

855. Strzyż P., *Badania archeologiczne Dąbrówna. Dąbrówno 1410 r.,* [w:] *Grunwald 1410. Materiały z sesji popularnonaukowej z okazji obchodów 600-lecia bitwy pod Grunwaldem, Sulewjów, 23 kwietnia 2010 r.,* red. J. Augustyniak, O. Ławrynowicz, Sulewjów 2010, s. 103-111.

856. Sukertowa E., *Mazurzy w Prusach Wschodnich*, wstęp i przyp. P. Bystrzycki, Dąbrówno 2015.

857. Swat T., *Dzieje Kętrzyna,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 69-111.

858. Swat T., *Dzieje wsi,* [w:] *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1978, s. 161-242.

859. Szczepański S., *Bezławki i okolice w kontekście osadniczym plemiennej Barcji oraz kętrzyńskiego okręgu prokuratorskiego w średniowieczu,* [w:] *Bezławki. Ocalić od*

zniszczenia, red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 14-38.

860. Szczepański S., *„Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego,* [w:] A*rchaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 233-252.

861. Szczepański S., *Archeologia w służbie nazistów – czyli rzecz o działalności „Wydziału Wykopalisk" SS-Ahnenerbe na stanowiskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście (1935-1937),* [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim,* red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2014, s. 221-244.

862. Szczepański S., *Arbor custodie que vulgariter dicitur wartboum. Funkcje i występowanie tzw. drzew wartowniczych na obszarze Żuław Wiślanych i Pomezanii w XIII-XIV wieku,* „Zapiski Historyczne", T. LXXVI, z. 1, 2016, s. 8-22.

863. Szczuko W., *Funkcje zamku krzyżackiego w świetle statutów zakonnych*, [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej*, red. A. Pawłowski, Malbork 1983.

864. Szolginia W., *Architektura i budownictwo. Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich,* Warszawa 1991.

865. Szukalski J., *Warunki naturalne powiatu bytowskiego,* [w:] *Dzieje ziemi bytowskiej,* red. S. Gierszawski, Poznań 1972, s. 9-31.

866. Szukalski J., *Żuławy Wiślane,* Warszawa 1975.

867. Szweda A., *Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku,* [w:] *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa,* red. S. Fafiński, Olsztyn 2007, s. 15-26.

868. Szybkowski S., *Czy na początku XV wieku istniało krzyżackie prokuratorstwo (komturia?) w Przewłokach? „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*",* 2, 2008, s. 155-162.

869. Szymański J., *Nauki pomocnicze historii,* Warszawa 2004.

870. Szymański J., *Pochwała historii,* [w:] tenże, *Opera minora selecta Josephi Szymański,* red. i opr. T. Giergiel, B. Trelińska, Warszawa 2009, s. 120-123.

871. Śląski K., *Lasy a osadnictwo,* [w:] *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce,* red.A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, s. 43-70.

872. Śniecikowski W., Włodarski J., *Tajemnice zamku w Pasłęku,* Gdańsk 2009.

873. Śnieżyńska-Stolot E., *Wpływy francuskie a wpływy neapolitańskie w Europie Środkowej w w. XIV,* „Biuletyn Historii Sztuki", t. 43, nr 2, 1981, s. 223-225.

874. *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich,* red. A. Kola, Toruń 1987.

875. Świderski G., *Trzy dziewiętnastowieczne źródła ikonograficzne do poznania zamku w*

Barczewie, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4, 2009, s. 545-553.

876. Świechowski Z., *Historia Sztuki,* [w:] *Warmia i Mazury,* red. S. Zajchowska, M. Kielczewska-Zaleska, Poznań 1953, s. 64-105.

877. Świeżawski S., *Panorama doktrynalna XV wieku,* [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce,* red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 7-16.

878. Święckicki T., *Opis starożytnej Polski,* t. 1, Warszawa 1816.

879. Świętosławski W., *Badania archeologiczne reliktów późnośredniowiecznej architektury w Jemiołowie (województwo warmińsko-mazurskie),* [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza, część 2. Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin 2009, s. 91-98.

880. Świętosławski W., *Zamkowe siodlarnie krzyżackie w Prusach,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 4, 1986, s. 649-663.

881. Świętosławski W., *Jemiołowo – a countryside tower house in the teutonic order's state in Prussia, „*Fasciculi Archaeologiae Historicae”, 2016, 29, s. 155-162.

882. Tabaczyński S., *Archeologia średniowieczna. Problemy. Źródła. Metody. Cele badawcze,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987.

883. Talaga M., *I po szpilkę warto się schylić. Znaleziska późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych szpilek z wykopalisk na zamku w Pucku,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LX, nr 1, 2012, s. 3-20.

884. Tandecki J., *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w miastach Prus krzyżackich i Królewskich w XIV-XVIII wieku,* „Zapiski Historyczne”, t. 60, z. 1, 1995, s. 7-23.

885. Tandecki J., *Miasta i zamki krzyżackie w państwie zakonnym w Prusach do 1454 r.,* [w:] *Architectura et historia. Studia Mariano Arszyński sptuagenario dedicata,* red. M. Woźniak, Toruń 1999.

886. Tandecki J., *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku,* red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 17-28.

887. Tandecki J., *Rozwój terytorialny państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władz i społeczeństwo,* red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2009, s. 105-109.

888. Tandecki J., *Zamki zakonu krzyżackiego w Prusach i ich późniejsze postrzeganie,* [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi,* red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki, Warszawa 2010, s. 816-826.

889. Tandecki J., *Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach,* [w:] *Zakon*

krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII-XVI wieku, red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2013, s. 29-54.

890. Tandecki J., *Administrative Divisions of the State of the Teutonic Order in Prussia,* [w:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th - 16th century,* eds. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń 2015, s. 31-56

891. Targowski M., *Na prawie polskim i niemieckim. Kształtowanie się ziemskiej własności szlacheckiej na Pomorzu Gdańskim w XIII-XVI wieku,* Warszawa 2014.

892. Thielen P. G., *Die Verwaltung des Ordensstates Preussen vornehmilch im 15. Jahrhundert,* Köln – Graz 1965.

893. Tłoczek I., *Polskie budownictwo drewniane,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.

894. Toeppen M., *Historisch – compartive Geographie von Preussen,* Gotha 1858.

895. Toeppen M., *Über die Pferdezucht in Preussen zur Zeit des Deutschen Ordens nebst einigen Bemerkungen über die Sweiken,* „Altpreussische Monatsschrift", t. 3, 1867, s. 681-702.

896. Toeppen M., *Topographisch-statistische Mittheilungen über die Domänen-Vorwerke des deutschen Ordens,* Danzig 1870.

897. Toeppen M., *Ueber die Pfahlbauten in Culmerlandes,* "Altpreussischen Monatschrift", Bd. 10, 1873, s. 579-586.

898. Toeppen M., *Historia Mazur,* przeł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1995.

899. Toeppen M., *Historia okręgu i miasta Olsztynek,* przekł. M. Sacha, Dąbrówno 2004.

900. Tomala J., *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce,*t. II: *Architektura obronna,* Kalisz 2011.

901. Torbus T., *Die Deutschordensburg von Sthum (Sztum) im ehemaligen Ordensland Preußen,* [w:] *Der frühe Schloßbau imd seine ,otte;a;ter;ocjem Vorsufen,* „Forschungen zu Burgen und Schlössern", 3, 1997, s. 171-184.

902. Torbus T., *Architektur als Machrdemonstration? Zur Wehrhaftigkeit der Kastelle des Deutschordenslades Preußen,* [w:] *Echte Wehrahftigkeit oder martialische Wirkung. Zur praktischen Funktion und zum Symbolcharakter von Wehrelementen profaner und sakraler Bauten im Deutschordensland Preußen und im Ostseeraum,* hgr. G. Eimer, E. Gierlich, Köln 2000, s. 59-69.

903. Torbus T., *Die preußischen Deutschordensburgen – Anmerkungen zu ausgewählten Forschungsthemen,* [w:] *Burgen kirchlicher Bauherren,* hrsg. v. H. Häffner, München-Berlin 2001, s. 25-27.

904. Torbus T., *Die Deutschordens-Ideologie in der polnischen und deutschen Kunst des*

19. und 20. Jahrhunderts, [w:] *Preussen in Ostmitteleuropa, Geschehensgeschichte und Verstehensgeschichte,* red. M. Weber, München 2003, s. 209-257.

905. Torbus T., *Zamki krzyżackie Warmii i Mazur,* „Zabytki. Heritage", nr 4, 2007, s. 18-21.

906. Torbus T., *Zamki krzyżackie*, Warszawa 2010.

907. Torbus T., *Zamki krzyżackie na terenie pruskiego państwa Zakonu. Uwagi na temat stanu badań, perspektywy badawcze oraz zachowanie obiektów,* [w:] *Conflictus Magnus Apud Grunwald 1410. Między historią a tradycją,* red. K. Ożóg, J. Trupinda, Malbork 2013, s. 65-70.

908. Torbusz T, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach,* Gdańsk 2014.

909. Torbus T., *Co historyk czerpie z pracy historyka sztuki? Uwagi na tle dyskusji o konwentualnych zamkach krzyżackich,* „Zapiski Historyczne", t. LXXXI, z. 2, 2016, s. 131-163.

910. Torbus T., *Interdyscyplinarność w badaniach nad zamkami krzyżackimi – uwagi na marginesie książki Sławomira Jóźwiaka i Janusza Trupindy Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych,* „Zapiski Historyczne", t. LXXIX, z. 4, s. 197-215.

911. Toy S., *Castles. Their Construction and History,* New York 1985.

912. Trincker E., *Kronika gminy leckiej, [giżyckiej],* opr. G. Białuński, przy współpracy J. Sekty, Giżycko 1997.

913. Turner A. K., *Historia piekła,* przekł. J. Jarniewicz, Gdańsk 2004.

914. Tuulse A., *Castles of the Western World,* translated by R.P. Girdwood, Mineola 2002.

915. Twardowski Ł., *Rola Wisły jako rzeki granicznej na tle historycznych podziałów kraju i jej znaczenie w aktualnym podziale administracyjnym,* „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej", t. 4, 2015, s. 221-252.

916. Tyrowicz T., *Kamieniarstwo,* cz. 1: *Technologia surowca kamieniarskiego,* Warszawa 1952.

917. Tyszkiewicz J., *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat,* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975.

918. Tyszkiewicz J., *Aspekty środowiskowe osadnictwa w późnym średniowieczu,* „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", nr 36, 1989-1990, s. 23-31.

919. Tyszkiewicz J., *Przyczynek do geografii historycznej Jaćwięży,* [w:] *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów,* J. Tyszkiewicz, Warszawa 2003, s. 95-104.

920. Tyszkowski S., *Uwarunkowania lokalizacji jednostek osadniczych oraz zmian podziału administracyjnego państwa krzyżackiego na przykładzie komturstwa rogozińskiego,* „Prace i Studia Geograficzne", t. 50, 2012, s. 135-142.

921. Uhl S., Zeune J., *Gestatt der Burg – Wehrachitektur,* [w:] *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch,* Bd. I, *Bauformen und Entwicklung,* ed. H. W. Böhne, Stuttgart 1999.

922. Urban W. L., *Krucjaty w Europie: Niewierni, Poganie i Heretycy,* [w:] *Krucjaty,* red. T. F. Maddena, przekł. M. Zwoliński, Warszawa 2007, s. 118-141.

923. Voigt J., *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens,* Bd. I-IX, Königsberg 1827-1839.

924. Voigt J., *Namen Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Großgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen,* Königsberg 1843.

925. Wachowiak B. przy współpracy A. Kamieńskiego, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701),* Poznań 2001.

926. Wagner R., *Ein Pommersches Herzogthum und eine Deutsche Ordens Komthurei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises,* Bd. 1, Tl. 2, Posen 1872.

927. Wakar A., *Historia Giżycka 1340-1945,* [w:] *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic,* red. A. Wakar, Olsztyn 1983, s. 75-132.

928. Walenta K., *Badania wykopaliskowe w Chojnicach – zarys historyczny, „*Zeszyty Chojnickie", nr 15, 1997.

929. Walenta K., *Co przechowała ziemia w Chojnicach,* [w:] *Dzieje Chojnic,* red. K. Ostrowski, Chojnice 2003.

930. Wańkowska-Sobiesiak J., *Badania architektoniczne zamku w Giżycku,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", R. 4, 2002, s. 78-86.

931. Wańkowska-Sobiesiak J., *Zamek na wyspie. Badania architektoniczne zamku w Ełku,* „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski" 6, 2014, s. 69-83.

932. Wasik B., *Metoda projektowania zamków konwentualnych na Ziemi Chełmińskiej. Przyczynek do badań nad zastosowaniem kwadratury w krzyżackim budownictwie zamkowym,* „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 2013, T 58, z. 4, s. 79-97.

933. Wasik B., *Dzieje budowy i architektura zamku w Papowie Biskupim na ziemi chełmińskiej w świetle ostatnich badań,* „Biuletyn Historii Sztuki", R. LXXVII, nr 1, 2015, s. 83-101.

934. Wasik B., *Zamek w Radzyniu Chełmińskim. Technika i etapy budowy,* „Ochrona Zabytków", nr LXVIII, z. 1, 2015, s. 167-181.

935. Wasik B., *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej od XIII do XV wieku,* Toruń

2016.

936. Wasik B., *Początki krzyżackich zamków na ziemi chełmińskiej. Pierwsze warownie i obiekty murowane,* „Archaeologia Historica Polona", t. 24, s. 233-260.

937. Wasik B., Wiewióra M., *Castle building techniques in the Teutonic Order's State in Prussia based on examples of selected convent houses in the Chełmno Land, in the light of recent studies,* „Castellogica Bohemica", 15, 2015, s. 74-93.

938. Wasik B., Wiewióra M., *Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie" 45, 2016, s. 53-65.

939. Ważny T., *Analiza dendrochronologiczna drewna z zamku w Bezławkach (woj. warmińsko-mazurskie),* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 272-273.

940. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł,* red. J. Chudziakowa, Toruń 1994.

941. Weiderkopf S., *Chwała krucjat,* przekł. K. Aust, A. Szurek, Kraków 2015.

942. Werner L. R., *Wiadomości historyczne o mieście Lec w królestwie pruskim,* [w:] *Z dziejów Leca (Giżycka),* wstęp i opracowanie G. Białuński, G. Jasiński, R. Tomkiewicz, przekł. M. Szymańska-Jasińska, Olsztyn 1998, s. 17-31.

943. *Węgorzewo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. A. Wakar, B. Wilamowski, Olsztyn 1968.

944. Wielgus M., Hoffmann M., *Stan i perspektywy badań archeologicznych na terenie województwa olsztyńskiego,* [w:] *Archeologia Bałtyjska,* red. H. Judzińska, Olsztyn 1991, s. 25-36.

945. Wiesiołowski J., *Kultura szlachecka,* [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w.,* red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 170-188.

946. Wiewióra M., *Próba rekonstrukcji etapów budowy i układu przestrzennego zamku,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012.

947. Wiewióra M., *Badania archeologiczno-architektoniczne zamku głównego w Radzyniu Chełmińskim w latach 2008-2009,* [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza,* vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych,* re. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 169-178.

948. Wiewióra M., *Nowe źródła do dziejów zamku w Grudziądzu*, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza,* Malbork, t. 2, 2013, s. 87-104.

949. Wiewióra M., *Zamek biskupów w Wąbrzeźnie w świetle wyników badań*

archeologiczno-architektonicznych, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*, Malbork, t. 2, 2013, s. 77-86.

950. Wiewióra M.; *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej w świetle najnowszych badań wybranych obiektów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", 58, 2013, s. 97-116.

951. Wiewióra M., *Gród i zamek w państwie krzyżackim – miejsce tradycji czy tradycja miejsca?* „Archaeologia Historica Polona", t. 24, s. 195-231.

952. Wiewióra M., *Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, „Rocznik Grudziądzki", 22, s. 65-98.

953. Wilczyńska A., *Zamek na Ostrówku w Opolu, wczesne fazy funkcjonowania stołecznej rezydencji Piastów Opolskich na tle podobnych założeń z terenu Śląska,* [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne*, vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 331-340.

954. Wilde T., *Architektura zamków wschodniego pogranicza państwa krzyżackiego w świetle badań architektoniczno-archeologicznych,* „Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków", z. 2, 1987, s 119-138.

955. Wilke G., *Średniowieczna wieża mieszkalna w Plemiętach (próba rekonstrukcji),* [w:] *Plemięta. Średniowieczny gródek w Ziemi Chełmińskiej,* red. A. Nadolski, Prace Archeologiczne Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 7, Toruń 1985, s. 49-62.

956. Wilke G., *Późnośredniowieczny dwór obronny w Słoszewach koło Brodnicy w świetle badań archeologicznych,* [w:] *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich,* Toruń 1987, s. 77-91.

957. Wilkowski W., *Krzyżacka polityka osadnicza i lokacyjna w ziemi świeckiej, człuchowskiej i tucholskiej,* Świecie 2015.

958. Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowski od XV do końca XVIII w.,* [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego,* red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13-294.

959. Wiśniewski J., *Symbolika i znaczenie zamku krzyżackiego w Malborku,* „Studia Elbląskie", 13, 2012, s. 7-25.

960. Wojda L., *Tuchola w świetle źródeł archeologicznych od XIII do XVIII wieku,* [w:] *IX Sesja Pomorzoznawcza,* red. M. Haftka, M. Kwapiński, M. Kochanowski, Gdańsk 1984, s. 137-143.

961. Wolf V., *K problematice tzv. Kolonizačních provizorií (Úvacha nad funkcí a fortifikací),* „Castellologica Bohemica", t. 6, s. 107-116.

962. Wołosz A.K.F., *W sprawie rozplanowania murowanego zamku w Węgorzewie,* „Studia Angerburgica", t. 3, 1998, s. 8-29.

963. Wółkowski W., *Architektura zamku w Bezławkach,* [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 109-118.

964. Wróblewska K., *Polskie badania nad sztuką Warmii i Mazur w latach 1945-1967*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", nr 2, 1968, s. 201-220.

965. Wróblewski W., Nowakiewicz T., Bogucki M., *Terra desolata. Wczesnośredniowieczna Galindia w świetle badań mikroregionu Jeziora Salęt,* [w:] *Studia Galindzkie,* t. 1, red. W. Wróblewski, Warszawa 2003, s. 157-180.

966. Wylengowska S., *Dziedzictwo kulturowe Nidzicy. Zabytki sztuki i architektury gotyckiej*, [w:] *Historia miasta Olsztyna, Ostródy i Nidzicy. Historia lokalna na przykładzie wybranych powiatów miast i gmin,* Olsztyn 2004, s. 183-190.

967. Wyrobisz A., *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku,* Wrocław-Warszawa-Kraków, 1963.

968. Wyrwa A. M., *Kto i jak długo budował klasztory w średniowieczu? Od mitu do rzeczywistości w świetle działalności budowlanej Cystersów,* „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne", VII, 2005, s. 105-124.

969. Wysocki J., Klęczar B., *Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mózgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 r.,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 327-350.

970. *Z badań środowiska geograficznego w powiecie Mrągowskim,* red. J. Kondracki, Warszawa 1959.

971. *Z dziejów ziemi człuchowskiej,* red. K. Śląski, Biblioteka Słupska, T. 16, Poznań-Słupsk 1967.

972. Zajączkowski S., *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935.

973. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2014.

974. *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015.

975. Zander O., *Ojczyzna Prusy Wschodnie (1). Strażnica i kościół Bezławki,* przekł. A. Koperkiewicz, [w:] *Bezławki. Ocalić od zniszczenia,* red. A. Koperkiewicz, Gdańsk 2013, s. 291-320.

976. Zaniewski P. A., *Zamki księstwa Gryfitów Pomorskich w średniowieczu,* [w:] *III Forum Architecurae Poloniae Medievalis. Wydawnictwo konferencyjne*, vol. 1, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 373-388.

977. Zaremska H., *Warunki mieszkalne,* [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV w.,*

red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 19-32.

978. Zdrenka J., *Krzyżaccy wójtowie Lęborka, „*Biuletyn Historyczny Lęborskiego Bractwa Historycznego i Muzeum w Lęborku", nr 24, 2004, s. 12-20.

979. Ziajka W., *Środowisko geograficzne*, [w:] *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu,* red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 11-22.

980. Zielonka B., *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego,* „Rocznik Muzeum w Toruniu", z. 3, 1963, s. 9-42.

981. Zimnowoda-Krajewska B., *Analiza źródeł architektonicznych,* [w:] *Zamek w Grudziądzu. Studia i materiały,* red. M. Wiewióra, Toruń 2012.

982. Zlat M., *Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki,* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej,* nr 12, Studia i Materiały, nr 6, 1978, s. 97-112.

983. Zlat M., *Ratusz-zamek mieszczan: symbolika typu architektonicznego i jego formy,* [w:] *Ratusz w miastach północnej Europy,* red. S. Latour, Gdańsk 1997, s. 13-36.

984. Żaki A., *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicje w Beskidzie Niskim,* „Acta Archaeologica Carpathica", 5, 1963, s. 77-84.

985. Żaki A., *Starożytne i średniowieczne warownie karpackie, „*Acta Archaeologica Carpathica", 8, 1966, s. 5-55.

986. Żaki A., *Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnich (Pieniny polskie),* „Acta Archaeologica Carpathica", 11 (2), 1970, s. 231-238.

987. Żurek M., *Boreczno, stanowisko 4, gm. Zalewo, woj. wamińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna,* [w:] *Archaeologica Hereditas. Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze 1,* red. Z. Kobyliński, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 385-411.